

**SOCIETATEA DE STUDII
CLASICE DIN R.P.R.**

**STUDII
CLASICE
VII**

EDITURA
ACADEMIEI
REPUBLICII
POPULARE
ROMÂNE

Revista apare o dată pe an. Prețul unui abonament este de 40 lei. În țară abonamentele se fac la oficiile poștale, agențiile poștale, factorii și difuzorii voluntari din întreprinderi și instituții. Orice comandă din străinătate (numere izolate sau abonamente) se face prin:

CARTIMEX

Căsuța poștală 134—135,
București, R. P. Română
sau prin reprezentanții săi
din străinătate.

STUDII
CLASICE
VII

UNIVERSITATEA DE ARHEOLOGIE

SEMINARUL DE ARHEOLOGIE

„VASILE PÂRVAN”

Nr. inv.: 910

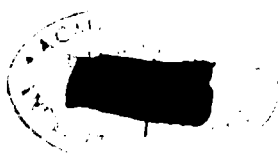
Cota: C I 16 2. 1965

INV. 910

SOCIETATEA DE STUDII CLASICE DIN R.P.R.

STUDII CLASICE VII

BIBLIOTECĂ
CĂMINUL DE CULTURĂ
ASHECATION

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII POPULARE ROMÂNE

COMITETUL DE REDACȚIE

Acad. AL. GRAUR, *redactor*

Prof. D. M. PIPPIDI, membru corespondent al Academiei R.P.R., *redactor responsabil*;

Acad. EMIL CONDURACHI;

Acad. C. DAICOVICIU;

Prof. GH. GUȚU;

C. POGHIRC, *secretar științific de redacție*.

În amintirea lui Matei G. Nicolau
(1904—1938)

STUDII CLASICE

VII

1965

S U M A R

COMUNICĂRI ȘI STUDII

	Pag.
VAL. AL. GEORGESCU, Matei G. Nicolau, romanist și istoric al drepturilor antice	9
IOANA NICHITA și MARIA BĂLTĂCEANU, Activitatea filologică a lui Matei Nicolau	19
IOANA NICHITA, Matei Nicolau: Bibliografie, filologie și drept	29
J. GAUDEMET, L'étranger dans le monde romain	37
M. LEMOSSE, Brèves remarques sur les ἀπολυσες	49
R. BESNIER, Le règlement des successions des affranchis d'après les lois caducaires	55
M. ANDRÉEV, L'objet du procès civil dans le droit romain classique.....	67
F. STURM, Gaius, II, 76: <i>fructum petere</i> ou <i>fundum petere</i> ?	77
M. JACOTĂ, Conflictete de legi în Imperiul Roman	83
P. OURLIAC, Droit commun et commune opinion.....	103
I. I. RUSSU, Etimologii grecești.....	109
N. I. BARBU, Observații semantico-stilistice asupra unor cuvinte grecești.....	119
LIANA LUPAȘ, Une classification fonctionnelle des phonèmes vocaliques du dialecte attique.....	131
V. NICOLAIE, Observații asupra sufixului latin <i>-sco</i>	137
B. MITREA, Descoperirile monetare și legăturile de schimb ale Histriei cu populațiile locale în sec. V—IV î.e.n.	143
A. DASCALAKIS, La jeunesse d'Alexandre et l'enseignement d'Aristote.....	169
D. M. PIPPIDI, Decrete elenistice din Histria.....	181
E. CIZEK, Autour de la date du Satyricon de Pétrone	197
EMILIA DORUȚIU-BOILĂ, Un fragment necunoscut din inscripția trofeului de la Adamclisi	209
GABRIELLA BORDENACHE, Le statue imperiali nella Moesia Inferior e la propaganda ufficiale dell'impero	215
IUDITA WINKLER, Personificarea Daciei pe monedele romane imperiale.....	225
C. DAICOVIȚIU, Einige Probleme der Provinz Dazien während des 3. Jahrhunderts	235
EM. POPESCU, Descoperirile arheologice de la Lazu	251
ZOE PETRE, La pensée historique de Zosime	263

NOTE ȘI DISCUȚII

A. SUCEVEANU, Citeva inscripții ceramice de la Histria.....	273
D. M. SLUȘANSCHI, Considerații asupra urbanității în epoca lui Cicero	287
D. M. PIPPIDI, Spicuri epigrafice.....	297

	<u>Pag.</u>
ARAM M. FRENKIAN , Le nombre des lettres par ligne du manuscrit plotinien Marcianus Graecus 240 (M)	311
GABRIELLA BORDENACHE, Domna Placida	315
AD. M. PIPPIDI, Note de lectură	319

STUDIILE CLASICE ÎN LUME

A. PIATKOWSKI, Concepțiile filozofice ale lui Hesiod și exegeza modernă	335
D. M. PIPPIDI, O nouă traducere a operelor lui Philon din Alexandria	349
G. BORDENACHE e D. M. PIPPIDI, Intorno a un corpus delle stele funerarie di Bisanzio	353
P. ALEXANDRESCU, Discuții cu privire la tezaurul de la Panaghiuriște	359
D. M. PIPPIDI, Congresul Asociației „G. Budé” din Aix-en-Provence (aprilie 1963)	361
GH. ȘTEFAN, Conferința de studii clasice de la Leningrad (aprilie 1964)	363
D. M. PIPPIDI, Al IV-lea Congres internațional de studii clasice (Philadelphia, august 1964)	365
VAL. AL. GEORGESCU, Cronica de drept roman	367

STUDIILE CLASICE ÎN R.P.R.

D. MARMELIUC, Interpretări homerice	375
M. MARINESCU-HIMU, Romanul grec în literatura română	395
I. FISCHER, Bibliografia clasică românească	407

RECENZII

L'année philologique. Bibliographie critique et analytique de l'antiquité gréco-latine. Fondée par Jules Marouzeau, publiée par Juliette Ernst avec la collaboration de Marianne Duvoisin. Tome XXXIII (<i>D. M. Pippidi</i>)	419
Mycenaean Studies edited by Emmett L. Bennett Jr. (<i>D. M. Pippidi</i>)	419
ORONZO PARLANGÈLI, Studi messapici (<i>I. Fischer</i>)	421
LOUIS ROBERT, Noms indigènes dans l'Asie Mineure gréco-romaine (<i>I. I. Russu</i>)	423
M. TULLI CICERONIS, Scripta quae manserunt omnia. Fasc. 18, Oratio pro L. Murena, iterum recognovit M. Kasten (<i>Liana Lupăș</i>)	430
VARRO, зельское хозяйство. Перевод с латинского, комментарий и вступитель- ная статья М.Е. Сепренко (<i>H. Mihăescu</i>)	431
OVIDE, Contre Ibis. Texte établi et traduit par J. André (<i>D. M. Pippidi</i>)	432
PLINE L'ANCIEN, Histoire Naturelle. Livre XXX. Texte établi, traduit et commenté par Alfred Ernout (<i>I. Fischer</i>)	433
PLUTARQUE, Vies, tome III, Pericles—Fabius Maximus, Alcibiade—Coriolan. Texte établi et traduit par R. Flacelière et E. Chambry (<i>N. I. Barbu</i>)	435
AMBROSII THEODOSII MACROBII, Saturnalia apparatus critico instruxit In Somnium Scipionis selecta varietate lectionis ornavit Iacobus Willis (<i>I. Fischer</i>)	436
WOLFGANG KULLMANN, Die Quellen der Ilias. Hermes, 14, 1960; G. SCHOEK, Ilias und Aithiopsis. Kyklische Motive in homerischer Brechung (<i>A. Piatkowski</i>)	439
A. LESKY, Griechische Tragödie (<i>M. Nasta</i>)	444
GLAUCO TOZZI, Economisti greci e romani. Le singolari intuizioni di una scienza moderna nel mondo classico (<i>M. Oprisan</i>)	450

	<u>Pag.</u>
TORE JANSON, Latin Prose Prefaces. Studies in Literary Conventions (<i>H. Mihădescu</i>)	456
CESARE QUESTA, Studi sulle fonti degli Annales di Tacito (<i>E. Cizek</i>).....	456
J. M. COOK, The Greeks in Ionia and the East (<i>P. Alexandrescu</i>).....	457
LOUIS ROBERT, Nouvelles inscriptions de Sardes (<i>D. M. Pippidi</i>).....	459
Apollonia. Les fouilles dans la nécropole d'Apollonia en 1947–1949 (<i>P. Alexandrescu</i>)	461
PAUL JAL, La guerre civile à Rome. Etude littéraire et morale (<i>A. Calangiu</i>)	463
M. E. SERGHEENKO, Жизнь древнего Рима. Очерки быта (<i>H. Mihădescu</i>)	466
W. DÉONNA et M. RENARD, Croyances et superstitions de table dans la Rome antique (<i>D. M. Pippidi</i>).....	467
JEAN GAGÉ, La montée des Sassanides et l'heure de Palmyre (<i>D. M. Pippidi</i>)....	468
GEROLD WALSER und THOMAS PEKARY, Die Krise des römischen Reiches. Bericht über die Forschungen zur Geschichte des 3. Jahrhunderts (193–284 n.Chr.) von 1939–1959 (<i>Gh. Ceașescu</i>).....	469
Atti del Colloquio Patavino sulla Historia Augusta (<i>D. M. Pippidi</i>).....	470
RAPHAEL TAUBENSCHLAG, Opera minora (<i>L. P. Marcu</i>)	473
Mittelateinisches Wörterbuch bis zum Ausgehenden 13. Jahrhundert (<i>Gh. Ceașescu</i>)	477
MARIA MARINESCU-HIMU, Metodica predării limbii latine (<i>D. Crăciun</i>).....	479
Journal of Classical Studies (<i>I. Fischer</i>).....	480

CRONICĂ

Societatea de studii clasice din R.P.R.	481
--	-----

COMUNICĂRI ȘI STUDII

**MATEI G. NICOLAU, ROMANIST ȘI ISTORIC
AL DREPTURILOR ANTICE**

DE

VAL. AL. GEORGESCU

Matei Nicolau s-a născut la Sulina în ziua de 2 octombrie 1904, ca fiu al inginerului Gh. Nicolau din Ploiești.

Ca student la Facultățile de drept și litere (secția de filologie clasică) din București, de la 1922 la 1925, Matei Nicolau deșteptă repede atenția profesorilor săi, câștigându-le stima și admirația, prin daruri excepționale de tânăr erudit. În 1925, obține cu elogi diploma de licență în drept și în litere. Clasificat primul, cu media 9,87/10, la examenul de capacitate pentru învățământul secundar din 1926, Nicolau își alege catedra de limba latină de la liceul internat din Iași. Dar o bursă și modeste ajutoare îi permisera să plece de îndată la Paris, unde și-a urmat studiile pînă în 1936. În 1931 moare, în țară, tatăl său. Nicolau se ascunse și de camarazii pe care îi putea întâlni în bibliotecă, și se închise într-o durere fără ieșire. În câteva zile părul lui deveni mai cărunț și auzul, de mult diminuat, îi dispăru aproape cu totul. Criză dureroasă din care nu se va mai ridica de-a binelea niciodată. În vara anului 1936, Matei Nicolau, condamnat la serviciile dureroase ale unui enorm cornet acustic, apare la București pentru a ne părăsi pentru totdeauna, după mai puțin de doi ani (7 martie 1938) de la întoarcerea în țară.

Încă din vremea plecării la Paris, Matei Nicolau nu mai era un neînțeles, un ignorat. Facultatea de litere îl recomanda pentru bursa de studii în cuvinte de laudă juste și neprecuțite. Și recunoașterea superlativă a însușirilor sale va fi de acum înainte unanimă, întovărășindu-l timp de 13 ani. Ea n-a putut lua însă niciodată forma potrivită pentru a-i înlătura în mod eficient greutatea materiale și a stăvili la timp ruinarea crescîndă a sănătății, ruinare împotriva căreia, de la un moment dat, Nicolau nu va mai ști să lupte singur.

La Paris, Nicolau își alege ca subiect pentru teza de doctorat la Sorbona problema *Raporturilor dintre colometrie și stichometrie în legătură cu tehnica oratorică antică*, iar pentru teza suplimentară « *Causa* » și grupul său. Desfășurînd o activitate prodigioasă, totuși Nicolau va dispărea fără ca susținerea acestor teze să poată avea loc. De subiectele lor rămîn legate însă atît cercetările despre *cursus*-ul ritmic, ce vor alcătui lucrarea de diplomă la École des Hautes Études (1929), cît și subiectul

tezei pentru doctoratul în drept, *Causa liberalis* (1933). Ulterior, se pare ¹ că Nicolau se va decide să trateze în teza de la Sorbona *La langue et le style des juriconsultes romains*, marcînd mai evident în ce măsură înțelegea să fie în primul rînd un romanist.

Din primii ani de studii, Nicolau frecventă cursurile de lingvistică și filologie clasică de la Sorbona și de la Collège de France, intră în severul laborator al Școlii de Înalte Studii, și își trece examenele pentru două diplome de studii superioare la Facultatea de drept, unde participă activ la conferințele de agregatie de drept roman. Este asiduu la ședințele lunare ale celor două mari Societăți savante, cea de studii latine și de istoria dreptului. În lingvistică și filologie, profesori ca Antoine Meillet, Jules Marouzeau, care îi deschide larg paginile Revistei de studii latine și va arăta lui Nicolau un puternic atașament, Alfred Ernout, Paul Mazon, Charles Picard, Pierre Roussel, papirologul Pierre Jouguet, îl apreciază în mod deosebit, ajutîndu-l să se afirme ca un erudit maestru cu viitor fecund. La Facultatea de drept a fost prețuit în modul cel mai elogios și îmbrățișat cu devotată afecțiune de marele prieten al țării noastre, romanistul și bizantinologul P. Collinet, președintele său de teză, ca și de profesorii P. Fournier, A. Giffard, H. Lévy-Bruhl, G. Le Bras, de romanistul belgian F. de Visscher. În 1929, noii veniți la cursurile de drept roman pentru doctorat erau deja trimiși de profesori la Nicolau pentru îndrumare științifică, iar colaborarea sa era căutată de maeștri ², pentru pregătirea lui la un nivel neobișnuit, deopotrivă jurist, filolog și lingvist. În anii 1933—1936, Nicolau este însărcinat să țină la École des Hautes Études o serie de seminarii avînd ca obiect: *Istoria literaturii juridice în epoca Antoninilor și Severilor*; *Formarea limbii dreptului*; *Papirologia juridică: acte și contracte din epoca romană*. Ele au fost un prilej pentru profesorii și prietenii săi din Franța să-i asigure lui Nicolau o remunerație pentru acoperirea unei părți din cheltuielile de boală, cu regretul că refuzul tînărului învățat român de a deveni cetățean francez îi împiedică să-i atribuie un post stabil și bine remunerat, pentru a cărui ocupare legea cerea neapărat cetățenia franceză. La această perioadă se referă amintirile profesorului Jean Gaudemet, Director al Institutului de drept roman de pe lîngă Universitatea din Paris. « J'ai bien connu Nicolau à Paris de 1933 à 1936. Et comme tous ceux qui l'ont connu j'ai grandement apprécié sa générosité sans limite, sa gentillesse avec tous, sa science et sa modestie. Il aurait été un très grand maître s'il avait pu donner toute sa mesure. Et j'ai pour ma part suivi ses séminaires de philologie juridique aux Hautes Études. J'ai souvent parlé avec lui de ma thèse alors en préparation et il a eu la gentillesse d'en lire le manuscrit et de me faire bénéficiaire de remarques importantes ».

Carierea științifică a lui Nicolau începe cu anii 1926—1927, cînd publica în țară primele recenzii ³ și studii, și primele recenzii în *Revue de Philologie* (1927),

¹ Vezi *Rev. hist. de droit*, 1938, p. 138.

² Vezi A. Giffard, *Précis*, II, 1934, p. 323—338 și 1938, p. 377—392, tabloul cronologic redactat de Nicolau; H. Lévy-Bruhl, *Le « consortium » artificiel du Nouveau Gaius, Atti del IV Congresso intern. di Papirologia*, 1935 (= *Nouv. ét. sur le très ancien droit romain*, 1947, p. 55, n. 11): « L'expression *fratrum suorum* fait difficulté. M. Mathieu Nicolau, spécialiste du latin juridique, me communique à son sujet la note suivante ».

³ Despre conferințele lui A. Meillet și despre teza de doctorat a acad. P. Constantinescu-Iași. În 1926, Matei G. Nicolau « avocat din baroul Ilfov », a fost chemat să contribuie cu munca sa la tipărirea operei postume a marelui civilist al vremii, prof. Dimitrie Alexandrescu, *Principiile dreptului civil* (4 vol., Sococ-Göbl, București, 1926). Tînărul licențiat de 22 de ani semna și prefața (p. CXVI—CXVIII), intitulată *Dimitrie Alexandrescu și « Principiile dreptului civil »*, reproducă și în fruntea vol. I (ed. 3, 1926) din *Explicațiunea... dreptului civil român*, îngrijit tot de Nicolau.

urmate, în 1928—1929, de studii, comunicări și recenzii în *Revue des Études Latines*, *Revue de Philologie*, *Mélanges Paul Fournier*, și în revistele din țară (*Orpheus*, *Revista Clasică*, *Pandectele Române*). Primul său studiu (*Orpheus*, 1927), *Sine sacris hereditas* era o cercetare de drept roman, iar articolul intitulat « *Tertius* » synonyme de « *alius* » dans les textes juridiques (RÉL, VI, 1928) marca începutul preocupărilor sale în acel domeniu interdisciplinar care a primit numele de *filologie juridică*. Notele de practică judiciară modernă (*Pandectele Române*, 1927—1928), studiile despre *Dreptul civil al viitorului* sau despre *Convenția de la Haga din aprilie 1930 și principiile istorice privitoare la conflictele de naționalitate*, ca și recenziile despre lucrările de drept modern, dovedesc justa poziție a lui Nicolau în ceea ce privește lărgimea orizontului juridic, necesar unui istoric al dreptului roman. Sugestivul articol despre *Numele secret al Romei* (Rev. Cl., I, 1929), ca problemă de istorie social-politică și religioasă, legată de tehnica interdicțiilor de vocabular la popoarele cu credințe magico-animiste sau cu vestigii puternice de astfel de credințe, este mai mult decît un studiu de debutant.

În 1929, M. Nicolau obține titlul de diplomat al Școlii de Înalte Studii cu răsunătoare sa teză, premiată de Institutul Franței, despre *L'origine du cursus rythmique et les débuts de l'accent d'intensité en latin* (Les Belles Lettres, 1930, 161 + VIII p.), elogios recenzată de A. Meillet și F. Lot. Prezentarea ei mai de aproape va fi făcută separat, tot în acest volum. Articolul publicat în același an în *Mélanges Paul Fournier* despre dispozițiile de origine bizantină ale Codului civil român din 1864 inaugurează preocupări în domeniul bizantinologiei, care se vor regăsi îndeosebi în studiul despre *Unus casus*.

În 1930, M. Nicolau apare ca autor, împreună cu C. Hamangiu, — care îi deschisese cu entuziasm paginile *Pandectelor Române*, — al unui *Manual de drept roman* cu caracter didactic elementar (vol. I, Izvoare, persoane, bunuri). Este o operă utilă, clară, sistematică, dar totuși inegală. Introducerea, notele și unele părți vădit noi trădează pe specialist și reprezintă contribuția sigură a lui Nicolau. În articolele publicate în țară, sînt abordate probleme ca aceea a stilului antic (Rev. Cl., II—III, 1930—1931) și a destinului în *Eneida* (Volumul bimilenarului lui Vergiliu). O recenzie și o notă adițională prilejuiesc lui Nicolau, pe lingă exprimarea unei firești admirații pentru cele două mari manuale clasice de drept roman ale lui P. F. Girard și Ed. Cuq, să prezinte o serie de observații critice și metodologice, precum și o minuțioasă erată, care impresionează și astăzi. În toate studiile sale, cu o sobrietate desăvîrșită, timidul Nicolau nu va ezita să descopere ipoteza debilă, textul absent sau eroarea materială, la cele mai mari nume ale romanisticii (vezi *Unus Casus*, *Fenus unciarum* și mai ales *Causa liberalis*). Preconizînd sinteza metodei istorice (critice) cu cea exegetică (juridică), Nicolau cerea să nu se negligeze textele cu caracter juridic, unele din ele — definiția dolului la Labeo, definiția proprietății pe baza căreia s-a elaborat cea medievală, trecută dreptului modern — lipsind chiar din manualele recenzate.

Între anii 1931—1933, recenziile unor lucrări semnificative prin temele tratate aduc observații ascuțite și erudite, iar articolele publicate în limba română îmbrățișează dreptul roman, oriental antic și civil modern. Comunicările și articolele în limba franceză aprofundează aspecte ale versificației ritmice în cele mai vechi manifestări ale ei, sau ale *cursus*-ului ritmic, subiectul tezei din 1929, care a rămas în centrul preocupărilor sale (a se vedea recenziile). Alături și mai mult decît *Edictum de iumentis uendundis și garanția pentru viciile lucrului vîndut în dreptul*

roman (Pand. Rom., 1932), merită o mențiune specială studiul despre *Originile obligațiunii în dreptul roman* (Pand. Rom., 1931), completat în 1934 (ibidem), în lumina noilor fragmente din *Instituțiile* lui Gaius, descoperite în Egipt, în 1933. Aici, cu o remarcabilă argumentație istorico-sociologică, Nicolau conchide ipotetic la existența stipulației în sistemul legii celor XII Tabule, împotriva opiniei dominante care, din tăcerea lui Gaius Veronensis, deducea apariția tirzie a acestei forme de obligație. Completînd textul tardiv din *Veronensis*, noile fragmente precizau că stipulația era sancționată, potrivit legii celor XII Tabule, printr-o *actio per iudicis postulationem*. Puține ipoteze rezistă la verificarea descoperirii unor documente care pun capăt coniecturilor. Nimic mai firesc decît ca Nicolau, în adaosul din 1934, să folosească prilejul pentru definirea unei poziții metodologice fundamentale: « Aici se poate vedea defectele metodei dialectico-dogmatice cînd este aplicată fenomenelor istorice. Dreptul roman *arhaic* nu este un drept *primitiv*... Metoda comparativă, care pune pe același plan instituțiunile popoarelor primitive cu instituțiunile dreptului roman *arhaic* — fără o critică prealabilă a diferențelor de mediu și mentalitate — e menită să dea întotdeauna greș... argumentele a *silentio*, ultimul refugiu al dialecticei dogmatice, sînt întotdeauna extrem de periculoase și nu pot niciodată înlocui un document precis » (Pand. Rom., 1934, IV, p. 60). Tot în studiul din 1931, susținînd caracterul pecuniar al condamnățiunii civile în vechiul drept roman, teză reluată în articolul din 1934, scris în colaborare cu profesorul său P. Collinet, Nicolau vorbea de *tendința « capitalistă »* a întregului drept roman *arhaic* și a procedurii sale (Pand. Rom., 1931, IV, p. 85). El se referea, prin aceasta, la dezvoltarea timpurie, la Roma, a formelor economiei bănești (relații de marfă-bani) și implicit la ceea ce noi analizăm ca o producție de mărfuri. Perspectiva economică este numai implicată, dar evidentă, și nu putem să nu observăm că Nicolau punea termenul de « capitalist » între ghilimele cînd îl aplica Romei antice, respingînd anacronismul autorilor care, la acea dată, vorbeau direct de un capitalism (și de un comunism !) antic. Această poziție se accentuează, cu o ascuțită analiză a implicațiilor economice ale instituțiilor juridice, în studiul despre *fenus unciarum*, care se deschide cu un emoționant omagiu adus marelui istoric N. Iorga. Studiul, unul din cele patru texte de autori români tipărite în *Mélanges offerts à N. Iorga par ses amis de France et de langue française* (Paris, 1933), este semnat și cu titlul de membru onorar al Școlii române în Franța, acordat de marele învățat nu numai ca expresie a marii prețuiri pe care o avea pentru Nicolau, ci și ca o formă legală de acordare a unui indispensabil ajutor material. Studiul conține, pe plan economic, istoric și lingvistic, precum și din punct de vedere al detectării și interpretării textelor, o critică incisivă a ipotezelor dominante, și îndeosebi a sistemului de curînd apărut de Gh. Appleton și adoptat de Scialoja, Cuq, Girard și Piganiol. Critica textelor se îmbină cu demonstrația istorică a imposibilității ca, la data cînd sursele spun că a fost limitată dobînda la cuantumul denumit *unciarum* (pe care, direct, nu vom ști poate niciodată cît reprezenta din capital), debitorii să fi fost *apărați* pe cale de *plebiscit*, prin legalizarea unei dobînzii de 100%, cum susținuse Appleton. Totul, coroborat prin poziții metodologice care fac din acest studiu, scris cu o elegantă vivacitate, un text de antologie didactico-științifică. În prezent, autorii importanți¹ citează în primul rînd, ca oarecum

¹ R. Monier, *Manuel*, II, 1948, p. 113. n. 4; M. Kaser, *Röm. Privatrecht*, I, 1955, p. 149, n. 9.

mai verosimil, sistemul lui Appleton, deși în 1938 A. Giffard¹ înclina să adere la teoria lui Nicolau (dobînda de 8,33 pe an), pe care o considerăm, în limita surselor de care dispunem, cu totul convingătoare. Aceluiași cerc de probleme ca și studiul despre *fenus unciarum* îi aparține și articolul despre *Moneda de bronz a califului Enarassin-Liddine*.

Dar anul 1933, atît de fecund², îi aduce lui Nicolau și strălucita consacrare ca romanist și istoric al drepturilor antichității. Teza sa despre *Causa liberalis, Étude historique et comparative du procès de liberté dans les législations anciennes*, îi conferă titlul de *laureat*, cu următoarea motivare³: « Mention toute spéciale doit être faite ici de la thèse de M. Nicolau (Mathieu) sur la *Causa liberalis*. C'est à peine s'il s'agit d'une thèse. C'est plutôt un travail magistral dont l'érudition latine et grecque, la science philologique et historique, la discussion des interpolations, l'utilisation de la méthode historique et du droit comparé de l'Antiquité, aboutissent à un véritable renouvellement du sujet. L'œuvre fait le plus grand honneur non seulement à son auteur, mais à la science française et à la science roumaine qui réalisent en sa personne l'alliance pacifique de la plus haute culture. Le jury s'est trouvé unanime pour joindre au prix de thèse de la Faculté, le prix Dupin-Ainé, premier de nos prix spéciaux ». În necrologul din RÊL (1938), Jules Marouzeau caracterizînd această teză, și pe cea din 1929, le va numi « deux meilleures thèses qui avaient paru depuis longtemps », pentru a lăuda la Nicolau « L'originalité de ses vues, son sens aigu des problèmes, son aptitude à renouveler les questions ». În cursul litografiat de drept roman pentru licență (1934—1935), A. Giffard se adresa astfel studenților săi: « Ce procès qu'on appelle la *causa liberalis* a fait l'objet d'une thèse passée dans cette Faculté par M. Nicolau, jeune Roumain, linguiste de tout premier ordre, et romaniste déjà de premier ordre encore, mais encore d'un plus grand avenir. C'est un Roumain attaché à sa patrie, c'est pour cela qu'il n'est pas notre collègue, mais il pourrait l'être à bien des titres et il a un avenir magnifique devant lui. Sa thèse sur la *causa liberalis* est un événement que je tenais à souligner ici ».

Teza lui Nicolau a rămas pînă astăzi singura monografie asupra procesului de libertate, studiat totdeauna (Maschke, 1885; după 1933, P. Noailles, J.C. van Oven) numai în legătură cu procesul Virginiei. Ea era, la Paris, și prima teză de istorie a drepturilor antice (*Antike Rechtsgeschichte*), salutată de Ed. Volterra⁴ ca una din puținele monografii, pe plan general, ale unei instituții juridice.

Nu insistăm aici asupra conținutului acestei teze, pe care l-am expus cu alt prilej⁵. Lucrarea se găsește în mîinile tuturor specialiștilor și a făcut în litera-

¹ *Précis*, II₂, nr. 35: « Nicolau ... me paraît avoir écarté la théorie de M. Appleton ». Cf. A. Berger, *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, Philadelphia, 1953, V-o, f.u., cu referință la Nicolau și la studiile și tezele ulterioare ale lui L. Clerici, V. Arangio-Ruiz, E. Weiss și W. Kunkel.

² Comunicarea despre *unus casus* (14 oct. 1933, la Societatea de Istoria dreptului, Paris, vezi Rev. hist. de droit, 1935, p. 184) și studiul unui text paralel din Macrobius și Lydus (RÊL, 1933, p. 318) stau alături de un proiect de unificare a terminologiei medicale prin limba latină (*ibid.*).

³ *Distribution des prix*, Faculté de droit de Paris, 1935—1936, p. 17.

⁴ *Diritto romano e diritti orientali*, 1937, p. 56, n. 2.

⁵ Revista clasică, 1937—1938, p. 293—295. Într-o amplă recenzie laborioasă, care nu putea evita elogiile (Pand. Rom., 1935, IV, p. 124—126), C. Stoicescu, profesor de drept roman la București, unul din cei doi dedicatari ai tezei, își încheia analiza denunțînd la Nicolau o

tură o strălucită carieră¹ care este departe de a fi încheiată². Voi reproduce totuși, din concluzii, acest pasaj caracteristic pentru concepția lui Nicolau, nescutită de unele limite ușor de înțeles: « L'histoire du procès de liberté est peut-être la matière où l'on aperçoit le mieux comment d'une époque à l'autre les idées juridiques changent et se transforment sous la triple influence des circonstances politiques, des conceptions philosophiques et des faits économiques. En apparence les règles fondamentales de la *causa liberalis*, sa procédure, n'ont pas subi de transformations profondes depuis les temps les plus reculés jusqu'aux réformes de Justinien. Cependant, sous une immobilité apparente de formes, le droit a continué son chemin, et c'est certainement cette évolution en quelque sorte qui est le fait le plus intéressant que puissent nous révéler ces recherches ».

Din producția mai largă a anului 1934 (*Tertius dies*, RÊL, p. 47; articolele românești citate, recenzii), voi aminti colaborarea, prin două erudite apendice³, la studiul lui P. Collinet despre *Noile fragmente din Instituțiile lui Gaius* (RHD, 1934), care ilustrează încă o dată măiestria lui Nicolau în materie de filologie juridică. În acest an apare (RHD, p. 597—642) textul integral al comunicării din 1933 la Societatea de istoria dreptului, despre *Unus casus d'après les scholies des Basiliques*. Este un studiu remarcabil, nedepășit încă, despre această *famosissima quaestio*. Romanistii medievali și, după ei, modernii, au cheltuit comori de ingeniozitate erudită ca să identifice în Digeste acel *casus unus* în care, după spusa lui Justinian (I, IV, 6, 2), posesorul, într-o acțiune reală, putea deveni reclamant, în loc de a fi simplu pîrît, ca în toate celelalte cazuri: Nicolau combate convingător soluțiile larg acceptate, pe care le propuseseră R. Henle (1915) și Vittorio Scialoja (1917).

Folosirea fecundă, și cu multă autoritate, a scliilor Basilicalelor arată ce ar fi putut da Nicolau bizantinologiei juridice și istoriei dreptului românesc. Cît privește soluția originală pe care o propune și pe care nu putem decît s-o schițăm

tendință « către ipotezele aventuroase (în schimb aspru criticate cînd se manifestă la adversari, p. 110, 220, 356) ». Unele din tezele lui Nicolau au întîmpinat rezistență (vezi de pildă, Volterra, *op. cit.*, p. 211—214; 234—235), dar acuzația că era un autor de ipoteze aventuroase și, pe deasupra, lipsit de autocontrol științific, era jignitoare și inexactă.

¹ L. Wenger, *Institutionen des röm. Zivilprozeßrechts*, 1925 (trad. ital. de R. Orestano, 1938; engl. de O. H. Fisk, 1940) § 5, n. 10 și 14, citează aprobativ concepția lui Nicolau despre originea centumvirilor ca urmași ai decemvirilor, iar în § 14, n. 5, rezumînd unele teze ale cărții, spune: « M. Nicolau examinează temeinic întregul proces de libertate ». R. Monier, *Manuel*, I, 1947, p. 135, n. 5; 137, n. 2; 140, n. 3; 141, n. 2; 148, n. 3; 168, n. 6; 209, n. 1—2; M. Kaser, *Allröm. Ius*, 1949, p. 195, n. 19 (socotind « nicht zwingend » aluzia la *uindex* în legea celor XII Tabule, reținută de Nicolau ca dovadă de vechimea acestuia).

² Cf. A. Berger, *op. cit.*, V-o c.l.; M. Kaser, *Röm. Privatrecht*, I, p. 248, n. 39; p. 249, n. 42; p. 99, n. 7; p. 100, n. 10; Roberto Reggi, *Liber homo bona fide serviens*, Milano, 1958, unde teza lui Nicolau este în numeroase note citată aprobativ, cu ample extrase din text. Teza lui Nicolau figurează în bibliografia cursului de Drept roman privat (1964) al lui Vl. Hanga și M. Jacotă.

³ Ap. I, *Variantes*, (p. 110—111) și Ap. II, *L'expression ercto non cito* (p. 111—113) în care Nicolau respinge traducerea lui V. Arangio-Ruiz (*erctum* = *patrimonium*), impunînd vechea interpretare: *ercto non cito* = *diuisione non prouocata*. Ilustrul romanist și papirolog italian se va grăbi să respingă, peste doi ani, fără ezitare, reconstrucția lui Nicolau la G. IV, 48.

În notă¹, ea se întemeiază pe o elegantă demonstrație, pe care o consider drept cea mai convingătoare din câte s-au propus până în prezent².

În anii 1935–1938, se succed cercetări de filologie clasică, inclusiv teza pentru doctoratul în litere la București (1937), de filologie juridică³, recenzii și colaborarea cu Paul Collinet și F. de Visscher în două mari probleme de drept roman. În același timp, Nicolau lucra la ediția critică (trad. și comentariu) a *Instituțiilor* la Gaius și la un *Essai sur la versification de Plaute et de Térence*. În 1936⁴ apare studiul *Gaius, Inst. 14, § 48. La condamnation pécuniaire sous les actions de la loi* (cap. I, M. Nicolau; cap. II, P. Collinet). Nota liminară arată că la Societatea de istoria dreptului comunicarea respectivă (12 martie 1936) «a, comme il fallait s'y attendre, donné lieu à une discussion des plus vives», precizându-se că observațiile «ne portaient aucunement sur la reconstruction de Nicolau admise par tous». În noua formă, textul nu mai spunea — ca în forma pe care se întemeiasă doctrina dominantă la acea dată — că în trecut (*olim*), adică înainte de procedura formulară, condamnarea avea loc în natură (*ipsam rem*), ci că, așa cum se proceda și altădată (*sed, sicut olim fieri solebat*), condamnarea se făcea la o sumă de bani după valoarea litigiului (*aestimata re pecuniam eum condemnat*). În cap. II al studiului, Collinet corobora prin analiza istorică a problemei soluția rezultată din reconstrucția lui Nicolau și expusă de acesta încă din 1931 în Pandectele Române. Răsunetul articolului în literatură a fost deosebit de viu. Nu este aici locul să urmărim mai adânc întreaga discuție⁵ atât de fructuoasă, și care așeza pe Nicolau în centrul unui măgurilor baraj de controverse romanistice. Poziția lui Nicolau n-a fost ruinată și în istoricul problemei peste numele său nu se va mai putea trece⁶. Aprinsa controversă la care ne referim i-a prilejuit lui L. Wenger acest omagiu adus memoriei lui Nicolau, chiar în studiul în care îi discuta concep-

¹ Nicolau folosește creator noțiunea de *iudicium duplex*, elaborată de Ihering și Eck. În această formă de proces, părțile ajung să aibă reciproc calitatea de *actor* și *reus*. *Unus casus* ar fi ultimul vestigiu de proces dublu, din sistemul vechiului *sacramentum*, și s-ar realiza în caz de *vindictio ex libertate in servitute*. Ar fi speța despre care scriile Basilicalelor ad D., XXII, 3, 14 (Ulpianus) arată că persoana care posedă calitatea de *ingenuus* și era revendicată ca sclav, putea, dacă voia, să obțină rolul de reclamant, pentru a-și administra probele înaintea adversarului său. Noțiunile de *actoris partes obtinere* și *actoris partes sustinere* fac obiectul unei frumoase demonstrații de filologie juridică, decisivă pentru a impune soluția. Socotite sinonime, Nicolau le distinge: prima, exprimă obligația piritului de a juca rolul de reclamant; a doua, îi acordă piritului numai facultatea de a și-l asuma. Or, *unus casus* era centrat de Iustinian pe ipoteza facultății piritului de a deveni reclamant, nu pe o obligație, așa cum admiteau toți autorii.

² M. Kaser, *op. cit.*, vol. II, 1959, p. 211, n. 15 considera că identificarea lui *unus casus* rămâne *allerdings zweifelhaft*; cf. A. G. Chloros, *Unus casus und die Digesten*, ZSS, RA, 1957, p. 373, citind ca ultimă contribuție studiul lui Nicolau, susține că *unus casus* din prima ediție a Digestelor, la care s-au referit Instituțiile, a putut dispărea din a doua ediție, apărută după Instituții și singura pe care noi o cunoaștem astăzi. În *Drept roman privat* de Vl. Hanga și M. Jacotă (1964, p. 215, n. 1), primul autor se declară convins fără rezerve de demonstrația lui Nicolau.

³ *Notes sur la terminologie juridique latine*, Rev. de Philol., 1935, p. 350–361. Pentru celelalte studii și pentru recenzii, vezi bibliografia din acest volum, p. 29–36.

⁴ RHD, p. 751–768.

⁵ Vezi H. Kreller, ZSS, RA, 1958, p. 36–61; L. Wenger, *ibid.*, 1959, p. 315–369; idem, *Istituzioni*, 1938 și *Institutus*, 1940, § 14, n. 19 și îndeosebi p. 146 din ed. în l. engleză; V. Arangio-Ruiz, *Romanisti e latinisti, Studi Sassaressi in onore di Mancaleari*, 1938, p. 15 și urm.

⁶ Vezi A. Giffard, *Précis*, I, 1938, nr. 152; R. Monier, *Manuel*, I, 1917, p. 139, n. 4 și 178, n. 1; M. Kaser, *Röm. Privatrecht*, I, p. 115, n. 32 (cu referințe la autorii recentii care au discutat problema și, deci, teza lui Nicolau-Collinet).

țiile¹: « der jugendliche, zu so hervorragender Mitarbeit berufene rumänische Gelehrte ist in der Blüte seiner Jahre gestorben... Auch die deutsche Romanistik teilt mit der französischen und rumänischen die aufrichtige Trauer ».

Tot în 1936 (RHD, p. 615 urm.), apare răsunătorul studiu al lui F. de Visscher despre *Ius publice respondendi*, care se întemeiază de o nouă lectură a faimosului și chinuitului fragment din Digeste (1,2,2, § 49): *Sed plerumque iudicibus ipsi scribebant, aut testabantur qui illos consulebant*. Virgula din acest text, acceptată de Mommsen și Bonfante, făcea ca textul să spună: « dar de cele mai adesea, ei înșiși (prudenții consultați) scriau judecătorilor, sau (consultațiile) erau dovedite cu martori de către cei care îi consultau pe aceștia » (pe prudenți). Contradicțiile și dificultățile acestei lecturi sînt cunoscute. Nicolau, consultat asupra textului, suprimă virgula, ca absurdă, și textul devine clar: « dar de cele mai adesea ei înșiși prezentau (consultațiile) în scris sau dovedeau cu martori, ei, cei care îi consultau pe aceștia » (pe prudenți). Nu prudenții trimiteau consultații autografe, și acestea nu erau în mod absurd echivalente cu cele dovedite testimonial de clienți, ci clienții dovedeau consultația fie printr-un text scris (neautentificat), fie cu martori. « M. G. Nicolau, spune eminentul romanist belgian, donne de cette phrase une interprétation nouvelle, qui paraît inattaquable. Les éditeurs modernes, comme Mommsen et Bonfante, ont commis une erreur certaine en rapportant *ipsi* aux juristes qui donnaient des consultations, et en plaçant en conséquence une virgule après *scribebant*. C'est la seule interprétation grammaticalement possible » (p. 618).²

Interpretarea ingenioasă a acestui text a fost ultima contribuție al lui M. Nicolau ca romanist. În anii următori, în afara unor savante recenzii despre lucrări de drept roman, producția sa aparține filologiei³.

Revenise (1936) de altfel, bolnav și sărac, în țară, unde ocuparea unei catedre (în realitate o modestă conferință) necesita titlul de doctor în litere pe care nu-l poseda. În toamna lui 1937, își termină teza pentru Facultatea de litere, care nu va apărea decît postum (datată însă 1937).

Chiar după 27 de ani de la dramatica și nedreapta dispariție a lui Nicolau, scriitorul acestor pagini, cunoscînd prea bine întîmplările de atunci și pe oamenii care au participat în mod diferit la ele, nu poate vorbi despre anii din țară și moartea lui Nicolau, cu distanțarea cerută de un text comemorativ. Îmi voi impune o simplă relatare succintă de fapte. Nu știu dacă în octombrie 1936, obiectiv, medicina vremii mai putea salva pe Nicolau. Pierderea auzului nu l-ar fi împiedicat să țină cursuri remarcabile (poate fără unele îndatoriri didactice de seminar), dovadă că, tîrziu și chinuit, se admisesese totuși să profeseze la Facultatea de litere. De ce titlurile pe care le poseda, și în special strălucitul doctorat în drept roman, nu i-au deschis imediat drumul spre o catedră la Facultatea de drept, rămîne o întrebare fără răspuns, mai exact cu un dureros răspuns. Nicolae Iorga a fost cel dintîi care a făcut demersuri pentru a-l ajuta să poată trăi. N-a izbutit să obțină însă decît un post de bibliotecar la Municipiul București. În așteptarea conferinței, Facultatea de litere « a izbutit » să-l numească asistent la catedra de limba elină, iar în toamna anului 1937, Consiliul Legislativ, unde oricine s-ar fi gîndit mai puțin

¹ ZSS, RA, 1939, p. 317, n. 3.

² Vezi astăzi W. un el, ZSS, RA, 1948, p. 423 urm.; A. Magdelain, RHD, 1960, p.1–22, 157–182; Lévy-Bruhl, *Juge et prudent*, RHD, 1962.

³ Vezi bibliografia din acest volum, p. 29–36.

să-l vadă pe Nicolau, l-a numit referent stagiar, ca un omagiu adus meritelor sale. Titlul modest, dar forma măgulitoare în care a fost făcut acest gest, destinat să-i dubleze în mod atât de util salariul de asistent, a constituit pentru Nicolau poate ultima bucurie înainte de a ne părăsi.

Puternic loviți, foștii lui profesori și-au exprimat sentimentele în mod mișcător. « Je déplore la perte irréparable au sens le plus absolu du mot que représente la disparition de M. Nicolau », va spune Paul Collinet, el însuși în pragul marii despărțiri. « C'est du fond du cœur que, comme ami et comme professeur, je garde avec le regret de cette vaste intelligence et de ce grand cœur, son culte amical ». Reluînd just ideea legăturii între cultura română și cea franceză, întruchipată de Nicolau, Jules Marouzeau va declara în necrologul citat: « L'originalité de ses vues... faisaient prévoir de fécondes réalisations propres à faire honneur et à son pays, où une carrière venait de lui être assurée, et au nôtre, où il se déclarait fier d'avoir reçu sa formation scientifique ». L. Wenger asocia romanistica germană la doliul științei române și franceze și am văzut prețuirea pe care, în Italia, i-o acorda Ed. Volterra. În 1943—1944 (RHD), când prof. M. Lemosse va voi să arate meritul unor cercetări de filologie juridică, va constata că ele « continuă pe Nicolau ». N. Iorga, îndurerat, anunțînd în *Revista Istorică* (1938), moartea lui Nicolau, reproducea paginile închinatе fostului său camarad și amic, de scriitorul acestor rînduri și, în cuvinte tulburate și zguduitoare, îi fixa imaginea în *Oameni cari au fost*¹.

În 1943, foștii camarazi ai lui Nicolau au organizat o comemorare a cinci ani de la moarte. În 1958, Societatea de Studii Clasice, condusă de foștii colegi de studii ai dispărutului și de sinceri prețuitori ai operei sale, nu putea lăsa și n-a lăsat ne comemorată a douăzecea aniversare a morții lui Nicolau. În 1963, cercul studenților în filologia clasică, chemînd în mijlocul lor pe cei care l-au cunoscut și prețuit, i-au analizat opera și i-au cinstit memoria, într-o atmosferă mișcătoare, cu prilejul împlinirii a unui sfert de secol de la moarte. În continuarea acestei aniversări dureroase, Societatea de Studii Clasice a socotit că are datoria de a cinsti memoria lui Nicolau, pe plan național și internațional, prin publicarea volumului de față. Modul în care foștii camarazi de studii ai lui Nicolau sau chiar cei care îi cunosc numai opera au răspuns la invitația noastră de a se asocia la acest omagiu postum, ne-a mișcat profund, dovedind cît de vie este, la toți cei ce l-au cunoscut, amintirea omului și a savantului, și cît de durabilă rămîne prețuirea de care s-a bucurat și se va bucura încă opera sa științifică.

¹ Vol. IV, p. 243—244. În *Memorii*, VII, 1939, p. 64, la data de 12 febr. 1933, N. Iorga notase:

« Cercetez la spital pe Matei Nicolau, greu bolnav de tuberculoză, una din marile speranțe ale științei noastre în domeniul istoriei Romei ».

ACTIVITATEA FILOLOGICĂ A LUI MATEI NICOLAU

DE

IOANA NICHITA și MARIA BĂLTĂCEANU

Opera lui Matei Nicolau, rod al unei activități intense și cuprinzătoare, risipită în numeroase publicații din țară și străinătate, nu a constituit încă obiectul unei prezentări globale. De aceea, pentru o mai bună cunoaștere a ei, socotim necesară înfățișarea variatelor domenii ale filologiei clasice abordate de savantul român, subliniind totodată valoarea contribuției sale științifice.

Problemele de metrică și accentuare latină au reprezentat pentru Matei Nicolau o preocupare constantă. Este unanim recunoscută valoarea tezei sale pentru obținerea diplomei la École des Hautes Études, *L'origine du «cursus» rythmique et les débuts de l'accent d'intensité en latin*, în care își propunea să rezolve atât de dificila și dezbătută pe atunci problemă a «cursus»-ului, adică a prozei ritmate accentuale, înfloritoare în Evul Mediu.

La data apariției cărții, în 1930, originea «cursus»-ului era o chestiune în care nu se spusese încă cuvântul definitiv. Lucrările lui Laurand și Novotný¹ încercau să cuprindă numeroasele studii întreprinse în această direcție, care se datorau unor personalități cu renume: L. Havet, W. de Groot, A. Benett. L. Laurand sublinia pericolul pe care-l reprezenta ignorarea realității de către cercetătorul care ar îmbrățișa această chestiune².

În general, în afara controverselor existente între diferiții cercetători, majoritatea plasau apariția «cursus»-ului la sfârșitul secolului IV sau începutul secolului V e.n. Ipoteza lui Havet nega orice influență a accentului până în secolul al VII-lea e.n., chiar până în epoca merovingiană.

Evitînd ipotezele, Nicolau pornește de la interpretarea textelor provenite din epoci succesive, pe care le luminează cu ajutorul istoriei limbii. Din concluziile interpretării textelor, autorul reușește să marcheze epoca schimbării caracterului ritmului latin și să demonstreze că apariția «cursus»-ului în secolul al III-lea e.n.

¹ L. Laurand, *Études sur le style des discours de Cicéron et une esquisse de bibliographie de «Cursus»*, 1925.

Fr. Novotný, *État actuel des études sur le rythme de la prose latine*, 1929.

² Cf. REL, V, 1927, p. 73—74.

este o consecință a transformării accentului muzical latin în accent intensiv, care putea să servească drept bază unui nou sistem ritmic.

Adept al școlii franceze de lingvistică, el consideră ritmul prozei un fapt de limbă care trebuie studiat în evoluția lui istorică, în tipul de proză ritmată oglindindu-se fidel ritmul natural al limbii vorbite. Astfel pusă problema, o soluție definitivă asupra originilor «cursus»-ului dă cheia unor variate chestiuni privitoare la natura și evoluția accentului latin, deoarece ritmul «cursus»-ului este fondat pe accentul intensiv. Urmărind istoria prozei ritmice latine, autorul pornește de la doctrina tradițională a școlii franceze de lingvistică, susținută de Havet, asupra caracterului primordial muzical al accentului și a transformării lui în accent intensiv. Ca urmare, se angajează în disputa asupra naturii accentului, împotriva școlii germane și a celei engleze, care făcuseră o adevărată dogmă din susținerea caracterului intensiv al accentului latin.

Demonstrația lui Nicolau reprezintă confirmarea doctrinei franceze, ilustrată de datele oferite de textele unor epoci diferite. Forma de realizare a prozei ritmice clasice este clauzula ciceroniană, caracterizată prin dispunerea cantității în ultimele silabe ale frazei, indiferent de lungimea cuvântului, în timp ce accentul latin, muzical în epoca clasică, nu îndeplinea o funcție ritmică. Nicolau caracterizează transformarea accentului latin ca un proces cu o evoluție lentă, ale cărui rezultate sînt urmarea unor tendințe vechi ale limbii latine. Debilitatea părții finale a cuvîntului, încă dintr-o epocă foarte veche, oferea un teren propice pentru acțiunea accentului de intensitate. Transformarea accentului este atestată de faptul că, începînd cu secolul III e.n., silaba purtătoare a accentului, de această dată intensiv, capătă un relief particular și devine «virful ritmic»¹ al cuvîntului, datorită intensității sale. Astfel accentul devine «animus uocis», după expresia gramaticului Pompeius, afirmîndu-se prin aceasta legătura dintre accentul intensiv și individualitatea cuvîntului fonetic.

Fenomenul apare concomitent cu semnele dispariției corelației de cantitate, observată de gramaticii secolului III, care semnalează scurtarea silabelor lungi finale, lungirea celor scurte accentuate, imposibilitatea recunoașterii celor lungi prin poziție și caracterul artificial și convențional al lungirii prin poziție.

Proba neîndoioasă că funcția ritmică a fost preluată de accent este identificarea acestuia cu elementul caracteristic ritmului, *arsis*-ul. La început, *ictus*-ul, care în perioada clasică sublinia timpul tare, *arsis*, consta din baterea măsurii în timpul recitării. Cu ajutorul interpretării textelor gramaticilor, Nicolau arată că din secolul III e.n. apare întotdeauna la timpul tare un sunet pronunțat mai intens, denumit «*ictus vocal*»². Între *ictus*-ul vocal și accentul intensiv există o identitate de natură care duce la confundarea lor. Prin aceasta se afirmă noua formulă ritmică, iar *ictus*-ul vocal reprezintă adaptarea ritmului metric la noul stadiu lingvistic. În secolul III e.n., gramaticul Marius Plotius Sacerdos, în tratatul *Ars grammatica*, reglează clauzula în așa fel încît acțiunea accentului devine evidentă și cantitatea nu mai joacă nici un rol. Cu aceasta, înregistrăm dispariția ritmului cantitativ al clauzei și înlocuirea lui prin noul sistem ritmic în proză, reprezentat de *cursus*. Practica scriitorilor de mai târziu, încercările lor de a se adapta noului sistem ritmic, confirmă concluziile oferite de lucrarea lui Marius Plotius Sacerdos.

¹ Matei Nicolau, *L'origine du «Cursus»*... p. 65.

² Matei Nicolau, *op. cit.*, p. 78.

Așadar, apariția ritmului accentual în secolul al III-lea reprezintă confirmarea dispariției corelației de cantitate și a desăvârșirii transformării accentului muzical în accent intensiv¹. Tot acest proces lent este cuprins între două date: secolul I e.n., când nu există atestări ale prezenței accentului intensiv și ale dispariției corelației de cantitate, și secolul III, când aceste două fenomene devin evidente. Astfel este stabilită « etapa decisivă », cum o numise Meillet, a evoluției care conduce prin transformări lente de la indo-europeană, la limbile romanice².

Putem spune că lucrarea lui Matei Nicolau *L'origine du «Cursus» et les débuts de l'accent d'intensité en latin* rezolvă problema originilor prozei ritmate accentuale și încheie prin caracterul ei definitiv această direcție de studiu. După cum spunea A. Meillet, într-o foarte elogioasă recenzie: « Son livre est définitif, parce qu'il traduit fidèlement les données dont on dispose »³.

Conștient de importanța rezultatelor sale și de justetea lor, Nicolau rămâne un susținător tenace al existenței originare a accentului muzical și al transformării lui în cel intensiv⁴. Luminate de această concepție, cele două studii de mai târziu reprezintă o aprofundare a unor probleme pe care autorul le atinsese deja în cartea sa.

În studiul *Les deux sources de la versification latine accentuelle* demonstrează că apariția versificației accentuale este condiționată direct de caracterul intensiv al accentului. În condițiile lingvistice ale secolului III, accentul intensiv alterează sistemul ritmic cantitativ, precipitând dispariția corelației de cantitate, încît hexametrul nu mai poate dăinui. Ca o reacție la acest fapt, apar tentative de adaptare la noul ritm, cum este cea a lui Commodianus. Rima, una din caracteristicile noii versificații, se naște în cadrul prozei, provenind din vechiul homoioteleuton al retorilor. Tendința vechilor retori asociază acestei figuri isocolonul (egalitatea membrilor frazei). Nicolau, opunându-se lui W. de Groot, fixează începuturile noului sistem de versificație la începutul secolului al VI-lea e.n.⁵ Prin explicarea ingenioasă a originii rimei moderne sînt stabilite ca surse ale versificației accentuale tehnica oratoriei și ritmul accentual.

Istoria «cursus»-ului va fi reluată de Nicolau într-un studiu din 1932: *Notes sur l'histoire du «Cursus»*. Delimitînd existența «cursus»-ului pînă în secolul al XIV-lea, lucrarea este menită să fie o bază teoretică pentru studii de latină medievală, deoarece anumite trăsături cronologice ale «cursus»-ului aduc rezolvarea unor chestiuni de autenticitate și datare a textelor medievale.

Într-o parte a lucrărilor sale, M. Nicolau tratează probleme referitoare la individualitatea cuvîntului fonetic latin, la tăria silabelor, tăria silabei inițiale și finale și, în ultimă instanță, la raporturile existente între picior și cuvînt în versificația latină.

Se remarcă prin subtilitatea demonstrației un mic studiu apărut în 1938: *L'écriture et l'histoire du mot phonétique en latin*. Respingînd ipoteza lui Safarewicz cu privire la originalitatea procedurii separării cuvintelor în ortografia latină,

¹ Matei Nicolau, *op. cit.*, p. 42: «En latin par conséquent l'apparition du «Cursus» dépendait de la transformation de l'accentuation en même temps que de la disparition de la quantité».

² Matei Nicolau, *op. cit.*, p. 81, 82.

³ Recenzia lui A. Meillet la *L'origine du «Cursus»*, ... în *Bul. de la Soc. de Ling. de Paris*, tom. 31, 1931, p. 104.

⁴ Cf. recenzia lui Nicolau la Thomas Fitz Hugh, *The Indoeuropean accent...*, 1937, în REL, 1938.

⁵ Cf. REL, 1931, fasc. 4, p. 189.

Nicolau susține că apariția lui se datorește unui împrumut de la etrusci, într-o fază când sentimentul net al unității fonetice a cuvîntului latin nu exista încă. Separarea cuvintelor devine clară și constantă numai în momentul în care cuvîntul fonetic își cîștigă propria fizionomie, cu opoziția caracteristică între silabele interioare, inițiale și finale, moment în care individualitatea cuvîntului fonetic devine un fapt evident pentru latină.

Din aceeași sferă de preocupări, privind structura cuvîntului fonetic, făcea parte și teza sa încă neterminată, pentru doctoratul în litere la Sorbona: *Raporturile dintre colometrie și stichometrie în legătură cu tehnica oratorică antică*.

În domeniul morfologiei și al sintaxei latine, Matei Nicolau a adus de asemenea importante contribuții. Sînt direcții de studiu în care se angajează în ultima perioadă a scurtei sale vieți și în care ar fi avut de spus un cuvînt greu.

Interesul său pentru gramatică este dezvăluit de originala sa teză pentru titlul de doctor în Litere: *Originile propoziției infinitive în limbile clasice*. Ipotezele sale îndrăznețe, furnizate de cercetările în domeniul latinei juridice, i-au sugerat prezentarea unei teorii noi în această problemă. Pînă la lucrarea lui Nicolau, era în general acceptată teoria elenistului austriac Georg Curtius, după care acuzativul cu infinitiv a apărut mai întîi pe lingă verbe tranzitive, obiectul direct al verbului regent fiind considerat ca subiectul în acuzativ al infinitivului. De aici construcția s-ar fi extins și la unele verbe intransitive. Originea propoziției infinitive, după Curtius, era deci legată de reacțiunea verbală.

Matei Nicolau respinge această teorie observînd în primul rînd că ea nu e sprijinită de fapte. Tocmai verbele tranzitive încep să se construiască destul de tîrziu cu acuzativul cu infinitiv, pe cînd verbe intransitive urmate de această construcție apar din primele texte latinești și grecești. Așadar «modelul ar fi mai recent decît copia, replica mai veche decît originalul»¹.

Pe de altă parte, Nicolau arată că este mecanică și explicația conform căreia apariția propoziției infinitive s-ar datora reacțiunii. Inexistentă în indo-europeana comună, reacțiunea este rezultatul unui îndelungat proces de evoluție, proces nedefinitivat la data scrierii primelor texte grecești și chiar latine. De altfel, din studierea sistemului verbal al diferitelor limbi indo-europene, reiese inexistența unui infinitiv propriu-zis în indo-europeana comună. Deci construcția propoziției infinitive este rezultatul unei evoluții paralele în greacă și latină, iar sfera ei de aplicare e diferită în cele două limbi. Cauzele apariției ei trebuie studiate în funcție de specificul fiecărei limbi în parte. Numai după aceea se pot trage concluzii de ordin mai general. Nicolau propune un alt drum pentru cercetarea originilor propoziției infinitive.

Există verbe care au putut fi urmate de diferite valori ale infinitivului și, independent de aceasta, au admis după ele cazul acuzativ. Situațiile în care putea apărea o asemenea alăturare întîmplătoare de acuzativ și infinitiv pe lingă același verb au fost destul de numeroase și importante pentru ca, în cadrul procesului general de trecere de la parataxă la hipotaxă, să se ajungă la închegarea unei construcții simțită tot mai mult ca unitară și subordonată verbului regent. Astfel se va pleca de la analiza valorilor infinitivului și ale acuzativului în afara cadrului subordonării pentru a vedea cum, din juxtapunerea lor, s-a format propoziția infinitivală.

¹ Matei Nicolau, *Originea propoziției infinitive*, p. 4.

Nicolau stabilește trei valori ale infinitivului grecesc, importante din acest punct de vedere. În timp ce valoarea imperativă a infinitivului explică întrebuințarea lui după verbe care exprimă voință sau necesitate, valoarea finală sau consecutivă finală poate fi folosită după verbele care exprimă ideea de: « a pune în mișcare », « a învăța pe alții », « a fi în stare ». În sfârșit, valoarea exclamativă — foarte rară în greacă, spre deosebire de latină — explică folosirea acestui mod după verbele care arată un sentiment.

În ce privește valorile acuzativului, subiect al infinitivului, autorul arată că unele verbe s-au construit întotdeauna cu acuzativul datorită sensului lor: verbele factitive, cauzative, cele care înseamnă: « a cere », « a învăța pe cineva », « a aminti ». Tendința de generalizare a acuzativului ca subiect al infinitivului e explicată de Nicolau prin existența acuzativului de relație specific limbii grecești. Din cauza valorii sale de a indica « persoana sau lucrul despre care e vorba în propoziție, adică obiectul pe care îl are în vedere subiectul vorbitor »¹, acuzativul de relație oferea posibilități de a fi folosit ca subiect al unui infinitiv. Apoi autorul analizează în parte fiecare categorie de verbe care se construiesc cu propoziția infinitivală și arată separat care a fost rolul inițial al infinitivului și respectiv al acuzativului. Concluzia este că acuzativul cu infinitiv a avut « o sferă de întrebuințare determinată de funcția proprie a fiecăruia dintre elementele sale »², deși construcția formează un tot organic, o unitate sintactică.

În latină, rectiunea este mai dezvoltată decât în greacă. Ar urma ca în acest caz teoria lui Curtius să-și găsească o aplicare mai largă. Arătând că ea nu ține seama de analiza din punctul de vedere istoric al faptelor gramaticale, Matei Nicolau o respinge printr-o argumentare nuanțată. Pe când acuzativul folosit singur are o valoare exclamativă, infinitivul independent are două valori: exclamativă și — mai rar ca în greacă — imperativă. Acuzativul și infinitivul exclamativ se pot combina într-o propoziție care păstrează această valoare și poate folosi la exprimarea unui sentiment. Alăturată unui verb *sentienti*, devine o subordonată completivă. Valoarea imperativă a infinitivului explică construcția infinitivală după verbele care arată un ordin.

Folosirea construcției după verbele *dicendi* a fost facilitată de verbul *dicere*, care, datorită sensului său original de « a arăta », a admis de la început un complement în acuzativ. Acuzativul după verbele impersonale sau în expresii ca *quid me dicis* este explicat prin valoarea de relație a acestui caz. Un rol important în extinderea construcției l-a avut în latină și infinitivul pasiv, care prin originea sa impersonală era mai apt să formeze o construcție infinitivală decât cel activ.

Propoziția infinitivală apărută în mod independent își precizează în interiorul fiecărei limbi sfera de utilizare datorită unei cauze proprii limbii respective. Elementul comun între greacă și latină este legătura între valorile infinitivului ca atare și sfera de întrebuințare a propoziției infinitivale. Comună e și direcția evoluției: de la juxtapunerea unor elemente inițial independente s-a ajuns la o construcție care se manifestă ca o unitate încheată. Nicolau afirmă că astfel de corelații între fenomenele sintactice sînt semnificative, ele ar putea să însemne pentru sintaxa istorică ceea ce înseamnă pentru fonetică și morfologie sistemele de corespondență.

¹ Matei Nicolau, *op. cit.*, p. 110.

² Matei Nicolau, *op. cit.*, p. 69.

Dificultatea problemei și faptul că în sintaxa istorică majoritatea explicațiilor nu pot depăși faza ipotezei, nu îngăduie o apreciere definitivă asupra contribuției lui Matei Nicolau în explicarea originilor propozițiilor infinitivale. Prin superioritatea metodei folosite, lucrarea sa rămîne un model de demonstrație științifică.

Studiul *Remarques sur l'origine des formes périphrastiques passives et actives* a suscitat o vie dispută cu savantul polonez Kuryłowicz¹. Nicolau demonstrează că funcția temporală dublă (prezent și preterit), acordată în limbile romanice formelor perifrastice pasive de prezent, nu este o inovație relativ recentă, potrivit părerii generale, susținută și de Kuryłowicz, ci se datorește unei apropieri și confuzii între *amatur* și *amatus est*. Aceasta apare ca urmare a existenței mai vechi a unui sistem complex al pasivului, cu o formă de infectum — *amatur*, de perfectum — *amatus fuit* și o formă intermediară *amatus est*, pe care adesea o găsim confundată cu *amatus fuit*, datorită valorii sale temporale ambigue. Ca reacție la aceasta, latina scrisă depune un efort sistematic pentru menținerea opoziției *amatus est* și *amatur*, ducînd la apropierea dintre vechea formă de perfectum și cea intermediară și chiar la confuzia lor. Limbile romanice au menținut tendința populară pentru care distincția *amatur* și *amatus est* nu era netă, forma *amatus est* comportînd și valoarea de preterit și pe cea de prezent.

În contradicție cu J. Kuryłowicz, care considera construcția perfectului perifrastic activ *habeo* + *participiul* ca o inovație a latinei vulgare, prin transformarea mecanică a expresiei *mihi factum est*, Nicolau susține că aceasta e derivată din construcția *habeo* + *infinitivul*, care însemna «eu pot», construcție existentă încă în latina clasică, cu un sens puțin diferit. Deși construcția cu *habeo* se întîlnește din timpuri foarte vechi, valoarea proprie a lui *habeo* se menține distinct pînă tîrziu.

În concluzie, Nicolau subliniază originea foarte recentă a construcției perfectului perifrastic activ, care prezintă o mare diversitate și evoluție în domeniul romanic, în contrast cu fixitatea și unitatea prezentată de perifrasticul pasiv.

În articolul *Originea infinitivului de scop în limba latină*, Nicolau susține ideea că influențele străine în domeniul gramatical nu pătrund și nu se mențin în limbă decît dacă corespund anumitor tendințe și necesități. Infinitivul de scop, dezvoltat și necesar în limba greacă, este asimilat de latină în anumite locuțiuni. La început, expresia *dare bibere*, un calc după locuțiunea grecească *δός πειν*, apare o dată cu împrumutul unor obiceiuri grecești în felul de a servi băutura. După acest model, infinitivul de scop se extinde și asupra altor verbe din aceeași sferă semantică. Dar expresiile acestea vor fi eliminate de limba vorbită încă înainte de a fi pe deplin încetățenite. După verbele *ire* și *mittere*, infinitivul de scop apare doar la poezii la care influența modelului grec este vizibilă. Deci, infinitivul de scop, nefiind necesar în limba latină, nu este asimilat decît parțial în sintaxa verbului latin.

În afară de cele care au văzut lumina tiparului, Matei Nicolau avea în pregătire multe studii de morfologie și sintaxă latină, printre care unul asupra recompoziției verbelor².

¹ În articolul citat, apărut în 1936, în *Bul. Ling.*, nr. 4, p. 15—30, M. Nicolau combătea teoriile lui J. Kuryłowicz cuprinse în articolul *Les temps composés en Roman*, din *Prace filologiczne*, XV, 1931, p. 448—453. Numărul din 1937 al revistei *Bul. Ling.*, în articolul *À propos des temps composés en Roman*, p. 195—199, cuprinde răspunsul lui Kuryłowicz la obiecțiile aduse de Matei Nicolau.

² Cf. *Necrologul* scris de acad. Al. Graur, în *Bul. Ling.*, 1938, p. 266.

Cercetările sale în domeniul vocabularului latin sînt legate strîns de domeniul juridic, prezentîndu-se în forme reduse de studii sau note. Ceea ce le caracterizează sînt finețea observațiilor și felul în care autorul știe să exploateze cunoștințele sale de drept. Interesat și de aspectul medieval al vocabularului latin, propune, în 1933, la Societatea de Studii Latine, un proiect de unificarea termenilor medicali prin latină. Proiectul acesta este materializat prin colaborarea sa la elaborarea Dicționarului termenilor medicali latinizați, editat de Union Médicale Latine.

Pasiunea pentru descoperirea amănuntului, pentru exactitate, îl călăuzește în cercetările sale privind critica de text. De o valoare excepțională sînt interpretările lui Nicolau asupra *Instituțiilor* lui Gaius, interpretări acceptate fără rezerve de cei mai mari specialiști¹. Din păcate, ediția completă și definitivă a *Instituțiilor* lui Gaius, pentru care Nicolau cheltuise multă trudă, n-a văzut lumina tiparului. De asemeni, avea în pregătire o monografie asupra criticii verbale a textelor juridice, la baza căreia stătea considerarea textelor ca « vivantes », adică expuse alterării de către comentatori².

Temeinica muncă cu textul, continua lui tendință de a-l valorifica științific, se vede în felul în care știe să-i citească pe gramatici și pe jurisconșulți.

Respectul pentru text primează în cercetările sale filologice. Nicolau urmărește întotdeauna valorificarea textului în lumina realităților social-politice în care a fost scris. El susține că expresia *sine sacris hereditas*, care înseamnă « moștenire fără sarcinile cultului familial », reflectă o anumită realitate istorico-juridică, părăsirea cultului familial al moștenirii prin anumite subterfugii juridice³. Expresia, care apare în mod singular la Plaut, marchează tocmai această epocă de zdruncinare a puterii părintești, a tradiției, pentru care ne stă mărturie întreaga operă plautină.

Un caracter puțin deosebit față de preocupările dominante ale lui Nicolau îl are articolul: *Un aspect al concepției destinului în Eneida*. Aici autorul fixează semnificația conceptului ca un sincretism între influențele elenistice și anumite aspecte care apar în ceremoniile cultului public roman.

Matei Nicolau a accentuat necesitatea unei perspective istorice și în stilistică: « Istoria stilului, a procedeeleor de expresiune, ar trebui studiată ca și gramatica istorică. Arta de a scrie este supusă și ea acelorasi legi care domină întreaga activitate umană »⁴. Deci procedeele de expresie trebuie privite ca fapte în mod obiectiv determinate istoric. În *Cîteva particularități ale stilului antic*, referindu-se în special la repetițiile ciceroniene, le studiază în corespondența lor cu teoriile de retorică contemporană și în raport cu posibilitățile specifice de expresie ale limbii latine.

Intensa lui activitate în domeniul filologiei clasice și al dreptului roman, disciplina de studiu riguroasă pe care și-o impusese i-au adus, din cauza constituției sale fizice debile, o moarte prematură, mai înainte de a fi ajuns la maxima

¹ Cf. Ferd. de Visscher, *Le Ius publice respondendi*, Rev. Hist., 1936, p. 618, articol în care autorul folosește ipoteza filologică a lui Matei Nicolau, conf. și Rev. Hist., 1936, fasc. 4, p. 751—768.

² Cf. REL, 1934, p. 35.

³ Matei Nicolau, *Sine sacris hereditas*, în Orpheus, III, 1927, p. 158.

⁴ M. Nicolau, *Cîteva particularități ale stilului antic*, în Rev. Cl., 1930, p. 162.

realizare. Deși cariera sa științifică n-a durat decât 10 ani, Matei Nicolau a lăsat în filologia clasică și în dreptul roman lucrări de valoare excepțională.

Sfera preocupărilor sale a îmbrățișat probleme de metrică și accentuare, gramatică, vocabular, stilistică. Deși ocupându-se de domenii diferite ale filologiei clasice, unele cerând o înaltă specializare, opera sa este unitară datorită concepției sale rigurose științifice. Format de școala lingvistică sociologică a lui Meillet, studiile sale sînt fundamentate și străbătute de principiul raportului dintre limbă și societate în condiționarea lor istorică.

În studiile sale Nicolau remarcă influența directă a realităților social-politice asupra părții de conținut a cuvîntului, explicînd evoluțiile de sens, sau nuanțele pe care le primește cuvîntul într-un anumit context prin realitățile contemporane operei respective. Procedeele de expresie sînt scoase de sub semnul arbitrariului absolut al scriitorului și considerate ca determinate în ultimă instanță de limba vorbită. Rezolvarea atît de completă și definitivă a problemei «cursus»-ului se datorește aplicării acestei concepții. În timp ce majoritatea cercetătorilor considerau «cursus»-ul ca o creație tîrzie a scriitorilor, apărută independent de influența schimbărilor prin care a trecut limba latină, Nicolau își fundamentează demonstrația pe legătura dintre ritmul prozei ca procedeu de expresie și evoluția înregistrată de limba vorbită.

Faptul că Matei Nicolau a criticat cu claritate acele doctrine care «ar vrea ca opera literară să fie studiată independent de autor și de mediul în care s-a născut»,¹ ne face să regretăm că n-a abordat mai mult domeniul literar, în care ar fi adus o prețioasă contribuție.

Un lucru demn de remarcat în ce privește concepția lingvistică a lui Matei Nicolau este faptul că evita să generalizeze rolul societății în apariția unor schimbări în structura limbii, arătînd că anumite transformări de structură își au originea în tendințele intrinsece ale limbii.

Căutînd motivul evoluției în structura internă a limbii, M. Nicolau nu absolutează importanța legilor lingvistice și se ridică împotriva exagerării neogramaticilor. Folosind o veche formulă el spune: «*inclinant non necessitant*».

O dată cu sublinierea caracterului de sistem al verbului latin, Nicolau a evidențiat tăria și rezistența sistemului gramatical față de influențele străine. Pătrunzînd în domeniul gramatical prin intermediul împrumuturilor de vocabular, formele gramaticale de origine străină nu sînt asimilate decât dacă corespund unor anumite necesități ale limbii.

Privind limba în continua sa evoluție, Matei Nicolau în studiile sale monografice consideră apariția anumitor trăsături lingvistice ca momente ale evoluției înregistrate de-a lungul istoriei limbii. Corecta fixare cronologică a apariției fenomenelor se datorește interpretării materialului faptic în lumina unei juste perspective istorice. Studiile sale sînt exemple de aplicare practică a raportului dintre diacronie și sincronie.

Iusteței concepției sale i se adaugă o înaltă ținută științifică. Impresia pe care ți-o lasă lucrările sale este de definitiv și desăvîrșit: nefiind niciodată rob al bibliografiei consultate, rămîne un adept al cunoașterii ei totale și critice. Lui Matei Nicolau îi este caracteristică originalitatea ideilor și susținerea lor, chiar în opoziție cu cele mai autorizate păreri. Originalitatea și subtilitatea punctelor

¹ Cîteva particularități ale stilului antic, în Rev. Cl., 1930, p. 162.

sale de vedere își au izvorul în cercetarea critică și valorificarea maximă a textelor ce-i stăteau la dispoziție. Claritatea expunerii se adaugă logicii perfecte a teoriilor sale.

Timid și modest în relațiile sociale, în viața științifică este intransigent, curajos și drept. Recenziile sale sînt un model de probitate științifică, de justă și minuțioasă analiză critică. Prin originalitatea lor, recenziile se transformă în adevărate discuții precis fundamentate. Astfel, lucrările lui au devenit un bun cîștigat al științei și sînt folosite în cele mai importante lucrări de sinteză.

Încercînd să cuprindă în cîteva cuvinte trăsăturile personalității lui Matei Nicolau, J. Marouzeau scria la moartea acestuia: «L'originalité de ses vues, son sens aigu des problèmes, son aptitude à renouveler les questions faisaient prévoir de fécondes réalisations propres à faire honneur et à son pays, où une carrière venait de lui être assurée, et au nôtre, où il se déclarait fier d'avoir reçu sa formation scientifique»¹.

Personalitatea lui Matei Nicolau rămîne un exemplu de muncă dezinteresată și rodnică, dedicată căutării noului și adevărului științific.

¹ REL, 1938, p. 46, necrologul scris de J. Marouzeau.

**MATEI NICOLAU: BIBLIOGRAFIE.
FILOLOGIE ȘI DREPT**

1926

1. *Conferințele d-lui A. Meillet, profesor la « Collège de France », în Orph., II, 4, p. 250—252.*

Ediție îngrijită

2. Dimitrie Alexandresco, *Principiile dreptului civil român* (operă inedită după manuscrisele autorului), opera postumă în 4 volume, cu un cuvânt înainte de Matei Nicolau, p. CXVI—CXVIII, București, 1926.
3. *Prefață la Dimitrie Alexandresco, Explicațiunea teoretică și practică a dreptului civil...*, Tomul I, Partea I, ed. a 3-a, București, 1926.

Recenzii

4. P. Constantinescu-Iași, *Narhezul în artele bizantine, sud-slave și române*, teză la Fac. de litere din Iași, în Orph., II, 4, p. 252—255.

1927

Articole

5. *Sine sacris hereditas*, în Orph., III, 3, p. 158—163.
6. *Soluție de jurisprudență*, în Pand., III, p. 32.

Recenzii

7. *Colecțiunea « Initiations et méthodes » a Facultății de litere din Strasbourg*, în Orph., III, 4, p. 252.
8. A. Ernout, *Morphologie historique du latin* (Paris, 1927), în Orph., III, 4, p. 253.
9. W. Goeber, *Quaestiones rythmicae imprimis ad Theodoretī Historiam ecclesiasticam pertinentes* (Berlin, 1926), în R. Ph., I, p. 375.

10. A. W. de Groot, *La prose métrique des anciens* (Paris, 1926), în R. Ph., I, p. 376.
11. J. W. Spaeth, *A Study of the Causes of Rome's Wars from 343 to 265 B. C.* (1926), în R. Ph., I, p. 379.
12. A. Mestre și E. James, *La clause — or en droit français*, în Pand., IV, p. 87.

1928

Studii

13. *L'origine du « cursus » rythmique*, I, în REL, VI, p. 319—329.

Comunicări rezumate

14. *Le « cursus » rythmique*, în REL, VI, p. 18.
15. *Sur un manuscrit de Boèce*, în REL, VI, p. 247.
16. « *Tertius* » synonyme de « *alius* » dans les textes juridiques, în REL, VI, p. 247—248.
17. *Soluțiuni de jurisprudență*, în Pand., III, p. 120; III, p. 133.

Recenzii

18. H. Knorrnga, *Emporos* (Paris-Amsterdam, 1926), în R. Ph., I, p. 72.
19. L. Laurand, *Études sur le style des discours de Cicéron* (Paris, 1925), în Orph., IV, 2, p. 121.
20. E. Ciaceri, *Cicerone e i suoi tempi* (vol. I, Milano-Roma-Napoli, 1926) în Orph., IV, 2, p. 122.
21. J. Bourciez, *Le „Sermo cotidianus” dans les satires d'Horace* (Bordeaux, 1927), în Orph., IV, 3, p. 191.
22. W. Goeber, *Quaestiones rhythmicæ* (Berlin, 1926), în Orph., IV, 3, p. 191.
23. A. W. de Groot, *La prose métrique des anciens* (Paris, 1926), în Orph., IV, 3, p. 192.
24. J. W. Spaeth, *A Study of the Causes of Rome's Wars from 343 to 265 B.C.* (1926), în Orph., IV, 3, p. 192.

1929

Studii

25. *L'origine du « cursus » rythmique*, II, în REL, VII, p. 47—75.
26. *Quelques considérations sur l'ictus et sur les rapports avec l'accent*, I, în REL, VII, p. 148—169.
27. *Observațiuni critice la Edouard Cuq, « Manuel des institutions juridiques des Romains » și P. F. Girard, « Manuel élémentaire de Droit romain »*, în Rev. Cl., I, 4, p. 365—381.
28. *Numele secret al Romei*, în Rev. Cl., I, 3, p. 210—221.
29. *Les dispositions d'origine romano-byzantine dans le « Code civil roumain »*, în « Mélanges Paul Fournier », Paris, 1929, p. 587—598.

Recenzii

30. A. C. Juret, *La phonétique latine* (Strasbourg, 1929), în Rev. Cl., I, 4, p. 436.

Necrolog

31. Henri Goelzer, în Rev. Cl., I, 3, p. 315.

1930

Volume

32. *L'origine du « cursus » rythmique et les débuts de l'accent d'intensité en latin*, teză (Paris, Belles Lettres, 1930), VIII + 161 p.

Recenzii: A. Meillet, în Bull. de la Soc. de Ling. de Paris, 1931, fasc. 3, p. 104. Ferd. Loth, în Bulletin du Cange, V, 1930, p. 227. N. I. Herescu, în Rev. Cl., II, p. 213. W. de Groot, în Gnomon, 1935, p. 207—210. S. de Avellano, în Emerita, 1936, p. 190—193. Al. Graur, în Viața românească, XXII, 11—12, p. 179—180.

33. *Dreptul Roman* (în colaborare cu C. Hamangiu, vol. I, București, 1930, Biblioteca Univ. de Drept «Pandectele Române»), XVI + 670 p.

Articole

34. *Cîteva particularități ale stilului antic*, în Rev. Cl., II—III, p. 162—174.
35. *Un aspect al concepției destinului în Eneida*, în Volumul Vergilian, București, p. 106—111.

Recenzii

36. J. Tolkiehn, *Clementis ars grammatica*, editio princeps, în REL, VIII, p. 268.
37. P. Huvelin, *Cours élémentaire de Droit romain* (vol. I, Paris, 1927), în Rev. Cl., II, p. 218.
38. E. Perrot, *Précis élémentaire de Droit romain* (Paris, 1927), în Rev. Cl., II, p. 219.
39. L. Hermann, *Les masques et les visages dans les Bucoliques de Virgile* și articolul *Le poème 64 de Catulle et Virgile*, în REL 1930, p. 211—221. (Bruxelles, 1930), în Rev. Cl., II, p. 220.
40. Ed. Cuq și P. Girard, *Manuel des institutions juridiques des Romains*, în Pand., IV, p. 124.
41. Notă adițională la *Observațiunile critice asupra manualelor de drept roman ale domnilor P. F. Girard și E. Cuq*, în Pand., IV, p. 163.
42. Manuale noi de drept roman. I. Paul Huvelin, *Cours élémentaire de Droit romain* (publié par Raymond Monier, Paris, 1927), în Pand. IV, p. 164.

1931

Articole

43. *Originile obligațiunei în Dreptul roman. Considerațiuni în legătură cu procedura de execuție*. în Pand., IV, p. 82—85.

44. *Dreptul civil al viitorului. Considerațiuni în legătură cu articolele domnilor I. Dikoff și E. Swoboda*, în Pand., IV, p. 138—142.

Comunicare rezumată

45. « *Mythologiae* » — poème du mythographe Planciade Fulgentius, le plus ancien exemple de versification rythmique, în REL, IX, p. 189.

Recenzii

46. F. Novotný, *État actuel des études sur le rythme de la prose latine* (Lwow, 1929), REL, IX, p. 149.
 47. Th. Fitz-Hugh, *Triumpus — Θριαμβος Pyrrhichia indoeuropearum anima vocis Ρυθμός — Μέτρον — Πρόσωδον* (University of Virginia, Charlottesville, 1930), în REL, IX, p. 152.
 48. A. Levet, E. Perrot, A. Fliniaux, *Textes et documents pour servir à l'histoire du Droit romain*, (Paris, 1931) în REL, IX, p. 395.
 49. I. Popescu-Spineni, *Nexum — Observări critice asupra unui pretins contract roman*, (Pitești, 1925) în REL, IX, p. 397.
 50. W. H. Shewring, *The Passion of SS. Perpetua and Felicity* (Londra, 1931), în REL, IX, p. 401.
 51. Ch. Moller, Peter Shautrup, Franz Blatt, *Iacobi Matthiæ Arhusiensis, De litteris libri duo*, (1931) în REL, IX, p. 402.
 52. P. Appleton și M. Salama, *Le droit médical*, în Pand., IV, p. 158.

1932

Articole

53. *Notes sur l'histoire du « cursus » rythmique*, în Bulletin du Cange, Paris, VII, p. 15—18.
 54. *Edictul « de iumentis uendundis », și garanția pentru viciile lucrului vândut în dreptul roman*, în Pand., IV, p. 299—302.

Recenzii

55. P. Di Capua, *Il ritmo prosaico in S. Agostino* (extras din « Miscellanea Agostiniana », vol. II, Vatican, 1931), în REL, X, p. 487.
 56. B. L. Ullman, *Classical Authors in Mediaeval Florilegia* (extras din Classical Philology), în REL, X, p. 518.
 57. J. Marouzeau, *La traduction du latin* (Paris, 1931), în Rev. hist., XI, p. 538.
 58. A. Levet, E. Perrot, A. Fliniaux, *Textes et documents pour servir à l'enseignement du droit romain* (Paris, 1931), în Pand., IV, p. 309.

1933

Volume

59. *Causa liberalis — Étude historique et comparative du procès de liberté dans les législations anciennes*, thèse, Université de Paris (Paris, 1933) I. f. + 327 p. *Recenzie*: Val. Georgescu, în Rev. Cl., IX, 1937—1938, p. 293. C. Stoicescu, în Pand., IV, 1935, p. 124—126.

Articole

60. *Le problème de « Fenus unciarum »*, în *Mélanges offerts à M. N. Iorga par ses amis de France et des pays de langue française* (Paris, 1933), p. 925—928.
Recenzie: Val. Georgescu, în *Rev. Cl.*, VIII, 1936, p. 151.
61. *À propos d'un texte parallèle de Macrobie et Lydus*, în *REL*, XI, p. 318.

Comunicare rezumată

62. *Projet d'unification de la terminologie médicale par le latin*, în *REL*, XI, p. 23.

Recenzii

63. M. Grabmann, *Eine lateinische Uebersetzung der pseudoaristotelischen Rhetorica ad Alexandrum* (1931—1932), în *REL*, XI, p. 274.
64. A. Blaschka, *Das Prager Universitätsprivileg Karls IV. Eine Untersuchung zur Lateinischen Kunstprosa des Mittelalters* (1932), în *REL*, XI, p. 275.
65. A. Giffard, *Précis de Droit romain*, în *Pand.*, IV, p. 136.

1934

Studii

66. *L'« unus casus » d'après les scholies des Basiliques*, în *Rev. hist.*, XIII, 4, p. 597—642 și în *Rev. istorică*, București, 1938.
67. *Les deux sources de la versification latine accentuelle*, în *Bulletin du Cange*, IX, p. 55—87.
68. *Tertius dies*, în *REL*, XII, p. 47—48.
69. *Les nouveaux fragments des Instituts de Gaius* (P.S.I. 1182, appendice I și II (colaborare cu P. Collinet) în *Rev. hist.*, XIII, p. 96—113.
70. *Originile obligațiunei în dreptul roman și Noile fragmente ale Instituțiunilor lui Gaius*, în *Pand.*, IV, p. 58—60.
71. *Convenția de la Haga din Aprilie 1930 și principiile istorice privitoare la conflictul de naționalități*, în *Pand.*, IV, p. 137—140.

Recenzii

72. Th. Fitz Hugh, *Aristote and the aryan voice* (University of Virginia, 1933), *Ein Beitrag zur geistesgeschichte des 5 Jahrh. n. Chr.* (1933) în *REL*, XII, p. 215.
73. K. Mras, *Macrobius, Kommentar zu Ciceros «Somnium»* (1933), în *REL*, XII, p. 230.
74. Y. Svennung, *Wortstudien zu den spätlateinischen Oribasiusrezensionen* (Uppsala, 1931—1933), în *REL*, XII, p. 230.
75. R. Monier, *Les nouveaux fragments des Institutions de Gaius et leur importance pour la connaissance du Droit romain* (Paris, 1933), în *REL*, XII, p. 244.
76. K. Strecker, *Introduction à l'étude du latin médiéval* (Gand, 1933), în *REL*, XII, p. 244.

77. M. Helin, *Index scriptorum operumque Latino-Belgicorum Medii aevii* (1933), în REL, XII, p. 244.
78. P. Hoogterp, *Warnerii Basiliensis Parachitus et Synodus* (Paris, 1933), în REL, XII, p. 244.
79. H. Wroom, *Le psaume abécédaire de Saint Augustin et la poésie latine rythmique* (Nimegue-Dekker, 1933), în REL, XII, p. 457.
80. W. Hellebrand, *Das Prozesszeugnis im Rechte der gräko-ägyptischen Papyri* (Münich, 1934), în Rev. hist., XIII, p. 541.

1935

Articole

81. *Notes sur la terminologie juridique latine*, în R. Ph., IX, I, p. 350—352 și II, p. 352—354.
82. *Origina infinitivului de scop în limba latină*, în Rev. Cl., 1934—1935, VI—VII, p. 78—89.
83. *Responsabilitatea depozitarului și a asociatului în dreptul roman (comparație cu dreptul actual)*, în Pand., IV, p. 25—28.

Recenzii

84. Leo Leesment, *Laesio enormis*, în Rev. hist., XIV, p. 579—580.
85. G. Ripert, *La règle morale dans les obligations civiles*, (Paris, 1935) în Pand., IV, p. 22.
86. P. Olagnier, *Le droit d'auteur*, (Paris, 1934) în Pand., IV, p. 22.
87. Otto Skutsch, *Prosodische und metrische Gesetze der Iamben Kürzung* (Göttingen, 1934), în REL, XIII, p. 173.
88. Hans Drexler, *Plautinische Akzentstudien*, în REL, XIII, p. 173.
89. *Gaius, Institutiones* (ed. E. Seckel & B. Kuebler, Leipzig, 1935), în REL, XIII, p. 197.
90. J. B. Nordeblad, *Gaiusstudien, Sprachliche Bemerkungen zu den Institutionen und den Digestenfragmenten des Gaius* (Lund, 1932), în REL, XIII, p. 198.
91. *Anthimi De observatione ciborum ad Theodoricum regem Francorum epistula* (ed. Liechtenham, Leipzig-Berlin), în REL, XIII, p. 200.
92. H. Hedfors, *Compositiones ad tingenda musiva* (Uppsala, 1932), în REL, XIII, p. 201.
93. Jean de Garlande, *Integumenta Ovidii*, (1933) în REL, XIII, p. 202.
94. H. Lévy-Bruhl, *Quelques problèmes du très ancien droit romain* (Essai de solutions sociologiques, Paris, 1934), în REL, XIII, p. 218.
95. « Istros » — *revue roumaine d'archéologie et d'histoire ancienne* (Bucarest, 1934, fasc. I), în REL, XIII, p. 226.

1936

Articole

96. *Remarques sur l'origine des formes périphrastiques passives et actives*, în BL, IV, p. 15—30.

97. *Gaius Institutiones IV, & 48 — La condamnation pécuniaire sous les Actions de la Loi*, în Rev. hist., XV, p. 751—768 (în colaborare cu P. Collinet).
— Ferd. de Visscher, *Le Ius publice respondendi* (ipoteză filologică a lui M. N. folosită de autor), în Rev. hist., XV, p. 618.

Comunicare rezumată

98. *Les origines de la « laesio enormis »*, în Rev. hist., XV, p. 207.

Recenzii

99. A. Ernout, *Morphologie historique du latin* (Paris, 1935), în Rev. hist., XV, p. 380.
100. O. Riemann, *Syntaxe latine* (Paris, 1935), în Rev. hist., XV, p. 381.
101. T. Fitz-Hugh, « Ἰαμβος » *Aryan sacred voice of stress, Origin and Genesis of Speech* (University Virginia, 1935), în REL, XIII, p. 177.
102. M. Hélin, *Index scriptorum operumque Latino-Belgicorum Medii Aevi* (Paris, 1933), în Rev. Cl., VIII, p. 115.
103. A. M. Guillemin, *Virgile, Énéide, livre II, V* (Paris, 1936), în Rev. Cl., VIII, p. 121.
104. P. W. Hoogterp, *Les vies des Pères du Jura, Étude sur la langue* (Bruxelles, 1935), în Rev. Cl., VIII, p. 160.
105. P. W. Hoogterp, *Warnerii Basiliensis Paraclitus et Synodus* (Paris, 1933), în Rev. Cl., VIII, p. 161.
106. B. L. Ullman, *Classical Authors in Mediaeval florilegia* (extras din Classical Philology, 1928—1932) în Rev. Cl., VIII, p. 163.
107. J. Madsen, Aarhus, *De litteris libri duo* (Aarhus, 1940), în Rev. Cl., VIII, p. 162.
108. H. Hedfors, *Compositiones ad tingenda musiva* (Uppsala, 1932), în Rev. Cl., VIII, p. 163.
109. P. Deschamps, *Étude sur la Paléographie des Inscriptions lapidaires, de la fin de l'époque mérovingienne aux dernières années du XII-ème siècle* (Paris, 1929), în Rev. Cl., VIII, p. 164.

1937

Volume

110. *Originile propoziției infinitive în limbile clasice*, București, Institutul de studii latine (1937), XVI + 112 p.
Recenzie: J. Marouzeau, în REL, XV, p. 412—414.

Studii

111. *Originile propozițiunei infinitive*, în Rev. Cl., 1937—1938, IX—X, 1937, p. 70—138.

Recenzii

112. A. W. de Groot, *Wesen und Gesetze der Caesur. Ein Kapitel der allgemeinen Versbaulehre* (Leyda, 1935), în R. Ph., XI, p. 294.
113. P. C. Knook, *De overgang van metrisch tot rytmisch proza bij Cyprianus en Hieronymus* (Purmerend J. Muuses, 1932), în R. Ph., XI, p. 293.

114. Max Kaser, *Quanti ea res est. Studien zur Methode der Litis-ästimation im klassischen römischen Recht* (München, 1935), în R. Ph., XI, p. 295.
115. Carlo Albert Maschi, *Disertiones, Ricerche intorno alla divisibilità del consortium nel diritto romano antico* (Milano, 1935), în R. Ph., XI, p. 295.

1938

Studii

116. *L'écriture et l'histoire du mot phonétique en latin*, în *Revue des Études indo-européennes*, I, p. 85–88.

Recenzii

117. T. Fitz-Hugh, *The Indoeuropean Accent, The Voice of Speech and Song* (Charlottesville, 1937), în REL, XV, p. 170.

Necrolog

1. Al. Graur, în BL, 1937, p. 266.
2. N. I. Herescu, în Rev. Cl., 1938, p. 20.
3. J. Marouzeau, în REL, 1937–1938, p. 46.
4. C. Stoicescu, în Rev. hist., 1938, XVII, p. 139.
5. Nicolae Iorga, în Revista Istorică, 1938, p. 179 și *Oameni care au fost*, IV, 1939, p. 243–244
6. Valentin Al. Georgescu, în Buletinul Institutului de studii latine, nr. 1, 1938, p. 27–31 și Revista Istorică, 1938, p. 179–184, reproducă ca notă biografică și în teza de sub nr. 110 de mai sus.

Lucrări rămase în faza de pregătire

1. Ediția critică și completă a Instituțiilor lui Gaius, cu traducere și comentariu.
2. *Essai sur la versification de Plaute et de Térence*.
3. Articole de morfologie și sintaxă latină (unul asupra recompoziției verbelor).
4. Două teze pentru titlul de Doctor în litere la Sorbona:
 - « Raporturile dintre colometrie și stihometrie în legătură cu tehnica oratorică antică ».
 - « Cuvîntul „causa” și grupul său ».

ABREVIERI

1. BL. — Bulletin Linguistique, București.
2. Orph. — Orpheus, București.
3. Pand. — Pandectele Române, București.
4. Rev. Cl. — Revista Clasică, Craiova, București.
5. REL — Revue des Etudes latines, Paris.
6. Rev. hist. — Revue Historique de Droit français et étranger, Paris.
7. R. Ph. — Revue de philologie, de littérature et d'histoire ancienne, Paris.

Întocmită de: IOANA NICHITA

L'ÉTRANGER DANS LE MONDE ROMAIN

PAR

J. GAUDEMET

(Paris)

Malgré leur apparente rigueur, les concepts juridiques de pérégrins ou de provinciaux sont loin de rendre un compte exact de la situation des étrangers au cours de l'histoire de Rome. Car la notion d'étranger dépasse de beaucoup la seule question juridique de l'appartenance à un État (une cité ou un peuple, dans le monde ancien). Dans une perspective sociologique, cette notion soulève un problème de relations sociales, et l'étranger ne se définit que par opposition: est étranger celui qui est hors du groupe, qui s'en distingue, ou qui, parfois, se heurte à lui. La notion est donc toute relative: l'étranger se situe par rapport à un groupe (ethnique, linguistique, religieux, culturel aussi bien que « national »). Elle est aussi essentiellement négative: l'étranger est celui qui n'appartient pas au groupe ¹.

C'est dans cette perspective large, sans s'en tenir aux seules considérations du statut juridique, que l'on voudrait évoquer ici la place que Rome accorda aux étrangers, mais aussi les bienfaits que l'étranger lui dut.

★

Par ses origines légendaires, Rome se rattache à l'étranger, à Enée, le Troyen, fuyant sa patrie ruinée. Par ses conquêtes, elle absorba les peuples étrangers les plus divers. L'« extérieur » occupe donc une place privilégiée dans l'histoire de Rome. Ainsi apparaît dès le début de notre étude la réciprocité du problème que nous constaterons à toutes les époques: la présence d'étrangers à Rome (plus tard dans le monde romain) et la conquête par Rome des peuples étrangers.

Sans doute, par orgueil, les Romains ne paraissent pas très soucieux de l'étranger. L'histoire de Tite-Live est avant tout « romaine ». L'étranger n'y figure que sous les traits d'un adversaire à vaincre. Et l'historien ne le grandit que pour rendre plus éclatante la victoire romaine. La littérature romaine n'offre guère de ces récits de voyage dans lesquels les Grecs montraient leur curiosité

¹ J. Gilissen, *Le statut des étrangers à la lumière de l'histoire comparative*, Rec. J. Bodin, IX, Bruxelles, 1958, 10-16.

d'esprit ¹. César s'intéresse peu aux mœurs des Gaulois, des Bretons, des Germains, et le vocabulaire latin dont il est tributaire compromet la qualité de son témoignage ². Le Jugurtha de Salluste n'est pas curieux de l'Afrique. Tacite dans la Germanie s'inspire d'une pensée moralisatrice, du désir de faire honte à ses concitoyens, plutôt que d'un souci d'analyser de près des institutions qu'il habille souvent à la romaine ³. Chez les juristes, rares sont les notations de droit comparé ⁴. Les lettres de Cicéron ou de Pline ne décrivent ni la Grèce ni la Bithynie.

Et pourtant l'histoire de Rome n'est qu'une longue suite de rapports avec l'étranger. Tite-Live lui-même se plaît à le souligner dans ses premiers livres. A bien des égards l'étude de l'étranger est fondamentale pour l'histoire de Rome. Politiquement, l'histoire romaine est dans une large mesure celle des relations avec l'étranger (guerres, conquêtes, traités). En matière économique, les apports étrangers à Rome (approvisionnement, apport démographique et professionnel: médecins, pédagogues, en particulier) et plus encore ceux de Rome aux pays conquis furent considérables. L'influence culturelle des pays étrangers, et surtout de la Grèce, est encore plus évidente (philosophie, genres littéraires). Enfin, l'introduction des religions orientales (du culte de Mithra au christianisme) ne saurait être négligée.

On mesure l'ampleur du problème. Il ne peut être question de l'épuiser ici. Il est évident d'autre part que la place accordée aux étrangers et l'attitude des Romains à leur égard ne furent pas les mêmes des origines au VIème siècle de notre ère. On peut à cet égard distinguer: la Rome des origines, celle des conquêtes (IVème av. J.-C. — Ier s. ap. J.-C.), enfin celle de l'Empire du monde.

Aussi retiendrons-nous trois étapes:

L'étranger dans la légende et à l'époque royale.

Le dualisme à l'époque des conquêtes.

L'assimilation dans l'Empire de Rome.

I

On sait les mystères qui planent encore sur les origines de Rome et combien sont suspects les récits anciens à ce sujet. Cependant les scrupules hypercritiques d'un E. Pais ⁵ ont été contredits bien souvent par les données les plus certaines de l'archéologie. Les fouilles confirment la légende et sa chronologie ⁶. Et derrière cette légende, se cachent des réalités, que des études parfois subtiles ou hardies tentent aujourd'hui de rétablir ⁷.

¹ Sous la forme poétique de l'*Odyssee*, mythique des descriptions des pays fabuleux du « bon sauvage » et de l'âge d'or d'un Paradis perdu ou espéré (Diodore de Sicile), ou plus rigoureuse des *Histoires* d'Hérodote pour ne retenir que les noms majeurs.

² Par ex. lorsqu'il parle de *ciuitates* pour les Helvètes (B.G. I, 2, 1), les Séquanes (I, 3, 4), les Eduens (I, 3, 5) etc.

³ Mais on ne peut qu'être frappé de la place que tiennent les étrangers dans les *Histoires* ou les *Annales*, ainsi que l'a prouvé une recherche d'un de nos étudiants, M. Edelman (Mémoire pour le diplôme d'études supérieures d'Histoire du Droit, 1964).

⁴ Les quelques références de Gaius à l'étranger (I, 55, 189 etc.) sont célèbres, parce que rares.

⁵ *Storia critica di Roma durante i primi cinque secoli*, Roma, 1913-1920. En France les positions hypercritiques ont été soutenues par Ed. Lambert.

⁶ Ciaceri, *Le origini di Roma*, Milano, 1937; cf. les travaux d'E. Gjerstad, *Early Rome*, 3 vol., Lund, 1953-1960; R. Bloch, *Les origines de Rome*, 3ème éd., Paris, 1962.

⁷ Cf. en particulier les travaux de Jean Bérard, de Dumézil, de J. Gagé.

Que se dégage-t-il de ces indications?

D'abord une singulière insistance de Tite-Live à souligner l'importance des éléments étrangers, aux origines de Rome, et leur part essentielle dans la fondation de la ville et ses premiers développements.

Enée est un étranger, qui trouve asile en Italie et conclut un accord avec Latinus, le roi local (I, 1, 9). Ce premier synoecisme est sans doute une légende, mais qu'inspirent bien d'autres synoecismes romains. Et Tite-Live d'ajouter qu'après la mort de Latinus, Enée fusionna les deux groupes, Troyens et aborigènes, pour lutter contre l'ennemi commun, les Rutules: *nec sub eodem iure solum, sed etiam nomine omnes essent, Latinos utramque gentem appellavit* (I, 2, 4). C'est dans la famille d'Enée et de son fils Ascagne¹, fondateur d'Albe, que naîtra Rhea Silvia, la mère de Romulus et de Rémus (I, 3—4). Ainsi l'étranger et les dieux marquaient l'ascendance du premier roi de Rome.

Si le fondateur ne pouvait être qu'un étranger, ses successeurs ne sont pas plus Romains. Tite-Live se plaît à souligner leur origine étrangère: Titus Tatius est un Sabin: *non ex peregrino solum sed etiam ex hoste regem factum*². Numa est un Sabin de Cures, *ignarus urbis*³. Le nom de Servius Tullius est étrusque; son origine servile est contestée par Tite-Live qui préfère le tenir pour le fils posthume d'un chef de Corniculum. La veuve, enceinte, aurait été emmenée comme captive à Rome (I, 39,5). Ancus est, par sa mère, petit-fils de Numa (I, 32, 1). Tarquin l'Ancien vient d'Etrurie et son père était originaire de Corinthe (I, 35).

Sans doute ces rois sont légendaires. Mais l'apport étrusque à la Rome royale est essentiel. Les insignes du pouvoir sont d'origine étrusque⁴, aussi bien que l'haruspicine, l'art de la construction, peut-être la création de l'*urbs*, ou le nom même de Rome⁵.

Le premier peuplement de Rome vint des pays voisins. On peut croire Tite-Live quand il montre Romulus assurant le bénéfice de l'asile à une *obscura atque humilis multitudo*⁶ venue *ex finitimis populis*⁷. Sa légende de l'enlèvement des Sabines⁸ transpose dans un récit dramatique et sur le plan collectif, des faits, peut-être isolés, mais très vraisemblables. Car l'Etrurie ne fut pas seule à fournir Rome à ses débuts. Le rite du fétial aurait été emprunté par Ancus à une tribu des Éques⁹. Le mot même de « Quirites », dont l'origine reste « obscure »¹⁰ était rattaché par les anciens à la ville sabine de Cures¹¹.

¹ Les légendes sur Ascagne sont divergentes et Tite-Live (I, 2, 2—3) le reconnaît. Il est fils d'Enée, mais né de la fille de Latinus ou d'une première épouse troyenne. En tous cas les origines étrangères sont certaines.

² I, 35, 3.

³ I, 18, 1 et 35, 3. Plutarque (*Numa* 3, 7) en fait le gendre de Tatius.

⁴ Tel était déjà le sentiment des anciens (Tite-Live I, 8, 3) et les fouilles d'Etrurie leur ont donné raison.

⁵ Il viendrait d'une forme étrusque *Ruma*. (Ernout et Meillet, *Dict. étymol.*, V° *Roma*).

⁶ I, 8, 5.

⁷ I, 8, 6.

⁸ I, 9.

⁹ Tite-Live, I, 32, 5.

¹⁰ Ernout et Meillet, *Dict. étymol.*, V° *Quirites*.

¹¹ Servius, *ad Aen.* VII, 710; Tite-Live, I, 13, 5; Ovide, *Fastes*, II, 475; cf. G. Radke, V° *Quirinalis collis* RE XXIV, (1961); Labruna, *Quirites*, Labeo VIII (1962), 342—347.

On a longtemps soutenu que la première loi des relations avec l'étranger fut celle de l'animosité, voire de l'hostilité. Telle était la pensée de Mommsen. Plus récemment H. Lévy-Bruhl estimait que dans la Rome archaïque tout étranger pouvait être traité en esclave et tous les esclaves étaient des étrangers¹.

L'argument majeur était tiré du mot *hostis* qui, disait-on, signifie à la fois hôte et ennemi. L'étymologie condamne cette assimilation. Le sens premier d'*hostis* est « hôte ». Les mots indo-européens de cette famille (*ξένος*, en grec; *Gast*, en allemand; *guest*, en anglais; *gosti*, en vieux slave) désignent l'hôte, non l'ennemi². L'ennemi se disait *perduellus*. Varron et Festus confirment ce sens. Varron écrit: *Hostis... tum ea uerba dicebant peregrinum qui suis legibus uteretur, nunc dicunt eum quem tunc dicebant perduellem* (L. L. V, 3)³. C'est lorsqu'apparut le mot plus récent d'*hospes*, qui désigne l'hôte, qu'*hostis* en vint à signifier l'ennemi⁴.

Sans doute y eut-il des rapports belliqueux avec les peuples voisins. Mais Rome connut aussi, et dès ses origines, des relations amicales avec les étrangers.

Politiquement les conflits armés aboutirent à des solutions diverses. Ici encore la légende est dans les noms, les dates ou les lieux. Mais ce que rapportent les historiens recèle une part de vérité. Après la victoire, il arrive à Rome d'absorber le peuple vaincu, par fusion des deux peuples en une même cité. Tels les Sabins après l'épisode d'Horace: *Ciuitatem unam ex duabus faciunt*,⁵ ou encore l'absorption des Albains après la ruine de leur ville par Tullus Hostilius. La population est transférée à Rome. Mais elle obtient le droit de cité. Ses chefs accèdent au Sénat. Ici encore: *unam urbem unam rem publicam facere*⁶. Et c'est d'Albe que seraient venus, ainsi que bien d'autres familles, les Iulii!⁷.

Ainsi apparaissent et la primauté romaine et la facilité avec laquelle l'étranger est assimilé. Anticipation historique, peut-être, mais précisément elle marque combien les Romains de l'âge classique avaient conscience de cette ouverture généreuse aux peuples vaincus. Loin d'en faire des esclaves on leur accorde la cité⁸. Différence profonde avec la politique des cités grecques, jalouses de leur droit de cité.

A cette attitude collective s'ajoutent les réactions privées. Sans doute des étrangers appartenant à des peuples voisins vaincus ont été réduits en esclavage, mais l'hospitalité privée est aussi ancienne que l'esclavage. La Grèce homérique

¹ Esquisse d'une théorie sociologique de l'esclavage, Rev. générale de Droit, 1931; cf. *Problèmes du très ancien droit romain* (1934), 15-34.

² Ernout et Meillet, *op. cit.*, *Vis, Hospes et Hostis*.

³ Cf. Festus, 414, 37 sq. *Status dies <cum hoste> uocatur qui iudici causa est constitutus cum peregrino; eius enim generis ab antiquis, hostes appellabantur, qui erant pari iure cum populo Romano, atque hostire ponebatur pro aequare.*

⁴ L'idée d'hostilité première est rejetée par Fr. de Martino, *Storia della costituzione romana*, II, 11 sq.; 37 sq.; Bona, *Postliminium in pace*, SDHI, 1955; Fr. de Visscher, *Droit de capture et postliminium in pace*, RIDA, 1956; cf. son rapport sur *La condition des pérégrins à Rome jusqu'à la constitution antonine*, Rec. J. Bodin IX (1958), 195-208.

⁵ Tite-Live, I, 13, 4, d'où l'expression *geminata urbs* (I, 13, 4).

⁶ Tite-Live, I, 28, 7.

⁷ Tite-Live, I, 30, 2.

⁸ Romulus avait concédé la cité aux habitants d'Antium « afin par cet accord de fortifier la ville » (Tite-Live, I, 11, 2). Sous Ancus, ceux de la ville latine de Politorium, qui a été prise d'assaut, sont, selon la tradition, associés à Rome: *Secutusque morem regum priorum qui rem Romanam auzerant hostibus in ciuitatem accipiendis, multitudinem omnem Romam traduxit* (Tite-Live, I, 33, 1). Installés sur l'Âventin (§ 2), ils y sont bientôt rejoints par de *noui ciues*, les anciens habitants de Tellènes et de Ficana, elles aussi conquises (§ 3).

la pratiquait largement. A Rome, comme en Grèce, elle était sous la protection des Dieux. Les demi-têtes de bélier avec la mention *hospes*, que connaissait encore la République romaine à son déclin, évoquent sans doute le sacrifice qui garantissait l'engagement d'hospitalité¹. L'hôte était protégé et, par l'intermédiaire de son répondant, il pouvait non seulement demeurer en paix, mais sans doute exercer une activité économique et juridique.

Aux conventions d'*hospitium* s'ajoutaient des mariages. Les patriciens qui répugnaient aux alliances plébéiennes, n'hésitent pas à s'unir par mariage avec d'autres familles nobles. Canuleius leur reproche cette attitude². En fait, il s'agit d'un trait commun à toutes les aristocraties pour qui les frontières politiques comptent moins que l'inégalité sociale³.

Ainsi dès ses origines Rome débordait ses étroites limites. A des titres divers elle accueillait l'étranger⁴, bénéficiant de cet accroissement de population, donc de force militaire, en même temps qu'elle s'enrichissait de ses apports techniques, de ses doctrines religieuses, de ses conceptions politiques. A l'accueil, s'ajoutaient des formes d'alliance⁵ où Rome bientôt se réserve la première place, telle cette Ligue latine⁶ qui servira la politique de conquête, mais que les exigences romaines finiront par ruiner.

II

Deux faits dominent les relations entre Rome et l'étranger du IVeme siècle avant notre ère à la fin du Ier siècle après J.-C.

1° — Les rapports naissent souvent de la conquête (du Latium, de l'Italie, des provinces). Sans doute les relations commerciales ne sont pas inconnues. Pacifiques pendant un temps, elles tournent souvent au conflit armé, car Rome veut la première place. Ainsi en fut-il des relations avec Carthage. Régées d'abord par des traités qui partageaient les zones d'influence économique⁷, elles firent bientôt apparaître une rivalité qui ne pouvait se résoudre que par les armes.

2° — Ces relations s'insèrent dans le cadre politique des cités, car le régime de la cité prédomine en Italie, aussi bien en Etrurie que dans le Latium ou en

¹ P. Fr. Girard, *Textes de Droit Romain*, 6e éd., 1937, p. 834.

² Tite-Live, IV, 3, 4: *conubium petimus, quod finitimis externisque dari solet*. Tarquin le Superbe donne sa fille en mariage à Octavius Mamilius de Tusculum, *longe princeps Latini nominis* (Tite-Live, I, 49, 9).

³ Fr. de Visscher, *Conubium et ciuitas*, AHDO RIDA I (1952) 401—422.

⁴ L'« histoire » de Lucumo, le futur Tarquin l'Ancien, traduit, elle aussi sous la fable, l'attrait de Rome et la facilité d'y trouver une place. Fils lui-même d'un étranger de Corinthe, réfugié à Tarquinies (Tite-Live, I, 34, 1—2) Lucumo est méprisé des Etrusques parce que fils d'exilé (ibid., § 5). « Homme entreprenant et puissamment riche » (ibid., § 1) il trouve à Rome un accueil que l'Etrurie refusait aux étrangers, car « chez ce peuple neuf, où toute noblesse se gagnait vite et par le seul mérite, il y avait place pour un homme brave et entreprenant » (ibid., § 6; trad. G. Baillet).

⁵ Échange de colons entre Crustumérie et Rome après la guerre qui a opposé les deux villes (Tite-Live, I, 11, 4).

⁶ Cf. la façon dont Tite-Live la présente I, 49, 8; I, 52. Sur le *foedus cassianum* et la ligue latine (493), cf. Fr. de Martino, *Storia*, II, 1, 64—71.

⁷ Les traités entre Rome et Carthage soulèvent encore de difficiles questions de chronologie et d'interprétation. Le plus ancien, que Polybe (III, 22) place en 509, serait peut-être seulement de la fin du Veme siècle ou du début du IVeme. Diodore en signale un autre pour 348 (XVI, 69).

Grande Grèce. Et Rome a tendance à envisager les autres peuples comme organisés en cités¹ ou à les soumettre après la conquête au régime de la cité. Or la cité constitue un cadre politique beaucoup plus restreint que l'appartenance ethnique².

Aussi la notion d'étranger peut-elle se référer à un critère culturel et ethnique: le Grec, l'Espagnol, le Maure, sont des étrangers; mais aussi à un critère politico-juridique: la différence de cité. Est étranger l'homme d'une autre cité. Et, par suite de la prépondérance du cadre de la cité, cette seconde acception fut la plus importante. Naturellement des affinités culturelles, régionales, linguistiques ont pu se traduire par des statuts de faveur. Ainsi s'expliquent la différence de statut juridique entre les Latins, les Italiens ou les provinciaux et l'opposition plus profonde encore, avec la situation juridique des peuples qui sont au delà des frontières de l'Empire: Parthes, Nubiens, Maures, etc...

Et c'est alors qu'apparaît l'ambiguïté de la notion d'étranger dans la Rome républicaine: il y a des « étrangers de l'intérieur », les provinciaux, peuples conquis, qui gardent leurs lois³, leur langage, leur religion, parfois même une certaine autonomie administrative⁴. Mais il existe aussi des « étrangers de l'extérieur », avec qui les relations économiques sont plus rares⁵ et qui fournissent surtout à Rome d'importants contingents d'esclaves.

Les uns comme les autres peuvent cependant accéder à la cité et par là se marque encore cette ouverture de Rome au monde extérieur. Accès plus facile pour le Latin que pour le provincial⁶, ce qui souligne l'effet des affinités ethniques. Accès indirect par l'affranchissement pour l'étranger esclave. Et précisément Rome fut contrainte de limiter la liberté d'affranchissement pour éviter que trop d'étrangers, culturellement très différents des Romains, ne viennent bouleverser l'équilibre ethnique de la cité⁷.

Cette tendance unificatrice apparaît également dans l'élaboration d'un droit commun accessible aux étrangers comme aux Romains, le *ius gentium*. Œuvre du préteur, de la pratique des juriconsultes, il est fait avant tout pour la vie des affaires. Ainsi se trouve sauvegardée l'autonomie des traditions propres à chaque peuple, en particulier pour le droit familial et le régime successoral, tandis qu'un droit commun facilite les relations commerciales et prépare peu à peu l'unification des statuts.

Dès l'époque républicaine l'assimilation culturelle, politique, juridique, s'affirme en Italie⁸. Peut-être les cités de Grande Grèce lui opposèrent-elles une

¹ Telle est l'attitude de César vis-à-vis des Gaulois (*supra*, p. 38 n. 2).

² Pluralité des cités latines, étrusques, grecques, etc.

³ Cic., *In Verr.*, II, 2, 32.

⁴ Le statut des latins ou des provinciaux est trop connu pour qu'il faille le rappeler ici. Il faudrait d'ailleurs tenir compte de multiples nuances qui aggravent (*deditio*) ou améliorent (*amicitia*, *hospitium publicum* ou *priuatum*, *socii*) la condition juridique des pérégrins.

⁵ Ce sont des « Barbares ». Cf. Tacite, *Hist.*, III, 47, 1 et 6; III, 48, 3; *Ann.*, II, 21, 1; XII, 48, 2 etc.

⁶ Par ex. pendant longtemps, par le seul transfert du domicile à Rome (cf. Tite-Live, XLI, 8). Le *ius Latii* tend peu à peu à perdre son assise territoriale pour devenir une citoyenneté inférieure. C'est ainsi que la *lex Porcia de prouocatione* ne s'applique pas au *civis ex Latio* (Salluste, *Iug.*, LXIX) cf. Sherwin-White, *Roman Citizenship*, 93; Nörr, *Origo*, Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis, XXXI (1963), 561.

⁷ Lois *Fufia Caninia* (I av. J.C.) et *Aelia Sentia* (4 ap. J.C.).

⁸ F. de Visscher, *La condition des pérégrins à Rome*, Rec. J. Bodin, IX, 200.

certaine résistance: Naples garde encore au IIème siècle après J.-C. des magistrats aux noms grecs. Mais les tablettes d'Herculanum montrent que le droit privé est celui de Rome.

Au IIème siècle av. J.-C. apparaît un concept d'*Italia*, qui n'est pas seulement géographique, mais aussi politique et culturel¹. Le territoire de l'Italie constitue une unité spéciale, par exemple le *Pontifex Maximus* ne peut quitter la terre d'Italie². Les cultes italiques seuls (à l'exception de celui de la *Magna Mater*) sont accueillis à l'intérieur du *Pomoerium*. C'est aussi l'époque où la Grèce commence la conquête de Rome. Le philhellénisme pénètre la haute société. Metellus, les Scipions³, les Gracques, parcourent la Grèce ou accueillent les Grecs à Rome.

Ce n'est point le lieu d'évoquer ici le statut provincial. Des travaux récents permettent de mieux apprécier quelle fut l'attitude de Rome vis-à-vis des pays conquis⁴. Celle-ci n'est pas simple. Elle a varié naturellement selon la personnalité des gouverneurs de province. Plus largement il faudrait distinguer entre l'exploitation par la *nobilitas* républicaine et l'assimilation progressive dans l'ordre impérial⁵. C'est toute l'opposition de Verrès à Pline le Jeune. Mais comme l'a montré un article récent⁶, à partir de l'Empire le bilan est favorable aux provinces.

Ce qui nous intéresse surtout ici c'est la participation progressive des provinciaux à l'administration de l'Empire. Loin de rester des exploités, ils sont associés aux tâches administratives. En Egypte, les postes inférieurs sont laissés aux Egyptiens. Dans les villes d'Orient, l'aristocratie locale assure l'administration sous le contrôle du gouverneur romain⁷. Mais les organes proprement romains eux-mêmes s'ouvrent aux provinciaux. A la fin du IIème siècle, près de la moitié du Sénat est composé d'Italiens. On y trouve beaucoup d'orientaux, quelques Africains⁸. Les gouverneurs de province sont eux aussi Italiens, Espagnols, Africains, orientaux. En littérature, Sénèque, Lucain, Quintilien, Martial; chez les juristes, Africain, Ulpien, sans doute Gaius, ne sont pas des Romains, ni même des Italiens. Le pouvoir impérial lui-même passe des Romains aux Italiens, aux Espagnols, aux Africains, aux Illyriens⁹.

¹ P. Catalano, *Appunti sopra il più antico concetto giuridico di Italia*, Atti Acc. Torino, 96 (1961—1962).

² Tite-Live, XXVIII, 38, 22.

³ P. Grimal, *Le cercle des Scipions*, Paris, 1953.

⁴ Voir par exemple L. Homo, *L'Italie primitive et les débuts de l'impérialisme romain*, 1927, nouvelle édition 1954; R. Syme, *Colonial Elites*, 1958; J. Hatt, *Hist. de la Gaule romaine*, Paris, 1959; G. Picard, *La civilisation de l'Afrique romaine*, Paris, 1959; I. A. Richmond, *Romans a. natives in North Britain*, Edimbourg, 1958; Fr. Altheim, *Das Ende des röm. Kolonialreiches*, 1960; H. Volkmann, *Die röm. Provinzialverwaltung der Kaiserzeit*, Gymnasium, LXVIII (1961), 395—409 etc.

⁵ Sur la « romanisation » progressive, cf. à la suite de Vittinghoff et Kornemann, F. de Visscher, Rec. J. Bodin IX, 201.

⁶ H. Volkmann, cité supra.

⁷ Plusieurs lettres de Pline à Trajan l'attestent.

⁸ De Laet, *La composition du Sénat romain pendant la première période du Principat*, Gand, 1941; M. Hammond, *Composition of the Senate A.D. 68—235*, JRS XLVII (1957), 74 sq.; G. Barbieri, *L'albo senatorio da Settimio Severo a Carino*, Roma, 1953.

⁹ Même phénomène pour l'armée. Déjà sous les Flaviens on compte 1 Italien pour 4 à 5 provinciaux (Forni, *Il reclutamento delle legioni da Augusto a Diocleziano*, Pavie, 1953, 65).

Dans les provinces des hommes influents se flattent de disposer du crédit des gouverneurs¹, d'autres intriguent à Rome contre eux. Et Tacite rapporte les propos sévères des sénateurs contre l'arrogance de ces *externi*².

Ainsi par des voies multiples et les mouvements réciproques que postule la notion même d'étranger, la fusion se prépare.

Si les provinciaux sont associés à la vie de l'Empire, Rome respecte dans les provinces les traditions locales. Les cultes particuliers sont le plus souvent reconnus. Un préfet d'Égypte participe au culte égyptien du Nil³. Le culte druidique, toléré par Auguste, est prohibé par Claude qui le tient pour « barbare ». Mais ce même empereur introduit à Rome les mystères d'Eleusis⁴. Les « superstitions » orientales pénètrent à Rome avec les étrangers. Juvénal s'en offusque⁵ surtout lorsqu'un légat impérial se mêle aux prêtres galls⁶. L'enceinte du *Pomoerium*, en principe interdite aux cultes étrangers, est mal défendue. Dès 217 la Vénus du Mont Eryx avait son temple au Capitole⁷. Celui d'Isis cherche à s'y établir. Les consuls doivent l'en expulser en 58, 54, 50, 48, puis Auguste à nouveau en 28⁸.

La tolérance religieuse s'accompagne du respect des usages⁹. L'Égypte continue à compter en artaba et en aroures. La Gaule à mesurer les distances en leuga¹⁰. La primauté culturelle de la Grèce est reconnue par Pline qui invite le gouverneur à en respecter la religion, les traditions et les franchises¹¹. Mais le respect des provinces n'est pas indifférence, Rome apporte la prospérité, crée des villes et des routes, aide aux adductions d'eau. Certes on a pu dénoncer le caractère un peu factice d'une civilisation essentiellement urbaine et dont la bourgeoisie provinciale fut la principale bénéficiaire¹². Équilibre économique précaire qui n'a duré que par miracle jusqu'au début du IIIème siècle. Il n'en reste pas moins que Rome a su transformer les « pays neufs » qu'elle occupait, sans pour autant ruiner la culture des vieilles civilisations passées sous son autorité.

Mais, vis-à-vis des Barbares ou des Parthes d'au delà des frontières, la politique romaine se montra moins habile. L'instauration du *limes* symbolise l'adoption d'une attitude hostile et purement défensive. Rares furent les échanges commerciaux et les relations politiques. Cette ignorance voulue d'un monde lointain et difficile eut peut-être sa part de responsabilité dans l'aggravation d'une pression à laquelle l'Empire du IIIème au Vème siècle ne pourra plus s'opposer.

¹ Tel le Crétois Claudius Timarchus, dont parle Tacite (*Ann.* XV, 20; ann. 62).

² *Ann.*, XV, 21.

³ Pline, H. N., V, 57.

⁴ Suétone, *Claudius*, XXV, 13.

⁵ VI, 511, sq.; 542. sq.; VI, 553 sq.

⁶ VIII, 176.

⁷ Tite-Live XXII.

⁸ Daremberg et Saglio, *Dict. des Antiquités grecques et romaines*, v^o Isis.

⁹ A l'inverse, beaucoup de provinciaux adoptent les mœurs romaines. En Espagne, les gens du Guadalquivir vivent comme les Romains, parlent latin et oublient leur langage. Les Ibères se qualifient de *stolati* ou *togati* (Strabon, III, 161). Tacite amère, souligne comment les Bretons se laissent gagner par la civilisation romaine (*Agricola*, XXII, 1).

¹⁰ Encore utilisée pour les milliaires du IIIème siècle.

¹¹ *Ep.*, VIII, 24 §§ 2 et 4.

¹² A. Aymard, *Rome et son Empire*, 349–351.

III

1. La pénétration croissante des étrangers à Rome, la romanisation des provinces commencée dès la République, s'accroissent sous l'Empire.

Juvénal, Pline le Jeune¹, Tacite², dénoncent l'invasion de Rome par les étrangers. Il s'agit surtout d'orientaux souvent mal vus par les Romains de vieille souche. Juvénal s'indigne de l'arrogante ascension d'un « plébéen du Nil »³, d'un esclave de Canope, bouffon de Domitien⁴, d'un affranchi des bords de l'Euphrate qui, par un fructueux commerce, parvint au cens équestre⁵.

La langue, les mœurs, les divertissements, la religion, trahissent cette pénétration étrangère. Elle est largement le fait d'esclaves grecs, orientaux, africains, germaniques, qui gagnent la confiance de leur maître, accèdent à des fonctions importantes, se font affranchir et deviennent citoyens⁶.

L'importance de la colonie juive de Rome mériterait une étude qui dépasserait le cadre de cette note⁷. Les Juifs, pour la plupart de condition modeste (ainsi que le prouvent leurs épitaphes), sont groupés dans certains quartiers, surtout dans celui du Transtévère, où le port attire les commerçants⁸. Treize communautés juives sont connues pour Rome. D'autres existaient à Ostie et à Porto. Elles ont une organisation religieuse et administrative, une école de la Loi au IIe siècle. Les Empereurs furent le plus souvent favorables aux Juifs de Rome, comme l'avait déjà été César⁹. Hérode Agrippa fut élevé à Rome dans l'entourage impérial¹⁰. Il fut l'ami de Claude et sa fille Bérénice fut aimée de Titus. La guerre de Judée ne touche pas cette situation favorable. Ce fut une mesure de police locale non une persécution antijuive. Flavius Josèphe, qui avait participé à l'insurrection, put néanmoins s'établir à Rome et y écrire son œuvre en bénéficiant de l'appui de la maison impériale.

2. A ce brassage de population, dont Rome offre le meilleur exemple, répond l'unification du statut juridique.

¹ *Panég.*, XXXI (contre les Egyptiens).

² *Hist.*, V, 5 et 8 (critique haineuse des Juifs); *Ann.*, XV, 44; cf. son opposition aux concessions trop faciles de la cité (*Ann.*, III, 40, 2; *Hist.*, I, 78, 2).

³ I, 26.

⁴ I, 26; cf. IV, 1—33.

⁵ I, 102—106; cf. également ses griefs contre les Grecs qui s'affichent (III, 81—83) et sa dénonciation de l'immoralité qu'aggravent les étrangers (II, 164—165).

⁶ Des étrangers se font passer pour citoyens. Claude dut intervenir pour sauvegarder les droits des Romains (Suétone, *Claudius*, XXV, 7).

⁷ Juda Macchabée avait conclu une alliance avec Rome vers 160 (I. Macc. 8, 1 sq.). Vers 140 Simon Macchabée vint la renouveler. La communauté juive de Rome était à cette époque déjà importante. Elle est englobée dans l'expulsion à laquelle procède en 139 le préteur Hispanus, pour sauvegarder la religion romaine (Val. Max., *De superstitionibus*, I, 3, 3). Le triomphe de Pompée en 61 introduit de nouveaux éléments juifs à Rome et dès 59 Cicéron (*Pro Flacco* 28, 66—67), à propos des envois d'or à Jérusalem, se montre sévère à leur endroit.

⁸ Sur leur activité commerciale, Juster, *Les Juifs dans l'Empire Romain*, I, 179—209; Frey, *Corpus Inscript. Judaicarum*, 109—210.

⁹ Les Juifs nombreux parmi les *populares* avaient soutenu César qui, en récompense, leur accorda liberté du culte et d'association dans tout l'Empire. Aussi les Juifs marquèrent-ils tout spécialement leur peine lors de l'assassinat du dictateur (Suétone, *Iulius*, LXXXIV, 8).

¹⁰ Josèphe, *Ant. Jud.*, XVIII, 6; cf. Suétone, *Aug.*, XLVIII.

Unification administrative, par la ruine progressive des autonomies locales, l'uniformisation du régime municipal, le contrôle de plus en plus strict exercé par le gouverneur.

Uniformisation du droit, par les progrès du *ius gentium* et la pénétration du droit romain dans les provinces.

Unification des statuts individuels, par l'édit de Caracalla et la généralisation du droit de cité qui relègue la notion de pérégrin au delà des frontières et supprime presque complètement la catégorie des « étrangers de l'intérieur ».

Enfin les échanges incessants de personnes, de marchandises, d'idées, favorisent une sorte d'uniformisation culturelle, surtout en Occident, qui se traduit par la « romanisation » des provinces.

3. Si la *ciuitas* ne compte plus guère, le monde romain s'oppose aux pays situés au delà des frontières. C'est là que sont les étrangers, en attendant que, peu à peu, à partir du IIIème siècle, ils s'infiltrèrent à nouveau dans l'Empire, peuplant l'armée, gagnant au IVème siècle les conseils du Prince. Du même coup la notion d'étranger se modifie, parce que disparaît la spécificité de certaines cellules par rapport auxquelles on pouvait situer l'étranger. La ruine des cités, leur fusion dans l'Empire eut pour conséquence nécessaire la disparition de l'étranger à la cité au profit du seul étranger à l'Empire.

L'Empire, pour ses habitants, constitue une patrie. Le mot de *patria* n'est pas inconnu à l'époque républicaine. Il devient plus fréquent sous l'Empire¹. Sans doute désigne-t-il parfois la cité d'origine, la « petite patrie », mais plus souvent il s'applique à un cadre plus vaste, groupant les habitants de cités multiples. Pline déjà faisait de l'Italie la patrie de tous les peuples (H.N., III, 33, 39): *Italia... una cunctarum gentium in toto orbe patria fieret*.

Pour les Stoïciens, dont l'idéologie se repand largement, la patrie, c'est le monde². Cet universalisme est ramené par beaucoup aux limites de l'Empire. Le prestige de Rome, sa maîtrise politique et administrative, la généralisation de la cité et du droit romain, l'attachement des provinciaux, font de Rome la *patria communis*, dont parlent Modestin³ et Callistrate⁴, mais dont parlait déjà Cicéron au *De legibus*; il y distinguait d'ailleurs deux patries: *unam naturae alteram ciuitatis* (ou encore *patria loci* et *patria iuris*)⁵.

Mais Cicéron écrivait encore dans le monde des cités et sa *patria naturae (loci)* restait la cité d'origine, tandis que la cité romaine était la *patria ciuitatis (iuris)*. C'était, sous d'autres termes, revenir au problème de la citoyenneté. La *patria communis* de l'Empire n'est pas seulement, ni principalement, une notion juridique. C'est avant tout le lien affectif qui unit l'Africain, le Gaulois, ou l'Espagnol, à Rome. C'est ce lien qu'évoqueront magnifiquement les provinciaux du Bas-Empire, confiants, contre toute évidence, dans l'éternité de Rome. Augustin⁶, Rutilius Namatianus aussi bien que Prudence, l'Espagnol, ont pour Rome un attachement profond. C'est, dit Prudence, un don divin que cette unification des peuples dans la paix et sous l'autorité de Rome.

¹ Nöor, *Origo*, Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis, XXXI (1963) 580 sq.

² Cf. Cicéron, *De leg.*, I, 61; Sénèque, *De tranq. animi*, IV, 3; Marc-Aurèle, VI, 44, 6.

³ D. 27, 1, 6, 11.

⁴ D. 48, 22, 18.

⁵ II, 2, 5. Sur cette notion cf. Nöor, *op. cit.*, 553—555 et 583—585.

⁶ *Ciu. Dei*, V, 17, par exemple.

Inclinare caput docuit sub legibus eisdem

Romanosque omnes fieri

(*Contra Symmachum*, II, 602—603),

Echo du provincial aux vers orgueilleux de Virgile:

*Tu regere populos, Romane, memento*¹.

Et l'extraordinaire mérite de Rome n'est-il pas dans cette adhésion des peuples, conquis par la force, mais ralliés par les bienfaits de la civilisation et l'enrichissement d'une demi-prospérité? Peut-être est-ce là l'une des grandes leçons de Rome qui, sans imposer brutalement ses mœurs et ses lois, sans ruiner les particularismes locaux, sut incorporer les étrangers à son Empire, leur garantit la paix, améliora leur sort et finalement leur offrit avec la concession de la cité le bénéfice de son droit.

¹ *Aen.*, VI, 851; cf. la prédiction de Romulus: *Nuntia . . . Romanis, coelestes ita uelle ut mea Roma caput orbis terrarum sit* (Tite-Live, I, 16, 7); César (*B.C.*, III, 57, 4) assignait déjà à Rome la mission de garantir *quietem Italiae, pacem prouinciarum, salutem imperii*.

BRÈVES REMARQUES SUR LES ἀπόλιδες

PAR

MAXIME LEMOSSE

(Clermont-Ferrand)

Poursuivant l'œuvre de nombreuses générations de spécialistes, la recherche romanistique serait exposée à devenir stérile, si elle n'avait la chance que les résultats qu'elle obtient soulèvent aussitôt de nouveaux problèmes et agrandissent le domaine à explorer. Après avoir entrepris la reconstitution des institutions juridiques aux diverses époques de l'histoire romaine, après avoir entrepris de systématiser la technique des juriconsultes, il lui faudra compléter cette tâche, encore inachevée, en examinant dans quelle mesure les règles légales et les principes doctrinaux, théoriquement obligatoires, étaient réellement suivis dans la pratique. Alors que cette étape est encore relativement peu avancée, que les sources ne dévoilent que très imparfaitement une réalité mal connue, on en vient déjà à connaître quelques doutes quant à l'exactitude véritable, dans les faits, des principes juridiques les plus essentiels ou les plus rigides.

Parmi ces principes, l'un des plus célèbres est la dualité entre libres et esclaves ; un homme est nécessairement l'un ou l'autre, irréductiblement¹ ; la doctrine moderne en a souvent étudié les conséquences, par exemple sur la liaison nécessaire, sinon même sur la confusion entre *libertas* et *ciuitas*². Tout est-il dit à cet égard ? Quelques remarques paraissent encore possibles, que nous formulerons en hommage à la mémoire de M. Nicolau, l'inoubliable auteur de *Causa liberalis* et l'un des auteurs les plus importants parmi ceux qui étudièrent la servitude dans l'Antiquité.

La confusion, ou la dualité, entre liberté et citoyenneté romaine³ se trouvent mises à l'épreuve par l'examen de la situation dans laquelle se trouvent les citoyens

¹ Gaius, I, 9: *summa diuisio de iure personarum haec est, quod omnes homines aut liberi sunt aut serui.*

² Parmi les travaux fort nombreux sur la question, il faut citer, parmi les plus récents, Volterra, *Studi E. Paoli*, pp. 695—716 ; E. Levy, ZSS 78 (1961), pp. 142—172.

³ Outre E. Levy, *loc. cit.*, il faut mentionner F. de Visscher, *Studi E. Paoli*, pp. 239—251. Nous entendons ici la notion proprement juridique de liberté, excluant son aspect de droit public, qui dépasse le cadre de cette étude et soulève des problèmes bien différents ; sur cet aspect, nous nous contenterons de renvoyer aux études de Wirszubski, *Libertas*, et de Crifo, Arch. giur., 154 (1958), pp. 3—72.

romains qui perdent leur droit de cité, et que l'on qualifie d'ἀπόλιδες. Ce terme est étranger à la langue juridique¹; il se trouve au Digeste dans deux fragments dont l'interpolation a été démontrée². Mais il semble que cette interpolation puisse être réexaminée, car tout n'a pas été dit sur la conception des compilateurs, et le régime byzantin peut encore jeter quelque lumière sur le problème de la *ciuitas*.

Sont ainsi qualifiés « dépourvus de cité », les condamnés à la déportation et, selon Ulpien, ceux qui ont encouru l'*aquae et igni interdictio*. Ce mot ne pouvant pas avoir d'autre origine qu'un remaniement par les compilateurs, on se demande d'abord quel terme était employé par Ulpien et Marcien. M. Volterra, qui a décisivement démontré l'interpolation, pense que c'était *peregrini*, et ses arguments, appuyés sur Gaius et sur une constitution de l'année 336³, ne manquent pas de valeur. On trouve pourtant des objections décisives. Sans doute, cette constitution de Constantin a été remaniée au Code de Justinien⁴ où *peregrinos* a été remplacé par *alienos*; mais si la suppression de la catégorie des pérégrins, consécutive à la généralisation complète du droit de cité à tous les sujets de l'empereur, explique cette modification textuelle, il faut pourtant convenir que cette interpolation n'est, au Code, ni systématique ni complète. On retrouve en effet, dans la compilation justinienne, ce mot dans plusieurs constitutions.

Certaines sans doute l'entendent au sens littéral d'étranger, hors de la population de l'empire⁵, mais une loi nous intéresse plus directement, selon laquelle les condamnés à la déportation ne peuvent valablement tester parce qu'ils sont considérés comme pérégrins⁶: le terme a été conservé par les compilateurs, de sorte que, s'ils ont interpolé une autre constitution, c'est sans doute parce que le terme qui s'y trouvait était un autre, moins admissible pour eux.

Quelle autre expression? Un autre texte nous donne la réponse à une telle question, en même temps qu'il oppose, à la conjecture de M. Volterra, un argument irréfutable. Il s'agit d'un passage des *Regulae Vlpiani*. L'auteur écrit bien que l'*aquae et igni interdictio* fait du condamné un pérégrin (*Reg. X, 3*), mais pas un pérégrin ordinaire; un homme qui est au nombre des déditices, qui ne peut pas tester comme un pérégrin parce qu'il n'est d'aucune cité déterminée⁷. La distinction entre les deux catégories est capitale pour le jurisconsulte, qui classe les personnes, non pas en trois classes, romains, latins et pérégrins, mais en quatre, les déditices constituant la quatrième catégorie, distincte de la troisième⁸. Le Quirite qui a

¹ Volterra, *Studi F. Messineo* (1957), pp. 1–13; et RIDA, 1958, pp. 591–602; cp. Kiessling, ZSS 78 (1961), pp. 426–427.

² Volterra, *ibid.*; E. Levy, *loc. cit.*, p. 157; M. Kaser, *Röm. Pr.*, II, pp. 82–83. Les deux textes capitaux sont: Ulp., D. XXXII, 1, 2: *hi, quibus aqua et igni interdictum est item deportati fideicommissum relinquere non possunt, quia nec testamenti faciendi ius habent, cum sint ἀπόλιδες*. Marc., D. XLVIII, 19, 1: *item quidam ἀπόλιδες sunt, hoc est sine ciuitate: ut sunt in opus publicum perpetuum dati et in insulam deportati...*

³ C. Th. IV, 6, 3 pr.

⁴ C. V, 27, 1.

⁵ Nettes en ce sens sont les constitutions suivantes: C. IV, 63, 6, à propos des relations commerciales avec des étrangers; C. VI, 24, 7, à propos des décurions qui quittent illégalement le territoire de l'empire; moins précises sont C. IX, 18, 6 et VI, 24, 7.

⁶ C. VI, 24, 1.

⁷ Ulp. *Reg. XX*, 14: *Latinus iunianus, item qui dediticiorum numero est, testamentum facere non potest... is autem qui dediticiorum numero est, quoniam nec quasi ciuis Romanus testari potest, cum sit peregrinus, nec quasi peregrinus quoniam nullius certae ciuitatis ciuis est...*

⁸ Ulp. *Reg. VII*, 4.

perdu son droit de cité ne se trouve pas seulement rétrogradé d'un échelon dans la hiérarchie que les Romains auraient établie entre les personnes libres. Perdant son statut qui est celui d'un *ciuis optimo iure*, il n'entre pas de ce fait dans une communauté civique pérégrine. Il doit être au nombre des déditices, *nullius certae ciuitatis*. Ainsi, compte tenu du renseignement fourni par les *Regulae*, le texte d'Ulpien au Digeste doit être ainsi restitué: ...*quia nec testamenti faciendi ius habent, cum <in dediticiorum numero> sint* [ἀπόλιδες.] De même on peut reconstituer le fragment de Marcien: *Item quidam* [ἀπόλιδες] *sunt, [hoc est] sine <certa> ciuitate*...

A cette reconstitution textuelle, opposera-t-on la constitution de Constantin? En réalité, une loi de l'année 336, si elle traduit bien une situation différente de celle contemporaine de Justinien, ne peut pas être rapprochée sans précaution ni nuance des textes datant des Sévères. Entre Ulpien et Constantin, bien des changements sont survenus. La notion de *certa ciuitas*, au IVème siècle, est périmée ou elle a changé de portée. Elle impliquait originairement qu'une *ciuitas* était une collectivité particulière et distincte, autonome ou non, mais ayant au moins en fait une individualité propre; cette conception gréco-romaine s'est maintenue dans l'Empire, surtout dans les provinces orientales¹, mais, en occident, ce mot désignait souvent un groupement ethnique non encore urbanisé ou une création artificielle de la civilisation romaine². Or, dans le cours du Bas-Empire, la *ciuitas* est pratiquement devenue une simple subdivision de la province, dont l'autonomie n'est plus qu'un souvenir. Dans ces conditions, que signifient ces termes de pérégrins et d'ἀπόλιδες?

Pour le premier, il semble bien que son sens soit devenu essentiellement négatif; il a une valeur par opposition au citoyen romain; le pérégrin est le sujet de l'Empire non citoyen. En ce sens, il aurait figuré dans les textes d'Ulpien et de Marcien s'ils avaient été écrits au IVème siècle. L'expression de la loi de 336 *peregrinos a Romanis legibus fieri* est l'équivalent de l'expression *ciuitatem Romanam amittere* de Gaius³ et viser ce qu'un jurisconsulte appelle *capitis deminutio media*. Mais cette constitution insiste sur ce qui est essentiel pour le législateur impérial, la peine infligée, sorte de déchéance ou de dégradation civique qui frappe, en l'espèce, les *honestiores* coupables de légitimer certains enfants naturels tenus pour indignes; elle reste vague sur la condition exacte du coupable, sur son statut juridique consécutif à la condamnation, cette imprécision n'étant pas de nature à diminuer l'exemplarité de la peine ni à compromettre le but poursuivi. Bien plus encore, les compilateurs du Code ne sont pas plus nets sur la condition du condamné, bien au contraire, en remplaçant *peregrinos* par *alienos*. Ils auraient pu s'abstenir d'une telle modification puisque, dans d'autres constitutions qu'ils ont insérées, ils ont gardé ce mot de pérégrin. Mais ils ont voulu marquer encore plus catégoriquement que le coupable est exclu de la communauté des sujets de l'Empire. Mieux valait ne pas être trop précis, car il aurait fallu indiquer, ce que l'on aimait mieux sous-entendre, qu'il ne devenait pas esclave, et que, bien qu'étranger, il n'était pas traité comme un barbare. Privation de la citoyenneté romaine, voilà tout ce que le législateur voulait dire.

¹ A. H. M. Jones, *The Greek City from Alexander to Justinian*, 1940, pp. 148—155.

² Faute de pouvoir énumérer ici d'innombrables études, on citera seulement, parmi les plus remarquables, E. Condurachi, *Dacia*, 1958, pp. 281—316, particulièrement 308 sq.

³ Gaius I, 128.

A tout prendre, c'est la même idée que les compilateurs ont pu exprimer lorsqu'ils ont fait appel au terme d'ἀπόλιδες. Mais l'emploi d'un vocable qui, s'il traduit bien la réalité, n'a pas reçu des juristes une signification technique précise, montre que les Byzantins n'avaient pas de catégorie où ranger exactement le Romain qui avait perdu son droit de cité tout en restant libre.

Qu'ils n'aient pas pu maintenir une assimilation aux déditices s'explique sans aucune difficulté ; à leur époque, la catégorie a disparu, tombée depuis longtemps en désuétude¹, ce qui explique d'ailleurs qu'ils aient pu effacer, au Digeste, tout souvenir de ce que la *constitutio Antoniniana* de 212 pouvait disposer à leur égard². Quant aux pérégrins, on admet généralement qu'ils ont aussi disparu, mais puisque ce mot existe encore au Code, encore une fois, on peut se demander pourquoi vraiment les commissaires de Justinien ont renoncé à placer parmi eux ce citoyen exclu par sa condamnation. La question est moins simple qu'on ne le pense, mais elle est plus révélatrice.

Ces ἀπόλιδες sont étrangers à l'empire, comme ceux que l'on trouve appelés *peregrini* dans deux autres constitutions³ ; mais ils ne sont pas des pérégrins si l'on conserve à ce mot sa valeur juridique classique ; sous le Principat, étaient ainsi appelés les membres d'une cité pérégrine, par opposition avec les déditices. Mais, si les déditices appartiennent à un passé révolu, on ne comprend plus, au Bas-Empire, comment un homme peut être *nullius certae civitatis*, ou plutôt cette expression a aussi changé de sens. Être d'une *civitas* ou d'une autre n'a d'intérêt, au Bas-Empire, que pour déterminer, selon la filiation ou le domicile, l'assujettissement aux charges publiques ou les obligations fiscales, mais, quant au droit de cité, il n'en existe plus qu'un, le même pour tous, la citoyenneté romaine. Dans ces conditions, la perte de la *civitas* ne peut plus résulter du changement d'une cité à une autre, mais d'une circonstance excluant de la catégorie des citoyens tout entière.

Mais alors on doit remarquer que le classement des personnes s'en trouve transformé. La conception des juristes du Bas-Empire est nécessairement marquée par un tel changement, et en la considérant avec ses conséquences, on trouve un aspect nouveau à ce problème de la *civitas* et de la *libertas*, si débattu entre romanistes pour les périodes plus anciennes.

Tous les sujets libres de l'Empire sont citoyens, en principe, selon le droit de Justinien ; c'est d'ailleurs ce qui explique l'appel fait à cette notion d'ἀπόλιδες étrangère aux catégories normales. Mais la difficulté de classer un citoyen romain qui a perdu son droit de cité n'est pas inconnue en des temps antérieurs ; elle a ressuscité tardivement ; pourquoi ? on le comprend si l'on pense à faire appel à la distinction bien connue entre *ius civile* et *ius gentium*.

Cité et liberté sont-elles confondues ? on sait que la question est fort débattue. Pourtant, du point de vue du *ius civile*, l'affirmative ne faisait aucun doute. Cicéron l'a proclamé dans un passage fameux : *qui enim iure civili liber esse, qui in numero*

¹ Cette désuétude est affirmée par Justinien, C. VII, 5, 1, mais qui vise surtout les affranchis déditices régis selon la loi Aelia Sentia ; plus exactement relatif à la matière est le passage des Institutes, I, 5, 3. En fait, la dernière allusion aux déditices se trouve au Code Théodosien (VII, 13, 16) et on ne la retrouve pas dans l'*Interpretatio*. Cf. M. Kaser, *Röm. Pr.*, II, p. 82, n. 4.

² D. V, 1, 17 : *in urbe Romano qui sunt, ex constitutione imperatoris Antonini ciues Romani effecti sunt*.

³ C. IV, 63, 6 et X, 32, 51.

*Quiritium non est?*¹. Cela se comprend aisément. Le *ius civile* régit la communauté des citoyens romains; peu lui importe la condition de ceux qui n'en font pas partie, car il n'a pas à les connaître. Au contraire, le *ius gentium* différencie, non seulement ceux qui sont citoyens romains et ceux qui ne le sont pas, mais encore, à l'intérieur de ces derniers, il fait les distinctions nécessaires entre latins, pérégrins, déditices, esclaves, déterminant la condition de chacun d'eux; c'est lui qui empêche de traiter de la même manière, de régir selon les mêmes règles, les esclaves et les non-citoyens libres; pour lui, *ciuitas* ne peut pas se confondre avec *libertas*.

A cet égard, il faut alors rappeler une remarque très juste de M. Kaser²: au Bas-Empire, il n'y a plus de *ius gentium*. Ici, la conséquence est capitale.

La confusion archaïque du *ius civile*, entre *ciuitas* et *libertas*, aurait pu se reproduire. On la constate dans l'*Epitome Gai*³, non sans maladresse d'ailleurs. Mais elle ne pouvait pas être poussée dans ses conséquences extrêmes. Sinon, le condamné qui, en droit classique, perdait son droit de cité, serait devenu esclave, règle inadmissible et même inconcevable dans la législation du Bas-Empire autant que possible favorable à la liberté. Ne devenant pas *seruus*, il devait pourtant subir les conséquences de la perte de son statut civil; comment alors qualifier un tel homme, ni esclave, ni citoyen, puisque les déditices n'existent plus? L'assimiler au Barbare, comme lui étranger à l'ensemble des sujets de l'empereur, n'a pas paru possible; par sa naissance, sa culture, sa vie antérieure à la condamnation, il différait totalement des êtres humains inassimilables dont au surplus la tendance du Bas-Empire était de séparer le plus possible les habitants du monde romain⁴; au surplus, sur un point précis on trouve une opposition complète entre les deux situations; alors que le mariage avec un Barbare est illicite au point de tomber sous le coup d'une peine capitale⁵, celui du condamné qui perd sa qualité de citoyen pourra finalement ne pas être dissous⁶.

On voit l'embarras des juristes au temps de Justinien, et l'on comprend qu'ils aient fait appel à un mot nouveau pour qualifier cet homme, privé de sa *ciuitas* en un temps où la logique juridique aurait dû le faire considérer comme esclave. A vrai dire, le *ius civile* du Bas-Empire trouve là un cas difficile à définir, mais jadis le *ius civile* de la République avait été non moins embarrassé à propos de l'*incensus* qui, ayant perdu son droit de cité, ne devenait pourtant pas esclave de

¹ Cic., *Pro Caecina*, 33, 96.

² M. Kaser, *Röm. Pr.*, II, p. 83, n. 15. En ce qui concerne notre sujet, la distinction entre *ius civile* et *ius gentium* a été peu aperçue, et pourtant elle est suggérée par la fin du texte de Marcien: ...*sine ciuitate; ut sunt in opus publicum perpetuum dati et in insulam deportati, ut ea quidem quae iuris civilis sunt non habeant, quae uero iuris gentium sunt, habeant*.

³ Gai Ep., 2, 3; 5: *si aliquis... capite minuatur, id est aut ab hostibus capiatur, aut pro crimine in exilium deputetur*.

⁴ Cf. K. Christ, *Römer und Barbaren in der hohen Kaiserszeit*, Saeculum X (1959), pp. 273—288, spécialement 286 sq.

⁵ C. Th. III, 14, 1 (a. 365); la sévérité de cette loi apparaît pleinement si l'on pense que le senatus-consulte claudien avait été abrogé, si bien que l'union avec un esclave était moins durement sanctionnée qu'avec un barbare.

⁶ C. V, 16, 24, 1 (a. 321): *si autem aqua et igni ei interdictum erit uel deportatio illata... quia nec matrimonium in huiusmodi casibus dissoluitur*. Cp. en même sens, plus tard, Nov. 22, c. 13.

ce fait et immédiatement¹; dans ces deux cas, si lointains l'un de l'autre, on trouve des situations particulières, des anomalies qui, comme des exceptions qui confirment une règle, laissent intacte la vérité d'un principe, l'identité civile entre *libertas* et *civitas*.

On a souvent remarqué la tendance traditionaliste et archaïsante de Justinien. Ici, il a consacré la disparition des catégories périmées de son temps, de pérégrins et de déditices, et par un ironique retour des choses, il s'est retrouvé devant un problème qui devait embarrasser les premiers des *ueteres* lorsqu'ils ont commencé à classer les personnes. Comme l'Histoire, le Droit serait-il un perpétuel recommencement, parce qu'il considère des réalités constantes à travers les temps?

¹ Compte tenu de l'importante étude de M. Volterra (Rend. Ac. naz. Lincei, 1957, pp. 298—312), nous croyons pouvoir maintenir ce que nous écrivions (RHD 1949, pp. 180—183) sur la base du fragment de Paris des Responsa de Papinien, I, 2 (Baviera, FIR 2, p. 441). Ce texte montre décisivement que l'*incensus* n'était pas immédiatement et automatiquement esclave, faute de quoi la sanction qu'il indique contre l'esclave de l'*incensus* est incompréhensible. Quant à supposer que ce texte fasse allusion au cens impérial (Levy, ZSS 78 (1961), p. 165) l'expression *lustrum conditum*, qui ne peut que se rapporter au cens de l'ancien droit de même que la sanction prévue, infirment nettement une telle opinion.

LE RÈGLEMENT DES SUCCESSIONS DES AFFRANCHIS D'APRÈS LES LOIS CADUCAIRES (GAIUS, *INSTITUTES* III, 42 à 54)

PAR

R. BESNIER

(Paris)

Nous connaissons les grandes lignes de la législation caducaire d'Auguste destinée à arrêter la dépopulation des classes dirigeantes de l'Empire et à assurer le recrutement des cadres de la romanisation. Les *Institutes* de Gaius, parmi les sources juridiques, nous fournissent les renseignements les plus précis et les plus complets. Cinq masses de textes intéressent les lois caducaires: l'une est relative à la tutelle (I, 145, 178, 194); la seconde précise les pénalités et les déchéances prévues par les lois (II, 144, 150); la troisième masse traite des acquisitions par legs et de la théorie de l'accroissement (II, 206, 207, 208); la quatrième envisage le cas des fidéicommiss et établit un parallèle entre les effets des legs et ceux des fidéicommiss (II, 286 et 286^a); enfin la cinquième masse (III, 42 à 54) représente le bloc de textes le plus important et le plus complet de tous. Il envisage un seul problème: celui de la succession des affranchis et des droits éventuels du patronat en cette matière. L'ampleur donnée aux développements consacrés à ce cas spécial paraît au premier abord disproportionnée avec la place que les *Institutes* réservent par ailleurs aux diverses applications des lois caducaires.

En réalité deux raisons expliquent l'insistance de Gaius sur ce point: tout d'abord les successions des affranchis présentent à cette époque une très grande importance. Au IIe siècle les affranchis sont très nombreux et en général très riches, ils constituent la partie la plus aisée de la population romaine; leur fortune est guettée de toutes parts, bien des vieilles familles attendent avec impatience les successions de leurs affranchis, qui constituent pour elles une sorte de revenu casuel.

D'autre part Gaius a rédigé un traité spécial sur les affranchis (III, 54) qui ne nous est pas parvenu. Les uns croient qu'il s'agissait d'une monographie sur l'affranchissement et les affranchis; d'autres pensent que Gaius avait en réalité écrit un traité de *bonorum possessiones*¹; certains croient retrouver des fragments

¹ Gaius, *Institutes*, III, 33.

d'un ouvrage de Gaius sur les affranchissements dans les passages conservés au Digeste. Il y a même des auteurs qui supposent que les études de Gaius sur ce point correspondraient à des développements spéciaux de l'ouvrage de Gaius *ad legem Iuliam et Papiam*. Toutes ces hypothèses sont plausibles, une seule chose est certaine : Gaius s'est occupé spécialement du problème posé par le statut juridique des affranchis.

Cette masse de textes fait partie dans les *Institutes* d'un long développement relatif aux successions *ab intestat* (III, 1 à 87). Du paragraphe Ier au paragraphe 17 Gaius traite de la succession légitime d'après la loi des XII tables. Du paragraphe 18 à 38 il envisage les successions d'après les *bonorum possessiones*. Dans le paragraphe 39 il passe en revue les successions spéciales (affranchis, latins, pérégrins, etc...). Quand il s'agit de la dévolution des biens des affranchis, des complications surgissent dans la mesure où les lois caducaires ont transformé les règles successorales.

Au lieu de prendre le problème de haut en dégagant les principes, en dehors des cas d'espèce, Gaius préfère envisager une série de cas pratiques. Il traite successivement les problèmes posés par le règlement des successions des affranchis hommes (39—42), puis le cas des successions des affranchies (43—44), ensuite il analyse le droit successoral éventuel des descendants du patron (45—48); enfin il termine par l'examen du droit successoral de la patronne (49—52). Toutes ces hypothèses peuvent se présenter dans la pratique, mais la façon dont Gaius les envisage correspond bien à la méthode d'enseignement d'un auteur qui écrit un manuel destiné à des étudiants. Il entend leur apprendre la méthode rigoureuse du raisonnement juridique, et leur montrer comment on doit adapter les principes et les textes aux difficultés soulevées par l'étude des cas concrets.

Dans chaque série d'hypothèses Gaius envisage d'abord le droit antérieur, puis les règles posées par les *leges nouae*. Ce plan clair, mais scolaire, entraîne des redites et explique sans doute quelques lacunes, mais nous sommes obligés de suivre Gaius dans ses développements, et de prendre le droit antérieur comme base en envisageant les successions avant et après les lois caducaires.¹

¹ Sur les lois caducaires cf. essentiellement A. Levet, *La quotité disponible et les incapacités de recevoir entre époux d'après les lois caducaires*, RHD 1935, 195—238; Field, *The purpose of the lex Julia and Papia Poppaea*, Classical Journal, I, 1940, 398—416; E. J. Jonkers, *A few reflexions on the background of Augustus Laws to increase the birth-rate*, Symbolae ad jus et Historiam Antiquitatis Pertinentes Julio Van Oven edicatae, Leyde, 1946, 286; Machelard, *Dissertation sur l'accroissement*, Paris, 1858; Bouche-Leclercq, *Les lois démographiques d'Auguste*, Rev. historique, LVII, 1895, 278 et s.; Steinwenter, *V^o Jus liberorum* dans RE, X, 2, col. 1281 et s.; Cuq, *Liberorum jus*, Dict. Anti., Daremberg et Saglio, III, 2, 1196 et s.; Corbett, *The Roman Law of marriage*, Oxford, 1930. L'ensemble de la bibliographie, et les textes : sources littéraires, juridiques, théodosiennes et justiniennes ont été indiquées dans notre étude sur : *L'application des lois caducaires d'Auguste d'après le Gnomon de l'Idiologue*, Revue internationale des droits de l'Antiquité, Bruxelles, 1950.

Sur le problème des droits de succession des patrons sur les biens des affranchis cf. : I. N. Lambert, *Le patronat et la très ancienne succession romaine à la lumière de l'histoire comparée*, RHD, t. 34, 1956, p. 479—512. L'ouvrage essentiel est celui du spécialiste de la matière : Giuseppe Lavaggi, professeur à Cagliari, *La lex Iulia et Papia e la successione dei beni della liberta*, Studi Sassaressi, t. XXI, 1948, p. 94—110. Ce même auteur a publié toute une série d'articles depuis 1945 sur la vocation successorale des patrons sur les biens des affranchis. Il défend la thèse traditionnelle. Celle-ci a été attaquée par un élève de MM. Guarino et Sanfilippo : M. Cristoforo Cosentini, qui inverse le sens dans lequel le mouvement juridique se serait produit dans ses *Studi sui liberti*, vol. I, 1948, vol. II, 1950, Catania, Pubblicazioni

I

Il est assez facile, en réunissant les renseignements épars donnés par Gaius de se faire une idée d'ensemble du problème de la succession des affranchis en droit civil pur.

Cette succession est dominée par un principe: dans tous les cas la succession est due au patron et à sa famille. Héritent du patron les enfants légitimes vivant sous sa puissance. Ce principe est logique car l'affranchi est un ancien esclave. Il n'a pas de famille civile, pas d'ascendants, pas de frères et sœurs au sens juridique de ces termes. Sa seule parenté consiste dans ses propres enfants, sous sa puissance; s'il n'en a pas, il n'a aucune famille légale.

D'autre part le patron joue à l'égard de l'affranchi le rôle d'un père. Il a appelé l'ancien esclave à la vie civile en lui rendant la liberté. Aussi quand l'affranchi n'a pas ou ne laisse plus d'enfants, le patron et sa famille remplacent-ils la famille légale de l'affranchi. L'application de cette idée simple ne va cependant pas sans soulever certaines difficultés.

Dans les successions *ab intestat* un texte consacre le principe posé par la loi des XII tables (Table V, 8, 6), le contenu de ce texte est indiqué par les jurisconsultes (Gaius, III, 40, Ulpien, *Regulae*, XIX, 1). On reconnaît également une vocation à la femme du patron et à la parenté par les mâles du patron (Gaius, III, 45, 46, 49). Au contraire, s'il s'agit de successions testamentaires on ne prend aucune précaution pour garantir le patron contre des dispositions testamentaires de l'affranchi qui le dépouilleraient, la liberté testamentaire est totale (Table V). La loi des XII Tables n'établit aucune différence à cet égard entre les ingénus et les affranchis, si bien qu'aucune mesure législative n'interdit à l'affranchi de dépouiller le patron et la famille patronale (Gaius, III, 40), soit en l'exhérédant, soit tout simplement en l'omettant dans ses dernières dispositions. Gaius ne nous dit pas comment et pourquoi la législation a pu laisser une telle latitude aux affranchis dans la rédaction de leur testament.

L'explication apparaît dès que l'on évoque l'histoire du testament romain.

A l'époque des XII Tables le testament se fait soit *in procinctu* soit *calatis comitiis*, formes solennelles et publiques, qui exigent l'approbation populaire, et il est infiniment probable que le peuple et les pontifes n'auraient pas sanctionné le testament d'un affranchi dépouillant son patron sans motif avouable. Ces deux formes archaïques du testament sont ouvertes aux seuls patriciens, dans les comices curiates, où les affranchis sont rangés parmi les plébéiens.

della Fac. di Giurispr. n° 11 et 14 (cf. I, p. 47—49 et surtout 186—205 avec bibliographie ancienne). Cette prise de position a été fortement attaquée par M. Bartošek, Jura, I, 1950, p. 461—473, en italien; défendue par contre par L. Wenger (Jura, III, 1952, p. 234—340; attaquée de nouveau par M. Kaser (*Geschichte der Patronatsgewalt über Freigelassene*, ZSS Rom LVIII, 1938, était contredite par M. Cosentini) dans ZSS, Rom, LXVIII, 1951, p. 576—586 et par M. Lavaggi, *Nuovi studi sui liberti*, Studi de Francisci, II, 1956, p. 75—111.

M. Cosentini n'a pas répondu directement à ces critiques mais il a rédigé l'article *Liberti* du *Nuovissimo digesto italiano*, où il ne consacre que deux lignes aux successions. Il maintient ses positions.

Il y a un résumé du problème successoral qui nous occupe dans Abdy and Walzer, *Gaius and Ulpian*, 3e éd. Appendix M., indiqué par A. M. Duff, *Freedmen in the Early Roman Empire*, Cambridge, 1927 réédité en 1957, p. 44.

Cette situation simple se trouve modifiée le jour où apparaît une troisième forme de testament: *per aes et libram*, ouverte à tous, acte privé et non plus acte public. C'est une vente en présence de témoins choisis par les parties, tout contrôle social disparaît et il devient aisé de déshériter le patron. Toutefois le danger n'est peut-être pas apparu sur le champ, et les risques que court le patron ne sont pas les mêmes quand il s'agit du testament d'un affranchi ou d'une femme affranchie.

Le patron a moins à craindre d'une affranchie. Celle-ci est en tutelle perpétuelle, en application de la loi des XII Tables (Table III, 1) et le patron lui sert de tuteur. Les femmes en tutelle ne peuvent faire aucun acte grave sans l'assentiment du tuteur, si bien que l'affranchie ne peut valablement tester sans l'agrément de son tuteur, le patron. Si ce dernier n'approuve pas l'acte, il refuse son consentement, la succession de l'affranchie est alors réglée par les principes des hérédités *ab intestat*, favorables au patron, car la femme affranchie ne peut laisser d'héritiers siens (Gaius, II, 43).

Toute différente est la situation quand le testament émane d'un affranchi. Le testament *per aes et libram* permet au testateur d'omettre ou d'exhérer son patron, l'acte ne requiert pas l'*auctoritas* du patron. Un danger analogue surgit également dans les successions *ab intestat*: s'il y a des *sui heredes* de l'affranchi, la loi des XII Tables admet qu'ils écartent le patron, mais à côté des *sui heredes* naturels apparaissent en nombre grandissant des *sui heredes* fictifs: enfants adoptés par l'affranchi, femme de l'affranchi mariée avec *manus*, etc. . . Les motifs d'exclusion du patron se multiplient et choquent les idées traditionnelles des Romains. Pour Gaius chacune de ces hypothèses est une *iuris iniquitas*. Aussi le prêteur est-il intervenu dans son édit.

Gaius ne nous dit pas à quelle date exacte le prêteur a pris position. Il semble peu probable que ce soit avant l'intervention du prêteur en faveur des héritiers siens. La *bonorum possessio unde liberi* remonte à l'époque de Cicéron. Elle se propose de restreindre la liberté de disposer de l'affranchi en créant une *bonorum possessio* en faveur du patron. On ne prend pas des mesures d'ensemble, mais on élabore toute une série de dispositions particulières.

Le prêteur laisse de côté le cas de la succession de l'affranchie.

Pour la succession de l'affranchi, le prêteur intervient dans deux hypothèses: si l'affranchi a fait un testament, et s'il est mort intestat.

Si l'affranchi laisse un testament, le prêteur exige que le défunt ait attribué au patron la moitié de sa fortune, mais s'il passe outre, son testament est contraire à l'*officium pietatis*. Le prêteur intervient, il accorde une *bonorum possessio contra tabulas* au patron. Il crée ainsi de toutes pièces une réserve en faveur du patron, réserve héréditaire de moitié, sanctionnée par la *bonorum possessio* en cas de testament, et par l'action *Fabiana* contre les actes entre vifs.¹ Si l'affranchi laisse des *sui heredes*, le prêteur fait une distinction: il admet sans difficulté que le patron soit exclu par les *liberi naturales*, les *sui heredes* de l'affranchi (Gaius, III, 40), mais si l'affranchi ne laisse que des *sui heredes* artificiels, le prêteur donne au patron une *bonorum possessio* pour lui permettre de réclamer la *dimidia pars* de la succession (III, 43, 45, 46, 49), c'est la *bonorum possessio unde legitimi*.

Le double avantage créé par le prêteur appartient au patron et à ses descendants mâles seulement. L'édit ne parle pas des descendants féminins, les femmes

¹ Gaius, *Institutes*, III, 41; Cuq, *Querela patroni*, pp. 715 et s.

issues du patron ne viennent à la succession de l'affranchi qu'à défaut de testament, et en l'absence de *sui heredes* naturels et artificiels.

C'est l'ensemble de cette vieille réglementation qui se trouve renversé par les lois caducaires et remplacé par toute une série de règles nouvelles assez compliquées.

II

La complexité des dispositions tient d'une part à la méthode suivie par Gaius: il procède par cas d'espèce successifs. Elle tient également au fait que la loi Papia, au lieu de poser seulement des principes, a voulu résoudre une série de cas tranchés. D'ailleurs la législation crée un nouveau danger pour le patron. La loi Julia, afin de donner une prime à la maternité, permet aux affranchies pourvues du *ius liberorum* (ayant quatre enfants) de se passer de tuteur, elles peuvent donc tester valablement sans l'*autoritas* de leur patron, et à son détriment. Comme la tendance des lois d'Auguste est peu favorable aux affranchies en général, il n'est pas surprenant qu'on ait cherché à renforcer les droits du patronat. L'esprit général des lois caducaires est de donner des avantages aux personnes chargées d'enfants, l'occasion se présente d'accorder des privilèges peu coûteux, mais appréciables, aux patrons qui ont une nombreuse descendance et de frapper de peines ou de déchéances les affranchis qui n'ont pas eu d'enfants ou n'en ont pas eu assez.

Comment la loi Papia est-elle intervenue? Gaius nous l'apprend. Il étudie successivement le cas de l'affranchi, celui de l'affranchie, puis les droits successoraux des descendantes par les mâles du patron, enfin les droits de la patronne et de ceux qui descendent d'elle.

I. La succession de l'affranchi (Gaius, *Institutes*, III, 42)¹.

On assiste à une extension des droits du patronat en faveur du patron lui-même et des descendants par les mâles du patron, mais cette extension ne vise que les successions des affranchis riches, ceux dont le patrimoine atteint ou dépasse cent mille sesterces. On retrouve cette disposition dans le Gnomon de l'Idiologue². Les personnes qui ont plus de cent mille sesterces appartiennent à la première classe des citoyens romains, au-dessous de l'ordre équestre, dont ils devraient constituer la pépinière. Pour assurer leur recrutement, la loi exige qu'ils aient un certain nombre d'enfants, trois au minimum, faute de quoi on accorde une part virile au patron. La portée de l'aggravation apparaît dans deux cas, selon que l'affranchi a fait un testament, ou selon qu'il meurt intestat.

L'affranchi laisse un testament: dans le droit antérieur il était tenu de réserver une moitié de ses biens à son patron, sinon le patron disposait de la *bonorum possessio*

¹ Gaius, *Institutes*, III, 42: *Postea lege Papia aucta sunt iura patronorum, quod ad locupletiores libertos pertinet. Cautum est enim ea lege, ut ex bonis eius qui sestertiorum centum milium plurisue patrimonium reliquerit, et pauciores quam tres liberos habebit, siue is testamento facto siue intestato mortuus erit, uirilis pars patrono debeatur. Itaque cum unum filium unamue filiam heredem reliquerit libertus, proinde pars dimidia patrono debetur, ac si sine ullo filio filiaue moreretur; cum uero duos duasue heredes reliquerit, tertia pars debetur; si tres relinquat, repellitur patronus.*

² Cf. R. Besnier, *op. cit.*, p. 109—110.

contra tabulas pour exiger la *dimidia pars* qui lui revenait de droit; mais cette réserve en faveur du patron disparaissait dès que l'affranchi avait un enfant. Dans le droit nouveau l'affranchi ne peut plus disposer librement que s'il a trois enfants. S'il a un enfant, le patron prend la moitié de la succession de l'affranchi, s'il en a deux, le patron prend le tiers. Autrefois l'affranchi aurait pu disposer de la totalité de ses biens, il lui faut maintenant avoir trois enfants pour évincer valablement le patron. D'autre part l'affranchi peut mourir intestat. Avant la loi Papia tous ses biens passaient à son enfant même unique et il pouvait disposer de la moitié de son patrimoine si ses héritiers étaient des *sui* fictifs. Depuis la loi Papia le patron a toujours une part virile, à moins que l'affranchi n'ait trois enfants. Par conséquent les parts des enfants de l'affranchi seront réduites s'ils sont moins de trois.

Au fond l'innovation est double: il y a à la fois une *poena* et un *praemium*: la *poena* est graduée à l'égard de l'affranchi qui a moins de trois enfants, il est frappé d'une diminution progressive de disposer et de laisser *ab intestat*. Il y a d'autre part des *praemia*: d'abord pour l'affranchi, plus il a d'enfants, plus il peut disposer de ses biens; ensuite pour le patron car on n'exige jamais de lui qu'il ait des enfants. Cette différence se comprend car si la loi Papia a un objet social, elle a aussi un aspect politique, elle veut relever et renforcer le patronat.

II. La succession de l'affranchie (Gaius, *Institutes*, II, 44)¹.

Le texte de Gaius est en mauvais état et présente deux lacunes. Gaius aborde l'hypothèse de la succession de l'affranchie après avoir décrit dans le paragraphe 43 le système du droit civil et de l'édit du prêteur. La loi Julia a ébranlé la situation du patron aussi la loi Papia tente-t-elle de constituer une réserve héréditaire dans la succession de l'affranchie. Celle-ci devra laisser une part virile à son patron, part variable selon le nombre des enfants de l'affranchie, mais, tandis que l'affranchi a le droit de laisser une part variable à ses enfants dès qu'il en a un seul, il en faudra quatre à l'affranchie. Dès qu'il a trois enfants l'affranchi est totalement libre de disposer à son gré, au contraire la femme affranchie, quel que soit le nombre de ses enfants doit toujours une part virile au patron. Enfin dans les successions *ab intestat* l'affranchi laisse toujours une succession *ab intestat* à ses enfants, l'affranchie ne le peut pas car jamais ses enfants ne sont en puissance, c'est sans doute à ce cas qu'était consacrée la fin du paragraphe 44, contrairement à la restitution erronée de Kruger: *quod si intesta mortua fuerit, quotquot liberos habuerit hereditas ad patronum pertinet*.

Au total l'innovation des lois caducaires est faible. Aucune *poena* ne frappe l'affranchie, car elle n'a la possibilité de disposer que si elle a quatre enfants, mais elle peut bénéficier d'un *praemium* gradué, qui augmente à mesure que le nombre de ses enfants dépasse le chiffre de quatre, mais jamais l'affranchie ne peut exclure totalement le patron.

¹ Gaius, *Institutes*, III, 44. *Sed postea lex Papia cum quattuor liberorum iure libertinas tutela patronorum liberaret et eo modo concederet eis etiam sine tutoris auctoritate testamentum facere, prosperxit, ut pro numero liberorum quos liberta mortis tempore habuerit, uirilis pars patrono debeat. Ergo ex bonis eius quae omnes quattuor incolumes liberos reliquerit quinta pars patrono debetur; quodsi omnibus liberis superstes fuerit, hereditas ad patronum pertinet.*

III. *Les droits successoraux des descendantes par les mâles du patron* (Gaius, *Institutes* III, 46, 47, 48) ¹.

Dans le droit des XII Tables la patronne avait les mêmes droits que le patron, mais sa situation s'est trouvée affaiblie par l'intervention du prêteur, dans la mesure où les créations prétorienne l'ont laissée de côté, on est assez près de la loi *Vocunia*, très défavorable aux droits patrimoniaux de la femme. Cependant la loi *Papia* innove; voulant assurer la procréation avant tout, elle donne des droits aux femmes qui ont satisfait aux exigences des lois démographiques.

L'état du fragment 4 de Gaius laisse fort à désirer, et comprend une lacune. On constate que la loi *Papia* donne aux descendantes du patron une double *bonorum possessio*: *contra tabulas* et *intestato*, mais la fille du patron doit avoir le *ius trium liberorum*. Elle peut réclamer la moitié du testament et la moitié de la succession *ab intestato* devant des *sui heredes* artificiels.

Il s'agit là d'un *praemium* en faveur de la fille titulaire du *ius liberorum*, mais le texte de Gaius n'entend pas étendre aux filles du patron l'avantage fait au patron quand il s'agit d'affranchis *locupletiores*. La quotité que peut réclamer la fille du patron n'apparaît pas dans le texte de Gaius. Est-ce la moitié ou seulement une part virile? On peut pencher en faveur d'une part virile si l'on tient compte du fait que dans le fragment 47 Gaius indique qu'en cas de testament on ne peut réclamer qu'une part virile; mais alors pourquoi cette différence? C'est sans doute une tradition qui se rattache à la loi *Vocunia*, on consent à donner des *praemia* aux femmes, mais moins importants que pour les descendants du patron.

Dans le fragment 47 Gaius s'arrête sur les difficultés d'application: il y a conflit entre deux *iura liberorum*: celui de la patronne et celui de l'affranchie. Une affranchie fait son testament au détriment de sa patronne, celle-ci peut-elle réclamer sa part virile dans la succession de l'affranchie? Or les deux situations peuvent être l'une et l'autre très intéressantes. La loi *Papia* est muette sur ce point, la solution est l'œuvre de la doctrine. Il est également établi que si l'affranchie meurt intestat la descendante du patron a droit à une part virile, la loi *Papia* le reconnaît. Si l'affranchie n'a pas fait de testament on est en général d'avis de donner à la descendante du patron les droits d'un descendant mâle contre le testament d'un affranchi (une *quinta pars*, s'il y a quatre enfants). Gaius se fonde sur la pratique et sur l'argumentation de similitude.

Enfin on écarte les *extranei* (fragment 48).

¹ Gaius, III, 46: *Filia uero patroni et neptis ex filio et proneptis ex nepote filio nato prognata olim quidem eo iure utebantur quod lege XII tabularum patrono datum est, praetor autem non nisi uirilis sexus patronorum liberos uocat, filia uero ut contra tabulas testamenti liberti aut ab intestato contra filium adoptiuum uel uzorem iurumque quae in manu fuerit, bonorum possessionem petat, trium liberorum iure lege Papia consequitur; aliter hoc ius non habet.*

Gaius, III, 47: *Sed ut ex bonis libertae testatae quattuor liberos habentis uirilis pars ei debeatur, ne liberorum quidem iure consequitur, ut quidam putant. Sed tamen intestata liberta mortua uerba legis Papiae faciunt, ut ei uirilis pars debeat. Si uero testamento facto mortua sit liberta, tale ius ei datur, quale datum est contra tabulas testamenti liberti, id est quale et uirilis sexus patronorum liberi contra tabulas testamenti liberti habent; quamuis parum diligenter ea pars legis scripta sit.*

Gaius, III, 48: *Ex his apparet extraneos heredes patronorum longe remotos esse ab omni eo iure, quod uel intestatorum bonis uel contra tabulas testamenti patrono competet.*

IV. *Les droits de la patronne et des descendants de celle-ci* (Gaius, *Institutes*, III, 49—52)¹.

Le fragment 49 constate d'abord l'ancien état du droit et explique que la patronne est moins favorisée depuis que le prêteur est intervenu. La loi des XII Tables lui donnait les mêmes droits que le patron, mais la patronne est restée en dehors du droit prétorien si bien que ses droits successoraux n'apparaissent que dans le cas où l'affranchi n'a laissé ni testament, ni *heredes sui* même artificiels.

Tout change avec Auguste. On veut favoriser la procréation, la femme patronne est digne d'intérêt si elle est mère de famille et la loi Papia crée alors pour elle des primes à la fécondité en lui reconnaissant des droits sur la succession des affranchis (fragments 50 et 51), mais le système élaboré par les textes est complexe, on veut favoriser la patronne graduellement, en fonction du nombre de ses enfants. D'autre part on tient compte de la condition sociale et on ne traite pas de la même façon la patronne ingénue et la patronne affranchie. Enfin la succession dont il s'agit peut être celle d'une affranchie et il peut alors s'élever un conflit entre les intérêts respectables de la patronne mère de plusieurs enfants, et les intérêts non moins sérieux de l'affranchie ayant plusieurs descendants. En dépit d'une certaine obscurité, le texte du fragment 50 montre que la loi part de deux principes:

1° Donner toujours plus d'avantages au rang social, aussi l'ingénue sera mieux traitée que l'affranchie (on exige de celle-ci un enfant de plus).

2° Donner aux femmes patronnes des avantages inférieurs à ceux des patrons. Il y aura donc un décalage d'un degré entre l'état accordé au patron et celui conféré à la patronne. Si le patron peut invoquer le bénéfice de la loi Papia, la patronne aura celui de l'édit; si le patron peut s'appuyer sur l'édit, la patronne aura les droits reconnus par la loi des XII Tables. La patronne n'arrive à l'égalité avec le patron que si elle a le *plenum ius liberorum*.

α) Ces principes posés, on peut chiffrer les cas et dresser un tableau des droits des patronnes sur la succession d'un homme affranchi.

¹ Gaius, *Institutes*, III, 49: *Patronae olim ante legem Papiam hoc solum ius habebant in bonis libertorum, quod etiam patronis ex lege XII tabularum datum est. Nec enim ut contra tabulas testamenti ingrati liberti uel ab intestato contra filium adoptivum uel uxorem nurumue bonorum possessionem partis dimidia pelerent, praetor similiter ut de patrono liberisque eius curabat.*

III, 50: *Sed lex Papia duobus liberis honoratae ingenuae, libertinae tribus, eadem fere iura dedit, quae ex edicto praetoris patroni habent; trium uero liberorum iure honoratae ingenuae patronae ea iura dedit, quae per eandem legem patrono data sunt; libertinae autem patronae non idem iuris praestitit.*

III, 51: *Quod autem ad libertinarum bona pertinet, siquidem intestatae decesserint, nihil novi patronae liberis honoratae lex Papia praestat. Itaque si neque ipsa patrona neque liberta capite diminuta sit, ex lege XII tabularum ad eam hereditas pertinet et excluduntur libertae liberi; quod iuris est etiam si liberis honorata non sit patrona; numquam enim, sicut supra diximus, feminae suum heredem habere possunt. Si uero uel huius uel illius capitis diminutio interueniat, rursus liberi libertae excludunt patronam, quia legitimo iure capitis diminutione perempto euenit, ut liberi libertae cognationis iure potiores habeantur.*

III, 52: *Cum autem testamento facto moritur liberta, ea quidem patrona quae liberis honorata non est nihil iuris habet contra libertae testamentum; ei uero quae liberis honorata sit hoc ius tribuitur per legem Papiam, quod habet ex edicto patronus contra tabulas liberti.*

1. *Le premier cas est celui de la patronne ingénue.*

A. Elle est sans enfants ou elle n'en a qu'un seul. On lui applique le droit de la loi des XII Tables. Elle succède à son affranchi: s'il n'y a pas de testament, s'il n'y a pas d'*heredes sui* dans la succession *ab intestat*.

B. Elle a des enfants.

On lui reconnaît alors les avantages que l'édit prétorien accordait au patron. Elle prend la moitié de la succession dans tous les cas, *contra tabulas testamenti*, ou au détriment des *heredes sui* artificiels dans une succession *ab intestat*.

C. Elle a trois enfants ou davantage.

Elle jouit alors des droits absolus que la loi Papia reconnaît au patron, elle prend la moitié de la succession des affranchis riches qui ont fait un testament, et *ab intestat* elle reçoit une part virile même si l'affranchi a des *heredes sui naturales*.

2. *Le second cas est celui de la patronne affranchie.*

A. Si elle a moins de trois enfants, elle a le droit de la loi des XII Tables, elle succède s'il n'y a ni testament ni *heredes sui*.

B. Elle a trois enfants. Elle bénéficie alors des dispositions du droit prétorien. Elle prend la moitié de la succession *contra tabulas testamenti*, et la moitié de la succession *ab intestat*, même s'il y a des *heredes sui naturales*.

C. La patronne affranchie a quatre enfants ou plus. Elle a alors le *plenum ius*, mais on ne l'assimile cependant pas à la patronne ingénue mère de trois enfants. Elle ne reçoit pas les droits que la loi Papia accorde à la patronne ingénue sur la succession des affranchis riches. On retrouve ici une trace de l'hostilité traditionnelle des Romains, ils voient toujours avec défaveur trop de richesses dans les mais des femmes ou d'affranchis.

β) Il reste cependant à envisager un second aspect du problème qui nous est posé. Quels sont les droits héréditaires d'une femme patronne sur la succession laissée par une femme affranchie?

La situation devient délicate quand s'affrontent les droits de deux mères que la loi entend favoriser l'une et l'autre. Gaius envisage d'abord dans le fragment 51 l'hypothèse d'une affranchie qui laisse une succession *ab intestat*. La loi Papia n'innove pas, elle ne donne pas d'avantage à la patronne, contrairement à ce qu'elle avait fait quand il s'agissait de la succession d'un affranchi homme. La raison en est évidente: la femme ne peut pas avoir d'héritiers siens, et la loi n'a nul besoin d'intervenir. Les principes des XII Tables suffisent pour favoriser la patronne: si la femme affranchie a des enfants, ceux-ci ne sont que des cognats et à défaut de testament la pleine vocation héréditaire appartient à la patronne. Une exception cependant: une *capitis deminutio* a pu frapper la patronne ou l'affranchie (mariage avec *manus* de la patronne, émancipation, adoption, etc.), les liens légaux sont rompus, la vocation successorale reconnue par les XII Tables tombe, et la patronne s'efface devant les enfants, cognats, de l'affranchie.

L'affranchie peut avoir fait un testament. Elle y a intérêt si elle a le *ius liberorum* (quatre enfants), car la loi Iulia la libère de la tutelle et lui donne le droit de tester. Désormais dans certains cas les droits successoraux de la patronne sont en danger: si la patronne n'a pas d'enfants elle n'a aucun droit contre le testament de l'affranchie, elle peut ne rien recevoir (tandis que le patron ne serait pas entièrement dépouillé), car pour les lois caducaires une patronne sans enfants

ne mérite aucune faveur, tandis que l'affranchie, mère de quatre enfants doit être récompensée.

Si la patronne a des enfants, la loi Papia lui donne les droits que l'édit du prêteur accordait au patron contre le testament de l'affranchi, mais qu'est-ce exactement qu'une patronne honorée d'enfants? Devant l'imprécision du texte il semble nécessaire d'exiger le *plenum ius liberorum*, soit trois enfants pour la patronne ingénue et quatre pour la patronne affranchie.

Une dernière difficulté peut être soulevée: en quoi consiste exactement le droit de la patronne? C'est le droit que l'édit donne au patron contre la succession de l'affranchi, le droit de faire tomber le testament à concurrence de la moitié; mais le résultat obtenu est illogique car le patron (fragment 44) a droit à une part virile, tandis que la patronne obtient la moitié dans tous les cas. C'est une *inelegantia iuris*.

Enfin les descendants de la patronne peuvent prétendre exercer les droits successoraux de leur auteur (fragment 53). Il suffit alors que le fils de la patronne soit citoyen et ait lui-même un fils ou une fille.

Un passage du texte est mutilé, mais il ressort bien du texte de Gaius que le fils de la patronne, citoyen, et gratifié du *ius liberorum* a les droits du patron. Les *Institutes* ne parlent pas des autres descendants de la patronne, de ses filles, des descendants du fils ou de la fille, il semble bien que l'esprit de la loi les écarte. Quant aux descendants du fils de la patronne, ils ont sans doute un droit, mais le texte ne le précise pas. En accordant au fils de la patronne les droits d'un patron on le traite mieux que sa mère, l'esprit du droit romain favorable aux hommes se retrouve une fois encore.

La masse des textes des *Institutes* de Gaius sur le concours des lois caducaires et des règles des successions des affranchis nous apporte toute une série de précisions. L'ensemble des renseignements concerne le problème des droits du patronat sur la succession des affranchis. Nous pouvons maintenant construire la synthèse:

1. La loi Iulia crée une exception de tutelle légitime pour la femme affranchie mère de quatre enfants et lui permet de tester valablement (III, 44 et III, 52; cf. I, 194).

2. C'est la loi Papia qui introduit des principes nouveaux relatifs à la succession des affranchis, en raison des inconvénients apparus à la suite de la possibilité de tester accordée par la loi Iulia (III, 40).

3. La loi Papia ne formule pas de principes généraux. Elle règle une série de cas d'espèce, mais il est arrivé ce qui se produit toujours quand on légifère sur des problèmes de détail, on n'a pas pu tout prévoir, des cas ont été oubliés et la doctrine en a discuté, raisonnant par analogie (III, 47). La loi Papia donne l'impression d'avoir été médiocrement rédigée (III, 48).

4. Les innovations juridiques de la loi Papia obéissent à deux idées directrices: renforcer les droits de la famille patronale, favoriser la procréation chez les patrons et chez les affranchis; cela ne va pas sans susciter des conflits.

5. La loi a un aspect politique, elle veut renforcer la position des patrons. Deux mesures le soulignent:

— on crée une véritable réserve légale pour le patron et ses descendants dans la succession des affranchis riches (cent mille sesterces); ces derniers devront laisser une part virile au patron même s'ils ont des enfants, jusqu'à trois (III, 42). La considération d'ordre politique l'emporte.

— La loi Papia essaie de limiter le droit de tester de l'affranchie; celle-ci doit toujours réserver une part au patron ou à la patronne, cette part appartient au patron même s'il n'a pas d'enfant, l'aspect politique est ici prédominant.

Dans l'application, les membres de la famille patronale sont inégalement favorisés selon leur sexe, selon leur degré par rapport à l'affranchi et selon leur origine sociale. Le patron est mieux traité que la patronne, le fils du patron mieux que sa fille, la patronne ingénue mieux que la patronne affranchie. Ces différences se traduisent par un retard plus ou moins accentué des privilèges concédés: si le patron bénéficie de la loi Papia, la patronne aura les avantages prévus par l'édit, si le patron peut invoquer l'édit, la patronne peut invoquer la loi des XII Tables.

6. Pour remplir son second objet, favoriser la procréation, la loi Papia crée une double série d'avantages et de pénalités.

Les peines frappent exclusivement les affranchis, tandis que les patrons ne risquent qu'un manque à gagner. Les pénalités sont encourues par les affranchis qui n'ont pas trois enfants (hommes) ou quatre (femmes). L'affranchi qui n'a pas engendré quatre enfants ne peut disposer par testament de tout son bien, il doit réserver une part virile pour son patron, l'affranchie dans le même cas ne peut pas tester.

Les avantages sont plus développés que les pénalités, ils jouent à la fois du côté patronal et du côté des affranchis.

a) pour les patrons les *praemia* sont donnés presque exclusivement aux femmes. Le patron honoré d'enfants n'a pas besoin de faveurs spéciales, il a le maximum d'avantages; mais la femme patronne doit avoir le *ius liberorum* pour bénéficier de la nouvelle législation.

La fille du patron a un *praemium* si elle a trois enfants, elle a droit à la *bonorum possessio* comme le patron. La patronne ingénue mère de deux enfants a également un *praemium*, elle a la *bonorum possessio* reconnue au patron avant la loi Papia, même dans la succession d'une affranchie.

La patronne ingénue a aussi un *praemium* si elle est mère de trois enfants, elle vient comme le patron à la succession de l'affranchi.

Enfin le fils de la patronne a un *praemium*, s'il est citoyen et s'il a un enfant, il est alors traité comme un patron.

b) Pour les affranchis on exige un *ius liberorum* plus rigoureux.

L'affranchi père de trois enfants dispose à son gré par testament même s'il est riche.

La femme affranchie mère de quatre enfants est libérée de la tutelle et peut tester, mais elle doit laisser une part virile au patron. En présence d'une patronne elle dispose à son gré sauf si la patronne a elle-même le *ius liberorum*.

7. La loi prévoit des conflits. La règle de principe est que le patron l'emporte toujours, même s'il n'a pas d'enfant, sur l'affranchi père de famille, sauf si l'affranchi a trois enfants. L'argument politique est prépondérant. La patronne n'est préférée que si elle a des enfants.

On pourrait compléter ce tableau par quelques passages d'Ulpien et par certains textes littéraires. Il n'en demeure pas moins que les *Institutes* de Gaius sont la source la plus abondante de notre connaissance de la loi Papia, mais en dépit de leur caractère didactique, parfois discursif et élémentaire et malgré certaines lacunes, elles ont aussi le mérite de faire revivre la méthode d'exposition et d'enseignement de l'un des maîtres du IIème siècle.

L'OBJET DU PROCÈS CIVIL DANS LE DROIT ROMAIN CLASSIQUE

PAR

M. ANDRÉEV

(Sofia)

1. Dans la présente étude je me propose de considérer à nouveau un problème qui préoccupe depuis fort longtemps les romanistes et qui, de nos jours encore, fait l'objet de discussions passionnées. Il s'agit du procès civil dans le droit romain. La théorie de Wlassak très longtemps dominante¹, suivant laquelle le procès classique romain est un arbitrage organisé par l'Etat, est soumise aujourd'hui à de grandes critiques et à de sérieuses réserves². Dans un article aussi succinct que celui-ci il est évident qu'on ne saurait mettre en lumière tous ses aspects, ni même essayer d'en donner une solution d'ensemble. Il nous semble, cependant, qu'il n'est pas inutile d'étudier certains d'entre eux insuffisamment éclairés. Cette étude pourrait peut-être prouver qu'une théorie ne doit pas être considérée vieillie par le simple fait de son ancienneté.

L'œuvre de Nicolau est un excellent témoignage de la justesse de notre pensée, et c'est pourquoi je tiens à dédier ces pages à la mémoire de ce savant réputé, malheureusement trop tôt enlevé à la science du droit romain.

2. Le problème de la nature du procès civil romain dans le droit classique romain peut être considéré à de nombreux points de vue et sous de nombreux aspects. Je ne voudrais examiner ici qu'un seul d'entre eux, notamment l'objet du procès

¹ M. Wlassak, *Litis contestatio im Formularprozess*, 1889, Idem, *Accipere iudicium*, dans RE, I, p. 140—141. La théorie de Wlassak est acceptée sans réserve ou bien avec certaines modifications par L. Wenger, *Institutionen des römischen Zivilprozessrechts*, 1925, p. 131; P. F. Girard, *Manuel élémentaire de droit romain*, VIIIe éd. revue et mise à jour par P. Senn, 1929, p. 1073; S. Perozzi, *Istituzioni di diritto romano*, II, 1908, p. 49, 50; V. Arangio-Ruiz, *Istituzioni di diritto romano*, X^e éd., 1949, p. 108; E. Betti, *Diritto romano, parte generale*, 1935, § 85, p. 449; E. Cuq, *Manuel des institutions juridiques des Romains*, IIe éd., 1928, p. 877; O. Lenel, ZSS, RA, t. 15, p. 374—392, t. 24, p. 329—343; I. Pokrovskiy, *История римского права*, 1924, p. 154; I. Bazanov, *Курс по римско, право*, II, 1940, p. 262; M. Andréev, *Римско частно право*, IIe éd., 1962, p. 69.

² Cf. F. Schultz, *Classical Roman Law*, Oxford, 1954, p. 15, 16, Luzzatto, ZSS, RA, t. 73, p. 31, N. 2 et surtout G. Jahr, *Litis contestatio*, Köln und Graz, 1960.

civil dans le droit romain. L'objet de la procédure formulaire n'a pas retenu — à ma connaissance — l'attention particulière des romanistes, du moins dans le sens où j'aimerais l'exposer ici.

Pour pouvoir déterminer exactement l'objet de la procédure formulaire il faudrait avant tout voir comment elle débute. Les textes du Digeste mentionnent le début du procès par le terme *accipere iudicium* (D., 5, 1, 28, 2); *iudicium coeptum* (D., 46, 8, 15); *accipientis... iudicium* (D., 26, 8, 15). *Accipere iudicium* qui est assimilé à la *litis contestatio* et marque le début du procès civil ne signifie que l'obtention, ou plus exactement, l'acceptation de la formule écrite, délivrée par le magistrat. C'est ici que se pose la question: laquelle des parties accepte la formule du magistrat et, partant, marque l'ouverture du procès. Au premier abord il semble parfaitement normal que ce soit le demandeur qui accepte la formule du magistrat, car c'est lui qui réclame la délivrance d'une formule déterminée du magistrat. Cependant cette construction qui s'impose par sa simplicité n'est pas aussi satisfaisante qu'elle le paraît à première vue. Le demandeur qui réclame du magistrat une formule pour défendre ses droits, va naturellement obtenir cette formule, sauf dans le cas où, dès présentation de sa requête, il est évident que celle-ci est inadmissible. Toute la question est de savoir si précisément la réception de la formule par le demandeur constitue un début du procès. Si nous considérons que la réception de la formule par le demandeur signifie non seulement la clôture des préparatifs du procès, mais les débuts mêmes du procès, il devient évident que nous éliminons purement et simplement la participation du défendeur dans l'introduction de ce procès. Or, on sait que le procès, et surtout le procès comportant une contestation de la demande, par sa nature suppose la participation de deux parties — demandeur et défendeur. Tout ceci montre que la théorie examinée sur le début du procès, non seulement n'est pas naturelle et imposée par les particularités du procès romain, mais qu'elle est absolument impossible. Même si aucun texte n'était parvenu jusqu'à nous concernant les débuts du procès classique nous devrions la rejeter. Or, nous possédons des textes sur les débuts de la procédure formulaire. Dans ces derniers l'*iudicium accipere* est indiqué comme un acte du défendeur. Cet acte est opposé à celui par lequel le demandeur sollicite la protection de la loi — *edere iudicium*. Ainsi, dans D., 26, 8, 15 Marcien note *accipientis et edentis iudicium idem tutor auctor utrique fit* — qu'un même tuteur peut être *auctor* aussi bien de celui qui demande que de celui qui se défend, en d'autres mots du demandeur et du défendeur¹. Nous trouvons cette même opposition de *petere iudicium* comme action du demandeur et *accipere iudicium* comme action du défendeur dans le texte interpolé D. 46, 8, 15, où le classicisme des termes *petere* et *accipere iudicium* est certain². Il est d'ailleurs évident que les textes désignent par les termes *accipere iudicium* la conduite du défendeur et non pas celle du demandeur et, par conséquent, après l'acceptation de la formule par le demandeur elle doit l'être aussi par le défendeur.

¹ Le classicisme de ce texte n'est pas contesté, v. *Index interpolationum*, t. II, c. 141.

² D., 46, 8, 15 — Paulus l. XIV, *ad Plautium*. D'après Eisele, *Beiträge zur römischen Rechtsgeschichte*, 1896, 152, n. 2 les mots *amplius non* sont interpolés; d'après Lenel, *Palinogenesia*, fr. 1206 sont interpolés les mots *satis iudicio sistendi causa*, au lieu desquels on a employé le terme *uadimonium*. Mais ni Eisele ni Lenel ne considèrent interpolée la partie restante du texte et spécialement les termes *iudicium petitum* et *iudicium coeptum*. Il n'existe pas de doutes sur l'authenticité de ces termes, v. *Index interpolationum*, t. III, c. 476.

Mais le comportement du défendeur concernant l'acceptation de la formule ne saurait être compris comme une action isolée, sans relation avec le comportement d'une autre personne. L'acceptation de la formule par le défendeur suppose une proposition d'acceptation, et par conséquent la délivrance de la formule. Les textes du Digeste dans lesquels par le terme *accipere iudicium* on désigne non seulement la conduite du défendeur mais aussi la proposition du demandeur qui la précède établissent assez nettement que cette remise est effectuée par le demandeur qui réclame du magistrat la délivrance de la formule pour la défense de ses droits (*edere iudicium*). Ainsi dans D. 12, 1, 42 Celsus emploie le terme *iudicium inter me et Seium acceptum*¹. Dans le texte de D., 46, 3, 95, 10 on trouve la phrase *iudicio cum altero accepto*².

Ainsi donc on voit que par le terme *accipere iudicium* les jurisconsultes romains désignaient non seulement le comportement du défendeur, mais aussi la proposition du demandeur, en réponse de laquelle on recevait la formule de la part du premier. En d'autres mots *accipere iudicium* ne signifie pas seulement la réponse du défendeur, mais tout l'acte bipartite dont cette réponse n'est qu'une partie.

Il n'est pas difficile de comprendre pourquoi cet acte bipartite doit son nom à la conduite du défendeur. En pratique l'ouverture du procès dépend exclusivement du consentement du défendeur d'y participer. Du moment qu'on désire que le défendeur accepte la formule et consente de prendre part au procès, cette acceptation ne constitue pas seulement l'un des éléments qui marque le début du procès. Pratiquement, c'est l'élément qui a une valeur et une importance essentielle. Le demandeur de par sa qualité de demandeur est en principe toujours celui qui a intérêt à intenter le procès. Par conséquent, l'ouverture du procès ne dépendra que du défendeur.

On voit donc que le terme *accipere iudicium* par lequel dans le droit classique romain on désigne le début du procès civil suggère aussi bien le caractère bipartite de l'acte marquant le début du procès que la nature juridique de cet acte. *Accipere iudicium* suggère que l'acceptation du procès effectuée par le défendeur suppose une proposition du demandeur d'où s'ensuit son acceptation. Et l'acte bipartite qui comprend proposition et acceptation provoquant la naissance de conséquences reconnues et sanctionnées par le droit n'est en somme qu'un contrat.

Ceci est certainement vrai car certains textes, dont l'origine classique ne saurait être mise en doute dans leur partie essentielle, indiquent expressément que par sa nature juridique l'acte par lequel on intente un procès civil dans le droit romain est un contrat. En premier lieu nous devons citer ici le texte de D., 15, 1, 3, 11. Pour justifier la responsabilité du père sur ce qui a été adjugé au créancier en vertu d'une demande contre le fils détenteur d'un *peculium*, le texte montre que tout comme par stipulation on conclut un accord avec le fils, ainsi aussi par un procès on conclut un contrat — *nam sicut in stipulatione contrahitur cum filio, ita iudicio contrahi*. C'est pourquoi tout comme le père répond pour les enga-

¹ D., 12, 1, 42. Le texte n'est pas interpolé, *Index*, t. I. c. 165, Suppl. I c. 179.

² D., 46, 3, 95, 10. Le texte a été substantiellement remanié et de nombreux auteurs le considèrent entièrement douteux. V. les auteurs cités dans *Index Interpolationum*, t. III. c. 458 Schultz, Lévy, Biondi, Beseler. De toute façon on rencontre le terme *iudicium accipere* dans de nombreux textes dont l'origine classique est certaine (cf. ci-dessus).

gements contractuels de son fils auquel il a donné un *peculium*, il répond ainsi aussi pour les engagements provenant d'un procès contre ce dernier¹.

La notion de la nature contractuelle du procès est utilisée dans le texte D., 27, 3, 22 pour justifier le privilège du mineur mis sous tutelle dans le cas considéré dans ce texte².

3. Le contrat passé entre le demandeur et le défendeur, et en vertu duquel on marque l'ouverture du procès est caractérisé par la manière dont il est conclu, ainsi que par son contenu. Ce contrat est conclu par l'acte du demandeur qui transmet la formule au défendeur et par l'acte de ce dernier qui l'accepte. En l'occurrence, il n'est pas très important d'établir si cette transmission a toujours consisté dans la dictée de la formule par le demandeur et dans son inscription par le défendeur, comme l'indiquent plusieurs textes (entre autres, D., 15, 1, 50, 2; 46, 7, 13, 1) et comme le pense Lenel³, ou bien si d'autres formes étaient possibles — telles que la transmission de la copie de la formule remise personnellement par le demandeur entre les mains du défendeur, ainsi que le pense Wlassak⁴.

Il nous semble plus important et caractéristique de relever que la conclusion du contrat entre le demandeur et le défendeur se faisait toujours par trans-

¹ D., 15, 1, 3, 11. Sur l'origine classique du texte considéré, aucuns doutes n'ont été exprimés jusqu'ici. Tout au contraire, il existe des indications suffisantes qui montrent que le texte — plus particulièrement dans les passages qui nous intéressent — ne saurait provenir que du droit classique. Laissons les arguments que nous fournissent dans ce sens les textes cités plus haut de D., 46, 8, 15 et D., 26, 8, 15. Laissons également le terme *iudicium accipere* que l'on rencontre dans tant de sources sûres, telles que les œuvres de Gaius et Cicéron, ce qui rend leur classicisme incontestable. Passons directement à la *litis contestatio* de la procédure extraordinaire du Bas-Empire. Dans ce procès la *litis contestatio* cesse d'être un contrat formel par lequel les parties posent les débuts du procès. Ici la *litis contestatio* marque le moment auquel le demandeur expose les fondements de sa requête, et le défendeur — ses objections. Il ne saurait cependant pas même être question d'un contrat car le début du procès ne dépend plus du fait que le défendeur donne ou non son consentement d'y participer. *Lis enim tunc uidebitur contestata cum iudex per narrationem negotii causam audiri coeperit*, Iust. C., 3, 9, 1. *Cum lis fuerit contestata post narrationem propositam et contradictionem obiectam*, Iust. C., 3, 1, 14, 1; Wenger, *Institutionen des römischen Zivilprozessrechts*, 1925, p. 278; Cuq, *Manuel des institutions juridiques des Romains*, IIe éd., 1928, p. 892. Ce changement dans la nature de la *litis contestatio* montre parfaitement que le texte considéré n'est pas interpolé. En même temps ce changement de l'institution explique pourquoi sa nature juridique est examinée dans un texte du Digeste qui ne traite pas directement cette matière. Après ce changement la construction classique de la *litis contestatio* ne pourrait subsister que dans un tel texte, que les collaborateurs de Tribonien n'ont pas jugé nécessaire de changer, ou bien ont omis simplement de changer. Il est peut-être opportun de relever que les conséquences de la *litis contestatio* établis dans les *Institutiones* de Gaius (III, 180) reposent sur la même notion exprimée dans le texte d'Ulpien conservé dans le *Digeste*. L'obligation faisant l'objet du procès est éteinte par la *litis contestatio* si le procès est un *iudicium legitimum*, car c'est alors que l'obligation originelle cesse et le défendeur commence à répondre en vertu de la *litis contestatio*. Il est important de relever ici que tant l'extinction de la prétention matérielle, que la naissance du nouveau droit apparaissent comme conséquences de l'activité des parties dans la *litis contestatio*. Il n'est d'ailleurs pas difficile de saisir la construction juridique du contrat aussi d'après les conséquences rattachées à la *litis contestatio*. Cf. Arangio-Ruiz, *Istituzioni di diritto romano*, p. 333.

² D., 27, 3, 22 — Paulus 1, XIII *Quaestionum*: *Defensor tutoris condemnatus non auferet privilegium pupilli: neque enim sponte cum eo pupillus contraxit*. Frese, *Stud. Bonfante*, 4, 443, 203 admet que le mot *defensor* est interpolé à la place d'*actor* v. *Index interpolationum*, t. II, c. 161. L'interpolation mentionnée par Frese ne nous intéresse pas en l'occurrence, car elle n'affecte pas la nature contractuelle de la *litis contestatio*.

³ Lenel, ZSS, RA, t. XV, p. 374—392; XXIV, p. 329—343.

⁴ V. Wlassak, *accipere iudicium*, dans RE, I, 1894, c. 140—141.

mission et acceptation d'une formule délivrée par le magistrat, dans laquelle on indiquait le différend que le juge était appelé à trancher, ainsi que son mode de résolution. Le juge devait condamner le défendeur si on établissait les prémisses mentionnées dans la formule ou bien l'acquitter dans le cas contraire. Par conséquent, la participation du magistrat lors de la conclusion du contrat procédural entre les parties ne doit en aucun cas être sous-estimée.

Il est vrai que les parties établissent l'ouverture du procès par la conclusion d'un contrat entre eux, et le magistrat ne peut organiser ce procès sans que soit intervenu un accord entre eux. Les mesures coercitives que le magistrat peut prendre pour obliger le défendeur de donner son consentement pour l'organisation du procès n'infirmen en aucune façon tout ce que nous venons de relever, mais tout au contraire le confirment. Les mesures de coercition pour obtenir le consentement du défendeur de participer au procès montrent que ce consentement est nécessaire pour organiser le procès. Mais, d'autre part, les parties peuvent passer un contrat pour l'ouverture du procès seulement par l'acceptation d'une formule délivrée par le magistrat.

La teneur du contrat conclu entre les parties est, par conséquent, conditionnée par le texte de la formule du magistrat. Par la remise de la formule par le demandeur et son acceptation par le défendeur, les parties consentent à ce que le défendeur soit condamné si on établit que les prétentions émises dans l'intention de la formule sont fondées, ou bien acquitté dans le cas contraire. En d'autres mots, les parties passent un contrat, dont la teneur est non seulement approuvée, mais préalablement établie par le magistrat. Ces particularités du contrat par lequel les parties établissent l'ouverture d'un procès civil dans le droit classique romain désignent nettement son aspect. Par sa nature ce procès n'est qu'un arbitrage dont l'organisation se rattache à l'Etat. Le juge est un arbitre (dans certains cas sa dénomination technique est celle d'*arbiter*, dans d'autres *iudex*) qui tranche le différend entre les parties dans l'esprit dans lequel a été rédigé le texte dans la formule délivrée par les organes compétents.

4. La nature du procès classique romain étant établie ainsi, on peut donner une solution du problème qui nous intéresse.

On pourra recourir à un contrat d'arbitrage seulement lorsqu'il existe entre deux ou plusieurs parties un litige; l'objet de ce contrat d'arbitrage ne peut être autre que le litige existant entre les parties. Dès le début, lorsqu'il vient remplacer une justice privée, l'arbitrage avait pour objet un litige portant sur la chose due, la réparation du dommage. En l'absence d'un différend entre les parties sur la chose litigieuse et son montant, l'arbitrage est impensable. Il est impossible par la suite aussi dans l'absence d'un différend que l'arbitre est appelé à trancher. L'arbitrage est également impossible dans le cas où il n'y a pas un différend de droit organisé par l'Etat à l'aide d'une formule délivrée par le magistrat compétent.

La structure bien connue de la formule¹ fait savoir qu'il existe entre les parties dans ce cas un différend entre le demandeur et le défendeur, et que l'objet du procès consiste précisément à faire trancher ce litige par le juge.

5. La formulation et la solution du litige existant entre les parties a été facilitée par le système des actions adoptées dans le droit romain. Dans ce dernier,

¹ Gaius, IV, 41—50; cf. Lenel, *Edictum perpetuum*, III éd., 1927, § 95, 2.

l'action n'est pas un droit public abstrait dirigé vers l'Etat et ne comprenant qu'une demande de défense légale. Dans le droit romain l'action est indissolublement liée au droit matériel et constitue un tout avec ce dernier. Pour nous en convaincre il suffit de lire le début du quatrième commentaire des *Institutes* de Gaius dans lesquels on détermine l'action personnelle comme une action dirigée contre une personne qui s'est engagée envers nous en vertu d'un contrat, ou d'un délit, de donner, de faire ou de fournir une prestation et l'action de droit réel comme une action existant au moment où on affirme, soit qu'une chose matérielle nous appartient, soit qu'un droit réel nous appartient — par exemple le droit d'usufruit ou d'usage, ou encore celui de passage ou d'écoulement des eaux, etc. (G. IV, 2—3).

Un certain nombre de textes viennent attester que l'action romaine comprend aussi le droit matériel qu'elle défend. De ces textes il appert que la naissance de l'action est conditionnée par la réalisation préalable de certains faits. Ainsi, Gaius dans son exposé sur les actions noxales dit que lorsqu'un fils a commis un délit contre son père, ou un esclave envers son maître, il ne se produit pas d'action noxale, car, comme le mentionne Gaius — entre moi et une personne en puissance une obligation ne peut naître (G. IV, 78).

Nous trouvons cette même opinion dans un fragment interpolé de Hermogénien, dans lequel cependant le passage du fragment qui nous intéresse n'est pas déformé. Dans ce fragment Hermogénien cite un cas où un délit fait naître plusieurs actions (D. 44, 7, 32): *Hermogenianus libro secundo iuris epitomarum. Cum ex uno delicto plures nascuntur actiones, sicut euenit, cum arbores furtim caesae dicuntur, omnibus experiri permitti post magnas uarietates optinuit.*

Le texte D. 47, 10, 15 mentionne également que l'action résulte de certains faits juridiques: *Iniuriarum, quae ex conuicio nascitur, in heredes non est reddenda: sed nec heredi.*

Il est intéressant de relever que dans les textes cités la naissance de l'action n'est pas liée à l'infraction de ce droit matériel que l'action est appelée à défendre, mais se rattache directement aux faits juridiques¹ qui donnent naissance au droit matériel en question. Or, c'est précisément ce qui montre que l'action comprend aussi le droit matériel.

Il est vrai que l'action n'épuise pas toujours le contenu du droit matériel qu'elle est appelée à défendre. Ce cas existe seulement pour les droits relatifs, principalement des droits d'obligations. Pour les droits absolus — l'action de droit réel n'épuise pas le contenu du droit matériel, mais le défend dans un des nombreux cas possibles d'infractions². Dans ce cas on n'arrive pas à confondre

¹ A ce sujet v. aussi M. Kaser, *Das römische Privatrecht*, I. Abschnitt, München, 1955, p. 197.

² Contra Wlassak, *actio* dans RE, I, 1894, c. 315 et Kaser, *op. cit.*, p. 197 qui nient l'existence de rapports de droit réel entre celui qui est titulaire du droit réel et l'obligé en vertu des mêmes rapports de droit. Mais il nous semble que Wlassak se contredit, car d'une part il affirme que le droit romain d'une époque plus tardive qui, n'exigeant pas la présence de la chose réelle *in iure*, ne connaît pas le vrai *agere in rem* (c. 314), et de l'autre il admet que le droit romain ne connaît pas le droit de poursuite réel (*dinglicher Anspruch*) et que le défendeur n'a des rapports d'obligations (*Verpflichtungsverhältnis*) qu'après la *litis contestatio* avec le demandeur (c. 315). Mais du moment que Wlassak affirme que le droit romain après *legis actio sacram in rem* ignore le vrai *agere in rem*, il doit admettre qu'après le *sacramentum* l'action *in rem* romaine crée des rapports de droits entre le demandeur et le défendeur. Wlassak fonde sa conception suivant laquelle le droit romain ignore de semblables rapports de droit, c.à.d. des droits de poursuite réels en se basant sur la règle *inuitus nemo rem cogitur defen-*

le droit matériel et l'action, et c'est pourquoi il est difficile de formuler une définition générale valable qui comprenne aussi bien les actions personnelles que les actions réelles dans le système des actions admises par le droit romain.

Mais pour les juristes classiques le problème d'une définition de l'action ne se pose pas, car ils s'intéressent non pas à « l'action » mais « aux actions » — soit à de nombreuses actions qui se sont cristallisées en tant que figures juridiques différentes et individualisées. Le célèbre fragment de Celsius qui définit l'action comme un droit de rechercher son dû au moyen d'un procès (D., 44, 7, 51: *Nihil aliud est actio quam ius quod sibi debeat, iudicio persequendi*) ne convient qu'aux actions personnelles¹. L'interpolation de ce texte est certaine.

Ainsi, les actions romaines mettent en évidence l'existence de deux éléments, l'un de droit public, l'autre de droit privé. L'élément de droit public c'est la possibilité de s'adresser au magistrat pour lui demander la protection de la loi. En même temps que cet élément de droit public il y a celui de droit privé — le droit matériel qui n'est pas dissocié de la possibilité juridique de sa défense procédurale, mais indissolublement lié à cette possibilité². Cette nature des actions romaines explique

dere qui s'oppose à la règle en vigueur pour les actions personnelles de D., 15, 1, 21, 3. De fait, selon nous, l'absence d'un procès réel aussi dans le cas considéré est dû non pas à l'absence de rapports de droit existant avant la *litis contestatio* entre le demandeur et le défendeur, mais à l'absence d'un litige concernant l'action réelle introduite par le demandeur. La *litis contestatio* ne pourrait créer des rapports de droit entre le demandeur et le défendeur si de tels rapports n'existaient pas auparavant, car comme l'indique aussi Wlassak, la *litis contestatio* par sa nature juridique dans le droit romain classique est un contrat d'arbitrage, et tout contrat d'arbitrage suppose des rapports litigieux existant entre les parties, soit des rapports de droit existant antérieurement entre elles. C'est précisément sur ces rapports de droit réel existant que les parties peuvent obtenir une entente en soumettant le litige à la décision d'un arbitre. L'existence préalable de rapports litigieux est une condition préliminaire indispensable pour un arbitrage. L'existence de semblables rapports de droit n'exclut en aucune façon la notion romaine de la nature du droit réel comme rapport entre la chose et le sujet, mais tout au contraire est une conséquence indispensable de cette conception. Les rapports de droits entre le sujet et la chose ne pourraient être traités comme reconnus et défendus par la loi sauf si les autres sujets sont obligés de les traiter comme tels.

¹ V. Perozzi, *Istituzioni di diritto romano*, II, 1908, p. 31 n. 2; Kaser, *op. cit.*, p. 197 et les auteurs cités dans l'*Index interpolationum*, III, c. 368.

² La doctrine de Windscheid est à la base de notre conception sur la nature de l'*actio* romaine. Windscheid-Kipp, *Lehrbuch des Pandektenrechts*, t. I, IXe éd. 1906, p. 190. Windscheid a montré très justement que selon la conception des juristes romains la possibilité d'une défense judiciaire n'est pas indépendante du droit de poursuite, et qu'en citant l'*actio* les juristes romains ont toujours en vue et plus particulièrement le droit matériel en même temps que la possibilité de sa défense par voie judiciaire. C'est pourquoi l'action ne peut être définie ni comme un nouveau droit issu d'une infraction d'un droit antérieur comme le pense Savigny (*System des heutigen römischen Rechts*, 1849, V, §§ 201, 205), ni comme une possibilité de réclamer la protection de la loi dans le cas d'une infraction du droit existant comme le pensent Puchta, Rudorff, Wächter, Unger. Sur certains côtés faibles dans l'édification et l'argumentation de Windscheid de sa théorie sur la nature du droit de poursuite (*Anspruch*) et du droit (*Recht*) cf. Binder, *Prozess und Recht*, 1927, p. 18—21. Et pourtant si on néglige certaines inexactitudes, la doctrine de Windscheid éclaire d'une manière plus complète et plus exacte l'action romaine que les théories de Bekker et Binder qui formulent d'une manière unilatérale aussi bien la nature de l'action que ses rapports avec le droit matériel, et plus particulièrement envers l'obligation. L'obligation n'est pas le résultat d'une action, comme le pense Bekker (*Die Aktionen des römischen Privatrechts*, I, 1871, p. 387); elle ne s'identifie pas non plus entièrement avec la défense légale, comme le pense Binder, selon lequel le droit privé n'existe que dans la défense légale et par elle (Binder, *Prozess und Recht*, p. 47). Dans une évolution normale des rapports juridiques lorsqu'on n'aboutit pas à un procès et à une intervention judiciaire, l'action ne précède le droit matériel ni n'épuise sa nature.

pourquoi le droit classique romain n'est pas arrivé à la notion d'une action unique, mais s'est contenté d'édifier plusieurs actions séparées¹.

6. Cette manière d'édifier le droit de défense permet dans une très large mesure de préciser avec plus d'exactitude l'objet du procès civil romain. Le demandeur introduit une action nettement distincte et le défendeur conteste l'existence de cette action. L'objet du contrat conclu par la *litis contestatio*, et partant du procès, consiste à trancher le différend, à établir si le demandeur a en effet l'action intentée.

Dès l'introduction de sa requête en vue d'obtenir la protection légale, le demandeur indique quelle est selon lui l'action à laquelle il considère avoir droit et réclame du magistrat la délivrance d'une formule qui comprenne cette action. Si les affirmations du demandeur s'avèrent fondées et si le défendeur conteste cette action, le magistrat délivre la formule qui comprend éventuellement aussi les objections du défendeur. De cette manière le problème devant être résolu par le juge se résume à savoir si le demandeur a l'action délivrée par la formule comme il l'affirme, ou si, comme l'affirme le défendeur, cette action n'est pas établie. Une telle possibilité existe, non seulement lorsque le demandeur n'aura en général pas l'action intenté mais aussi lorsqu'elle est paralysée par une objection du défendeur (exception).

Ainsi donc, le différend sur l'existence de l'action prétendue par le demandeur est une *conditio sine qua non* pour l'ouverture de procès, et son objet consistera à trancher ce différend.

Bien qu'étroitement lié aux notions fondamentales du droit romain procédural telles que la notion même du procès, l'action, la formule, etc., le problème posé par l'objet du procès civil romain n'a pas été — à ma connaissance — examiné jusqu'ici sous cet aspect. Ceci est dû peut-être au fait que les juristes romains n'ont pu accorder une attention suffisante au procès et à ses éléments, étant occupés exclusivement à l'application pratique du droit matériel et à son adaptation aux besoins de la vie quotidienne. Cette question mérite cependant toute notre attention, car elle indique l'une des différences les plus caractéristiques entre le procès romain et le procès contemporain. Or, en faisant ressortir ce dernier, on pourra non seulement comprendre le premier, mais on pourra aussi mettre en lumière sous un jour nouveau certaines institutions romaines procédurales, telles que *in iure cessio*, *confessio*, *iusiurandum in iure*, *indefensio* et établir leurs points de contact et leurs relations réciproques.

Dans notre procédure le procès civil s'introduit en informant le défendeur des prétentions émises et le procès commence sans que l'on prenne en considé-

*

¹ Le fait que pour les Romains le droit matériel apparaît indissolublement rattaché à la possibilité de la défense judiciaire, n'est pas dû au hasard. Dans la formation et l'établissement du droit on ne peut faire une délimitation exacte des notions de droit. En outre dans ce droit qui s'est établi comme le reflet des conflits et luttes sociaux, le processus de son établissement comporte une nature dynamique beaucoup plus soutenue que par la suite lorsqu'il s'était affermi et imposé. C'est pourquoi pendant les premiers stades de l'évolution du droit, le droit subjectif s'exprime non pas différemment mais par l'action. Les Romains qui n'avaient pas l'esprit formé vers des notions théoriques abstraites sans relations avec la pratique judiciaire, ont gardé jusqu'à la fin cette confusion entre le droit subjectif et l'action. Dans le droit romain l'action garde jusqu'à la fin son caractère mixte hétérogène. La séparation de la notion d'« action » d'avec celle de « droit matériel » est le résultat de la pensée juridique moderne.

ration si dans l'action introduite par le demandeur il existe ou non un différend entre les parties. Par contre, à Rome, dans la procédure *in iure* qui permet au magistrat de vérifier les conditions de l'apparition du procès civil, on précise en même temps s'il existe ou non un litige entre les parties concernant l'action introduite par le demandeur. Lorsqu'il est prouvé qu'il n'y a pas entre les parties un différend sur cette question, le procès n'a pas lieu.

Ainsi, dans notre procédure civile il y a toujours procès lorsque le demandeur requiert la protection de la loi des organes judiciaires compétents par la voie légale. D'après le droit romain, pour qu'il y ait procès il n'est pas suffisant que le demandeur ait introduit une demande auprès du magistrat. Il faut que ce dernier constate que le demandeur a besoin de cette protection de la loi, car le défendeur conteste ces prétentions émises. C'est par suite de cette différence fondamentale dans la construction du procès civil romain et du procès actuel qu'apparaît aussi la différence de leur objet. Alors que l'objet du procès civil actuel consiste dans le droit du demandeur, sans que l'on considère s'il y a ou non contestation, l'objet du procès civil romain consiste seulement dans le droit contesté du demandeur. Sans contestation de l'action il n'y a pas de procès. C'est pourquoi selon le droit classique romain dans le cas de *in iure cessio*, *confessio*, *iusiurandum in iure*, *indefensio* le procès est toujours exclu.

Les particularités de l'*indefensio* et celles de l'aveu et du serment nécessaire, vues sous l'angle de la nature contractuelle du procès romain et en relation avec l'objet de ce dernier, deviennent parfaitement compréhensibles et ces institutions ressortent avec netteté dans leurs contours et leurs liens intérieurs. L'examen de ces institutions vient ainsi appuyer nos déductions formulées dans cet article sur l'objet du procès classique romain.

GAIUS II, 76: *FRUCTUM PETERE* OU *FUNDUM PETERE*?

PAR

FRITZ STURM

(Lausanne)

Le savant roumain, dont nous honorons la mémoire, était un de ces philologues trop rares, qui font carrière dans la science du droit romain. Son nom y est associé à ceux d'illustres romanistes de ce siècle.

A son exemple, nous nous proposons, dans une brève note, inspirée par notre vénéré maître, le professeur Philippe Meylan, de joindre droit et philologie en vue de déterminer si Gaius, aux Institutes, II, 76, a écrit *fructum petere* ou *fundum petere*.

En 1960, dans leur commentaire philologique des Institutes de Gaius¹, MM. David et Nelson sont revenus ici à la leçon *fructum petere* du palimpseste de Vérone² et l'an d'après Arangio-Ruiz leur en a fait grand éloge dans ses *appunti critici*³. Or, depuis plus de cent ans, on avait pris l'habitude, suivant Huschke⁴, de rejeter cette leçon et d'y substituer le mot *fundum*.

Gaius II, 76: *Sed si ab eo petamus [fructum] <fundum> uel aedificium, et impensas in aedificium uel in seminaria uel in sementem factas ei soluere nolimus, poterit nos per exceptionem doli mali repellere, utique si bonae fidei possessor fuerit.*

Ainsi, non seulement la majorité des éditeurs⁵, mais encore la plupart des auteurs

¹ *Gai Institutionum commentarii quattuor*, Kommentar, 2. Lieferung, Leyde, 1960, p. 285 s.

² L'Apographum de Studemund dit du fol. 95 r°: *pagina interior facillime legitur.*

³ Revue d'histoire du droit, XXIX (1961), p. 93 ss. (99 s.).

⁴ *Gaius, Beiträge zur Kritik und zum Verständnis seiner Institutionen*, Leipzig, 1855, p. 34 s.

⁵ Böcking, *Gaii Institutiones*, 5e éd., Leipzig, 1866; Krüger-Studemund, dès la première édition, Leipzig, 1877; Gneist, *Institutionum Syntagma*, 2e éd., Leipzig, 1880; Muirhead, *The Institutes of Gaius and Rules of Ulpian*, Edimbourg, 1880; Giraud, *Gaii Institutionum commentarii quattuor*, Paris, 1881; Pellet, *Manuale Iuris Synopticum*, 7e éd., Paris, 1882; Girard-Senn, *Textes de droit romain*, 6e éd., Paris, 1937; Bizoukides, *Gaius, Prolegomena, Institutiones*, Salonique, 1937; Kübler, *Gai Institutionum*, 8e éd., Leipzig, 1939; Baviera, *Fontes Iuris Romani Anteiusustiniani*, II, Florence, 1940; De Zulueta, *The Institutes of Gaius*, I, Oxford, 1946; Arangio-Ruiz-Guarino, *Breviarium Iuris Romani*, 3e éd., Milan, 1962.

qui se sont occupés de notre passage¹. Rares sont ceux qui avant MM. David, Nelson et Arangio-Ruiz n'ont pas souscrit à l'hypothèse de Huschke².

Quels sont les arguments dont se prévalent les adversaires de Huschke?

David et Nelson estiment que l'émendation qu'il a proposée est inutile. Ce qui intéressait notre jurisconsulte, ce ne serait pas la revendication du fonds, mais uniquement les rapports de droit découlant de l'accession de choses frugifères. Si l'on corrigeait *fructum* en *fundum*, on en arriverait à ce résultat étrange que *fundus* et *aedificium* font double emploi.

Arangio-Ruiz approuve et semble vouloir renforcer ces arguments en soutenant que, lié avec ce qui précède, notre passage ne saurait logiquement se rapporter qu'à une revendication des fruits. Certes, les espèces seraient plutôt rares dans lesquelles quelqu'un, sans avoir l'*animus possidendi*, profiterait du terrain d'autrui pour y semer. Mais il n'en resterait pas moins vrai que de tels cas se laissent imaginer. Il en serait ainsi du fermier qui, après l'expiration du bail, continue de bonne foi à cultiver le champ du propriétaire. Et pour finir, Arangio-Ruiz va jusqu'à rapporter à une telle *uindicatio fructuum* le fragment de la tablette LXXXVI d'Herculanum³.

Ces affirmations ne sont pas de nature à entraîner la persuasion. Bien au contraire, à un examen approfondi, elles se révèlent dépourvues de toute force probante.

La tablette LXXXVI d'Herculanum est trop fragmentaire pour nous livrer un commencement de preuve. Quant à l'hypothèse du fermier qui continue à cultiver le champ, elle ne s'accorde guère avec la donnée. Gaius paraît en effet supposer que le semeur était un possesseur. Il n'accorde l'*exceptio doli* sans plus qu'au *bonae fidei possessor*. En effet, nous lisons dans notre texte: *utique si bonae fidei possessor fuerit*. Et il est clair qu'il n'oppose pas le *bonae fidei possessor* au détenteur mais au *malae fidei possessor* dont, par souci de concision, il n'entreprend pas d'examiner la situation juridique. Le cas du détenteur, non seulement l'auteur des *Institutes* ne veut pas en parler, il ne devait pas même s'être présenté à son esprit.

Reste l'argument tiré de la liaison logique du texte et du contexte. Malheureusement Arangio-Ruiz ne nous dit pas comment il la conçoit. Aurait-il, sans le

¹ Ainsi Solazzi, *Glosse a Gaio, Per il XIV Centenario delle Pandette e del Codice di Giustiniano*, Pavie, 1933, p. 295 ss. (382 ss.), Nardi, *Studi sulla retenzione in diritto romano*, I, Milan, 1947, p. 320 s.; Wolff, *Studi Arangio-Ruiz*, IV, Naples, 1953, p. 171 ss. (184 ss.).

Solazzi soutient que notre texte est glosé et qu'il faut supprimer les expressions *uel aedificium, in aedificium, uel in seminaria uel*. M. Wolff va encore plus loin. D'après le savant romaniste de Fribourg-en-Brisgau, les §§ 73 ss. ne peuvent provenir de Gaius. Le défaut de précision et la faiblesse d'argumentation prouveraient bien plutôt que nous aurions affaire à l'extrait de l'original qu'un auteur post-classique aurait opéré au début du IIIe siècle de notre ère.

A juste titre, ces deux hypothèses ont été réfutées par la suite; celle de Solazzi par M. Nardi et par MM. David et Nelson; celle de M. Wolff dans l'étude magistrale que nous devons au romaniste de Bonn, Werner Flume, SZ, LXXIX (1962), p. 1 ss. (15).

² Ainsi Kniep, *Gai Institutionum commentarius secundus*, Léna, 1912, p. 218; Goudsmit, *Studemunds Vergleichung der Veroneser Handschrift, Kritische Bemerkungen zu Gaius*, Utrecht, 1876, p. 31; Reinach, *Gaius, Institutes*, Paris, 1950; David, *Gai Institutiones*, editio minor, Leyde, 1948 et 1964.

Polenaar, *Gai Institutiones*, Leyde, 1879, met au texte *fructus* et propose entre parenthèses *uel fruges*. Dubois, *Institutes de Gaius*, Paris, 1881, ne se prononce pas.

³ Arangio-Ruiz a édité et commenté cette tablette dans la revue italienne *Parola del Passato*, X (1955), p. 448 ss. (468 s.).

dire expressément, épousé les vues de Goudsmit¹ qui affirme, sans le prouver le moins du monde, que le demandeur réclame ce que le défendeur a produit par son travail, c'est-à-dire en cas de construction, l'édifice, en cas d'ensemencement, les fruits? Cette interprétation de Gaius a du moins le mérite d'être ancienne, car elle était déjà celle de l'auteur de l'*Epitome Gai*, où nous lisons au livre II 1,6:

Sed in his omnibus superius comprehensis quicumque in terra aliena aliquid posuerit aut aedificauerit aut horum, quae dicta sunt, aliquid fecerit, illis, qui aliena praesumserint, hoc competit, ut expensas uel impendia, quae in his fecerint, a dominis, qui rem factam uindictant, recipere possint.

Toutefois, qu'un auteur tardif ait compris Gaius comme le font MM. David et Nelson suivis par Arangio-Ruiz, ce n'est certes pas encore une preuve d'authenticité. A vrai dire, ni le contexte ni la logique qu'invoquait aussi Huschke n'empêchent de rapporter notre passage, plutôt qu'à la *uindicatio fructuum*, à la revendication du fonds. En revanche les quatre considérations suivantes nous obligent à rejeter la leçon *fructum* et à opter pour l'émendation *fundum*.

— 1°) Gaius met en parallèle un fonds sur lequel un tiers possesseur de bonne foi a bâti ou qu'il a cultivé en le plantant d'arbustes ou en y semant sa graine. A l'*aedificium* correspondent donc les plantations et les semailles, non pas les fruits qui ne sont pas encore. Comme nous le verrons plus loin², la revendication d'un fonds bâti est une *uindicatio aedium* ou *aedificii* et non pas *fundi*. En revanche dans le cas du fonds planté ou semencé, où l'incorporation est plus complète (Gaius, II, 74), la revendication porte, non sur les arbres plantés ou le grain semé, mais sur le fonds cultivé lui-même.

2°) Il est très peu vraisemblable que l'expression *fructum petere* ait pu rendre, dans le langage juridique, l'idée d'une revendication des fruits. En tout cas, dans nos sources juridiques classiques, il n'y a aucun témoignage attestant un tel emploi. Selon le *Vocabularium iurisprudentiae romanae*³, les mots *fructum* et *petere* ne sont associés dans aucun passage. Certes, il peut s'agir là du hasard de la transmission. En effet, nous trouvons, dans un texte de Paul⁴ l'expression *fructus petitio* et chez Marcellus⁵ celle de *fructum uindicare*. Seulement, dans les deux passages, *fructus* ne signifie pas fruit, mais usufruit. Si elle a existé, l'expression *fructum petere* devait donc se rapporter à la *uindicatio ususfructus* et non pas à la revendication des fruits. Et c'est peut-être la raison pour laquelle les classiques, lorsqu'ils veulent faire allusion à cette dernière, mettent *fructus* au pluriel: *fructus petere*⁶.

3°) Le *bonae fidei possessor* acquiert la propriété des fruits *separatione*⁷. Or il n'est pas facile d'imaginer une hypothèse où ces deux conditions sont réunies, à savoir

a) que le sèmeur ait été possesseur de bonne foi, donnée dans laquelle raisonne Gaius,

¹ V. ci-dessus p. 78, note 2.

² V. p. 81.

³ V. II, Berlin, 1933, col. 937.

⁴ D. 39, 2, 10 (48 ed.).

⁵ D. 31, 23 (13 dig.).

⁶ V. VIR cité à la note 3, col. 939.

⁷ V. Ramelet, *L'acquisition des fruits par l'usufruitier et par le « possessor bonae fidei »*, Thèse, Lausanne, 1945; Kaser, *Das Römische Privatrecht*, 1, Munich, 1955, p. 359.

b) qu'une *uindicatio fructuum* puisse être utilement intentée, ce que supposent les adversaires de Huschke.

C'est en effet un vrai problème juridique de savoir si c'est le cas lorsque, informé de la situation réelle, le sèmeur a perdu sa bonne foi avant la récolte. Un cultivateur qui a récolté des fruits dont il savait qu'ils ne lui appartiendraient pas, peut-il opposer l'*exceptio doli* si le propriétaire n'est pas disposé à lui rembourser les frais de la semaille et du travail? Peut-il invoquer le *dolus praesens* du propriétaire si, lors de la récolte, il a été lui-même de mauvaise foi et si, au lieu de restituer les fruits, il a attendu qu'ils lui fussent revendiqués?

Répondre à ces questions nous amènerait trop loin. Mais quelle que soit la solution de ce problème fort ardu, il suffit de l'avoir posé pour se convaincre que l'hypothèse imaginée ne peut être celle de Gaius qui, pour des raisons didactiques déjà, aime la simplicité.

Les mêmes raisons didactiques nous dissuadent de supposer qu'il ait pu avoir devant les yeux l'hypothèse suivante: le possesseur de bonne foi perd la possession du fonds ensemencé. Mais le tiers qui l'a acquise lui permet de récolter les fruits. Dans cette hypothèse, certes, les deux conditions énoncées ci-dessus sont réalisées, mais ce serait imputer à Gaius d'avoir choisi un exemple qui ne se conçoit qu'à l'aide d'une série de suppositions.

— 4°) Dans notre passage Gaius nous dit que le *bonae fidei possessor* peut opposer l'*exceptio doli* au demandeur qui n'est pas disposé à lui rembourser ses impenses. Or, à supposer que ce soit effectivement les fruits qui fassent l'objet de la demande en restitution, cette revendication ne présenterait guère d'avantage pratique, la valeur des fruits ne pouvant être sensiblement supérieure à celle de la semence et du travail qu'a investis le sèmeur. Mais ne butons-nous pas contre la même difficulté dans la revendication de l'*aedificium*? Pas du tout! Le propriétaire, il est vrai, doit payer les frais de construction qui peuvent être de loin supérieurs à la valeur de son terrain. Mais s'il ne le revendique pas, il risque d'en perdre la propriété. En effet, dans le très bref délai de deux ans, le possesseur de bonne foi pourra l'usucaper. Est minime le dommage qu'il subit en laissant les fruits de son fonds au cultivateur. Peut être très sensible la perte que souffre le propriétaire dont le terrain est usucapé par un tiers.

Peut-on nous objecter que l'émendation de *fructum* en *fundum* conduit à un redoublement d'expression et nous amène à juxtaposer deux termes, *fundus* et *aedificium*, dont le second est parfaitement inutile, le mot *fundus* désignant aussi bien le fonds bâti que le fonds non bâti?

Florentin, D. 50, 16, 211 (8 inst.), il faut en convenir, définit le terme *fundus* ainsi:

« *Fundi* » appellatione omne aedificium et omnis ager continetur. sed in usu urbana aedificia « aedes », rustica « villae » dicuntur. Locus uero sine aedificio in urbe « area » rure autem « ager » appellatur. Idemque ager cum aedificio « fundus » dicitur.

Mais on ne saurait déduire de là qu'il faut voir une glose à supprimer dans les mots uel aedificium, comme le veut Mommsen¹. En effet, réputer cette formule superfétatoire, c'est ne pas voir qu'il est question d'*aedificium* (*domum*) petere dans les quatre textes parallèles des *Res cottidianae* et des Institutes de Justinien que voici:

¹ V. Krüger-Studemund, 7e éd., Berlin, 1923, p. 58 en note: Mommsen uel aedificium glossema esse opinatur.

Gaius, D. 41, 1, 7, 12 (2 res cott.): *Ex diuerso si quis in alieno solo sua materia aedificauerit, illius fit aedificium, cuius et solum est, et, si scit alienum solum esse, sua uoluntate amisisse proprietatem materiae intellegitur: itaque neque diruto quidem aedificio uindicatio eius materiae competit. certe si dominus soli petat aedificium nec soluat pretium materiae et mercedes fabrorum poterit per exceptionem doli mali repelli, utique si nescit qui aedificauit alienum esse solum et tamquam in suo bona fide aedificauit: nam si scit culpa ei obici potest, quod temere aedificauit in eo solo, quod intellegeret alienum.*

Gaius, D. 41, 1, 9 pr (2 res cott.): *Qua ratione autem plantae quae terra coalescunt solo cedunt, eadem ratione frumenta quoque quae sata sunt solo cedere intelleguntur. ceterum sicut is, qui in alieno solo aedificauit, si ab eo dominus soli petat aedificium, defendi potest per exceptionem doli mali, ita eiusdem exceptionis auxilio tutus esse poterit, qui in alienum fundum sua impensa conueit.*

Inst. 2, 1, 30: *Ex diuerso si quis in alieno solo sua materia domum aedificauerit, illius fit domus, cuius et solum est. sed hoc casu materiae dominus proprietatem eius amittit, quia uoluntate eius alienata intellegitur, utique si non ignorabat in alieno solo se aedificare: et ideo, licet diruta sit domus, uindicare materiam non possit. certe illud constat, si in possessione constituto aedificatore soli dominus petat domum suam esse nec soluat pretium materiae et mercedes fabrorum, posse eum per exceptionem doli mali repelli, utique si bonae fidei possessor fuit qui aedificasset: nam scienti alienum esse solum potest culpa obici, quod temere aedificauerit in eo solo quod intellegeret alienum esse.*

Inst. 2, 1, 32: *Qua ratione autem plantae, quae terra coalescunt, solo cedunt, eadem ratione frumenta quoque, quae sata sunt, solo cedere intelleguntur. ceterum sicut is qui in alieno solo aedificauerit, si ab eo dominus petat aedificium, defendi potest per exceptionem doli mali secundum ea quae diximus: ita eiusdem exceptionis auxilio tutus esse potest is, qui alienum fundum sua impensa bona fide conueit*¹.

Faut-il alors voir dans ce redoublement d'expression une particularité du langage de Gaius? C'est ce que paraît admettre Solazzi² qui soutient que Gaius distingue *fundus* et *aedes* partout où il veut opposer le fonds rustique au fonds urbain. Cette hypothèse de l'illustre romaniste napolitain ne se laisse cependant pas démontrer sur la seule base de Gaius IV, 17, 149, 150, 166a. Certes, dans tous ces textes nous trouvons associés *fundus* et *aedes*. Mais rien ne nous permet d'affirmer que Gaius vise, dans ces textes, respectivement des fonds situés à la campagne et en ville.

En revanche, la juxtaposition de *fundus* et d'*aedificium* se justifie pleinement au regard des deux considérations suivantes que semblent ignorer les auteurs que nous combattons:

1°) Lorsqu'il s'agit de la revendication d'un fonds bâti, les jurisconsultes classiques usent des mots *aedificium*, *insulam*, *domum petere*, *uindicare*. On ne voit pas qu'ils l'aient jamais en vue lorsqu'ils parlent de *fundum petere* ou *uindicare*³.

¹ Ce texte est probablement emprunté aux *Res cottidianae*. En ce sens Krüger *Corpus Iuris Civilis, Institutiones*, 16e éd., Berlin, 1954, p. 12, note 12.

² V. l'ouvrage cité à la p. 78, note 1, p. 383, note 222.

³ V. VIR, II, col. 958.

Nous connaissons déjà le témoignage positif des *Res cottidianae* D. 41, 1, 7, 12 (2 res cott.) et D. eod. 9 pr (2 res cott.). Il faut ajouter Pomponius, D. 24, 1, 31, 2 (14 Sab.): *uindicare insulam*, Paul, D. 2, 14, 27, 8 (3 ed.) et D. 6, 1, 23, 7 (21 ed.), où nous trouvons respectivement *petere aedificium* et *uindicare domum*, Ulpien, D. 44, 2, 7 pr et § 2 (75 ed.): *petere insulam*.

2°) Dans le cas du fonds bâti, ce n'est pas le terrain sous-jacent qui fait proprement l'objet de l'acte juridique et sans doute aussi de l'action, c'est la maison qui le couvre. Le terrain lui-même passe à l'arrière plan jusqu'à être réputé une partie de la construction. Pour nous autres juristes modernes, la revendication d'une maison n'est juridiquement rien d'autre que la revendication du fonds de terre; hypothéquer une maison c'est hypothéquer le fonds, car une maison n'est pas susceptible d'être l'assiette de droits réels indépendants. Pour les jurisconsultes romains, fonds et maison forment également une unité indissoluble; le sol prime la maison en ce sens que toute construction est acquise au propriétaire du sol. Mais ils n'éprouvent pas le besoin de convertir la revendication ou l'engagement d'une maison en une revendication ou en un engagement du fonds sous-jacent; ils se bornent à constater que le sol est nécessairement compris dans la *uindicatio aedium* ou dans l'objet de l'hypothèque comme une partie intégrante de la maison.

Celsus, D. 6, 1, 49 (18 dig.): *Solum partem esse aedium existimo nec alioquin subiaccere uti mare nauibus.*

Paulus, D. 8, 2, 20, 2 (15 Sab.): *... sublato aedificio usus fructus interit, quamuis area pars est aedificii.*

Paulus, D. 13, 7, 21 (6 brev.): *Domo pignori dato et area eius tenebitur: est enim pars eius, et contra ius soli sequetur aedificium.*

Paulus, D. 46, 3, 98, 8 (15 dig.): *Aream promisi alienam: in ea dominus insulam aedificauit: an stipulatio extincta sit, quaesitum est. respondi, si alienum hominem promisi et is a domino manumissus est, liberor... non est his similis area, in qua aedificium positum est: non enim desiit in rerum natura esse. immo et peti potest area et aestimatio eius solui debet: pars enim insulae area est et quidem maxima, cui etiam superficies cedit...*

Loin d'être une création du droit de l'empire, la distinction faite dans la jurisprudence classique en matière de revendication se retrouve déjà dans le droit antérieur. Gaius IV, 17¹, distingue nettement entre la *controversia* portant sur un fonds ou sur une maison lorsqu'il nous expose le régime de la *legis actio sacramento in rem*. D'autre part, Cicéron, Topiques, 4, 23 et Pro Caecina, 19, 54, nous fait remonter à l'époque où s'est présentée la question de l'extension aux fonds bâtis de l'usucapion, réglée pour le fonds par les Douze Tables dans les termes: *VSVS AVCTORITAS FVNDI BIENNIVM EST, ... CETERARVM RERVM OMNIVM... ANNVS EST VSVS.*

Il semble bien que dès la première heure le fonds bâti ait été considéré comme ne rentrant pas dans la catégorie du *fundus*.

¹ ... Similiter si de fundo uel de aedibus siue de hereditate controversia erat, pars aliqua inde sumebatur et in ius adferebatur et in eam partem proinde atque in totam rem praesentem fiebat uindicatio, uelut ex fundo gleba sumebatur et ex aedibus tegula et si de hereditate controversia erat...

CONFLICTELE DE LEGI ÎN IMPERIUL ROMAN

DE

MIHAI JACOTĂ

În Imperiul Roman erau în vigoare sistemul de drept roman și sistemele de drept ale cetăților peregrini. Relațiile între romani și peregrini erau nu numai inevitabile, ci și foarte frecvente.

Cum erau reglementate? Ce lege li se aplica? Când se aplica legea romană și când legea peregrină? Ce lege aplicau instanțele romane între romani și peregrini sau între peregrini din cetăți diferite? Ce lege aplicau instanțele peregrine în aceleași cazuri? Aceasta e problema conflictelor de legi. Exista un corp de reguli care să indice când este competentă legea romană și când legea peregrină?

Textele jurisconsultilor romani de care dispunem astăzi ne spun¹ foarte puțin în această privință și, în special, nu ne spun esențialul. În ce privește celelalte documente și, cu deosebire, papirusurile descoperite în Egipt, ele ne-au adus informații și precizuni valoroase, dar, în ansamblu, caracterul datelor pe care le conțin a dat loc la numeroase controverse.

¹ Pentru persoanele puțin familiarizate cu acest gen de probleme, răspunsul la întrebarea pe care ne-am pus-o la începutul acestui articol ar părea simplu: instanțele judecătorești nu aplicau decît dreptul roman. În realitate și atunci, ca și acum, astfel de probleme delicate primeau o soluție nuanțată. Instanțele aplicau și dreptul străin. Dar după ce criterii? Absența referirilor la aceste probleme, deși ele evident trebuie să se fi pus, atît în practica zilnică a pretorului peregrin la Roma, cît și în aceea a instanțelor romane și peregrine din provincii, a frapat totdeauna pe autori (Werner Niederer, *Ceterum quaero de legum imperii Romani conflictu*, în *Revue Critique de droit international privé*, I, 1960, p. 141). Unificarea dreptului roman a fost realizată numai de Iustinian, și atunci mai mult teoretic: dreptul egiptean s-a aplicat pînă la venirea arabilor. În literatura preiustiniană mențiunile unor probleme ridicate de existența mai multor sisteme de drept în același timp, în cadrul aceluiași stat, nu lipsesc (Gaius, III, 120; Ulpian, *Regulae*, XX, 14 și XXII, 2 și altele). În general, se presupune că în urma acordării calității de cetățean roman majorității covârșitoare a peregrinilor prin constituția lui Caracalla, cît și a încercării de unificare realizate de Iustinian, toate informațiile relative la genul de probleme care ne preocupă au dispărut din textele cuprinse în legislația lui Iustinian. Astăzi însă (începînd cu Mitteis, *Reichsrecht und Volksrecht in den östlichen Provinzen des römischen Kaiserreiches*, Leipzig, 1891) cercetările aprofundate descoperă chiar în textele constituțiilor imperiale urme de drept provincial sau local (*Volksrecht*). Toate studiile care au urmat de la această celebră lucrare au confirmat existența dreptului peregrin în provinciile imperiului, chiar după *Constitutio Antoniniana*.

Problema normelor care să rezolve conflictul de legi, adică a normelor care să indice legea aplicabilă în raporturile între romani și peregrini, a preocupat încă pe postglosatori, atunci când, în secolele XIII—XIV, puneau bazele dreptului internațional privat. Aceștia au folosit textele din *Corpus iuris civilis* ca un punct de plecare pentru a elabora sistemul modern de reguli conflictuale. Dar e de mult cunoscut și îndeobște admis că textele pe care le-au folosit postglosatorii nu aveau nici un raport cu conflictele de legi, iar *Corpus iuris civilis* nu cuprinde nici o regulă de soluționare a conflictelor de legi.

Astăzi, problema e reluată la un alt nivel cu mijloacele științifice de care dispunem. În literatura actuală de specialitate se susțin în această privință trei păreri:

După unii autori, romanii au cunoscut ceea ce se numește cu un termen poate comod, dar criticabil, «personalitatea legilor»¹.

Conform acestui sistem, raporturile între romani erau reglementate de dreptul roman, iar cele între peregrini, de legea peregrină respectivă. «Personalitatea legilor» nu ne poate spune nimic în privința legii aplicabile raporturilor între romani și peregrini, iar, pe de altă parte, în anumite cazuri, legea romană se aplica și peregrinilor, după cum și legea peregrină se putea aplica romanilor. Rămîne de rezolvat problema după ce criterii se conduceau instanțele atunci când aplicau o lege sau alta?

Werner Niederer² împărtășește o opinie care nu e altceva decît o variantă a «personalității legilor». Cercetînd problema reglementării raporturilor mixte și a aplicării legii peregrine de către instanțele romane, autorul ajunge la concluzia că legea romană se aplica și peregrinilor, afară de cazurile în care, din cauza structurii interne a instituțiilor, ea însăși se declara inaplicabilă peregrinilor. Același lucru se poate spune și despre legea peregrină. Astfel, regulile succesoriale ale vechiului *ius civile* (*ius Quiritium*) nu se puteau aplica peregrinilor, așa încît aceste raporturi rămîneau a fi cirmuite de dreptul peregrin. De asemenea, condiția juridică a sclavului eliberat de un roman era reglementată de dreptul roman. Dar condiția juridică a sclavului dezrobît de un peregrin era reglementată numai de dreptul peregrin. Ipoteza aceasta este exactă, dar ea nu ne arată cum procedau instanțele în cazul proceselor între romani și peregrini. În afară de aceasta, ea nu e altceva decît enunțarea sub o altă formă a ideii care stă la baza «personalității legilor». Într-adevăr, în primele timpuri ale cetății dreptul roman se aplica numai romanilor. Mai tîrziu, unele din instituțiile sale s-au putut aplica și peregrinilor. Dar totdeauna au rămas o serie de instituții care nu se puteau aplica decît romanilor și, în această privință, se poate spune că dreptul roman își autolimita cîmpul său de aplicare. Ceea ce, de altfel, se întîmpla și cu dreptul peregrin.

După alți autori, problemele ridicate de multiplicitatea sistemelor juridice în imperiu s-ar fi soluționat printr-un alt sistem: fiecare tribunal aplica legea sa³. Instanțele romane aplicau legea romană, așa cum instanțele peregrine aplicau legea peregrină. Sistemul acesta, care se sprijină pe o serie de observații exacte, nu explică cazurile în care instanțele romane (de ex. cele din Egipt) aplicau legea greacă sau instanțele grecești aplicau legea egipteană.

¹ E. Schönbauer, *Studien zum Personalitätsprinzip im antiken Recht*, în ZSS, RA, 49 (1928), p. 138.

² Werner Niederer, *op. cit.*, p. 137.

³ Hans Julius Wolff, *Plurality of Laws in Ptolemaic Egypt*, în Revue int. des droits de l'antiq., 1960, p. 191.

În fine, unii autori par a crede că romanii posedau un sistem mai mult sau mai puțin complet de reguli care indicau instanțelor cînd trebuie să aplice legea proprie și cînd legea străină, care era dreptul aplicabil persoanelor trăind sub legi diferite¹. Acesta ar fi fost un sistem de drept internațional privat în sensul modern al cuvîntului.

Examinarea ansamblului documentelor practicii și a textelor ne arată că, într-adevăr, cei vechi (studiul nostru se limitează la Imperiul Roman, dar concluziile sînt în general aceleași pentru toate celelalte state imperii ale antichității sclavagiste) posedau un sistem de reguli de soluționare a conflictelor de legi, dar acesta, nu numai că nu se identifica cu cel modern, pe care-l cunoaștem sub numele de drept internațional privat, dar avea la bază o concepție cu totul diferită. În rîndurile de față vom căuta să punem în lumină, atît concepția proprie statului sclavagist în materia soluționării conflictelor de legi și a aplicării legii străine, cît și liniile mari ale sistemului folosit de cei vechi. Pentru aceasta, vom fi nevoiți să începem studiul nostru examinînd condiția juridică a străinului și modul cum se reglementau raporturile între romani și străini încă din primele timpuri ale statului-cetate, pentru ca, mai apoi, să trecem la examinarea acelorasi chestiuni în statul mediteranean, unde întîlnim pluralitatea de sisteme juridice.

I. ÎN STATUL-CETATE

În statul-cetate, în primele secole care au urmat întemeierii lui, ca urmare a slabei dezvoltări a economiei, schimburile cu cetățile din jur erau sporadice. Reflectînd izolarea economică a Romei, ca și a celorlalte cetăți din jur, clasa dominantă privea religia, dreptul, ca și celelalte forme ale suprastructurii, ca proprii cetățenilor și excluzînd orice participare a străinilor.

Vechiul *ius civile* era un ansamblu de reguli rezervate în mod exclusiv cetățenilor. Gaius (I, 1 și III, 13) în sec. al II-lea al erei noastre, folosind o formulă care nu mai era cu totul exactă pe vremea lui, dar care exprima o concepție mai veche, definește *ius civile*, ca *ius proprium civium Romanorum*. În condiții identice, aceeași concepție exclusivistă despre dreptul cetății lor o avea și clasa dominantă din alte cetăți.

În această situație, orice străin apare ca un dușman². Același cuvînt — *hostis* — desemna în vechime și pe străin și pe dușman. Străinul care venea la Roma era în afara dreptului. Persoana sa fizică și averea sa nu erau apărute de regulile de drept (*ius civile*)³. El era în situația unui lucru: putea fi făcut sclav sau putea fi omorît.

Un text din Pomponius (D. 49, 15, 5, 2), jurisconsult care a trăit în sec. al II-lea al e.n., descrie situația aceasta în felul următor:

« Atunci cînd între romani și un popor străin nu există nici tratat de amicitie, nici de ospitalitate, ei nu sînt chiar dușmani. Dar ce intră în mîna lor, devine proprietatea lor. Un om liber din imperiu prins de ei devine sclav. Același lucru se

¹ Hans Lewald, *Conflicts de lois dans le monde grec et romain*, în *Labeo*, 3, 1959, p. 366.

² J.-P. Niboyet, *Le Romain en pays étranger*, *Rev. de droit int. privé*, 1933, p. 553; H. Lévy-Bruhl, *La condition du Romain à l'étranger*, în *Quelques problèmes du très ancien droit romain*, Paris, 1934, p. 30—32.

³ Cicero, *Pro Caecina*, 33, 96: *Qui enim potest iure Quiritium liber esse, is qui numero Quiritium non est?*

întimplă dacă cineva de la ei vine la noi ». Și Pomponius subliniază pentru a nu mai fi nici o îndoială: acest lucru se întâmplă chiar în timp de pace – *in pace quoque!*¹. Deci, în absența unui tratat sau a unei convenții de ospitalitate, străinul este în afara dreptului. Textul acesta care în sec. al II-lea al e.n. se referă bineînțeles numai la raporturile cu barbarii, adică cu străinii din afara imperiului roman, exprimă o idee mult mai veche și era exactă pentru a descrie relațiile dintre romani și locuitorii statelor-cetate învecinate în prima perioadă de dezvoltare a Romei în condițiile sociale și economice descrise mai sus.

Cu toate acestea, nici schimburile cu cetățile din jur, nici contactul cu străinii nu erau cu totul excluse, chiar în acea perioadă îndepărtată. În măsura în care nu existau tratate, pentru cazurile în care era necesar să se primească un străin în cetate, temporar sau definitiv, se recurgea la două instituții cu o bază religioasă: *clientela* și *hospitium*.

*Clientela*² asigura protecția unui străin care se agregă unei ginte. Instituția se aplica străinilor de o condiție socială inferioară. Forța de muncă și capacitatea militară a clientului erau folosite de gintă.

Hospitium permitea unui străin, de regulă din clasa dominantă și sub condiția reciprocității, să petreacă un timp la Roma bucurându-se de protecția unei familii nobile.

În ambele cazuri, nu era vorba de o excepție de la principiul stabilit: existența și activitatea economică a străinului era posibilă numai datorită protecției de fapt pe care o acorda o gintă sau o familie puternică.

În aceste condiții, dreptul roman, care nu recunoștea capacitatea străinului, cu atât mai mult nu recunoștea dreptul străin. Raporturile, care destul de rar interveneau între un roman și un străin, erau în afara dreptului. Dar, așa cum știm, recunoașterea unei anumite condiții juridice străinului, a unei anumite personalități, e o condiție indispensabilă pentru recunoașterea raporturilor pe care le încheie străinul. Dacă personalitatea străinului nu e recunoscută, nici nu se poate pune problema legii care reglementează raporturile sale.

Concepția aceasta inițială a slăbit treptat, pe măsură ce, prin formarea unui stat cu dimensiuni teritoriale mai vaste, stadiul inițial de izolare economică a Romei a făcut loc unui curent din ce în ce mai activ de schimburi (aparitia pretorului pelerin în sec. III î.e.n. constituie un eveniment semnificativ în această privință), dar n-a fost niciodată complet depășită în orinduirea sclavagistă și nici în prima parte a Evului Mediu (în ce privește pe străinii din afara imperiului, ea a rămas aceeași ca la început).

II. ÎN IMPERIUL MEDITERANEAN³

Cetățile învinse și incorporate Imperiului Roman primeau fiecare în parte un statut propriu, care putea fi în detalii diferit de al celorlalte cetăți. În linii

¹ Fernand de Visscher, *Droit de capture et postliminium in pace*, în Rev. int. des droits de l'antiq., 1956, p. 197, contestă sensul dat obișnuit acestui text din Pomponius.

² C. W. Westrup, *Sur les gentes et les curiae de la royauté primitive de Rome*, în Rev. int. des droits de l'antiq., 1954, p. 452–456.

³ Conflictul de legi au continuat să existe și după C.A., deoarece pluralitatea sistemelor juridice s-a menținut. Pentru continuitatea aplicării dreptului pelerin: R. Tauben-

generale însă, din punctul de vedere al statutului lor, cetățile cucerite puteau face parte din una din următoarele categorii: cetăți federate, cetăți libere și cetăți supuse (*decumanae* sau *tributariae*).

Condiția cea mai bună o aveau cetățile federate, a căror situație față de Roma era stabilită printr-un tratat internațional. Atât cetățile federate, cât și cele libere, nu făceau parte din provinciile romane. Dar numărul lor era mic. În Sicilia, față de 57—58 de cetăți tributare, existau numai două cetăți federate și cinci cetăți libere¹. Cetățile tributare făceau parte din provinciile romane și erau supuse supravegherii guvernatorilor de provincie. Cetățenii orașelor libere, federate sau supuse erau desemnați de romani cu termenul de peregrini.

Peste diferențele de condiție între cetățile federate, libere și supuse, putem reține o trăsătură comună a organizării lor în cadrul imperiului: statul roman le permitea să-și păstreze vechile organe (adunarea poporului, senatul și magistratii) care, de acum înainte, serveau ca organe de administrație locală internă. Funcționau instanțele de judecată locale și se foloseau mai departe legile proprii, anterioare cuceririi romane. Aceste trăsături ale organizării cetăților învinse și, mai ales, concesiunea legilor proprii, corespunde în antichitate concepției dominante despre natura și sfera de activitate a sistemului juridic al fiecărui stat². Dacă *ius civile* era *proprium civium Romanorum*, atunci în mod necesar peregrinilor trebuia să li se lase folosința dreptului lor.

Reunirea unor regiuni și cetăți atât de diferite în cadrul unui stat puternic organizat, introducerea unei administrații ordonate și a liniștii în interior au creat condițiile unui avânt puternic al economiei sclavagiste: s-au intensificat considerabil schimburile între cetățile sau provinciile din colțurile cele mai îndepărtate ale imperiului. Numărul peregrinilor care domiciliau la Roma sau se găseau în trecere, ca și numărul romanilor care se stabileau în provincii era din ce în ce mai mare. În interesul clasei dominante de la Roma, în primul rând, se recunoscuse unei categorii speciale de străini și anume peregrinilor, un statut special, inferior statutului cetățenilor dar totuși suficient pentru a face posibile legăturile cu ei³.

Împrejurarea că peregrinii își păstrau dreptul propriu⁴ (și fiecare cetate peregrină își avea legile ei particulare), că unii locuitori aveau mai multe cetățenii

schlag, *Die römischen Behörden und das Volksrecht vor und nach der C.A.*, ZSS, RA, 1952, p. 102; idem, *The Law of the Greco-Roman Egypt in the Light of the Papyri*, Warszawa, 1955, p. 7; o analiză asupra literaturii despre constituția lui Caracalla în Christoph Sasse, *Literaturübersicht zur Constitutio Antoniniana*, I, extras din Journal of Juristic Papyr. XIV, Warszawa, 1962, p. 109; E. Schönbauer, *Reichsrecht, Volksrecht und Provinzialrecht. Studien über die Bedeutung der C.A. für die römische Rechtsentwicklung*, ZSS, RA, 1937, p. 309.

¹ J. Carcopino, *La loi de Hiéron et les Romains*, Paris, 1919, p. 212.

² Concesiunea dreptului de a se folosi de legile proprii nu era o inovație romană. În Kerkuk și Suza, babilonienii n-au modificat dreptul local. Cf. Ed. Volterra, *Les rapports entre le droit romain et les droits de l'Orient*, în Rev. int. des droits de l'antiq., 1955, p. 154.

³ Pentru Grecia clasică, v. H. F. Hitzig, *Der griechische Fremdenprozess im Licht der neueren Inschriftenfunde*, ZSS, RA, 28 (1907), p. 211.

⁴ Elias Bickermann, *Le procès de Jésus et l'administration de la justice dans les provinces impériales*, comunicare la a XVIII-a sesiune internațională a Soc. de ist. a drepturilor antichității, Bruxelles, 1963, dare de seamă în Labeo, I, 1964, p. 136: chiar peregrinii dedicații utilizează dreptul propriu în raporturile dintre ei, cum arată documentele din Palestina. Pentru Egipt, v. Taubenschlag, *The Law*, p. 7.

în același timp¹, ridicau un număr de probleme complexe în legătură cu modul de reglementare a raporturilor între persoane trăind sub legi diferite. Cum erau reglementate raporturile între romani și peregrini sau între peregrinii din cetăți diferite?

Ne propunem ca în paragrafele următoare să schițăm soluțiile care se dădeau acestor probleme: 1) la Roma, 2) în fața instanțelor romane și 3) a instanțelor peregrine din provincii.

1. La Roma

Ⓐ Relațiile dintre peregrini și romani sau dintre peregrini din cetăți diferite erau reglementate, în primul rând, de instituțiile lui *ius gentium*², un ansamblu de reguli civile de elaborare romană. Existența unui *ius gentium*, un drept civil comun pentru toți locuitorii imperiului, simplifica într-un număr mare de cazuri reglementarea relațiilor dintre persoane trăind sub legi diferite. *Ius gentium* era un drept roman. Aplicarea lui era impusă de instanțele romane în relațiile mixte, nu numai la Roma, ci și în provincii, adică pretutindeni unde existau instanțe romane organizate de magistrații judiciari. Lucrul acesta era posibil datorită rolului conducător, stăpînirii efective pe care o exercita Roma asupra celorlalte cetăți și era unul din elementele care făceau ca sistemul roman să se deosebească de alte sisteme folosite în cursul timpului pentru soluționarea aceluiași dificultăți.

Instituțiile lui *ius gentium* nu acopereau însă decît o parte a raporturilor sociale. Astfel, ele nu reglementau succesiunea, testamentele, familia peregrinilor (Ulpian, *Regulae*, XX, 14).

B. După ce Roma a devenit un stat imperiu, și cu deosebire din sec. I al e.n., unele din instituțiile lui *ius civile*, rezervate la început cetățenilor, au putut fi aplicate și peregrinilor. Astfel, protecția persoanei fizice și a averii peregrinilor care se găseau la Roma a fost asigurată dîndu-li-se posibilitatea de a folosi acțiunile civile delictuale romane în care se introducea ficțiunea că peregrinul era cetățean roman (Gaius IV, 37).

Edictul pretorului peregrin urma, probabil, îndeaproape edictul pretorului urban³. Prin el, un număr foarte mare de instituții romane erau, de asemenea,

¹ În problema dublei cetățenii, inscripția din Banasa, sec. II e.n. aduce știri prețioase: împăratul conferă cetățenia romană căpeteniei unui trib de berberi din Africa de Nord și familiei sale, dar i se rezervă dreptul de a folosi cutumele tribale (*his civitatem Romanam dedimus salvo iure gentis*). Cf. E. Schönbauer, *Deditizien, Doppelbürgerschaft und Persönlichkeitsprinzip*, în *Journal of Jur. Papyr.*, 1953—1954, p. 71.

² În condițiile particulare ideologiei sclavagiste, formarea unui *ius gentium*, un drept civil comun care reglementează relațiile, mai ales în legătură cu operațiile comerciale dintre locuitorii din cetăți diferite, era un fenomen normal. În Grecia, în sec. al V-lea, se formase un *ius gentium* grec (E. Bickermann, *Remarques sur le droit des gens dans la Grèce antique*, *Rev. int. des droits de l'ant.*, 1950 (Mél. Visscher, III), p. 99); J. Michel, *Sur les origines du ius gentium*, *Rev. int. des droits de l'ant.*, 1956, p. 313; despre un *ius gentium* în Egipt, anterior cuceririi romane, v. Taubenschlag, *The Law*, p. 27 și pentru un *ius gentium* posterior cuceririi romane, *ibidem*, p. 51; Cl. Préaux, *Pourquoi pas de codification hellénistique?* în *Rev. int. des droits de l'ant.*, 1958, p. 374—381, despre formarea unui drept interurban grec, despre problemele conflictelor de legi în lumea helenistică și despre utilizarea jurisdicțiilor « interurbane ».

³ J. Falletti, *Évolution de la juridiction civile du magistrat provincial sous le Haut-Empire*, Paris, 1926, p. 72—74; Taubenschlag, *The Law*, p. 27, 33.

extinse asupra peregrinilor¹. Procesul acesta de extindere a instituțiilor romane este continuu, dar nu-l putem urmări prea bine, deoarece nu ni s-a păstrat edictul pretorului peregrin. În schimb, documentele descoperite în Egipt ne prezintă izbitor acest proces de-a lungul mai multor secole.

(C) În fine, în unele domenii, dreptul roman nu se putea aplica peregrinilor (capacitatea, succesiunile etc.). În toate aceste cazuri, pretorul peregrin organiza procesul conform edictului său. Formula² indica judecătorilor sau recuperatorilor, care puteau fi romani sau peregrini (Gaius IV, 105), în termeni deosebit de precisi limitele activității lor.

În ceea ce privește legea aplicabilă în toate aceste cazuri, reținem că toate procesele organizate la Roma se judecau conform edictului peregrin, în măsura în care acesta conținea dispoziții în problemele dezbătute.

Aplicau aceste instanțe dreptul peregrin?

De la început trebuie să distingem două situații:

a) Toate drepturile dobândite de peregrini în conformitate cu legea peregrină competentă erau recunoscute: aceasta e o formă de aplicare a legii peregrine.

În unele cazuri, dreptul peregrin era singurul competent să reglementeze o anumită situație. Astfel, conform principiului admis în dreptul sclavagist, condiția juridică a libertului era determinată de dreptul personal al stăpînului. Sclavul dezrobît de romani prin modurile formale era un libert cetățean roman; libertul latinului avea condiția latinului, iar libertul peregrinului avea condiția pe care o indica dreptul peregrin respectiv. Este ceea ce rezultă din fragmentul lui Dositheus³. După acest fragment, legea Iunia Norbana, care recunoștea validitatea eliberărilor de sclavi făcute fără forme (*post mensam, per epistulam, inter amicos*), nu se aplica peregrinilor. Din această cauză, un sclav eliberat fără forme de un stăpîn peregrin rămînea mai departe sclav, în drept. Totuși, adaugă fragmentul, pretorul intervenea și împiedica pe stăpîn să-l recheme în sclavie, afară dacă legea peregrină nu prevedea altfel. Ceea ce ne reține atenția în acest paragraf e faptul că judecătorul și pretorul trebuiau să țină seama de legea peregrină în anumite cazuri.

Un alt text, semnificativ pentru ordinea de probleme care ne preocupă, e un fragment din *Regulile* lui Ulpian (XX, 14).

Peregrinul dediticiu nu poate face nici un fel de testament. Nefiind cetățean roman, nu poate testa conform legii romane. Neapartinînd nici unei cetăți peregrine, nu poate de asemenea testa nici conform unei anumite legi peregrine recunoscute de romani. De aici, deducem că un testament făcut după o anumită lege peregrină era luat în considerare de instanțele romane, altfel jurisconsulții care scriau pentru practica romană nu ar fi discutat această chestiune⁴.

¹ Taubenschlag, *The Law*, p. 32, nota 107, 34, 36, 42.

² Gaius IX, 105: *imperio continentur (iudicia) quae sub uno iudice accipiuntur interueniente peregrini persona iudicis aut litigatoris*.

³ Dositheus, 12: *Peregrinus manumissor seruum non potest ad Latinitatem perducere, quia lex Iunia, quae Latinorum genus introduxit, non pertinet ad peregrinos manumissores, sicut et Octavianus probat. At praelor non permittit manumissum seruire, nisi aliter lege peregrina caveatur*. Dreptul peregrin este luat în considerare și în acest fragment (Gaius III, 120): *fidepromissoris heres non tenetur, nisi si de peregrino fidepromissore quaeramus et alio iure ciuitas eius utatur*.

⁴ Ulpian, *Regulae*, XX, 14: *Latinus iunianus, item is qui dediticiorum numero est, testamentum facere non potest: Latinus quidem, quoniam nominatim lege Iunia prohibitus est; is autem qui dediticiorum numero est, quoniam nec quasi peregrinus, quoniam nullius certae ciuitatis ciuis est, ut secundum leges ciuitatis suae testetur*.

Mai există și alte texte din care putem desprinde același gen de indicații (Gaius, III, 120; Ulpian, *Regulae*, XXII, 2; un client al lui Cicero a adoptat un tânăr conform legilor din Patras: *Patrensius legibus adoptavit — Ad familiares*, XIII, 19; dreptul helenic recunoștea capacitatea succesorală a romanilor, dar un pelerin nu putea să fie herede al unui roman după dreptul civil — *In Verr.*, II, 2, 116 și *Ad fam.*, XIII, 30, 1).

Din toate acestea rezultă cu suficientă siguranță că juriconsulții romani luau în considerare situațiile dobândite conform legii peregrine atunci când această lege era competentă să reglementeze situația respectivă.

b) De recunoașterea situațiilor dobândite conform legii străine, trebuie să distingem nașterea drepturilor. Aplicau instanțele romane legile peregrine între peregrini sau între peregrini și romani? Rămîne o serie întreagă de raporturi civile cărora soluțiile anterior prezentate (un *ius gentium*, dreptul civil roman extins tuturor locuitorilor imperiului etc.) nu li se pot aplica. Astfel, ce lege se aplica peregrinului care se căsătorise cu un pelerin din altă cetate sau făcuse un testament în favoarea unui pelerin dintr-o altă cetate? Ce lege cămăuia succesiunea unui pelerin care a devenit cetățean roman în urma efectuării serviciului militar, în timp ce soția sa și copiii au rămas peregrini? Ce lege se aplica succesiunii unui pelerin care, fiindcă avea *ius conubii*, s-a căsătorit cu o romană? Care era legea care se aplica în cazul când o persoană avea mai multe cetățenii, deci trăia sub mai multe legi de origine? Cum se alegea între legile diverselor părți la un act juridic din dreptul de familie?

Despre aceste chestiuni nu avem date directe în ce privește Roma. Dar, în Egipt se constată că instanțele romane *extra ordinem* aplicau dreptul pelerin în anumite condiții. Vom relua cercetarea acestor chestiuni mai jos, în paragraful consacrat dreptului aplicat de instanțele romane în provincii și de instanțele peregrine.

2. În fața instanțelor romane din provincii

În ceea ce privește desfășurarea proceselor în fața instanțelor romane din provincii, adică a instanțelor organizate de guvernatorul provinciei, dispunem de câteva texte din Cicero (*In Verrem*, II, 2, 13), bine cunoscute cercetătorilor¹, dar destul de puțin folosite. În aceste texte, Cicero, pentru a fi mai bine înțeles de judecătorii de la Roma, în fața cărora pleda, expune succint ansamblul regulilor după care se organizau și se judecau procesele în Sicilia.

Statutul Siciliei, care a fost transformată în provincie romană în 210 î.e.n., era reglementat de o lege Rupilia, un decret dat de consulul Rupilius cu aprobarea senatului în anul 131 î.e.n. În afară de legea Rupilia, care era cadrul general de organizare al provinciei, ce trebuia respectat de toți guvernatorii care se succedau la conducere, Sicilia, ca toate celelalte provincii, mai era cămăuită de edictul provincial, publicat la intrarea în funcție de fiecare guvernator. Acest edict, care teoretic putea fi schimbat de noul guvernator, avea în fapt o fixitate remarcabilă datorită obiceiului ca fiecare nou guvernator să urmeze edictul precursorilor săi, bineînțeles,

¹ G. Bruggini, « Cicero, in *Verrem*, II, 2, 13: Organisation judiciaire et droit applicable dans la province sicilienne », conferință la a XVIII-a sesiune a Soc. de istorie a drepturilor antichității, Bruxelles, 1963, Labeo 1, 1964, p. 142.

aducându-i unele mici modificări impuse de nevoile sociale dintr-un moment dat. Edictul provinciei trebuia să urmeze legea de organizare a provinciei și, în fapt, ne spune Cicero ¹, în Sicilia unele din dispozițiile legii Rupilia fuseseră chiar introduse de Verres în edictul său. După cum se știe, în Sicilia, ca și în alte provincii, funcționau atît instanțe peregrine locale, cît și instanțele organizate de guvernatorul de provincie.

Iată textul: *Siculi hoc iure sunt ut, quod ciuis cum ciue agat, domi certet suis legibus: quod Siculus cum Siculo non eiusdem ciuitatis, ut de eo praetor iudices ex P. Rupilii decreto, quod is de decem legatorum sententia statuit, quam illi legem Rupilianam uocant, sortiatur. Quod priuatus a populo petit aut populus a priuato, senatus ex aliqua ciuitate, qui iudicet, datur, cum alternae ciuitatis reiectae sunt; quod ciuis Romanus a Siculo petit, Siculus iudex datur; quod Siculus a ciue Romano, ciuis Romanus datur; ceterarum rerum selecti iudices ciuium Romanorum ex conuentu proponi solent* ².

După cum vedem, conform legii Rupilia, procesele dintre doi sicilieni din aceeași cetate erau judecate de judecători locali după legea cetății (*domi certet suis legibus*). Procesele dintre doi sicilieni din cetăți diferite trecuseră în competența autorităților romane; instanța era organizată de guvernatorul provinciei conform legii Rupilia și edictului provincial. Guvernatorul nu judeca personal procesele civile, dar în schimb, avea un rol important în stabilirea compunerii instanței și în redactarea formulei care sesiza pe judecător. În afară de aceasta, guvernatorul mai avea dreptul de a hotărî într-un număr mare de chestiuni care se puteau ivi cu prilejul judecării procesului. Puterile judiciare ale magistraților erau atît de mari (deși nu nelimitate), încît intervenția lor putea fi decisivă pentru soarta procesului.

Tot în competența magistraților romani intrau și procesele între o cetate și un particular. Dacă senatul ambelor cetăți era recuzat de părți, procesele erau judecate de senatul unei a treia cetăți.

Procesele între un roman și un sicilian erau organizate de magistrat, care numea un judecător roman, dacă pîrîtul era roman, și un judecător sicilian, dacă pîrîtul era sicilian.

Pentru toate celelalte procese, magistratul propunea judecători din cei care figurau pe lista cetățenilor romani care formau *conuentus ciuium Romanorum*.

Printre acestea, erau procesele între romani și peregrini nescilieni, între sicilieni și peregrini nescilieni, între un roman și o cetate siciliană și, în fine, procesele între decumani și agricultori. Despre toate aceste procese, care au loc între persoane trăind sub legi diferite, Cicero nu ne spune ce lege se aplică.

Știrile pe care le avem cu privire la organizarea judiciară a Siciliei le putem compara cu datele relative la Cirenaica, o provincie cu care prezintă multe

¹ Cicero, *In Verr.*, II, 2.

² Cicero, *ibid.*, II, 2, 13: După dreptul sicilienilor, cînd un cetățean cheamă în judecată pe un concetățean, procesul are loc în orașul lor conform legilor cetății; dacă un sicilian cheamă în judecată pe un sicilian din altă cetate, pretorul... trebuie să tragă la sorți judecătorii conform legii Rupilia; cînd un particular dă în judecată o cetate sau o cetate pe un particular, senatul unei a treia cetăți judecă, după ce senatele ambelor cetăți s-au recuzat; cînd un cetățean roman formulează o cerere contra unui sicilian, i se dă un judecător sicilian; cînd un sicilian formulează o cerere contra unui roman, judecătorul e un cetățean roman; pentru celelalte cazuri, se obișnuiește să se propună judecători de pe lista cetățenilor care formează *conuentus ciuium Romanorum*.

asemănări: elementul grecesc e preponderent, dar există și o influență minoritate romană.

În Cirenaica, procesele între greci din cetăți diferite se judecau de judecătorii dintr-o a treia cetate conform edictului IV din Kyrene (în Sicilia: *quod Siculus cum Siculo non eiusdem civitatis ut de eo iudices... sortiatur*)¹.

Procesele dintre locuitorii aceleiași cetăți sînt de competența judecătorilor locali și cu siguranță se aplicau legile peregrine locale. Lucrul acesta nu rezultă direct din edictul IV, dar se poate deduce din dispozițiile de mai sus și din compararea cu situația din Sicilia (*domi certet suis legibus*) și din Cilicia (Cicero, *Ad Att.*, VI, 1, 15 și 2, 4)².

Cînd una din părți e cetățean roman, este competent numai judecătorul roman. Aceasta, spre deosebire de Sicilia, unde guvernatorul numește un judecător roman, cînd pîrîtul e roman, și un judecător sicilian, cînd pîrîtul e sicilian³.

Edictul IV permite, în fine, părților să renunțe la judecătorul grec și să ia un judecător roman⁴. Celelalte dispoziții ale edictului nu interesează organizarea judiciară și competența în procesele civile⁵.

Ce lege se aplica în aceste procese?

E interesant de subliniat că referitor la procesele dintre sicilienii din aceeași cetate, Cicero are grijă să ne spună ce lege se aplică: legea locală siciliană. În cursul pledoariei, Cicero revine de mai multe ori asupra acestui lucru⁶. În schimb, nu ne spune nimic despre legea aplicabilă în procesele mixte și tocmai lucrul acesta ne-ar interesa mai mult și pe noi și pe judecătorii cărora el se adresa. La drept vorbind, chiar fără să ne spună Cicero, am putea bănuî că instanțele locale aplică între cetățeni dreptul local. Mai greu de știut, nu numai pentru noi, dar și pentru contemporani, e soluția în privința legii aplicabile în procesele mixte. Cu toate acestea, Cicero nu ne spune nimic, deși avea nenumărate ocazii să dea explicații asupra acestui aspect. Dar nu numai Cicero, ci și toate celelalte texte pe care le avem expun în același fel lucrurile: procesele între cetățenii din aceeași cetate se judecă după legile cetății, iar pentru celelalte procese se precizează numai instanța competentă⁷.

Lucrul acesta nu poate fi întimplător. Dacă Cicero insistă în repetate rînduri că procesele dintre sicilienii din aceeași cetate se judecă conform legii cetății, nu e pentru a da judecătorilor romani o informație de care n-au nevoie, ci pentru a sublinia liberalismul romanilor față de sicilienii, în contrast cu abuzurile comise de Verres. Dacă în cazurile pe care noi le socotim cele mai complicate și anume de raporturi mixte, nu ne spune nimic, e din cauză că sistemul folosit de cei vechi pentru a rezolva aceste dificultăți, era cunoscut tuturor și, pe de altă parte, problema legii aplicabile în procesele mixte nu era o problemă sau nu se punea în felul în care se pune astăzi.

¹ A. von Premerstein, *Die fünf neugefundenen Edikte des Augustus aus Kyrene*, ZSS, RA, 48 (1928), p. 427.

² Idem, *ibidem*, p. 475.

³ Idem, *ibidem*, p. 427 și 475.

⁴ Idem, *ibidem*, p. 427.

⁵ F. de Visscher, *La justice en Cyrénaïque*, comunicare la a XVIII-a sesiune a Soc. de istorie a drepturilor antichității, Bruxelles, 1963, rezumat în Labeo, 1, 1964, p. 143.

⁶ In *Verrem*, II, 2, 16 și 17; II, 2, 24 și 25; II, 2, 12 și 22; II, 2, 27 și 37.

⁷ Egon Weiss, *Zum Rechtshilfsvertrag aus Stympthalos*, ZSS, RA, 46 (1926), p. 169.

Problema legii aplicabile, în măsura în care nu era rezolvată prin prezența unui *ius gentium*, a regulilor cuprinse în edictul guvernatorului de provincie, prin aplicarea dreptului personal al părților etc., adică în procesele între persoane trăind sub legi diferite, era deplasată pe un alt teren și anume pe terenul competenței și compunerii instanțelor. Din izvoare rezultă că problema pe care o aveau în vedere cei vechi era problema determinării instanței competente și a compunerii ei.

Lucrul acesta rezultă, în primul rînd, din pledoaria lui Cicero de care ne ocupăm (II, 2, 12, 31):

Iudicia eiusmodi: qui ciues Romani erant iudicabant si Siculi essent, cum Siculos eorum legibus dari oporteret; qui Siculi, si ciues Romani essent... «Verres desemna judecătorii în felul următor: acești judecători erau cetățeni romani, în cazul cînd împricinații erau sicilienii, în timp ce, dimpotrivă, după legile lor ar fi trebuit să fie desemnați judecători sicilienii; acești judecători erau sicilienii în cazul în care împricinații erau cetățeni romani». Din această cauză, ne explică Cicero, nici unii, nici alții nu erau judecați după legile lor.

O strînsă legătură între legea aplicabilă și compunerea instanței apare și în alt loc (Cicero, *In Verrem*, II, 2, 13, 33):

Haec omnia isto praetore non modo perturbata, sed plane et Siculis et ciuibus Romanis erepta sunt. Primum suae leges: quod ciuis cum ciue ageret, aut eum iudicem quem commodum erat, praeconem, haruspice, medicum suum dabat; aut si legibus erat iudicium constitutum... «toate aceste dispoziții legale au fost pe timpul preturii lui Verres, nu numai tulburate, dar cu totul luate și sicilienilor și cetățenilor romani. În primul rînd, legile lor: cînd un cetățean era în proces cu un concetățean sau îi desemna judecătorul care-i era mai avantajos — ușierul, haruspicele, medicul său — sau, dacă instanța era constituită conform legilor...». Așadar, pare a spune Cicero, nu se aplică legea competentă prin faptul că instanța era compusă din alți judecători decît cei pe care-i indica legea.

Problema judecării proceselor între persoane trăind sub legi diferite nu mai era o problemă nouă pentru lumea mediteraneană în sec. I î.e.n. Ca și în alte domenii, romanii au putut folosi și aici experiența de mai multe secole a cetăților grecești, a monarhiilor helenistice și a Egiptului.

Cetățile grecești, atunci cînd dezvoltarea economiei și a schimbului a pus problema rezolvării litigiilor între persoane trăind sub legi diferite, au utilizat, pe lîngă alte metode cunoscute de noi, tratatele de asistență juridică (συμβολαί), care, printre altele, conțineau prescripții privind condiția juridică a străinilor, determinarea instanțelor competente sau dispoziții privind organizarea unor instanțe speciale care să judece procesele mixte și, cîteodată, indicau și legea aplicabilă, dar, așa cum vom vedea, într-o formă care nu ne spune nimic decisiv pentru cercetarea noastră. Dispozițiile din tratatele de asistență sînt destul de variate. Ele nu se pot niciodată interpreta ca stabilind reguli de drept internațional privat. Să ne oprim la cîteva exemple.

Între Stymphalos (oraș din Arcadia) și Aegeira¹ s-a încheiat un tratat de asistență juridică din cele obișnuite între cetățile grecești la epoca respectivă. Interesează în mod deosebit studiul nostru dispozițiile prin care se organiza o instanță specială, compusă din judecători aparținînd ambelor cetăți, pentru jude-

¹ E. Weiss, *Zum Rechtshilfsvertrag aus Stymphalos*, ZSS, RA, 46 (1926), p. 169; Arthur Steinwenter, *Der Rechtshilfsvertrag zwischen Stymphalos und Aegeira*, ZSS, RA, 1953, p. 1.

care proceselor între cetățenii lor¹. Tratatul nu ne spune ce reguli de drept aplicau judecătorii în procesele mixte².

În dreptul atenian, în absența unui tratat, se făcea deosebire precisă între două categorii de străini, metecii, străinii domiciliati, și xenoii, străinii în sensul propriu al cuvântului³. Xenoi erau judecați de instanțele locale pentru delictе și contracte⁴. Existau reguli speciale de competență în ce privește procesele privind contractele (cînd locul de executare era la Atena, era competentă instanța ateniană; cînd locul de executare era la Rodos, era competentă instanța rodiană), dar nu se puteau constata reguli de soluționare a conflictelor de legi civile⁵. În ce privește dreptul civil aplicabil, se crede că exista un drept comun grecesc al contractelor, care simplifica sarcina instanțelor⁶.

În tratatele de asistență dintre Gortyna și Rota, Priene și Maroneia, Priene și Milet, procesele cu străinii se judecau de cele mai multe ori de instanțele locale, acordîndu-se reclamantilor un anumit drept de alegere a judecătorilor ce compuneau instanțele⁷.

Am vrea să cunoaștem cum soluționau instanțele romane din provincii procesele între romani și peregrini. Dacă pentru Sicilia și Cirenaica nu ni s-a păstrat nici un document, în schimb, pentru Egipt, posedăm mai multe hotărîri interesante în această privință.

Într-un papirus latin din Egipt (Pap. Michigan, 1320)⁸, s-a găsit o sentință a unui *iudex datus* din anii 41 sau 42 e.n. într-un proces de succesiune între doi peregrini care erau în serviciul armatei romane. Este drept că hotărîrea a fost dată de o instanță *extra ordinem*, care, în concepția romană din sec. I.e.n., nu era o instanță judiciară, ci una administrativă. Din această cauză, de la început, instanțele *extra ordinem* au judecat după reguli speciale. Judecătorul e un cetățean roman numit de prefectul lagărului, probabil în virtutea unei delegații speciale date de prefectul Egiptului. Sentința, redactată în limba latină, indică o bună cunoaștere a regulilor procesului roman⁹.

Ce lege s-a aplicat?

Sentința nu ne spune nimic despre legea luată în considerare¹⁰. Instanța a avut să se pronunțe în acest proces de succesiune asupra chestiunii care dintre părți e rudă mai apropiată de defunct pentru a-l putea moșteni (*uter eorum propior esset ad possidenda bona Dionysii Manlii*). Dacă s-ar fi aplicat dreptul roman (succesiunea *unde cognati*), reclamantul și pîrîții ar fi primit părți egale din succesiune¹¹.

¹ E. Weiss, *op. cit.*, p. 171.

² Idem, *ibidem*, p. 172–176.

³ H. F. Hitzig, *Der griechische Fremdenprozess im Licht der neueren Inschriftenfunde*, ZSS, RA, 28 (1907), p. 211.

⁴ Idem, *ibidem*, p. 226.

⁵ Idem, *ibidem*, p. 231.

⁶ Idem, *ibidem*, p. 231.

⁷ Idem, *ibidem*, p. 236.

⁸ Vezi P. Meyer, E. Levy, *Sententia des iudex datus in einem Erbrechtsprozess unter Claudius*, ZSS, RA, 46 (1926), p. 276.

⁹ *Quod inter D. ... cuius absentis causam defendit T.... et inter A et M... ageretur de proximitate, uter eorum propior esset ad possidenda bona... in qua eam rem S. praefectus castrorum... etc.*

¹⁰ *Sententiam dixit et ea sententia pronuntiavit uideri sibi... eaque bona... ad eum Dionysium Manlii... pertinere.*

¹¹ P. Meyer, E. Levy, *op. cit.*, p. 282 și 276.

S-a aplicat însă probabil legea alexandrină care decidea că succesiunea se cuvine rudei celei mai apropiate de defunct¹.

Aplicarea dreptului peregrin părților în proces se înțelege dacă ne gândim că, la acea epocă, regulile de succesiune romană nu se aplicau decât romanilor, iar *ius gentium* nu avea dispoziții privind succesiunea.

Dar iată și alte exemple de aplicare a dreptului străin de instanțe romane (*extra ordinem*).

Prefectul Egiptului, Valerius Eudaimon, a judecat cererea unui militar în serviciul armatei romane, Octavius Valens, care pretindea ca fiul său, născut din conviețuirea sa cu Octavia Secunda, să fie declarat cetățean alexandrin. Prefectul Egiptului respinge această cerere, deși atât mama, cât și tatăl erau cetățeni alexandrin, întrucât copiii militarilor născuți în timpul serviciului militar erau copii nelegitimi (soldaților le era interzisă căsătoria în timpul serviciului militar; această interdicție rezulta din faptul că militarilor le era interzis să aducă femei în lagăr, ceea ce făcea imposibil *deductio in domum mariti*, act esențial în căsătoria romană din epoca clasică). Copilul nelegitim al unui cetățean alexandrin nu putea fi considerat cetățean alexandrin. Această dispoziție nu e particulară dreptului alexandrin, ci o întâlnim și în dreptul grecesc. În această speță s-a aplicat dreptul alexandrin, fiindcă după dreptul roman, dimpotrivă, copilul nelegitim al unor cetățeni romani devine cetățean roman (Papyrus Cattaui IV,16—V,26 = Mitteis, *Chrestomatie* 372, sec. II e.n.).

Dreptul egiptean cunoștea două forme de căsătorie²: căsătoria cu înscris (ἑγγραφός γάμος) și căsătoria fără înscris (ἄγγραφός γάμος). Asemenea căsătorii, după dreptul și obiceiurile egiptene, se încheiau și între greci și egipteni. Instanțele romane le considerau valabile și luau în considerare efectele pe care le produceau după dreptul egiptean.

Puterea tatălui asupra fiului era reglementată de dreptul personal al tatălui peregrin. Astfel, tatăl are dreptul de a desfăce căsătoria unei fiice născută dintr-o căsătorie fără înscris și căsătorită, la rîndul ei, fără înscris (*Papyrus Oxyrinchos*, 237, col. VII, 12). Dimpotrivă, cînd fiica încheia o căsătorie cu înscris, instanțele romane nu le mai acordau părinților acest drept. Probabil, ele se conduceau după ideea că tatăl, prin căsătoria cu înscris, pierduse puterea asupra fetei (așa cum se întîmpla în căsătoria *cum manu*)³.

Într-un papyrus din anul 124 e.n. (C.P.R., 1,18 = Mitteis, *Chrestomathie*, 84), care conține relatarea unui proces de succesiune, se poate constata că instanța romană aplică o regulă egipteană de drept.

Origene, murind, a lăsat un testament în favoarea lui Ammonius, vărul său, și a fratelui său. Aphrodisios, tatăl lui Origene, arată că fiul său se născuse dintr-o căsătorie fără înscris și, după legea egipteană, succesiunea revine tatălui în urma morții fiului (fiul născut dintr-o asemenea căsătorie nu avea proprietate, ci un simplu peculiu).

¹ A se compara cu legea greacă privind succesiunile descoperită la Dura-Europos: P. Koschaker, *Zu den griechischen Rechtsurkunden aus Dura in Mesopotamien*, ZSS, RA, 46 1926, p. 290; tradus în H. Lewald, *op. cit.*, p. 345.

² R. Taubenschlag, *Die römischen Behörden und das Volksrecht vor und nach der C.A.* ZSS, RA, 69 (1952), p. 113 și 115.

³ Idem, *ibidem*, p. 107.

3. În fața instanțelor peregrine

A. Procesele între sicilienii aparținând aceleiași cetăți se judecă de instanțele locale peregrine (*domi certet suis legibus*). Dispoziția aceasta, cuprinsă în legea Rupilia, în *lex Antonia de Termessibus*¹, era însă aplicată în Cirenaica și în alte provincii².

Astfel, Q. M. Scaevola, propretor al Asiei probabil prin 120 î.e.n., a permis prin edictul său locuitorilor provinciei să se judece în fața instanțelor locale peregrine, desigur, în aceleași condiții ca și în Sicilia. Cicero a introdus aceeași dispoziție în edictul său pentru Cilicia (51 î.e.n.)³.

B. Puteau instanțele peregrine să judece procese între romani și peregrini din cetatea respectivă sau între peregrini din cetăți diferite?

Aici, trebuie să distingem între cetățile libere sau federate și cele supuse (*tributariae*).

Instanțele din cetățile libere și federate puteau în principiu să judece procesele între locuitorii cetății și romani sau peregrini din alte cetăți. Astfel, conform unei dispoziții din S.—C. pentru Chios din jurul anului 80 î.e.n., romanii care locuiesc în Chios sînt supuși legilor locale, adică, înțelegem noi, pot fi judecați de instanțele locale cu aplicarea legilor locale⁴. Chiar în materie penală, instanțele din unele orașe aveau dreptul să judece pe cetățenii romani, cum, spre ex., areopagul atenian⁵.

Instanțele cetăților supuse nu puteau în principiu judeca nici procesele între cetățeni și romani, nici cele între cetățeni și peregrini din alte cetăți. Toate aceste procese treceau în competența guvernatorilor de provincie și a instanțelor instituite de ei.

De altfel, procedind în felul acesta, romanii nu inovau, ci continuau o practică de mult folosită în lumea greacă și helenistică. În Atena, din secolul al V-lea instanțele sînt competente să judece în raporturile încheiate la Atena între aliați⁶. E o dispoziție pe care Atena, ca stat conducător, o impune celorlalte cetăți din ligă (tratatul încheiat între Atena și Phaselis în 450 î.e.n.)⁷. Conform edictului IV din Kyrene, procesele dintre greci din cetăți diferite se judecă de instanțele dintr-o a treia cetate⁸.

Ce lege aplică tribunalele peregrine în procesele mixte?

Un răspuns direct pentru epoca dominației romane nu putem da. Dar cum situația din perioada anterioară stăpînirii romane nu pare să se fi schimbat prea mult în Egipt, am putea folosi pentru a examina problema⁹, un caz celebru judecat

¹ *Termesses Maiores Peisidae leiberi amiceis socieique populi Romani sunt o eique legibus suis ita utunt...* *Lex Antonia de Termessibus*, plebiscit prin care se acordă calitatea de cetate liberă orașului Termessus Maior din Pisidia (sec. I î.e.n.): Girard, *Textes*, 1923, p. 68.

² Claire Préaux, *Sur la réception des droits dans l'Egypte gréco-romaine*, Rev. int. des droits de l'antiqu., 1950, p. 351 (IV).

³ *Ad Atticum*, VI, 1, 15 și VI, 2, 4.

⁴ L. Mitteis, *Reichsrecht und Volksrecht*, p. 86.

⁵ Idem, *ibidem*, p. 86, nota 4.

⁶ Claire Préaux, *op. cit.*, p. 351.

⁷ Idem, *ibidem*, p. 351.

⁸ James H. Oliver, *The Ruling Power. A Study of the Roman Empire in the Second Century of Christ through Roman Oration of Aelius Aristides*, Philadelphia, 1953, rec. în Rev. int. des droits de l'antiqu., 1954, p. 529.

⁹ R. Dareste, *Le procès d'Hermias*, în Nouv. rev. hist. dr. fr. et étr., 1883, p. 191.

în Egipt (117 î.e.n.) și cunoscut sub numele de procesul lui Hermias. Despre acest proces avem un întreg dosar cuprinzînd, în afara sentinței (foarte amănunțit motivată), și piesele justificative de care s-au folosit părțile ¹.

Hermias, militar grec, dă în judecată o familie de choachytes (persoane care aveau un anumit rol în cultul morților) egipteni, revendicînd o casă cu grădina din jur. Pîrîții se apără invocînd dreptul lor de proprietate care rezulta din actele de cumpărare prezentate și din o posesiune de lungă durată. Procesul se judecă în fața tribunalului grec al Chrematiștilor, fără ca pîrîții să conteste competența instanței.

Ceea ce ne interesează din punctul nostru de vedere, afară de faptul că procesul se desfășoară între persoane supuse unor legi diferite, ceea ce ar fi trebuit să pună instanței problema legii aplicabile, după concepția noastră, e faptul că în cursul pledoariei, avocatul reclamantului, probabil dîndu-și seama de slăbiciunea poziției clientului său, invocă un supliment de argumente bazate pe legea egipteană și anume: contractele egiptene neînregistrate nu pot servi ca mijloc de probă în proces (iar pîrîții prezentaseră un contract egiptean care dovedea că cumpăraseră casa pe care o stăpîneau) ². Contractele egiptene, care erau prezentate ca mijloace de probă în fața tribunalului, trebuiau însoțite de un jurămint pe care pîrîții nu-l depuseseră.

La acestea, avocatul pîrîților a răspuns că, dacă procesul s-ar fi desfășurat în fața tribunalului egiptean, dispozițiile amintite ar fi putut fi discutate, deși nu ar fi făcut mai solidă poziția reclamantului.

Hotărîrea instanței, de altfel amplu motivată, nu ia nici o poziție în privința cererii de a se aplica legea egipteană. Din hotărîre se poate deduce că instanța aplică decretele regale, obligatorii pentru toată populația și dreptul grec ³.

În fine, în ceea ce privește dreptul peregrin, ne vom mai referi la un singur document în legătură cu reglementarea raporturilor între persoane trăind sub legi diferite.

Papyrus Tebtunis 1,5, IX, 207—220, cuprinde textul unui decret (prostagma) dat, cel mai devreme în 118 î.e.n., de Euergetes al II-lea în Egipt ⁴. Conform acestui decret, egiptenii care au făcut un contract grecesc cu grecii se vor judeca în fața tribunalului Chrematiștilor (instanță greacă). Iar grecii care au făcut un contract egiptean, cu un egiptean, se vor judeca de Laokriți (tribunal egiptean) după legea egipteană. În ce privește acțiunile egiptenilor împotriva egiptenilor, Chrematiștii nu le vor judeca, ci le vor lăsa să fie examinate de Laokriți conform legii egiptene ⁵.

Decretul pe care-l examinăm conține, în primul rînd, o regulă care stabilește competența instanțelor grecești și egiptene. Se stabilește, este drept, și o regulă privind legea aplicabilă. Nu e însă vorba despre o regulă de drept internațional privat în sensul modern, așa cum par a crede unii autori ⁶. Aplicarea dreptului

¹ Procesul a fost judecat la Diospolis în 117 î.e.n. Traducerea hotărîrii judecătorești se găsește în Dareste, *op. cit.*, p. 191.

² Contractele egiptene se puteau folosi în fața tribunalelor grecești, dar trebuiau înregistrate la grefa trib. Chrematiștilor, traduse în grecește.

³ Taubenschlag, *The Law*, p. 20, nota 52.

⁴ Mitteis, *Chrestomathie*, nr. 1.

⁵ Taubenschlag, *The Law*, p. 20, nota 52.

⁶ H. Lewald, *op. cit.*, p. 349: decretul (prostagma) lui Euergetes al II-lea este tradus și comentat.

instanței e o soluție care se acceptă și astăzi. Ea se bazează pe ideea că, în anumite situații, legea instanței e cea mai bună soluție avînd în vedere natura raporturilor examinate. În Egipt, legea instanței se aplica, se vede bine, pornindu-se de la concepția, care niciodată n-a fost complet depășită, că dreptul este un atribut al membrilor grupului și, ca atare, nu-l pot aplica decît instanțele proprii.

Într-adevăr, un contract egiptean nu înseamnă, așa cum s-ar părea la o primă vedere, un contract încheiat în limba egipteană în fața autorității egiptene, ci și un contract încheiat într-o anumită formă, care produce anumite efecte indicate de legea respectivă. Cu alte cuvinte, un contract egiptean are un anumit statut propriu, pe care l-am putea numi egiptean. Și așa cum chestiunile de stare și capacitate sînt reglementate numai de legea personală (și numai de ea), tot așa și contractul egiptean sau grec, care au un statut propriu, nu pot fi examinate decît de instanța respectivă, greacă sau egipteană. Să ne gîndim la o *sponsio* sau la o *stipulatio* romană. Aici forma, limba e intim legată de fond și valabilitatea acestui contract nu se poate examina decît după dreptul roman. Dar ceea ce are în vedere decretul lui Euergetes al II-lea și ceea ce aveau în vedere totdeauna cei vechi, era determinarea instanței care judecă. Aplicarea legii în procesele între persoane trăind sub legi diferite era o chestiune pe care o rezolvau instanțele în mod discreționar.

Despre decretul lui Euergetes al II-lea, se afirmă că stabilește două categorii de reguli care astăzi fac parte din dreptul internațional privat (Lewald, *op. cit.*, p. 349). Decretul consideră două categorii de litigii: între egipteni și între egipteni și greci.

Litigiile între egipteni se judecă de instanțele egiptene (Laokriții) conform legii egiptene. Este sistemul pe care l-am întîlnit în Sicilia și în alte provincii ale imperiului roman și care are la bază concepția proprie antichității sclavagiste, după care *ius civile est proprium civium*.

Litigiile contractuale între egipteni și greci se soluționează avîndu-se în vedere limba în care este scris contractul. Despre instanța egipteană, decretul spune că va judeca conform legilor țării. Autorii moderni sînt frapați de asemănarea regulilor din decretul examinat cu unele din regulile dreptului modern. Într-adevăr, atunci cînd nu rezultă din alte elemente care e legea aleasă de părți să cîrmuiască un contract, limba în care e scris servește uneori, dar destul de rar, ca un indiciu care permite judecătorului să deducă că părțile au înțeles să supune contractul legii respective. Dar soluția aceasta are la bază o concepție relativ nouă și în orice caz străină antichității sclavagiste, și anume ideea că un contract de acest fel trebuie reglementat de legea cea mai potrivită avînd în vedere natura lui. Părțile care au încheiat contractul sînt în măsură să știe care e legea cea mai potrivită. În lipsă de alte indicații în contract în privința legii pe care au înțeles părțile să o aleagă, limba în care au redactat actul servește ca indiciu asupra legii pe care părțile au avut-o în vedere. Soluția dată de decretul lui Euergetes al II-lea se inspiră din considerații diferite și asemănarea cu regula modernă e cu totul întîmplătoare.

Din textul decretului pare a rezulta că fiecare tribunal aplica exclusiv dreptul lui. Documentele practicii ne arată că Laokriții aplicau uneori legea greacă și Chrematistii legea egipteană (Papyrus Ryland, 63). După ce criterii?

În unele materii știm sigur. Chrematistii examinau un contract egiptean sau o căsătorie egipteană după dreptul egiptean. Așa încît putem reține că în condi-

țiile proprii Egiptului, tribunalul Chrematiștilor aplica de preferință legea greacă, fără a exclude și aplicarea dreptului străin (și același lucru se poate infera despre Laokriți). În textul decretului se face vorbire de două ori despre aplicarea legii egiptene. Să aibă această mențiune caracterul unei reguli conflictuale moderne? Formula exprimă, după noi, numai o concesie consimțită de monarhia helenistică populației băștinașe (remarcați că nu se spune nimic despre aplicarea dreptului grec). Formula subliniază libertățile locale și nu are în vedere propriu-zis stabilirea unei reguli conflictuale conform concepției moderne.

În concluzie, sistemul folosit de cei vechi ne apare foarte complex și, în același timp, sprijinit pe concepții cu totul diferite, dacă nu opuse, concepțiilor noastre privitor la aplicarea legii străine. El s-ar putea sintetiza în următoarele puncte:

a) Se folosea un regim special de privilegii în prima perioadă de dezvoltare a statului-cetate, când economia și schimbul nu permiseseră a se ajunge măcar la concepția că străinului trebuie să i se recunoască o anumită capacitate.

b) Când particularismul inițial a început a slăbi, în urma dezvoltării economiei și a schimbului, un *ius gentium* a înlăturat unele din cele mai frecvente dificultăți care interveneau cu ocazia reglementării raporturilor cu străinii.

c) *Ius gentium*, fiind de formație cutumiară, deci lentă, se dezvoltă totdeauna mai încet decât nevoile sociale. În cazurile urgente, diferitele tratate (de felul tratatelor de asistență juridică — symbolai) precizau cu deosebire competența instanțelor, fie decidând că pot judeca anumite instanțe locale, fie creînd anumite instanțe mixte pentru procesele cu străinii (recuperatorii).

d) În Imperiul Roman (dar fenomenul nu e limitat aici), pentru a răspunde nevoilor sociale semnalate, o parte din ce în ce mai importantă din dreptul civil (reputat, inițial, propriu cetățenilor) a fost extins peregrinilor, prin edictul pretorului peregrin sau al guvernatorilor de provincie sau prin lege.

e) Instanțele romane care judecau procesele între peregrini din aceeași cetate aplicau legea peregrină atunci când, potrivit concepției dominante, dreptul roman era inaplicabil, ca *ius proprium civium Romanorum*. Aceasta avea loc în materie de stare și capacitate, de drept de familie, de succesiune (pînă la un moment dat) și altele.

f) În procesele mixte sistemul folosit pentru reglementarea raporturilor este foarte obscur. În procesele dintre romani și peregrini sau dintre peregrini din cetăți diferite, acolo unde nici una din soluțiile anterior examinate nu era posibilă, instanța decidea suveran ce lege aplică. În aceste situații este probabil că instanțele nu-și puneau problema de drept în felul în care ne-o punem noi astăzi. Lucrul acesta pare a rezulta din procesul lui Hermias, din examinarea discuțiilor făcute de Cicero relativ la instanțele competente și la legea aplicabilă în procesele ce se judecau de instanțe în Sicilia, din documentele relative la această problemă din dreptul grecesc la care ne-am referit mai sus. Și faptul nu ne poate mira. Astăzi încă, în materie de comerț exterior, unde se încheie un număr uimitor de mare de raporturi juridice, instanțele arbitrale în marea majoritate a cazurilor nu se preocupă de rezolvarea conflictelor de legi și nici chiar de problemele de drept în general, ci trece la judecarea cauzelor după echitate, adică transează litigiile așa cum cred că e mai bine, fără referire la o anumită regulă de drept național. În realitate, dreptul nu e absent la o asemenea soluționare, dar el se prezintă sub forma unei opinii personale a arbitrilor despre ceea ce e drept și legal. Dacă astăzi, în condițiile

unei uriașe dezvoltări a relațiilor economice internaționale, a unui progres incontestabil al științei și practicii dreptului în litigiile între persoane trăind sub legi diferite, lucrul acesta e posibil într-una din materiile cele mai practicate — raporturile de comerț exterior — cu atât mai mult nu ne putem aștepta la o altfel de tratare a problemelor de acest fel în antichitatea sclavagistă, cînd concepția privind aplicarea dreptului străin era cu totul diferită de concepția modernă.

CONFLITS DE LOIS DANS L'EMPIRE ROMAIN

RÉSUMÉ

Le problème de la loi applicable aux rapports entre Romains et pérégrins ou entre pérégrins de cités différentes n'est pas nouveau. Mais les progrès réalisés dans la connaissance des droits pérégrins (grec, égyptien et hébreu) et dans la connaissance de l'application du droit romain dans les provinces permettent de le reprendre avec des moyens nouveaux. On a bâti diverses hypothèses sur la réglementation des rapports envisagés, que l'auteur discute et repousse (le système de la personnalité des lois proposé par E. Schönbauer, le système de l'application de la loi du tribunal dû à H.J. Wolff, celui de W. Niederer, celui de H. Lewald, selon lequel le droit romain aurait connu des règles spéciales semblables aux règles modernes de droit international privé). L'auteur étudie le problème séparément: a) devant les tribunaux de Rome, b) devant les instances organisées par le gouverneur de province et c) devant les instances pérégrines dans les cités provinciales. A Rome on appliquait le *ius gentium*, pour les rapports qui étaient réglementés par celui-ci, toutes les institutions du *ius civile* dont l'application était permise aux pérégrins, et la loi pérégrine pour les rapports qui ne pouvaient être régis que par le droit pérégrin (l'état et la capacité; la condition juridique de l'affranchi d'un pérégrin: Fr. Dosithée, 12; Règles d'Ulp. XX, 14 et XXII, 2; Gaius III, 120). Devant les tribunaux organisés en province par le gouverneur on appliquait en premier lieu l'édit provincial, qui, à mesure que la romanisation était plus avancée, étendaient aux pérégrins un nombre toujours plus grand d'institutions romaines (comme le montre l'exemple de l'Egypte). On appliquait couramment la loi pérégrine aux questions d'état et de capacité des pérégrins et aussi aux procès entre pérégrins qui n'étaient pas réglementés par l'édit (Papyrus Michigan, 1320 et autres sources). Quant à la loi applicable aux procès entre Romains et pérégrins ou entre pérégrins de cités différentes (ce point est le plus difficile à résoudre même de nos jours), on peut aisément s'en rendre compte que nos sources ne disent rien. D'une discussion approfondie des textes de Cicéron (*In Verr.*, II, 2, 13 et d'autres lieux, des édits d'Auguste retrouvés à Cyrène (Ier et IVème), des dispositions des traités d'assistance judiciaire conclus par les cités grecques, des documents de la pratique antérieurs à l'occupation romaine de l'Egypte, l'auteur déduit que dans cette catégorie de questions il n'y avait pas de règle indiquant la loi applicable, mais que la solution dépendait de l'appréciation discrétionnaire du tribunal, bien entendu dans les limites précédemment indiquées. Selon l'époque, les circonstances, la solution pouvait être l'application de la loi du tribunal (comme dans le procès d'Hermias) ou la loi étrangère, mais il n'y avait pas de règle établie ou plutôt, un ensemble

de règles indiquant pour chaque catégorie de rapports la loi compétente. On pourrait être tenté d'invoquer en sens contraire le décret d'Evergètes II de 118 av. n. è. L'auteur discute et écarte cette hypothèse. En conclusion, le système romain est complexe. Il contient des éléments de ce que l'on appelle la personnalité des lois, sans être pour celà la personnalité; il contient aussi des éléments de territorialité; pour les questions mixtes qui vraisemblablement étaient très fréquentes dans un État plurinational comme l'Empire romain, il n'y avait pas de règle établie, mais la solution était déplacée sur le terrain de la compétence judiciaire; les juges avaient un pouvoir discrétionnaire. Voilà pourquoi, non seulement la question de la compétence, mais aussi celle de la composition des tribunaux, étaient si âprement disputées devant les instances comme on peut s'en rendre compte par le procès de Verres.

DROIT COMMUN ET COMMUNE OPINION *

PAR

PAUL OURLIAC

(Montpellier)

Tous les glossateurs ont connu et commenté la loi *Omnes Populi: Omnes populi qui legibus et moribus reguntur, partim suo proprio, partim communi omnium hominum iure utuntur*¹. Ce texte suffisait à fonder tout un système qui répondait à la fois aux aspirations scolastiques vers l'unité et aux nécessités pratiques. L'unité du monde se réalisait dans la diversité de ses parties.

Aux diversités nécessaires répondait le *ius proprium*, le *ius singulare*, qu'un fragment de Paul définissait comme un droit qui va contre la *ratio* et qui est édicté pour quelque utilité particulière², droit particulier que l'on identifie plus ou moins nettement avec les coutumes locales ou les statuts urbains.

Le droit commun, au contraire, vaut par sa généralité et sa pleine conformité à la *ratio* qui fonde à la fois sa force logique et sa permanence. Tous les philosophes antiques avaient apporté leur pierre à la construction d'un tel édifice: Aristote, Platon, mais surtout les stoïciens; c'est à Chrysippe, que Marcien appelle *philosophus summae stoicae sapientiae*, qu'est due la définition rapportée au Digeste³ et Cicéron donnera la définition de la « vraie loi » en l'identifiant à la « droite raison, conforme à la nature, diffuse dans le cœur de chacun, constante, perpétuelle, qui ordonne ce que l'on doit faire et défend le mal... loi une, éternelle, immuable, commune à tous comme dieu, maître et empereur de toutes choses »⁴.

* Tous ceux qui ont fréquenté, il y a trente ans, les conférences de droit romain du Professeur Collinet ou la Société d'Histoire du Droit ont gardé de Mathieu Nicolau un souvenir profond: sa science philologique, sa pénétration d'esprit parvenaient à résoudre les énigmes les plus obscures; sa probité scientifique égalait sa courtoisie et son affabilité; jeune encore, il affirmait une maîtrise qui le promettait à toutes les réussites. C'est avec émotion que je m'associe à l'hommage qui lui est rendu et que je dédie cet article à sa mémoire.

¹ D. I, 1, 9.

² D. I, 3, 16.

³ D. I, 3, 2. Le même Marcien rapporte encore un passage de Démosthène.

⁴ *De republica*, 3, 22, 33: *Est quidem uera lex recta ratio, naturae congruens, diffusa in omnis, constans sempiterna, quae uocet ad officium iubendo, uetando a fraude deterreat... sed et omnes gentes et omni tempore una lex et sempiterna et immutabilis continebit, unusque erit communis quasi magister et imperator omnium deus*. Nous nous en tenons, à ce qui est essentiel

La patristique comme l'aristotélisme médiéval vont reprendre et développer les mêmes spéculations. Comme le disait déjà Cicéron, l'*unum ius* répond à l'ordre divin, mais il est aussi d'une nécessité rationnelle: provenant d'une harmonie supérieure; le droit commun en vient même à être, comme le dit M. Calasso, l'« épine dorsale de tout système juridique »¹. Partant, chaque pays l'utilisera à sa manière et selon son propre génie.

L'Italie identifie tout naturellement *ius commune* et droit romain, mais en même temps tend à le déclasser en en faisant un simple droit supplétif. Chaque cité a ses lois propres et entend maintenir leur application ce qui exprime et exaspère l'esprit communal et en vient à traduire la tension sociale de l'époque. Les glossateurs hésitent et la grande Glose admet, par exemple, que le « magistrat » peut bien faire une nouvelle loi mais seulement s'il s'agit d'une *lex specialis*. Avec sa connaissance aiguë des choses féodales, Bartole liera la question à celle de la souveraineté reconnaissant à l'empereur la *iurisdictio maxima*, mais admettant aussi l'autonomie des communautés et la pleine valeur des statuts qui les régissent².

L'Espagne et l'Italie ont retenu l'enseignement des glossateurs mais pour le tourner dans le sens national. Les *Siete Partidas* d'Alphonse le Sage (1265), si elles sont directement inspirées du droit romain, fournissent les éléments d'un droit territorial commun à toute la Castille. En Angleterre, l'apparition de la *common law* marque une hostilité foncière au droit romain: les cours de Vacarius furent supprimés par le roi Etienne et, en 1234, l'enseignement même du droit romain est interdit par un *writ* royal. Glanvill et Bracton entreprendront d'exposer les *leges et consuetudines Angliae*: ils reprennent l'idée de droit commun mais pour exalter les coutumes nationales³.

L'exemple français vaut par son originalité. La renaissance du droit romain exalta les esprits mais bouleversa aussi beaucoup d'habitudes. La lutte, aussi bien dans le Midi que dans le Nord, fut ouverte entre deux camps: celui des savants ou des demi-savants, docteurs ou *iuris periti* qui avaient suivi les cours des Facultés et prétendaient imposer partout le nouveau droit; le camp, au contraire, du peuple répugnait à de telles nouveautés et entendait garder ses anciens usages qui lui apparaissaient comme le signe de sa liberté. Commencée vers la fin du XIIe siècle, cette lutte atteignit son paroxysme vers le milieu du siècle suivant.

Dans le Midi — qui devint pays de droit écrit ou pays romain — le progrès de la législation de Justinien fut inexorable. L'hostilité populaire s'exprima de bien des façons: souvent dans la poésie des troubadours qui traduisent les rancœurs populaires⁴, mais aussi d'une façon plus tangible dans la rédaction de petites chartes

pour notre sujet et négligeons, par exemple, le *ius omnium animalium commune* qu'allègue Ulpien, D. I, 1, 3, comme la notion de *ius gentium* et l'idée de *natura*.

¹ Francesco Calasso, *Medio evo del diritto*, t. I, *Le fonti*, Milan, 1954, p. 374.

² Sur D. II, 2, 1, on trouvera une étude précise des gloses dans Calasso, I, *Glossatori e la teoria della sovranità*, 2e éd., Milan, 1951.

³ Le cas de l'Allemagne est, on le sait, tout à fait à part. Les droits locaux résistèrent tenacement pendant tout le moyen âge et le *Reichskammergericht* ne fut créé qu'en 1495 avec la mission de juger *nach des Reichsgemeinen Rechten*: Spangenberg, *Die Entstehung des Reichskammergerichtes und die Anfänge der Reichsverwaltung*, dans ZSS, *Germ. Abt.*, t. XLVI, 1926.

⁴ Nous avons essayé de le montrer dans un article: *Troubadours et juristes*, à paraître dans les *Cahiers de civilisation médiévale*.

de coutumes qui maintiennent pour une ville ou un petit pays quelques lambeaux de droit ancien¹.

Dans le Nord, l'Université d'Orléans devint le foyer d'où rayonnaient les idées nouvelles. La cour du roi fut vite touchée et les légistes y tiennent une place éminente, au moins depuis le règne de Philippe-Auguste². Dès 1202, un professeur bolonais figure parmi les membres de la *Curia regis*. Vingt-cinq ans après, les romanistes sont partout : à la Cour du roi comme dans les offices locaux. Le Parlement allègue couramment dans ses arrêts les textes romains ou la glose, et les auteurs coutumiers eux-mêmes subissent une très forte influence de l'Ecole d'Orléans. Celle-ci, d'ailleurs, fraye avec la pratique et assouplit les règles romaines pour les adapter aux besoins et aux usages. Parallèlement circulent des traductions en langue vulgaire des textes romains. Les conséquences de ce mélange sont, en tout cas, fort nets : les premiers coutumiers, les *Établissements de Saint Louis* ou le *Livre de Jostice et de plet* fournissent parfois d'étonnants pastiches du droit romain ; l'influence de l'Ecole apparaît prépondérante.

Que le droit romain demeure pour tous les juristes de l'époque le droit commun, la chose n'est guère douteuse. Dans le Nord, l'adage « coutume passe droit » est toujours répété et il implique l'existence même du droit coutumier³ ; mais dans le cas fréquent où les coutumes sont muettes, il faut en revenir au droit romain. Un texte du Digeste justifie la solution⁴ et Beaumanoir la consacre. Faisant dans le prologue des *Coutumes de Beauvaisis* l'inventaire des sources du droit et après avoir cité les coutumes, les sentences des tribunaux et le droit canonique, il ajoute qu'en dernier lieu il faut s'en remettre au « droit qui est communs à tous au royaume de France »⁵. Olivier-Martin ne voyait là qu'une référence aux ordonnances royales⁶. L'allusion au droit romain nous paraît néanmoins certaine et Laurière avait pleinement raison quand il écrivait : « Sous le règne de Saint Louis il n'y avait pas d'autre droit écrit que celui de Justinien et les ordonnances de nos rois étaient en petit nombre ; elles entraient peu dans le détail des affaires des particuliers en sorte que ... le droit romain était alors en France comme le droit commun »⁷.

Dans le Midi, les solutions étaient identiques : les glossateurs français et plus encore les Bartolistes témoignèrent toujours d'une grande tolérance pour les coutumes locales ; ils ne reconnaissent aux lois romaines qu'une autorité supplétive ; elles ne

¹ Paul Ourliac, *Le Droit privé dans les villes du Midi de la France*, dans *Recueil ... Jean Bodin*, t. VIII, *La Ville*, 1967, p. 125—131 ; *Las costumbres del Sud-Oest de Francia*, dans *Anuario de hist. del derecho*, t. XXIII, p. 407—422 ; *La formation du droit de la France méridionale*, dans *Boletim da Faculdade de Direito, Coimbra*, 1961, p. 1—18.

² E. M. Meijers, *Études d'histoire du droit*, t. III, *Le droit romain au moyen âge*, Leyde, 1959, t. VIII.

³ Par exemple, les *Établissements de Saint Louis*, éd. Viолет, 1886, t. II, p. 414 et t. IV, p. 265 ; Ordonnances de Philippe III de 1274 à 1277, *Ordonnances*, t. I, p. 302 ; t. XI, p. 354. L'adage est attesté dans tous les recueils de proverbes : J. Morawski, *Proverbes français*, Paris, 1925, p. 16.

⁴ D. I, 3, 32.

⁵ Ed. Salmon, Paris, 1899, t. I, p. 4.

⁶ *Histoire de la coutume de la prévôté et vicomté de Paris*, t. I, Paris, 1921, p. 75.

⁷ Laurière indique même que le droit écrit doit l'emporter sur la coutume ce qui serait indiqué par un passage des *Établissements de Saint Louis* (t. II, p. 414 et t. IV, p. 265) : « Et droiz s'i accorde au Code ... car quand l'en use pas dou droist escrit l'en doit avoir recours a la costume don leu et don pais ; et costume passe droit et est tenue pour droit ».

s'appliquent qu'à défaut de coutumes contraires et on ajoutera même qu'elles peuvent être abrogées par le non usage. Les renonciations fournissent, d'autre part, une arme efficace et elles apparaissent souvent comme une insurrection contre l'autorité de la loi. Par leur action, le droit méridional prend souvent un aspect étrange: un incapable ne l'est plus s'il prête serment de ne pas l'être; le fils de famille peut renoncer à la puissance paternelle, le mineur à la tutelle et à l'assistance d'un curateur, la femme à l'inaliénabilité du fonds dotal. Toutes les règles romaines sont déchuées au rang de règles interprétatives de la volonté: c'est le règne de l'anarchie individualiste¹.

Les canonistes eux-mêmes devaient subir l'attrait du droit romain. Tout en proclamant son autonomie, ils lui accordent souvent une autorité supplétive qui permet de faire appel à lui au cas de silence des canons².

Partout dans le cours du XIIIe siècle, le droit romain apparaît comme l'expression parfaite du droit commun. Mais très vite, l'équivalence disparaît. M. Calasso constate que la notion de droit commun devient, dans la diversité du droit médiéval, une nécessité logique qui oppose, sur le fondement des textes du Digeste, *proprium* et *commune*, comme la pensée scolastique oppose le particulier au général³. Dans leur fidélité à l'idée d'un empire universel, les glossateurs ne parviennent pas à justifier l'existence de droits locaux qui, croient-ils, n'ont de valeur que la permission de l'empereur⁴. Au contraire, les bartolistes, Bartole et mieux encore Balde, posent le problème en termes modernes: les coutumes sont fondées sur la raison, mais aussi sur la volonté du peuple. Si les coutumes sont forcément distinctes, elles doivent néanmoins, se régler suivant les coutumes générales, car elles ne sont que les parties d'un tout⁵. La diversité apparente doit être ramenée à une unité supérieure.

On en revient, ici, par un détour, à l'idée de droit commun, mais celle-ci est maintenant enrichie de tout l'apport scolastique et elle devient le principe premier de toute interprétation. Le problème posé est toujours celui de la *reductio ad unum*, mais il est maintenant lié à la théorie de la connaissance.

La recherche de la vérité est forcément précaire du fait de la faiblesse de l'esprit humain. Les plus savants ne s'accordent pas entre eux. Ainsi en est-il des coutumes et des statuts: ils varient selon les lieux ou les époques et leur interprétation même accroît la confusion. Balde en vient à dire que la justice est boiteuse alors que le droit ne l'est pas⁶.

Dans cette incertitude, le seul moyen d'éviter l'erreur est de se ranger à l'opinion la plus probable et d'adopter la méthode même que recommandent les philosophes et les moralistes, le tutorisme⁷. L'opinion la meilleure, dira Bartole,

¹ Paul Ourliac, *Le droit privé avignonnais*, thèse de l'École des Chartes, 1937.

² Spécialement Van Hove, *Droit de Justinien et droit canonique depuis le décret de Gratien jusqu'aux décrétales de Grégoire IX*, dans *Miscellanea Van der Essen*, t. I, 1947, p. 257—271; contredit, cependant, avec d'excellentes raisons par P. Legendre, *La pénétration du droit romain dans le droit canonique classique (1140—1254)*, Paris, 1964, p. 60.

³ Fr. Calasso, *Medio evo del diritto*, p. 470.

⁴ La chose est très nette notamment dans le glose v° *Peterentur*, D. V, 3, 22 (20).

⁵ G. Chevrier, *Baldi de Ubaldis*, dans *Dictionnaire de droit canonique*, t. II, 1936, col. 44; cf. aussi le commentaire du D. I, 1, 9 (4).

⁶ Décrétales de Grégoire IX, I, 2, 5: ... *non dico claudicantem quia iudex et iudicium claudicare non debent*.

⁷ Paul Ourliac, *Droit romain et pratique méridionale*, Etienne Bertrand, Paris, 1937, p. 48.

est celle qui est *communiter approbata*¹. La sécurité devient une règle d'or qui s'accorde bien avec le principe d'autorité toujours proclamé au moyen âge. La *via media* est toujours recommandable et elle peut valoir comme *vox communis*. L'opinion de la majorité — à condition d'être celle de la *maior et sanior pars* — est toujours préférable à l'opinion de la minorité.

Le *ius proprium* a contre lui d'être celui d'un seul lieu ou d'une seule communauté; il sera toujours « odieux » et devra être interprété strictement: *Odiosa restringenda*. Le texte déjà cité de Paul apportait une justification supplémentaire en indiquant que de telles règles ne pouvaient être que *contra tenorem rationis*².

La raison, au contraire, inspire le droit commun mais celui-ci n'est plus conçu comme un absolu ou comme une catégorie logique, mais comme une construction pragmatique répondant à l'*utilitas publica* qu'allèguaient, pour justifier la portée des règles de droit, Ulpien ou Papinien³. C'est un fait que les lois peuvent être diverses mais aussi qu'il existe entre elles une harmonie supérieure. Le terme même de *ratio* en vient à traduire la conformité du droit à la conscience et aux besoins de la société qu'il doit régir.

Déjà implicite chez les bartolistes du XV-e siècle, cette attitude acquiert une parfaite netteté dans le commentaire *Des fiefs* de Du Moulin: Il existe, indique-t-il, un *ius commune scriptum respectu statuti particularis scripti*; mais il existe aussi un *ius commune non scriptum* dans le domaine coutumier: ce droit commun n'est pas contenu, comme l'ont prétendu les auteurs régaliens, comme Rebuffe, dans les Ordonnances royales, il est fourni par les usages qui s'imposent par une nécessité civile et humaine et qui sont le droit particulier des Français: *Consuetudines nostrae sunt iura communia*⁴. Droit commun, le droit coutumier est aussi droit supplétif: il permet de pallier le silence des coutumes et d'en interpréter les dispositions. Les auteurs qui tels Lizet ou Loyseau admettent encore le recours au droit romain, font figure d'attardés⁵, tout comme ceux qui à la même époque, défendent l'usage du latin contre celui du français.

L'idée de droit commun vient ainsi à être dirigée contre le droit romain qui lui avait servi de support et qui n'est plus considéré que comme la *ratio scripta*. Cette idée porte toujours en elle un principe d'unité: l'œuvre de Du Moulin comme les rédactions de coutumes qu'il inspire, vise à élaborer un droit national dont les écrits des juristes français des XVII-e et XVIII-e siècle ont pour premier objet d'étudier les règles: qu'il s'agisse des *Institutions Coutumières* de Loysel, de l'*Institution du droit des Français* de Coquille ou du traité que publie Bourjon en 1747 sous le titre bien significatif de *Droit commun de la France*, la préoccupation est toujours la même: maintenir, éclaircir, codifier le fonds commun et les principes généraux du droit français. Tout ce qui éloigne de cette unité exemplaire ne peut être que mauvais car la communauté de droit implique le *consensus* des volontés. Le Code civil de 1804 ne fera que consacrer ces idées en donnant à la France le droit unique qui constitue depuis lors son droit commun.

¹ Sur la loi *De eo qui pretio*, n° 5, C. VII, 49, 2.

² On allègue ici spécialement D. I, 3, 15 et L, 17, 162.

³ D. I, 1, 2 et 7.

⁴ Caroli Molinaei, *Opera*, t. I, Paris, 1612, col. 44.

⁵ René Filhol, *Le Premier Président Christophe de Thou et la réformation des coutumes*, Paris, 1937, p. 125.

ETIMOLOGII GRECEȘTI

CUVINTE DIN « SUBSTRATUL » INDO-EUROPEAN, I

DE

I. I. RUSSU

Intensa cercetare comparativă în cursul sec. XIX—XX a demonstrat că — pe lângă împrumuturile tirzii din epoca istorică, bine cunoscute — limba greacă are câteva elemente de oarecare importanță ce nu puteau aparține inițial (ca produse lingvistice proprii) comunității populare etno-lingvistice a vechilor greci, din cauza piedicilor fonetice și semantice care se opun tentativelor de etimologie cu mijloace elenice. Sint o seamă de cuvinte din lexicul comun grecesc privind instituții, lucruri, obiceiuri și produse ori plante, respectiv toponimice și teonime, inexplicabile cu mijloacele fonetice ale limbii grecești, — cuvinte pe care însă (cu mici excepții) întreaga antichitate și epoca modernă (până în a doua jumătate a sec. al XIX-lea) le considera fără nici o îndoială sau rezervă ca elemente autentice elenice, din fondul lingvistic ereditar. Cu toate că sporadic au fost date pentru ele sugestii valabile, utile, lipsesc însă etimologii evidente, fundamentate, acceptate unanim, iar cuvintele rămân mereu controversate, « obscure », nelămurite¹. Multe din ele au fost declarate « neindo-europene; egeene; semite; asianice », cu sau fără vreo tentativă de etimologie. Vechea teză a lui Kretschmer despre caracterul neindo-european (asianic, egeean etc.) al idiomului din care grecii au primit asemenea cuvinte (eterogene)² a fost admisă câteva decenii (în parte și azi), avînd largă circulație între lingviști, istorici, arheologi³. Revenindu-se la teoria « indo-europenistă », s-a încercat

¹ Bine caracteriza atare situație persistentă în etimologia lexicului elenic Pierre Chantraine, *Vues sur l'étymologie et l'histoire du vocabulaire grec*, în *Balkansko Ezikoznanie* (Linguistique Balkanique, Sofia), VI, 1963, p. 14: « à l'opposé des vieux mots hérités de l'indo-européen, le grec possède un grand nombre de termes qui lui sont propres, soit qu'il les ait empruntés à toute époque, soit qu'il les ait créés. Il s'agit le plus souvent de termes techniques. Ils font le désespoir des étymologistes. On peut se tirer d'affaire dans beaucoup de cas en supposant des emprunts, ce qui est raisonnable lorsqu'il s'agit d'objets, de plantes, de métaux parfois (etc.) ».

² Paul Kretschmer, *Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache*. Göttingen, 1896.

³ Tabele cu asemenea cuvinte și nume proprii (mai ales toponime, câteva teonime), pe baza cercetărilor anterioare, a întocmit A. Debrunner, *Griechen. Sprache*, în *RLV IV* (1926), p. 518—528; cf. Ed. Schwyzler, *Griechische Grammatik*, I, München, 1934, p. 58—65, *Vorgriechische Substrate*, *Protoindogermanische Elemente* etc. (cu amplă bibliografie).

identificarea a două pătri preelenice: a) anatoliană microasiatică (preindo-europeeană), b) protoindo-europeeană (înrudită cu grupele retice, tireniene, pelasgice)¹, — care de fapt sînt foarte greu, dacă nu imposibil de separat și care nu au adus (cu toată risipa de erudiție și de idei) aproape nimic pentru elucidarea etimologiei cuvintelor controversate, « obscure ». S-a încercat și identificarea de elemente ilire (hylleice) în greacă, mai ales în Pelopones², fără succese mai de seamă convingătoare pentru toată lumea³. Între timp cercetările și descoperirile din sec. al XX-lea arătau mereu mai concret prezența unor idiomuri indo-europene în Asia Mică (hitita, lidiana etc.), încă în mileniul II î.e.n., fapt care, pentru cuvintele indo-europene din « substratul » grecesc, deschidea puțința ca ele să fi pătruns în greacă încă în mileniul II, dinspre Asia Mică ori din zona egeeană. Între alte ipoteze și teorii, s-a susținut caracterul « sud-indo-european », « pelasgic » ori « iliric » al creto-miceniilor (V. Georgiev, *Die Träger der kretisch-mykenischen Kultur*, I, 1937, II, 1938; *Vorgriechische Sprachwissenschaft*, I, 1941, II, 1945); cu unele sugestii juste pentru etimologia cuvintelor, ca ἄμβων, βαλάντιον etc., dar mai numeroase exagerări, erori, aserțiuni temerare, — admise parțial de unii, respinse și combătute categoric, vehement, de alții⁴; s-a admis esența « pelasgică » a acestui substrat⁵, ori s-a adoptat formula mai prudentă și eventual mai rezonabilă a înșirării materialelor toponimice

¹ P. Kretschmer, *Die protoindogermanische Schicht*, in Glotta, XIV, 1925, p. 300—319; *Die vorgriechischen Sprach- und Volksschichten*, in Glotta, XXVIII, 1940, p. 231—279, XXX, 1943, p. 84—214, — cu amplă bibliografie, imens material lingvistic (apelative, nume proprii) și arheologic-istoric de o varietate impresionantă, ingenios etalate (dar nu totdeauna cu rost și legături organice firești), uneori prelungit și obositor; nu lipsesc nici nume fictive, false (ex. Glotta, XXX, p. 125 « Blazziza », « Milizza » fictive luate ca antroponime ilire; p. 140 « Acrabanus » nume semit-sirian, luat după Krahe și alții drept nume iliric etc.); foarte multe apropieri și « analogii » vagi, fortuite, din toate zonele bazinului mediteranean, care însă în marea lor majoritate sînt nevalabile ori neverosimile, în orice caz de prea puțin utilitate pentru elucidarea etimologiei elementelor lexicale negrecești controversate, care « font le désespoir des étymologistes ».

² A. Blumenthal, *Hesychstudien*, Stuttgart, 1930, H. Krahe ș.a.

³ Deși a găsit unele adeziuni și continuatori, teza despre elementele « ilirice » în Pelopones (și chiar în restul Greciei) nu are o temelie lingvistică solidă, așa cum s-a relevat, de ex.: « dagegen ist unwahrscheinlich, dass die illyrischen Hylloi mit den Dorern zu tun haben. Gegen illyrische Herkunft der Hylleer entscheidet das Fehlen jeglicher illyrischen Elemente im Namenschatz, wo sie doch in erster Linie zu erwarten wären, da er vereinzelt sogar 'Karisches' (Mindaros) erhalten hat. Auch der Dialekt der peloponnesischen Dorer, soweit er in Inschriften und verlässlichen überlieferten literarischen Denkmälern vorliegt, weist keine Spuren ungriechischer Lautgebung auf. Deshalb ist der Versuch, in korrupten Hesychglossen 'illyrische' Wörter nachzuweisen (Blumenthal, *Hesychstudien*, 1930) abzulehnen » K. Latte, RE XX (1941), 995.

⁴ De ex., în formulări categorice, drastice, H. Krahe, *Die Welt als Geschichte* (Stuttgart), VI, 1940, p. 56 « mit wilden Vergleichen und blutleeren Konstruktionen ist da nichts getan. Deshalb ist z.B. auch das mit grossem Aufwand ins Werk gesetzte Unternehmen von V. Georgiev (*Die Träger*) abzulehnen, der die gesamte sog. kretische und mykenische Kultur den Illyriern oder, wie er in seinem Zusammenhang sagt, den « Ur »-Illyriern zuschreiben möchte, ohne sich überhaupt um das zu kümmern, was wir wirklich von den Illyriern wissen »; p. 70 « die Skepsis ist begreiflich. Berechtigt ist sie nur den Arbeiten einzelner Phantasten gegenüber, wie z.B. den schon erwähnten wilden Theorien von V. Georgiev . . . » etc. Mult mai binevoitoare, amabilă este sentința lui M. Lejeune « l'hypothèse m'apparaît, si elle est juste, indémontrable » (Revue des études anciennes, XLIX, 1947, p. 25; cf. Haas [op. cit., la p. 111, nota 2], p. 44).

⁵ A. J. van Windekens, *Le Pélasgique* (1952); *Contributions à l'étude de l'onomastique pélasgique* (1954); *Études pélasgiques*. Louvain (Institut orientaliste. Bibliothèque du Muséon, vol. 49), 1960, 163 p. Ultima operă « pelasgică » este prezentată în recenzie critică substanțială de I. Fischer, DLZ 84 (1963), col. 563—567, de unde sînt luate cîteva date în cele ce urmează.

considerate pregrecești (preindo-europene), sufixe (ca -ss-, -nt-, -mn- etc.), vocabule ¹; alții au vorbit numai de «substraturi indo-europene» în Grecia ², dar au mers în general pe aceeași linie a exagerărilor în confecționarea de etimologii, cu o lipsă (adesea uimitoare) de control și de măsură critică.

Ceea ce s-a încercat și produs ca etimologie în aceste lucrări (afară de amintitele ἄμβων și βαλάντιον) sînt în majoritatea cazurilor aserțiuni și arhetipuri artificioase, hibride, obținute prin forțarea ipotezelor, a construcțiilor excentrice, care deviază mereu spre temerar și ireal cu fonetica «pelasgică» și a «substratului», construcții măiestrite din condei, care oricît de ingenioase s-ar prezenta, au puține șanse de a fi crezute, acceptate și de alții decît de propriii lor autori ³; oricum, ele sînt departe de a putea dovedi caracterul «pelasgic» sau cel puțin general indo-european al stocului de cuvinte ce nu sînt ereditare grecești, neelucidate etimologic. Asemenea specimene de pseudo-etimologii au provocat multe nedumeriri, uimire și neîncredere în realitatea însăși a «lingvisticii pelasgice»: în loc de a servi la ceva util, ele compromit întreaga teză a «substratului» ⁴. Rezultatele privind această problemă sînt în cea mai mare parte deficiente, inutile, departe de a permite a se vorbi de «legi fonetice» ori de «sistem etimologic» al presupusei limbi indo-europene, zise «pelasgice», care — în felul cum s-a procedat — apare nu numai ca ceva prematur, dar cu totul temerar și excentric.

Este lipsede că s-au făcut excese și erori, unele grave, în construirea de arhetipuri etimologice, ca și aprecierea numărului, categoriilor și valorii calitative a cuvintelor eterogene (atribuite «substratului»), fiind declarate «împrumuturi» și deci elemente eterogene chiar cuvinte evident grecești la care nu sînt motive suficiente să fie considerate «barbare» spre a le atribui unei limbi de alt tip. Oricum,

¹ Cea mai recentă regrupare și analiză a unor asemenea elemente lingvistice și onomastice din Grecia este făcută de F. Schachermeyr în articolul monografic despre *Prähistorische Kulturen Griechenlands*, cap. XI «Die vorgriechischen Sprachreste», RE, XXII (1954), col. 1494—1548; cf. și cartea aceluiași *Die ältesten Kulturen Griechenlands*. Stuttgart, 1955, p. 239—263 («das Ägäische als sprachliches Substrat des Griechischen»); generalități, aproape nimic concret util pentru etimologie.

² De ex. Otto Haas, *Die Lehre von den indogermanischen Substraten in Griechenland*, în *Balkansko Ezikoznanie (Linguistique Balkanique)*, Sofia, I, 1959, p. 29—56. Alfred Heubeck, *Praegraeca. Sprachliche Untersuchungen zum vorgriechisch-indogermanischen Substrat*. Erlangen, 1961, 88 p., recenzat de R. Katičić, *Kratylos*, IX, 1964, p. 27—31. Bibliografie amplă: A. Vraciu, Studii și cercetări științifice. Filologie, Iași, XIV, 1963, p. 307. J. Hubschmid, *Indogermanische, besonders pelasgische und panmediterrane Etymologien*, în *Annali Istituto Orientale di Napoli, Sezione Linguistica*, IV, 1962, p. 69—78 etc.

³ De ex.: gr. κύμαρ numele unei păsări necunoscută, comparat cu v.sl. *gybati* «a sdrobi»; κυπάρισσος «chiparos», i.e. *kup- «fum» și alte produse ale lui Windekens; ori (din ale lui Haas, *op. cit.*, p. 36) «gr. entlehnte Form ψεύδω 'lügenstrafen', ψεύδομαι 'lügen', vorgriech. *pjeudō < *bjaudhō, i.e. *bheudho- [care are sens tocmai contrar verbului grecesc considerat ca «vorgriechisch»], ori «ψευδρός etwa 'schlau, lügenhaft, falsch', vorgriech. *pjūdro- < *bjūdhro-, i.e. *bhudro-»; «entlehnte Form ταπλᾱς 'Hausverwalter' < vorgriech. *tamiias von *domo- etc., — termini și «arhetipuri» confecționate din condei, cu vagi asemănări fortuite, între care este inadmisibilă ori imposibilă o legătură de înrudire genealogică.

⁴ E. Benveniste, *Bulletin de la Société linguistique*, 53, 1957—1958, p. 52 «le 'pelasgique' est pure fiction et ne répond à aucune réalité linguistique», citat de Fischer (DLZ, 84, 565), care adaugă (566—7) «doch müssen die Forscher bedacht sein, die objektiven Grenzen der angewandten Arbeitsmethode sowie die ihnen zur Verfügung stehenden Materiale immer vor Augen zu haben und die überzeugenden Erklärungen nicht unter einer Masse strittiger Konstruktionen zu vergraben, die dem Wahrheitskern der Theorie keinen festen Halt zu geben vermögen, sondern ihn eher diskreditieren».

înainte de a încropi sisteme etimologice preelenice ori « pelasgice », este necesar a proceda mai prudent, cu mai mult spirit critic, operînd cu elemente lingvistice concrete, în conexiuni etimologice simple, firești, integrînd cuvintele în sistemul de baze (rădăcini) indo-europene, unde pot și trebuie să aparțină justificîndu-se sub raport fonetic și semantic, fără artificii și ficțiuni sterile. Pentru clarificări în acest sens, sînt prezentate aici o grupă de 8 cuvinte controversate, dintre cele ce au fost considerate fie ca indo-europene de tip grecesc, fie neindo-europene, dar care se dovedesc a fi (cum s-a susținut parțial despre majoritatea lor) *indo-europene* de tip neelenic, adică din substratul (ori « adstratul ») indo-european în Elada. Dintre cele 8 etimologii, numai cea pentru unul din cuvinte (βαρβεύς) este cu totul nouă.

Ἄ μ β ω ν, gen. ἄμβωνος, m., « superciliosa eminentia; marginea rotunjită, bordura rotunjită a unui vas, cupă; proeminență »; mai tîrziu « loc ridicat pentru predică, βῆμα, πύργος, pulpitu, suggestus, auditorium, tribunal, exedra; pluteus, leetricium, legitorium » (din care sl. *amvon*, arab *anbān*)¹. Pentru mulți ar fi, pînă în ultima vreme (Boisacq, *Dict.*, p. 51; Hofmann, *Wtb.*, p. 15; Frisk, *Wtb.*, I, p. 90 « sonst unklar. Die Anknüpfung an ἀναβαίνω ist ebenso anfechtbar wie der alte Vergleich mit lat. *umbo* ») de « obîrșie neclară ». Dar mai demult (C. Lottner, KZ, VII, 1858, p. 178; G. Walter, KZ, XII, 1863, p. 379; G. Bickel, KZ, XIV, 1865, p. 431; Curtius, *Grdz.*, 294; Meyer, *Hdb.*, I, p. 241 ș.a.) s-a indicat legătura cu lat. *umbō-n-* « ridicătură, umflătură; buckelartige Erhöhung », adică apartenența la i.-e. *o m bh-, η b h-, lat. *umbilicus*, ahd. *naba*, v. ind. *nābhya-*, ahd. *nabala* etc., let. *naba* « Nabel » etc. (WP, I, p. 130), care este foarte verosimilă. În greacă, ἄμβων apare ca echivalentul eterogen al indigenului ὀμφαλός, — ceea ce e adevărat că prezintă la prima aparență unele greutăți (« ce qui n'irait pas sans difficultés phonétiques », Boisacq; fiind adică « anfechtbar », Frisk), natural din punct de vedere strict al limbii grecești, dar este conform cu criteriile fonetice ale idiomului indo-european preelenic, substratul (bh > b).

Β α λ ά ν τ ι ο ν, var. βαλλάντιον « pungă; marsupium » (cf. *Dict. Ant.*, III, p. 1623—1624; RLIGA, I, 382), de origine obscură (Meyer, *Hdb.*, III, p. 138; Boisacq, *Dict.*, p. 113 ș.a.), era pus de Prellwitz în legătură cu v. ind. *gulā* « bășică », de alții cu γόλιος « ranită » (Hofmann, *Wtb.*, p. 32), care însă nu sînt concludente și convinătoare. Foarte verosimilă apare sugestia lui Georgiev (1937; Frisk, *Wtb.*, I, p. 214 « nach Krahe (briefl.) nordbalkanisch, zu lat. *follis* »), considerîndu-l iliric, în legătură cu lat. *follis* « foi, balon, bășică, pungă », aparținînd adică la rad. i.-e. *bh e l- « a umfla, a sufla » (WP, II, p. 178), gr. φαλλός, φάλης, *ballaena* (în latină împrumutat din iliră ori din tracă?) — φάλλαινα, bază *bhel-no-. Invocînd lipsa « aspirației lui tau », Brandenstein, IF, LVI, 1938, p. 296 considera pe βαλλάντιον mai curînd împrumutat din macedoneană.

Β α σ ι λ ε ύ ς, m., « căpetenie, suveran legal, șef suprem al poporului (tribului); rege (în majoritatea cazurilor) cu drept ereditar; primul între șefii unei țări; Oberkönig », avînd și atribuții religioase ca preot suprem. În epopeea homerică, cuvîntul are și valoare adjectivală « de neam nobil, ales, distins, fruntaș » (*Iliada* III, 170, IX, 160, 392, X, 239; *Odiseea*, XXIV, 253 etc.). Ipoteze din cele mai

¹ H. Leclercq, *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie* (Paris), I, 1924, p. 1330; A. Schneider, *Reallexikon für Antike und Christentum* (Th. Klauser), Leipzig, 1942, p. 363, — cu vechea etimologie populară « de ἀναβαίνω 'monter', parce qu'on montait pour parvenir au faite de l'ambon ».

variate (citare în *Langue et Littérature*, București, IV, 1948, p. 187—8; *Acta Antiqua*, Budapest, X, 1962, p. 175—186; Cercetări de lingvistică, Cluj, IX, 1964, p. 160; Frisk, *Wtb.*, I, p. 223) l-au derivat fie prin greacă (**ba-s-* din βαίνω «a merge», *leu-*, *laFa* etc.; ori **bati-*, *bōti-* ș.a.), fie considerat «egeean, mediteranean», frigian (cf. și Hofmann, *Wtb.*, p. 35 «viell. entlehnt aus einer kleinasiat. Sprache, vgl. lyd. *battos* 'König', phryg. *ballēn*, kar. *gelan*, berber. *a-gellid* » ! După Frisk ar fi «immer noch als ein wenigstens in Einzelheiten unklares Fremdwort»). Dar apelativul grecesc are toate șansele să aparțină lexicului indo-european, unde etimologia propusă în 1948 este de considerat ca cea mai verosimilă: i.-e. **bh ā-* «a străluci, a lumina», **bhō-s-*, v. ind. *bhās-* «lumină, strălucire; majestate, putere», *bhāsant-* «strălucitor», *bhāsah* «lumină», gr. φῶς, -τος (om) nobil, de rang, ființă umană etc. (WP, II, p. 122). Se pare că la aceeași rădăcină (bază) i.-e. aparțin o serie de antroponime trace (ca *Bosis*, Βωσκεϊλας etc., eventual *Bastas*).

Βάσκανος «care vorbește de rău, calomniază (calomniator), vrăjește, denigrează, deoache; gelos», verb βασκαίνω, subst. βασκανία «fascinație, calomnie(re)», βασκανίον «amulet, ghioc» (cf. despre aceste materiale și practici primitive: RLIGA, I, p. 47 Amulett, II, p. 679 Zaubrer; Kühnert, RE, VI, 2009—2014; din greacă este slav și românesc *boscon-*). Legătura cu verbul gr. βάζω, ca **bak-sk-anos* etc., ca și altele din interiorul limbii elenice nu au valoare față de paralelismul cu lat. *fascinum* observat de mult (C. Lottner, KZ, VII, 1858, p. 161, 172, XI, 1862, p. 178) și admis de toată lumea (M. Grassmann, KZ, XII, 1863, p. 93, 123; G. Meyer, IF, VI, 1894, p. 106; Kretschmer, *Einleitung* (1896), p. 248 «ein anderes aus dem Norden stammendes Wort scheint βάσκανος, βασκαίνω», Prellwitz, Frisk, *Wtb.*, I, p. 223—224 ș.a.), deci împrumut din tracă sau iliră; în orice caz el reprezintă un i.-e. **bhā-sko-* identic cu gr. indigen φάσκω, deci echivalentul deplin al lat. *fascinum*, rad. i.-e. **bh ā-* (WP, II, p. 106; WH, I, p. 459). Este greu de spus dacă trebuie considerat (ca termen de magie) drept împrumut din epoca istorică, târziu, deci nu din «substratul» i.-e. al Eladei, ci ca un element de «adstrat», venit dinspre Tracia prin sec. VIII—VI î.e.n. Se poate aminti asemănarea remarcabilă cu teonimul tragic Heros *Baskidithias* (θεῶν ἥρωι Βασκιδιθία, *Inscr. Graecae in Bulg.*, G. Mihailov, II, nr. 706, 707), care însă poate aparține în egală măsură la i.-e. **bhasko-* «legătură, mănunchiu» (WP, II, p. 135). În grecește, βάσκανος este evident cuvânt de împrumut, din Tracia ori Iliria (?); dar în latină *fascinum* era indigen, nu — cum greșit s-a preconizat — «βάσκανος este *fascinum*, termes de magie seraient des emprunts au thrace ou à l'illyrien» Boisacq, *Dict.*, p. 116; Hofmann *Wth.*): *fascinum* cu inițiala aspirată *f-* nu poate fi din tracă sau iliră, unde asemenea sunet nu există, căci orice *bh* indo-european a dat în acele limbi *b*, nu *f*.

Βραβεύς, gen. -έως, βραβευτής, m., «judecător la competiții, arbitru, șef», (cf. RLIGA, II, p. 251—254 Richter), derivate βραβεύειν «a decide, a tranșa», βραβεῖον «Siegespreis» (RE, III, 800—801); s-au făcut numeroase tentative de explicare, dintre care mai remarcabile sînt: *pra-bhū-* «praeesse» (Benfey, *Griech. Wurzellexicon*, II, 106); rad. **mer-* (μείρομαι, μέρος, Döderlein, *Reden und Aufsätze*, II, 145), menționate ca rezerve de Curtius, *Grazd.*, p. 541; F. Froehde, BB, VII, 1883, p. 326—327 cf. mhd. *merkaere* «Aufpasser und Beurteiler von Poesien beim Wettstreit», germ. *mark-*, altn. *mark-* «Kennzeichen», ags. *meare* «Grenze, Mark» etc., rad. **mar-*; Kretschmer, DLZ, XIV, 1893, 170: **mra-beus*, *mra-mar-* în μάρτυς; Meyer, *Hdb.*, III, p. 118 «dunklen Ursprungs. Das Ableitungssuffix

-eu- weist auf ein zunächsts zu grunde liegendes Nomen, wie etwa *βαράή, das Anordnen » (?) ; A. Fick, BB, XXVIII, 1904, 98 « aus μράβευς, mit ἀμορβεύς wesentlich gleich ist, vgl. ved. *nī-mṛgra*, *mṛgyat* etc., **mṛgheus* » ; L. Sütterlin, IF, XLV, 1927, p. 307 cf. v. ind. *mārgati* (-te), *mārgáyati* « suchen, durchsuchen, forderen » ; Debrunner, RLV, IV, p. 526 cuvînt egeean ; P. Chantraine, *La formation des noms en grec ancien* (1933), p. 125 mediteranean ; Georgiev, IF, LX, 1950, p. 171—174 împrumutat din persană **mrava* « (Rechts)sprecher » zu av. *mrav(i)* « sprechen » ; la fel Windekens, *Antiq. Class.*, XIX, 1950, p. 400, *Le Pelasgique*, p. 82 ; WP, I, p. 686 probabil i.-e. **guer-(a)** - « die Stimme erheben, loben ». După asemenea tatonări și formule artificioase este firesc ca apelativul « étymol. obscure » pentru Boisacq, *Dict.*, p. 130) să rămînă mereu « unklar » (Hofmann, *Wtb.*, p. 38 ; « unerklärt », Frisk, *Wtb.*, p. 262), cu deosebire sub raport semantic. La baza lui stă un **bra-b-* ce conține rad. i.-e. **bh e r-* « a duce, aduce » cu variate nuanțe (WP, II, p. 153—157), grad vocalic zero **bhre-*, *bhra-* în v. isl. *breth*, *brith*, *breith* « aducerea, nașterea, judecata », gallic *vergo-bretus* « funcție, magistratură ». irl. *barn* « rechteaire, Richter », cymr., bret. *barn* « Urteil », v. isl. *bráth* « tribunal », cymr. *brawd* « judecată », bret. *breut* « plaidoyer », *breujou* « jurați (les assises de la justice) ». Apelativul elenic presupune o bază de forma **bh(e)ra-b-*, cu trecere (normală în « substrat », dar nu în limba greacă) a lui *bh* la *b* și adaosul sufixului grecesc -εύς.

Κέρσος, f. « cireș », din care lat. *cerasus* (RLIGA, I, p. 589), este coradical cu gr. κράνος = lat. *cornus* « cornouiller », conținînd rad. i.-e. **k e r-* (WP, I, 411 ; WH, I, p. 202 *cerasus*) ; în ultima vreme este considerat (după Boisacq, MSL, XVII, p. 58—59 ; *Dict.*, p. 439—440 ; dar cf. Kretschmer, Glotta, V, 1914, p. 309 ; Frisk, *Wtb.*, I, p. 828) ca împrumut în greacă venit din Asia Mică sau din Tracia (traco-frigiană), mai ales din cauza formantului -s- menținut intervocalic. Dacă termenul este adus în această formă din zona traco-frigiană (asianică), ca element indo-european el nu poate fi considerat propriu ca provenit din « substratul » i.-e. al Eladei protoistorice, fiind mai curînd un import.

Κλίβανος (Herodot, Sophron), var. κρίβανος (Aleman etc.) « cuptor de campanie ; tigaie (cratiță) pentru copt pîine (turte) », der. κλίβανεύς « brutar », -άντης, -ανωτός « copt în cuptor ». K. Walter, KZ, XII, 1863, p. 380 grupă cuvîntul împreună cu verbal κρομβώ « a coace, a prăji » la rad. **kar-*, *karp-*, *karbh-*. Meyer, *Hdb.*, II, 410 « ist seiner Herkunft nach noch dunkel. Möglicherweise darf man an Zusammenhang mit lat. *carbō-n* « Kohle », κέρμος denken », — sugestii vechi, depășite, față de care s-a impus (Grienberger, Mohl etc. ; Boisacq, *Dict.*, p. 470 ; Frisk, *Wtb.*, I, p. 873) conexiunea cu baza i.-e. **k l e i b h o-*, *klibho-* « pîine coaptă în tigaie (cratiță) », got. *hlaifs*, ags. *hláf*, ahd. *hleib* « pîine » (din germ. este slav *chlebŭ*), lat. *libum* « prăjitură » etc. (WP, I, p. 499) ; s-a recunoscut astfel că în greacă termenul este împrumutat dinspre nord, dintr-o limbă de tipul *bh > b*, căci în chip firesc, cu criteriile interne grecești « κλίβανος : i.-e. (s)kleibho- lässt damit lautlich nicht vereinigen », cum bine s-a observat (RLIGA, I, p. 164, II, p. 120), fiind însă în deplină concordanță cu criteriile altei limbi i.-e., care transforma normal pe *bh* în *b*.

Πίσος, m., « mazăre » (RLIGA, I, p. 257), var. πίσος, πίσον « o păstăioasă », lat. *pisum*, este în general considerat eterogen în greacă, din cauza în primul rînd a menținerii lui -s- intervocalic : Boisacq, MSL, XVII, 58, *Dict.*, p. 787 « obscur, probabil străin (traco-frigian ?) » ; Hofmann, *Wtb.*, p. 271, WH, II, p. 311. Foarte

probabil din aceeași sursă traco-asianică, eventual de aceeași vechime în grecește ca și *κέρασος*.

Alături și amestecate cu elementele vocabularului comun elenic, stau o serie de elemente (destul de numeroase), eterogene, majoritatea foarte greu de identificat ca atare, în onomastică și toponimie, din care multe trebuie să fie indo-europene și din aceleași surse ca apelativele de mai sus. Mai semnificative și concludente apar deocamdată câteva teonime vechi grecești, care prin criteriile etimologice se dovedesc de același tip, aparținând deci aceleiași grup lingvistic ca și apelativele tilcuite aici. Astfel, *Semele*, din i.-e. **g'hem-el*, corespundent grecesc al traco-geticului *Zamolxis*, frigian *Zemelo*, slav *zemlja* etc. (AISC, V, 1949, p. 89), din Teba împreună cu fiul ei și al lui Zeus *Dionysos*; *Seirenes* (din *Zeiren-*), i.-e. **g'her-* «a dori; grație» (Studii clasice, IV, 1962, p. 319—330); *Aesculapios*, *Asclepios* (cf. *Istoria Medicinii*. Studii și cercetări, București, 1957, p. 9—24) etc. Din toponimie s-ar putea menționa doar muntele *Zarax* din Eubeia și Laconia, dacă aparține la rad. i.-e. **g'her-*, av. *zaršva* «piatră», mars. *herna* «saxa» etc. (Jokl, RLV, VI, p. 39; WH, I, p. 643).

Trăsăturile fonetice deosebitoare (indicând că aceste cuvinte și nume proprii sînt eterogene în limba greacă) aparțin unei limbi indo-europene de un tip diferit, care transformă pe *bh* în *b*, pe *g'(h)* în *z*, menține pe *-s-* intervocalic, — fenomene ce nu sînt grecești; ele pot să fie atribuite uneia din grupele etno-lingvistice vecine din nord, sau nord-est, adică (dintre limbile cunoscute în epoca antică, chiar parțial, lacunar): ilira¹, macedoneana² sau traco-frigiana³, eventual alte grupe de idiomuri «tracoide» din Asia Mică (lydienii?), din Egeea sau Elada continentală. Era o populație sau grupe de triburi pe care unii le-au botezat (adoptînd un comod, dar vag termen arhaizant) «*pelasgi*». Mai probabil sînt însă populații *tracice*, care pot fi identificate în Grecia protoistorică și au avut străvechi legături culturale, economice și etno-lingvistice cu grecii, atît în Elada, zona egeeană, cît și în spațiul de expansiune «colonială» a grecilor (Tracia, Asia Mică, Marea Neagră); iar unele elemente lexicale (onomastice, ca *Semele*, *Seirenes*) din cele menționate mai sus pot fi identificate chiar în resturile lingvistice traco-getice. Cercetarea poate și trebuie să fie continuată adîncit în același sens, spre a identifica alți termeni eterogeni, indo-europeni în lexicul elenic, — căci numai după ce se vor fi obținut și alte asemenea elemente concrete (cu genealogia etimologică elucidată) se va putea soluționa problema obîrșiei și rostului lor, determinînd sursa reală, condițiile în care au intrat ele în limba greacă, adevărata natură și semnificația istorică a celui «substrat indo-european» de care pe bună dreptate se face mult caz în ultimele decenii. Va fi necesar a stabili de asemenea dacă în adevăr este aici un «substrat» lingvistic (deci etnic-social) în sensul clasic al termenului, cum este cazul de ex. la limba română⁴, ori mai curînd elemente pătrunse sporadic în limba greacă,

¹ Despre poziția lingvistică a ilirilor (limbă satem): *Studii ilirice*, III, în *Cercetări de lingvistică*, III, 1958, p. 89—107 (= *Revue de linguistique*, VI, 1961, p. 63—84).

² Despre macedoneni și limba lor: I. I. Russu, *Macedonica*, în *Ephemeris Dacoromana*, VIII, 1938, p. 105—232; C. Poghirc, *Studii și cercetări lingvistice*, X, 1959, p. 383—392.

³ Cf. I. I. Russu, *Limba traco-dacilor*. București, 1959, p. 96—97.

⁴ Limba română prezintă cel mai tipic exemplu de «substrat» lingvistic: elementele lexicale de structură net indo-europeană, dar nu latinești-romance (de ex. *beregată*, *dărtina*, *rezema*, *vătăma* etc., în total vreo 160 termeni), pe care latina-romanica i-a preluat din gura populației traco-dacice romanizate din care s-a născut limba și poporul român. Cf. mai în urmă:

luate de populațiile protoelenice în cursul migrației spre Elada¹, eventual mai târziu, chiar în epoca istorică, de la populații de limbă indo-europeană cum ar fi cele traco-frigene (ori ilire)?; adică mai mult un fel de « adstrat », sau chiar « superstrat » lexical în limba elenică. După rezultatele modeste dobândite pînă acum în studiul etimologic al lexicului (care trebuie și va fi continuat), se pare că ultima eventualitate (« adstratul ») este mai probabilă.

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE

- AISC = Anuarul Institutului de studii clasice. Cluj (Sibiu).
 BB = Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen, herausgegeben von A. Bezzenger. Göttingen, I 1877—XXX 1907.
 Boisacq, *Dict.* = Em. Boisacq, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*. Heidelberg, 1907—1916; ed. II (stereotipă), 1923.
 Curtius, *Grdz.* = G. Curtius, *Grundzüge der griechischen Etymologie*. Leipzig, ed. V, 1879.
 Dict. Ant. = *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines* (Ch. Daremberg, E. Saglio). Paris, 1877 și urm.
 DLZ = Deutsche Literaturzeitung. Berlin, Leipzig.
 Frisk, *Wtb.* = Hjalmar Frisk, *Griechisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg, 1954 și urm.
 Hofmann, *Wtb.* = J. B. Hofmann, *Etymologisches Wörterbuch des Griechischen*. München, 1950.
 IF = Indogermanische Forschungen (K. Brugmann — W. Streitberg). Strassburg — Berlin, I 1892 și urm.
 KZ = Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung (A. Kuhn). Berlin, I 1852 și urm.
 Meyer, *Hdb.* = Leo Meyer, *Handbuch der griechischen Etymologie*. Leipzig, I—IV, 1901.
 MSL = Mémoires de la Société de linguistique. Paris.
 RE = *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* (Pauly-Wissowa). Stuttgart, I 1893 și urm.
 RLIGA = *Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde* (O. Schrader — A. Nehring), ed. II, Berlin—Leipzig, 1929 (2 vol.).
 RLV = *Reallexikon der Vorgeschichte* (M. Ebert). Berlin—Leipzig, I 1924—XV 1932.
 WH = Alois Walde, *Lateinisches etymologisches Wörterbuch*, ed. III J. B. Hofmann. Heidelberg, I 1935—8, II 1954.
 WP = A. Walde — J. Pokorny, *Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen*. Berlin, I—III, 1927—1932. Ed. II (cu unele reduceri) de J. Pokorny singur: *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. München—Bern, 1948—1959.

ÉTYMOLOGIES GRECQUES

MOTS DU «SUBSTRAT» INDO-EUROPÉEN, I

RÉSUMÉ

On a reconnu depuis longtemps dans le lexique grec ancien beaucoup de mots qui ne peuvent être expliqués ni comme éléments indo-européens helléniques, ni

Raporturile limbii române cu albaneza și cu substratul carpato-balcanic, în Cercet. de lingv., VII, 1962, p. 107—127 (= Revue de linguistique, VIII, 1963, p. 253—277).

¹ Ceea ce releva judicios și prudent la începutul veacului Em. Boisacq, *Dict.*, p. VIII « les Grecs ont charrié avec eux un grand nombre de mots empruntés aux populations qu'il ont traversées ou absorbées ou dont ils ont subi l'action eux-mêmes, et les mots 'égéen' ou 'méditerranéen' sont commodes pour caractériser ces vocables, sans qu'il faille s'étendre à leur trouver un étymon que l'avenir rendra peut-être ridicule ».

comme éléments d'emprunt, et dont la plupart manquent d'une étymologie vraisemblable, unanimement admise. On les appelle d'habitude « mots du substrat » (pélasgique, asianique, sémitique, etc.) du grec; ils ont suscité des recherches et des discussions amples et passionnées (cf. la bibliographie citée ci-dessus, p. 109—111) et continuent, par leur caractère « énigmatique », à faire le désespoir des étymologistes. Pour tous ces éléments controversés on a proposé des solutions nombreuses et variées, soit indo-européennes, soit « asianiques » ou autres, ou bien on les a considéré « emprunts », sans étymologie. Mais la plupart des tentatives sont des formules artificielles et hybrides, dénuées de tout sens et loin de constituer un apport quelque peu utile à l'étymologie hellénique (cf. p. ex. p. 111, note 3).

Beaucoup des mots grecs sans étymologie ont une structure indo-européenne; mais ils ont du être transmis par l'intermédiaire d'une langue autre que le grec. Tels sont les 8 mots qu'on étudie dans le présent article et qui sont considérés généralement comme non indo-européens; pourtant, on avait proposé déjà pour la plupart d'entre eux une solution indo-européenne, sûre ou du moins très vraisemblable: $\xi \mu \beta \omega \nu$ « toute saillie arrondie; bord arrondi », rapproché (Lottner, 1858) du lat. *umbo* « bosse de bouclier », est le correspondant hétérogène, « barbare » du gr. $\delta \mu \varphi \alpha \lambda \acute{o} \varsigma$, donc du i.-e. **ombh-*; — $\beta \alpha \lambda (\lambda) \acute{\alpha} \nu \tau \iota \omicron \nu$ « bourse », avec le lat. *folliculus* (Georgiev), donc i.-e. **bhel-no-*, *bhel-* « gonfler »; — $\beta \alpha \sigma \iota \lambda \epsilon \upsilon \varsigma$ « chef, roi », i.-e. **bha-s-*, **bhō-s-* « brillant, lumineux, distingué »; — $\beta \acute{\alpha} \sigma \kappa \alpha \nu \omicron \varsigma$ « dénigrant, calomniateur, jaloux », etc., rapproché du lat. *fascinum* (Lottner), est reconnu généralement comme un emprunt du thrace (illyrien?), i.-e. **bha-sko*, gr. $\varphi \acute{\alpha} \sigma \kappa \omega$; — $\beta \rho \alpha \beta \epsilon \upsilon \varsigma$ « juge d'un combat, arbitre; chef », i.-e. **bher-* « porter, apporter », irl. *barn* « rectaire, Richter », cymr., bret. *barn* « jugement, sentence », *breujou* « les assises de la justice » etc.; — $\kappa \acute{\epsilon} \rho \alpha \sigma \omicron \varsigma$ « cerisier », lat. *cerasus* etc., i.-e. **ker-*; en grec c'est un emprunt de l'Asie Mineure ou du thrace (Boisacq); — $\kappa \lambda \acute{\iota} \beta \alpha \nu \omicron \varsigma$ « four de campagne, tourtière », cf. got. *hlaifs*, ahd. *hleib* « pain », lat. *libum* (Grienberger, Boisacq, etc.), i.-e. **kleibho-*; — $\pi \acute{\iota} \sigma \omicron \varsigma$ « pois », lat. *pisum*; emprunt dans le grec, venu de l'Asie Mineure ou de la Thrace (Boisacq).

On relève ensuite des noms propres du grec (théonymes comme *Semele*, *Seirenes* et autres), qui par leur phonétisme semblent indiquer la même source linguistique que les mots communs discutés, à savoir un idiome indo-européen du type *satem* et qui changeait *bh* en *b*, etc.; c'est très probablement le parler des Thraco-Phrygiens, dont les traces peuvent être identifiées dans le bassin de l'Egée et en Grèce, à l'époque protohistorique.

OBSERVAȚII SEMANTICO-STILISTICE ASUPRA UNOR CUVINTE GRECEȘTI

DE

N. I. BARBU

Vocabularul limbii grecești — ca orice vocabular de altfel — poate fi studiat din mai multe puncte de vedere. Astfel, într-o istorie a limbii grecești, cum este, de pildă, *Aperçu d'une histoire de la langue grecque*, ed. 1935, A. Meillet este determinat de natura studiului să scrie de mai multe ori despre vocabularul limbii eline, dar neîncetat urmărind istoria limbii, în sectorul vocabularului. De pildă, (p. 11) între altele, denumirile mării ἄλς, πέλαγος, πόντος îi servesc să illustreze ideea că aria vocabularului grec era separată de aria italică, celtică, germanică, balto-slavă. Cuvintele ἑλαί(F)α și ἑλαί(F)ον îi servesc să arate că greaca a făcut împrumuturi dintr-o limbă egeeană. Numele zeilor (p. 66), afară de Zeus, sînt necunoscute, observă Meillet, pentru a afirma că mitologia greacă n-are aproape nimic indo-european. Autorul vorbește, desigur, și despre limba homerică, (p. 151 și urm.), cu care ocazie face observația că în loc de ἄνθος « floare » în poemele homerice se întâlnește ἄνθεμος și adjectivul « înflorit ». Κασίγνητος este — spune autorul — în dialectul eolic și arcado-cipriot un cuvînt obișnuit. Așadar, la Meillet problemele pe care le ridică vocabularul grec sînt evocate numai întrucît ilustrează anumite momente din istoria limbii grecești.

Se poate apoi studia istoria unui singur cuvînt sau a unui grup de cuvinte din același domeniu. De pildă, spre a ne limita la citarea unor lucrări mai recente, în 1961, Nadia von Brock a publicat lucrarea *Recherches sur le vocabulaire médical du grec ancien*, Paris, Klincksieck, după ce, în 1953, E. Redard publicase *Recherches sur χρῆ, χρῆσθαι, étude sémantique*. Astfel de lucrări au meritul de a pune în lumină evoluția sensurilor unui cuvînt și precizarea accepțiilor unui termen. În 1952, P. Chantraine, în cadrul discuțiilor asupra antichității — *Entretiens sur l'antiquité* — de la Geneva, la tema « La notion du divin depuis Homère à Platon » a contribuit cu expozeul « Le divin et les dieux chez Homère » și a fost dus de problema însăși să discute cuvintele θεός și δαίμων la Homer. În 1957 E. François, în *Le polythéisme et l'emploi au singulier des mots θεός, δαίμων dans la littérature grecque d'Homère à Platon* a reluat discuția problemei. De asemenea, în cadrul

lucrărilor de stilistică se pot face numeroase observații asupra vocabularului grec. Dacă J. Carrière, în 1960, în lucrarea *Stylistique grecque pratique. La phrase de la prose classique*, Paris, Klincksieck, 1960, a acordat mai puțină atenție vocabularului, în schimb P. Chantraine în lucrarea *La stylistique grecque*, publicată în 1951 trece în revistă principalele probleme ale stilisticii, precum: sunetele, cuvîntul, fraza, și, cu această ocazie, discută în treacăt — lucrarea are 24 pagini — problema compuselor, a γλῶτται-lor, a cuvintelor rare etc.

Se pot face, de asemenea, studii de vocabular asupra diferiților autori în totalitate sau parțial. De pildă, P. Chantraine, în articolul *Deux notes sur le vocabulaire comique d'Aristophane* publicat în Revue des Etudes Grecques, în 1962, p. 381, studiază cuvintele ἐντερόνηια «măruntaie» și συνωρικεύομαι «a conduce un car cu doi cai».

Toate aceste puncte de vedere din care poate fi studiat vocabularul grec își au rațiunea lor de a fi și fiecare, în chip deosebit, contribuie la cunoașterea vieții celor care au vorbit limba greacă, și a limbii grecești.

În cele ce urmează ne propunem să facem câteva observații de ordin semantic și stilistic, asupra unor cuvinte grecești din diferite domenii de activitate, care, cel puțin provizoriu, pînă la alcătuirea unor statistici ample, să pună în lumină unele aspecte caracteristice, socotim noi, pentru întregul vocabular grec. Pentru a înlesni înțelegerea metodei pe care am urmat-o, vom da mai întîi câteva exemple, vom enunța metoda și, după aceea, vom arăta constatările făcute cu privire la cuvintele studiate.

Cuvîntul πατήρ «tată», de origine indo-europeană, a fost întrebuințat în toate dialectele, începînd cu eposul homeric și terminînd cu κοινή. Cuvîntul are două categorii de sensuri: I. Sensuri pe care le-am putea numi proprii, care arată ființe între care există o înrudire de sînge și II. Sensuri figurate, desemnînd persoane sau lucruri între care nu există nici o înrudire de sînge.

I. Principalele sensuri proprii ale cuvîntului sînt următoarele: 1) (la singular) tată. Sensul se întîlnește în poemele homerice, de pildă *Il.*, V, 156; *Od.*, XI, 501; 2) (la plural) οἱ πατέρες înseamnă «părinții», tata și mama. Sensul se întîlnește la Platon, *Leg.*, 772 b., dar, probabil, este cu mult mai vechi; 3) străbunii, întemeietorii unui neam. *Il.*, VI, 209.

II. Sensurile figurate ale cuvîntului πατήρ sînt următoarele: 1) persoană respectată, comparată cu un tată, *Od.*, VII, 28; 2) autorul, creatorul, inventatorul unui lucru. Pindar, *Pitice*, IV, 314; 3) bun care produce dobîndă, Platon, *Statul*, 555 e.

Cercetînd derivatele și compusele am constatat că, afară de numele proprii, cuvîntul πατήρ are 21 de derivate și 36 de compuse, deci compusele sînt mai numeroase decît derivatele. Se constată, de asemenea, că majoritatea derivatelor și compuselor este atestată în texte posterioare eposului homeric. De exemplu, πατρίδιον «tăicuț» apare la Aristofan, *Vesp.*, 986, πατραγαθία «virtutea părinților sau a străbunilor» apare la Plutarh, *Moral.*, 183 d, 534 c; πατρωνόμος «care exercită autoritatea părintească» se întîlnește în aceeași operă, 795 e; πατροπαράδοτος «transmis din tată în fiu» se găsește la Diodor din Sicilia, XVII, 4; πατριάρχης — la autorii creștini etc. Este însă demn de remarcat că multe din derivate și compuse, atestate în texte din diferite epoci, exprimă aceeași noțiune. De exemplu, «paricid» la Homer, *Od.*, I, 299 se zice πατροφονεύς la Eschil, *Sept.*, 783 πατροφόνος, iar la Platon, *Leg.*, 869 b este substantivat. Dar tot la Eschil, *Sept.*, 752, și la alți autori se mai întîlnește și cuvîntul πατροκτόνος, iar în Antologia Palatină, 11, 348, citim cuvîntul πατρολέτωρ. Pentru a exprima noțiunea de «patrie» există, de asemenea,

mai multe cuvinte. Astfel cuvîntul ἡ πάτρα se întîlnește în *Il.*, XII, 243, la Pindar, *Olimp.*, XII, 24, la Aristofan, *Acharn.*, 147 etc. Cuvîntul ἡ πατρὶς (χώρα) în *Od.*, IV, 586; IX, 34; la Eschil, *Pers.*, 403; la Sofocle, *Phil.*, 222, la Thuc. VI, 69; πατρώα (γῆ) *Od.*, XIII, 188; Sofocle, *El.*, 67.

În această ordine de idei, trebuie să observăm că însăși noțiunea de «tată» a fost exprimată și de alte cuvinte cu care cuvîntul πατήρ a venit în concurență. Astfel cuvîntul τοκεύς de la rădăcina τεκ- «a naște» se întîlnește în *Il.*, XV, 660, apoi la Herodot I, 122, la tragici; cuvîntul γονεύς se întîlnește la Hesiod, *O.*, 233. Pindar, *Pitice*, VI, 27; Platon, *Statul*, 457 d; γεννητής «cel care dă naștere» se întîlnește la Sofocle, *O. R.*, 1015, Plat., *Crit.*, 51e etc.; cuvîntul γεννήτωρ se întîlnește la Eschil, *Suppl.*, 206; Eur., *Hipp.*, 683; Platon, *Leg.*, 878 a; γενετήρ «născător», se întîlnește la Aristotel, *Mund.*, 5 etc.

Toate aceste cuvinte comportă pentru vorbitori nuanțe pe care nu le avea cuvîntul πατήρ. Dacă luăm în considerare etimologia, textele și frecvența cu care sînt întrebuițate aceste cuvinte, se pare că πατήρ este cuvîntul κύριον «propriu» cum zice Aristotel, adică exprimă noțiunea de «tată», la propriu, fără vreo nuanță concretă. Cuvintele γονεύς, γεννητής, γεννήτωρ, γενετήρ exprimau noțiunea de tată cu o nuanță concretă cu referire la legătura de singe care există între tată și cei cărora le dădea naștere. Acest lucru a făcut ca cuvîntul πατήρ să fie întrebuițat foarte frecvent în textele — proză sau poezie — în care autorul nu avea nevoie de reliefaarea nici unei nuanțe concrete a noțiunii de «tată». Celelalte cuvinte se întîlnesc mai ales la poeți.

Pentru a putea urmări mai ușor discuțiile cu privire la alte cuvinte, este necesar să punem o oarecare ordine în constatările făcute pînă aici. Iată care sînt aceste constatări.

1. Cuvîntul πατήρ are sensuri proprii și sensuri derivate.
2. Sensurile derivate, pe care noi le-am numit figurate, în afară de acela de «persoană respectată» sînt mai noi. Aceste sensuri au apărut în timpul dezvoltării economiei sclavagiste (de exemplu «bun care produce dobindă»).
3. Compusele sînt mai numeroase decît derivatele.
4. Compusele și derivatele sînt posterioare eposului homeric, majoritatea fiind atestate în texte scrise după secolul al IV-lea î.e.n.
5. Cu rare excepții, derivatele și compusele au cîte unul sau două sensuri.
6. Multe din derivate și compuse exprimau aceeași noțiune, cu nuanțe diferite.
7. Cuvîntul πατήρ a venit în concurență cu alte cuvinte, care, comportînd nuanțe concrete, au fost întrebuițate mai ales în texte poetice, pe cînd cuvîntul πατήρ, exprimînd noțiunea la propriu, a fost mai frecvent întrebuițat în toate textele.
8. Derivatele și compusele cuvîntului πατήρ sînt mai numeroase decît sensurile acestui cuvînt.

Μήτηρ a însemnat 1) (la propriu) «mamă» la oameni și animale: *Il.*, VI, 58; XVII, 4; *Od.*, X, 414; la figurat a însemnat: mama zeilor: Xen., *Hell.*, III, 3, 2; Eur., *Bacch.*, 59; 2) pămîntul, sursa hranei: Eschil, *Sept.*, 16, Sofocle, *O. C.*, 1481; 3) oraș — patrie: Eschil, *Sept.*, 416; 4) vița de vie — sursa vinului, Eur., *Ale.*, 757; 5) scut ca izvor al victoriei: Eur., *Tr.*, 1222; 6) inteligență, mamă a relexor: Sofocle, *Phil.*, 1361; 7) femeie în vîrstă: Diodor din Sicilia, XVII, 37. Cuvîntul μήτηρ are 11 derivate, dintre care numai trei μετρουῖα «mamă vitregă» *Il.*, V, 389, μητρῶος,

-α, -ον *Od.*, XIX, 410 și μήτρως, -ωος, -ωϊ, -ωα «unchi după mamă» *Il.*, II, 662 se întâlnesc la Homer, restul de opt sint atestate posterior. Din cele 26 de compuse numai μητροπάτωρ «bunic după mamă» se întâlnește la Homer, *Il.*, XI, 224, restul sint atestate posterior. Merită de asemenea să fie remarcat faptul că pentru noțiunea de «ucigașul mamei» la Eschil se întrebuintează următoarele derivate: μητραλοίας, *Eum.*, 153; μητροκτόνος, *Eum.*, 102; μητροφόνος, *Eum.*, 257. Mai există și cuvântul μητροφόντης întâlnit la Euripide, *Or.*, 479. Nu încape nici o îndoială că aceste cuvinte au fost create pentru nuanțele diferite pe care le comportau în virtutea etimologiilor diferite. Comparat cu cuvântul πατήρ, cuvântul μήτηρ are mai puține derivate și compuse. Nici un compus al cuvântului μήτηρ nu este compus cu ἄρχω. Sint însă unele compuse cu πόλις. Acesta explică situația femeii la greci, care n-avea nici un rol de conducere în viața politică. În semantică, în derivatele și compusele cuvântului se reflectă, ca și la πατήρ, evoluția societății și gândirii grecești. Derivatele care se refereau la cultul Cibelei arată între altele acest lucru; μητραγυρέω «a face chetă pentru zeița Cibela», Antiphan. (*Ath.* 226 d); μητραγύρετης «cel care făcea chetă»; μητριζω «a sărbători pe Cibela»; aceste cuvinte nu se întâlnesc la Homer.

Cuvintele care mai exprimă noțiunea de «mamă» sint γενέτειρα de la γενετήρ «născător», întâlnit la Pindar, *N.*, 7, 2 deci în poezie; μάμμη *Anth. Pal.* XI, 67; οἰκοδέσποινα «stăpîna casei» Plutarh, *M.*, 140 c. Nici unul dintre aceste cuvinte n-a putut înlocui cuvântul μήτηρ, ci au rămas confinate în domeniul poeziei, ca și τεκοῦσα «născătoare», datorită nuanțelor pe care le comportau. Oprindu-ne asupra a două cuvinte care denumeau părți ale corpului omenească, constatăm că noțiunea de corp este redată prin cuvintele σῶμα, δέμας, σάρξ. Σῶμα are următoarele sensuri: 1) cadavru (om și animal) la Homer, *Il.*, VII, 79; 2) corpul viu (om și animal) la Hesiod, *O.*, 538, Pind., *O.*, 6, 93, Teognis, 650 etc.; 3) ființă vie, individ, Sofocle, *O. C.*, 1568; 4) obiect tangibil, materie concretă, Platon, *Pol.*, 288 d; 5) dovadă, probă, Aristotel, *Rhet.*, I, 1; 6) corp solid, în opoziție cu suprafața, Aristotel, *Cael.*, I, 1, 2; 7) masă, ansamblu de corpuri, Platon, *Tim.*, 31 b.; 8) organ al corpului cu indicația organului: τὸ σῶμα τῶν νεφρῶν Arist., *Hist. anim.*, II, 17 «rinichiul». Îmbogățirea semanticii cuvântului σῶμα de la Homer pînă la Aristotel este clară; pornind de la noțiunea de cadavru, σῶμα a ajuns să exprime, între altele, și ideea de corp solid, în opoziție cu suprafața, și noțiunea de materie, în general. Cuvântul σῶμα are nouă derivate și 21 compuse. Toate derivatele și compusele sint posteriore lui Homer. O bună parte din derivate și din compuse au fost create de filozofi, de pildă σωματικός «corporal», Arist., *Eth. Nic.*, I, 12, 6; σωματότης «natură corporală» Sext. Emp., *Contra Math.*, III, 85; σωματώ «a face compact» Aristotel, *G. A.*, II, 4, 20; σωματοειδής «care are forma și consistența unui corp material», Platon, *Phaed.*, 83 d; σωματοποιέω «a face corpuri»; σωματοποιῶ «facere de corpuri»; σωματοποιός «făcător de corpuri»; σωματοποίησις «facere de corpuri»; σωματουργός «făcător de corpuri» toate întâlnite la Stobaios sec. V e.n.

Cuvântul σῶμα a furnizat derivate și pentru domeniul negoțului (de pildă σωματεμπορέω a face negoț cu sclavii, Strabo, 669), pentru gimnastică (σωμασκέω «a-și exersa corpul», σωμασία «exercitarea corpului») și pentru domeniul militar (σωματοφύλαξ) etc.

În ceea ce privește îndepărtarea de sensul original, trebuie să observăm că derivatele s-au menținut mai aproape de noțiunea de bază.

Cuvîntul δέμας înseamnă « construcția corpului, statură, trup ». La Homer, se întîlnește întotdeauna la acuzativ însoțit de un adjectiv. De exemplu μικρός δέμας, « mic de statură », sau după un verb la mod personal δέμας δ' ἤικτο γυναίκε, *Od.*, IV, 796, « semăna la port cu o femeie ». Rar se întîlnește cînd este vorba de animale: *Od.*, X, 240, sau de morți: Eur., *Or.*, 40, 1066. La tragici cu o perifrază οἰκετῶν δέμας Soph., *Tr.*, 908 = οἰκετής = seruus; μητρῶν δέμας = μητέρα, Eschil, *Eum.*, 84; adv. δέμας πυρός, *Il.*, XI, 596 = ca focul.

Se vede deci că cuvîntul δέμας care comportă o nuanță mai concretă decît σῶμα, a rămas limitat la un singur înțeles. N-a dezvoltat derivate, nici compuse. S-a întrebuițat mai ales în poezie.

Cuvîntul σάρξ care înseamnă « carne » se întîlnește la Eschil, *Sept.*, 622, cu sensul de « corp », în opoziție cu sufletul. Cuvîntul s-a întrebuițat în poezie, pentru calitățile lui expresive, și în unele texte filozofice. Și aici deci, ca și în cazul cuvintelor πατήρ, μήτηρ din două sau mai multe cuvinte care exprimau aceeași noțiune, cuvîntul care exprima noțiunea la propriu, fără să comporte vreo nuanță specială concretă, avea răspîndirea cea mai largă, iar celelalte rămîneau confinate în domeniul poeziei și nu aveau derivate.

Pentru noțiunea de ochi în limba greacă existau mai multe cuvinte, printre care ὀφθαλμός, ὄμμα, ὄψις. Cuvîntul ὀφθαλμός are următoarele sensuri: 1) ochi (la plural) *Od.*, III, 373; δεσπότης ὀφθαλμός, Xen., *Oec.*, X, 12; 2) lucru prețios, Pind., *O.*, 2, 11; 3) luna, Pind., *O.*, III, 36; 4) gaură prin care trece visla; 5) mugurul viței; 6) bandaj la ochi: Hipp., 742; 7) un fel de pește.

Cuvîntul ὀφθαλμός are șapte derivate și nouă compuse. Cele mai vechi texte în care sînt atestate datează din secolul al V-lea î.e.n.; majoritatea derivatelor și compuselor sînt din domeniul medicinei, precum ὀφθαλμία « boală de ochi » ὀφθαλμοειδής, « ca un ochi » numai cîteva aparțin domeniului poeziei: ὀφθαλμίδιον « ochisor », Aristoph., *Eq.*, 909; ὀφθαλμότεκτος « care înmoaie ochii », Eur., *Alc.*, 184; ὀφθαλμώρυχος « care smulge ochii », Eschil, *Eum.*, 186.

Cuvîntul ὄμμα înseamnă: 1) ochi, *Il.*, I, 225; 2) soarele ὄμμα αἰθέρος, Aristoph., *Nu.*, 285; 3) noaptea νυκτὸς ὄμμα; 4) ființă scumpă, Eschil, *Ch.*, 238. Cuvîntul are numai trei derivate și cinci compuse. Majoritatea sînt din domeniul poeziei: ὄμματόω « a face clarvăzător » Esch., *Choeфор.*, 854; ὄμματοστερής « lipsit de vedere », Sofocle, *O. C.*, 1260; ὄμματουργός « cel care face ochi ». Ὀψις înseamnă « vedere » și apoi « organul vederii », la Sofocle, *Antigona*, 52, Xenofon, *Comu.*, V, 6.

Dintre aceste trei cuvinte, cel mai frecvent întrebuițat este cuvîntul ὀφθαλμός. Acest cuvînt are și semantica cea mai bogată și cele mai numeroase derivate și compuse. Cuvîntul ὄμμα are semantica mai restrînsă, iar derivatele și compusele sînt mai puțin numeroase. În schimb, semantica, afară de primul sens, este în întregime figurată, iar derivatele și compusele sînt întrebuițate mai ales de poeți și de filozofi. Așadar și aici cuvîntul ὀφθαλμός a exprimat noțiunea la propriu. A fost întrebuițat în proză, iar ὄμμα s-a specializat mai ales în sensuri figurate și a fost întrebuițat mai ales de poeți.

Din exemplele date se vede că am ales cuvintele studiate din diferite domenii: 1) din domeniul relațiilor de familie πατήρ și μήτηρ; 2) din domeniul corpului omenesc σῶμα și sinonimele, ὀφθαλμός și sinonimele. Se pune deci mai întîi problema domeniului din care sînt luate cuvintele studiate. În al doilea rînd, în cadrul diferitelor domenii, am cercetat etimologia și, prin aceasta, am încercat să stabilim vechimea aproximativă a cuvîntului. Am studiat apoi semantica, în

care am distins: sensurile proprii; sensurile figurate; frecvența sensurilor și domeniilor în care sînt întrebuițate. În al treilea rînd, am studiat derivatele și compusele, la care s-au pus următoarele probleme: vechimea atestării, semantica, domeniul în care sînt întrebuițate.

Vom da în cele ce urmează constatările făcute la alte cuvinte pe care, din lipsă de spațiu, nu le vom mai putea urmări în amănunt, ci vom enunța numai rezultatele la care am ajuns. Din domeniul relațiilor de familie am mai studiat cuvintele υἱός, «fiu», θυγάτηρ «fiică», ἀδελφός «frate». Din domeniul corpului omenesc am mai cercetat și următoarele cuvinte: κεφαλή, κάρα «cap» cu sinonimele, χεῖρ «mînă», πούς «picior».

Iată și cuvintele din alte domenii:

Din domeniul agricol: γαῖα, χθών «pămînt», ἄρουρα «livadă», πέδον, πεδίον «cîmpie», γεωργός «plugar», γεωτόμος «plugar», γεωργέω «a plugări», ἄρόω, ἀροτριάω, ἀροτριώω «a ara», ἄροτρον «plug», ἄμαξα «car cu patru roate», ἄγροικος «țăran» ἵππος «cal», αἶξ «capră», οἶς «oale», κύων «ciine».

Din domeniul religios: θεός, δαίμων «zeu», προσκυνέω «a se închina», ἱκετεύω «a se ruga», apoi cîteva nume de zei.

Din domeniul comercial: cuvinte care denumesc negustorul: ἔμπορος «negustor» și altele; cuvinte care denumesc marfa: ἐμπόρευμα «marfă»; cuvinte care denumesc acțiunea: ἐμπορεύομαι «a face negoț»; cuvinte care denumesc locul unde se face negoț: ἐμπόριον, πρατήριον; ἰχθυοπώλιον «piață de pește».

Din domeniul politic: πόλις, ἄστυ «cetate», bineînțeles cu derivatele și compusele.

Din domeniul juridic: θέμις «lege divină», δίκη «drept, justiție», și derivatele lor și cuvintele care înseamnă «a judeca», «judecător», «a ancheta», «a osîndi» etc.

Din domeniul administrativ: cuvintele care exprimă ideea de a administra precum și cuvintele care arată diferite împărțiri administrative.

Am mai examinat apoi vocabularul epopeii, liricii, tragediei, comediei, istoriei, filozofiei.

Iată acum constatările pe care le-am făcut cercetînd aceste cuvinte:

I. Domeniul din care au fost luate cuvintele și etimologia lor. Cuvintele care denumesc relațiile de familie de bază precum sînt πατήρ, μήτηρ, γονεύς (i.e. *gene-, *geno-) τοκεύς (i.e. *teleg-), υἱός (i.e. *suiu-), θυγάτηρ sînt de origine indoeuropeană.

Faptul acesta este de reținut și pentru alte constatări pe care le vom face în cele ce urmează. Tot de origine indo-europeană sînt și cuvintele care denumesc corpul omenesc și cele care denumesc părți ale corpului omenesc: ὀφθαλμός (i.e. *aiwi-aks), ὄμμα (i.e. *ogumh-).

Domeniul agricol. Dintre cuvintele care denumesc pămîntul sînt indo-europene următoarele: χθών (*g'dhom) ἄρουρα (lat. aruum), ἄργός (lat. ager), πέδον, πεδίον (*ped — om). Nu se cunoaște însă etimologia cuvîntului γῆ, care este cel mai frecvent întrebuițat și, după cum vom vedea îndată, are și cele mai multe compuse. Este foarte interesant de constatat că cuvintele care exprimă noțiunea de plugar sînt compuse sau derivate. De pildă: γεωργός «plugar», ἄγροικος, ἄγροίτης «om de țară». Același lucru se constată și cu privire la cuvintele care arată acțiunea plugăritului: γεωργέω, ἄρόω, ἀροτριάω, ἀροτριώω. Două cuvinte

care arată instrumentele de bază ale plugăritului ἄροτρον (derivat) și ἄμαξα sînt indo-europene (scr. *akśah*, lat. *axis*).

Dintre cuvintele care arată animale următoarele sînt indo-europene: βοῦς «bou», ἵππος «cal», κύν «ciine», αἶξ «capră».

Domeniul comercial. Cuvintele de bază care exprimă noțiunile de «negustor», «a face negoț», «marfă», locul unde se face negoțul, sînt compuse sau derivate. De pildă: de la πόρος «loc de trecere» «cale de comunicare» avem ἔμπορος «negustor»; ἐμπορέω «a face negoț» ἐμπόρευμα «marfă». De la κάπηλος «negustor cu mărunțeaua» (după Ernout împrumutat, ca și *caupo*, dintr-o limbă mediteraneană neindo-europeană) avem καπηλός «negustoreasă de mărunțișuri»; καπελικῶς «ca un negustor cu mărunțeaua», «puțin loial»; καπηλεύω «face un lucru ca un negustor cu mărunțeaua». Și aici aceeași confirmare a istoriei: negoțul s-a dezvoltat mai ales în perioada sclavagistă a societății și, cu deosebire, după ce grecii au ajuns la mare, pe care, așa cum s-a remarcat de mult de către învățați, grecii, spre deosebire de alte popoare indo-europene, au numit-o ἄλς «sărată» și nu de la o temă care este prezentă în latinescul *mare*.

Domeniul politic. Cele două cuvinte principale care denumesc cetatea, πόλις și ἄστυ sînt cuvinte vechi, dar cuvintele πολιτής «cetățean»; πολιτεία «constituție», πολιτικός «politic» πολιτεύμα «act de administrație», πολιγραφέω «a înscrie pe cetățeni», πολιτοκοπέω «a capta favorarea cetățenilor» sînt derivate și compuse, deci au fost create pe măsură ce s-a dezvoltat viața în cetate.

Același lucru se constată și în domeniul administrației. Astfel cuvîntul διοικέω «administrez» este compus și apare atestat la scriitorii din secolul al V-lea î.e.n. Același lucru vedem și cu privire la sinonimul său οικονομέω. Cuvîntul ταμίας «chelar», «intendent», este atestat în *Il.* XIX, 44, dar derivatele sale ταμεία «administrație bine chibzuită», ταμείον «depozit de provizii», ταμείω «a fi intentend», «a fi intentend public», «a fi cvestor (la Roma)» s-au dezvoltat mult mai tîrziu și sînt atestate începînd cu scriitorii din secolul al V-lea î.e.n.

Din domeniul juridic. Și aici constatăm același lucru. Astfel cuvîntul δίκη (răd. * *deik-*, *dik-*) «fel de a se comporta», apoi «regulă», «drept», «justiție», se întîlnește atestat în *Odissea*, XI, 218. Tot așa și δικάζω, *Il.*, VIII, 431. Dar cuvîntul δικαιοδοσία «convenție internațională pentru a judeca un străin în țara sa, potrivit legilor sale» este atestat de Polib., XXIV, 1, 2; δικαιολογέω «a susține dreptul său, a pleda cauza sa» este atestat la Lysias, iar δικαιόω «a dovedi ca drept» se întîlnește la Eschil, *Ag.*, 393. Cuvîntul θέμις (răd. **dhe-* «pun») «regulă divină sau umană» este atestat la Homer, *Od.*, XIV, 56, dar compusul său θεμισκρέων «care guvernează cu dreptate» se întîlnește abia la Pindar, *P.*, V, 38.

Domeniul religios. Este foarte interesant, din punctele de vedere în discuție. Astfel se discută încă asupra etimologiei cuvîntului θεός și asupra cuvîntului δαίμων. Pe de altă parte, nu se știe care sînt deosebirile de nuanțe între cele două cuvinte. Majoritatea numelor zeilor n-au o etimologie indo-europeană. Numai aceste constatări ne arată, fără a intra în alte amănunte, că religia greacă a suferit transformări profunde în decursul timpului, pînă s-a constituit Olimpul homerice.

Domeniul filozofiei. Filozofia a înflorit cu deosebire începînd cu secolul al VI-lea î.e.n. În acest domeniu au trebuit exprimate noțiuni noi, precum «gîndire», «rațiune», «judecată», «raționament», «materie», «atom», «univers», «general», «particular» etc. Cuvintele ψυχή, λόγος, βουλή, γνώμη (= suflet, rațiune, sfat, gîndire) sînt indo-europene, dar etimologia cuvintelor νοῦς = gîndire și ὕλη =

= materie, care au avut o carieră strălucită în domeniul filozofiei, este necunoscută. Nu putem afirma nimic cu precizie în această privință dar este semnificativ faptul că două din cuvintele care au avut un rol de seamă în epoca de înflorire a filozofiei n-au o etimologie sigură.

Prin urmare, cercetînd raportul dintre etimologia și domeniul căruia îi aparțin cuvintele cercetate, se constată că acest raport reflectă foarte fidel evoluția societății și gîndirii elene. Exemplu comparativ: cuvintele care denumesc relații de familie și părți ale corpului omenesc sînt vechi indo-europene, pe cînd cuvintele de bază din domeniul comercial $\epsilon\mu\pi\omicron\rho\omicron\varsigma$, $\epsilon\mu\pi\acute{o}\rho\epsilon\upsilon\mu\alpha$ sînt derivate.

II. Semantica cuvintelor studiate. Cuvintele care denumesc relații de familie și părți ale corpului omenesc, precum sînt $\pi\alpha\tau\acute{\eta}\rho$, $\mu\acute{\eta}\tau\eta\rho$, $\delta\phi\theta\alpha\lambda\mu\acute{o}\varsigma$, $\chi\epsilon\acute{\iota}\rho$ au o bogată semantică. Dimpotrivă, cuvintele din domeniul agricol și comercial — $\alpha\gamma\rho\tau\epsilon\rho\nu$, $\gamma\epsilon\omega\rho\gamma\acute{o}\varsigma$, $\epsilon\mu\pi\omicron\rho\omicron\varsigma$ — n-au nici un sens figurat. Singurul cuvînt din acest domeniu, $\alpha\mu\alpha\acute{\xi}\alpha$, denumea constelația Ursa mare. Dintre animale $\beta\omicron\upsilon\varsigma$ a însemnat, între altele: 1) scut acoperit cu o piele de bou; 2) om prost; 3) o specie de pește; 4) prăjitură cu două cornulețe; 4) a intrat în proverbul «I s-a așezat un bou pe limbă», adică i s-a dat o monedă pe care era efigia unui bou, ca să tacă. În ordine descrescînd urmează: $\iota\pi\pi\omicron\varsigma$ și $\kappa\acute{\upsilon}\omega\nu$. Din domeniul politic, cuvîntul $\pi\acute{o}\lambda\iota\varsigma$ are o semantică ceva mai largă, pe cînd cuvîntul $\alpha\varsigma\tau\upsilon$ n-are decît două-trei sensuri dintre care nici unul figurat. Din domeniul juridic, $\delta\acute{\iota}\kappa\eta$ are o semantică mai bogată decît $\theta\acute{\epsilon}\mu\iota\varsigma$. Din domeniul filozofic, o foarte bogată semantică au cuvintele: $\lambda\acute{o}\gamma\omicron\varsigma$ și $\psi\lambda\eta$. Bogăția sau sărăcia semantică relativă a cuvintelor din diferite domenii și, îndeosebi, sensurile figurate ne arată importanța și frecvența cuvintelor în vorbire. Cuvintele $\pi\alpha\tau\acute{\eta}\rho$ și $\mu\acute{\eta}\tau\eta\rho$ au, relativ, multe sensuri figurate, pe cînd $\alpha\gamma\rho\tau\epsilon\rho\nu$ nici unul. Dimpotrivă, cuvintele denumind animalele: $\beta\omicron\upsilon\varsigma$, $\iota\pi\pi\omicron\varsigma$, $\kappa\acute{\upsilon}\omega\nu$, $\alpha\acute{\lambda}\xi$ au avut și sensuri figurate. Cuvîntul $\alpha\gamma\rho\tau\epsilon\rho\nu$ nu s-a impus atenției vorbitorului atît cît s-a impus cuvîntul $\beta\omicron\upsilon\varsigma$, pentru a căpăta și sensuri figurate.

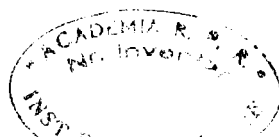
Credem că tot aici este locul să amintim și despre cuvintele care denumesc aceeași noțiune. Am văzut că de pildă pentru noțiunea de «tată», grecii în afară de cuvîntul $\pi\alpha\tau\acute{\eta}\rho$, mai dispuneau de cuvintele: $\tau\omicron\kappa\epsilon\upsilon\varsigma$, $\gamma\epsilon\nu\epsilon\tau\acute{\eta}\rho$, $\gamma\omicron\nu\epsilon\upsilon\varsigma$; pentru noțiunea de corp aveau cuvintele $\sigma\acute{\omega}\mu\alpha$ și $\delta\acute{\epsilon}\mu\alpha\varsigma$; pentru noțiunea de pămînt dispuneau de cuvintele: $\chi\theta\acute{\omega}\nu$, $\gamma\alpha\acute{\iota}\alpha$, $\pi\acute{\epsilon}\delta\omicron\nu$, $\pi\epsilon\delta\acute{\iota}\omicron\nu$, pentru noțiunea de pămînt cultivat aveau cuvintele: $\alpha\gamma\rho\rho\rho\alpha$, $\acute{\alpha}\gamma\rho\omicron\varsigma$ etc.

Important este să știm cînd și de ce au fost create aceste cuvinte care exprimau aceeași noțiune ca altele. Cuvintele $\pi\alpha\tau\acute{\eta}\rho$, $\tau\omicron\kappa\epsilon\upsilon\varsigma$, $\gamma\omicron\nu\epsilon\upsilon\varsigma$, $\gamma\epsilon\nu\epsilon\tau\acute{\eta}\rho$, sînt indo-europene, sînt deci foarte vechi. Între ele există totuși o ierarhie cronologică: cuvîntul $\tau\omicron\kappa\epsilon\upsilon\varsigma$ este un derivat de la radicalul indo-european **teq-* cuvîntul $\gamma\omicron\nu\epsilon\upsilon\varsigma$ de la **gen-* **gon-*. Pare deci probabil că cuvîntul $\pi\alpha\tau\acute{\eta}\rho$ a apărut înaintea celorlalte. Dar de ce s-au mai creat și celelalte cuvinte? Se pare că nevoia de a exprima anumite nuanțe plastice ale noțiunii pe care nu le mai arăta cuvîntul $\pi\alpha\tau\acute{\eta}\rho$ a dus la crearea acestor noi cuvinte. Aceste nevoi de exprimare mai plastică a diferitelor noțiuni nu sînt însă decît cerințe, dacă ne este îngăduit să întrebuițăm termenul, de ordinul expresivității estetice. Lucrul acesta ne este dovedit de soarta cuvintelor care exprimau anumite nuanțe plastice ale noțiunii. De pildă cuvîntul $\pi\alpha\tau\acute{\eta}\rho$ a fost întrebuițat de proză — istorie, filozofie, retorică etc. pe cînd cuvintele $\tau\omicron\kappa\epsilon\upsilon\varsigma$, $\gamma\omicron\nu\epsilon\upsilon\varsigma$, $\gamma\epsilon\nu\epsilon\tau\acute{\eta}\rho$ etc. se întîlnesc mai ales în poezie. Același lucru s-a întîmplat și cu cuvîntul $\gamma\acute{\eta}$ față de cuvîntul $\chi\theta\acute{\omega}\nu$ care a fost favoritul poeziei. Aristotel

Ar fi interesant de stabilit domeniile în care își dezvoltă cuvintele sensurile lor figurate, dar acest lucru n-a fost făcut. Sondajele restrinse pe care le-am făcut la câteva cuvinte nu ne-au îngăduit să tragem concluzii în această privință. De pildă, cuvîntul *πατήρ* al cărui prim sens face parte din domeniul relațiilor de familie a trecut în domeniul religios: *Zeῦ πάτερ* «Zeus tată», în domeniul relațiilor cu străinii: *Ξεῖνε πάτερ* «tată străin»; în domeniul comercial: sensul de «bun care produce dobîndă»; în domeniul meșteșugăresc: sensul de «autor al unui lucru». Cuvîntul *ἄμαξα* «căruță» a trecut în domeniul astronomic, denumind «Ursa mare», iar cuvîntul *ὄλη*, al cărui prim sens este acela de «pădure», a sfîrșit prin a căpăta sensul de «materie din care este făcută lumea», deci a căpătat un sens din domeniul filozofiei.

Trebuie să începem prin constatarea că nu toate cuvintele au dezvoltat derivate și compuse numeroase. De exemplu, din domeniul cuvintelor care denumesc relații de familie, cuvintele *πατήρ*, și *μήτηρ* au cele mai multe derivate și compuse, pe cînd cuvintele *υἱός*, *ἀδελφός*, *θυγάτηρ* au, relativ, foarte puține. În domeniul agricol, cuvîntul *βοῦς* «bou» are 70 de derivate și compuse pe cînd la cuvîntul *ἵππος* «cal» derivatele și compusele ating cifra de 270. Cuvîntul *ἄμαξα* «car cu patru roți» are 25 de derivate și compuse pe cînd cuvîntul *ἄροτρον* «plug» n-are decît nouă. Cauza deosebirii cantitative dintre derivatele și compusele diferitelor cuvinte, rezidă desigur în importanța lucrului denumit și în frecvența cuvîntului. De pildă *πατήρ* și *μήτηρ* aveau un rol mai însemnat în societate decît *υἱός*, *ἀδελφός* etc. De asemenea, *ἄμαξα* «car cu patru roți» era mai important decît *ἄροτρον* «plugul». La greci, cuvîntul *ἵππος* «cal», cu ale sale 270 de derivate și compuse față de *βοῦς* «bou» care n-are decît 70, ne arată că boul avea o mai mică importanță decît calul. Cercetînd raportul dintre derivate și compusele cuvintelor latinești, *bos* și *equus*, am constatat că lucrurile stau invers, adică cuvîntul *bos* (bou) are mai multe derivate și compuse decît *equus* (cal). Explicația nu poate rezida decît în faptul că în Italia boul avea o mai mare importanță decît calul.

Trebuie de asemenea subliniat că, aproape în proporție de 95% dacă nu și mai mult, derivatele și compusele au, în marea lor majoritate, o semantică săracă sau foarte săracă, față de cuvîntul de la care pornesc. Astfel cuvîntul ἀμαξοπηγός înseamnă pur și simplu «fabricant de căruțe» iar cuvîntul ἰχθυοπώλιον «piață de pește».

În privința vechimii derivatelor față de compuse, după statisticile parțiale și, desigur, cu totul provizorii pe care le-am făcut, se pare — repet, se pare — că derivatele sînt în general mai vechi decît compusele. În orice caz, unele statistici mai sigure pe care le-am făcut mi-au indicat că la unele cuvinte foarte multe derivate s-au dezvoltat între secolele III î.e.n.—V e.n. Afirmația se bazează, desigur, pe statistici cu totul parțiale.

În general în cea mai mare parte a cuvintelor cercetate, compusele sînt mai numeroase decît derivatele. Acest lucru, dacă se va confirma prin statistici ulterioare mai ample, ne arată că dintre cele trei mijloace pe care putea să le ofere un cuvînt limbii spre a exprima noțiuni noi, și anume: semantica, derivația și compunerea — în limba greacă cel mai des folosit a fost compunerea.

Am constatat, de asemenea, că, la cuvintele cercetate, așa numitele γλῶτται au o semantică, o derivație și o compunere foarte slabă față de cuvintele κύρια : de pildă, χθών « față de γῆ, τοκεύς, γονεύς, γενετήρ față de πατήρ, δέμας față de σῶμα, ὄμμα față de ὀφθαλμός.

Din constatările făcute se pot trage, provizoriu, cîteva concluzii de ordin mai general.

Spre deosebire de studiile întreprinse pînă acum, în care se făceau observații de ordin istoric asupra unor cuvinte grecești sau se studia vocabularul unui domeniu de activitate sau se făcea istoria unui cuvînt, în lucrarea de față s-au cercetat cîteva dintre cuvintele de bază din diferite domenii: relații de familie, corpul omenesc, agricultură, comerț, administrație, politică etc.

La aceste cuvinte s-au studiat următoarele probleme: 1) etimologia; 2) semantica; 3) derivatele; 4) compusele; 5) cuvinte care exprimă aceeași noțiune.

Constatările provizorii prin natura materialului limitat care a fost studiat, sînt următoarele:

1. În etimologia, semantica, derivatele și compusele cuvintelor studiate se reflectă fidel dezvoltarea economică, socială, politică, intelectuală a societății grecești. Unele cuvinte sînt de origine indo-europeană, altele împrumutate, altele create, multe derivate, multe compuse. Serierea cuvintelor pe etimologii, și a sensurilor și derivatelor și compuselor lor în ordine cronologică, ar constitui o mică schiță istorică a societății grecești.

2. Unele cuvinte au rămas întrebuințate într-un singur domeniu, adesea cu un singur sens, iar altele au fost folosite în mai multe domenii, îmbogățindu-și semantica. Sensurile figurate, în majoritatea cazurilor studiate, sînt mai recente decît sensurile proprii și, adesea, mai numeroase.

3. Derivatele sînt mai vechi decît compusele. Derivatele și compusele au o semantică mai săracă decît cuvintele de la care pornesc.

4. Dintre mai multe cuvinte care exprimă aceeași noțiune, unul este cuvîntul « propriu », întrebuințat în toate stilurile limbii, iar altele sînt întrebuințate mai ales în poezie. Multe cuvinte au fost create din nevoia de exprimare plastică a noțiunilor.

5. Dintre cele trei mijloace de îmbogățire a vocabularului luate în considerare — semantica, derivația, compunerea — cel mai frecvent și mai productiv s-a dovedit a fi compunerea care a fost foarte mult folosită începînd cu perioada alexandrină.

6. Atestarea unui cuvînt pentru prima dată la un scriitor nu este o dovadă sigură a cronologiei lui. Totuși este sigur de pildă că ὕλη cu sensul filozofic de « materie » nu exista pe vremea lui Homer; că derivatele și compusele sînt mai noi decît cuvîntul de la care pornesc; că o etimologie care nu este indo-europeană constituie un indiciu de pătrundere mai tîrzie în limbă a cuvîntului respectiv.

OBSERVATIONS SÉMANTICO-STYLISTIQUES SUR QUELQUES MOTS GRECS

RÉSUMÉ

Contrairement aux études entreprises jusqu'à présent, études dans lesquelles on faisait ordinairement des observations d'ordre historique sur certains mots grecs, ou on étudiait le vocabulaire d'un certain domaine d'activité, ou bien on faisait l'histoire d'un mot, le travail présent étudie quelques mots principaux provenant de domaines divers: relations de famille, corps humain, agriculture, commerce, administration, politique, etc.

L'auteur a étudié les problèmes suivants concernant ces mots: 1) l'étymologie, 2) la sémantique, 3) les dérivés; 4) les composés; 5) les mots qui expriment la même notion.

Les constatations provisoires, à cause de la nature limitée du matériel qui a été étudié, sont les suivantes:

1. Dans l'étymologie, la sémantique, les dérivés et les composés des mots étudiés se reflète avec fidélité l'évolution économique, sociale, politique et intellectuelle de la société grecque. Quelques mots sont d'origine i.-e., d'autres empruntés ou créés et un bon nombre ne sont que des dérivés ou des composés. Le groupement des mots selon leur étymologie, leur sens, leurs dérivés et leurs composés par ordre chronologique pourrait donner une esquisse historique de la société grecque.

2. Quelques mots n'ont été usités que pour un seul domaine et souvent avec un seul sens; d'autres furent employés en plusieurs domaines, s'enrichissant leur sémantique. Les sens figurés, dans la majorité des cas étudiés, sont plus récents que les sens propres, et souvent nombreux.

3. Les dérivés sont plus anciens que les composés. Les dérivés et les composés sont moins riches en sens que les mots desquels ils proviennent.

4. Parmi les mots qui expriment la même notion, le mot « propre » est celui employé dans tous les styles de la langue; les autres sont usités surtout dans la poésie. Beaucoup de mots ont été créés par besoin d'expressivité.

5. Des trois procédés d'enrichissement du vocabulaire: le changement sémantique, la dérivation et la composition, c'est ce dernier qui fut le plus fréquent et le plus productif, surtout depuis l'époque alexandrine.

6. L'attestation pour la première fois d'un mot chez un écrivain, n'est pas une preuve sûre de sa chronologie. Il est sûr toutefois que ὕλη p. ex. n'avait pas le sens de « matière » au temps d'Homère; que les dérivés et les composés sont plus récents que le mot dont ils proviennent; qu'une étymologie qui n'est pas indo-européenne constitue un indice de la pénétration plus tardive dans la langue du mot étudié.

UNE CLASSIFICATION FONCTIONNELLE DES PHONÈMES VOCALIQUES DU DIALECTE ATTIQUE

PAR

LIANA LUPAŞ

0. On trouve dans les *Principes* de Troubetzkoy la première classification fonctionnelle du système phonologique attique¹. L'auteur y sépare les unités distinctives en voyelles et consonnes en se servant uniquement des règles qui limitent l'emploi de ces deux catégories de phonèmes. Ensuite il poursuit la classification des consonnes, sans étudier les voyelles. Nous nous proposons de décrire le système vocalique attique du point de vue fonctionnel,² en analysant les neutralisations des oppositions pertinentes. Cette méthode nous permettra de découvrir l'orientation du système³ et d'expliquer plus rigoureusement son manque de symétrie.

Nous avons défini ailleurs (voir StCl VI (1964), p. 87—102) les éléments qui constituent le système vocalique du dialecte attique vers le milieu du Ve siècle avant notre ère, soit /ā/, /ā̄/, /ē/, /ē̄/, /ī/, /ī̄/, /ō/, /ō̄/, /ō̄̄/, /ū/ et /ū̄/. En outre nous avons précisé quels sont les traits phonologiquement pertinents parmi les particularités articulatoires qui caractérisent les réalisations de ces phonèmes, à savoir la quantité, l'aperture et l'arrondissement ou le non arrondissement des lèvres. Ce qui nous intéresse maintenant c'est la faculté qu'ont ces segments de se combiner soit entre eux, soit avec d'autres unités.

1. À une exception près (voir § 2. 1.), les contextes consonantiques ne déterminent aucune neutralisation des oppositions vocaliques.⁴ Si certaines voyelles

¹ Cf. N.S. Troubetzkoy, *Principes de phonologie*, traduits par J. Cantineau, Paris, Klincksieck, 1957, p. 262—263.

² Les opinions des différentes écoles linguistiques au sujet de la classification fonctionnelle sont résumées par Eli Fischer-Jørgensen, dans son travail *On the Definition of Phoneme Categories on a Distributional Basis*, Acta Linguistica, VII, 1—2 (1952), p. 8—10.

³ Cf. Em. Vasiliu, *Sistemul vocalic al limbii române*, SCL, XII (1961), p. 15—17 (avec bibliographie). La même méthode a été appliquée à l'étude du consonantisme roumain par Liliana Ionescu, dans l'étude *Une classification des consonnes du roumain d'après le critère de la neutralisation*, Cahiers de linguistique théorique et appliquée, I (1962), p. 39—46.

⁴ Malgré les alternances φοῖνιξ/φολνῖκος et κῆρυξ/κῆρῦκος on ne saurait affirmer avec certitude que le dialecte attique ne connaît pas les finales -ιξ et -υξ. Cf. J. Kuryłowicz, *L'accentuation des langues indo-européennes*, Wrocław—Kraków, 1958, p. 122.

n'apparaissent pas dans le voisinage de certaines consonnes c'est par un effet du hasard. Par contre, la structure des groupes vocaliques est soumise à des règles plus précises. Aussi avons-nous essayé d'enregistrer toutes les combinaisons de voyelles admises par le dialecte attique à l'époque classique. À cet effet nous avons parcouru Aristophane et Sophocle intégralement, Eschyle et Euripide seulement par sondages. Nous avons exclu de nos listes les formes étrangères au dialecte attique et les interjections. Nous avons mentionné les groupes formés de voyelle plus $\tilde{\imath}$ ou $\tilde{\upsilon}$ en hiatus, quoique, selon notre interprétation, une consonne zéro sépare leurs deux éléments (voir StCl VI, (1964), p. 100—101) parce que, du point de vue phonétique il s'agit toujours de voyelles en contact.

Dans ce travail nous utiliserons le plus souvent des groupes formés de deux voyelles. L'inventaire de ces groupes se laisse représenter par le schéma suivant (toutes les voyelles sont notées selon la transcription phonologique que nous avons expliquée dans l'article cité plus haut; /I/ et /U/ représentent les semi-voyelles /i/ et /u/ qui sont, à notre avis, les archiphonèmes de /i/, /i/ et /ū/, /ū/; le premier élément de chaque groupe est indiqué en tête de chaque ligne, le second, en tête de chaque colonne; les groupes attestés sont notés par le signe x):

	ă	ā	ē	ē	ē	—ĩ	—ī	I	ō	ō	ō	—ũ	—ū	U
ă		x	x	x	x	x		x	x	x	x		x	x
ā	x	x	x	x	x	x		x	x	x	x		x	x
ē	x	x	x	x	x		x	x	x	x	x			x
ē			x			x		x					x	x
ē		x								x				
ĩ	x	x	x	x	x	x			x	x	x	x	x	
ī	x	x	x	x	x				x	x	x			
ō	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x			x
ō			x	x		x		x		x		x		x
ō														
ũ	x	x	x	x	x	x		x	x	x	x			
ū	x		x	x	x				x	x	x			

Exemples: Κραναά, παμφαές, ἄημα, φαεινός, ἄιστος, αἰσχροός, φαός, ἀγλαῶς, ἀγλαοῦ, αὔσας, αὐτός; ἐλάαι, ἐλάας, ἀέρος, ἄηρ, κλάειν, ἐπαίων, ὄρᾱς, γράος, ἐλαῶν, ναούς, πραῦνα, αὐτοῦ; βαρέα, ἐάσω, εὐκλεές, ἡλέησα, εὐκλεεῖς, αὐτή (scandé — υ —, Ar., *Ach.*, 20, 483, *Nub.*, 201, 214, *Vesp.*, 807, etc.), ἔχει, θεός, πόλεως, θεοῦ, βασιλεύς; νῆες, νητ, λύπη, Δηοῦς (Ar., *Plut.*, 515), ἡῦσα, ἡῦδων; εἶασα, εἶωθα; διά, ἰκτηρία, ἱερός, ὀτιή, πιεῖν, Διί, Διός, ἀρτίως, ἡλίου, ἱγῆ, ἱγῆ; πιανῶ, ἱατρός, πίεται, ἱημι, ἱεις, κάκιον, κακίων, κακίους; ὑπήκοα, χοάς, γοεδνά, χοή, ἐμποεῖν (Ar., *Eccl.*, 154), βοτ, τουτωί (scandé — υ —, Ar., *Au.*, 62, même prononciation probablement τουτουί, scandé — υ —, Ar., *Ach.*, 246, *Equ.*, 731, 733, *Nub.*, 653, etc.), οἰκία, ὄγδοος, ἐννοῶ, ἐννοοῦμαι, οὗτος; δμῶες, πρῶην, δμῶτς, λυκῶ, ἡρώων, θαῦξαι, προυδᾶν (Ar., *Au.*, 556), δάκρυα, ὑπερφυᾶ, μυελόν, ἐρρύηκα, κλύειν, ὑτ, υἱός, δύο, κύων, κλύουσα; ἱφυα, θῦε, δῦη, θύειν, ἰσχῦον, ἀλύων, κωλύουσα¹.

2.1. La première distinction qu'il importe d'établir est celle entre voyelles longues et voyelles brèves. Si on regarde le tableau des groupes vocaliques, on remarque tout de suite que la distribution des voyelles longues est soumise à plus de restrictions que celle des voyelles brèves. Il paraît donc naturel de considérer les voyelles longues comme la série marquée de l'opposition « non long ~ long ». Cette hypothèse est confirmée par la fréquence extrêmement basse des voyelles longues dans certains contextes, notamment avant consonne suivie de sonante, et par des considérations d'ordre général. En effet, ainsi que l'a fait remarquer N. S. Troubetzkoy, « les centres de syllabe brefs apparaissent toujours, dans les langues qui comptent les mores, comme non marqués et les centres de syllabe longs comme marqués »².

L'opposition de quantité est neutralisée avant les liquides géminées³ et avant /—i/, puisque le dialecte attique n'admet que des voyelles brèves dans ce contexte. Les formes αὐτή, τουτωί, τουτουί sont des exceptions d'ordre graphique, parce que leur seconde syllabe vaut toujours une brève dans les textes métriques. En outre les oppositions /i/ ~ /ī/ et /ū/ ~ /ū/ sont neutralisées avant a diphtongue αι. Dans cette position, le dialecte attique admet seulement /i/ et /ū/. Les voyelles brèves sont donc la série non marquée de la corrélation « non long ~ long ».

Jusqu'à présent nous n'avons pas tenu compte du témoignage de l'accentuation. En effet puisque les voyelles longues et les diphtongues sont les seules à porter l'accent circonflexe, on pourrait croire que les voyelles brèves représentent la série marquée de l'opposition « non bref ~ bref. »

¹ Nous n'avons pas signalé l'existence des groupes αῦ et αῖ parce que les exemples qu'on en peut trouver sont peu sûrs: dans des mots comme ἄπνος, ou ταναῦφης il est possible qu'un [h] ait été prononcé entre α et ῥ, tandis que dans βαῦζω la quantité de υ est indéterminable. La forme Ταῦγετον (αῦ) n'est utilisée que par les Laconiens de *Lysistrate* (v. 117, 1297). Par contre nous avons admis la présence du groupe [āō] parce que les formes λαοῦ, ναοῦ, λαοῦς et ναοῦς, quoique étrangères à la langue parlée, sont fréquentes dans les dialogues du drame classique.

Ni les tragiques, ni Aristophane n'emploient l'accusatif ἥρωα ou le génitif ἥρωος. Par conséquent ils ne connaissent pas les groupes ωα et ωο.

² *Principes de phonologie*..., p. 208.

³ Cf. Michel Lejeune, *Traité de phonétique grecque*², Paris, Klincksieck, 1955, p. 123: « Ces géminées... ne se rencontrent guère qu'après voyelle brève ». Cette règle comporte quelques exceptions qu'on nous croyons pouvoir négliger, notamment μάλλον, ἡρρησα (aoriste de ἔρρω, cf. Ar., *Ranae*, 1192 et *Equ.*, 4) et ἡρρηκα (parfait de ἔρρω, cf. Ar., *Thesm.*, 1075).

Cette argumentation perd beaucoup de sa force du fait que le circonflexe ne saurait s'opposer à l'aigu dans une syllabe non finale. D'ailleurs, dans la chaîne parlée, ces deux types d'accent ne se rencontrent presque jamais dans le même contexte à cause de la barytonèse des oxytons. Ces faits ont suggéré à Roman Jakobson une théorie de l'accentuation attique très différente des descriptions traditionnelles. À son avis il n'y a que deux oppositions d'accent, la première entre mots toniques et *enklínomena*, la seconde entre mots à accent progressif et mots à accent regressif.¹ Les notions de circonflexe et d'aigu sont étrangères à cette théorie.

2.2. Les oppositions d'aperture se laissent définir plus aisément par l'analyse de la distribution. Deux faits surtout s'imposent à notre attention. En premier lieu, /ē/ et /ō/ n'occupent presque jamais la première place dans un groupe vocalique: /ō/ ne peut être suivi d'aucune voyelle tandis que /ē/, est attesté seulement avant /ā/ et /ō/ dans quelques formes des verbes εἰῶ et εἰῶθα. Par contre, les autres voyelles sont fréquemment employées en position antévocalique. Cette situation singulière fait de /ē/ et de /ō/ les termes marqués de l'opposition «aperture non moyenne ~ aperture moyenne».

En second lieu, on doit remarquer qu'avant /U/ sont admis /ǎ/, /ā/, /ě/, /ē/, /ō/ et /ō/, à l'exclusion de /ē/, /i/, /ī/, /ō/, /ǔ/ et /ū/. Nous avons déjà défini /ē/ et /ō/ et leur absence de ce contexte n'est qu'un cas particulier du phénomène discuté plus haut. Les voyelles de la première série, soit /ǎ/, /ā/, /ě/, /ē/, /ō/ et /ō/ sont le terme non marqué, celles de la seconde série, à savoir /ē/, /i/, /ī/, /ō/, /ǔ/ et /ū/ sont le terme marqué de l'opposition «non fermé ~ fermé».

Des trois classes d'aperture que nous venons de distinguer, la première, /ē/ et /ō/ est caractérisée seulement positivement (comme terme marqué), la seconde, /ǎ/, /ā/, /ě/, /ē/, /ō/ et /ō/, seulement négativement (comme terme non marqué) et la troisième, /i/, /ī/, /ǔ/ et /ū/ à la fois négativement et positivement.

2.3. Nous avons étudié séparément la corrélation de quantité et les classes d'aperture. Il nous faut préciser maintenant les rapports qui existent entre ces deux séries d'oppositions.

Si on considère que l'aperture est subordonnée à la quantité, la première classe d'aperture comprend seulement des voyelles longues. Par conséquent l'asymétrie du système vocalique attique se laisse définir comme un manque de correspondance entre la série des brèves qui connaît seulement deux classes d'aperture et celle des longues qui en connaît trois. Cette théorie a de son côté la réalité phonétique.

Néanmoins un autre point de vue est également défendable. Les plus clairs phénomènes de neutralisation sont ceux qui concernent l'aperture. On peut donc commencer par eux la classification des voyelles. Il s'ensuit que les voyelles d'aperture moyenne, /ē/ et /ō/, qui n'ont pas de correspondant bref dans la même classe, doivent être considérées comme neutres du point de vue de la quantité. Le fait qu'elles sont phonétiquement longues et qu'un /ō/ n'est pas toléré devant les liquides géminées et devant [—i] n'infirme pas cette théorie. De même, les sonantes sont sonores du point de vue phonétique et se comportent comme des sonores à bien des égards, sans faire partie de la corrélation de sonorité.

¹ Cf. *On Ancient Greek Prosody* dans *Selected Writings, I, Phonological Studies*, 's-Gravenhage, 1962, p. 267.

Cette manière de décrire le vocalisme attique fait ressortir la position isolée de /ē/ et /ō/ avant la monophthongaison des diphtongues ει et ου. Quand même, les inconvénients attachés à cette théorie sont nombreux. Le plus grave est qu'elle sépare complètement /ē/ et /ō/ de /ē/, /ē/, et /ō/, /ō/, malgré le fréquent emploi des alternances /ē/ ~ /ē/, /ē/ ~ /ē/ et /ō/ ~ /ō/, /ō/ ~ /ō/ dans la morphologie¹. La première solution, qui explique mieux ces phénomènes et qui convient davantage à la phonétique, nous paraît donc préférable.

2.4. Il n'y a aucun contexte qui nous permette de séparer les voyelles en arrondies, non arrondies et neutres, sans faire appel aux classes d'aperture et de quantité établies auparavant.

Si on commence par les voyelles non longues et non fermées, c'est-à-dire par /ă/, /ĕ/ et /ō/, on peut remarquer que la seule qui apparaisse avant /-ū/ est /ă/. De même, parmi les voyelles longues et non fermées, la seule admise devant /ă/, /ā/ et /ō/ est /ā/. /ă/ et /ā/ représentent donc la série non marquée de l'opposition « non localisé ~ localisé »². À vrai dire on peut considérer que c'est par l'aperture que /ă/ et /ā/ s'opposent à /ē/, /ō/ et /ē/, /ō/, mais cette solution est moins économique.

Un fait qui ne résulte pas de notre tableau nous permet d'établir une nouvelle distinction. Parmi les voyelles d'aperture moyenne ou non fermée, /ă/, /ā/, /ō/, /ē/ et /ō/ peuvent suivre un [ɛ] tandis que /ē/, /ē/ et /ē/ sont exclus de cette position. On peut donc regarder /ă/, /ā/, /ō/, /ē/ et /ō/ comme le terme non marqué, /ē/, /ē/ et /ē/ comme le terme marqué de l'opposition « labial ~ non labial ». (Cette opposition est la seule à avoir la marque négative.) La première série n'est pas homogène puisque /ă/ et /ā/ s'opposent à /ō/ et /ō/.

À leur tour, les voyelles fermées se laissent séparer en deux classes. En effet /ū/ peut apparaître avant /I/ tandis que /i/ est exclu de ce contexte. De même /ū/ peut suivre le groupe de phonèmes /i-/ sans que [i] soit attesté dans cette position. /ū/ et /ū/ sont donc la série non marquée de la même opposition « labial ~ non labial ».

	ă	ā	ĕ	ē	ē	ī	ī	ō	ō	ū	ū
non long ~ long	-	+	-	+	+	-	+	-	+	+	-
aperture non moyenne ~ aperture moyenne	-	-	-	-	+	-	-	-	-	+	-
non fermé ~ fermé	-	-	-	-	+	+	+	-	-	+	+
non localisé ~ localisé	-	-	+	+	0	0	0	+	+	0	0
labial ~ non labial	-	-	+	+	+	+	+	-	-	-	-

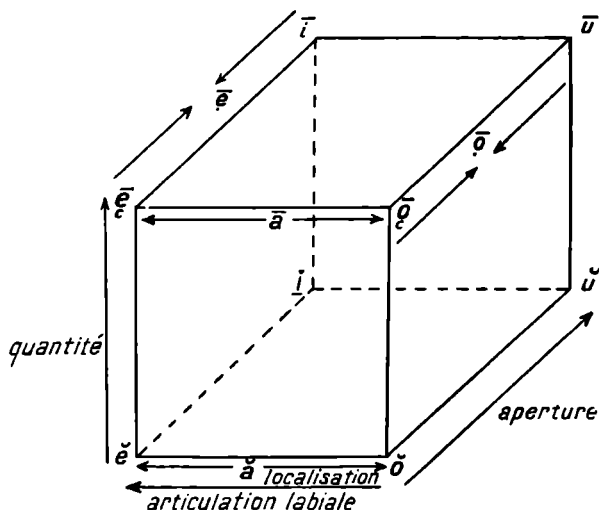
¹ Cf. I. Fischer, *Phonèmes et graphèmes vocaliques dans l'orthographe ionienne-attique classique*, StCl III (1961), p. 30.

² Les termes « non localisé » et « localisé » ne conviennent pas très bien à notre description, parce qu'ils impliquent l'existence d'une opposition antérieur ~ postérieur. Or, selon notre opinion ce qui oppose /ō/, /ō/, /ō/, /ū/ et /ū/ à /ē/, /ē/, /ē/, /i/ et /i/ c'est l'articulation labiale non celle postérieure (voir StCl VI (1964), p. 101).

3. Les cinq oppositions que nous avons étudiées nous permettent de définir du point de vue fonctionnel tous les phonèmes vocaliques du dialecte attique. Si on indique par le signe — la série non marquée, par le signe + la série marquée et par 0 la série neutre, les particularités distinctives des voyelles attiques se laissent représenter par le tableau de la page 135.

Ce tableau ne rend pas compte des rapports qui existent entre les différentes corrélations. Si on envisage chaque opposition comme subordonnée à celles qui la précèdent, on doit accroître considérablement le nombre des signes 0. De cette façon les voyelles brèves sont neutres du point de vue de l'opposition «aperture non moyenne ~ aperture moyenne» (cf. § 2. 3.), $|\bar{e}|$ et $|\bar{o}|$ ne jouent aucun rôle dans l'opposition «non fermé ~ fermé» tandis que $|\bar{a}|$ et $|\bar{u}|$ sont indifférents à l'opposition «labial ~ non labial».

D'habitude les classifications phonétiques du système vocalique attique sont représentées graphiquement à l'aide d'un triangle. Nous préférons utiliser un schéma en forme de cube parce qu'il s'agit d'un système à trois dimensions. Dans ce tableau la direction des flèches indique le terme marqué.

OBSERVAȚII ASUPRA SUFIXULUI LATIN *-SCO*

DE

V. NICOLAIE

Latina, limbă sintetică, folosea, în mare măsură, procedeul formării cuvintelor prin derivație, cu ajutorul sufixelor și al prefixelor. Astfel, ea avea posibilitatea să exprime prin sufixe: 1. o acțiune dorită — verbe deziderative; 2. o acțiune repetată — verbe frecventative (iterative), 3. o acțiune făcută superficial — verbe diminutive, 4. o acțiune provocată, pusă la cale — verbe factitive (cauzative). Datorită, pe de-o parte, atașării de sufixe, care aduc o modificare într-un sens, datorită, pe de altă parte, prefixelor, care aduc și ele o modificare în altul, datorită însoțirii cuvintului de adverbe, prepoziții, conjuncții, se ajunge la situația în care înțelesurile date aceluiași cuvânt de fiecare din particulele sau din părțile vorbirii amintite să se interfereze, să se întrepătrundă sau chiar să se suprapună. În plus se adaugă și faptul că înseși cuvintele sînt purtătoare a mai multor înțelesuri. De aceea, e dificil de stabilit în mod precis, tranșant, valorile semantice ale unui sufix sau ale unui prefix. Aceasta nu împiedică totuși găsirea sensului dominant (sau a sensurilor dominante) la un moment dat.

Utilizarea mai multor mijloace, cum sînt cele enumerate, corespunde de altfel necesităților realității atît de complexe și de aceea, în această privință, latina nu constituie un caz izolat, un caz unic, situația fiind continuată, mai ales, în limbile actuale.

Cele menționate mai sus își păstrează valabilitatea și pentru sufixul *-sco*, de care ne ocupăm în prezenta lucrare.

O situație statistică ne-ar ajuta, fără îndoială, să ne facem o idee destul de clară și totodată destul de sigură, cu privire la situația în întregul sistem verbal latin a verbelor conținînd acest sufix.

Conjugarea a II-a cuprinde 570 de verbe (180 simple), iar conjugarea a III-a are 2400 de verbe (600 simple). Din aceste 600 aproape jumătate sînt cu sufixul *-sco*, iar din cele 180 de conjugarea a II-a aproape jumătate au perechi de conjugarea a III-a în *-sco*¹. Prin urmare, verbele în *-sco* formează un sistem bine încheiat și bine reprezentat.

¹ N. I. Barbu—Toma Vasilescu, *Gramatica limbii latine*, București, 1958, p. 71—75.

Pentru analizarea deosebitelor nuanțe pe care le capătă verbele în *-sco* am făcut următoarea clasificare:

a) *Deverbative*. Se formează mai ales din verbe de conjugarea a II-a. Se folosesc cu prefixe și au compuși cu *-fico*, *-facio*, *-facto*, *-fieri*. Familiile de cuvinte din care fac parte sînt bogate și cu o frecvență ridicată. Sînt însoțite uneori aceste deverbative de *incipio* și adverb: *paulatim*, *continuo* etc. Apar la marii scriitori clasici, dar și la Plaut și Terențiu. Cele derivate de la verbe de conjugarea a II-a arată transformarea, iar celelalte acțiunea în progres. Se referă la fenomene fizice, mai ales la schimbarea stării de agregare.

In quo agro uinum acescere solet (Colum., 12, 26, 1).

Ferrum candescit in igni (Lucr., 1, 491).

Ut uitio uenae tabularum saepius hiscant (Lucr., 6, 1069).

b) *Denominative substantivale*. Cele derivate de la substantive de declinarea I și a III-a sînt mai numeroase decît cele de a II-a. Marea majoritate nu au prefixe și se întîlnesc mai rar decît cele deverbative. Cu excepția citorva, care se întrebunțează des și în epoca clasică (*floresco*, *frondesco*, *ignesco*, *lucesco*, *pubesco*, *siluesco*, *sordesco*, *tabesco*), ele apar în perioada postclasică și chiar mai tîrziu. Ele arată căpătarea unei calități, transformarea (în progres), devenirea asemenea cu ceva și sînt derivate de la cuvinte concrete.

Paulatim fugit ira ferox mentesque tepescunt (Lucan, 4, 284).

Tempora labuntur tacitisque senescimus annis (Ovid., *Fast.* 6, 771).

Ab eodem tempore plumescit (Plin., 10, 53, 74).

Spongiae ipsae lapidescunt (Plin., 24, 13, 73).

Tradunt... malus septimo mense arborescere (Plin., 19, 4, 22 sau 19, 62).

c) *Denominative adjectivale*. Puțin mai numeroase, dar mai uzuale decît cele substantivale, au și derivate cu prefix (nu atît de multe cum se găsesc la deverbative). Au dublete verbale și de conjugarea I și de a IV-a. Cuvîntul primar e cel mai adesea un adjectiv cu două sau cu trei terminații. Arată modificarea sau căpătarea calității ce se accentuează. Sînt mai puțin folosite de scriitorii clasici și mai mult de cei de după August.

Ne colla (boum) caluescant (Colum., 6, 14, 7).

Crebrescunt optatae aurae (Verg., *Aen.*, 3, 530).

Ossa paulatim latescentia (Cels., 8, 1).

Lentescunt tempore curae (Ovid., *Ars*, 2, 357).

d) Un număr de peste 20 de verbe au ajuns să treacă drept primare cu toate că sînt sufixate. Cele active au perfectul în *-ui*. Au foarte mulți derivați cu prefixe și familii de cuvinte bogate. Majoritatea sînt formate din rădăcini foarte vechi, indo-europene. Sînt cele mai frecvent folosite în toate epocile și la toți scriitorii, desemnînd acțiuni din cele mai însemnate: *cresco*, *nascor*, *pasco* etc.

Sufixul *-sco*, este un sufix foarte vechi, comun mai multor limbi indo-europene: greacă: $\beta\acute{\alpha}\sigma\kappa\omega$, sanscrită: *icchatī*, zendă: *isaiti* etc.¹ Fiecare din aceste limbi s-a servit de acest sufix pentru a exprima diverse nuanțe (iterative, cauzative etc.) și în fiecare limbă productivitatea este alta, în funcție de valoarea semantică.

Verbe în *-sco* se găsesc des în scrieri ce țin de domeniul agriculturii (Cato, Varro, Columella), unde ele sînt necesare spre a reda procese ce se desfășoară

¹ A. Meillet, *Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes*, 1934, p. 220—221.

treptat, gradat, în diferite faze. De asemeni apar și în lucrările de istorie (la Tacit mai ales) spre a reflecta fenomene și stări ce se succed și capătă proporții. La Caesar și Cicero aceste verbe au o frecvență scăzută, dar cele întâlnite aparțin fondului principal de cuvinte. În discursurile lui Cicero și ale altor oratori, măsura în care apar e apreciabilă.

Privitor la frecvența și utilizarea acestor verbe mai trebuie adăugat că multe din ele se amplifică cu sensuri metaforice, figurate.

Înțelesul pe care l-au atribuit lingviștii sufixului -sco nu este același, datorită faptului că, pe de-o parte, valorile semantice au fost mai multe într-o singură limbă la un moment dat și că, pe de altă parte, ele au oscilat de la o perioadă la alta și de la o limbă la alta.

Expunem mai jos păreriile câtorva lingviști mai cunoscuți.

Unii consideră că sufixul arată începutul acțiunii, acțiunea începută. Printre aceștia se numără: Madvig¹, Meillet², Reinach³ ș.a.

După alții, mai numeroși (Barbelenet⁴, Bopp⁵, Brugmann⁶, Kühner⁷), sufixul exprimă o devenire, o transformare. Deși justă această idee, ea trebuie totuși completată cu cea exprimată de Stolz-Schmalz⁸ și Ernout⁹ care văd și o evoluție a sensului: « Dans la langue vulgaire, elle servit à créer non seulement des intransitifs, mais encore des causatifs à sens transitif; ainsi au V-ème siècle après J.C. on trouve *innotescere* « faire connaître », *mollescere* « amollir ».

Toate gramaticile și lucrările dau verbelor în -sco numele de „incoative”, înțelegându-se de obicei și în primul rînd că aceste verbe arată începutul unei acțiuni. Dar aceasta nu corespunde realității.

Cuvîntul „incoativ” vine de la verbul *inchoo*, sau *inchoo*. Așa cum arată Ernout, etimologia acestui cuvînt este foarte obscură. Se crede că aparține vocabularului religios, făcîndu-se apropierea cu $\chi\omicron\eta$ = lăbație. Cît privește sensul, tot Ernout ne informează: „le sens de *incohatus* est non pas « commencé », mais « inachevé »” și adaugă: « Il en résulterait que *in* est privatif dans *incohatus*, et diffère de celui qu'on a dans *incipio* etc. »

Thesaurus dă multe sinonime pentru *incohare* și-l pune pe același plan cu $\acute{\alpha}\rho\chi\epsilon\sigma\theta\alpha\iota$. Într-un vers al lui Lucrețiu (3, 184) apare în următorul context: *Quam si mens fieri proponit et inchoat*. Mai interesant este următorul exemplu: *Hoc inchoati cuiusdam officii est, non perfecti* (Cic., *Fin.*, 4, 6, 15). Exemplul pledează fără nici o discuție în favoarea tezei lui Ernout: *inchoatus* înseamnă « neterminat ».

Verbele în -sco, cînd se referă la cantitate, arată creșterea ei (ca și micșorarea), avînd ca urmare trecerea la o nouă calitate; *quasi pabulo gliscit* (Colum., 2, 5, 1), iar cînd se referă la calitate, poate arăta: a) devenirea, transformarea, trecerea treptată la o stare sau de la o stare la alta; *cum maturescere frumenta inciperent* (Caes., *B.G.*, 6, 29, 4), *molli paulatim flavescit campus arista* (Verg., *Ecl.*, 4, 28)

¹ J. R. Madvig, *Grammaire latine*, trad. Theil, p. 45–47, 52, 63–64.

² A. Meillet, *op. cit.*, p. 221.

³ Salomon Reinach, *Grammaire latine*, Paris, 1886, p. 73, 79, 105.

⁴ D. Barbelenet, *De l'aspect verbal en latin ancien*, Paris, C. Champion, 1913, p. 214–234.

⁵ F. Bopp, *Vergleichende Grammatik*, Berlin, 1871, p. 133.

⁶ Karl Brugmann, *Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen*, Strassburg, 1913, p. 75.

⁷ R. Kühner, *Lateinische Grammatik*, 1912, p. 769–772.

⁸ Stolz-Schmalz, *Lateinische Grammatik*, München, 1928, p. 314, 547.

⁹ A. Ernout, *Morphologie historique du latin*, Paris, 1953, p. 132–133 și *passim*.

glires aestate iuuenescunt (Plin., 58, 82), b) intensificarea, pierderea (treptată) a calității; *coeperunt nigris horrescere uillis* (Ov., *Met.*, 2, 478), *colles paulatim rare-scunt* (Tac., *Germ.*, 30), *insanientes sub somno sanescunt* (Cels., 3, 48), *omnia orta occidunt et aucta senescunt* (Sall., *Iug.*, 2, 3), c) devenirea asemănătoare cu ceva, imitația etc., *utinam nunc matrescam*... (Pacuv. in Non. 127, 7), *unus iam puerascens insigni festiuitate* (Suet., *Cal.*, 7).

Sensul fundamental, general, al verbelor în -sco este cel de devenire, eventiv. Din el derivă o serie de alte sensuri, ceea ce dă posibilitatea să se vorbească de verbe în -sco factitive, intensive, imitative etc.

Prin urmare, sufixul -sco arată o acțiune neterminată, implicit începută, care continuă să se desfășoare cu intensitate și nu arată nicidecum începutul acțiunii și numai atât. De altfel, pentru ideea de a « începe », latina dispunea de o întreagă gamă de verbe: *incipere*, *ordiri*, *coepisse*, *oriri* etc.

E necesar, spre a dovedi cele afirmate, să analizăm verbele așa cum apar ele în context, în legătură cu alte cuvinte, deoarece numai așa reiese cu claritate sensul adevărat. Lucrul acesta nu l-a făcut, după știința noastră, nici unul din lingviști amintiți și nici alții.

Ceea ce e șocant la prima vedere e că acestor verbe în -sco li se pot alătura cuvinte ca: *incipere*, *coepi*. Aceste situații nu sînt izolate, nu sînt niște simple accidente, ele fiind într-un număr mare și întîlnite la diferiți scriitori.

Procesul de devenire, de transpunere, de cele mai multe ori, e un proces de durată. Limba latină e destul de sensibilă pentru a-l înregistra. Așa se face că verbele în -sco sînt întovărășite de adverbe ca: *adeo*, *celeriter*, *cito*, *eo*, *facile*, *fortiter*, *iam*, *iterum*, *magis*, *modo*, *paulatim*, *rursum*, *saepius*, *usque*...

Adverbele se găsesc la diferite grade de comparație. Existența lor confirmă existența unor trepte în procese de evoluție.

Că verbele în -sco exprimă o acțiune a căror dezvoltare e în dependență de timp o dovedește și atașarea de substantive ce exprimă timpul: *aestas*, *aetas*, *aevum*, *annus*, *dies*, *tempus*, *uetustas*.

În ce privește regimul acestor verbe, e de notat că ele se comportă ca medio-pasivele și intransitivele, avînd cel mai adesea un circumstanțial exprimat printr-un substantiv sau alt nume cu prepoziție.

Deoarece devenirea e în legătură strînsă cu timpul, e interesant de văzut în ce raport temporal se află propozițiile ce conțin verbe cu -sco. Acest raport e indicat de conjuncții: *antequam*, *cum*, *donec*, *dum*, *priusquam*, *quoties*, *ubi*...

O părere, mai ales sub raport aspectual, ne pot oferi și alte elemente cum sînt, prefixele: *ad*, *con*, *de*, *ex*, *in*, *ob*, *per*, *prae*, *re*, *sub*, *super*.

Adverbele și substantivele care însoțesc verbele în -sco, regimul lor și conjuncțiile temporale arată cum se comportă aceste verbe, arată că acțiunea pe care o exprimă e o acțiune ce evoluează. Din moment ce prin coordonare se pun în legătură părți ce stau pe același plan, socotim că e necesar să urmărim cu ce fel de verbe se leagă verbele în -sco și prin ce conjuncții. Exemplele arată că sînt puse pe plan cu activele (intransitive) și cu pasivele, ocupînd un loc mijlociu și sînt legate prin: *ac*, *at*, *atque*, *aut*, *aut*..., *aut*, *et*, *nec*, *neque*..., *neque*, *que*, *sed*.

În afară de cele amintite considerăm drept argumente și părerile vechilor gramatici, cu toate că numeau verbele în -sco „incoative“:

Alimur ab alio, *aliscimus nostra sponte* (Varro); *item « amo » ueteres incoatiuo modo « amasco » dixerunt* (Diomedes); *inter incoatiua: hio, hisco, amo, amasco*

(Priscian); *nec... omnia incohatiua habent primam positionem. Albesco enim non habet albo... item... brutesco* (Diomedes); *item notauimus quod fortescere posuit Laeuus pro fortem fieri* (Gellius).

Situația statistică și paralelismul dintre conjugarea a II-a și verbele în -sco, clasificarea după criteriul derivativ, domeniile în care sînt folosite verbele în -sco, anturajul în care apar și părerile gramaticilor antici ne îndreptățesc să afirmăm că verbele în -sco (denominative și deverbative), arată în majoritatea cazurilor o devenire, o transpunere dintr-o stare în alta și nu începutul acțiunii. Verbele în -sco, de aspect imperfectiv durativ, exprimă procese, acțiuni în plină desfășurare. Aceasta e valabil pentru epoca clasică, căci mai tîrziu ele au ajuns, așa cum arată Ernout, cauzative cu sens tranzitiv.

OBSERVATIONS SUR LE SUFFIXE LATIN -SCO

RÉSUMÉ

On a interprété de manière différente la valeur que confère aux verbes le suffixe -sco, mais l'affirmation prédominante c'est qu'ils expriment l'aspect inchoatif.

La classification de ces verbes d'après leur manière de dérivation, l'analyse des contextes où on les rencontre, ainsi que les considérations des grammairiens antiques sur cette classe de verbes permettent, d'après l'avis de l'auteur, de conclure qu'à l'époque classique les verbes en -sco exprimaient: a) le devenir; b) l'intensification d'une qualité; c) l'acquisition d'une qualité.

DESCOPERIRILE MONETARE ȘI LEGĂTURILE DE SCHIMB ALE HISTRIEI CU POPULAȚIILE LOCALE ÎN SEC. V—IV Î.E.N.

DE

BUCUR MITREA

Una din problemele de ordin major care au reținut atenția cercetătorilor români în ultimul timp este aceea a relațiilor ce au existat între populația autohtonă și cetățile grecești de pe coasta de vest a Pontului Euxin¹. Este vorba de un fenomen complex, în care cele două componente ale problemei, elementul local și cel grecesc, se influențează și pînă la un anumit punct se condiționează reciproc. Studiarea acestui proces de lungă durată, în desfășurarea lui istorică, a cunoscut în faza lui inițială timide încercări, pentru ca apoi să capete o dezvoltare din ce în ce mai mare.

Cum era și natural, cercetarea s-a făcut pînă la o vreme întrebuintîndu-se cu precădere materialul arheologic descoperit în teritoriul populațiilor locale, urmărindu-se și precizîndu-se influența greacă atît în domeniul culturii materiale, cît și implicațiile și diferențierile cauzate în domeniul structurii social-economice ale acelorasi populații locale. Dar asemenea cercetări nu puteau preciza cu siguranță calea pe care el a venit, cetatea grecească prin care s-a răspîndit, deci cea care a participat în mod efectiv la acest proces. Se sugera, și nu fără dreptate, după cum vom vedea mai jos, că un rol important l-a avut cetatea Histria. Dacă cercetătorii sînt de acord în general în această privință, problema se pune să dovedim în mod clar aceasta, apoi pentru ce epoci, în ce direcție, la ce populații și pe ce spațiu.

Pentru lămurirea acestei mari probleme, am socotit că studiul răspîndirii monedelor poate să aducă unele contribuții care să facă să progreseze cunoașterea ei, aruncînd noi lumini asupra acestui important proces istoric. Într-adevăr, studiul

¹ Em. Condurachi, *Cu privire la raporturile dintre autohtoni și greci în așezările sclavagiste din Dobrogea*, în SCIV, II, 1951, nr. 2, p. 45—59. Cf. același autor, *Vechi monete pontice și importanța lor*, în BSt.Ac., II, 1950, p. 13—26. Cf. același, *Der Beitrag der Münzfunde von Istros zur Kenntnis des Waren- und Geldumlaufes an der unteren Donau im vorrömischen Zeitraum*, în *Wissenschaftliche Annalen* (Berlin), 6, 1957, 5, p. 289—304. Cf. și M. D. Pippidi, *Istros et les Gètes au III-e siècle av. notre ère*, în *Studii clasice*, III, 1961, p. 53—66. Cf. același, *Histria și geții în sec. II î.e.n. Observații asupra decretului în cinstea lui Agathocles, fiul lui Antipholos*, în *Studii Clasice*, V, 1963, p. 137—163.

descoperirilor monetare emise de coloniile grecești din Pontul stîng poate aduce în cadrul preocupării noastre un element nou: identificarea cetății care le-a bătut.

Ideea de a studia comerțul unor cetăți grecești pe baza fixării pe hartă a localităților în care ele s-au descoperit în cursul vremii nu este nouă. Ea a fost pusă în lumină și valorificată de numeroși cercetători, dintre care ne rezumăm să amintim pe C. Patsch¹ și pe A. Blanchet², care încă de la începutul secolului nostru au atras atenția asupra acestui fapt. Aceeași problemă a fost pusă într-o deosebită lumină în ultima vreme de învățatul francez Louis Robert, care a adus în sprijin și materialul epigrafic³. În felul acesta el a demonstrat și în mod principal că atunci cînd cele două categorii de izvoare — cel epigrafic și cel numismatic — există, ele se completează și se confirmă reciproc. Concluzia pe care o tragem este că atunci cînd dispunem numai de unele din aceste izvoare, în cazul nostru numai de cele monetare, fenomenul a trebuit să se desfășoare în aceleași condiții, și că ne putem aștepta ca descoperirile ulterioare din domeniul epigrafic să le confirme fără greș.

În cele ce urmează ne vom limita să studiem răspîndirea teritorială a descoperirilor monetare emise de cetatea Histria și să vedem ce concluzii se pot trage din studiul lor. Și pînă acum studiul răspîndirii monedelor a stat în atenția cercetătorilor români⁴, și chiar și a celor străini. Din păcate, toate aceste cercetări, inclusiv ale noastre⁵, s-au mărginit pînă acum la constatări de ordin general, și anume că monedele Histriei se găsesc răspîndite pe un teritoriu destul de vast și că aflările de monede definesc spațiul geografic pe care cetatea Histria și-a desfășurat activitatea comercială.

Felul acesta de a observa problema este astăzi depășit și ea trebuie reluată pe alt plan. Din cauzele care au făcut ca aceste constatări să fie limitate la concluzii de ordin general, două ni se par de ordin major: a) lipsa unei lucrări care să cuprindă totalitatea (sau măcar marea majoritate) a punctelor geografice unde s-au descoperit monede histriene în spațiul traco-getic și nord-pontic și b) lipsa unei încercări de a fixa cronologic, pe baza materialului numismatic aflat, data și etapele în care s-a desfășurat acest schimb, ce a folosit ca instrument moneda.

Motivul pentru care nu avem încă un repertoriu al descoperirilor monetare histriene de pe tot acest vast spațiu e că ele au ieșit la iveală și au fost consemnate în diferite publicații cu mai multă regularitate abia în ultimii ani. O bună parte din materialul monetar de care ne preocupăm a intrat în colecții particulare

¹ C. Patsch, *Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmazien III*, in *Wissenschaftliche Mitt. aus Bosnien u. Hercegovina*, VI, 1899, p. 212 și urm. precum și în alte numeroase studii.

² Adrien Blanchet, *L'influence commerciale de Massalia en Gaule et en Italie septentrionale*, în *Revue belge de numismatique*, 1913, și *Mémoires et notes de numismatique*, 1e série, Paris, 1920, p. 220 și urm. Același autor, *Les trésors de monnaies romaines et les invasions germaniques en Gaule*, Paris, 1900. Cf., de același autor, *Les rapports entre les dépôts monétaires et les événements militaires, politiques et économiques*, în *Revue numismatique*, 1936, p. 205—270.

³ Louis Robert, *Études de numismatique grecque*, Paris, 1961, în special p. 179 și urm., precum și prețioasele lui observații din prefața lucrării lui Georges Le Rider, *Deux trésors de monnaies grecques de la Propontide (IV-e siècle av. J.C.)*, Paris, 1963, p. 5—10.

⁴ Cf. mai sus p. 143, nota 1.

⁵ Bucur Mitrea, *Sur les monnaies des cités pontiques découvertes sur le territoire des populations locales*, în *Studii clasice*, III, 1961, p. 83—88.

și numai rareori am reușit să obținem unele informații strict necesare în legătură cu problema ce urmărim.

O altă dificultate întâlnită în studiul monedelor histriene este lipsa unei cronologii clare și pe etape, cu încadrarea diferitelor variante și emisiuni, în grupe cronologic distincte. Până la reluarea acestei probleme, pe care momentan o avem în studiu, putem folosi cu destulă încredere lucrarea mai veche, dar încă valabilă, întocmită de primul cercetător al monedelor histriene, B. Pick¹.

Pornind de la aceste constatări, am întocmit un repertoriu al localităților în care s-au făcut descoperirile de monede histriene ajunse la cunoștința noastră. În legătură cu acest catalog al descoperirilor, știm că el nu este complet. Ne-au rămas necunoscute unele descoperiri de pe teritoriul URSS și de pe teritoriul R.P. Bulgaria². Ele vor veni în viitor să se adauge la cele menționate de noi.

Elementul nou și esențial, pe care l-am introdus în acest capitol al lucrării este, după noi, menționarea unor date tehnice ce-au lipsit până acum: metalul, greutatea și diferitele sigle ce apar pe monedele histriene, cu trimiterea la tipul respectiv din lucrarea de bază a lui Pick. Aceste elemente n-au fost luate până acum în considerare, dar tocmai pe ele ne vom baza încheierile de ordin mai general pe care le formulăm mai jos.

Pentru o mai bună înțelegere, repertoriul a fost trecut în partea a doua a lucrării și, pentru a putea fi urmărit cu folos, am întocmit și o hartă cu localitățile respective, care pe de o parte ne dă posibilitatea să urmărim drumurile de apă și de uscat pe care s-a desfășurat comerțul Histriei, iar pe de alta, să circumscriem cu suficientă precizie teritoriul geografic pe care s-a întins. Cu alte cuvinte, harta arată limpede cu ce populații și orașe se afla Histria în relații de schimb, întrebându-se ca instrument moneda emisă de ea.

Pentru început amintim observația lui B. Pick că, «în principal, emisiunile de argint ale cetății Histria aparțin sec. IV î.e.n.³. În acest cadru el distinge mai multe grupe cronologice. În prima grupă plasează drahmele bătute după sistemul fenician, avînd pe avers efigia cunoscută a celor două capete alăturate (unul inversat), dar de un aspect arhaizant, iar pe revers legenda ΙΧΤΥΙ și vulturul pe delfin, totul într-un pătrat adîncit. Greutatea acestor exemplare o fixa autorul amintit pe baza datelor de care dispunea la acel moment, între 7,02 și 6,82 g. Azi cunoaștem și exemplare mai grele. Aceste dimensiuni le datează la sfîrșitul secolului al V-lea și la începutul sec. al IV-lea î.e.n.

A doua grupă, potrivit părerii aceluiași autor, o formează drahmele ce au o greutate cuprinsă între 7 și 6,5 g. Ele sînt de același tip, dar au fost bătute după sistemul fenician redus. Stilul efigiilor de pe avers se schimbă, devenind cel caracteristic pentru arta greacă din sec. IV, iar pe revers, pe lângă efigia vulturului pe delfin, se ivesc elemente noi: numele orașului ia forma ΙΣΤΥΙΗ, iar pe reversul monedei începe să apară cîte o literă plasată între vultur și delfin. Aceste litere sînt ΑΕΡΤΥΦ X și Ω

¹ B. Pick, *Die antiken Münzen Nord-Griechenlands*, I, 1, Berlin, 1898, p. 147—148.

² Jivka Virjarova, *Русские учения и болгарские старини*, Sofia 1960, p. 48—49. În această lucrare se găsesc numeroase mențiuni, vagi, este adevărat, despre aflări de monede histriene în regiunea de est a R. P. Bulgaria de azi. La aceasta urmează să se adauge cele păstrate în muzeele din această țară, în special cele din provincie.

³ B. Pick, *op. cit.*, p. 148.

B. Pick precizează că pe la mijlocul sec. IV î.e.n. (anul 350) cetatea Histria părăsește sistemul ponderal fenician și bate drahmele sale de argint după sistemul eginetic¹. După greutate, care-i servește drept criteriu, savantul german distinge alte trei grupe: a) cu greutatea legală 6,28—5,50 g, ele constituind grupa cea mai veche; b) cu o greutate mult redusă, 5,50—5 g și c) emisiuni mai ușoare, cu greutatea de aproximativ 4,5 g. Potrivit aceluiași observații, toate aceste grupe ar urma să fie datate, în general, spre jumătatea și în a doua jumătate a sec. IV î.e.n.

Din cele expuse până aici, reținem faptul că, pe baza elementelor de ordin stilistic, drahmele cetății Histria sînt datate în cursul sec. al IV-lea î.e.n. Pînă la o reluare a problemei la nivelul actual al documentării noastre ni se pare că această concluzie poate fi primită. Rămîne ca prin cercetări viitoare să se aducă noi precizii cronologice în ceea ce privește încadrarea fiecărei grupe. În primul rînd ni se pare discutabilă data de 350, cînd s-ar fi introdus sistemul ponderal eginetic la Histria. Este desigur o dată indicată cu aproximație, asupra căreia vom reveni cu alt prilej.

Pentru moment aceste precizii cronologice vor fi totuși de un deosebit folos în tratarea problemei datei cînd se efectuează comerțul orașului Histria cu cetățile și populațiile ce i-au servit drept parteneri și în care rolul principal, ca instrument de schimb, l-a avut moneda.

Pentru a putea atinge acest obiectiv, am încercat să vedem cum se încadrează tezaurul și descoperirile izolate de monede, prezentate în catalogul descoperirilor, în grupele cronologice stabilite de Pick. Criteriul care ne-a servit drept bază a fost cel ponderal, deci greutatea monedei, iar cînd aceasta ne-a lipsit ne-am folosit de tipul pieselor, încadrîndu-le în anumite grupe stabilite de Pick.

Pentru moment nu am introdus în cîmpul preocupărilor noastre monedele de argint barbarizate sau contrafacerea subaerate, care de altfel sînt puține la număr. De asemenea n-au intrat în cîmpul cercetărilor noastre nici emisiunile de bronz, cu excepția celor cu roata. Cu aceste lămuriri preliminare, pe care le-am socotit necesare, trecem să vedem cum se încadrează materialul monetar istriot în grupele cronologice amintite.

Din prima grupă cronologică stabilită de Pick, adică emisiunile după sistemul ponderal fenician, ne e cunoscut pînă acum un singur tezaur descoperit în 1929 la Visunți, reg. Herson, URSS (catalog 3 b), în care au apărut 13 exemplare și din care azi mai posedăm o singură monedă, cu greutatea de 6,99 g. Tot din această etapă mai cunoaștem un exemplar, cu greutatea de 6,91 g, descoperit în mod izolat la Kamenskoe, aceeași regiune, URSS. Referitor la tezaurul de la Visunți II (catalog 3 c) despre care avem numai știri preliminare, nu ne putem pronunța pînă la apariția studiului respectiv. Descoperirile menționate mai sus ar putea lăsa să se întrevadă încadrarea lui tot în această etapă. Pentru moment, ne lipsesc știrile cu privire la aflarea acestei spețe de drahme tocmai la Histria și în împrejurimi. Credem că acest fapt se datorește în bună măsură întîmplării, fiindcă exemplare din această grupă se semnalează — e adevărat în destul de rare exemplare — în colecții publice și particulare din RPR. Este foarte probabil că ele provin din spațiul dobrogean și din împrejurimile Histriei, dar deocamdată nu avem precizii topografice.

¹ B. Pick, *op. cit.*, p. 148.

Pentru etapa a II-a, aceea în care Histria a bătut monede după sistemul fenician redus, cuprinse între 7 și 6,50 g, cunoaștem doar două descoperiri. Ca provenind din Dobrogea am menționat în catalogul descoperirilor, sub nr. 52, două drahme cu greutatea de 6,70 și 6,65 g. Ambele provin din descoperiri izolate. În aceeași categorie se înscriează și o alta, găsită la Piscul, reg. Galați, cu greutatea de 7,32 g. Deși are greutatea menționată mai sus, această drahmă a fost trecută în grupa sistemului fenician redus, deoarece este de tipul Pick 416.

Mai numeroase sînt descoperirile de drahme histriene bătute după sistemul eginetic. Ca o primă grupă, cea mai veche, vom aminti drahmele histriene cu greutatea cuprinsă între 6,20 și 5,50 g.

Ținem să subliniem de la început că în această grupă se încadrează în mod clar, pe temeiul unor relații relativ amănunțite, două tezaure, ambele descoperite în teritoriul dobrogean. Primul este tezaurul de la Constanța, format din 108 exemplare, dintre care 106 drahme și 2 trihemioboli. Greutatea majorității drahmelor se înscrie între 6,20 și 5,53 g. Tezaurul e descris în catalogul descoperirilor sub nr. 6.

Cel de-al doilea tezaur a fost descoperit la Tulcea și a cuprins la început 104 exemplare, dar abia pentru jumătate avem o descriere amănunțită (catalog 29). Majoritatea acestor drahme au greutatea cuprinsă între 6,20 și 5,50 g. Acest fapt ne dă dreptul să-l încadrăm în prima perioadă de emisiune după sistemul eginetic.

Descoperirile izolate de drahme histriene care se încadrează tot în această etapă cronologică sînt destul de numeroase. Așa, la Tuzla (URSS), apare o drahmă cu greutatea de 6,13 g (catalog 5), la Constanța, trei exemplare cu greutatea de 5,60 g (catalog 6 b), la Mangalia, tip Pick 416 (catalog 7), la Istria-sat, 5,90 g (catalog 21), la Nastradin, 5,25 g (catalog 22), la Adîncata, 6 g (catalog 24), în sfîrșit la Căciulești, două drahme izolate cu greutatea de 6,35 și 5,56 g (catalog 40). Alte două la fel, la Poiana, Adjud, în greutate de 6,25 g și 5,54 g (catalog 43). La Călărași, cu greutatea de 5,55 g (catalog 47), la Giurgiu cu greutatea de 5,52 g (catalog 48). Un semn de întrebare ridică drahmele ce s-ar fi descoperit la Cremenari și din care două cîntăresc 5,90 și 4,88 g.

Cele mai numeroase dintre descoperiri se grupează, desigur cu oarecare aproximație și potrivit criteriului cu care operăm, în sistemul eginetic redus: 5,50—5,00 g. În această categorie de emisiuni s-ar putea integra tezaurul de la Silistra (catalog 32), format din 104 exemplare, din care 77 drahme și 27 oboli. Această încadrare o facem după sigle, deoarece greutatea fiecărui exemplar nu este menționată. E probabil că tot din această grupă face parte tezaurul de la Măcin-Suluc (catalog 33), cuprinzînd circa 200 exemplare și referitor la care amănuntele lipsesc.

În aceeași situație se află și tezaurul de la Krainovo, R. P. Bulgaria (catalog 34), care cuprinde 24 de drahme și un stater de aur de la Filip al II-lea al Macedoniei.

Pe baza siglelor încadrăm în aceeași grupă și tezaurul de la Razdjâl, R. P. Bulgaria (catalog 35), ce conține 161 de exemplare. În sfîrșit, tot aici încadrăm și tezaurul de la Căbești, r. Adjud (catalog 46).

Foarte numeroase sînt descoperirile izolate de drahme ce au apărut pe un întins teritoriu. Le vom aminti pe rînd. La Constanța (catalog 6 a) se cunoaște o drahmă cu greutatea 5,25 g; din aceeași localitate (catalog 6 b), avem un alt exemplar cu greutatea 5,20 g. De la Albești (catalog 9), cunoaștem două drahme izolate și mult tocite, care au greutatea de 5,53 și 5,31 g. Ele pot fi atribuite și etapei precedente. Drahma descoperită la Baraclar (catalog 10) cîntărește 5,24 g.

Alte două, descoperite la Camena (catalogul 12), au greutatea de 5,30 și 5,10 g. Cea descoperită la Filimon Sirbu (catalog 14) n-are greutatea, dar, pe baza tipului Pick 416, o încadrăm în această grupă. La fel și cu cea găsită la Roșița (catalog 15). De la Hirșova (catalog 17) cunoaștem două drahme izolate, fiecare cu greutatea de 5,10 g.

Fără greutate, dar ca provenind de la Isaceea (catalog 20), pe baza tipului Pick 416 sau 420, precum și altele de la Tulcea și împrejurimi (catalog 29 a și 29 b) de tip Pick 416 sau 420, le încadrăm tot în această grupă. La cele de mai sus adăugăm descoperirile de drahme de la Istria-sat (catalog 21) greutatea 4,90 g; Sinoe (catalog 28) cu 5,20 g; 6 Martie (catalog 30) cu două drahme izolate; Brăila (catalog 36); Bîrlad (catalog 37); Berești (catalog 38); Benești (catalog 39); Oboroceni (catalog 41); Prisecani (catalog 44); Păcuiul lui Soare (catalog 51) și, probabil, cele de la Vaslui (catalog 45), împreună cu o parte din cele descoperite la Poiana (catalog 43).

Din ultima grupă de drahme, bătute după sistemul eginetic mult redus, sub 5 g, cunoaștem puține exemplare. Așa e drahma de la Kamensk (catalog 3) cu greutatea de 3,5 g; cea de la Canlia (catalog 13), cu 4,89 g; cea de la Adîncata (catalog 24), cu 4,60 g și, în sfîrșit, cea de la Rasova (catalog 25), cu 4,70 g.

Din motive cerute de economia lucrării emisiunile de bronz ale cetății Histria vor forma subiectul unui paragraf aparte. Ele însă vor trebui raportate la etapele cronologice în care au fost emise, pentru a avea o viziune de ansamblu cît mai apropiată de realitate.

Pentru moment vom insista numai asupra emisiunilor de bronz cu «roata». Această speță de monede a fost descoperită pînă acum la cetatea Histria, în cursul săpăturilor, în peste 150 exemplare, aflate în mod izolat (catalog 1). În mod izolat exemplare asemănătoare au fost aflate la Olbia URSS (catalog 2 a), apoi la Tyras URSS (catalog 4 a), la Tuzla URSS (catalog 5 și 5 a), la Sione (catalog 28 a), la Canlia (catalog 27) și Adamclisi (catalog 8) (v. C. Preda, în SCN III, 1960, p. 21—84).

Din încadrarea descoperirilor monetare pe grupe cronologice de emisiune reies destul de clar, deși nu fără unele rezerve, cetățile și populațiile cu care Histria s-a aflat în legătură de comerț, folosind moneda ca instrument de schimb. Astfel, în etapa sa cea mai veche, Histria ne apare ca întreținînd legături comerciale, în care folosește moneda ca instrument de schimb, cu Olbia în primul rînd. Aceste legături s-au extins și la populațiile scitice din jurul Olbiei¹, fie direct, fie mai probabil prin intermediul acesteia din urmă. Faptul că primele emisiuni apar rar la Histria și împrejurimi, se explică în parte prin informațiile încă insuficiente, dar și printr-o circulație redusă, care nu întrebuița un nominal mare ca drahma în relațiile de schimb interne. În etapa următoare, la începutul secolului al IV-lea, drahma Histriei circulă pe teritoriul Dobrogei și o găsim chiar în regiunea getică, în apropiere de Galați.

O dată cu introducerea sistemului eginetic, descoperirile se înmulțesc sub formă de tezaure nu numai pe teritoriul Dobrogei, ci și în regiunile învecinate de pe coasta de NV a Pontului Euxin, precum și în teritoriul geto-dacic din Moldova și în cel din Muntenia.

¹ Legăturile cu sciții din nordul Mării Negre sint menționate încă de Herodot, IV, 78—80.

În etapa următoare, când drahmele Histriei sînt bătute după sistemul eginetic redus, răspîndirea monedei histriene se generalizează pe întreg cuprinsul Dobrogei și se intensifică și la geto-dacii din sudul Moldovei.

E probabil că monedele de bronz cu roata trebuie atribuite secolului V și începuturilor secolului IV. Ele vin să sublinieze, pe de o parte, teritoriul comercial în care activa cetatea Histria, pe de alta, volumul încă mărunț al comerțului de schimb dintre cei doi parteneri.

Fie și numai în treacăt, am vrea să ne oprim atenția și asupra unui alt aspect: acel al mediului arheologic în care s-au descoperit unele monede histriene de pe teritoriul Moldovei. Faptul este deosebit de important din punct de vedere științific, deoarece ne indică în mod peremptoriu populațiile care foloseau moneda, deci luau parte nemijlocită la acest proces istoric. Știri circumstanțiate avem deocamdată puține. Ele au fost rezumate în catalogul descoperirilor și nu facem acum decît să le reamintim:

1. În cursul săpăturilor sistematice executate de către soții Radu și Ecaterina Vulpe în oppidul geto-dacic de la Poiana, r. Adjud (catalog 43), au fost descoperite nu mai puțin de cinci drahme histriene în mediu arheologic bine conservat.

2. La Benești (catalog 39), observații de ordin mai general indică aflarea monedelor tot în cadrul unei așezări geto-dace.

3. Tot observații de natură generală dovedesc aceeași situație și în ceea ce privește tezaurul de la Căbești (catalog 46).

Pe baza exemplurilor amintite și ținînd seama de faptul că drahmelé histriene la care ne referim se datează în jurul anului 350 î.e.n., putem trage concluzia că cetatea Histria a desfășurat un intens comerț cu triburile geto-dace de pe teritoriul Moldovei, întrebunțînd ca instrument de schimb moneda ei de argint.

Populațiile geto-dace din Moldova trecuseră deci de la troc la folosirea instrumentului de schimb care este moneda, sub semnul Histriei. Primele jaloane erau puse și aristocrația tribală începea să se obișnuiască cu drahma histriană. Totuși acest proces nu și-a continuat evoluția pe linia indicată: faptele dovedesc că procesul de care am vorbit continuă să se desfășoare, dar nu după modelul histrian, ci după cel macedonean.

La această problemă ni se pare că trebuie să dăm o explicație și ea va fi scurtă, urmînd s-o dezvoltăm cu alt prilej. După părerea noastră, chiar dacă intervenția lui Filip al II-lea al Macedoniei, în anul 339, nu a avut la bază o cauză comercială, a adus după sine consecințe de ordin economic.

Pe baza premiselor de la care plecăm și dacă raționamentul nostru este just, intervenția lui Filip al II-lea la Dunărea de Jos a însemnat, pe de o parte, încheierea unei etape de comerț înfloritor în istoria orașului Histria, pe de altă parte, începuturile unei etape noi pentru triburile geto-dace, acest comerț desfășurîndu-se sub egidă macedoneană, a cărei monedă va servi drept prototip pentru localnicii în momentul cînd vor începe să bată monedă.

Privind mereu prin prisma materialului monetar cu care operăm, menționăm că descoperirile de monede făcute în Dobrogea în general, și la Histria în special, vin în sprijinul acestei interpretări. Pe teritoriul dintre Dunăre și Marea Neagră s-au descoperit numeroase monede de bronz de la Filip al II-lea al Macedoniei. Fără a dispune de un inventar al acestor descoperiri, amintim de prezența lor la

Callatis, Albești, Moșneni și Pecineaga¹. O urmărire atentă a aflărilor de astfel de monede ar îmbogăți lista mai mult. Dar scopul nostru nu este acesta și socotim că datele de care dispunem ilustrează o situație generală. Monede ale aceluiași rege, și tot de bronz, s-au găsit în mod destul de frecvent și în cursul săpăturilor de la cetatea Histria. Înainte de anul 1956 au putut fi identificate pe teritoriul cetății 14 exemplare², dar pînă în 1963 numărul lor total s-a ridicat la 55 exemplare³.

Dar moneda de bronz a învingătorului lui Atheas nu circulă numai pe teritoriul Dobrogei și în cuprinsul cetăților grecești de pe coasta Pontului Euxin. Ea e semnalată și la nord de Istru, în teritoriul populațiilor geto-dace din Moldova. Este adevărat că, măcar pentru moment, documentarea noastră este săracă; avem de-a face cu descoperiri izolate ca acele de la Rădăiești⁴, reg. Iași, unde ne este semnalată descoperirea a două monede de bronz. Prezența lor nu ni se pare totuși mai puțin semnificativă.

Cu aceasta atingem o problemă de ordin major legată de istoria Scythiei Minor în ultimele patru decenii ale secolului al IV-lea. Este vorba de caracterul, scopul și mai ales urmările pe care le-a avut intervenția armată a regelui Macedoniei la Dunărea de Jos împotriva « regelui » scit Atheas, pentru coloniile grecești din Pont în general și cea de pe malul lacului Sinoe în special.

Pentru înțelegerea justă a situației, ne grăbim să reamintim că informațiile păstrate la autorii antici sînt vagi și lacunare⁵, iar cele epigrafice, cel puțin deocamdată, lipsesc cu desăvîrșire. Aceasta fiind situația, nu este de mirare că cercetătorii care s-au ocupat într-un fel sau altul cu acest eveniment și cu repercusiunile lui asupra cetăților grecești în general și a Histriei în special au exprimat în această privință opinii diferite. Astfel, R. Vulpe⁶ socotește că orașul milesian care ne reține atenția a continuat și în secolul următor să se bucure de prosperitate economică. Într-un studiu relativ recent, situația Histriei în perioada expansiunii macedonene (350—280) formează subiectul unui capitol special, în care Em. Condurachi⁷, conducătorul șantierului Histria, supune această problemă unei amănunțite analize înainte de a se opri la concluzia că « este foarte probabil că orașele grecești de pe coasta de apus a Pontului Euxin s-au menținut în toată această vreme într-o totală prudență și rezervă ».

Un nou punct de vedere în această privință a fost exprimat de D. M. Pippidi. Folosind observațiile mai vechi ale lui B. Pick și supunînd unui nou examen documentele literare și epigrafice referitoare la situația Histriei în secolul al III-lea î.e.n., el constată că « poziția de subordonare a Histriei » față de Callatis în războiul

¹ Constantin Preda, *Triburile geto-dace și circulația monedelor lui Filip al II-lea la nord de Dunăre*, în SCIV, VII, 1956, p. 277.

² Același autor, *op. cit.*, p. 278.

³ Informație personală de la Const. Preda.

⁴ Const. Moisil, *Creșterea colecțiilor Academiei Române, Cabinetul numismatic*, 1938—1939, p. 2; Cf. J. Winkler, *Contribuții numismatice la istoria Daciei*, în SCSt, Cluj, VI, 1955, p. 66—67; Cf. C. Preda, *op. cit.*, p. 277.

⁵ A se vedea Kaerst, s. u. *Atheas*, în RE, II, col. 191. Pentru comentariile acestor izvoare a se vedea și P. Nicorescu, *La campagne de Philippe en 339*, în Dacia, II, 1925, p. 22; V. Pârvan, *Getica*, p. 51. Mai nou, o prezentare și o discuție a acestor izvoare dă Maria Coja, *Zidul de apărare al cetății Histria și împrejurările istorice ale distrugerii lui în secolul al IV-lea î.e.n.*, în SCIV, XV, 1964, p. 394 și urm.

⁶ Radu Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, Bucurest, 1938, p. 85—86.

⁷ Em. Condurachi, *Histria, I, Monografie arheologică*, București, 1954, p. 39—41.

cu Bizanțul pare « determinată de o inferioritate economică și militară ». Încă de la sfârșitul secolului al IV-lea, în lupta de eliberare a cetăților pontice de sub jugul lui Lysimach, pe primul plan trece cetatea Callatis și nu Histria. Și cercetătorul amintit adaugă: « originile îndepărtate ale acestei stări de inferioritate ne scapă »¹.

Materialul numismatic prezentat de noi mai sus ne îngăduie să întrevădem liniile mari ale acestui proces, iar studiul amănunțit al emisiunilor monetare ale cetății Histria, cu preciziunile cronologice necesare, va aduce noi date și în această problemă.

Studiile făcute de către cercetătorii șantierului Histria par a confirma acest punct de vedere, prin fapte și situații observate pe teren². Ele vor trebui urmărite și studiate în continuare pentru a fi mai solid fundamentate.

CATALOGUL DESCOPERIRILOR

1. Histria, r. Istria, reg. Dobrogea

După cercetările întreprinse de către C. Preda în cursul săpăturilor de la cetatea Histria s-au descoperit peste 150 de monede de bronz de tipul « cu roata » și una de argint, mult deteriorată. C. Preda, *Monedele histriene cu roata și legenda* IȘT, în SCN, III, 1960, p. 28. Cf. și Suzana Dimitriu, *Monede histriene autonome*, în *Histria* I, 1954, p. 465—467.

2. Olbia, URSS

În cursul campaniei de săpături de la Olbia, în anul 1959 se semnalează descoperirea unei drahme histriene de argint. Alte amănunte încă nu avem.

Informație de la P. O. Kariskovski, înregistrată de către P. A. Nekrasov, în Краткие сообщения, 1961, p. 78—79, nota 4.

Alte monede histriene este foarte probabil că au mai fost descoperite în același loc cu prilejul altor campanii de săpături.

2a. Olbia, URSS

În cursul săpăturilor întreprinse la Olbia în anii 1935—36 au fost descoperite 4 monede de bronz cu legenda IȘT și roata.

A. N. Zograf, *Монеты из раскопок Ольвии в 1935—36* ²², în Ольвия, I, Kiev, 1940, p. 211—256. Apud C. Preda, în SCN, III, 1960, p. 28.

3. Kamensk

În importanta așezare scitică care este grădiștea de la Kamensk, s-au descoperit numeroase monede antice de argint și bronz. Parte din ele provin din cetățile

¹ D. M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*, București, 1958, p. 15. A se vedea și A. Momigliano, *Della spedizione scitica di Filippo alla spedizione scitica di Dario*, în *Athenaeum*, N.S., 11, 1933, p. 336 și H. Danov, *Западният бряг на Черно Море в древността*, Sofia, 1947, p. 52.

² Maria Coja, *op. cit.*, p. 383—400, unde prezintă și interpretează un bogat material faptic.

Histieia (Eubeeia), Tyras, Olbia, Herson, Panticapaeum etc. Printre ele este amintită și o drahmă histriană, de tip obișnuit și cu greutate de 3,5 g. Nu se indică sigla sau litera de pe revers. Se menționează doar faptul că este de tip Uvarov nr. 6. Datarea pe care o face autorul, după A. N. Zograf, la sfârșitul sec. V, este mult prea sus.

B. N. Grakov, *Каменское городище Днепра*, MIA, 1954, nr. 36, p. 146, nr. 3.

3a. Kamsanskoe, r. Belozersk, reg. Herson

Ca găsită în localitatea de mai sus, în iulie 1961, ajunge la muzeul arheologic de la Odesa o drahmă histriană de argint. Ea este descrisă în felul următor.

Av. Două capete omenești alăturate, cel din dr. inversat.

Rv. ΙΣΤΡΙ. Vultur cu aripile foarte strînse, pe delfin spre st. Totul într-un pătrat adîncit.

AR. Greut. 6,91 g, diam. 18,5 × 21,5 mm.

Autorul remarcă faptul că monedele Histriei, din emisiunile cele mai vechi, se găseau în circulație în regiunea de NV a Mării Negre.

P. A. Nekrasov, *Серебряная монета города Истрии найденная в Херсонской области*, în Краткие сообщения, Odesa, 1961, p. 78—79.

3b. Visunți aproape de Herson, URSS

În anul 1929 s-a descoperit în satul Visunți, aproape de Herson, un tezaur de drame histriene de argint. O parte din monedele descoperite (13 exemplare) au ajuns la muzeul istoric de stat din Herson. În anul următor, G. P. Krișin¹, pe atunci directorul aceluia muzeu, publică o scurtă notiță referitor la descoperirea ce ne reține atenția. Întrucît lucrarea în care a apărut acest articol n-o avem la îndemînă, dăm datele esențiale cuprinse în ea, după alta mai recentă, în care acestea sînt rezumate. Astfel, dintr-un studiu recent al lui A. G. Zaghinailo², aflăm că monedele aveau greutatea cuprinsă între 7,22 și 6,36 g, iar diametrul varia între 16 și 19 mm. Din scurta notiță care însoțește această știre în corpus-ul de descoperiri monetare grecești, întocmit de Sydney P. Noe³ ni se mai adaugă prețioasa știre că exemplarele sînt de tipul Pick, pl. II, 20. Lucrînd la sistematizarea colecțiilor numismatice de la muzeul arheologic de la Odesa, cercetătorul A. G. Zaghinailo⁴ crede că a reușit să identifice un exemplar din monedele histriene de argint, descoperite la Visunți în 1929, dăruit acestui muzeu «la 29 august 1929» de către G. P. Krișin. Ea se află înregistrată în colecțiile acestui muzeu sub nr. de inventar 24993 și are următoarea descriere:

Av. Două capete omenești alăturate, dintre care unul inversat, fără a ni se preciza care, cel din dr. sau cel din st.

Rv. ΙΣΤΡΙ Vultur pe delfin spre st.

AR. Greut. 6,92⁵ g, diam. 19,8 mm.

Ar fi fost de dorit și o fotografie a monedei, dar ea n-a fost dată în publicația amintită. Întrucît, din nefericire, în posesia Muzeului de istorie din Herson n-a mai rămas nici o monedă din tezaurul descoperit în 1929, sîntem reduși la informațiile de mai sus⁶. Cu toate aceste lipsuri cu care această importantă descoperire a ajuns pînă la noi, ea poate fi folosită pentru a jalona anumite concluzii de ordin mai general

1. G. P. Krișin, *Нумизматична знахідка біля міста Херсону*, în *Хроника археологии та мистецтва*, I, Harkiv, 1930, p. 69. Citat după P. A. Nekrasov, *Серебряная монета города Истрии*, în *Краткие сообщения*, Odesa, 1961, p. 79, nota 6.

2. A. G. Zaghinailo, *Истрийская драхма из Висунцовского клада 1929*. în *ZOAO*, I (34), 1960, p. 316—318.

3. Sydney P. Noe, *A Bibliography of Greek Coin Hoards* (Numismatic Notes and Monographs, 78), New York, ed. II, 1937, p. 302, cu trimiterea neclară și de unde a trecut și în publicații românești.

4. A. G. Zaghinailo, *l. c.*, după care cităm toate amănunțele de mai sus.

5. Un mularaj după o drahmă histriană de acest tip ce se afla înainte de primul război mondial în colecțiile Muzeului din Odesa, se află la Münzkabinett din Berlin și greutatea este de 6,92 g. Nu cumva este același exemplar?

6. A. G. Zaghinailo, *l. c.*

3c. Visunți II

Din informația lui A. G. Zaghinailo¹ mai aflăm că tot la Visunți a fost descoperit un nou tezaur de drahme histriene de argint și care în 1960 era gata să fie publicat. Din acest ultim tezaur o monedă ajunge la Muzeul din Odesa.

1. A. G. Zaghinailo, în *ZOAO*, I (34), 1960, p. 318 și nota 21.

3d. «Grădiștea Roxolanilor»

În acest punct ni se semnalează descoperirea în anul 1960 a două drahme histriene de argint. Știrea e înregistrată după o comunicare a lui M. G. Sinițin. Cf. P. A. Nekrasov, *art. cit.*, în *Краткие сообщения*, 1961, p. 78—9, și nota 3.

4. Tyras, URSS

În cursul săpăturilor arheologice întreprinse în vechea colonie mileziană de pe limanul Nistrului, Șahnazarov a descoperit două drahme histriene de argint, în cadrul unui complex închis. Ne lipsește descrierea celor două exemplare.

A. G. Zaghinailo, *art. cit.*, în *ZOAO*, I (34), 1960, p. 316—318.

4a. Tyras (Belgorod Dnestrovski), URSS

Monede de bronz cu roata și legenda ІΣΤ sînt semnalate ca descoperite în cursul săpăturilor arheologice din vechea cetate Tyras.

L. D. Dimitrov, *Розкопки в Белгороди — Дністровському в 1947*, în *Археологічні Пам'ятки УССР*, IV, 1952, p. 62—64 și fig. 5. Idem, *Основні підсумки ізмаїльської археологічної експедиції, 1949—1950*, în *Археологічні Пам'ятки*, V, 1955, p. 117. Apud C. Preda în *SCN*, III, 1960, p. 28.

5. Tuzla, URSS

Ca provenind din împrejurimile acestei localități ajung la MNA două monede histriene: o drahmă ce are capul din dr. inversat și pe revers litera A sub delfin,

în greutate de 6,13 g, tip Pick, 416 și un bronz cu legenda IΣT și roata cu patru spițe, în greutate de 1,27 g, tip Pick, 531.

Institutul de arheologie, inv. 860, 1 și 2.

5a. Tuzla, URSS

O monedă de bronz cu legenda IΣT și roata ne este semnalată ca descoperită în împrejurimile acestei localități.

C. Preda, în SCN, III, 1960, p. 28.

6. Constanța, reg. Dobrogea

« În 1916 s-a descoperit în Dobrogea, aproape de vechiul Tomis, un important tezaur, ce se află în colecția mea — scria Dr. G. Severeanu în a. 1920 — compus din 110 monede de argint, dintre care 108 sînt reprezentate prin cunoscutele drahme bătute de orașul Histria în perioada sa autonomă, iar două monede reprezintă subdiviziuni de-ale aceleiași drahme ». Autorul însoțește expunerea sa de un prețios tablou în care sînt notate — în lipsa fotografiilor — toate elementele mai importante în legătură cu fiecare exemplar în parte. Pe baza lui am întocmit catalogul care urmează:

1. Drahmă. Tip obișnuit, cap st. inversat. Fără siglă pe revers. Nu se notează greutatea (fig. 1, p. 21). 6 exemplare.
2. Drahmă. Cap st. inversat. Rv. înapoia picioarelor vulturului litera B. 5 exemplare. Greut.: 5,92; 5,85; 5,75; 5,63; 5,62 g. Pick, 426, var.
3. Drahmă. Cap dr. inversat. Rv. înapoia picioarelor vulturului Γ. 3 exemplare. Greut. 5,84; 5,78; 5,64 g. Pick, 427.
4. Drahmă. Capul dr. inversat. Rv. în cîmp dr. Δ. Greut. 6,10 g. Pick.
5. Drahmă. Cap st. inversat. Rv. Sub delfin Δ, 3 exemplare. Greut. 5,87; 5,83 și 5,67 g. Autorul trimite la Pick, 436, dar acolo se află altă siglă.
6. Drahmă. Capul st. inversat. Rv. în dr. I. Greut. 5,96 g. Pick, 449.
7. Drahmă. Zece exemplare din care 6 au capul din st., iar 4 pe cel din dr. inversat. Pe rv. au toate « în dr. » litera H. Ele au greut. 6,20; 6,02; 5,91; 5,86; 5,84; 5,66; 5,63; 5,62; 5,53; 5,10 g. Și autorul trimite la Pick, 436. Dar la Pick este litera X! Este vorba de transcriere greșită?
8. Drahmă. Cap dr. inversat. Rv. « în dr. » litera X. Greut. 6,85 g. Pick, 413.
9. Drahmă. Cap dr. inversat. Rv. sub delfin U Greut. 6,92 g. Este citat de autor Pick, 414, dar la locul indicat sigla se află în cîmp dr.
10. Drahme, în număr de 23, din care 6 au capul din st., iar 17 pe cel din dr. inversat. Pe rv. în dr. și sub delfin toate au litera H și Δ. Greutățile sînt următoarele: 6,13; 6,11; 6,08; 6,00; 6,05; 5,98; 5,97; 5,92; 5,88; 5,86; 5,79; 5,79; 5,78; 5,76; 5,75; 5,75; 5,72; 5,70; 5,69; 5,65; 5,73 și 5,57 [lipsă greutatea unui exemplar]. Pick, 431.
11. Drahme, 6 la număr. Capul st. inversat. Pe rv. « în dr. » H, iar sub delfin W. Greut. 6,04; 5,88; 6,83; 5,79; 5,77; 5,57 g. Pick, 434.
12. Drahmă. Cap dr. inversat. Pe rv. « în dr. » Λ, iar sub delfin X. Greut. 5,73 g. Pick.
13. Drahmă. Cap dr. inversat. Pe rv. « în dr. », Δ, iar sub delfin X. Greut. 5,23 g. Pick.

14. Drahme, 16 la număr. Cap dr. inversat. Pe rv. « în dr. » Δ, iar sub delfin X Greut.: 5,92; 5,90; 5,88; 5,83; 5,78; 5,78; 5,77; 5,75; 5,74; 5,73; 5,73; 5,73; 5,65; 5,61; 5,68; 5,55 g. Pick, 432.

15. Drahmă. Cap dr. inversat. Pe rv. « în dr. » B, sub delfin I. Greut. 5,77 g. Pick —.

16. Drahme, trei la număr. Cap dr. inversat. Pe rv. « în dr. » Δ, sub delfin H. Greut. 6,15; 6,15; 6,10 g. Pick, 430.

17. Drahme, 7 la număr. Cap st. inversat, Pe rv. « în dr. » litera Θ, iar sub delfin K. Greut.: 6,12; 5,91; 5,90; 5,90; 5,90; 5,83; 5,83 g. [Pick, 434].

18. Drahme, 8 la număr. Cap st. inversat. Pe rv. « în dr. » Θ, iar sub delfin Σ. Greut. 5,98; 5,98; 5,93; 5,92; 5,87; 5,82; 5,78; 5,63 g. [Pick, 434 var.].

19. Drahmă. Cap st. inversat. Pe rv. « în dr. » H <. Greut. 5,44 g. Pick —.

20. Drahme, 6 la număr. Cap. st. inversat. Pe rv. « în dr. » I, sub delfin A'. Greut. 6,04; 6,00; 5,99; 5,93; 5,88; 5,83 g. Pick —.

21. Drahme, 2 exemplare. Cap st. inversat. Pe rv. « în dr. » Θ, iar sub delfin Δ I. Greut. 5,96; 5,48 g. Pick —.

22. Drahme, 2 exemplare. Cap dr. inversat. Pe rv. « în dr. » E, iar sub delfin A'. Greut. 5,55; 5,33 g. Pick, 433.

23. Trihemiobol. Cap dr. inversat. Pe rv. sub delfin, Δ. Greut. 1,57 g. Pick, 445.

24. Trihemiobol. Cap dr. inversat. Pe rv., sub delfin, K. Greut. 1,42 g. Pick —.

Dr. G. Severeanu, *Despre drahma istriiană*, în BSNR, XV, 1920, nr. 33—34, p. 20—27. Tabloul cu descrierea monedelor, la p. 25—26. Citat și de S. P. Noc, *Bibliography*², p. 293, după informații primite de la Const. Moșil.

6a. Constanța, reg. Dobrogea

O drahmă histriană cu litera I între coada și corpul vulturului, găsită în oraș. Are greut. 5,25 g, și a ajuns în colecție particulară.

G. Buzdugan și I. Mititelu, în SCN, III, 1960, 389, nr. 7.

6b. Constanța, reg. Dobrogea

Pe teritoriul orașului s-au găsit numeroase drahme histriene ce-au ajuns în colecții particulare.

Semnalăm câteva exemplare cu monograma X sub delfin și Δ lângă picioarele vulturului, cu greut. 5,60; 5, 60; 5, 20 și 5,60 g. Alt exemplar cu sigla ΦΥ sub delfin (5,30g).

G. Buzdugan și I. Mititelu, în SCN, III, 1960, p. 390, nr. 12—15; 21.

7. Mangalia, reg. Dobrogea

Ca descoperită în această localitate sau împrejurimile ei, ajunge la CN-BARPR o drahmă histriană ce are pe av. capul din dr. inversat, iar pe rv. litera A sub delfin. Pick, 416.

CN-BARPR, Inv. 1501/958.

8. Adamclisi, r. Adamclisi, reg. Dobrogea

O monedă de bronz cu legenda ΙΣΤ și roata pe rv. este semnalată ca descoperită «în vile de la V—NV de Adamclisi». A ajuns într-o colecție particulară.

G. Buzdugan și I. Mititelu. *Contribuții la clasificarea unor monede histriene*, în SCN, III, 1960, p. 386.

9. Albești, r. Negru Vodă, reg. Dobrogea

O drahmă histriană, provenind din această localitate ajunge la MNA. Pe av. are capul din dr. inversat, iar pe rv. sub delfin sigla 4. Are greutate 5,31 g. Este de tip Pick, 421 var.

Institutul de arheologie, Inv. 800, 2.

Tot de aci provine o a doua drahmă care are pe av. capul din dr. inversat, iar pe rv. sigla A sub delfin. Greutate 5,53. Tip Pick, 416. Ambele exemplare sînt tocite de circulație

Institutul de arheologie, Inv. 800, 3.

10. Baraclar, R. P. Bulgaria

Ca descoperită în această localitate în a. 1940, ajunge la MNA o drahmă histriană ce are pe av. capul din dr. inversat, iar pe rv. vulturul pe delfin spre st. Înapoia picioarelor vulturului, litera B. Are greutate de 5,24 g și diam. 17,8 mm. Tip Pick, 429. MNA, Inv. 117.

11. Seimeni, r. Medgidia, reg. Dobrogea

O imitație barbară după o drahmă histriană a fost găsită lângă zidurile cetății Calachioi, Seimeni, în vara anului 1956, de către locuitorul Ghiță Petcu. A fost donată la MNA.

MNA, Inv. 652.

12. Camena, r. Istra, reg. Dobrogea

O drahmă avînd pe av. cele două capete, st. inversat, iar pe rv. legenda ΙΣΤΠΙΗ și vultur pe delfin spre st., fără nici o siglă, cu greutate de 5,10 g, s-a descoperit în localitatea de mai sus. A ajuns într-o colecție particulară. Un alt exemplar, cu sigla 4 sub delfin, cu greutate 5,30 g, s-a găsit în aceeași localitate.

G. Buzdugan și I. Mititelu, în SCN, III, 1960, p. 389, nr. 1 (cu descriere amănunțită) și p. 392, nr. 35.

13. Canlia, r. Adamclisi, reg. Dobrogea

Ca găsită pe teritoriul acestei comune, în apropierea Dunării, ajunge prin donație în anul 1959 la Institutul de arheologie o drahmă histriană, care are pe av. capul din dr. inversat, iar pe rv. litera A sub delfin. Are greutatea de 4,89 g. Este mult tocită. Pick, 416.

Institutul de arheologie, Inv. 934.

14. Filimon Sirbu, r. Tulcea, reg. Dobrogea

Ca descoperită în această localitate ajunge în muzeul din Tulcea o drahmă histriană avînd pe av. capul din dr. inversat, iar pe rv. litera A sub delfin. Pick, 416. Inv. 70.

Informație: Const. Preda.

15. Roșița, R. P. Bulgaria

După informații primite la MNA în anul 1936, pe teritoriul acestei comune s-a descoperit în mod întîmplător o drahmă histriană din epoca autonomă ce are pe av. două capete, iar pe rv. vulturul pe delfin și sigla A (se pare în dr.).

MNA, Dos. 1936, fila 284.

16. Gura Dobrogei, r. Istria, reg. Dobrogea

De aci se cunoaște o monedă histriană de bronz, descoperită în anul 1956, într-un nivel de cultură geto-dacică. Este slab conservată și probabil de tip Pick, 458.

MNA, Dos. 1957, 471, Inv. 758.

17. Hirșova, r. Hirșova, reg. Dobrogea

O drahmă histriană de argint cu sigla ΦΥ sub delfin și greut. 5,10 g s-a descoperit în această localitate și a ajuns într-o colecție particulară.

Un alt exemplar asemănător, dar care este o variantă a celui de mai sus, are greutatea tot de 5,10 g.

G. Buzdugan și I. Mititelu, în SCN, III, 1960, p. 391, nr. 31 și p. 392, nr. 37.

18. Insula Șerpilor, URSS

Monede emise de către cetatea Histria în epoca autonomă, atît în bronz, cît și în argint, au fost semnalate ca găsite în Insula Șerpilor. Au ajuns la muzeul din Odesa.

Murzakewicz, *Descriptio Musei Odessitani*, în Mém. de la Soc. archéol. d'Odesa, 1853.

19. Ioan Corvin, r. Adamellisi, reg. Dobrogea

« La Cuzgun (azi Ioan Corvin), s-au găsit pe la 1905 vreo două mii de monede de argint de ale orașului Apollonia din Tracia, Mesembria și Istros. Între ele erau și cîțiva « cizicieni » de electru. Se păstrează în parte la Academia Română. Comunicat de M. C. Sutz ».

Const. Moisil în BSNR, X, 1913, p. 63, nr. 23 și Regling, în Zeitschr. f. Num., 1931, 25, S. P. Noe, *Bibliogr.*² p. 86.

19a. Ioan Corvin, r. Adamellisi, reg. Dobrogea

O monedă subdivizionară de bronz, reprezentînd divinitatea fluvială Istros pe av., iar pe rv. legenda ΙΣΤΡΠΙ și vultur pe delfin, cu diam. de 14—13 mm și greut. de 1,35 g, a fost găsită în localitatea de mai sus. A ajuns într-o colecție particulară.

G. Buzdugan și I. Mititelu, în SCN, III, 1960, p. 387.

20. Isaceea, r. Tulcea, reg. Dobrogea

Ca descoperită în această localitate se păstrează în Muzeul din Tulcea o drahmă histriană avînd pe av. capul din dr. inversat, iar pe rv. litera A sau Δ sub delfin. Pick, 416 sau 420.

Informație: Const. Preda, Institutul de arheologie.

21. Istria-sat, r. Istria, reg. Dobrogea

O drahmă a cetății Histria, avînd pe av. cele două capete, cel din st. inversat, iar pe rv. vulturul pe delfin spre st., iar sub delfin litera B, în greut. de 4,90 g, s-a descoperit în această localitate și a ajuns într-o colecție particulară.

Un alt exemplar, dar cu sigla \mathcal{A} sub delfin și greut. de 5,90 g, s-a descoperit în aceeași localitate și a ajuns în colecție particulară.

G. Buzdugan și I. Mititelu, în SCN, III, 1960, p. 389, nr. 8 și p. 391, nr. 30

22. Nastradin, r. Adamelisi, reg. Dobrogea

Drahmă histriană, pe av. capul din st. inversat, iar pe rv. vulturul pe delfin spre st. și litera I între aripa vulturului și coadă. Are greut. de 5,25 g, a fost găsită în această comună și a ajuns într-o colecție particulară.

G. Buzdugan și I. Mititelu, în SCN, III, 1960, p. 391, nr. 24.

23. Piatra Frecăței, com. Ostrov, r. Măcin, reg. Dobrogea

O monedă histriană de bronz, mult deteriorată, în greut. de 1,20 g și probabil de tipul Pick, 458? a fost descoperită de Aurelian Petre în anul 1958, în cursul săpăturilor, la M-6.

Institutul de arheologie, Inv. 990,1.

24. Adîncata, r. Adamelisi, reg. Dobrogea

În această localitate s-au găsit două drahme histriene: una are pe rv. litera A sub delfin și greut. de 4,60 g, iar alta, litera X în poia picioarelor vulturului și greut. de 6 g. Ambele au ajuns în colecție particulară.

G. Buzdugan și I. Mititelu, în SCN, III, 1960, p. 403, nr. 44 și 48.

25. Rasova, r. Medgidia, reg. Dobrogea

O monedă histriană de billon, avînd pe av. cele două capete, iar pe rv. vulturul pe delfin, cu monograma \mathcal{A} sub delfin și greut. de 4,70 g, s-a descoperit în această localitate și a ajuns într-o colecție particulară.

G. Buzdugan și I. Mititelu, în SCN, III, 1960, p. 391 și nr. 28.

26. Salcia, r. Măcin, reg. Dobrogea

O monedă histriană de bronz, din epoca autonomă a fost găsită în localitate și adusă de Aurelian Petre în 1958 la Institutul de arheologie. Are pe av. capul lui Dionysos, iar pe rv. vulturul pe delfin, dar cu aripile ridicate. Dedesubt o siglă nedistinctă. Cîntărește 4,46 g. Pick—.

Institutul de arheologie, Inv. 1022.

27. Satu Nou, com. Canlia, r. Adamclisi, reg. Dobrogea

Două monede de bronz, de tipul cu roata pe rv. și legenda IET pe av., ne sînt semnalate ca descoperite în mod izolat pe teritoriul acestei localități. Au ajuns într-o colecție particulară.

Informație: Vasile Culică, Călărași.

28. Sinoe, r. Istria, reg. Dobrogea

O drahmă histriană, avînd pe av. cele două capete, st. inversat, iar pe rv. vulturul pe delfin spre st. și fără nici o siglă, în greut. de 5,20 g, s-a descoperit în această localitate. A ajuns într-o colecție particulară.

G. Buzdugan și I. Mititelu, în SCN, III, 1960, p. 389, nr. 2.

28a. Sinoe, r. Istria, reg. Dobrogea

În anul 1952, în cursul săpăturilor arheologice, s-a aflat, într-o așezare greco-băștinașă «o monedă histriană autonomă, din sec. IV î.e.n., cu literele IET pe av. și roata cu patru spițe pe rv.». Are greut. de 2,59 g și e de tip Pick, 531.

V. Canarache și C. Preda, *Șantierul Histria, Sectorul Sinoe-Zmeica*, în SCIV, IV, 1953, p. 143. Cf. și C. Preda, *Monedele histriene cu roata și legenda IET*, în SCN, III, 1960, p. 27

Institutul de arheologie, Inv. 466, 1.

29. Tulcea, r. Tulcea, reg. Dobrogea

După informațiile sumare de care dispunem, la Tulcea s-a găsit în a. 1929 un tezaur format din drahme și trihemiboli emiși de cetatea Histria în perioada ei autonomă. Cît privește numărul exemplarelor aflate, se știe de 104, dar se pare că au fost mai multe. Tot din informații lăaturalnice reiese că tezaurul s-ar fi aflat într-un vas grecesc. Totul s-a împrăștiat și 52 de exemplare au ajuns să fie vîndute la licitație la Berlin în 5 decembrie 1932. După catalogul întocmit de casa Robert Ball, unde figurează sub nr. 1941—1992 și pl. 26, dăm mai jos o scurtă descriere a lor.

1. Drahmă. Capul din st. inversat. Rv. sub delfin A; 5,9 g. Pick, 416.

2—5. Drahme. Capul din dr. inversat. Rv. sub delfin A; 6,5; 5,8; 5,7, 4,9 g. Pick, 416.

6—11. Drahme. Capul din st. întors. Rv. sub delfin A. Greut. 5,8; 5,5; 5,8; 5; 5,5; 5,5; Pick, 412.

12—15. Drahme. Ca mai sus, dar capul din dr. inversat. Greut. 5,1; 5,5. 5,5; 5,1. Pick, 417.

16. Drahmă. Capul din st. inversat. Rv. sub delfin AΠ. Greut. 5,7 g. Pick, 418.

17. Drahmă. Ca mai sus, dar sub delfin A. Greut. 4,9 g. Pick, 419.

18—19. Drahme. Ca mai sus, dar sub delfin Δ. Greut. 5,4 și 6 g. Pick, 421.

20. Drahmă. Ca mai sus, dar sub delfin W. Greut. 6,2 g. Pick, 424.

21. Drahmă. Ca mai sus, dar sub delfin W. Greut. 6,2 g. Pick, 424 a.

22. Drahmă. Capul din dr. inversat. Rv. Înapoia picioarelor vulturului, B. Greut. 5,8 g. Pick, 426.

23. Drahmă. Ca mai sus, dar pe rv. Γ . În poia picioarelor vulturului. Greut. 5,8 g. Pick, 427.
24. Drahmă. Ca mai sus, dar pe rv. I. Greut. 5,6 g. Pick, 429.
25. Drahmă. Capul din st. întors, în rest, ca mai sus. Greut. 5,9 g. Pick, 429.
26. Drahmă. Ca mai sus. Rv. în câmp dr. H și sub delfin Δ. Greut. 5,4 g. Pick, 431.
- 27–28. Drahme. Ca mai sus. Rv. sub delfin X . Greut. 5,8 și 4,9. Pick, 431.
29. Drahmă. Capul din dr. inversat. Rv. în câmp dr. H, sub delfin Δ. Greut. 6 g. Pick —.
30. Drahmă. Ca mai sus. Rv. Sub delfin ∇ . Greut. 5,5 g. Pick —.
31. Drahmă. Ca mai sus. Rv. În câmp dr. Δ, sub delfin X . Greut. 5,5 g. Pick, 432 var.
32. Drahmă. Ca mai sus. Rv. În câmp dr. E, sub delfin A' . Greut. 5,6 g. Pick, 433 var.
33. Drahmă. Capul din st. inversat. Rv. În câmp dr. Θ, sub delfin K. Greut. 5,9 g. Pick, 434 notă.
34. Drahmă. Ca mai sus. Rv. Sub delfin Σ. Greut. 5,9 g. Pick —.
35. Drahmă. Ca mai sus. Rv. În câmp dr. I, sub delfin A. Greut. 5,3 g. Pick, 435.
36. Drahmă. Ca mai sus, dar pe rv. cite un punct înainte și după picioarele vulturului. Sub delfin Δ . Greut. 5,4 g. Pick, 436.
37. Drahmă. Ca mai sus, dar vulturul și delfinul spre dr. Sub delfin ΔI—I. Greut. 5 g. Pick, 439, subacrat.
38. Drahmă. Ca mai sus, dar vulturul și delfinul spre st. Rv. În câmp dr. Θ și sub delfin ΔI. Greut. 5,9 g. Pick —.
39. Drahmă. Ca mai sus. Rv. Sub delfin M Greut. 5,3 g. Pick —.
- 40–43. Trihemiboli. Capul din dr. inversat. Rv. Sub delfin A' . Greut. 1,4; 1,4; 1; 1,6 g.
- 44–45. Trihemiboli. Ca mai sus. Rv. Sub delfin M . Greut. 1,4 și 1,4 g. Pick, 444.
- 46–47. Trihemiboli. Ca mai sus, dar pe rv. nu se mai văd literele Greut. 1,3; 1,3 g. Pick, 446.
- 48–50. Trihemiboli. Capul din st. inversat. Rv. Sub delfin Δ. Greut. 1,6 g; 1,8 și 1,2 g. Pick —.
- 51–52. Trihemiboli. Capul din dr. inversat. Rv. Cîmp dr. Θ sub delfin K. Greut. 1,4 și 1,4 g. Pick —.
- Robert Ball, Nachf., *Auktion von Münzen.* , 5 Dezember, 1932, Berlin, p. 68, nr. 1941–1992 și pl. 26 cu foarte bune reproduceri fotografice. Cf. și S. P. Noe, *Bibliography* ², p. 298.

29a. Tulcea (muzeu).

În Muzeul din Tulcea se păstrează trei drahme histriene al căror loc de descoperire nu se cunoaște și din care două au pe rv. litera A sub delfin (Pick, 416), iar cea de-a treia literă nu se cunoaște. În plus. o contrafacere în bronz cu aceeași siglă A sub delfin.

Informație: Const. Preda

29b. Tulcea (împrejurimi?), r. Tulcea, reg. Dobrogea

În colecțiile Muzeului de istorie din Tulcea se află, printre altele, o drahmă histriană, avînd pe av. capul din dr. inversat, iar pe rv. litera A sau Δ sub delfin (Pick, 416 sau 420).

Inv. F 150. Moneda nu are precizat locul de aflare, dar provine foarte probabil din împrejurimi.

Informație: Const. Preda.

30. 6 Martie, r. Tulcea, reg. Dobrogea

Ca descoperite în această localitate ajung în Muzeul din Tulcea două drahme histriene: una are pe av. capul din dr. inversat și pe rv. sigla A (Pick, 417), iar cea de-a doua are pe av. capul din dr. inversat și pe rv. o siglă nedistinctă. Moneda are un aspect barbarizant. Inv. 144.

Informație: Const. Preda.

31. Dăeni, r. Hirșova, reg. Dobrogea

« La Dăeni. . . într-un deal aproape de ruinele cetății romane Beroe, s-au găsit în 1909 vreo 2000 monede histriene, de argint. S-au risipit de către descoperitori ».

Const. Moisil. Conv. Lit., XLIII, 1909, 751; Id., în BSNR, X, 1913, 22, nr. 14; S.P. Noe, *Bibliogr.* ², 88.

32. Silistra, B. P. Bulgaria

« În toamna anului 1940 s-a găsit în apropierea orașului Silistra un tezaur de monede autonome histriene de argint. Tezaurul a fost aflat într-un vas grecesc din sec. IV î.e.n. Monedele și fragmentele ceramice au ajuns de la descoperitor, prin intermediul unui anticar din București, în posesiunea lui Vasile Canarache, care le-a cedat anticarului F. K. Nuber, care la rîndu-i le-a trecut peste hotare ».

De la V. Canarache ne-a rămas un scurt, dar dens studiu, privind această descoperire, pe care-l rezumăm mai jos.

Tezaurul cuprindea 104 exemplare, dintre care 77 drahme și 27 oboli. Toate monedele erau de o splendidă conservare, încît autorul studiului și fostul lor posesor a crezut că le poate caracteriza « à fleurs de coin » (p. 230).

Întrucît azi nu mai posedăm această prețioasă descoperire, iar din punctul de vedere al periodizării emisiunilor monetare ale cetății Histria o considerăm importantă, dăm mai jos un tabel cu notele și indicațiile utile. Greutatea pieselor nu se cunoaște, nefiind consemnată.

1. Drahme 4 la număr. Rv. La dr. vulturului I. Pick, 429.

2. Drahme, 2 exemplare. Pe rv. la dr. vulturului I. Pick, 427.

3. Drahme, 3 exemplare, ca mai sus, dar litera B. Pick, 426.

4. 3 drahme și 3 oboli, pe rv. la dr. vulturului litera H și sub delfin Δ : Inedite.

5. 4 drahme ce au pe rv. la dr. vulturului litera H, sub delfin Δ . Pick, 431.

6. 3 drahme și un obol ce au pe rv. la dr. vulturului H și sub delfin ∇ . Sînt necunoscute la Pick.

7. 5 exemplare, dintre care 4 drahme și 1 obol, pe rv. ca mai sus, dar sub delfin Y. Sint inedite.

8. 2 drahme ce au la dr. vulturului litera O și sub delfin E. Sint necunoscute lui Pick.

9. 6 exemplare, dintre care 3 drahme și 3 oboli ce au pe rv. la dr. vulturului O și sub delfin K. Monedele sint inedite.

10. 2 drahme și 3 oboli pe rv., ca mai sus, dar sub delfin Δ I. Sint necunoscute lui Pick.

11. Drahme, 3 la număr/ce au la dr. vulturului litera I și sub delfin A¹I. Sint inedite.

12. 5 drahme și 1 obol, inedite, au pe rv. la st. vulturului punct și sub delfin A¹.

13. 2 drahme ce au pe rv. la dr. vulturului Δ și sub delfin X. Sint de tipul Pick, 432.

14. 2 drahme și 5 oboli au pe rv. la dr. vulturului punct și sub delfin Δ. Sint necunoscute la Pick.

15. Drahme 4 și 6 oboli ce au pe rv. la st. vulturului punct, în rest, ca mai sus dar sub delfin sigla Δ punct. Sint inedite.

16. 2 drahme ce au pe rv. sub delfin litera A. Sint necunoscute lui Pick.

17. 10 exemplare dintre care 8 drahme și 2 oboli, au pe rv. litera E și sub delfin A. Sint de tipul Pick, 433.

18. 4 drahme și 1 obol ce au pe rv. sub delfin sigla A. Pick, 419.

19. 3 drahme, ca mai sus dar sub delfin AΓ. Pick, 418.

20. 4 drahme, ca mai sus, dar sub delfin A. Pick, 416.

21. 3 drahme și 1 obol ca mai sus, dar sub delfin AA. Pick, 424.

22. 2 drahme, ca mai sus, dar AA. Pick nu-l cunoaște.

23. 3 drahme care au pe rv. sub delfin semnul Δ. Sint inedite.

24. 2 drahme, ca mai sus, dar sub delfin sigla A¹, și sint de tipul Pick, 417.

În total sint 77 drahme și 27 oboli.

V. Canarache, *Un important tezaur de drahme și oboli din Histria*, în *Cronica num. și arh.*, XV, 1940, p. 230—232.

Autorul subliniază pe drept cuvânt importanța obolilor ca emisiuni ale cetății Histria (p. 232).

33. Măcin, r. Măcin, reg. Dobrogea

Din tezaurul de circa 200 drahme histriene, descoperit în a. 1932 în această localitate la punctul Suluc, se mai păstrează în colecțiile CN—BARPR două exemplare.

Unul are capul din dr. inversat, iar pe rv. înapoia picioarelor vulturului un punct. Greut. 5, 05 g; iar cel de-al doilea are pe av. capul din dr. inversat, iar înapoia picioarelor vulturului litera Δ; sub delfin sigla X². Greut. 5,82 g. Pick, 432.

CN—BARPR, Inv. 329/932, Cf. și S. P. Noe, *Bibliography* ², p. 266.

34. Krainovo, R. P. Bulgaria

În această localitate se semnalează descoperirea în a. 1896 a unui tezaur de monede ce conținea 24 exemplare drahme histriene și un stater de aur de la Filip al II-lea al Macedoniei.

N. A. Mouchmov, în Bull. Soc. Arch. Bulgare, IV, 1914, 271, nr. 18. Cf. G. Seure, Rev. Num., 1923, p. 17, nr. 10. Cf. S. P. Noe, *Bibliogr.* ², 155.

35. Razdjal, Silistra, R. P. Bulgaria

În această comună s-a descoperit în 1958, în timp ce se ara cu tractorul, un tezaur de 161 monede histriene de argint. Dintre acestea 4 monede au litera A pe revers, 39 exemplare litera B, 34 litera Γ, 57 monede au litera Δ și cu monograma X și P, 24 exemplare cu litera E și monograma A, H și T, 2 cu litera V și 1 exemplar cu litera O. Trei monede din cuprinsul tezaurului au legenda scrisă astfel: *ΙΕΤΡΟΥ*. Alte amănunte nu avem.

T. Gerassimov, *Trésors monétaires de Bulgarie découverts en 1958*, în Izvestia. Sofia, XXV, 1962, p. 228.

36. Brălla, r. Brălla, reg. Galați

Într-o vie de la marginea orașului s-a găsit o drahmă de argint a orașului Histria. Moneda poartă sigla A și a ajuns în colecția Cabinetului numismatic al Academiei RPR. Inv. 177.

37. Birlad, împrejurimi, reg. Iași

La muzeul de istorie din localitate ajung două drahme histriene ce au sub delfin litera A. Este probabil că au fost aflate prin împrejurimile orașului. Sint de tipul Pick, 416.

Informație: C. Preda, Institutul de arheologie.

SCIV, XV, 1964, p. 569.

38. Berești Tirg, r. Bujor, reg. Galați

O drahmă histriană avînd pe av. capul din dr. inversat, iar pe rv. vulturul pe delfin și sigla A sub delfin, descoperită în această localitate, ajunge la Muzeul de istorie a Moldovei din Iași.

SCIV, XV, 1964, p. 560.

39. Benești, r. Adjud, reg. Bacău

Într-o așezare getică s-au descoperit, printre altele, și « drahme ale coloniei mileziene Istros » avînd pe av. cele două capete dintre care unul inversat, iar pe rv. « o acvilă ciugulind un delfin și legenda *ΙΣΤΡΙΑ* ».

Const. Solomon, *Un muzeu regional în Tecuciu*, Tecuciu, 1932, p. X—XI.

40. Căciulești, r. Piatra Neamț, reg. Bacău

Ca provenind din această localitate ajung la MNA două drahme histriene avînd pe av. capul din dr. inversat, iar pe rv. probabil sigla Δ. Una cîntărește 5,56 g, iar a doua 6,35. Pick, 420? Ambele sînt tocite.

Institutul de arheologie, Inv. 800, 9 și 10.

41. Obîrșeni, r. Bîrlad, reg. Iași

În anul 1944 s-a descoperit în comuna sus-amintită o drahmă histriană care are următoarea descriere:

Av. Capul din st. inversat. Rv. Vultur pe delfin st. Sub delfin sigla .

AR. Greut. 5,34 g, diam. 18 mm.

Pick, 419.

Institutul de arheologie, Inv. 169.

42. Pîscu, r. Galați, reg. Galați

O drahmă histriană de argint provenind din această localitate ajunge la MNA. Are pe av. capul din dr. inversat, iar pe rv. litera A sub delfin. Greut. 7,32 g. Este de tipul Pick, 416.

Institutul de arheologie, Inv. 800, 4.

43. Poiana, r. Adjud, reg. Bacău

În așezarea geto-dacică din această localitate, profesorul Radu Vulpe a descoperit în cursul săpăturilor, printre altele, și următoarele monede emise de cetatea Histria, identificate de noi.

1. Drahmă cu capul din dr. inversat și pe rv. cu litera A sub delfin. Greut. 6, 21 g. Conservarea foarte bună. Pick, 416. MNA, Inv. 296, 47.

2. Drahmă, ca mai sus, cu greut. 5,54 g. Conservarea foarte bună. Pick, 416. MNA, Inv. 325, 18.

3. Drahmă, ca mai sus, cu greut. 5 g. Conservarea foarte bună. Pick, 416. MNA, Inv. 325, 1.

4. Drahmă, capul din st. inversat și rv. vultur pe delfin spre dr. Sub delfin litera Δ (?). Greut. 4,49 g. Mult tocită. Pick, 441 var. MNA, Inv. 325, 2.

5. Drahmă, cu capul din dr. inversat. Vultur spre st. și cu litera A sub delfin. Greut. 4, 62 g. Conservarea bună. Pick, 416. MNA, Inv. 325, 18.

44. Prisecani, r. Adjud, reg. Bacău

Pe la sfîrșitul secolului trecut un locuitor din această comună oferă spre cumpărare Institutului de arheologie o drahmă histriană descoperită de el în localitate. Moneda n-a fost achiziționată, dar din apostila scrisă de G. Tocilescu, pe atunci directorul MNA, care notează « ΙΕΤΡΙΗ-ΦΥ », reiese că este de tipul Pick, 425.

MNA. Dosar, 1899, 34.

45. Vaslui, r. Vaslui, reg. Iași

Elevul Popovici Sever din cl. a VII-a a donat prin a. 1941 liceului N. Bălcescu din Brăila o monedă histriană găsită în grădina caselor unei rude din orașul Vaslui, în timp ce săpa un șanț.

Toma Svințiu, *Colecția numismatică și arheologică a liceului «N. Bălcescu» din Brăila*, în Revista Tinerimii, nr. 6, anul 1942—43, p. 20.

46. Căbești, r. Adjud, reg. Bacău

Un tezaur de drahme histriene s-a descoperit în a. 1962 pe teritoriul comunei sus-amintite, la punctul Cociuba. După cercetările Mariei Chițescu, de la Institutul de arheologie, tezaurul ar fi avut circa 30 exemplare, din care un număr de 13 au putut fi salvate și examinate de noi. După fragmentele ceramice aflate în jur, tezaurul pare a se fi descoperit într-o așezare geto-dacă.

Drahmele descoperite aparțin următoarelor tipuri din Pick: 416 (5 exemplare); 417 var. (1 exemplar); 419 var. (1 exemplar); 421 (1 exemplar); 421 var. (1 exemplar); 435 (1 exemplar); 436 var. (1 exemplar); 439 var. (1 exemplar); 441 var. (1 exemplar).

SCIV, XV, 1964, 3, p. 569.

47. Călărași, r. Călărași, reg. București

În orașul Călărași s-a aflat în a. 1954 o drahmă histriană de argint. Pe av. se găsesc două capete, cel din st. inversat, iar pe rv. vulturul pe delfin spre st. Sub delfin sigla Δ I. Greut. 5,55 g, diam. 18mm. Este de tip Pick, 440. Moneda a ajuns la muzeul din Călărași, dar împrejurările și amănunte topografice în legătură cu descoperirea ne lipsesc.

Informație: Niță Anghelescu, muzeul Călărași.

48. Giurgiu, reg. București

Ca găsită în cuprinsul orașului, ajunge la muzeul local o drahmă emisă de cetatea Histria în epoca autonomă. Moneda poartă sub delfin sigla A și cântărește 5,52 g. Tip Pick, 416.

Informație: Gh. Rădulescu, muzeul Giurgiu.

49. Bistrețu, r. Băilești, reg. Oltenia

Din această localitate ar proveni o drahmă emisă de cetatea Histria. Ajunge în colecțiile Cabinetului numismatic al Bibliotecii Academiei RPR.

50. ? Cremenari, r. Băbeni-Bistrița, reg. Argeș

Dintr-un tezaur care s-a împrăștiat și care ar fi cuprins drahme histriene și denari romani din timpul republicii, s-au mai păstrat la un bijutier din Rîmnicu Vilcea 4 drahme histriene. Două din ele au fost examinate și una c de tip Pick, 410 (cu sigla A sub delfin și greut. 4,88 g) iar cea de-a doua este de tip Pick, 417 (cu sigla A sub delfin și greut. 5,90 g). (Proveniența este mai mult decât îndoielnică).

O. Iliescu, în SCN, II, 1958, p. 449.

51. Păculul lui Soare, r. Adamclisi, reg. Dobrogea

O drahmă emisă de cetatea Histria, de tipul Pick, 416 cu litera A sub delfin, a fost găsită de Petre Diaconu, șeful șantierului.

Informație: Petre Diaconu, Institutul de arheologie, București.

52. Dobrogea

Fără alte indicații topografice mai precise, ajung la MNA două drahme histric-ne, care au ambele pe av. capul din dr. inversat, iar pe rv. una arc sub delfin sigla **A** și greut. 6,65 g (Pick, 417), iar cealaltă arc sub delfin sigla **A** și greut. 6,70 g (Pick, 421 var.)

Institutul de arheologie, Inv. 800, 5, 6.

PRESCURTĂRI

ZOAO = Записки Одесского Археологического Общества

BSNR = Buletinul Societății Numismatice Române

CN-BARPR = Cabinetul numismatic al Bibliotecii Academiei R. P. R.

MNA = Muzeul Național de Antichități

SCN = Studii și cercetări de numismatică

DÉCOUVERTES MONÉTAIRES ET RELATIONS D'ÉCHANGE D'HISTRIA AVEC LES POPULATIONS LOCALES AUX Ve—IVe SIÈCLES a.n.è.

RÉSUMÉ

L'auteur se propose d'étudier le commerce de la cité d'Histria aux Ve—IVe siècles a.n.è. sur la foi des découvertes de trésors et de monnaies isolées.

Pour atteindre ce but, il a dressé le catalogue des découvertes monétaires qui lui ont été accessibles, dans lequel il a mentionné le métal, la valeur, le poids et le sigle et, au cas échéant, le type correspondant dans l'ouvrage de B. Pick.

La première conséquence d'ordre général qui s'est dégagée après avoir fixé sur la carte (fig. 1) les localités de provenance des découvertes monétaires histriennes, a été la délimitation du territoire géographique et implicitement la détermination des populations et des cités avec lesquelles Histria entretenait des relations commerciales. Ce territoire comprend la région pontique du nord-ouest avec Olbia et ses régions avoisinantes, la Scythie Mineure et une bonne partie du sud et du centre de la Moldavie habitée par les Géo-Daces. Quelques découvertes isolées sises en Munténie et éparpillées le long du Danube, semblent indiquer également des relations commerciales avec les Géo-Daces de Munténie.

Un autre problème abordé par l'auteur est celui des étapes chronologiques concernant ce développement commercial. Jusqu'à l'élaboration d'une nouvelle classification des monnaies histriennes, ouvrage qui se trouve à l'étude, l'auteur utilise les groupes chronologiques fixés par Pick, au moyen desquels il aboutit à la constatation que les plus anciennes monnaies histriennes de la fin du Ve siècle et du début du IVe peuvent avoir été découvertes aussi bien en territoire histrien, qu'en territoire olbien. Il s'agit de drachmes frappées d'après le système phénicien. Dans la seconde étape, les drachmes frappées selon le système éginétique se trouvent répandues dans toute la Dobroudja actuelle. C'est vers la même époque qu'on les retrouve diffusées chez les tribus géto-daces de Moldavie, où leur présence s'affirme avec insistance durant le règne de Philippe II.

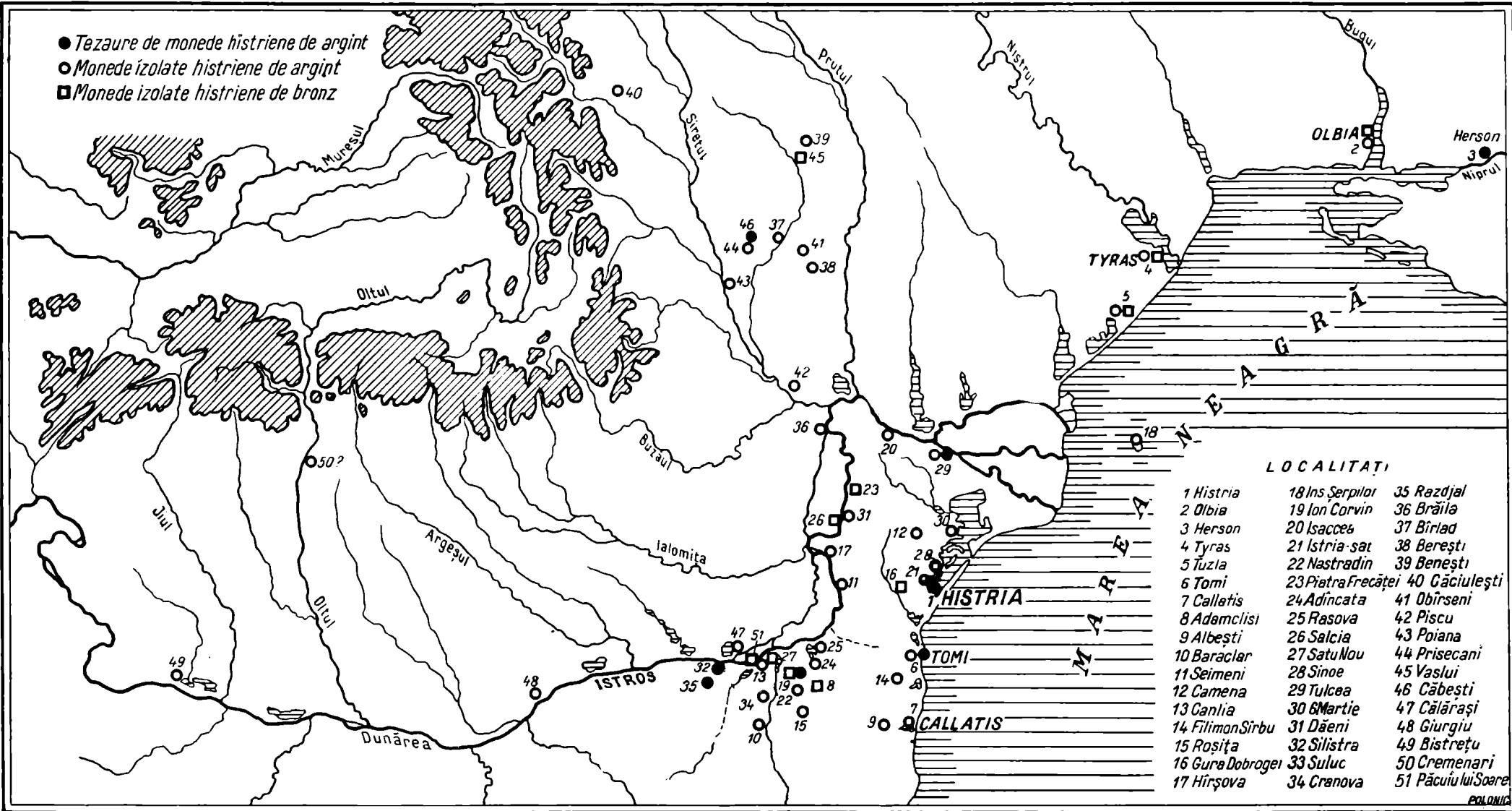

Fig. 1. — Harta cu localitățile în care s-au descoperit monede bătute de cetatea Histria în sec. V—IV î.e.n.

Au cours de la deuxième moitié du IVe siècle ce type de monnaie tend de plus en plus à être remplacé sur le territoire de la cité d'Histria, ainsi que parmi les tribus géto-daces, par la monnaie de la Macédoine. C'est ainsi qu'à l'intérieur de la cité d'Histria pendant ces dernières 15 années, la monnaie de bronze à effigie de Philippe II, roi de Macédoine, ne se retrouve qu'en 55 exemplaires seulement. D'autre part, cette même monnaie se rencontre, bien que d'une manière sporadique (comme à Rădăiești, région de Jassy), chez les tribus géto-daces.

Le déclin économique et politique, constaté au IIIe siècle a.n.è. à Histria tirerait justement ses lointaines origines de cette situation survenue au IVe siècle, dont les détails nous échappent encore.

De l'examen de la carte il ressort que la cité d'Histria a employé pour ses relations commerciales non seulement la voie maritime, la reliant à Olbia et aux autres colonies grecques des côtes occidentales du Pont Euxin, mais aussi celle du Danube et de ses affluents pour desservir les populations géto-daces de l'intérieur du pays.

LA JEUNESSE D'ALEXANDRE ET L'ENSEIGNEMENT D'ARISTOTE

PAR

APOSTOLOS DASCALAKIS

(Athènes)

Durant la Ire moitié du IVe siècle av. J.-C., lorsque régnait Philippe et que naquit Alexandre, l'antique légende de l'Argéade-Téménide, fondateur de la dynastie et de l'État de Macédoine, avait été consacrée, même auprès des Grecs du Sud, comme un fait historique, politique et religieux. Isocrate invitait Philippe à unir les Grecs et à se mettre à la tête du combat panhellène, en tant que descendant d'Hercule, dont il mettait en avant les exploits accomplis¹. Philippe, en participant à la guerre sacrée contre les Phocidiens, s'était prévalu de sa qualité de Grec Héraclide, et c'est cette même qualité qu'il mettait en avant lorsque, arbitre par l'épée des affaires de Grèce, il participait aux Amphictyonies et se posait en protecteur de Delphes. Au congrès panhellène de Corinthe il ne fait que réaliser le rêve des panhellénistes de son temps, lorsqu'il se fait proclamer général en chef avec pleins pouvoirs pour la guerre des Grecs contre les Perses, en tant qu'authentique Héraclide. Philippe prit pour épouse la fille de Néoptolème, roi des Molosses d'Épire, et sœur de son successeur Alexandre, Olympias².

Alexandre, Téménide d'Argos par son père et Éacide par sa mère, passait pour avoir pour ancêtres les deux héros plus vénérés de l'hellénisme, Héraklès et Achille. Tous deux, selon les légendes grecques, étaient fils de Zeus, et, par conséquent, Alexandre lui-même descendait, par son père et par sa mère, du plus grand des Olympiens, Zeus. Cette idée, cultivée opportunément dans l'esprit d'Alexandre dès son plus jeune âge, a constitué le facteur le plus décisif de la formation de son caractère et de sa pensée.

Sa naissance et sa jeunesse se situent à une époque où l'exaltation de l'origine héraclide de la famille royale de Macédoine était une des bases de la politique macédonienne, et où les panhellénistes saluaient en la personne de Philippe le digne descendant du héros légendaire. Du côté de sa mère, également, celui qu'on procla-

¹ On trouve ces idées d'Isocrate surtout dans son discours *Philippos*, 16, 32, 76, 115 et 119.

² Sur la première rencontre de Philippe avec Olympias aux mystères de Samothrace et leur idylle, voir Plutarque, *Alex.*, II, 1—6.

mais son ancêtre, Achille, c'était le héros immortalisé par la poésie homérique, celui qui est à travers les siècles le symbole de la valeur, de la beauté physique et de la grandeur d'âme, du demi-dieu national par excellence. Si Philippe désirait voir son fils unir, grâce à une éducation appropriée, tous les idéaux symbolisés par Héraklès, Olympias, elle aussi, se consacra, de toute son ardente nature, à élever Alexandre comme un nouvel Achille, digne du légendaire héros d'Homère. Ainsi, dès son âge le plus tendre, Alexandre a été nourri des légendes de sa gloire ancestrale, et tout enfant on lui a enseigné, systématiquement et méthodiquement, tous les détails des légendes et des traditions concernant les faits et gestes de ses deux ancêtres, héros nationaux des Grecs, Héraklès et Achille. Aucun doute que cet enseignement méthodique a ouvert à son esprit des horizons exceptionnels, a créé dans son âme des idéaux exceptionnels et a exercé sur son comportement une influence déterminante dans toutes les manifestations grandioses de son existence.

Alexandre est né le sixième jour d'Hékatombaion (le mois macédonien de Lôos), c'est-à-dire vers la fin de juillet 356 av. J.-C. Des légendes postérieures assurent que sa naissance coïncide avec un événement considérable de l'histoire grecque antique, l'incendie du temple d'Artémis à Ephèse¹.

Olympias confia tout le soin de l'éducation d'Alexandre, dès ses premières années, à son parent Léonidas. Les sources ne nous renseignent pas sur le genre et le degré de parenté de ce Léonidas avec Olympias. Ce devait être un parent maternel, car nous ne pouvons supposer qu'un membre de la famille royale d'Épire ait servi de pédagogue à l'héritier du trône macédonien. Quoi qu'il en soit, les sources nous assurent qu'il s'agissait d'un homme de mœurs austères, d'une grande culture grecque et qui se faisait une haute idée de la mission du pédagogue et ne dédaignait pas cette qualité.

Mais le principal pédagogue et précepteur du jeune Alexandre fut Lysimaque l'Acarnanien. C'était, semble-t-il, un précepteur de profession, imbu de culture grecque. Il fut le premier à enseigner à Alexandre la mythologie, la poésie et la littérature. Il s'était avant tout efforcé de former un caractère ambitieux. Lysimaque, déjà, appelait Alexandre du nom d'Achille, afin, manifestement, de lui mieux inculquer les traditions familiales, il appelait Philippe Pélée, et lui-même se donnait le nom du pédagogue d'Achille, Phœnix². Alexandre n'oublia jamais les maîtres qui, les premiers, l'avaient initié à la civilisation grecque. Reconnaisant de tout ce qu'il leur devait, il leur envoyait d'Asie des lettres et des présents.

La Macédoine semblait déjà dominer l'horizon politique de la Grèce et marcher à grands pas vers son hégémonie. Le futur roi des Macédoniens devait être capable de faire face aux graves problèmes du gouvernement de l'Hellade. En outre, il devait être digne, non seulement en raison de son origine, mais aussi par ses qualités, de diriger un peuple, qui, grâce à ses succès, surtout intellectuels, s'était acquis un prestige unique et une supériorité incomparable par rapport à tous les autres peuples.

C'est ainsi que Philippe, alors qu'Alexandre n'avait que treize ans, prit la décision d'appeler en Macédoine, comme précepteur de son fils, le plus grand savant de l'époque, Aristote. Lorsqu'il fut invité en Macédoine, Aristote n'était

¹ Plut., *Alex.*, III, 1—3. Sur les légendes concernant la naissance d'Alexandre, voir O. Fries, *Die Geburt Alex. d. Gr.*, dans *Archiv. f. Gesellsch. d. Medizin*, t. XI, p. 260 ss. Aussi H. Berve, *Griech-Gesch.*, t. II, p. 283; Radet, *Alex. d. Gr.*, p. 9 ss.; U. Wilken, *Alex. d. Gr.* p. 61 ss.

² Plut., *Alex.*, V, 4.

sans doute pas encore celui que Plutarque appelle « le plus célèbre et le plus docte des philosophes »¹. Il était cependant connu à Athènes comme l'un des disciples préférés de Platon, à l'école duquel il était entré à l'âge de dix-huit ans et où il avait étudié durant de longues années. Il s'était acquis de la réputation comme l'un des plus brillants continuateurs de la philosophie platonicienne en Asie Mineure, surtout à Assos de Troade, où, en compagnie d'autres platoniciens, il s'était installé pour enseigner. Il s'était attiré la faveur du tyran d'Atarnée, Hermias, dont il avait épousé la nièce, devenue sa fille adoptive.

Aristote était originaire de la ville de Stagire en Chalcidique, il était naturel par conséquent qu'il ne fût pas tout à fait inconnu en Macédoine. D'autre part, son père Nicomaque avait été médecin attiré de la cour d'Amyntas, le père de Philippe, et il n'est pas impossible qu'Aristote lui-même ait passé à la cour macédonienne quelques années de sa jeunesse. Enfin Hermias entretenait d'étroites relations politiques avec Philippe à qui il avait, peut-être, recommandé son protégé Aristote. Aristote devait concevoir une certaine gêne, dictée par des raisons d'amour-propre national, avant d'accepter l'invitation de Philippe en Macédoine pour diriger l'éducation de son fils. En effet, Philippe, après une guerre acharnée, avait pris Stagire, détruit la ville et réduit en esclavage ou expulsé sa population. Mais Philippe s'efforça de lever cet obstacle moral en reconstruisant Stagire et en libérant ou rassemblant de toutes parts son ancienne population pour la repeupler².

Quoi qu'il en fût, Philippe avait eu l'heureuse inspiration d'appeler pour l'instruction de son fils, contre une riche rémunération, Aristote, qui se trouvait alors à Mytilène, où il était en train de fonder une école de philosophie. En cette année 346, Aristote avait environ quarante ans, et Alexandre treize. Philippe, qui se distinguait par l'acuité de son jugement et par la prudence qui présidait à ses actions, comprit que le tumulte de la cour de Pella n'était pas un milieu recommandé pour que son fils se consacrat dans le calme et la persévérance à des études supérieures.

C'est pourquoi il choisit la localité de Miéza pour y installer le jeune prince et son précepteur. Il y avait là un sanctuaire des Nymphes, et l'on fit des aménagements spéciaux pour y rendre le séjour agréable et les études profitables. Ces dernières, avec Aristote, prenaient toujours l'aspect de promenades dialectiques. De plus, outre les habituels pédagogues, on envoya, pour tenir compagnie au prince tandis qu'il s'éduquerait, quelques autres jeunes gens de familles nobles, nourris eux aussi de culture grecque, et qui plus tard devinrent les amis inséparables d'Alexandre, tels Héphaestion, Léonnatos, Marsyas et Nicanor³.

Dans cette ambiance calme et idyllique de Miéza, le jeune Alexandre, loin de tout tumulte, s'adonna durant trois ans aux études, auprès du grand philosophe. Plutarque, qui avait sous les yeux des sources de l'époque, désormais perdues, écrit qu'Alexandre ne reçut pas d'Aristote seulement des leçons de politique et de morale, mais qu'il « s'appliqua aux sciences les plus profondes qui, par la méthode dite acroamatique et époptique, étaient destinées à une élite »⁴.

Comme nous n'avons pas aujourd'hui de renseignements de l'époque, et que ceux que l'on trouve chez Plutarque presque exclusivement sont tardifs et mêlés

¹ Plut., *Alex.*, VII, 1.

² Plut., *Alex.*, VII, 2.

³ Arrien, *Anab.*, III, 6.

⁴ Plut., *Alex.*, VII, 3.

à des anecdotes imaginaires, formées au cours des siècles, nous ne pouvons nous prononcer avec assurance et précision sur le genre d'enseignement que donna Aristote à Miéza. Néanmoins, vu que l'on ne peut mettre en doute sérieusement l'influence souvent manifeste de l'enseignement d'Aristote sur la formation de l'âme et de l'esprit d'Alexandre, et même sur les actes de sa stupéfiante existence, on peut soumettre au contrôle de la critique ces informations postérieures et en tirer des conclusions plus ou moins sûres quant au genre d'enseignement qu'avait choisi pour l'héritier du trône macédonien le philosophe de Stagire.

Il ne fait aucun doute que ce soit de l'enseignement d'Aristote que provient cette passion qui caractérise toute la vie d'Alexandre pour la culture grecque, passion manifestée presque sans relâche en Asie Mineure et dans les moments les plus critiques de sa gigantesque entreprise. Il n'a jamais cessé de montrer de l'intérêt pour la littérature et pour l'art, d'écouter avec attention des exposés de problèmes philosophiques et scientifiques jusqu'à prendre part lui-même, souvent, aux discussions. Durant toute sa grandiose expédition jusqu'aux Indes, tandis qu'il livre des combats de vie ou de mort pour faire surgir par son glaive de nouvelles formes de la civilisation, il ne cesse de s'entourer de philosophes, d'artistes, de poètes et de savants, qui permettent à son esprit de se maintenir dans de hautes sphères intellectuelles. Nous croyons que ceci n'eût pas été concevable s'il n'avait reçu un enseignement solide et si son esprit n'avait été plongé dans les idéaux de la culture grecque par les leçons d'Aristote.

Nous devons être certains que le Stagirite lui enseigna en particulier la poésie homérique. Alexandre y avait déjà été préparé par ses précédents maîtres qui, selon les directives données par Philippe et Olympias, devaient cultiver l'esprit et séduire l'imagination de l'enfant par la mythologie grecque et en particulier par les exploits de ceux qu'on donnait pour ses ancêtres, Hercule et Achille. En outre, les mondes épiques de l'Iliade et de l'Odyssée fascinaient naturellement et irrésistiblement le jeune prince, en raison de son éducation politique et de l'influence du milieu. La Macédoine était le pays où s'était conservé l'antique régime monarchique tel à peu près qu'on le trouve chez Homère. Du fait de l'isolement séculaire des macédoniens au-delà de l'Olympe et du Pinde, les mœurs militaires et sociales avaient conservé de nombreux éléments qui rappelaient l'épopée. Les rois et les nobles macédoniens faisaient sans cesse appel à la poésie homérique qui constituait le prélude à leur initiation à la civilisation hellénique, et leur imagination se plaisait aux récits des exploits des premiers rois et princes, que contiennent les poèmes homériques qu'ils récitaient par cœur. De nombreux Macédoniens et Macédoniennes du temps passé, surtout dans la maison royale et à la cour, avaient porté des noms homériques. Ainsi en est-il pour le nom d'Alexandre, qui n'appartient pas aux noms locaux et traditionnels de Macédoine, et que l'on trouve pour la première fois au VIe siècle av. J.-C., porté par Alexandre Ier, et très probablement tiré de l'Iliade¹. Enfin on ne doit pas oublier qu'Alexandre, dès son jeune âge, adorait et

¹ Dans l'Iliade, Pâris est souvent appelé Alexandre. Dans la Grèce propre, le nom Ἀλέξανδρος est presque inconnu comme nom propre (Eusèbe cite un Alexandre comme roi de Corinthe vers la fin du IXe siècle, mais il s'agit d'un personnage mythologique). Dans certains cas assez rares, le mot Ἀλέξανδρος est employé comme dénominatif (ὁ ἀλέκων, ὁ διώκων ou même ὁ ἀμύνων, ὁ ὑπερασπίζων τὸν ἄνδρα = celui qui chasse, éloigne, ou même celui qui défend, qui protège l'homme). On appelait quelquefois la déesse Héra Ἀλέξανδρος (Paus., II, II, 1 — schol. Pind., X, 30). Aussi pour Jupiter dans une élogie de Delphes (Diod., XI, 14, 2—5).

admirait son prétendu ancêtre maternel Achille, auquel il brûlait toujours de ressembler par l'aspect et par ses actions. Il lisait inlassablement l'Iliade et déclamaient les exploits légendaires, les actions magnanimes et les discours généreux d'Achille.

Mais l'enseignement de la poésie homérique, venant d'Aristote, devait, dans l'explication et l'interprétation, donner lieu à des réflexions historiques, philosophiques et littéraires très profondes. Les images de la vie, les actions légendaires et les réflexions des héros, pleines d'un contenu moral, outre qu'elles fascinaient l'imagination de l'élève, devaient aussi, à travers l'analyse philosophique et les interprétations détaillées d'Aristote, servir de très riche nourriture intellectuelle. Les mondes épiques à travers l'enseignement d'Aristote dominèrent la pensée d'Alexandre, comme la vivante expression des manifestations les plus grandioses et les plus dignes d'imitation de l'existence humaine. Grâce à cet enseignement d'Aristote, Alexandre aima passionnément la poésie homérique, et cette passion ne le quitta de toute sa vie et fut même souvent l'inspiratrice de ses actions et de ses pensées. Alexandre portait toujours avec lui les poèmes homériques qu'il lisait à ses moments de loisir, en récitant des vers caractéristiques selon les circonstances.

Un historien qui l'a suivi dans l'expédition d'Asie a laissé un témoignage qu'a transmis Plutarque, selon lequel Alexandre emportait avec lui un exemplaire de l'Iliade, qu'il appelait « une provision de vertu guerrière ». Alexandre ne s'en séparait jamais, et il l'avait toujours à son chevet. En effet, on rapportait dans l'antiquité qu'Alexandre lui-même disait que la lecture quotidienne des poèmes homériques, qu'il faisait avec tant de zèle, durant l'expédition d'Asie, n'était pas seulement la distraction et le plaisir de ses heures de repos, mais aussi l'un des instruments de ses succès militaires, qui leur devaient plus qu'aux enseignements philosophiques et qu'aux traités sur la bravoure et sur la magnanimité. Selon certaines informations tardives, Alexandre se vantait de savoir par cœur toute l'Iliade et une grande partie de l'Odyssée. Selon Plutarque, « Homère ne semblait pas être un compagnon de campagne négligé et solitaire »¹.

Mais en littérature grecque, en général, Alexandre fut également, grâce à l'enseignement d'Aristote, un connaisseur très versé. Il aimait particulièrement les poètes tragiques dont il pouvait tirer des pensées élevées, tout en servant sa passion pour le monde grec de la période héroïque. Lorsqu'il se trouvait au cœur de l'Asie, privé de tout autre livre que l'Iliade, il écrivit à Harpale de lui envoyer les histoires de Philistos, un grand nombre de tragédies d'Eschyle et les dithyrambes de Telestès et de Philoxène².

De ce que nous savons au sujet de ses manifestations intellectuelles en Asie, nous concluons qu'Alexandre nourrissait pour Euripide une affection particulière et qu'il lisait ses œuvres avec presque autant de passion que l'Iliade.

D'ailleurs, n'oublions pas qu'Euripide avait vécu à la cour de Macédoine comme protégé de l'ancêtre d'Alexandre, le roi Archélaos, et qu'avant de mourir en Macédoine, il avait écrit une tragédie ayant pour sujet les antiques mythes helléniques au sujet de l'origine, remontant à des Héraclides d'Argos, du fondateur de la dynastie macédonienne.

¹ Plut., *Alex.*, XXVI, 2. Voir aussi Dion Chrysost., *Discours*, IV, 39.

² Plut., *Alex.*, XIII, 2—3.

Enfin, outre la littérature et la philosophie, Aristote enseigna à Alexandre la médecine. A cette époque, en dehors de l'intérêt purement scientifique, qui attirait beaucoup de philosophes et de savants, la médecine présentait une utilité pratique pour les chefs militaires, pour les soins à donner aux malades et aux blessés durant les expéditions. On dit qu'Aristote enseigna à Alexandre les deux aspects de la médecine, théorique et pratique. Plus tard en Asie, il montrait souvent ses connaissances, secourant ses compagnons malades et prescrivant pour eux des soins à donner et des règles d'hygiène à suivre ¹.

L'isolement idyllique d'Alexandre à Miéza, destiné à favoriser l'enseignement d'Aristote, dura trois années. On pourrait se demander logiquement comment il a été possible à la formation philosophique, politique et littéraire d'Alexandre, formation qui incita plus tard son esprit à ses grandes actions, de se réaliser en trois ans, et surtout entre l'âge de 13 et de 16 ans? Mais les actions d'Alexandre, tout le restant de sa vie, ne se laissent pas juger au niveau de la logique commune. Toutefois, il faut prendre en considération que durant ces trois années, isolé du reste du monde et dégagé de tout autre soin, Alexandre a été confié tout entier à l'éducation et à l'enseignement du plus grand des philosophes de l'antiquité. Par la suite, Aristote devint célèbre quand il fonda l'école péripatéticienne à Athènes, non seulement pour son immense érudition dans tous les domaines des connaissances humaines, mais encore pour le don incomparable qu'il avait de communiquer à ses élèves des connaissances nombreuses et variées et des pensées élevées. Mais lorsqu'on exprime des doutes sur la capacité d'Alexandre à assimiler l'érudition variée d'Aristote et à s'imprégner des hauts préceptes philosophiques et politiques à l'âge de treize à seize ans, on ne prend pas suffisamment en considération ce que l'on a souligné précédemment à propos de la nature privilégiée d'Alexandre et de sa précocité, qui a souvent étonné ses contemporains, dans l'étude, dans les exercices intellectuels, aussi bien que dans les actions politiques et militaires. Sans doute, en raison de ses exploits inconcevables pour l'esprit commun, était-il devenu un personnage de légende et la part d'exagération est-elle à faire dans les anecdotes de sa vie qui nous sont parvenues. Néanmoins, les faits mêmes doivent nous faire admettre que durant sa jeunesse il avait provoqué l'étonnement et l'admiration de l'entourage de la cour et de ses propres parents du fait de sa maturité intellectuelle, de ses paroles et de ses actions, propres à un âge plus mûr et à un esprit déjà formé par l'expérience des années. Ferions-nous encore des réserves sur ce que nous dit Plutarque de sa jeunesse, nous ne pouvons cependant pas rejeter les faits confirmés par l'histoire, et qui prouvent l'étonnante précocité intellectuelle et physique d'Alexandre. Il nous suffit d'évoquer un fait historique pour lequel aucun doute n'est permis: en 340 av. J.-C., juste à la fin de l'enseignement d'Aristote à Miéza (peut-être même l'avait-il interrompu en raison de l'événement) il fut chargé du gouvernement de la Macédoine tandis que Philippe partait en expédition. Il gouverna alors tout seul le pays, à l'âge de 16 ans, il reçut des ambassadeurs, entreprit une expédition contre les Médares qu'il soumit, et fonda en Thrace la première Alexandroupolis ². Tous les autres exploits légendaires de la vie d'Alexandre permettent donc d'assurer que cette précocité exceptionnelle se manifestait déjà dans ses jeunes années.

¹ Plut., *Alex.*, VIII, 1.

² Plut., *Alex.*, IX, 1.

Alexandre honorait et respectait Aristote, et il reconnaissait que c'était à son enseignement qu'il devait sa culture intellectuelle supérieure et d'une façon générale la formation de son génie, qui l'avait rendu capable et digne d'accomplir sa mission historique. Il disait lui-même qu'il admirait et honorait Aristote non moins que son père, car s'il devait à celui-ci de vivre, à celui-là il devait de vivre une vie vertueuse¹. Et l'on peut considérer comme certain qu'Aristote ne fit pas que donner à son élève une culture grecque supérieure: il lui ouvrit des horizons de l'esprit et de l'activité, à l'intérieur desquels l'intelligence supérieure d'Alexandre trouvait à se mouvoir. Il paraît très probable que durant les années qui suivirent l'enseignement de Mieza jusqu'au départ pour l'Asie, Aristote, qui avait quitté la Macédoine pour s'installer à Athènes, n'a cessé de rester en contact avec son ancien élève et de lui fournir de loin des conseils et des idées sur des problèmes philosophiques, littéraires et politiques, en écrivant même pour lui certains ouvrages. On trouve des renseignements selon lesquels, à une époque mal déterminée, Aristote écrivit pour Alexandre deux traités: l'un sur l'art de gouverner ou sur la Royauté, l'autre sur les colonisations². Ces deux traités étaient d'actualité pour l'édification personnelle d'Alexandre dès lors qu'il avait pris le pouvoir et qu'il préparait l'expédition d'Asie, et plus encore lorsqu'il devint le maître de l'Asie.

On ne saurait préciser jusqu'à quel point l'enseignement d'Aristote a été l'inspirateur et le guide de l'esprit d'Alexandre pour la guerre contre les Perses. Il faut évidemment considérer avant tout que la grande expédition militaire vers l'Asie avait été déjà préparée par Philippe, qui avait réalisé l'union des Grecs dans ce but, qui avait été proclamé général en chef-plénipotentiaire des Grecs pour la guerre contre les Perses et qui avait envoyé des détachements de son armée sur les côtes d'Asie Mineure pour préparer la grande expédition. Cependant, il est important de mentionner qu'Aristote nourrissait une haine et une hostilité fanatique envers les Perses pour des raisons personnelles. En effet, les Perses avaient tué dans d'atroces supplices son ami et protecteur, le prince d'Atarnée, Hermias, qui avait refusé de leur dévoiler les projets de Philippe. En hommage à la grandeur d'âme et au patriotisme de son ami, Aristote avait écrit l'admirable « Hymne à la Vertu », ainsi qu'une épigramme qui fut gravée sur la statue d'Hermias, érigée à Delphes. Nous devons considérer dès lors comme très naturel qu'Aristote ait voulu par son enseignement inspirer à son élève les mêmes sentiments de haine et d'hostilité envers les barbares, et de cultiver en lui l'ardeur belliqueuse qui animait déjà tous les Grecs contre les Perses³.

Certaines sources tardives parlent d'une lettre qu'Aristote aurait adressée à Alexandre la veille de son expédition d'Asie. Dans cette lettre le philosophe prodiguait à Alexandre des conseils sur la façon d'exercer le pouvoir royal différemment selon qu'il s'agissait de Grecs ou de barbares. Selon un fragment conservé par

¹ Plut., *Alex.*, VIII, 3.

² Pseudo-Ammonius, *Introd. in categorias*, Ven. 1545 f. 9b. Du même, *Vita Arist. ante comm. in categ.*, Ven. 1454 f. 5^a. V. aussi dans *Vita Arist.*, Marc. fr. 276a extr. (p. 5, 2 Robbe. Cicéron parle dans *Ep. ad Att.*, 12, 40, et 13, 28. Dans la liste des œuvres perdues d'Aristote on compte d'habitude deux: « Ἀλεξάνδρου ἢ ὑπὲρ ἀποικίων » et « Περὶ βασιλείας » (V. V. Rose, *Aristotelis fragmenta*, Leipzig, 1886, p. 408 ss. et 646 ss.). Sur ce sujet en général, v. W. Jaeger, *Aristotle*, éd. Robinson, Oxford, 1950, 6, p. 24, 259, 318 et 411. Aussi l'article *Aristoteles* de Gercke, dans RE II, 1052.

³ Plut., *Mor.*, 327 F (*Alex. fort.* A', 4).

Plutarque, Aristote conseillait à Alexandre de se comporter envers les Grecs « en prince » digne d'eux, et de prendre soin d'eux comme d'amis et de parents, tandis qu'au contraire, envers les autres peuples, il devait se comporter « en maître » absolu et souverain et les traiter, suivant sa propre expression, comme des êtres privés de volonté et auxquels, par conséquent, on ne demande pas leur avis¹.

Il est malaisé à première vue d'admettre qu'Aristote ait été capable d'adresser de tels conseils à son ancien élève, roi de Macédoine, sur la façon de gouverner les peuples placés sous son pouvoir. Pourtant, une étude plus approfondie des œuvres d'Aristote permet de penser que le philosophe de Stagire, indépendamment même de l'intransigeance fanatique, due à des rancunes personnelles qu'il nourrissait envers les Perses, pouvait bien adresser à Alexandre des conseils de ce genre, qui reflétaient ses idées philosophiques. Dans ses œuvres et en particulier dans sa *Politique*, Aristote affirme que, selon les lois naturelles, la race des Grecs est supérieure à celle des barbares d'Europe et d'Asie, parce que douée de qualités d'âme et d'esprit supérieures².

On peut, bien sûr, dire que quand Alexandre se fut rendu maître de l'Asie, sa politique envers les peuples conquis s'accordait bien plus avec les proclamations d'Isocrate, qui, quoique haïssant les barbares et poussant à la guerre contre eux, recommandait à Philippe de les gouverner en bon père et en bon Grec³. Mais, lorsque Alexandre s'était élancé vers l'Asie, il semblait bien plus inspiré par des mobiles qui correspondaient aux idées d'Aristote. Lorsqu'il eut conquis l'Asie, la nouvelle politique de coexistence dans l'empire de tous ceux qui se trouvaient sous son sceptre, et d'égalité des Grecs et des Perses, constitua le reflet de nouvelles conceptions adaptées aux réalités nouvelles.

Ce qui peut être considéré comme certain, c'est que l'enseignement d'Aristote jeta les bases d'une formation spirituelle d'Alexandre plus parfaite et plus large, dirigea son esprit vers les idéaux plus élevés et lui ouvrit des horizons intellectuels capables de recevoir des conceptions supérieures, de comprendre les problèmes les plus délicats de l'existence humaine et de conduire à des actions grandes et généreuses une nature aussi privilégiée que celle du futur conquérant de l'Asie. C'est en formant par la philosophie grecque une supériorité psychique souvent manifestée par la suite, ainsi qu'en cultivant des pensées et des idées politiques très larges, mais aussi en transmettant des éléments des sciences et d'autres connaissances générales, qu'un précepteur tel que le plus célèbre et le plus savant philosophe de l'antiquité, Aristote, a établi des fondements sur lesquels se sont appuyés les exploits d'Alexandre, inconcevables pour un esprit commun, et qu'en même temps il a conduit son esprit à concevoir et à entreprendre la réalisation de l'œuvre de gouvernement des peuples, œuvre dont les conséquences furent capitales pour l'histoire du monde. C'est pour cela que l'on ne doit pas considérer comme exagéré le mot de Plutarque selon lequel « ce fut pour une foule de raisons qui lui venaient plus de son précepteur que de son père, qu'Alexandre marcha contre les Perses »⁴.

A ce qui vient d'être dit, on peut ajouter qu'Alexandre a été nourri d'histoire et de légendes grecques et que sa pensée a été formée par l'enseignement systé-

¹ Plut., *Mor.*, 329 B (*Alex. fort.* A, 6).

² Arist., *Polit.*, Z 16, 1.

³ Isocr., *Phil.*, 154.

⁴ Plut., *Mor.*, 327 F (*Alex. fort.* A', 4).

matique des chefs-d'œuvre les plus beaux et les plus variés de l'esprit grec. De même, dès sa plus tendre enfance, ses maîtres ont cultivé la tradition familiale, issue des plus anciens mythes grecs, de son origine héraclide par son père et éacide par sa mère. C'est pour cette raison qu'il a étudié avec un soin tout particulier, à travers la poésie homérique et la tragédie, la mythologie grecque qu'il considérait comme familiale.

D'une importance particulière est le fait que dès ses années d'enfance, son entourage étroit n'était pas strictement macédonien, mais grec au sens large. Les deux précepteurs et pédagogues qui précédèrent Aristote n'étaient pas Macédoniens, mais le premier, Léonidas, en tant que parent d'Olympias, devait être Epirote, le second, Lysimaque, était Acarnanien. Son précepteur par excellence, Aristote, était originaire de la ville grecque de Stagire en Chalcidique, mais avait vécu dans différentes cités et îles de Grèce, et s'était finalement installé à Athènes. Même les compagnons de son âge, avec lesquels il passa la plupart des années d'enfance et d'adolescence, n'étaient pas tous Macédoniens, et certains d'entre eux, comme le Crétois Néarque, les Lesbiens Erygios et Laomédon, le Corinthien Thessalos, étaient même originaires de la Grèce méridionale. Cette tendance à s'entourer de Grecs de toute origine, sans considération de leur provenance, et spécialement de philosophes, de lettrés, d'artistes et de devins, se retrouve chez Alexandre tout au long de l'expédition d'Asie et jusqu'à sa mort.

Lorsqu'Isocrate adressa son discours parénétiq ue au roi Philippe (en 346 av. J.-C.), Alexandre n'avait que dix ans. Il ne fait aucun doute que ce fameux discours, qui fit le tour du monde hellénique et qui servait à merveille les desseins ambitieux de Philippe, bénéficia en Macédoine d'une très large diffusion, si bien que durant tout le restant de la vie de Philippe on ne se lassait jamais de le lire à la cour du roi. Ainsi, si Alexandre, à dix ans, n'était pas encore mûr pour saisir la portée de l'appel d'Isocrate à l'union de tous les Grecs sous la conduite de Philippe, dans le but de combattre les barbares, au cours des années qui suivirent, et surtout durant la période de l'enseignement d'Aristote à Miéza, le discours de l'orateur panhellénique a dû être souvent lu et constituer un prétexte à des développements d'idées propres à former un sentiment panhellénique chez l'héritier du trône macédonien¹. D'ailleurs, ce discours s'adresse à Philippe non seulement comme étant le prince le plus puissant, le plus apte à réconcilier les cités helléniques et à unir les Grecs pour la lutte contre les barbares, mais aussi comme étant le seul digne de les diriger, du fait qu'il était le descendant d'Héraklès. Après avoir donné une admirable leçon d'histoire politique, avec un exposé très vivant de la situation politique de la Grèce d'alors, Isocrate ne manque pas de mettre en avant Héraklès, non seulement pour les exploits dus à son intelligence et à sa force, mais aussi parce que, selon les traditions grecques, Héraklès avait réussi à faire cesser les querelles fratricides entre les villes grecques et à les unir pour une expédition contre les Asiates de Troie, dont il avait écrasé la puissance en l'espace de quelques jours, dressant ensuite comme un trophée contre les Barbares, mais aussi comme un monument à la Valeur, les Colonnes d'Hercule. C'était de cet ancêtre que Philippe devait

¹ Sur les idées panhelléniques d'Isocrate et leur influence sur Alexandre, v. von Haagen, *Isocr. and Alex.*, dans Philologus, LXVII (1908), p. 113 ss. G. Mathieu, *Les idées politiques d'Isocr.*, Paris, 1925, p. 214 ss. Fr. Hessler, *Isocrates und die panhellenische Idee*, Paderborn, 1910. A. Rostagni, *Isocrate e Filippo*, Torino, 1913.

imiter les vertus et les actions, en faisant cesser les querelles entre les cités grecques et en conduisant les Grecs pour une nouvelle guerre contre les barbares d'Asie. Ce discours, qu'Isocrate adressait à Philippe, valait aussi pour son fils Alexandre, et peut-être même ce dernier le comprenait-il mieux et plus profondément, du fait de sa culture grecque et de l'amour qu'il nourrissait pour les légendes grecques qui parlaient de ses ancêtres mythiques.

On range aussi généralement parmi les œuvres d'Isocrate une lettre que ce dernier aurait adressée à Alexandre. L'authenticité de cette lettre est contestée, ainsi que celle de quatre autres, envoyées à Philippe. Isocrate avait coutume de donner par des lettres ou par des discours parénétiques des conseils et préceptes de conduite aux fils de personnalités importants, qu'il considérait comme capables et dignes de promouvoir l'hellénisme, ou même simplement aux fils de certains de ses amis. C'est ainsi que l'on a conservé trois exhortations au fils d'Euagoras, roi de Chypre, Nikoklès, aux enfants du tyran de Phères, Jason, et à Démonikos, le fils d'un de ses amis. Il n'y aurait rien d'étrange à ce qu'Isocrate eût adressé une semblable lettre au fils du roi de Macédoine, qu'il présentait déjà aux Grecs comme le chef désigné pour la conduite de la guerre contre les Perses. D'ailleurs, le style et même le contenu autorisent l'opinion que cette lettre a très bien pu être de la main d'Isocrate. Alexandre y est loué comme celui qui déjà jouit d'une réputation d'homme généreux, ami d'Athènes, philosophe et très intelligent, et des conseils de conduite lui sont donnés quant aux hauts enseignements qu'il peut tirer de la culture pour devenir plus tard un chef capable et juste, et pour se prononcer avec équité dans les affaires publiques. A vrai dire, si Alexandre a réellement reçu cette lettre si flatteuse et paternelle de la part du grand orateur, il n'a pu en éprouver que joie et fierté.

En 338 av. J.-C., Philippe attaque la Grèce avec l'ensemble des forces macédoniennes pour la dernière phase de la lutte pour l'hégémonie. Au début du mois d'août de la même année, l'armée de Philippe et de ses alliés Thessaliens rencontrent dans la plaine béotienne de Chéronée les forces unies des Athéniens, des Thébains et de leurs alliés. Alexandre n'a que dix-huit ans, mais il commande néanmoins un corps important de l'armée macédonienne, qui occupe l'aile gauche du front. Les sources rapportent qu'Alexandre fut le principal artisan de la victoire, car il avait en face de lui pour adversaires les meilleurs combattants de la Grèce, les Thébains, qu'il enfonça dans un assaut furieux, pour forcer ensuite les Athéniens à une retraite désordonnée en les prenant de flanc¹.

On peut considérer certain que dans la politique généreuse de Philippe à l'égard d'Athènes ne joua pas seulement l'opportunité politique, mais aussi les sentiments d'Alexandre qui, général vainqueur, était en droit d'avoir une opinion entrant en ligne de compte lors des négociations menées sur le champ de bataille même. Le jeune Alexandre, dont l'esprit était nourri de l'histoire et de la gloire d'Athènes, ne pouvait montrer, en ces moments dramatiques pour la cité de Pallas, que des sentiments de sympathie excluant un comportement de vainqueur envers des vaincus.

L'opinion qu'Alexandre a dû plaider pour que des conditions de paix avantageuses fussent accordées à Athènes est renforcée par le fait que, peu après, Alexandre lui-même, accompagné des généraux Antipater et Lysimaque, se rendit

¹ Diod., XVI, 85–86, 88.

à Athènes avec une partie de l'armée macédonienne pour faire une escorte d'honneur aux Athéniens morts à la bataille de Chéronée, et avec pleins pouvoirs pour conclure un accord de paix définitif ¹.

En fait, Alexandre, à l'âge de dix-huit ans, s'est trouvé à Athènes beaucoup plus comme un pèlerin désireux de s'incliner devant le passé historique et la gloire intellectuelle de la ville célèbre, que comme le représentant de la Macédoine, chargé de mener des négociations de paix et d'alliance (dont se chargea sans doute le général expérimenté Antipater). Malheureusement, les sources ne nous fournissent pas de renseignements sur la durée du séjour d'Alexandre à Athènes et de la façon dont il fut employé. Mais la présence à Athènes de l'héritier du puissant roi de Macédoine et général en chef plénipotentiaire des Grecs, de l'élève d'Aristote, fort bien connu dans les milieux intellectuels, a dû constituer un événement important.

S'il est vrai, comme on le croit, qu'Isocrate est mort juste après la bataille de Chéronée, Alexandre n'a certainement pas eu le temps de connaître personnellement le grand panhelléniste, comme il devait le souhaiter vivement. Si, cependant, nous acceptons l'authenticité de la troisième lettre d'Isocrate à Philippe, il nous faut admettre non seulement qu'Isocrate était en vie lorsque la mission macédonienne arriva à Athènes, mais aussi qu'il entra en contact et mena des pourparlers politiques avec elle. Car dans cette lettre il est dit formellement que les conseils et exhortations adressées à Philippe de traiter franchement avec les cités grecques pour hâter la conduite, sous son commandement, de la guerre panhellénique, ont été écrits après qu'eurent été discutés avec Antipater tous les points intéressant Athènes et le roi de Macédoine ².

Isocrate avait à cette époque 98 ans. Affligé profondément par les événements dramatiques qui avaient conduit à un déclin complet sa ville bien-aimée, il était au bord de la tombe ³. Par conséquent, si nous croyons à l'authenticité de cette lettre — et par suite à l'entrevue avec Antipater, qui y est mentionnée — il nous faut considérer comme probable qu'Antipater a rendu visite au célèbre orateur dans sa propre maison. En ce cas, Alexandre n'aura pas manqué l'occasion d'accompagner Antipater et de connaître de près celui qui, depuis longtemps déjà, exhortait son père à unir, en digne descendant d'Héraklès, tous les Grecs, et à les conduire à une nouvelle guerre contre les barbares d'Asie, au nom des traditions et des idéaux séculaires de la nation.

De toute façon, nous ne devons pas conserver le moindre doute qu'Alexandre ait dû rencontrer Aristote déjà installé à Athènes, et qu'il ait eu de longues conversations et entretiens avec son ancien précepteur. Âgé de dix-huit ans et déjà pourvu d'une précoce expérience militaire et politique, mais aussi développé intellectuellement bien au-dessus de son âge, Alexandre était à cette époque tout à fait mûr pour des discussions de toute sorte avec son maître.

Alexandre a certainement dû entrer en contact immédiat avec les autres lettrés, Athéniens ou non, vivant à Athènes à l'époque. Si le neveu d'Aristote,

¹ Pol., V, 10, 4. Diod., XVI, 83, 3. Just., IX, 4—5.

² Isocr., *Lettres*, Phil., III, 1.

³ D'après Plutarque, (*Vies des X orat.* Isocr. 22) Isocrate est mort à l'âge de 98 ans se laissant mourir de faim par chagrin pour la défaite d'Athènes, d'après les uns 9 jours après la bataille de Chéronée, d'après les autres aussitôt après l'enterrement des Athéniens tués à la bataille. Vu que le transport escorté par Alexandre eut lieu quelques jours seulement après la bataille, les deux versions ne sont pas inconciliables.

Callisthène, était alors à Athènes, on doit considérer comme certain que c'est par l'intermédiaire de son oncle qu'il a gagné la confiance d'Alexandre et obtenu plus tard la faveur de l'accompagner dans son expédition d'Asie comme historiographe officiel. Après les pourparlers pour le traité de paix et d'alliance, sans doute est-il entré en contact direct avec les plus fameux politiciens et orateurs de l'époque: Phocion, Démosthène, Eschine, Démade, etc., qu'il avait d'ailleurs dû connaître, pour la plupart, alors qu'ils effectuaient des missions en Macédoine, comme ambassadeurs d'Athènes. Esprit inquiet et curieux comme il était, il est très probable qu'il a dû prendre part à des séances de l'Assemblée pour y assister aux joutes oratoires des politiciens athéniens. Cela lui était facile et permis par les lois athéniennes, depuis que l'Assemblée du peuple l'avait élu, ainsi que son père, citoyen d'Athènes.

A cette époque le parti macédonien relève la tête et devient tout-puissant, c'est lui qui gouverne la cité. Il reconnaît l'hégémonie de Philippe et il est le garant de l'amitié et de l'alliance avec le roi de Macédoine. C'est pourquoi le fils de Philippe bénéficie de marques d'honneur et de soins particuliers. Pourtant, une fraction du peuple athénien reste fidèle à Démosthène: malgré les désastres auxquels a conduit sa politique inflexible et son intransigeance envers le roi de Macédoine, elle continue à le considérer comme le champion des libertés de la cité. C'est ainsi que, en ces instants où le sort d'Athènes dépendait entièrement des dispositions de Philippe, les amis de Démosthène parviennent à faire confier à cet adversaire acharné du roi de Macédoine, momentanément proscrit, le soin de prononcer l'éloge funèbre des morts de Chéronée. Si ce discours de Démosthène a été prononcé durant le transport des dépouilles mortelles, comme il est raisonnable de le croire, Alexandre, qui conduisait l'escorte d'honneur macédonienne lors de cette cérémonie, a donc dû avoir l'occasion d'écouter l'ennemi acharné de son père et son ennemi aussi, célébrer le sacrifice immortel des derniers champions de la démocratie athénienne, de ceux qui étaient tombés dans la lutte contre les Macédoniens à Chéronée.

On ne sait pas combien de temps Alexandre est resté à Athènes. Philippe s'était déjà dirigé vers le Péloponnèse avec son armée, sans violer le territoire de l'Attique. L'assemblée des représentants des cités grecques à Corinthe pour la conclusion d'une alliance fédérale et la proclamation de Philippe comme général en chef, avec pleins pouvoirs pour la conduite de la guerre contre les Perses, ainsi que la traversée des territoires du Péloponnèse pour la neutralisation de toute résistance et la consolidation de l'hégémonie macédonienne, tout cela demanda assez de temps. Si Antipater et Alexandre attendaient que Philippe ait fini à Corinthe, pour rentrer avec lui en Macédoine, cela a dû les faire séjourner à Athènes assez longtemps. Cependant, même dans l'hypothèse qu'ils retournèrent en Macédoine avant Philippe, les négociations définitives pour le traité de paix et d'alliance, les votes des Athéniens en faveur de Philippe et d'Alexandre, demandèrent un séjour à Athènes d'un certain temps. Ainsi, en quittant Athènes, qu'il ne devait jamais revoir, Alexandre emportait de riches impressions sur la vie politique et intellectuelle de l'Hellade, et surtout de la cité dont les gloires intellectuelles avaient nourri son esprit d'enfant et d'adolescent, et ces impressions n'ont pas dû rester tout à fait inutiles pour les manifestations éclatantes de son génie par la suite.

DECRETE ELENISTICE DIN HISTRIA

DE

D. M. PIPPIDI

Cu excepția unuia singur, publicat în 1961 într-o revistă destinată străinătății și, din această pricină, mai puțin răspândită în țară, textele ce urmează sînt inedite. Ele provin din săpături recente și, împreună cu mai multe zeci de alte documente de cuprins felurit, urmau a fi incluse în vol. II al monografiei arheologice *Histria*, actualmente sub tipar. Din lipsă de spațiu, capitolul epigrafic — ca și alte materiale importante pregătite să apară în aceeași publicație — au fost însă lăsate pentru volumul al III-lea, ceea ce, practic vorbind, înseamnă că posibilitatea de a le face cunoscute în condițiile dorite se amîină cu mai mulți ani, dacă nu devine de-a dreptul problematică. Așa fiind, și pentru a cîștiga timp, mi se pare potrivit să procedez la publicarea lor în reviste, pe categorii, și încep cu o serie de decrete de epocă elenistică — toate fragmentare, dar nu lipsite de interes pentru situația lăuntrică și pentru relațiile exterioare ale cetății într-o perioadă obscură a istoriei ei.

★

1. Muz. Histria, inv. nr. 359. Fragment dintr-o stelă de marmură ruptă sus, jos și la stînga, descoperit în campania anului 1957 în săpăturile din Valul III. Dimensiuni în centimetri: $19 \times 29 \times 7$. Înălțimea literelor: 12—15 mm. În afara rupturilor marginale marmura mai e puternic vătămată la stînga, sus, în centru (unde literele sînt distruse prin frecare) și jos, unde o parte din ultimele rînduri a căzut în ruptură. După scris, din sec. III î.e.n. (pl. I, nr. 1).

[ἐπαινέσαι μὲν ἐπὶ τούτοις] Διονύ-
[σιον — — — ca. 9—10 — — — δεδ]όσθαι αὐτῷ[ι]
[καὶ ἐκγόνοις προξενίαν] πολιτεί-
[αν ἀνεισφορίαν εἰσπλο]υν καὶ ἔκ-
5 [πλουν καὶ εἰρήνης καὶ πολέμου] ἀσυ-
[λῆι καὶ ἀσπονδεί·] εἶνα[ι δὲ αὐ]τῷ
[καὶ ἔφοδον ἐπ]ὶ τὴν βο[υλὴν καὶ τὸν
[δῆμον παραχρῆμα πρώτ]ωι μετὰ [τὰ ἑ-]

4

PLANȘA II

bucla unui P, apoi sigur unghiul unui A. — R. 4, prima literă probabil A; ultima, sigur Y. — În r. 5, la mijloc, urme anevoie de identificat a două litere, din care prima poate un E.

Traducere:

«... să existe hrană... Pentru aceste motive să fie lăudat... și înscris printre binefăcătorii poporului; să i se înalțe și o statuie (?)».

Fragment de decret onorific, prea mutilat pentru a putea fi întregit altfel decât în ultimele-i trei rînduri (din toate punctele de vedere cele mai puțin interesante). Singura indicație istoricește semnificativă se păstrează în cuvintele ὑπάρχη τροφή, care după toate probabilitățile încheie motivarea, referindu-se la o inițiativă destinată să asigure hrana părții celei mai puțin avute din populația cetății. În ce chip va fi contribuit necunoscutul la acest rezultat, textul nu ne-o spune, dar se poate ghici, pe baza a numeroase inscripții de același fel din Histria și de aiurea. Cu multă probabilitate, e vorba de un împrumut sau de o danie în vederea aprovizionării cu grîne a orașului, într-unul din momentele de strîmtorare a căror mențiune se întîlnește tot mai des în documentele epigrafice histriene ale secolelor III—II î.e.n.

Despre cauzele acestei crize, care nu e numai alimentară, dar și economică și politică în înțelesul larg al cuvîntului, am scris în mai multe rînduri în cursul ultimilor ani și mă pot dispensa de a repeta lucruri expuse pe larg în altă parte (*Contribuții la istoria veche a României*, București, 1958, p. 29 urm., 60 urm., pe lângă cele două studii publicate în această revistă: *Istros et les Gètes au III-e siècle*, III, 1961, p. 53—66, și *Histria și geții în sec. II î.e.n.*, V, 1963, p. 137—164). Va fi de ajuns să amintesc că de-a lungul perioadei avute în vedere, danii de acest fel figurează la activul celor mai mulți din «binefăcătorii» ale căror hotărîri de cinstire ni s-au păstrat și că fragmentul pe care-l comentez nu face decât să confirme o stare de lucruri cunoscută (*Histria I*, p. 476, nr. 1, p. 498, nr. 4 și, mai departe, comentariul la nr. 5). Cît privește folosirea substantivului τροφή și a altor termeni din familia lui τρέφω, cum ar fi τροφεύς, pentru a indica fie acțiunea de ajutorare a populației sărace prin distribuții de grîne, fie pe autorul unor asemenea măsuri de asistență socială, cf., la Histria chiar, inscripția publicată de Gr. Tocilescu, AEM, XI, 1887, p. 66, nr. 140 (reeditată și interpretată de D. M. Pippidi, SCIV, IX, 1958, p. 357—369), precum și textele strînse și comentate de L. Robert, *Hellenica*, VII, 1949, p. 76 (reluînd și completînd observații anterioare publicate în Rev. arch., I, 1934, p. 48—52 și Istros, II, 1936, p. 12—13).

3. Muz. Histria, inv. nr. 345 A și B. Două fragmente dintr-o stelă de marmură ruptă în toate părțile, descoperite, primul, în 1956, în Sectorul economic al Cetății, al doilea, în 1958, în dărîmăturile turnului din stînga al Porții celei mari. Dimensiuni aproximative (împreună): înălțimea 38, lățimea 44, grosimea 18 cm. Înălțimea literelor: 10—12 mm. După scris, încă din sec. III î.e.n. (pl. I, nr. 3).

— — — — — ΤΟΥ Π . . [ἐνγράφαι]
 [δὲ τοὺς ἡγεμόνας τοῦτο τὸ ψ]ήφισμα [εἰς στήλην]
 [λιθίνην καὶ ἀναθεῖναι] ἐν τῷ ἱερ[ῶι τοῦ e.g. 'Απόλ-]
 [λωνος τοῦ 'Ιατροῦ, ὅπου] ἂν αὐτῷ δ[οκῇ] τὸ δὲ ἀνά-]
 5 [λωμα δοῦναι τὸν οἰκονόμου, μερίσαι δ[ὲ τοὺς με-]

[ριστάς — — — ca 8 — — —] E[ca 4] τὸν βίον EY[— — — ca 8 — — —]
 [— — — ca 13 — — —] ANΩ [ca 3—4]αι χρυσῶ[ι στεφάνωι]
 [ἀρετῆς ἐνεκεν καὶ εὐνοίας τῆς εἰς τὸν δῆμον·]
 10 [δοῦναι δ'] αὐτῶι καὶ τ[— — — ca 10 — — — ἔπως καὶ]
 [ἄλλοι φ]ιλοτιμότερ[οι γίνωνται, εἰδότες ὅτι ὁ δῆ-]
 [μος τιμ]ᾶι τοὺς ἀγ[αθοὺς τῶν ἀνδρῶν, ἀποδιδούς]
 [αὐτοῖς] τὰς ἀξίας [χάριτας — — — — — — — — — —]

R. 1, prima literă sigur T. După Π, lacună de ca. 9 semne, judecînd după lungimea rîndurilor următoare, unde unele întregiri pot fi socotite sigure. — R. 2, înainte de H, se distinge parte din hasta lui Ψ. Din A final, hasta înclinată stîngă. — R. 3, la început, o linie înclinată care ar putea fi și efectul unei izbitori; apoi I sigur. — R. 4, la sfîrșit, Δ în cea mai mare parte păstrat. — R. 5, prima literă sigur N. — Începînd de la r. 6, joncțiunea cu frag. B e numai ipotetică; în favoarea ei pledează însă argumente puternice, expuse în comentariu. Lungimea lacunei dintre E și TON, anevoie de apreciat. La sfîrșitul rîndului, litera distrusă e cu multă probabilitate Y. — R. 7, înainte de A, extremitatea inferioară a unei haste verticale. Și aci lungimea lacunei de la mijlocul rîndului e discutabilă. — R. 8, la început, E încă vizibil; la sfîrșit, o hastă verticală. — R. 10, la început, hastă înclinată spre stînga. Din P final, abia o parte din buclă. — La începutul r. 12, Σ probabil. De-aci pînă la marginea inferioară a stelei uacat.

Traducere:

«... hegemonii să vegheze ca acest decret să fie săpat pe o lespede de piatră și așezat în templul lui Apollo Tămăduitorul (?), în locul unde el însuși <beneficiarul măsurii de cinstire> va găsi cu cale. Cheltuiala s-o plătească *economul*, după ce suma va fi fost alocată de *împărțitori*...»

<Să fie încununat> cu coroană de aur pentru virtutea și rîvna lui față de popor. Să i se dea și... pentru ca și alții să năzuiască a dobîndi slavă, cunoscînd că poporul cinstește pe bărbații de seamă, arătîndu-le cuvenitele mulțumiri».

Cele două fragmente sînt prea mutilate pentru a permite fie o îmbinare a lor sigură, fie o întregire satisfăcătoare. Neîndoios e doar că ne găsim înaintea unor frînturi din același decret, și mai precis dintr-un decret onorific. Anumite întorsături de frază sau cuvinte izolate sînt, din acest punct de vedere, revelatoare, după cum revelatoare pot fi socotite caracteristicile scrisului și calitatea pietrei. Din păcate, la atît se reduc certitudinile noastre. Nici numele celui cinstit de Adunare, nici temeiurile cinstirii nu se lasă ghicite. Mai mult, ordinea fragmentelor apare surprinzătoare, în sensul că succesiunea logică a clauzelor păstrate nu-i cea așteptată. Potrivit formularului cunoscut al decretelor histriene și al decretelor onorifice îndeobște, dispozițiile privitoare la expunerea stelei (în cazul de față într-un templu, care cu multă probabilitate trebuie să fi fost al lui Apollon, ca și acele referitoare la alocarea sumei necesare în acest scop (rîndurile 1—6 ale textului), ar fi trebuit să figureze la sfîrșitul decretului, în orice caz *după* considerațiile care motivează hotărîrea de cinstire (rîndurile 7—12). Concluzia ar fi deci că fragm. B preceda fragm. A, și, pornind de la această ipoteză, s-ar impune reconstituirea textului aproximativ în aceiași termeni dar într-o ordine diferită. În realitate, ne izbim aci de dificultatea că, după ultimul rînd al fragm. B (actualul r. 12), textul încetează, piatra rămînînd

nescrisă pînă la marginea-i inferioară. Acest *uacat* surprinzător exclude posibilitatea ca fragm. A să fi continuat fragm. B, și această împrejurare mi se pare a pleda în mod hotărît pentru soluția adoptată, în ciuda nedumeririlor rezultînd dintr-o ordine de idei neașteptată.

Din cuprinsul primului fragment (r. 5—6) e de relevat aluzia la magistrații cu atribuții financiare cunoscuți sub numele de οἰκονόμος și de μερισται, și unul și ceilalți pomeniți în repetate rînduri în decretate histriene din sec. III-II î.e.n. (*Histria I*, p. 494, nr. 3; *Histria IV*, p. 543, nr. 4, reeditat și întregit în *Histria I*, p. 496—497, acum SEG XVI 430). Această împrejurare face verosimilă lecțiunea ἡγεμόνας în r. 2, unde acești magistrați apar ca executori ai hotărîrilor Adunării (cf. *Contribuții la istoria veche a României*, p. 48—51, și, mai departe, comentariul la nr. 5).

În restul textului reconstituit, obișnuitele formule stereotipe ale decretelor onorifice din epoca elenistică. Pentru întregirea rîndurilor 9—10, cf., la *Histria* chiar, *Histria I*, p. 477, r. 22—24 (ὅπως φιλοτιμῶνται καὶ τοῦτοι] παρακο-
λουθοῦντες ὅτι ὁ δῆμος πάντας τιμ[αῖ τοὺς αὐτὸν εὐεργετο[ύοντας . . .]), și mai departe nr. 5, rîndurile 24—27.

4. Muz. Histria, inv. nr. 357. Fragment al unei stele de marmură ruptă în toate părțile, descoperit în campania 1956 în săpătura de degajare a basilicii coemeteriale. Dimensiuni: 34 × 20 × 13 cm. Înălțimea literelor: 12—13 mm. La stînga, în dreptul rîndurilor 13—15, marginea pare întreagă. După scris, de la sfîrșitul sec. III sau începutul sec. II î.e.n. (pl. II, nr. 4).

— — — Ν αὐτῶι — — —
 — — — τ]ῶι δῆμῳι ἐκκ — — —
 — — — κεν τῶι δῆμῳι — — — χρυσοῦς
 — — — πε]ντακοσίους εἰ[ς ἐνιαυτόν?
 5 — — — εν χρήματα ἐδ[ωκεν?
 — — — εἰς τὸ οἰ[κοδομηθῆναι — — —
 — — — τ]υχεῖν συγκεκ[λημένον?
 — — — ἔδωκεν εἰς ἐλα[ισθεσίαν?
 — — — Σ ἀρχων τε γενό[μενος
 10 — — — διοίχουσιν τῆς πό[λεως — — —
 — — — χρήμα]τα ἐπηγγείλατ[ο — — —
 — — —] καταγορασθῆσ[ομένου?
 — — — ΙΑ ΓΕΝΗΤΑΙ τω
 — — — μεν ἐκ πολλλ — — —
 15 ΣΘΕΝΟΥΣ

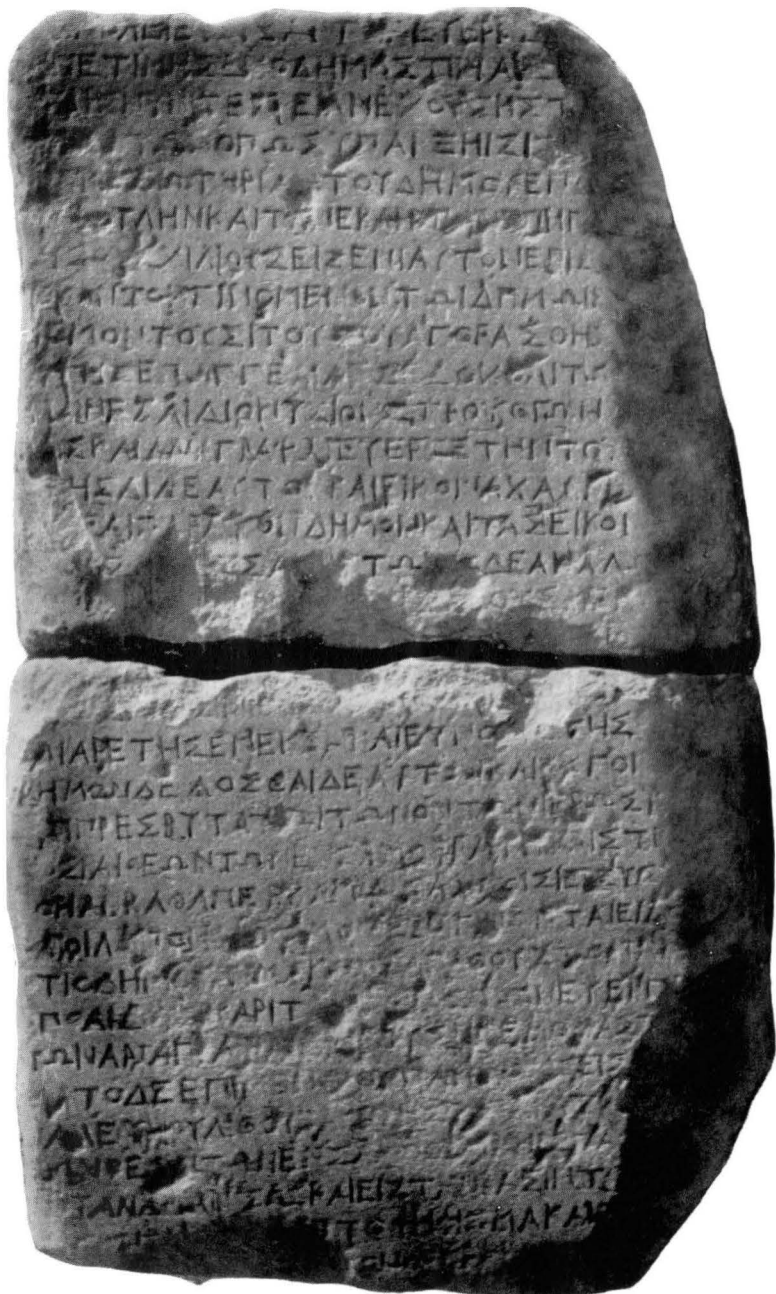
R. 1, la sfîrșit, hastă înclinată spre dreapta. — R. 3, primul K în parte distrus, dar citeț; înaintea lui, anevoie de recunoscut altceva decît o hastă verticală. — La începutul r. 5, extremitatea unei bare orizontale inferioare: poate E, poate chiar Ω? — R. 6, după ultimul *iota*, bară orizontală superioară. — R. 7, la sfîrșit, urma unei haste înclinate spre dreapta. — R. 8, după *omicron*, extremitatea superioară a unei haste verticale. — R. 11, înaintea primului A, T încă vizibil. — R. 12, la început, nimic sigur înainte de I; la sfîrșit, Σ probabil. — R. 13, prima literă neîndoiș M; ultima, Ω. — R. 15, la început și la sfîrșit, cite un *sigma* în parte distrus.

Proasta stare de conservare a inscripției nu îngăduie o încercare de reconstituire a textului, după cum nu îngăduie o traducere coerentă a cuvintelor păstrate. Ceea ce se poate înțelege din acestea e că ne găsim înaintea unui decret al Adunării poporului în cinstea unui cetățean ale cărui servicii față de obștea histriană sînt înșirate de-a lungul celor 15 rînduri mutilate. Ca de fiecare dată în situații asemănătoare, o atenție deosebită se arată liberalităților celui onorat, ale cărui danii repetate par să fi ajutat cetatea în ceasuri grele. Totalul acestor sacrificii bănești nu rezultă limpede (într-un singur caz e vorba de 500 stateri de aur, poate numai împrumutați vistieriei publice pe termen de un an), dar e evident că e vorba de mai multe sume, destinate unor scopuri diferite: în r. 6 se face aluzie la o zidire, în r. 8 la o cumpărare de ulei, fie pentru hrana populației, fie pentru buna funcționare a gimnaziului.

O precizare de oarecare interes e și aceea potrivit căreia necunoscutul ar fi exercitat cîndva demnitatea de ἄρχων (r. 9; cf. r. 10: διοίκησιν τῆς πόλεως). Indicația se alătură știrilor mai vechi despre existența la Histria a acestui colegiu de magistrați, în legătură cu care vezi *Contribuții la istoria veche a României*, p. 46—47.

5. Muz. Histria, inv. nr. 325. Stelă de marmură ruptă în două bucăți aproximativ egale, descoperită în campania 1957 în Cetate, de-a lungul străzii dintre Sectorul locuințelor romane tîrzii și Terme. Ușor vătămată la stînga, mai ales la începutul și la sfîrșitul fragmentului superior, piatra prezintă rupturi sus, jos și la dreapta, pe toată înălțimea. Dimensiunile celor două părți laolaltă: 75 × 43 × 16 cm. Înălțimea literelor: 13 mm (*omicron* și *theta* mai mici: abia 7 mm). În afara rupturilor marginale, marmura a mai suferit de pe urma unor izbituri care i-au vătămat suprafața scrisă în mai multe locuri, mai ales de-a lungul frînturii dintre cele două fragmente, unde rîndurile 15—18 au fost iremediabil distruse. Gravură corectă, fără să fie frumoasă: bara lui A nu-i încă frîntă, N are hastele verticale egale, dar nu K, nici Π; brațele lui Σ sînt pe punctul de a deveni paralele. Cu multă probabilitate, începutul sec. II. î.e.n. Prima ediție: D.M. Pîppidi, *Dacia*, N. S., V, 1961, p. 305 urm. Cf. J. și L. Robert, *RÉG*, LXXVI, 1963, p. 156—157 (pl. III, nr. 5).

- ... I ΠΟΛΕΙΕΙΑ. ΣΑΙ τὸν εὐεργέ[την· ἐφ' οἷς αὐ-]
 [τὸ]ν ἐτίμησεν ὁ δῆμος τιμαῖς [ταῖς καθηκού-]
 [σ]αῖς· νῦν ἡ τε χρεῖαν ἐχούσης τ[ῆς πόλεως χρ-]
 [η]μάτων, ὅπως ὑπάρξει σίτ[ου παράθεσις εἰς τρο-]
 5 [φ]ῆν καὶ σωτηρίᾳ[ν] τοῦ δήμου, ἐπε[λθὼν ἐπὶ τῇ-]
 [ν β]ουλῇ καὶ τὴν ἐκκλη[σ]ί[α]ν [ἐ]πηγ[γε]λάτο
 [χρ]υσοὺς χιλίους εἰς ἐνιαυτόν, ἐπιδ[ούς καὶ τὸν]
 [τ]όκον τὸν γινόμενον τῷ δήμῳ εἰς [ἑ]ς ἐπευω-]
 [ν]ισμὸν τοῦ σίτου [τ]οῦ ἀγορασθῆ[σομένου δι-]
 10 [ἀ] τῆς ἐπαγγελίας· δεδόχθαι τῷ[ι] δήμῳ ἐ-]
 παινέσαι Διονύσιον [Ἰ]στρου, Θεῶν [Μεγάλων ἱε-]
 [ρέω]ς, καὶ ἀναγράψαι εὐεργέτην τοῦ [δήμου]
 [στ]ῆσαι δὲ αὐτοῦ καὶ εἰκόνα χαλκῇ[ν ἐν τῇ]
 [ἀγο]ρᾷ παρὰ τὸν Δῆμον καὶ τὰς εἰκόν[ας τὰς]
 15 [τῶν... ΥΣΑ... ΤΩ]. [τὸ] δὲ ἀνάλ[ωμα δοῦναι]
 [μὲν τὸν οἰκονόμῳ]ν [μερίσ]α[ι] δ[ὲ] τ[οὺς] μερ[ιστάς·]
 [----- IO -----]

6

7

PLANȘA IV

- — — ΟΣ — — — — — ΑΣΙΝ — — — Α — — — [αὐτ-]
 ὡι ἀρετῆς ἔνεκεν καὶ εὖνο[ία]ς τῆς [εἰς τὸν δ-]
 20 ἤμων· δεδόσθαι δὲ αὐτῶι καὶ ἐκγόν[οις ἀεὶ]
 [τῶ]ι πρεσβυτάτ[ω]ι τῶν ὄντων ἱερωσύ[νῃν δη-]
 [μ]οσῖαι Θεῶν τῶν ἐν Σαμοθραίκῃ καὶ στε[φανη-]
 φορίαν καθάπερ καὶ τοῖς ἄλλοις ἱερεῦ[σιν, ὅπως]
 καὶ οἱ λοιποὶ φι[λ]οτιμό[τεροι] γ[ί]ν[ω]νται εἰδὼ[τε]ς
 25 ὅτι ὁ δῆ[μος] τιμαῖ [τ]οῦ[ς] ἀγ[α]θοὺς τῶν ἀν[δρῶν],
 ἀποδιδ[οῦς] χάριτ[ας ἀξία]ς τῶν εὐεργ[ετημά-]
 των· ἀναγράψαι δ[ὲ] τ[ο]ὺς ἡ[γ]εμόνας [τὸ ψήφισ-]
 μα τόδε ἐπὶ μὲν τοῦ παρ[ό]ν[τ]ος εἰς [τελαμῶ-]
 να λευκοῦ λίθου καὶ [στ]ῆσα[ι] παρὰ τὸν βωμὸν
 30 [τ]ῶν Θε[ῶν] τῶν ἐν Σα[μ]οθ[ρα]ίκῃ· σταθ[έντος δὲ]
 [τ]οῦ ἀνδριάν[τ]ος καὶ εἰς τὴν [β]άσιν τοῦ ἀνδριάν-
 [τ]ος· ἀν[αγορεύσα]ι τὸ ψήφισμα καὶ Ε — — —
 — — — — — ΟΝΟΕ — — — ΚΑΙ — — —

R. 1, la început, extremitățile inferioare ale câtorva litere: după o lacună inițială de două semne cîtsec ΠΟΛΕΙ, apoi literele transcrise fără multă convingere (TON E YEPΓETHN mi se pare totuși sigur), apoi lacună de ca. 10 litere, judecînd după lungimea rîndurilor mai bine păstrate. — R. 2, citirea sigură. Pentru întregire, cf. *Syll.* ³, 709, 14: ἐφ' οἷς ὁ δᾶμος εὐχαριστῶν ἐτίμασε ταῖς καθηκούσαις τιμαῖς...; L. Robert, *Collection Froehner. I. Les inscriptions grecques*, Paris, 1936, p. 88, nr. 54: [... πρό]τερόν τε ἐτίμησεν αὐτὸν ἡ π[ό]λις ταῖς προσηκού[σ]α[ις] τιμαῖς...]. — R. 4, la început, urma vagă a lui H, apoi hasta din dreapta a unui M; la sfîrșit, T sigur. — R. 5, la început, două litere lipsă; N final din ΣΩΤΗΡΙΑ[N] distrus, dar neîndoiș; la fel, E la sfîrșitul rîndului. Pentru înțeles, cf. *Syll.* ³, 562, 12—13: ἐπελ- [θ]όντες ἐπὶ τὴν βουλὴν καὶ τὸν δῆμον; 591, 44—45: ἐπ[ελθὼν] ἐπὶ τοὺς ἐξακ[ο]στούς κτλ. — R. 6, lacună inițială de două litere, *omicron* pe jumătate distrus. Despre ἐκκλησία, scris cu un singur *kappa*, s-ar putea crede că e o greșeală a lăpiciului, dacă această grafie n-ar apărea în chip constant în marele decret olbian în cinstea lui Protogenes (IPE I² 32); totuși, la Histria chiar, în sec. I î.e.n., într-un document de importanța inscripției lui Aristagoras (*Syll.* ³, 708, 2. 29), cuvîntul se scrie corect: ἐκκλησία. — R. 7, înaintea primului ὕ, urme slabe ale lui P; la sfîrșit, unghiul inferior sting al lui Δ. — R. 8, la început, O încă vizibil. La sfîrșitul rîndului, ε[ἰς ἐπευω/ν]ισμὸν e întregirea propusă de J. și L. Robert, *RÉG.* LXXXVI, 1963, p. 156 (cf. L. Robert, *Rev. Phil.*, XIII, 1939, p. 131, nr. 2; *Gnomon*, XXXI, 1959, p. 665). — R. 9, îndoienic dacă a existat o literă înaintea lui I; la sfîrșit: ἀγορασθ[η]σ[ο]μένου δι[α]... tot o conjectură a soților Robert, *loc. cit.*; în prima ediție: ἀγορασθ[ή]ντος?]. — R. 10, prima literă complet distrusă; în ΕΠΑΓΓΕΛΙΑΣ lăpiciul a făcut o bară orizontală lui Α. — R. 11, după ΔΙΟΝΥΣΙΟΝ, lacună de una sau două litere, după care mi se pare a recunoaște literele ΘΕΩΝ: prima, a treia și a patra în mod absolut sigur, E cu oarecare îndoială, din pricina posibilității ca barele orizontale ale literei să fie în realitate niște simple scrijelituri. În aceste condiții, și ținînd seamă și de lungimea lacunei la extremitatea dreaptă a rîndului, în prima ediție a textului propuneam citirea: [Ἴ]σ[τ]ρου, Θεῶν [μεγάλων] ἐ/ρέα]. De-atunci, o colaboratoare a Institutului de epigrafie din Lyon, d-na Th. Oziol, mi-a comunicat părerea că patronimul avariāt

ar putea fi Στρουθίων, astfel că sfârșitul rîndului 11 s-ar cuveni citit: Στρουθίων[ος] (această lectură e acum înregistrată și de L. Robert în cartea-i recentă *Les stèles funéraires de Byzance gréco-romaine*, Paris, 1964, p. 184). Cum am mai avut prilejul s-o scriu (mai departe, p. 358), propunerea e atrăgătoare, dar acceptarea ei se lovește de două dificultăți: în primul rînd, nesiguranța dacă ultimele litere din r. 11 sînt ΘΙΩΝ sau ΘΕΩΝ; în al doilea rînd, lungimea mijlocie a rîndurilor inscripției, care în nici un caz nu-i mai mică de 33 semne, cîtă vreme, dacă am accepta citirea propusă, am face ca singur r. 11 să numere 27 de litere! Și aceasta nu-i totul, căci lacuna se prelungește la începutul r. 12, ceea ce ne crează, oricum, obligația de a găsi o apozitie pe lingă patronimul în discuție, indiferent de citirea acceptată. În aceste condiții, nu mă pot decide să accept sugestia îndatoritoarei colege lyoneze și rămîn la vechea întregire cu o mică schimbare cerută de existența la începutul rîndului 12 a unui Σ foarte vizibil, pe care în prima ediție a inscripției făceam greșeala de a-l trece cu vederea. În loc de: Θεών [μεγάλων ιερέα] citesc acum: Θεῶν [μεγάλων ιερέω]ς, ceea ce păstrează neschimbat numărul de litere, dar trece calitatea de preot al Marilor Zei asupra tatălui lui Dionysios, ipoteză de o oarecare însemnătate pentru corecta înțelegere a documentului în ansamblu. — R. 12, după lacuna de două litere, Σ neîndoielnic; înaintea lacunei finale, Υ încă vizibil. — R. 14, la început, lacună de trei litere; din primul P, abia hasta verticală. — R. 15, după lacuna inițială, de aproximativ opt litere, citesc limpede ΥΣΑ; apoi alte două lacune de cîte trei litere, separate prin grupul ΤΩ. — Din r. 16—18, abia puținele litere transcrise, care mi se par sigure. — R. 19, la început, Ω încă vizibil; spre sfârșit, lacună de două litere în cuvîntul ΕΥΝΟ-[ΙΑ]Σ. — La începutul r. 21 lipsesc două litere; la sfârșit: [δη/μο]τία J. și L. Robert. — R. 24—31, începuturile și sfârșiturile rîndurilor destul de bine păstrate; în interior, multe litere șterse, dar întregirile sigure. — R. 31—32: [ἀνδριάν/το]ς J. și L. Robert. — R. 32—33, stare disperată; nimic sigur, în afara puținelor litere transcrise.

Traducere:

«...slujbe pentru care poporul i-a dat cinstirea cuvenită; iar acum, orașul ducînd lipsă de bani, cu care să poată face rezerve de grîu pentru hrana și mîntuirea norodului, înfățișîndu-se Sfatului și Adunării a făgăduit 1000 de stateri de aur pe termen de un an, dăruind poporului și dobînda cuvenită, spre ieftinirea grîului ce urma să fie cumpărat din suma făgăduită; < pentru aceste temeiuri >, Poporul să găsească cu cale să fie lăudat Dionysios fiul lui (?) Istros, preotul Zeilor celor Mari, și să fie înscris printre binefăcătorii poporului; să i se așeze și un chip de bronz în *agora*, alături de statuia Poporului și de chipurile.....; cît privește cheltuiala, s-o plătească *economul*, după ce suma va fi fost alocată de *împărțitori*. pentru meritele și rîvna dovedite față de popor; de asemeni să li se acorde — lui și urmașilor, de fiecare dată celui mai vîrstnic dintre cei în viață — preoția publică a Zeilor din Samothrake și dreptul de a purta cunună, la fel cu ceilalți preoți, pentru ca și restul cetățenilor să rivnească a dobîndi slavă, cunoscînd că poporul cinstește pe bărbații vrednici, dînd mulțumita cuvenită pentru binefacerile primite. *Hegemonii* să vegheze ca acest decret să fie săpat deocamdată pe o lespede de marmură și așezat în preajma altarului Zeilor din Samothrake, iar cînd statuia va fi înălțată, și pe baza acesteia... Decretul să fie citit de crainic și la... »

Documentul se înscrie în șirul decretelor onorifice publicate în ultimii ani, care au venit să arunce o lumină nouă asupra istoriei Histriei preromane, făcând dovada crizei social-economice pe care — la fel cu alte orașe-state din lumea greacă metropolitană și colonială — cetatea de pe țărmul lacului Sinoe a avut s-o înfrunte în ultimele veacuri înainte de era noastră. Cum mi s-a întâmplat s-o subliniez în mai multe rânduri (*Contribuții la istoria veche a României*, p. 30 urm., 60 urm.; *Dacia*, N.S., V, 1961, p. 310 urm.), un aspect izbitor al acestei crize îl constituie dificultățile de aprovizionare întâmpinate de cetăți socotite altădată grînare ale lumii sudice, dar unde grîul e acum atât de rar încît — în unele cazuri — trebuie importat de la mari depărtări *Dacia*, III—IV, 1927/32, p. 400 și urm.). Explicabilă în primul rînd prin imposibilitatea unei exploatare normale a teritoriilor orașenești (la rîndu-i legată de transformările petrecute în masa populației băstinașe, așa cum se oglindesc, de pildă, în importante documente publicate în *Studii Clasice*, III, 1961, p. 53—66; V, 1963, p. 137—163), criza de care vorbesc e agravată de procesul de diferențiere petrecut de-a lungul epocii elenistice în sinul populației grecești, împărțită într-un număr crescînd de oameni fără mijloace și un grup restrîns de profitori ai mizeriei obștești. În aceste condiții, înțelegem lesne, pe de o parte, aluziile la turburări sociale, cite se pot surprinde în documentele vremii (*Histria I*, p. 487, nr. 2; p. 498, nr. 4; p. 505, nr. 7, cu comentariile respective), pe de alta, preocuparea de a veni în ajutorul cetățenilor săraci prin crearea unor instituții de asistență publică, destinate să împiedice agravarea nemulțumirilor și înrăutățirea situației generale (*Histria I*, p. 476, nr. 1; p. 498, nr. 4; *Syll.* ³, 708, r. 38—42; în sfîrșit, fragmentul publicat mai sus sub nr. 2, cu deslușirile necesare).

Textul aci prezentat se adaugă deci unei întregi serii de documente cu același caracter, contribuind la cunoașterea situației reale a Histriei într-o vreme socotită pînă de curînd ca o perioadă de neturburată prosperitate (V. Pârvan, *Histria VII*, București, 1923, p. 12—13; id., *Dacia. Civilizațiile străvechi din regiunile carpato-danubiene* (trad. R. Vulpe), București, 1937, p. 97—98; R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, București, 1938, p. 85). Dar el mai prezintă și interesul de a ne informa asupra vieții religioase a orașului în veacul al II-lea î.e.n., aducîndu-ne dovezi despre cinstirea de histrieni a Zeilor din Samothrake (altfel numiți și « Zeii cei Mari »: Θεοὶ Μεγάλοι, Κάβειροι). Despre pătrunderea cultului acestor divinități în Dobrogea, începînd din sec. II î.e.n., nu lipsesc știri din Tomis și Callatis, strînse și comentate în ultima vreme de Bengt Hemberg în cartea-i *Die Kabiren*, Uppsala, 1950, p. 221—231. În Histria, fără a mai stăruî asupra recente descoperiri a templului Marelui Zeu (al cărui cult nu-i lipsit de atingeri cu religia Zeilor din Samothrake: cf. G. Bordenache și D.M. Pippidi, în BCH, LXXXIII, 1959 (II), p. 455—465), existența unui sanctuar al Zeilor din Samothrake a atestat în două inscripții din sec. al II-lea, unde se spune lămurit că, în ambele cazuri, respectivele stele au a fi expuse... ἐν τῷ Σαμοθρακίῳ (*Histria IV*, p. 543, nr. 4 și *Istros*, I, 1934, p. 123). Aceeași indicație e implicită în decretul pentru Dionysios, în rîndurile unde se spune că textul gravat prin grija *hegemonilor* va fi așezat... παρὰ τὸ [ν] βωμὸν τῶν Θε[ῶ]ν τῶν ἐν Σα[μ]οθ[ρακί]ῳ (înțelege: lîngă altarul templului închinat Zeilor din Samothrake, potrivit datinei care cerea ca în imediata apropiere a fiecărui templu să se înalțe altarul destinat sacrificiilor ce constituiau momentul de căpetenie al oricărei ceremonii religioase).

La această primă știre se adaugă informația potrivit căreia, ca răsplată a serviciilor aduse de Dionysios (personaj altminteri necunoscut în prosopografia histriană și al cărui patronim reprezintă o conjectură despre care s-au dat amănunte în notele critice care însoțesc textul), acesta avea să păstreze preoția publică a Zeilor din Samothrake pentru tot restul vieții, urmînd ca după moartea lui demnitatea să se moștenească în familie de cel mai vîrstnic dintre bărbații în viață: [ἀεὶ τῶ]ι πρεσβυτάτῳ[ι] τῶν ὄντων (r. 20—21; asupra înțelesului acestei prescripții, cf. H. Volkmann, *Die Bruderfolge griechischer Priestertümer im Licht der vergleichenden Rechtsgeschichte*, în *Klio*, XXXIV, 1941, p. 62—71). Dispoziția amintește o clauză similară din decretul în cinstea lui Diogenes, fiul lui Diogenes, prin care, pentru a răsplăti transformarea în sanctuar public a unui templu al Muzelor (Μουσείον) aparținînd pînă la o vreme familiei donatorului, i se acordă acestuia și urmașilor lui în linie bărbătească preoția ereditară a Muzelor: εἶν[αι] ὑτὸν ἱερέα Μουσῶν . . . κατὰ τα[ύ]τῃ δὲ ὑπάρχειν τὴν ἱερωσύνην τοῖς ἐκ[γόν]οις αὐτοῦ τῶν ὄντων ἀεὶ τῶι πρεσβυτάτῳ (*Histria I*, p. 477, nr. 1, r. 17—21; cf. J. și L. Robert, *RÉG*, LXVIII, 1955, p. 240).

Faptul că din textul emendat rezultă că însuși părintele lui Dionysios fusese la vremea lui preot al Marilor Zei lasă să se înțeleagă că, așa cum se petrecuseră altădată lucrurile cu templul Muzelor, tot astfel s-au petrecut și în cazul Zeilor din Samothrake: introduși în cetate sub forma unui cult privat slujit de tatăl lui Dionysios, cultul lor avea să fie recunoscut public și preoția lor încredințată lui Dionysios prin decretul pe care-l citim și care ne-a păstrat și amintirea înlesnirilor de ordin financiar consimțite de everget cetății. « Nous concluons — notează în această privință J. și L. Robert, la capătul observațiilor lor prilejuite de prima publicare a textului — que, comme pour le sanctuaire des Muses de Diogénès, le sanctuaire des Dieux de Samothrace était jusqu'ici un sanctuaire privé. Il est adopté par la cité, comme par exemple celui de Sarapis à Délos, d'abord fondation privée. Ce devient un culte δημοτελής. C'est un processus normal pour l'introduction de nouveaux cultes dans la cité. Nous supposerions volontiers que Dionysios disposant de réserves liquides considérables et possesseur d'un sanctuaire privé des Dieux de Samothrace, dieux de la navigation, était un armateur » (*RÉG*, LXXVI, 1963, p. 156—157).

Despre magistrații amintiți în rîndurile 16 și 27 ale textului οἰκονόμος, ἡγεμόνες, μερισταί — am avut prilejul să vorbesc în mai multe rînduri (*Contribuții la istoria veche a României*, p. 48 urm.; 70 urm.; 121). Nu cred deci necesar să revin asupra subiectului cu atît mai mult cu cît în aceste locuri — oricît de probabil — textul e conjectural. Prefer să zăbovesc asupra indicației de ordin topografic din rîndurile 13—14, unde se spune că statuia titularului decretului avea să fie așezată [. . . ἐν τῇ ἀγορᾷ παρὰ τὸν Ἀἷμον καὶ τὰς εἰκόν[ας τὰς . . .]. Interesul prezentat de mențiunea unei ἀγορά la Histria, în epoca elenistică, a fost relevat în *Studii Clasice*, III, 1961, p. 63 urm., arătîndu-se totodată că, oricît de prețioasă, indicația nu trebuie să ne mire, întrucît o piață destinată schimburilor comerciale și manifestărilor civice îndeobște nu lipsește din nici o cetate greacă, începînd din epoca homerică. Surprinzătoare apare mai curînd existența în ἀγορά a unei statui a Poporului histrian (Ἀἷμος), măcar că nici această particularitate nu e proprie cetății de pe țărmul lagunei Sinoe. În Dacia, N.S., V, p. 316, am citat, în această ordine de idei, exemple edificatoare (în legătură cu tendința grecilor de a personifica anumite concepte morale sau politice, cf. A. Giuliano,

în *Annuario Scuola Ital. Atene*, XXXVIII—XXXIX, 1959/60, p. 389—401; M. P. Nilsson, *Geschichte der griech. Religion*, II, München, 1961, p. 144—145), insistând îndeosebi asupra faptului că la Atena personificarea Poporului se bucura de onoruri divine, împărțind cu Grațiile (Χάριτες) un τέμενος menționat deseori în inscripții (*Syll.*³, 536, 38—39; 717.7; OGI 117.7; 118.23). O situație asemănătoare se întâlnește în Side, unde ἡ ἱερὰ βουλὴ cinstește cu o statuie [τὸ]ν σεμνότατο[v] Δῆμον (Emin Bosch, citat la J. și L. Robert, *RÉG*, LXV, 1952, nr. 156), în Mesambria, unde un decret onorific pomeneste în două locuri cite o statuie a Poporului personificat: παράστεμα τοῦ Δήμου (IGB I 320), în sfârșit, în Chersonesus Tauric, unde Poporului îi era dedicat un altar alături de cel al Fecioarei, principala divinitate locală: ἐν ταῖς ἀκροπόλε[ι] παρά τὰς Παρθένου βωμὸν καὶ τὸν τᾶς Χερσονάσου (IPE I² 352=*Syll.*³, 709. 51—52). În contrast cu această situație limpede, nu-i de loc lămurit ale cui erau « chipurile » așezate în preajma statuii Poporului, pe care textul lacunar nu face decât să le menționeze: τὰς εἰκόν[ας τὰς τῶν . . .]. În așteptarea deslușirilor pe care ni le-ar putea aduce o descoperire viitoare, în studiul abia amintit din Dacia am emis ipoteza că ar putea fi vorba, fie de o personificare a Democrației (și ea adorată la Atena, cum rezultă dintr-o indicație a lui Pausanias I 3,3; cf. J. H. Oliver, *Demokratia, the Gods and the Free World*, Baltimore, 1960, p. 91 urm.; A. F. Raubitschek, *Demokratia*, în *Hesperia*, 1962, p. 238—243), fie de statuile sau busturile unor histrieni ilustrați prin participarea la răscoala care, către mijlocul sec. al V-lea, dusese la răsturnarea oligarhiei locale și la înlocuirea ei printr-un regim de democrație sclavagistă (Aristotel, *Pol.*, V, 6, 1305 b, 1 urm.; cf. Em. Condurachi, în *Bul. științific*, I, 1949, p. 117—125, și, mai de curând, R. Weil, *Aristote et l'Histoire*, Paris, 1960, p. 281 urm.).

6. Muz. Histria, inv. nr. 379. Fragment al unei stele de marmură ruptă sus și jos, descoperită în săpăturile din Sectorul central al Cetății, în campania 1958. Dimensiuni: 32,5 × 29 × 8 cm. Înălțimea literelor: 7—8 mm (*theta* și *omicron* numai 6 mm). La marginea stângă o izbitură a distrus primele litere ale fiecărui rînd; la cea dreaptă, ca și în partea de jos a fragmentului, o îndelungă frecare a uzat tare suprafața scrisă, făcînd-o anevoie de descifrat. Seris « apicat », gravură profundă. Bara lui A numai pe alocuri frîntă, hasele lui Π inegale, *iota* adseris cu regularitate. Probabil încă sec. II î.e.n. (pl. IV, nr. 6).

----- ΙΑ ----- ΙΝΕΜΠΕΙ -----
 ----- ΜΕΙ ἐποιήσατο δὲ καὶ τὴν ἐ[πιδημίαν]
 [κα]ὶ τὴν κατὰ τὸν βίον ἀναστρο[φὴν καλὴν καὶ]
 [εὐ]τακτον καὶ εὐσχήμονα καὶ ἀ[ξιαν] τοῦ ἐπ[ι-]
 5 [τ]ηδεύματος καὶ τῶμ πόλ[ε]ω[ν] τῶν ἡμετέρων, ἐ-
 [π]αγγέλλεται δὲ καὶ εἰς τὸ λοιπὸ[ν] αἰ[ε]ί τινο[ς] ἀγ-
 [αθο]ῦ παραίτιος ἔσεσθαι τῶι δῆμωι κα[τὰ] τὴν ἐ[αυ-]
 [το]ῦ δύνανμιν ὅπως οὖν καὶ ὁ δῆμο[ς] εὐ[χαρι]στῶν
 [φαί]νηται καὶ τοῖς εὐνοοῦσιν αὐτῶν καὶ εὐγνώ[μων]-
 10 [οῦσ]ι τῶν ἀνδρῶν καὶ οὕτως προσιερομένους -----
 [χά]ριτος ἀποδοῖαι μὴ λείπηται δ[εδ]όχθαι τ[ῆ]ι
 [βουλῇ] καὶ τῶι δῆμωι ἐπαινέσαι ----- ca 9 -----
 ----- ca 5 ----- δεδῶσθαι αὐτῶι καὶ ἐκγόνο[ις] προξενίαν
 [πολιτείαν] ἰσοτέλ[ειαν] καὶ εἰ[σπλουν] καὶ ἐκπλουν]

R. 1, după lacuna inițială de ca. 10 semne, o hastă verticală, apoi un A sau un Λ, apoi grupul de litere copiat cu anevoință; la sfârșitul rindurilor, nimic limpede. — R. 2, la început lipsesc trei litere, după care cred a distinge MEI; la urmă, H sigur, apoi partea inferioară a lui N și bara orizontală a unui E, urmate de o lacună de ca. 10 semne. — R. 3, la început, I sigur; la sfârșit, din Φ nu se vede decât hasta verticală. — R. 4, la început, T bine păstrat, precedat de conturul vag al lui Υ; la sfârșit, după I, unghiul de sus al lui A, iar după lacună TOY sigur, urmat de ΕΠ mai puțin citeț. — R. 5, prima literă H, ultima Ω. — R. 6, din ΛΟΙΠΟ, abia extremitățile inferioare ale literelor; după lacună, TINO bine păstrat. — R. 7, la urmă, după KA, lacună de două semne, apoi THNE ușor de recunoscut. — R. 8, la început, Υ bine păstrat; la sfârșit, după ΔΗΜΟ, lacună, apoi ΧΑΠΙ încă vizibil. — R. 9, ΑΥΤΩ fără *iota* final; din ultimul cuvânt se distinge anevoie ΕΥ Ν, dar repetate verificări mă fac să consider această citire sigură. — R. 10, la început, I neîndoios; după ΠΟΣΙΕΡΟΜΕΝΟΙΣ, loc pentru două sau trei litere. — R. 11, prima literă Ρ; la sfârșitul rîndului, T încă vizibil. — R. 12, înainte de KAI, ruptură; după ΕΠΑΙΝΕΣΑΙ, loc pentru 10—12 litere, unde nu disting nimic. — R. 13, la început și la sfârșit, rupturi de lungimi anevoie de apreciat; ultima literă, sigur K. — R. 14, rare litere, copiate cu anevoință.

Traducere:

«...Întrucît... șederea printre noi, ca și felul de comportare, i-au fost frumoase și rînduite și cuviincioase, vrednice de profesiunea pe care o exercită și de cetățile noastre respective, iar pentru viitor făgăduiește să facă tot ce-i va sta în putință pentru a fi de folos poporului; pentru ca, la rîndu-i, poporul să se arate recunoscător și să nu lipsească a da mulțumită bărbaților bine intenționați, plini de rîvnă față de el și devotați în așa măsură... Sfatul și Poporul să găsească cu cale să fie lăudat..., fiul lui...; să i se acorde — lui și urmașilor lui — calitatea de *proxen*, cetățenia, egalitatea fiscală, dreptul de a intra și ieși din port... »

După o deprindere foarte răspîdită în epoca elenistică, fragmentul de decret onorific răsplătește servicii aduse obștii histriene cu distincții și privilegii înfîlțite în mod obișnuit în inscripțiile cu acest conținut. Nici numele, nici locul de baștină al titularului decretului nu ni s-au păstrat, dar unele particularități ale formulării, în special r. 13—14, nu lasă îndoială asupra faptului că e vorba de un grec dintr-o cetate colonială sau metropolitană, care meritase recunoștința histrienilor în timpul unei șederi prelungite în cetatea dobrogeană. Din acest punct de vedere, rîndurile 2—5 ale textului sînt de comparat cu *Syll.* ³ 682, 6—7: τὰν τε ἀναστροφὰν καὶ τὰν ἐπιδαμίαν ἐποιήσαντο ἀξίως; 697 k, 4—5: ἐποιήσαντο τὰν τε ἐπιδαμίαν καὶ ἀναστροφὰν εὐσχήμονα καὶ ἀξίαν τοῦ τε Θεοῦ καὶ ὑμῶν κτλ.; 703, 9—12: ἔτι δὲ καὶ τὰν ἐνδαμίαν καὶ ἀναστροφὰν... ἐποιήσαντο ἀξίως αὐσώτων τε καὶ τὰς ἰδίας πατρίδος... Aluzia la profesiunea (ἐπιτήδευμα) pe care necunoscutul ar fi exercitat-o cu vrednicie permite să se înțeleagă că e vorba de un « liber profesionist » — medic, dascăl sau arhitect —, asemenea celor pomeniți nominal în inscripții de caracter asemănător publicate, unele, în trecut (*AEM*, XI, 1887, p. 66, nr. 141 = *Syll.* ³ 707; Cf. *Contribuții la istoria veche a României*, p. 113—122), altele mai de curînd: D. M. Pippidi, în *SCIV*, V, 1954, p. 549—555; Em. Popescu, *ibid.*, VII, 1956, p. 347 urm.

7. Muz. Histria, inv. nr. 305. Fragment dintr-o stelă de marmură ruptă sus, la stînga și jos, descoperită nu se știe în ce condiții, nici unde, între 1928 și 1941. Dimensiuni: $30 \times 26,5 \times 11$ cm. Înălțimea literelor: 12—14 mm (B puțin mai mare: 15 mm). Suprafața scrisă fiind uzată de o îndelungată frecare, textul e anevoie de citit: mai bine păstrat de-a lungul marginii drepte, cu totul șters la stînga și jos. După scris, din sec. II î.e.n.: A cu bara frîntă, Σ cu brațe paralele, Π și Ν cu hastele încă inegale. În condițiile desperate în care piatra ne-a ajuns, nu poate fi vorba de certitudine (pl. IV, nr. 7).

	-----AN
	-----TONBI
	-----ΛΟΜΕ
	-----KATON
5	-----ΔΙΑΓΩΝΟ
	-----ΟΔΩΡΟΣ
	-----ΕΚΑΙ ΝΟΥΜΗ
	-----ΥΛΑΣ v ΔΕΔ
	-----ΤΟΝ ΑΙΣΧΡΙ
10	-----ΜΟΝ ΚΑΙ ΕΥ
	-----ΚΑΙ ΔΕ ΑΥ
	-----ΡΟΥ Π
	-----ΛΟΤΟ
	-----ΤΟΝ ΔΗ
15	-----ΟΤΟ
	-----ΟΥΛΟ

R. 1, hastă înclinată spre stînga, apoi un vag N. —R. 8, după ΥΛΑΣ nu pare să fi fost gravată vreo literă; între cei doi Δ, E probabil. —R. 9, N destul de șters; poate K?

Starea desperată în care ne-a ajuns fragmentul face cu neputință orice încercare de reconstituire. Tot ce se poate spune despre el, în aceste condiții, e că după toate probabilitățile face parte dintr-un decret, fără a îndrăzni să facem precizări cu privire la cuprinsul lui. Din rarele cuvinte susceptibile de întregire, unele au un înțeles vag, cum ar fi în r. 2: τὸν βί[ον]; în r. 4: [ἐ]κατόν? în r. 6: numele teofor [Δι]όδωρος, sau [Ἀπολλ]όδωρος sau [Διονυσ]όδωρος; în r. 14: τὸν δῆ[μον]. Mai caracteristic e grupul de litere din r. 5, susceptibil a fi citit: δι' ἄγωνο[θεσίας], în care caz am avea aci o aluzie la atribuțiile demnitarului însărcinat cu organizarea și conducerea concursurilor, așa-numitul *agonothet*. Agone fiind amintite și în alte documente histriene din epoca elenistică (*Histria I*, p. 476, nr. 1, r. 10; cf. Pârvan, *Dacia*., p. 92), menționarea agonothetului sau, mai precis, a agonothesiei în inscripția noastră, n-ar avea nimic surprinzător.

Ceva mai sigură mi se pare identificarea în r. 8 a termenului [φ]υλάς (de la φυλαί, «triburi»). Existența în Histria elenistică a acestor subdiviziuni ale corpului cetățenesc fiindu-ne cunoscută din două texte publicate cu mai multe zeci de ani în urmă (*Syll.* ³, 708, r. 23; *Istros*, I, 1934, p. 123), presupunerea că fragmentul nostru ar prezenta o legătură cu ele apare plauzibilă. Într-un fel sau altul, titularul decretului s-ar fi învrednicit de recunoștința triburilor, care i-au acordat unele din distincțiile obișnuite în asemenea împrejurări. Cuvîntul trunchiat de la sfîr-

șitul r. 8 ar trebui atunci citit: δεδ[όχθαι] și aceasta ne-ar îngădui să afirmăm că lacuna inițială a r. 9 a trebuit să cuprindă așa-numita « formulă de rezoluție »: δεδ[όχθαι ταῖς φυλαῖς] sau: δεδ[όχθαι τῶι δήμῳ]. Nu trebuie scăpat totuși din vedere că toată această speculație are un caracter conjectural și că o încercare de a merge mai departe pe această cale ar putea deveni repede arbitrară.

DÉCRETS HELLÉNISTIQUES D'ISTROS

RÉSUMÉ

Sauf le document classé ci-dessus comme n° 5, qu'on reprend ici pour en donner une édition améliorée, en même temps qu'une version roumaine du commentaire publié pour la première fois en français, les textes édités dans les pages qui précèdent sont inédits — découverts au cours des dernières campagnes de fouilles. Il s'agit dans tous les cas de décrets honorifiques datant des IIIe et IIe siècles av. notre ère, malheureusement très fragmentaires. Avec quelques dizaines d'autres inscriptions de teneurs variées, ils étaient destinés à paraître dans le tome III de la série intitulée *Histria. Monografie arheologică*, mais, cette publication ayant été différée, on a jugé préférable d'assurer leur impression dans un périodique, afin de hâter le moment où ils seraient portés à la connaissance des spécialistes et soumis à leur discussion.

1. Décret en l'honneur d'un certain Dionysios, originaire d'une ville dont le nom ne nous a pas été conservé. Le fragment fait partie du dispositif, qui ressemble de tout point à ceux des autres décrets histriens du IIIe siècle. Quelle qu'ait été au vrai la patrie de l'inconnu, le texte vient s'ajouter aux autres documents concernant les relations extérieures d'Istros à un moment qui précède de peu la crise où cette cité allait être plongée dès la fin du IIIe siècle et qui — avec de courtes éclaircies — allait durer jusqu'à la conquête romaine.

2. Toujours du IIIe siècle, le fragment d'un décret en l'honneur d'un Histrien ayant rendu à ses compatriotes le service de faciliter l'approvisionnement de la cité en blé. Les fouilles des dernières années nous ayant livré de nombreux documents concernant l'institution de la σιτωνία à Istros (cf. ci-dessous n° 5), notre décret, bien que fortement mutilé, confirme ce que nous savions déjà de la crise alimentaire sévissant périodiquement dans les cités de la mer Noire aux derniers siècles avant notre ère.

3. Autre fragment d'une décision de l'Assemblée en l'honneur d'un inconnu, récompensé pour des services dont on ignore la nature par l'octroi de distinctions qui reviennent dans tous les décrets honorifiques de l'époque hellénistique. La seule particularité digne d'être relevée dans ce document, c'est la manière insolite dont se succèdent les dernières clauses du dispositif: normalement les lignes 1—5 devraient y figurer après les lignes 7—12 et l'on pourrait penser à une erreur dans l'agencement des fragments A et B, si l'examen de la photographie ne montrait clairement que — si erreur il y a — elle est imputable au *rogator*, qui dans ce cas semble s'être éloigné du formulaire habituel.

4. Décret honorifique de la fin du IIIe ou du début du IIe siècle, trop mutilé pour pouvoir être restitué fût-ce à titre hypothétique. Ce qu'il en ressort, c'est qu'il s'agit d'un évergète s'étant illustré par toute une série de libéralités: prêt

consenti à la cité d'une somme de 500 statères d'or (lignes 3—4), contribution à l'érection d'un monument dont la nature nous échappe (lignes 5—6), subvention accordée au gymnase pour l'achat de l'huile nécessaire aux exercices (ligne 8). Des autres indications du fragment, on retiendra la mention à la ligne 9 de la dignité d'ἄρχων, que l'inconnu semble avoir exercé on ne sait trop dans quelles conditions.

5. Décret du IIe siècle en l'honneur d'un évergète honoré par ses compatriotes de la prêtrise à vie des Dieux de Samothrace. Publié pour la première fois dans la revue *Dacia*, n.s., V, 1961, p. 305 ss. avec un commentaire français assez développé, le texte a pu bénéficier depuis de plusieurs corrections importantes dues à Jeanne et à Louis Robert, qui sont signalées dans les notes critiques et qu'on ne répétera pas à cette place (il s'agit notamment des lignes 8—10, 21—22, 31—32). Une autre correction, proposée par M-me Thérèse Oziol, de l'Institut d'Épigraphie de Lyon, bien que très attrayante, ne me paraît pas devoir être retenue, parce qu'elle s'adapte mal à la lacune finale de la ligne 11. A la place du patronyme [Ἰ]στροῦ (peu sûr, je dois en convenir) et des mots qui suivent, M-me Oziol voudrait lire simplement Στρουθίωνος, ce qui réduirait la longueur de cette ligne seule à 28 lettres, tandis que toutes les autres comptent de 33 à 38 lettres. Et il y encore une lacune d'au moins trois lettres au début de la ligne 12, où je reconnais maintenant un Σ que j'ai eu le tort de négliger dans la première édition ! Tout compte fait, pour combler les deux lacunes je préfère m'en tenir à ma précédente lecture, en la modifiant toutefois légèrement: Θεῶν [Μεγάλων ἱερέω]ς, au lieu de [ἱερέα], ce qui signifie qu'avant Dionysios, son père — quel qu'il ait été en réalité son nom — avait déjà exercé cette prêtrise des Dieux de Samothrace qu'en récompense des mérites de notre évergète l'Assemblée allait déclarer *publique* et *héréditaire* (sur l'acception exacte de cette clause, lire maintenant les observations de J. et L. Robert, *RÉG*, LXXVI, 1963, p. 156). Pour le contenu du décret dans l'ensemble, on voudra bien se reporter au commentaire de la première édition, auquel il y a peu de chose à ajouter.

6. Décret fragmentaire en l'honneur d'un étranger venu s'établir à Istros pour y exercer une profession peut-être « libérale », comme certains architectes et médecins dont le souvenir est parvenu jusqu'à nous (*Syll.* 3 707; *SCIV*, V, 1954, p. 549—555; *SCIV*, VII, 1956, p. 347).

7. Encore un décret fragmentaire (le plus mutilé de la série), dont l'état désespéré décourage toute tentative de restitution. A peine ose-t-on relever à la ligne 5 une possible allusion à l'agônothésie et, à la ligne 8, le mot φυλαί (au datif). S'agirait-il dans ce cas aussi d'un décret des tribus, comme celui publié par Lambrino en 1934? La chose n'est pas impossible, mais il serait téméraire de l'affirmer.

AUTOUR DE LA DATE DU SATYRICON DE PÉTRONE

PAR

E. CIZEK

Dès qu'il s'agit d'établir la date de la composition et de la publication des fragments conservés du *Satyricon*, les chercheurs se trouvent engagés dans des controverses compliquées et toujours acerbes. En effet, le roman de Pétrone contient assez peu d'indices et surtout aucun élément qui permette de le dater rapidement et d'une manière incontestable.

Certains philologues considèrent que le *Satyricon* a été composé du temps de Néron¹. La plupart des chercheurs ont opté pour cette hypothèse². D'autres exégètes de l'œuvre de Pétrone ont adopté cependant des positions entièrement différentes. A la suite de Niebuhr, ils situent le *Satyricon* au IIe ou même au IIIe siècle après J. — C.³ Mais les démonstrations de ces savants sont vulnérables. Il ne semble pas justifié de transformer *Serapa*, le nom d'un astrologue mentionné dans le roman, en *Sérapion*, célèbre *mathematicus* du IIIe siècle. Rien ne prouve non plus que *Graeca urbs* où se déroule l'action du *Satyricon* soit Neapolis⁴, devenue *colonia Romana* sous Commode. Toutes les particularités linguistiques du texte

¹ Studer, *Über das Zeitalter des Petronius Arbiter*, Rheinisches Museum für Philologie, 1843, Zweiter Jahrgang, p. 50—92, 202—223, soutient que le *Satyricon* est ce même *libellus* envoyé à Néron par Pétrone au moment de son suicide (cf. Tacite, *Ann.* 16, 19, 6). D'autres savants ont délibérément contesté cette assertion et ont affirmé que le *Satyricon* est un autre ouvrage: voir F. Ritter, *Zwei Werke des Petronius Arbiter*, Rheinisches Museum, 1843 Z.I. p. 561—572; et W. S. Teuffel, *Histoire de la littérature romaine*, trad. Bonnard et Pierson, Paris, 1880, t. II, p. 231 et 234. Mais voir surtout Martin Schanz, *Geschichte der römischen Literatur*, 4., neubearbeitete Auflage von Carl Hosius, Zweiter Teil, München, 1935, p. 514—515.

² *Exempli gratia* Ettore Paratore, *Storia della letteratura latina*, Firenze, 1961, IIe éd., p. 614 et M. A. Levi, *Nerone e i suoi tempi*, Milano, 1949, p. 72—73 ou Helmut Schmeck, *Petronii Cena Trimalchionis*, Heidelberg, 1954, p. IV ou K. F. Rose, *The author of the Satyricon*, Latomus, 1961, p. 821.

³ L. Pepe, *Per una storia della narrativa latina*, Napoli, 1959, p. 182 et suiv.

⁴ Certains savants ont opté pour Neapolis (Ignarra, Boissonade, Cocchia, Sogliano, Ussani), d'autres pour Cumae (Mommsen), d'autres pour Puteoli (Haley, Klebs, Studniczka, Beloch, Friedlaender, Sgobbo, Maiuri, Schmeck). Le *Satyricon* indique simplement *in coloniam nostram*.

peuvent parfaitement appartenir au Ier siècle¹. Tout aussi peu satisfaisante est l'attribution du *Satyricon* à un descendant de Pétrone qui aurait vécu au IIIe s.

Une exploration attentive de l'œuvre de Pétrone a mis d'ailleurs en lumière un certain nombre d'éléments et de détails attestant l'appartenance du *Satyricon* à la production littéraire de l'époque néronienne. On a remarqué ainsi une allusion au citharède Ménécrate: Trimalcion « massacre » un de ses airs²; une autre à l'acteur tragique Apellès, en vie sous le règne de Caligula³. Trimalcion raconte l'anecdote du verre incassable, inventée, selon Pline l'Ancien, sous Tibère⁴. Les philologues ont fait ressortir plusieurs indices analogues⁵. D'autres aspects encore évoquent l'atmosphère de la période néronienne. La fantaisie macabre de Trimalcion, qui invite les convives à son propre repas funèbre, retrace une habitude de l'époque⁶. Les convives usent d'*aqua niuata*, très à la mode sous Néron, qui avait inventé un breuvage de la même sorte⁷. Ils boivent du vin de Falerne de la récolte de l'an 121 av. J. —C., déjà fort difficile à trouver au Ier siècle⁸. Différents aspects du repas, ainsi que le cérémonial du banquet, se retrouvent chez les écrivains du temps⁹, de même que certains plats ou certains noms de personnages (cf. Martial, Juvénal, Pline, Sénèque etc.). Trimalcion lui-même cite un fragment de vers de Virgile¹⁰. C'est à une époque hellénisante par excellence, comme celle de Néron, que Virgile fut le plus connu et le plus prisé des écrivains latins. Les témoignages épigraphiques, ainsi que des textes de Sénèque ou de Calpurnius Siculus, attestent la très large popularité de Virgile au temps de Néron. Tout le roman semble marqué par le climat historique de l'époque néronienne¹¹.

On ne peut évidemment plus soutenir aujourd'hui, comme le faisait Studer¹², que le *Satyricon* soit un pamphlet, un roman à clé, où chaque personnage dissimule superficiellement une personnalité réelle de la cour de Néron. L'œuvre se fonde sur une fiction, et les personnages correspondent à certains types artistiques résultant d'une observation pénétrante de la réalité. Ils sont les effets d'un processus de généralisation artistique. Par contre, si nous acceptons d'interpréter le *Satyricon* comme un roman de mœurs et non pas comme une satire personnelle, nous

¹ C. Roncailoli, *Il diminutivo e l'età di Petronio*, *Giornale Italiano di Filologia*, 1961, p. 1—27 a soutenu que les vulgarismes, solécismes et barbarismes prouvent que le *Satyricon* a été écrit au IIe siècle.

² *Sat.*, 73, 3: *coepit* (Trimalchio) *Menecratis cantica lacerare, sicut illi dicebant, qui linguam eius intelligebant*. Un citharède du nom de *Menecrates* vivait au temps de Néron.

³ *Sat.*, 64, 4.

⁴ *Sat.*, 51; cf. Plin., *N.H.*, 36, 195, mais aussi Dion Cassius 57, 21, 7 et Isidore de Séville, *Orig.*, 16, 6, 6.

⁵ Ce que dit Trimalcion sur le mauvais fonctionnement de ses intestins (*Sat.* 47, 2—6) semble comporter une allusion à un projet d'édit de Claude: cf. Suét., *Claud.*, 32, 5 (et Sénèque, *Apoc.*, 4, 3). Un exposé succinct des preuves principales se trouve dans la préface de l'édition Bücheler: voir *Petronii Saturae recensuit Franciscus Buecheler*, Berlin, 1958 (d'après l'éd. de 1922) p. VI—VII.

⁶ Voir Sénèque, *De breu. uitae*, 20, 3 et *Ep.*, 12, 8.

⁷ *Sat.*, 31, 3; cf. Suét., *Nero*, 48, 5 et Pline, *N.H.*, 31, 3.

⁸ *Sat.*, 34, 62; cf. Pline, *N.H.*, 14, 94.

⁹ L'esclave Carpus découpe la viande selon un rite spécial et au rythme de la musique (*Sat.*, 36, 6). Mais Juvénal aussi rapporte cette coutume des festins (*Satir.*, 5, 120—124).

¹⁰ *Sat.*, 39, 3: *sic notus Vlizes* (Verg., *Aen.*, 2, 44).

¹¹ Augusto Rostagni, *Storia della letteratura latina*, Torino, 1955, IIe éd., t. II, p. 429, 434. Voir aussi Paratore, *op. cit.*, p. 614 ou Levi, *op. cit.*, p. 73.

¹² Studer, *loc. cit.*

ne souscrirons pas aux suppositions des philologues qui critiquent « l'absence de principes » et « l'indifférence » de l'auteur, préoccupé seulement « de faire rire et d'amuser »¹. Devant les réalités qu'il évoque et qui le sollicitent en tant de directions diverses, Pétrone a nécessairement adopté une attitude personnelle. C'est pourquoi cette peinture, d'une grande force artistique, de la société où il a vécu, n'est pas réalisée à la manière d'un « crayon léger de la société contemporaine » comme le disait Thomas²; l'auteur expose les faits, il anime les personnages dans le cadre d'un moment déterminé, d'une période définie du règne néronien. Au cours de cette période, le romancier nourrissait certaines opinions, déchiffrables dans les allusions faites par le conteur en différents endroits du récit. Il me semble qu'en découvrant et en analysant ces allusions, nous pourrions dater le roman de Pétrone et l'attribuer — dans les limites, certes, d'une certaine approximation inhérente à ces problèmes — à une période historique limitée et mieux précisée que le règne de Néron en son entier. Il existe d'ailleurs de nombreuses hypothèses en ce sens: Terzaghi a proposé les années 65—66, Paratore les années 63—66. G. Bagnani préfère suggérer l'an 60, et K. F. Rose les années 64—65³. L'abondance des effets comiques, l'importance du côté burlesque correspondent probablement au goût du temps. Mais la préférence pour la farce et la parodie caractérisent surtout une section déterminée de l'époque de Néron. Même dans les couches fortunées, le goût pour la farce était certainement moins grand aux années de grande tension politique et de répressions sévères (65—68). Dans les premières années de son règne, l'empereur et sa cour improvisaient sur les rues de Rome des farces nocturnes, souvent macabres⁴. Le goût pour le carnaval a certainement dû s'accroître dans les années qui suivirent la mort d'Agrippine, quand le nombre des concours artistiques augmenta aussi sensiblement. En 59 eurent lieu les *ludi Iuvenales* et en 60 les *Neronia*, concours artistique et sportif quinquennal. Eumolpe, le poète décrépit, avait souvent été couronné à l'occasion de différents concours de poésie. Il ajoutait cependant que bien des concurrents sans talent avaient triomphé dans ces joutes⁵. Il nous semble indiqué de reconnaître ici une allusion à l'ample effervescence artistique qui suivit l'an 59, année du matricide.

Tout aussi concluante est la place fort large occupée, dans l'économie du roman, par la satire caustique des affranchis qui mimaient maladroitement la brillante existence de l'aristocratie d'ancienne souche⁶. L'auteur nous présente

¹ « La préoccupation morale est à peu près absente de son œuvre; il n'a songé qu'à faire un roman amusant et fort libre... » affirme A. Collignon dans son *Etude sur Pétrone*, Paris, 1892, p. 16; voir aussi p. 14, 60, 107, 331. Un chercheur anglais affirme récemment: « *Petronius the moralist is as much a phantom* » (voir E. Courtney, *Parody and Literary Allusion in Menippean satire*, Philologus, Berlin, 1962, p. 100).

² Thomas, *Pétrone*, Paris, 1912, IIIe éd., p. 46.

³ N. Terzaghi, *Per la storia della satira*, Messina, 1932, p. 119; E. Paratore, *Il Satiricon di Petronio*, Firenze, 1933, vol. I, p. 28; G. Bagnani, *Arbiter of Elegance*, Londres, 1954, p. 22—24; K. F. Rose, *op. cit.*, p. 822.

⁴ Suét., *Nero*, 26; Tacite, *Ann.*, 13, 25, 1—3.

⁵ *Sat.*, 83, 8: *Ego, inquit (Eumolpus), poeta sum, et, ut spero, non humillimi spiritus, si modo coronis aliquid credendum est, quas etiam ad imperitos deferre gratia solet.*

⁶ Levi, *op. cit.*, p. 72—73: « *I contemporanei, nelle allusioni di Petronius, avranno certo ravvisati i tratti di molli, ricchi e potenti, ma di origini basse* ». La mentalité de Trimalcion porte l'empreinte de ses origines. Tous les affranchis du roman ont une mentalité analogue, due à leur provenance sociale; voir P. Perrochat, *Mentalité et expression populaires dans la Cena Trimalchionis*, L'information littéraire, Paris, 1961 (XIII), p. 62—69.

des affranchis vivant dans une colonie méridionale, mais le ridicule tombe en fait sur tous les riches d'origine servile. Le plus important, le plus typique d'entre eux est certainement Trimalcion. Certaines analogies ont déjà été établies entre ce marchand, usurier et grand propriétaire de province¹, devenu *sevir augustalis*², et Pallas, l'opulent affranchi de Claude, le bras droit d'Agrippine au cours des premières années du règne de Néron. Je crois pourtant que Gaston Boissier a exagéré en soutenant que Pétrone a eu Pallas pour modèle de son Trimalcion³. Les différences sont importantes entre le raffiné, l'orgueilleux amant d'Agrippine et le parvenu vaniteux, inculte et grossier qu'était au fond Trimalcion. Ce dernier imitait pourtant Pallas et l'auteur eut l'occasion de glisser certaines allusions sarcastiques à l'adresse de l'ancien courtisan. Comme Pallas, le héros de Pétrone avait été le favori de sa maîtresse, qui l'avait soutenu et avait facilité sa carrière⁴. Comme Pallas, il parle par gestes à ses esclaves et les fait venir d'un claquement de doigts, jugeant qu'il ne serait pas digne de leur adresser la parole en toutes circonstances⁵.

De même, Trimalcion désire être adulé et entouré par une vraie cour⁶ et se plaît à rechercher les raffinements⁷. Pallas est mort en 62⁸, mais sa disgrâce était commencée depuis longtemps. L'assassinat d'Agrippine (59) avait causé des préjudices à tous ses partisans, dont la situation était déjà périlée à partir de 55–56. Il n'est d'ailleurs pas impossible de déchiffrer dans les traits du caractère de Circé (chap. 120) certaines intentions satiriques à l'adresse d'Agrippine⁹ (et non de Poppée, comme le suggèrent certains chercheurs). Evidemment, comme dans le cas de Trimalcion, le personnage de Circé est le résultat d'un processus de généralisation artistique. Les lecteurs reconnaissaient en Circé les traits de bon nombre de leurs contemporaines. Boissier suppose que Pétrone cherchait à faire rire la cour de Néron aux dépens des partisans de Claude et d'Agrippine et par conséquent des affranchis de l'empereur défunt¹⁰. Nous ne pouvons pas imaginer, en effet, que Pétrone eût attaqué Néron; mieux encore, il est probable que l'empereur et presque toute la cour savouraient les allusions aux affranchis de Claude. Ces allusions et la ridiculisation des affranchis en général devaient faire les délices de la société aristocratique et satisfaire les ressentiments et les ambitions de certains

¹ *Sat.*, 37–38 et 76.

² *Sat.*, 30, 2.

³ G. Boissier, *L'opposition sous les Césars*, Paris, 1913, VIIe éd., p. 252. D'autres chercheurs ont suggéré à Trimalcion des modèles différents: Narcisse, Néron ou même Galba. Nous avons déjà démontré que de pareilles analogies sont toujours forcées. Mais Collignon aussi était dans son tort en contestant tout rapport entre Trimalcion et les affranchis influents de l'époque (*op. cit.*, p. 14, note 1).

⁴ *Sat.*, 75, 11.

⁵ *Sat.*, 27, 5: *Et iam non loquebatur Menelaus, cum Trimalchio digitos concrepuit, ad quod signum matellam spado ludenti subiecit*. Cf. Tacite, *Ann.*, 13, 23, 3: *Nec tam grata Pallantis innocentia quam grauis superbia fuit: quippe nominatis libertis eius quos conscios haberet, respondit nihil unquam se domi nisi nutu aut manu significasse, uel si plura demonstranda essent, scripto usum ne uocem consociaret*. Mais d'autres propriétaires d'esclaves, à l'instar de Pallas, appelaient aussi leurs eunuques en claquant des doigts: voir Martial, 3, 82, 15.

⁶ *Sat.*, 33, 1 etc. Cf. Tacite, *Ann.*, 13, 14, 1.

⁷ Il essuie ses mains sur les cheveux d'un esclave (*Sat.*, 27, 6: *aquam poposcit ad manus digitosque paululum adpersos in capite pueri tersit*).

⁸ On croyait que Néron avait ordonné son empoisonnement.

⁹ Agrippine avait pris un ancien esclave pour amant: Circé préférerait, elle aussi, l'amour des esclaves.

¹⁰ Boissier, *op. cit.*, p. 252, 258, 263.

sénateurs du temps¹. Agrippine avait continué la politique anti-sénatoriale de Claude: son assassinat n'avait pas déplu à certains cercles de la haute aristocratie. Il est vrai que certains aristocrates, groupés autour de Rubellius Plautus, avaient commencé une campagne de propagande en sa faveur, — préconisant en lui le successeur de Néron² — et avaient sûrement été mécontents de son exil, qui n'était dû qu'à leur agitation³. Mais les aristocrates collaboraient en grand nombre avec un régime à la tête duquel se trouvaient encore deux de leurs principaux représentants, Sénèque et Burrhus. Tous ceux-ci détestaient violemment les affranchis enrichis et ne se faisaient pas faute de s'en moquer. Les périodes d'harmonie entre le régime de Néron et l'aristocratie sénatoriale ont coïncidé avec la persécution de certains affranchis et avec les attaques lancées contre eux dans les séances du sénat. En 56, date où les rapports entre l'empereur et le sénat étaient excellents, une discussion fut ouverte dans le sénat sur l'ingratitude des affranchis et des mesures furent même proposées contre eux⁴. Il est certain pourtant que la composition du *Satyricon* ne peut être rattachée à cette période, mais bien, comme nous l'avons déjà démontré, à celle qui suivit immédiatement les années des jeux néroniens.

A la même époque, la question de l'esclavage fait son apparition dans les débats du sénat. En 61, après l'assassinat de Pédanius Secundus, des mesures sévères sont prises contre les esclaves⁵. Les débats sénatoriens et la prise de ces mesures ont dû faire rebondir à ce moment les discussions, dont un vestige se retrouve dans le roman. Pris d'un élan de générosité, Trimalcion invite les esclaves au festin, puis s'explique: *Amici, inquit, et servi homines sunt et aequae unum lactem biberunt, etiamsi illos malus fatus oppresserit*⁶. On a déjà fait remarquer qu'ici le ton et les expressions mêmes sont un persiflage des thèses exposées par Sénèque dans la 47e Lettre⁷. Il est difficile de dater exactement cette lettre. Il semble probable que le groupe dont elle fait partie ait été publié peu avant la mort de Sénèque, mais elle-même fut rédigée et expédiée entre 61 et 63 environ⁸, donc dans la période qui suivit de près les fameuses controverses du sénat. Il ne serait pas exclu que Pétrone l'eût connue avant même sa publication. Il connaissait en tout cas les idées exposées par Sénèque dans le second livre *De beneficiis*, où le philosophe proclame l'égalité originelle entre esclaves et hommes libres, l'humanité des esclaves etc.⁹. Or ce livre exposant les opinions de Sénèque sur la question de l'esclavage, tant agitée après l'assassinat de Pédanius, parut vers la fin de 61 ou dans le courant de 62.

L'attitude de Trimalcion vis-à-vis des esclaves est contradictoire et ridicule. Parfois d'une dureté excessive¹⁰, il affranchit un jeune esclave pour un calembour¹¹

¹ Par contre, si la plupart des courtisans pouvait se moquer librement des faits et gestes de Trimalcion, certains affranchis de Néron ne riaient probablement pas, eux, de fort bon cœur.

² Tacite, *Ann.*, 14, 22, 5.

³ Tacite, *Ann.*, 14, 22, 6—7.

⁴ Tacite, *Ann.*, 13, 26—27.

⁵ Tacite, *Ann.*, 14, 42—45.

⁶ *Sat.*, 71, 1.

⁷ Rostagni, *op. cit.*, p. 433.

⁸ E. Cizek, *Sur la rédaction des lettres de Sénèque*, *Studii clasice*, II (1960), p. 271—274.

⁹ Sénèque, *De benef.*, 3, 28, 2 déclare: *unus omnium parens mundus est*.

¹⁰ *Sat.*, 28, 7.

¹¹ *Sat.*, 41, 6—8.

et invite les autres au repas. Inviter les esclaves à la table du maître était pour les *delicati* aristocrates, cités par les ouvrages du temps, une preuve de mauvais goût¹. Aux yeux des lecteurs aristocrates, Trimalcion devait sembler le parvenu qui retourne à la fange d'où il est issu². Cette ironie à l'adresse des idées de Sénèque sur l'esclavage et la satire mordante des opulents affranchis, dont les mentors étaient en disgrâce, souligne l'appartenance des fragments connus du *Satyricon* à la littérature aristocratique³, composée après l'an 61. Il va de soi pourtant que le roman n'a pu être publié après 64—65, date où les affranchis fortunés redevenaient tout-puissants à la cour impériale.

Les positions aristocratiques exprimées dans le *Satyricon* expliquent aussi, en partie, les similitudes existant entre ce roman et l'*Apocoloquintose* de Sénèque, opuscule fort prisé dans les cercles aristocratiques qui retrouvaient, dans les idées de l'auteur, leur propre point de vue. Plusieurs influences peuvent sans doute être déchiffrées dans le *Satyricon*: celle du roman grec (les tribulations du couple Encolpius-Giton constituent une parodie du couple d'amoureux classique⁴), de la fable milésienne⁵, etc. Mais le *Satyricon* est avant tout une satire ménippée de proportions inusitées: mélange de vers et de prose, mélange de styles, composition lâche, parodies, autant de traits où l'influence du modèle — Sénèque — est facile à déceler.

Evidemment, les différences sont appréciables. Par rapport aux effets comiques de l'*Apocoloquintose*, dont l'intensité est variable, l'humour de Pétrone semble mieux distribué, car l'ironie presque indulgente de Sénèque à l'adresse des historio-graphes et des philosophes grecs forme un contraste marqué avec le portrait de Claude, grotesque et toujours chargé. Pétrone atteint rarement à la virulence satirique de Sénèque, convertie en un pamphlet politique particulièrement acide⁶. L'objet de cette étude n'est pas de comparer les deux œuvres, mais il faut préciser toutefois que de nombreuses concordances pourraient y être observées⁷. Aux similitudes de composition, de style et de langage s'ajoutent les congruences sociales et politiques des deux auteurs. Leur position vis-à-vis de l'esclavage pouvait différer, mais leur opinion sur les affranchis de Claude était la même⁸. Pour une très grande part, le *Satyricon* est la réplique d'un épicurien à la satire faite par un coryphée du stoïcisme contemporain. Les rapprochements sont trop directs et trop saillants pour n'attester qu'une simple réminiscence livresque. Pétrone avait lu et analysé récemment l'*Apocoloquintose*, parue quelques années plus tôt, probablement au cours de l'année 55⁹.

¹ Sénèque nous apprend que les *delicati* trouvaient cela abominable: *nihil hac re humilius, nihil turpius* (Ep. 47, 13).

² Voir aussi Thomas, *op. cit.*, p. 154—155.

³ L'appartenance du *Satyricon* à la littérature aristocratique a été d'ailleurs remarquée par Rostagni qui cependant ne se propose pas d'analyser ce phénomène en profondeur (*op. cit.*, p. 434).

⁴ Paratore, *Storia della letteratura latina*, p. 618; Thomas, *op. cit.*, p. 216, 218.

⁵ Rostagni, *op. cit.*, p. 439; Pepe, *op. cit.*, p. 182—183.

⁶ E. Cizek, *L'Apocoloquintose, pamphlet de l'aristocratie latine*, Acta antiqua philippo-politana, Sofia, 1963, p. 295—303 (série « Studia historica et philologica »).

⁷ Voir les notes de Friedlaender (*Petronii Cena Trimalchionis*, Ludwig Friedlaender, IIe éd., Leipzig, 1906); et Collignon, *op. cit.*, p. 26—27, 31 (1, coïncidence des modalités artistiques; 2, ironie et scepticisme; 3, parodies littéraires; 4, langue populaire et proverbes).

⁸ Voir *Apoc.*, 6, 2; 13, 2; 15, 2; et E. Cizek, *ibidem*, p. 295—296.

⁹ E. Cizek, *ibidem*, p. 301—303.

Un rapprochement, suggéré déjà par Friedlaender, avec un passage d'une autre œuvre de Sénèque, vient corroborer la date de 61 que j'ai attribuée au fragment connu du *Satyricon* en me fondant sur les échos des débats causés par l'assassinat de Pedanius. Dans un discours revêtu par Pétrone d'une pénétrante ironie, Trimalcion affirme que bien des gens périssent dans la lutte contre les impératifs de leur propre nature et conclut par la remarque: *dum sibi nolunt uerum dicere*¹. Cette formule relativement alambiquée, insolite en tout cas chez Trimalcion, rappelle une réflexion de Sénèque dans *De tranquillitate animi*: *quis enim sibi uerum dicere ausus est*²? Mais le dialogue de Sénèque sur la tranquillité de l'âme fut publié en 59—60 environ.

Les discussions sur le destin de l'art oratoire et de la littérature nous offrent des indices précieux pour dater le *Satyricon*.

On a suggéré que les premiers chapitres du roman contiendraient un écho de l'antagonisme entre l'école asianique et l'école attique. Certains chercheurs opinent que Pétrone attaque exclusivement le courant asianique³, d'autres pensent qu'il vise aussi les attiques⁴ et ne critique chez leurs adversaires que les exagérations. La vérité est que Pétrone critique les excès des orateurs sans préciser les courants dont ils se réclament⁵. Bien que lui-même n'ait jamais été, ni par son œuvre, ni par son style, ni par son langage, un imitateur des auteurs classiques, il les admirait; il aimait les orateurs célèbres et encore Virgile ou Horace⁶. Il est curieux que M. A. Levi ait vu dans le *Satyricon* une polémique contre le classicisme, faite d'un point de vue voisin de celui de Lucain⁷. Pétrone recommande l'étude appliquée des classiques, ainsi que la connaissance et l'emploi des brillantes traditions des prédécesseurs⁸. Pour notre étude, il est intéressant d'observer que ce plaidoyer en faveur de l'étude des modèles classiques correspond aux aspirations d'une partie (d'une partie seulement!) de l'aristocratie traditionaliste, profondément défiant à l'égard des nouvelles tendances culturelles de l'époque. Il illustre aussi certaines aspirations représentées par les poètes de succès à l'époque, surtout après les concours de 59 et de 60, tels Calpurnius Siculus ou Néron lui-même.

Mais les passages les plus concluants sont ceux qui se rapportent à la littérature et aux problèmes posés par son développement.

Il faut s'arrêter au poème récit et composé par Eumolpe sous le nom de *Troiae halosis*. Compte tenu de la couleur virgilienne et de la coïncidence du titre avec celui d'une tragédie de Néron, la plupart des exégètes ont affirmé que ce

¹ *Sat.*, 47, 6; cf. Friedlaender, p. 275.

² *De tranq. animi*, 1, 16. Thomas (*op. cit.*, p. 58) indique, d'ailleurs en passant, dans cette concordance un *terminus post quem* de la date de composition du *Satyricon*.

³ Collignon, *op. cit.*, p. 92, Rostagni, *op. cit.*, p. 443.

⁴ Paratore, *op. cit.*, p. 624 observe que Pétrone (*Sat.*, 2, 7) parle de la peste venue d'Asie à Athènes (la patrie d'Apollodore était Pergame!).

⁵ *Sat.*, 1, 3.

⁶ Pour Virgile voir *Sat.*, 68, 5 et 118, 5 et pour Horace 118, 5.

⁷ Levi, *op. cit.*, p. 75: *Tutto il Satyricon di Petronio è documento di una tendenza di cultura che si afferma nella polemica contra il classicismo romano*.

⁸ *Sat.*, 4—5. L'opinion de Pétrone sur le déclin des arts et des lettres reflète un point de vue typique de l'aristocratie sénatorienne, qui étend sa propre décadence à celle du monde entier et voit la désagrégation partout, y compris dans l'art et la culture, même à une époque relativement florissante.

poème est la parodie d'une œuvre de Néron¹. Collignon nous semble être plus près de la vérité en voyant ici une allusion à Lucain, ou plus précisément un essai de «lucaniser» Virgile². Il aurait été en effet téméraire et insensé de la part de Pétrone d'aborder vis-à-vis de Néron le ton de la parodie, à un moment où la position de l'empereur était particulièrement puissante. D'autre part, Pétrone représentait la fraction de l'aristocratie sénatorienne qui collaborait avec Néron et était, de plus, un admirateur du classicisme adopté, entre certaines limites, par l'empereur poète³. *E contrario*, il me semble opportun de déchiffrer dans *Troiae halosis* une attaque et sûrement une parodie à l'adresse de Lucain, une allusion à *l'Iliacon*, poème de ce dernier sur la chute de Troie, et un essai de donner des leçons (en ne plaisantant qu'à moitié) au célèbre poète. Pourtant, si un rapport entre *Troiae halosis* et *l'Iliacon* aide à clarifier l'idéologie de Pétrone, il n'appuie pas trop la chronologie du roman telle que nous l'avons proposée plus haut. En effet, *l'Iliacon* semble être une œuvre plus ancienne de Lucain, antérieure en tout cas à l'an 60.

Les théories exposées par Eumolpe sur l'*epos*, ainsi que le poème du *Bellum civile* nous fournissent en revanche une contribution précieuse. On trouve ici l'apologie de l'étude et de l'imitation des grands modèles — Homère, les poètes grecs, Horace et Virgile (*Romanusque Vergilius*) — celle du langage poétique traditionnel et de l'utilisation des procédés classiques⁴; comme Lucain lui-même ne respectait guère ces procédés, il s'ensuit que Pétrone implicitement le réproche et le proclame plus historiographe que poète. On peut d'ailleurs reconnaître certaines allusions presque directes et même des attaques à l'adresse de Lucain: *Sic forensibus ministeriis exercitati frequenter ad carminis tranquillitatem tanquam ad portum feliciorem refugerunt, credentes facilius poema extrui posse, quam controversiam*⁵. Cependant Lucain lui-même était un de ceux qui avaient quitté le *forum* pour se réfugier dans la poésie qui semblait si facile à pratiquer. La polémique à l'adresse de Lucain est attestée aussi par la structure du poème sur la guerre civile constituant, dans l'esprit de l'auteur, un blâme à l'adresse de la *Pharsale* de Lucain⁶ et complétée

¹ *Exempli gratia* Teuffel, *op. cit.*, t. II, p. 233; Levi, *op. cit.*, p. 73; Paratore, *Storia della letteratura latina*, p. 612.

² Collignon, *op. cit.*, p. 141. Voir aussi p. 148—149, où il suggère que Pétrone a composé un poème dans le goût de Virgile, mais remanié et adapté aux vues de Sénèque et de Lucain. Cf. Thomas, *op. cit.*, p. 91.

³ Néron admirait moins les classiques latins qu'Homère et probablement certains poètes hellénistiques, dont il faut retenir l'orientation vers le classicisme. Nous ne sommes d'ailleurs pas d'accord avec la division systématique, presque linéaire, de tous les écrivains de l'époque en attiques et asianiques. Pétrone a subi les deux sortes d'influences. Non seulement n'est-il pas un cas isolé, mais nous inclinons à croire que tout un groupe d'écrivains du temps, qui se proclamaient admirateurs des classiques, était ouvert aux influences asianiques comme aux autres. Outre Pétrone, Néron et Calpurnius, qui, d'ailleurs, n'appartenaient pas au même courant littéraire, ce groupe comportait encore d'autres noms connus. N'oublions pas que Palémon, d'ailleurs philo-hellène et moderniste, introduisit dans l'enseignement les auteurs de l'époque d'Auguste, en qualité d'écrivains classiques.

⁴ *Sat.*, 118, 6: *Ecce belli civilis ingens opus quisquis attigerit, nisi plenus litteris, sub onere labelur (comme Lucain!) Non enim res gestae uersibus comprehendendae sunt — quod longe melius historici faciunt — sed per ambages deorumque ministeria et fabulosum sententiarum tormentum praecipitandus est liber spiritus, ut potius furentis animi uaticinatio appareat quam religiosae orationis sub testibus fides.*

⁵ *Sat.*, 118, 2.

⁶ *Sat.*, 119—125.

par un sous-texte ironique, conformément aux principes énoncés dans le chapitre 118: partie historique abrégée, développement des éléments mythologiques etc. Le poème abonde en allusions à la *Pharsale*, De nombreux vers peuvent être confrontés avec ceux de l'épopée de Lucain¹, surtout dans le premier chant.

Les allusions à la *Pharsale* viennent à l'appui de la date suggérée ci-dessus. On sait que Lucain n'a publié de son vivant que les trois premiers livres de son poème, commencé après l'an 60. Je viens de dire que Pétrone se rapporte surtout au premier livre. Les exégètes expliquent les emprunts faits aux livres suivants par la participation de Pétrone à certaines *recitationes* de Lucain, où il aurait eu l'occasion de connaître des fragments des livres IV—X². De toutes façons, Pétrone n'a pas pu engager cette polémique avant 61, date à laquelle les rapports entre Lucain et Néron étaient excellents, ni après 63, quand la situation de Lucain, publiquement disgracié, recommandait plutôt le silence qu'une attaque, même travestie. Rostagni³ pense en effet que la rupture entre Lucain et Néron accompagna ou suivit de près la retraite graduelle de Sénèque — 62 après J.-C. Les divergences dataient certainement depuis plus longtemps; elles devaient pourtant être postérieures au prix décerné à Lucain en 60 pour le panégyrique *Laudes Neronis*. Certains savants ont déjà signalé que l'évolution de l'attitude politique de Lucain se fait jour déjà dans la *Pharsale*⁴. Il se peut que Pétrone ait saisi ce changement, qui n'était pas encore d'accord avec le point de vue aristocratique, non hostile à Néron à cette époque. De plus, comme nous l'avons vu, Lucain, plaidant pour le renouvellement du poème épique, représentait une position esthétique et philosophique opposée aux préférences du romancier. Une critique déguisée du poète, que certains traditionalistes goûtaient peu et qui était en train de s'éloigner de l'empereur, était indiquée de 61 à 63, avant que les divergences entre Lucain et Néron ne s'aggravent, que l'aristocratie sénatorienne ne s'élève en masse contre le César et que Lucain lui-même ne s'enrôle, contre Néron, dans des actions politiques concrètes.

On peut aussi distinguer dans le *Satyricon* des vestiges d'un autre écrivain important de l'époque. Il s'agit de Perse. Agamemnon clôt ses assertions sur la décadence de l'art oratoire et de la culture par un *schedium Lucilianae improbitatis*⁵, où il exhorte à la purification morale et à un intérêt accru pour l'art oratoire et la poésie⁶. D'une part ces idées étaient un lieu commun à l'époque, d'autre part Lucilius seul est cité par Pétrone; toutefois, nous croyons possible de déchiffrer une allusion aux satires de Perse, où les mêmes idées sont exposées. Perse était d'ailleurs un admirateur de Lucilius⁷. Le fait que le nom de Perse ne paraît pas, ne signifie rien, car Pétrone ne cite jamais expressément les écrivains contemporains; il recourt, comme nous l'avons déjà vu, à des allusions intelligibles. Perse est mort le 24. XI. 62 et ses satires ont été publiées après sa mort par Caesius

¹ L'analogie a été établie dès le premier vers de *Bellum civile*, confronté à un vers de la *Pharsale* (1, 160).

² Collignon, *op. cit.*, p. 162, cite pour cette hypothèse Westerburg, *Petron und Lucan*, Rheinisches Museum, 1883.

³ Rostagni, *op. cit.*, p. 399.

⁴ Voir Levi, *op. cit.*, p. 63—64.

⁵ *Sat.*, 4, 6.

⁶ *Sat.*, 5.

⁷ *A. Persi Flacci uita*, 10.

Bassus, mais le poète les avait lues à ses amis¹ et Pétrone pouvait avoir connu les idées du jeune poète stoïque. Friedlaender a d'ailleurs identifié d'autres allusions encore aux satires de Perse². Il se peut aussi que le romancier ait inséré ce *schedium* en 63.

Le problème, si longtemps débattu, de la personnalité du romancier ne concerne pas les recherches entreprises au cours de cet article. Nous nous contenterons d'un simple sondage, nécessaire à une précision de notre thèse. L'épicurisme de l'auteur³, son raffinement, jusqu'à un certain point les allusions à Pallas et à Lucain semblent plaider pour l'identification de l'écrivain au célèbre personnage mentionné par Tacite. Récemment, Helmut Schmeck⁴ inclinait lui aussi vers cette hypothèse. Il est cependant impossible d'apporter en ce sens des preuves décisives. Le nom de *Petronius* se trouve fréquemment dans les inscriptions et même dans les textes littéraires. Mieux encore, du temps de *Petronius* cité par Tacite, on connaît encore au moins deux personnages dont le *nomen* était le même; l'un d'eux fréquentait le cercle de Cornutus où parfois il rencontrait Perse!⁵ Il faut répéter que, si le *Satyricon* ne déplaisait pas à Néron et s'il était fait pour ne pas lui déplaire, ce qu'il cristallisait artistiquement était, avant tout, l'intérêt de l'aristocratie, et qu'il circulait dans ses rangs et non seulement dans les cercles des courtisans.

La recherche entreprise dans les pages ci-dessus nous conduit à établir deux conclusions fondamentales:

1. Le *Satyricon* de Pétrone a été rédigé, puis publié entre 61 et 63 ap. J.-C. Un bon nombre d'éléments vient à l'appui de cette affirmation: les vestiges des idées de Sénèque sur l'esclavage et des discussions occasionnées par l'assassinat de Pedanius Secundus, les attaques à l'adresse de la *Pharsale* de Lucain, la satire des affranchis, une référence aux concours artistiques, peut-être aussi une allusion à Perse et aux « faiblesses » d'Agrippine, etc. La critique des affranchis de Claude et la position aristocratique et traditionaliste du romancier ne permettent pas de déplacer la limite supérieure de ces dates⁶.

2. Le *Satyricon* a été écrit par un aristocrate. Sans exclure la possibilité que des rapports étroits aient existé entre le romancier et Néron, nous avons cherché

¹ A. *Persii Flacci uita*, 5.

² Friedlaender, *passim*.

³ Collignon, *op. cit.*, p. 61.

⁴ Cf. Schmeck, *loc. cit.*

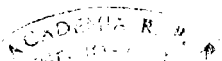
⁵ *Petronius Aristotelicus Magnes*, cité dans A. *Persii Flacci uita*, 5. L'autre était *Petronius Turpilianus*, ancien consul et ami de Néron. Pour la personnalité de Pétrone, voir aussi K. F. C. Rose, *op. cit.*, p. 822—825, qui identifie l'*Arbiter elegantiae* au consul *Titus Petronius Niger*, mais aussi Thomas, *op. cit.*, p. 9, note 1. Soulignons cependant tout spécialement la récente démonstration d'un chercheur italien qui soutient que l'on ne peut établir avec certitude si l'auteur du *Satyricon* est ou non le personnage de Tacite: voir G. Brugnoli, *L'intitulatio del Satyricon*, *Rivista di cultura classica e medioevale*, Rome, 1961 (III), p. 317—331.

⁶ On n'y trouve absolument aucune allusion à certains événements de 64, qui auraient pu faire l'objet d'une référence, même voilée et succincte. Je pense surtout au fameux incendie de Rome. La peur des incendies figure dans le roman (*Sat.*, 78, 7), mais rien n'y rappelle le terrible fléau qui dévasta la capitale. J'ai proposé l'an 61 pour limite inférieure, mais il ne serait pas exclu que certains fragments aient été conçus avant cette date. En l'absence pourtant de tout indice concret et surtout des fragments qui ne nous sont pas parvenus, toute discussion à ce sujet serait oiseuse.

à souligner que le *Satyricon* traduit des opinions caractérisant une bonne partie de l'aristocratie traditionaliste à une certaine étape de l'histoire du règne de Néron. Le *Satyricon* n'est pas une œuvre isolée, solitaire, mais bien le témoignage d'une époque, et doit être intégré dans un contexte idéologique précis.

Sans doute aussi, le *Satyricon* est un roman et non un pamphlet dont l'auteur se serait proposé de transcrire, sous une forme ostentatoire et avec des intentions manifestement polémiques, l'optique particulière de l'aristocratie sénatoriale. Il ne nous est pas non plus permis d'oublier que grâce à son immense talent — *his exuberant genius*, comme dit E. Courtney¹ — et à sa passion pour l'investigation réaliste du phénomène social, Pétrone a su dépasser, dans les meilleures pages du roman, les vues étroites de l'aristocratie à son déclin.

¹ E. Courtney, *op. cit.*, p. 100.

UN FRAGMENT NECUNOSCUȚ DIN INSCRIȚIA TROFEULUI DE LA ADAMCLISI

DE

EMILIA DORUȚIU-BOILĂ

În cei 80 de ani de la inițierea de către Gr. Tocilescu a săpăturilor de la Adamclisi, monumentul triumfal a constituit obiectul unor aprinse controverse, ce se redeschideau cu prilejul fiecărui element nou descoperit. După o întrerupere de aproape 20 de ani, discuțiile cu privire la data construirii trofeului și aspectul său arhitectonic au fost reluate în cadrul problemelor ridicate de restaurarea sa. Socotim util să adăugăm vastului dosar al acestor discuții un element epigrafic nou, care, deși modest, poate contribui la conturarea unei imagini a monumentului mai apropiată de adevăr. Aceasta devine cu atât mai actuală, cu cât și lucrările pentru CIL se apropie de faza lor finală.

Între anii 1882 și 1889, în cursul săpăturilor arheologice de la monumentul triumfal și al cercetărilor întreprinse în cimitirele turcești și în satele din împrejurimi, au fost descoperite 12 fragmente din inscripția votivă a trofeului. Două din aceste fragmente au fost găsite sus pe ruinele monumentului, împreună cu « o jumătate de coloană » de la baza hexagonală a trofeului ¹.

În primele studii de reconstituire a monumentului s-a stabilit că inscripția era așezată în partea de sus, pe una din fețele construcției hexagonale ce constituie baza trofeului propriu-zis. Din măsurătorile efectuate de G. Niemann a reieșit că mărimea unei laturi a bazei hexagonale, măsurată între pilaștrii de colț, corespunde lățimii lespezii cu inscripție. Admițând înălțimea pilaștrilor ca măsură pentru înălțimea lespezii inscripției, Gr. Tocilescu și G. Niemann s-au văzut siliți să împartă textul inscripției în două: primele rinduri fiind gravate pe latura de nord, iar continuarea lor pe latura de sud. Tratarea asemănătoare a ambelor fețe ale trofeului însuși și dispunerea simetrică a statuilor de prizonieri nu numai că admitea o asemenea

¹ Gr. Tocilescu, O. Benndorf și G. Niemann, *Monumentul de la Adamklissi, Tropaeum Traiani*, Viena, 1895, p. 21.

soluție, dar cerea chiar ca monumentul să aibă inscripția împărțită simetric pe două fațade, susținea Gr. Tocilescu.

Reluând cercetarea pieselor monumentului, A. Furtwängler a ajuns la concluzia că baza trofeului era compusă din doi tamburi hexagonali suprapuși, primul cu pilaștrii mai scunzi stînd la bază, iar al doilea mai înalt și puțin retras purtînd inscripția. Aceasta încăpea acum pe o singură latură, depășindu-se dificultatea împărțirii textului pe două fațade¹.

Deși, după cum e bine cunoscut, inscripția conține o dedicație a împăratului Traian către Mars Vltor, discuțiile cu privire la data și atribuirea monumentului au continuat și după descoperirea și întregirea inscripției, punîndu-se sub semnul întrebării legătura dintre dedicație și uriașa construcție a trofeului. A. Furtwängler susținea că inscripția fusese gravată ulterior, în vremea lui Traian, pe monumentul construit de Licinius Crassus. Constatînd că lespedeza destinată inscripției fusese pusă o dată cu construirea monumentului, și că ea aparține construcției inițiale ca parte organică, el a fost nevoit să recurgă la soluția puțin verosimilă că lespedeza ar fi rămas nescrisă de la ridicarea monumentului de către L. Crassus pînă în vremea lui Traian. Potrivit ipotezei sale, după care Traian a restaurat monumentul triumfal construit de L. Crassus, A. Furtwängler a încercat să întregască rîndul al 8-lea al inscripției prin [*tropaeum rest*]itu[it], în loc de [...*per exerc*]itu[m *Moesiae inferioris*], propus de Gr. Tocilescu și O. Benndorf².

Pornind de la stilul «tîrziu» al reliefurilor, C. Cichorius a emis ipoteza unei refaceri constantiniene a trofeului ridicat de Traian³.

În urma examinării monumentului la fața locului, precum și a pieselor păstrate la București, S. Ferri a făcut observația că turnul interior paralelipipedic nu are o legătură organică cu construcția cilindrică: fețele blocurilor din care este construit turnul fiind prelucrate, S. Ferri a presupus că inițial turnul a fost vizibil, constituind el singur trofeul lui Traian. Pe baza unor calcule pe care nu le cunoaștem, S. Ferri a afirmat că inscripția n-ar fi încăput pe o singură față a soclului hexagonal, și ca atare ea nu făcea parte din acest soclu. De altfel, adaugă S. Ferri, inscripția, care are literele mai mici decît inscripția altarului funerar, pusă atît de sus, nici n-ar fi fost lizibilă. Faptul că două fragmente din inscripție au fost descoperite sus pe monument îl explică prin reutilizarea lor în construcția cilindrică mai tîrzie. Concluzia lui S. Ferri, asemănătoare cu aceea a lui C. Cichorius, este că monumentul cilindric a fost adăugat în sec. al IV-lea, avînd ca nucleu turnul patrulater din epoca lui Traian⁴.

¹ A. Furtwängler, *Das Tropaion von Adamklissi und provinzialrömische Kunst*, în *Abhandlungen der Philosophisch-Philologischen Klasse der Königlich Bayerischen Akademie der Wissenschaften*, Bd. XXII, III Abt., München, 1905, p. 455–516.

² *Ibid.*, în special p. 474–477.

³ C. Cichorius, *Die römischen Denkmäler in der Dobrukscha: ein Erklärungsversuch*, Berlin, 1904, p. 8 sqq.

⁴ S. Ferri, *Nuovi documenti relativi al Trofeo di Traiano nella Mesia Inferiore*, în *Annali della R. Scuola Normale di Pisa*, II (1933 – XI), p. 369–373; *Id.*, *Arte romana sul Danubio*, Milano, 1933, p. 372 sqq.

Teza lui C. Cichorius și S. Ferri a găsit mulți susținători și a fost considerată cea mai plauzibilă și de către istoricii români ¹.

În anul 1939, P. Nicorescu comunica la Congresul de arheologie de la Berlin că un fragment cu 12 litere din inscripția monumentului triumfal, descoperit recent, repetă o parte din textul inscripției cunoscute, confirmând astfel presupunerea mai veche a lui Gr. Tocilescu cum că monumentul a avut două inscripții, și prin urmare, două fațade principale. Această descoperire a deschis din nou problema construirii simultane a turnului patrulater și a corpului cilindric al monumentului, întrucât, susține P. Nicorescu, existența a două fațade este explicabilă numai în cazul unei construcții rotunde ².

Observațiile lui P. Nicorescu, aduse la cunoștință sub forma unui raport sumar apărut în Actele Congresului de Arheologie de la Berlin, au rămas fără ecou în discuțiile de mai târziu; fragmentul nou descoperit, dispărut între timp, nu a fost publicat, iar conținutul său și condițiile de găsiră au rămas necunoscute până azi ³. În monografia monumentului de la Adamclisi recent apărută, contribuția lui P. Nicorescu este menționată ca o « intervenție bizară » ⁴.

O știre neașteptată în legătură cu acest fragment am găsit-o în manuscrisele lui Gr. Tocilescu. În raportul nr. 4 din 24—30 aug. 1909 al săpăturilor de la Adamclisi, întocmit de arhitectul H. Brötz și păstrat în « Manuscrisele Gr. Tocilescu », se arată că în cetate a fost descoperit un fragment de inscripție utilizat ca material de construcție în zidul turnului sudic al porții de est. Fragmentul, dintr-un calcar alb de bună calitate din cariera de la Mulceova, are 0,95 m lungime și 0,65 m lățime. În primele două rânduri literele sînt înalte de 18 cm, în rîndul al treilea de 16,50 cm, iar în rîndul al patrulea de 15,30 cm. H. Brötz presupunea că fragmentul ar proveni de la altarul funerar. Între planșele anexate raportului lui H. Brötz se află un desen al fragmentului, executat de D. Pecurariu (v. fig. 1) ⁵.

Iată, după schița lui H. Brötz și desenul lui D. Pecurariu, textul fragmentului:

¹ N. Iorga, *Explicația Monumentului de la Adam-Clisi*, în Academia Română, Mem. Sect. Ist., ser. III, t. XVII, București, 1936, p. 201 sqq.; R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, Bucarest, 1938, p. 145—155.

² P. Nicorescu, *Neues über Adamklissi*, în *Bericht über den VI. Internationalen Kongress für Archäologie*, Berlin, 21—26 aug. 1939, p. 472—473.

³ În legătură cu textul comunicării lui P. Nicorescu prezentată la Congresul de arheologie de la Berlin, ni s-a comunicat că în arhiva Institutului de arheologie din Berlin nu se păstrează materialele acestui congres, ele fiind distruse probabil în timpul războiului. De asemenea, ele nu se află nici în arhivele Academiei de științe din Berlin. Aducem și pe această cale cele mai vii mulțumiri colegului H. Krummrey de la Institutul de antichități greco-romane al Academiei de științe din Berlin, căruia îi datorăm această informație. Menționăm că prof. Gh. Ștefan a văzut fragmentul la Adamclisi în 1947.

⁴ Fl. B. Florescu, *Monumentul de la Adamclisi, Tropaeum Traiani*, ed. a II-a, București, 1961, p. 42.

⁵ Gr. Tocilescu, *Manuscrise*. Biblioteca Academiei R.P.R., vol. 5130, f. 115 și 165. Iată textul raportului arh. H. Brötz referitor la acest fragment: « Gegen 10 Uhr Vormittags fördert man einen Stein mit Inschrift zu Tage, vermutlich des Mausoleums, welcher in der Turmumfangungsmauer verarbeitet war. Derselbe ist nur ein Bruchstück einer grossen Inschrift, 95 cm lgh., 65 cm breit. Die Buchstaben der oberen Zeilen haben eine Höhe von je 18 cm, die der dritten Zeile 16,50 cm und die der 4. Zeile 15,30 cm. Das Material ist ein weicher Kalkstein, bester Qualität aus den röm. Steinbrüchen zu Mulceova-Enigea. Sollte die Inschrift wirklich vom Mausoleum stammen, was die Untersuchung wohl ergeben wird, so ist das Monument sowie das Mausoleum älter als dieser Teil der Cetatea... welche... eine Rekonstruktion aus jüngerer Epoche ist ».

N I
 C O [s V]
 C I T V . D
 R V M

După cum se vede, fragmentul repetă literele din partea finală a inscripției monumentului triumfal, cunoscute din fragmentul descoperit de Gr. Tocilescu sus pe ruine:

Fig. 1. — Fragment din inscripția trofeului; desen executat de D. Pecurariu în 1909

T . XIII
 cos] V . P P
 I T V
 . SV

Că acesta este fragmentul comunicat de P. Nicorescu rezultă atât din numărul egal de litere (12), cât și din concluzia că monumentul avusese două inscripții cu același text, concluzie ce se desprinde din repetarea părții finale a inscripției cunoscute din publicații. Ca multe alte inscripții descoperite în ultimii ani ai activității lui Gr. Tocilescu, și acest fragment a rămas nepublicat și nevalorificat. Lăsat în cetate, acoperit de vegetație, el a dispărut din atenția cercetătorilor pentru a fi redescoperit de P. Nicorescu și făcut cunoscut specialiștilor sub forma raportului publicat în Actele Congresului de arheologie de la Berlin.

Textul inscripției fusese deci săpat de două ori pe cele două fațade principale ale monumentului, așa cum enunțase P. Nicorescu și cum bănuia, de altfel, Gr. Tocilescu din dispoziția simetrică a statuiilor și a trofeului. Această constatare a constituit baza argumentării lui P. Nicorescu în sprijinul tezei construirii simultane a turnului patrulater și a corpului cilindric al monumentului în epoca lui Traian¹.

Menționăm că, deși textele celor două inscripții erau identice, există unele deosebiri în gravarea lor, în ce privește dimensiunile literelor și aranjarea lor în rânduri. În exemplarul publicat la sfârșitul secolului trecut de Gr. Tocilescu, literele sînt înalte de 20 cm în r. 7 și de 19 cm în r. 8. În fragmentul comunicat de P. Nico-

¹ Descoperirea acestui fragment în cetate este importantă și pentru stabilirea momentului distrugerii trofeului: este primul fragment de la monumentul triumfal descoperit în cetate; în 1895 Gr. Tocilescu sublinia că în cetatea lui Constantin cel Mare n-a fost găsită nici o piatră de la trofeu (*op. cit.*, p. 61). Arhitectul H. Brötz arată clar în raportul său că inscripția a fost găsită în partea exterioară a zidului turnului sudic al porții de est, folosită în construcție la baza turnului. E probabil că fragmentul a fost utilizat cu ocazia unei refaceri ulterioare a turnului porții; totuși concluzia este categorică: distrugerea monumentului a început într-un moment înainte de părăsirea cetății la sfârșitul secolului al VI-lea. Pentru data părăsirii cetății Tropaeum Traiani, cf. V. Pârvan, *Cetatea Tropaeum*, București, 1912, p. 146. Mai menționăm că piese din inscripția altarului funerar au fost găsite în construcția « basilicii de marmură ».

rescu și prezentat acum, în rîndurile corespunzătoare, literele au 18 cm, respectiv 16,50 cm înălțime. Literele fiind mai mici, au fost aranjate în rînduri cu unele deosebiri față de inscripția veche; se păstrează însă mult prea puțin pentru a se încerca o punere în pagină a ei. Deși textul inscripției este sigur, cel puțin pentru rîndurile 1—7, reconstituirea este foarte dificilă, dacă nu imposibilă, și pentru că dimensiunile cimpului scris nu sînt cu certitudine stabilite. De asemenea, înălțimea literelor și distanțele dintre ele descresc de la rînd la rînd sau din două în două rînduri. Se pare că exemplarul al doilea avea rînduri mai puține, cu litere mai mici și cu distanțele mai mari între rînduri. Așa s-ar putea explica literele . . . NT — a căror lectură este de altfel incertă — deasupra literelor . . . COS, spre deosebire de exemplarul publicat de Gr. Tocilescu, unde grupul . . . NT din cuvîntul PONT. se găsește cu două rînduri mai sus.

Pe lîngă constatarea că monumentul a avut două inscripții cu text identic, fragmentul mai permite o precizare cu caracter istoric: întregirea propusă pentru rîndul 8 al inscripției [. . . *tropeum rest[itu]it*], întregire cu care A. Furtwängler și-a sprijinit teza restaurării traianee a monumentului construit de L. Crassus, poate fi, datorită acestui fragment, definitiv înlăturată din discuție. Literele . . . ITV din r. 8 trebuie să fie întregite prin *exercitu*, așa cum propusese Gr. Tocilescu și cum obligă literele . . . CITV din noul fragment.¹

Din păcate, fragmentul cuprinde prea puține elemente noi care să permită reconstituirea părții finale a inscripției. În legătură cu aceasta, reamintim interesanta observație a lui G. Ch. Picard din vasta sa lucrare închinată trofeelor romane. El arată că trofee erau consacrate împăraților, așa cum afirma Plinius². Totuși, în inscripția de la Adamclisi împăratul apare în simplă postură de dedicant asociat armatei Moesiei. Explicația acestei anomalii stă în principiile politice ale lui Traian de reînviere a tradițiilor republicane și de solidaritate dintre *imperator* și armată, spune G. Ch. Picard. Conținutul politic al dedicației constituie în lumina celor de mai sus o rațiune decisivă pentru a atribui redactarea ei împăratului Traian. Potrivit cu aceste vederi, el propune următoarea întregire a inscripției: *Marti Vltori, Imp. Traianus. . . [et exerc]itu[s Moesiae inferioris] su[b. . .]*³

Cum se va vedea mai jos, aceste considerații, cel puțin în parte, nu sînt susținute de textul inscripției: în noul fragment, *exercitus* nu apare la nominativ, așa cum restituie G. Ch. Picard, nici la acuzativ, cum propusese Gr. Tocilescu, ci la ablativ. După . . . CITV pe piatră este o frunză, după care urmează un D, prima literă din cuvîntul următor. E evident că *exercitus* apare aici în alt context decît în restituirile lui Gr. Tocilescu și G. Ch. Picard: în analogie cu rarele texte păstrate de inscripții pe trofee, arcuri sau alte monumente triumfale, în rîndurile 8—9 ale inscripției, după numele dedicantului, în cazul nostru însuși împăratul, ar urma indicarea evenimentului ce a prilejuit ridicarea trofeului, cu denumirea neamurilor învinse sau a teritoriilor cucerite¹. În acest sens, fragmentul conține unele indicii

¹ Unul din argumentele lui O. Benndorf împotriva întregirii propuse de A. Furtwängler era imposibilitatea, din punct de vedere epigrafic, a despărțirii cuvîntului *restituit* prin scrierea ultimelor două litere în rîndul următor. După cum se vede, O. Benndorf avea dreptate, căci cuvîntul se încheie aici, urmînd după . . . CITV o frunză; cf. O. Benndorf, *Neues über Adamclissi*, in *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien*, VI (1903), p. 251 sqq.

² Plinius (Iunior), *Panegyricus*, 59, 2.

³ G. Ch. Picard, *Les trophées romains. Contribution à l'histoire de la Religion et de l'Art triomphal de Rome*, Paris, 1957, p. 393—399.

¹ Textul inscripției trofeului din Alpi conținea o formulă dedicatorie și lista a 44 popoare învinse (reconstituit din fragmentele păstrate și din copia lui Plinius, *Nat. Hist.*, III, 4,20).

în plus față de inscripția anterior publicată: litera D de la sfârșitul r. 3 al fragmentului s-ar putea întregi prin numele dacilor, iar grupul . . . *rum* ar fi terminația de genitiv plural al numelui altui neam învins. Am avea deci: [(de)uicto exer]citu D[acorum et. . . et e. g. Sarmata]rum.

Ultima frază era desigur o referire la faptul însuși al construirii trofeului, de ex. *tropaeum consacravit, monumentum extruxit* etc.

Utilizând elementele noului fragment, dedicația monumentului ar avea — cu toate rezervele cuvenite — următorul conținut: *Marti Vltori, Imp. Caesar Divi Neruae f. Nerua Traianus Aug. Germ. Dacicus Pont. Max. Trib. potest. XII Imp. VI Cos. V P. P. [?(de)uicto exer]citu D[acorum et. . . et e.g. Sarmata]rum [?tropaeum consacravit]*.

Dacă descoperirile viitoare vor confirma această propunere de lectură, mult controversata problemă a originii războinicilor reprezentați pe reliefele monumentului ar fi mai ușor de rezolvat.

UN FRAGMENT INCONNU DE L'INSCRIPTION DU TROPHÉE D'ADAMCLISI RÉSUMÉ

En 1909, au cours des fouilles archéologiques dans la cité Tropaeum Traiani, on a découvert dans le mur de la tour sud de la porte orientale un fragment de l'inscription du trophée. Cette découverte a été consignée dans le rapport des fouilles, conservé aujourd'hui parmi les manuscrits de Gr. Tocilescu à la Bibliothèque de l'Académie de la R. P. Roumaine. Gr. Tocilescu n'a pas eu le temps d'étudier et de publier le fragment, qui resta ainsi ignoré jusqu'au jour où P. Nicoresco, reprenant les recherches archéologiques dans la cité, le redécouvrit et le présenta au cours d'une communication au Congrès d'Archéologie de Berlin, en 1939. Ses conclusions n'ont été connues que par le bref rapport paru dans les Actes du Congrès, signalant qu'un fragment de l'inscription du trophée récemment découvert rend vraisemblable la supposition que le monument comportait deux inscriptions avec le même texte et par conséquent deux façades principales. Ce fragment n'a jamais été publié, et c'est pour cette raison qu'au cours des discussions sur le trophée, l'intervention de P. Nicoresco est restée sans écho.

Selon le rapport des fouilles, le texte du fragment découvert en 1909, répète la partie finale de l'inscription du trophée, déjà connue par les publications antérieures (CIL, III, 12467), ce qui indique que le monument avait deux inscriptions à texte identique. Le fragment permet donc d'éliminer l'hypothèse de A. Furtwängler quant à la reconstitution trajane du trophée érigé par L. Crassus. De même à l'aide de nouveaux éléments contenus dans le fragment et par analogie avec d'autres inscriptions de monuments triomphaux, on peut essayer une nouvelle reconstitution de la partie finale de l'inscription du trophée. On propose, sous toute réserve, la lecture suivante: *Marti Vltori, Imp. Caesar Divi Neruae f. Nerua Traianus Aug. Germ. Dacicus Pont. Max. Trib. potest. XII Imp. VI Cos. V. P. P. [?(de)uicto exer]citu D[acorum et. . . et e.g. Sarmata] rum [?tropaeum consacravit]*.

Cf. J. Formigé, *Le trophée des Alpes*, Suppl. à Gallia II, 1949, p. 51—61; G. Ch. Picard, *op. cit.*, p. 292. Inscripția trofeului de la Indistavico relatată de Tacitus, *Ann.*, II, 22, era o dedicație lui Iupiter, Marte și August pentru supunerea populațiilor dintre Rin și Elba, cf. G. Ch. Picard, *op. cit.*, p. 318; cf. de asemenea CIL, VI, 1308; XII, 105; CIL, VI, 920. Pentru termenul *exercitus* desemnând armate de neamuri barbare cf.: *Teutonorum exercitum deleuit* (CIL, XI, 1831); *Sabinorum et Tuscorum exercitum fudit* (CIL, XI, 1827); *...m et Basternarum exer[citum...]* (ILS², 8965).

LE STATUE IMPERIALI NELLA MOESIA INFERIOR E LA PROPAGANDA UFFICIALE DELL'IMPERO

DI

GABRIELLA BORDENACHE

Fra i monumenti innalzati dai Romani per la permanente glorificazione dei fatti d'armi e della politica dell'impero, il grande trofeo di Traiano nella Moesia Inferior ha giustamente polarizzato l'attenzione degli studiosi per le sue forme architettoniche e il suo ricco decoro figurato; il quale — com'è stato recentemente sottolineato da G. Ch. Picard¹ — costituisce un documento unico non solo per la conoscenza di un importante avvenimento storico e dell'arte provinciale romana, ma anche e soprattutto per l'ideologia politica dei tempi di Traiano. Nessuna meraviglia dunque che siano state neglette e quasi obliate manifestazioni parallele di propaganda imperiale nella stessa provincia, quale ad esempio l'erezione dell'effigie dell'imperatore nei vari centri urbani; a tal punto che non si è ancora tentato di raggruppare cronologicamente i ritratti imperiali della Mesia inferiore che, pur poco numerosi come sono, completano sensibilmente le nostre conoscenze sul contenuto e le forme dell'arte nella Mesia inferiore in epoca romana.

È quello che mi propongo di fare nel presente studio, limitandomi ai pezzi a me noti e in parte editi, nella certezza che tanto la pubblicazione d'una serie di ritratti del Museo di Sofia, quanto gli scavi in corso sia in Romania (Histria, Tomis, Tropaeum Traiani) che in Bulgaria (Oescus, Novae, Nicopolis ad Istrum, Abrittus, Marcianopolis, Odessos) non tarderanno ad addurre un'importante raccolta di materiale nuovo. E partendo dalla constatazione — ormai sempre più verificata — che ogni provincia dell'impero lascia delineare una propria storia dell'arte, una propria tradizione monumentale, cercheremo di stabilire, per il tramite di tali ritratti, in quali forme d'arte vennero espresse nella Mesia inferiore le direttive costanti della propaganda ufficiale, quei motivi cioè quale la virtù e la vittoria dell'imperatore, la felicità, l'abbondanza e la pace dell'impero, diffusi metodicamente in tutte le province per mettere in evidenza le straordinarie qualità dell'imperatore, la sua benefica missione, per conseguenza la necessità della conquista. L'arte concretizzando

¹ *Les trophées romains*, Paris, 1957, p. 391 ss.

con tutti i suoi mezzi la versione storica e ideologica dei vincitori, vedremo il capo dell'impero via via rappresentato quale un invincibile e giusto condottiere, quale un filosofo o addirittura quale un dio, generalmente in forme grecizzanti, come è naturale in una provincia artisticamente dipendente dalla Grecia come la Mesia.

È noto che la Moesia Inferior, scissa dalla grande Moesia nell'86 dell'e.n. sotto la pressione delle guerre daciche, fu organizzata nel vero senso della parola soltanto sotto Traiano, quando s'impose la necessità di assicurare minuziosamente la difesa del *limes* danubiano. Per questo la storia del ritratto imperiale in tale contrada non può cominciare prima di Traiano, anche se nelle città pontiche indubbie testimonianze epigrafiche — a Histria un tempio ad Augusto ancora in vita¹, nonché una statua a Domiziano e a Nerva²; a Odessos una statua a Tito³ — e numismatiche⁴ provino che il culto imperiale vi era ben installato già nel I secolo dell'e.n. Ma non è necessario attirare l'attenzione sulla profonda differenza che, nel I sec. dell'e.n., intercorreva fra le città pontiche e l'interno della Mesia, appena tocco dall'organizzazione romana.

Possiamo postulare che la Mesia inferiore fosse ricca di immagini dell'*optimus princeps* per il fatto già messo in evidenza⁵ che, nonostante la modestia ostentata dall'imperatore, gli vennero dedicate più statue e monumenti che non al fondatore dell'impero. Di tali statue però, create per esprimere i *τόποι* già menzionati dell'ideologia imperiale — nel caso di Traiano il coraggio di condottiere (*virtus, fortitudo in armis*), la *gravitas*, la *humanitas* decantate nel panegirico di Plinio — nessuna è stata restituita del territorio della Mesia inferiore⁶. Le uniche rappresentazioni limitandosi, allo stato attuale delle nostre conoscenze, alle rudi immagini delle metope del grande trofeo di Adamklissi (VI, X, XXXII, XL, XLV) del quale, oggi, nessuno mette più in dubbio l'appartenenza all'epoca traianea⁷. Le metope ove appare l'imperatore sono tutte assai danneggiate, all'infuori della metopa XLV in stato relativamente buono (fig. 1). In essa Traiano appare non troppo dissimile dai suoi compagni d'armi, pur con gli elementi essenziali della sua fisionomia: il cranio basso, i folti capelli che celano gran parte della fronte, le orbite profonde, il mento massiccio. Un confronto fra questa rude immagine e i ritratti traianei di tradizione aulica mette in evidenza quanto si deve alla tradizione ufficiale per il tipo leggendario dell'«ottimo principe».

¹ D. M. Pippidi, *Ein Augustustempel in der Dobrukscha*, in *ÖJh.*, 46, 1959, Beibl. 229—238.

² Idem, *Despre o ipoteză a lui Patsch privind istoria Moesiei în sec. I e.n.*, in *SCIV*, XII, 1961, p. 25 ss.

³ *IGB*, I, 58; cfr. D. M. Pippidi, *Pierres errantes*, in *Dacia N.S.*, IV, 1960, p. 515.

⁴ Per le monete coloniali delle città pontiche vedi Pick-Regling, *Die antiken Münzen Nord-Griechenlands*, specialmente Tomis, vol. I, 2, 1, p. 673 ss (monete con effigie della dinastia giulio-claudia).

⁵ G. Ch. Picard, *op. cit.*, p. 379.

⁶ Una base iscritta trovata a Tropaeum (oggi al MNA, L. 641, *CIL*, III, suppl. II, 12470) prova l'esistenza di almeno una statua a Tropaeum.

⁷ Due studi recenti — il già citato volume di G. Ch. Picard e quello di Fl. B. Florescu *Monumentul de la Adamklissi. Tropaeum Traiani*², București, 1961 — sembrano aver messo fine alle vive controversie sorte intorno all'epoca di costruzione del monumento, specialmente alla tenace ipotesi di due periodi struttivi ben distinti: una fase iniziale di età traianea e un rifacimento dell'epoca di Costantino il Grande. Per vie diverse — il Picard con un'acuta analisi dell'iscrizione votiva, il Florescu col sussidio di una complessa serie di analisi chimiche della calce del nucleo cementizio — si è stabilita l'unità di costruzione del monumento e la sua datazione in epoca traianea.

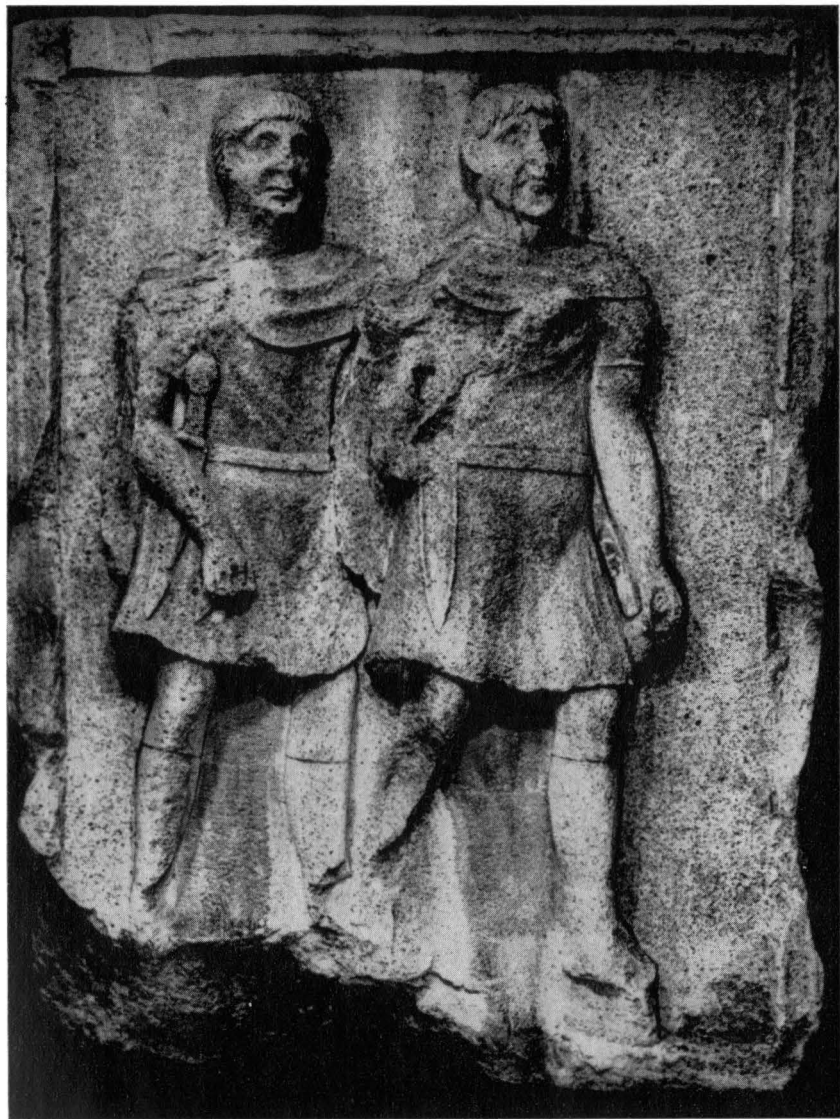

Fig. 1. Adamklissi. Metopa XLV

Fig. 2. Adamklissi. Metopa XXXII

Fig. 3. Adamklissi. Metopa VI

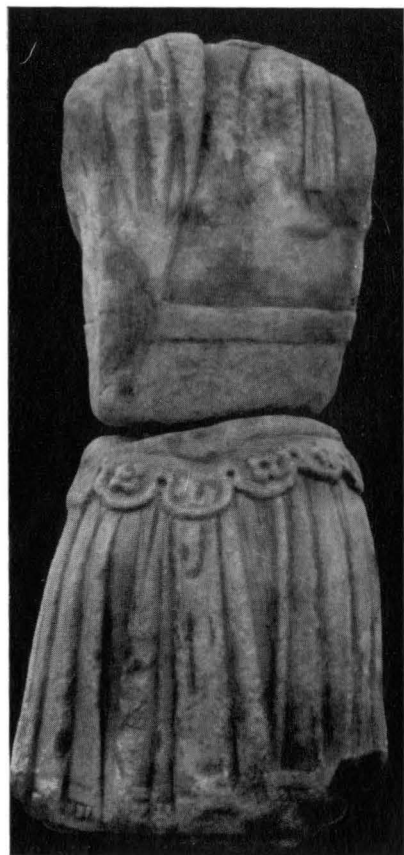

Fig. 4 a – b. Statua imperiale loricata, da Tomis (Alt. m. 1,30). Bucarest, Museo Nazionale d'Antichità

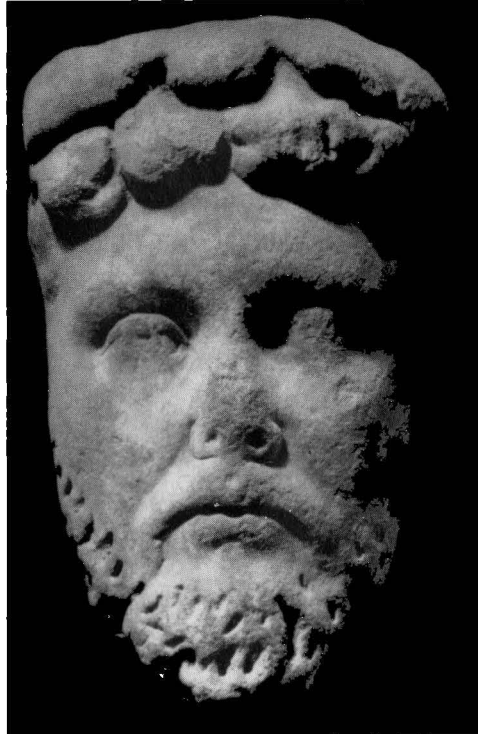

Fig. 5. Ritratto imperiale da Tomis (Alt. m. 0,38),
Sofia. Museo Archeologico.

Fig. 6. Faustina Minore, da Durostorum (Alt. m. 0,26). Bucarest, Museo Nazionale di Antichità

Fig. 7. Statua colossale d'imperatrice divinizzata,
da Oescus (alt. m. 4) Sofia, Museo Archeologico.

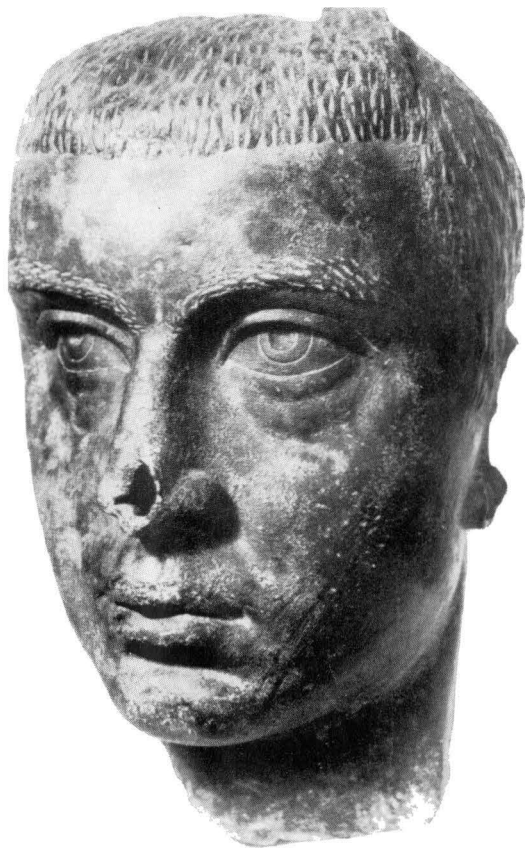

Fig. 8. Gordiano III, da Nicopolis ad Istrum
(Alt. m. 0,36). Sofia, Museo Archeologico

Fig. 9 a - b. Gordiano III. da Durostorum (Alt. m. 0,22). Costanza, Museo Archeologico

Fig. 10. Imperatrice divinizzata, da Tomis (Alt. m. 0,775). Costanza, Museo Archeologico.

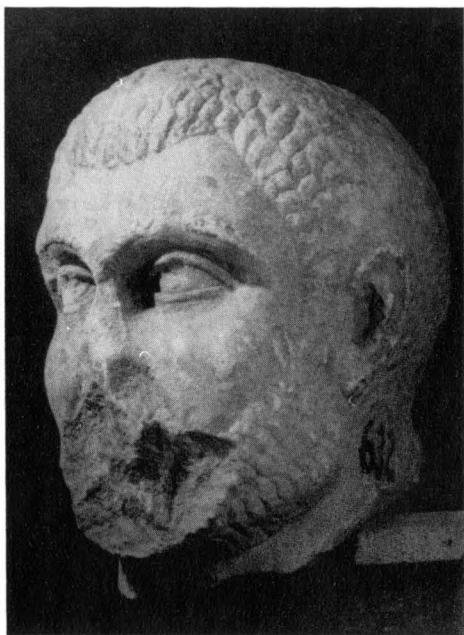
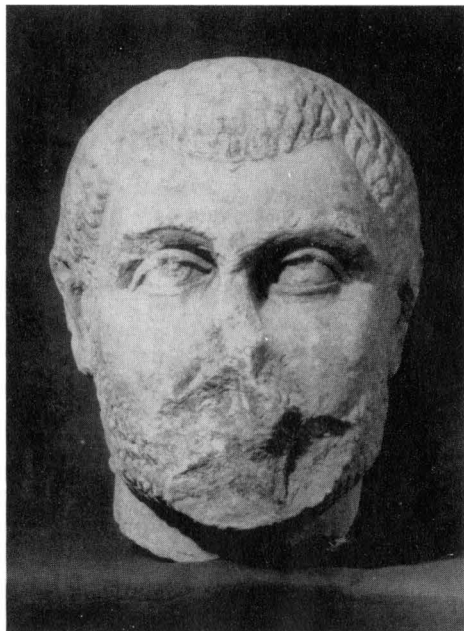
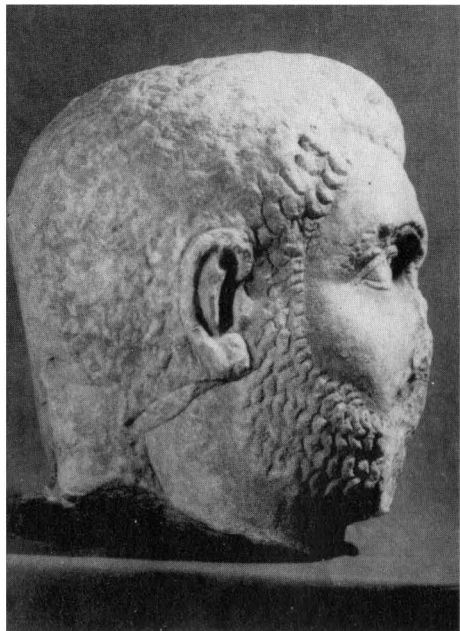

Fig. 11. Ritratto imperiale, da Duros-
torum (Alt.m.0,30). Bucarest, Museo Nazi-
onale di Antichità.

Dal punto di vista della nostra tematica, due metope ci conservano il ricordo di due statue imperiali: una statua loricata (metopa XXXII, fig. 2) ove attiro l'attenzione sull'aquila ad ali aperte sbalzata sulla corazza, motivo trionfale che appare con predilezione in tutti i monumenti dell'arte ufficiale, specialmente sulle monete; una statua equestre di un tipo ben noto (metopa VI, fig. 3) che doveva certo esistere in uno o più centri della Mesia inferiore, verosimilmente anche a Tropaeum Traiani: l'imperatore con corazza e clamide svolazzante su un cavallo inalberato sotto le cui zampe anteriori giace un barbaro caduto. Le proporzioni, la maniera di rappresentare il barbaro giacente come sospeso in aria e ripiegato in modo inorganico per colmare uno spazio vuoto, la base parallelepipedica del gruppo ridotta a un piccolo dado nell'angolo inferiore sinistro della metopa rientrano nel linguaggio libero delle arti provinciali, ignaro di problemi di organicità e di prospettiva. Ma è certo — ed è stato più volte osservato, da Gr. Tocilescu a G. Ch. Picard¹ — che abbiamo qui la riproduzione di un ben noto motivo statuuario dell'arte romana, d'ispirazione pergamenica: l'imperatore a cavallo, calpestando un vinto, simbolo della *virtus Augusti*.

Passando da queste versioni provinciali, rarissime per le immagini imperiali², alla serie delle rappresentazioni di carattere ufficiale, mi sembra di un singolare interesse una grande statua imperiale loricata trovata a Tomis (fig. 4a-b) oggi nel Museo Nazionale di Antichità di Bucarest, di proporzioni più grandi del vero ma purtroppo in uno stato di deplorabile conservazione³: di essa infatti si conserva solo il torso, acefalo, dalle spalle alle ginocchia. La lorica è a scollatura rettangolare con spallacci stretti, decorati da un rilievo oggi totalmente roso e appiattito. Sulla spalla sinistra è gettato un lembo del mantello militare che probabilmente ricadeva lungo il lato sinistro della statua, avvolto al braccio, secondo uno schema ben noto. La decorazione della corazza consta di un Gorgoneion con alette di tipo ellenistico — in alto, presso la scollatura — di una sciarpa annodata alla vita con un nodo simmetrico al centro e, all'altezza della sciarpa stessa, di due grifoni affrontati in schema araldico; più in basso, sull'asse della figura, appare un motivo molto danneggiato, ma ancora chiaramente leggibile: un'aquila eretta tra due cornucopie. La corazza termina con una sola fila di pendagli arrotondati e una serie di rigide fasce di cuoio frangiate (*pteriges*). I pendagli della parte anteriore sono totalmente corrosi e danneggiati; forse erano ornati con una semplice rosetta, come nella parte posteriore, in perfetto stato di conservazione (fig. 4 b).

Parte del decoro figurato — il nodo simmetrico della sciarpa, i grifoni affrontati — si ricollega ai più vieti motivi ellenistici, mentre la parte inferiore con l'aquila tra due cornucopie, tema non frequente nel repertorio delle corazze romane, assume il valore di programma e di simbolo, nella chiara allusione alla *virtus* — l'aquila — e alla *felicitas imperii*, all'*abundantia* — le due cornucopie — addotte dalla virtù stessa dell'imperatore.

Le caratteristiche e la decorazione di questa corazza appartengono a un periodo che si può circoscrivere nella prima metà del II secolo, tra Traiano e Marco Aurelio,

¹ G. Ch. Picard, *op. cit.*, p. 474.

² M. Wegner, *Die Herrscherbildnisse in antoninischer Zeit*, Berlino, 1939, p. 84 s.

³ Inv. L 14. Alt. m. 1,30. Spezzata in due grandi frammenti che non hanno superficie di contatto. Mancano la testa, le braccia e le gambe; vedi un primo accenno a questa statua in Gabriella Bordenache, *Dacia N.S.*, VI, 1962, p. 494, n. 10.

proprio nell'epoca cioè nella quale il rifiorire della corazza istoriata sottolinea la subordinazione alla persona dell'imperatore degli ideali politici sostenuti dalla propaganda ufficiale. Il confronto più immediato ch'io conosca è il Traiano degli Uffizi¹, nel quale appare anche il motivo non comune dell'aquila; ma si può ricordare anche l'Antonino Pio del Museo di Dresda o il Marco Aurelio del Museo di Alessandria².

Ogni ulteriore precisazione ci sembra imprudente; sarebbe attraente pensare a Traiano stesso, per il particolare dell'aquila che appare anche sull'immagine loricata del trofeo, ma non si può escludere la possibilità che la statua rappresentasse Antonino Pio o Marco Aurelio. E da escludere però senz'altro Adriano per il fatto che nelle sue statue loriccate appare un determinato repertorio figurato, strettamente legato ai suoi gusti e alla tematica del suo regno³.

Sempre a Tomis ci riporta una testa marmorea colossale (fig. 5) oggi nei depositi del Museo Archeologico di Sofia, che ci offre un ritratto divinizzato di un principe dell'età antonina⁴. Pubblicata nel 1915 da D. M. Teodorescu tra i monumenti inediti di Tomis, quale testa di Dionysos⁵, essa è sfuggita all'attenzione degli studiosi d'iconografia imperiale, persino a quella di uno specialista come Max Wegner, che ha fatto opera esemplare per i ritratti imperiali dell'epoca antoniniana. La testa è molto danneggiata e non nella solita maniera violenta, scheggiata e mutila, ma uniformemente lisciata e levigata, come un ciottolo di fiume, quasi fosse stata lungamente affondata nell'acqua; le masse dei capelli voluminosi, della corona a medaglione centrale che li cinge, di barba e baffi sono oggi appiattite e avolumetriche; del lavoro di trapano che animava i capelli ricciuti non rimane che una serie di semplici sfioracchiature; inoltre una scheggiatura nella parte inferiore della barba impedisce di apprezzarne con precisione la forma e il volume. In queste condizioni è difficile una identificazione iconografica. È certo che si tratti di uno dei principi antonini per gli elementi generali della composizione quale i capelli ricciuti, barba e baffi fluenti, l'espressione mite, serena, un po' severa dello sguardo, quando l'arte ufficiale del tempo ha espresso nell'imperatore non più il condottiere eroico e giusto, ma l'intellettuale, il filosofo che si fa una religione della propria cultura e di tale religione una mistica personale⁶. Per le forme generali del volto, la linea d'attacco dei capelli, la corona di foglie, oggi indecifrabili, l'espressione un po' triste, le pieghe appena accennate che scendono dalle pinne nasali sino agli angoli della bocca, io tenderei a credere che si tratti di Antonino Pio, in una redazione idealizzata, non lontana da un ritratto del Palatino, attribuito a scapello greco, oggi nel Museo delle

¹ Guido A. Mansuelli, *Galleria degli Uffizi. Le sculture*, II, p. 82, No 83, fig. 81a. La testa e la statua non sono pertinenti.

² Max Wegner, *op. cit.*, Tav. 5 (Antonino Pio); Tav. 17 b (Marco Aurelio).

³ Max Wegner, *Hadrian*, Berlino, 1966, p. 67 ss.

⁴ Alt. totale m. 0,38; alt. dalla radice dei capelli all'estremità della barba m. 0,29. Una scheggiatura ha asportato la tempia destra con la parte rispettiva dei capelli. Il naso è rotto. Rosa e consumata in modo uniforme, come se fosse rimasta lungamente nell'acqua.

⁵ D. M. Teodorescu, *Monumente inedite din Tomi*, in BCMI, VIII, 29, 1915, p. 20, fig. 53.

⁶ D'altra parte l'aspetto generale della ritrattistica antoniniana che vuole i volti virili pelosi e barbuti — come gli antichi filosofi — tende sempre allo stesso scopo, cioè quello di « darsi un'altra faccia ». Cfr. Polacco, *Due ritratti romani di Apollonia*, in *Sculture greche e romane di Cirene*, Padova, 1959, p. 317.

Terme¹. E non mi sembra azzardato ammettere che tale ritratto, in una versione iconografica idealizzata e secondo le forme dell'arte greca, sia stato lavorato a Tomi stessa che certo possedeva fiorenti officine di marmorari di vecchia e buona tradizione greca.

Simili officine di marmorari non potevano esistere invece, intorno alla stessa epoca, nel centro militare di Durostorum o Durosterum (oggi Silistra, Bulgaria), sulla riva destra del Danubio, ove è apparso un bel ritratto di Faustina Minore (fig. 6), entrato recentemente nelle collezioni del Museo Nazionale di Bucarest². Ho già avuto occasione di mettere in luce l'eccezionale interesse di questo ritratto che, per gli elementi compositivi della ben architettata pettinatura, si deve inserire nella versione ufficiale greca dei ritratti di Faustina Minore, datata dalle monete verso la fine del 160 e.n. Si notino infatti non solo le forme dell'acconciatura stessa che appare quale un voluto richiamo classicheggiante a lontane pettinature della seconda metà del V sec. prima dell'e.n., ma anche la tecnica d'esecuzione — un paziente lavoro di scalpello che rifugge consapevolmente dall'uso del trapano e dagli effetti pittorici che ne derivano, caratteristici per i ritratti di epoca antoniniana di tradizione romana. Sempre nella stessa corrente di gusto la pelle del volto è discretamente polita, non tirata a lucido come una porcellana, per quegli effetti coloristici così ricercati nei ritratti del tempo. Gli unici confronti, dal punto di vista stilistico o tipologico, sono quattro ritratti del Museo di Atene³, trovati in Grecia stessa.

Se si pensa che Durostorum, importante centro militare già ai tempi di Traiano che vi aveva stanziato la *legio XI Claudia*, è stata elevata al rango di municipio proprio da Marco Aurelio in occasione delle grandi riforme da lui effettuate nella Mesia inferiore e nella Dacia, tra il 169 e il 176 e.n., possiamo considerare il ritratto della giovane e bella imperatrice quale un primo omaggio ufficiale del nuovo centro urbano all'imperatore in carica. Ma non avendo Durostorum la tradizione artistica di Tomis, è verosimile ammettere che il ritratto sia stato importato da Atene che, parallelamente a Roma, creava le immagini ufficiali dei principi e delle principesse imperiali, specialmente nell'età antonina. Constatazione che è ben lungi dal sorprenderci e s'inserisce perfettamente in quella serie di influenze greche — artistiche e culturali — che sin dal primo arcaismo, provenendo sia dal sud (Grecia propria) che dall'est (città pontiche) hanno profondamente grecizzato quell'ampia contrada tra il Danubio e il mare che sarà più tardi la Moesia Inferior.

Come ritratto femminile, ridotto al solo volto, nella tradizione classicheggiante del II secolo, questa scultura non ci offre che un viso bello e un po' vacuo di giovane donna. Ma la cura di importare da un grande centro di produzione quale Atene un ritratto dell'imperatrice — per evitare gli eventuali errori di un'edizione provinciale — è segno evidente del vigile interesse della classe dominante di affidare alle migliori tradizioni dell'arte, indissolubilmente legata all'ideologia politica, la rappresentazione delle più importanti personalità dell'impero.

Di tutte le belle donne che ornarono la corte dei Cesari nel II secolo dell'e.n., solo Faustina Minore è documentata nel repertorio dei ritratti imperiali della Mesia inferiore. Ma tutte dovettero esservi rappresentate. È più che verosimile pensare

¹ Max Wegner, *op. cit.*, n. 10, Tav. 8.

² G. Bordenache, *Un nuovo ritratto di Faustina Minore*, in Dacia, N.S., VI, 1962, p. 490 ss., fig. 1, 2 a, 3 a.

³ Max Wegner, *op. cit.*, p. 210 s., Tav. 38 a-c.

che la splendida statua colossale trovata a Oescus, oggi nel Museo Archeologico di Sofia¹ (fig. 7), di ottimo lavoro, purtroppo acefala (la testa e le braccia erano lavorate separatamente), che deriva tipologicamente da un tipo di Kore di tradizione prassitelica, rappresentasse un'imperatrice divinizzata. Di proporzioni del tutto insolite — alta, senza la testa, ben quattro metri — tanto più eccezionali qualora si pensi al medio provinciale d'onde proviene, essa ornava verosimilmente il centro civico della bella città mesica nella quale è stata trovata. Il Filow, che ne è stato il primo editore, la data nel I secolo dell'e.n.; ma con questa datazione non concorda né la storia della città di Oescus, elevata al rango di colonia (*colonia Vlpia Oescus*) al tempo di Traiano, né soprattutto la statua stessa la quale come stile, gusto e proporzioni corrisponde piuttosto all'età degli Antonini che predilesse e favorì nell'arte la grandiosità, l'imponenza, a volte addirittura la teatralità. Il fatto che pur nelle proporzioni insolite la scultura conserva non solo un perfetto equilibrio tra le sue parti compositive, ma una singolare fedeltà al lontano archetipo greco nel rendimento del semplice e solenne panneggio, ci autorizza a postulare che anche in questo caso si tratti di un eccezionale pezzo d'importazione, lavorato in una delle officine di marmorari attive in Grecia, probabilmente ad Atene stessa.

A un periodo posteriore appartengono altre statue d'imperatrici divinizzate, purtroppo note a noi soltanto per il tramite di due iscrizioni trovate a Histria: si tratta di due grandi basi, già pubblicate dal Pârvan, dedicate l'una a Giulia Domna², l'altra a Giulia Maesa³, nelle quali la titolatura insolita di *Τύχη τῆς οἰκουμένης* ci autorizza ad ammettere una statua ritratto delle due imperatrici, sotto forma di una benefica Tyche, così com'esse appaiono su alcuni medaglioni bronzei contemporanei⁴. È testimoniata dunque anche in questa lontana provincia la posizione monarchica dell'imperatrice per il tramite della sua assimilazione alle più alte divinità del pantheon greco-romano, già iniziata nell'arte ufficiale del I secolo dell'impero.

Altre iscrizioni colmano le lacune della tradizione figurata; una base di Sucidava ci ricorda una statua di Commodo (CIL, III, Suppl. I, 8042); un'altra, trovata in una località non identificata della Mesia, menziona una immagine di Caracalla nel tempio dedicato al suo culto (CIL, III, Suppl. I, 7597); altre basi di Histria, oltre le due già menzionate, ricordano statue di Caracalla, Settimio Severo, Macrino, Diadumeniano, Massimino⁵.

Verso quest'epoca riprende la nostra documentazione plastica con il ben noto ritratto colossale di Gordiano III (fig. 8), trovato a Nicopolis ad Istrum, oggi a Sofia⁶. È appena necessario ricordare che verso la metà del III secolo, quando le

¹ B. Filow, in *Bull. Société arch. bulgare* I, 1910, p. 1 ss., fig. 1; Idem, *L'art antique en Bulgarie*, p. 48 ss., fig. 39; Silvio Ferri, *Arte romana sul Danubio*, p. 387, fig. 539. Il Filow considera la statua un'immagine di divinità, il Ferri invece, non so per quale motivo, un'orante (leggenda alla figura sopra citata).

² *Histria IV*, p. 112 ss., No 34.

³ *Histria IV*, p. 121 ss., No 37.

⁴ Fr. Gnechchi, *I medaglioni romani*, II, p. 76, Tav. 94/9; p. 77, 8, Tav. 95/1 (Leggenda: *Iulia Augusta*). Vedi un'ottima fotografia di un esemplare ben conservato del Museo di Berlino in A. Alföldi, *Insignien und Tracht der römischen Kaiser*, Röm. Mitt., L, 1935, Tav. 10, 8.

⁵ V. Pârvan, in *Histria IV*, No 32, 33, 35, 36, 39.

⁶ Bianca Maria Felletti Mai, *Iconografia romana imperiale da Severo Alessandro a M. Aurelio Carino*, Roma, 1958, p. 155, No 162, Tav. XXI a (ivi precedente bibliografia).

grandi città della Mesia inferiore avevano più di un secolo di vita organizzata e di cultura romana, è logico pensare a officine e ad artisti locali che, più indipendenti dalla tradizione classica dell'arte metropolitana, anticiperanno certi fenomeni dell'iconografia romana. Il ritratto di Gordiano III di Nicopolis, di buona fattura, sarebbe infatti, secondo il Lehmann che lo ha pubblicato tra i grandi bronzi dell'epoca imperiale romana¹, un esempio del nuovo stile astratto che predominerà nella seconda metà del III secolo, in contrasto con il realismo plastico del II secolo e.n. L'imperatore è imberbe, il volto allungato, gli occhi grandissimi con pupilla rotonda affondati nella profonda cavità orbitaria; i capelli cadono in linea dritta sulla fronte, dove le ciocchette si raggruppano in una rigida frangetta, con intento ornamentale più che impressionistico; il resto del volto con le labbra molli e carnose, la bocca leggermente asimmetrica, la fossetta nel mento è espresso con un realismo un po' superficiale e, direi, indifferente; dato che l'interesse dell'artista è concentrato nella forza accentratrice dello sguardo di occhi grandi ed immoti che, a cominciare da questo momento, costituirà il legame tra il volto dell'imperatore e la massa dei sudditi.

Un altro ritratto di Gordiano III alla stessa età — verso il 241 cioè, col volto ancora imberbe — ci è conservato in una testa assai mutila proveniente da Durostorum, oggi al Museo di Costanza (fig. 9). Il deplorabile stato di conservazione ha scoraggiato il primo editore² il quale, limitandosi a una datazione verso la metà del III secolo, non ha neppure tentato una classificazione iconografica. Il ritratto tuttavia, pur così frusto, ci offre elementi sufficienti per una identificazione col giovane imperatore: il cranio fortemente sviluppato, la fronte vasta con le bozze frontali accentuate, le grandi e folte sopracciglie congiunte sul naso, i capelli indicati in maniera pittorica per mezzo di piccole unghiate, la prima *barbula* a guisa di favoriti. È chiaro sul marmo il solco e i sette fori per il diadema imperiale e i raggi solari in metallo, simbolo del sole quale allusione all'*aeternitas imperii*, frequente nel III secolo³.

Il ritratto è troppo mutilo e frammentario per una vera e propria valutazione stilistica; esso sembra tuttavia ancora aderente alla tradizione classica severiana, come molti ritratti di Gordiano III, lontano cioè da quel gusto nuovo verso una maggiore astrazione delle forme, che appare chiaramente nel grande bronzo di Nicopolis ad Istrum.

Contemporaneo, ma di tutt'altro valore quale documento d'arte, è un busto femminile venuto recentemente in luce a Costanza (fig. 10) in condizioni eccezionali⁴. Vestite e acconciatura sono tipiche per Iside e il suo sacerdozio, ma le caratteristiche personali del volto ci permettono di affermare che non si tratta dell'immagine della dea, bensì di un busto a carattere iconografico. Le proporzioni colossali — rarissime nel materiale plastico tomitano — si addicono a un ritratto di imperatrice, assimilata a Iside. Il volto è costruito a piani larghi e tranquilli, con superfici tondeg-

¹ K. Kluge — K. Lehmann Hartleben, *Grossbronzen der römischen Kaiserzeit*, II, p. 48 s. fig. 3.

² I. I. Russu, *Monumente inedite din Durostorum*, in AISC, III, 1936—39, p. 176, fig. 2.

³ Cfr. Alföldi, *l.s.c.*, p. 139 ss.

⁴ V. Canarache, A. Aricescu, V. Barbu, A. Rădulescu, *Tezaurul de sculpturi de la Tomis*, 1962, p. 46 s. Fig. 21—24; G. Bordenache, *Contributi per una storia dei culti e dell'arte nella Tomi d'età romana*, in Studii Clasice, VI, 1964, p. 175 s., fig. 20—21.

gianti, senza vibrazioni di superficie. Gli occhi grandi, bovini, sono resi plasticamente con la pupilla a pelta presso la palpebra superiore; anche qui, come nel ritratto precedente, l'artista cerca di concentrare l'attenzione nello sguardo, per il tramite di grandi occhi; ma trattandosi di un artista mediocre, l'effetto è nullo. La pupilla a pelta, il limitatissimo uso del trapano nel trattamento dei capelli, il rendimento schematico del panneggio, il taglio del busto ci indicano concordemente l'epoca post-severiana, ormai lontana dalle forme sfocate e morbide della tarda epoca antonina. La cronologia del busto si può circoscrivere così verso la metà del III secolo e.n., negli anni 240—250.

Tanto l'acconciatura che non segue la moda del tempo ma riproduce fedelmente la pettinatura della dea coi caratteristici dieci boccoli « libici », quanto la freddezza classicistica, un po' vacua che impronta di sé questo ritratto — come in generale tutto il ritratto femminile del III secolo e.n. — rendono difficile qualsiasi tentativo di identificazione iconografica. Tenendo conto tuttavia dello speciale culto votato dai Gordiani alle divinità egizie¹, si potrebbe suggerire, ma solo in via ipotetica, il nome di Tranquillina alla quale, a giudicare dall'iconografia monetale², si addirebbero le forme piene e il naso un po' corto.

Termino questa breve rassegna con un ritratto proveniente sempre da Durostorum, oggi nel Museo di Antichità di Bucarest³; più grande del vero, con la parte centrale e inferiore del volto tutta scheggiata (fig. 11), esso è di difficile identificazione, ma ci permette una valutazione cronologica alla fine della nostra serie. I capelli a forma di calotta un po' rialzata con linea d'attacco sulla fronte simile a un *mi corsivo*; le sopracciglia riunite, indicate plasticamente; gli occhi molto grandi con lo sguardo volto pateticamente verso l'alto; la superficie del volto tesa sulla possente e massiccia ossatura, priva di annotazioni superficiali, all'infuori di una ruga orizzontale sulla fronte; il collo taurino — sono tutti elementi concordanti per datare questo ritratto nel breve periodo tra la reazione ellenizzante di Gallieno (dopo la morte di quest'ultimo) e il rigido stereometrismo diocleziano, più precisamente tra il 270 e il 280. L'aspetto militaresco e in certo qual modo brutale lo avvicina alle immagini monetali di Aureliano, Tacito, specialmente Floriano⁴. Lo sforzo dello scultore è caratterizzato dall'impostazione architettonica di tutto il viso e dal contorno lineare di barba e capelli — il principale accento cadendo sugli occhi grandi e fissi, affondati nelle orbite piene d'ombra. È chiaro il cammino che si è fatto dal Gordiano di Nicopolis ad Istrum nel quale la fissità degli occhi troppo grandi è ancora mitigata dalla mollezza naturalistica della parte inferiore del viso.

È certo che le immagini imperiali della Mesia inferiore non terminano con questo frammento di Durostorum: termina solo la nostra documentazione plastica che, come abbiamo visto, è ancora estremamente lacunosa. A giudicare da una basetta

¹ E. Condurachi, *Gordien et Serapis sur les monnaies pontiques*, in *Cron. num. și arch.*, XIII, 1938, p. 355.

² B. M. Felletti Mai, *op. cit.*, p. 163.

³ Inv. L. 632. G. Bordenache, *Correnti d'arte e riflessi d'ambiente...*, in *Dacia N.S.*, II, 1958, p. 272 ss., fig. 4 (ivi precedente bibliografia).

⁴ R. Delbrueck, *Die Münzbildnisse von Maximinus bis Carinus*, Berlino, 1940, Tav. 22—25, specialmente tav. agg. 24 a p. 10 (Floriano).

di Axiopolis¹, effigi imperiali continuano a essere erette anche nelle condizioni difficili ed incerte del sec. IV dell'e.n.

E qualora si pensi che la Moesia Inferior è oggi un grande cantiere di ricerche non mi sembra vano sperare, come ho già detto sopra, di poter in breve completare e arricchire questa prima serie di ritratti imperiali per poter seguire con più completezza — nella corrente semplificatrice e cortigiana dell'arte ufficiale e nella congerie dei suoi luoghi comuni — le forme d'arte e di coltura che hanno dominato in questa provincia.

¹ D. Tudor, in *Materiale*, II, 1956, p. 575, No 39, fig. 3 e (basetta d'una statua di epoca costantiniana).

PERSONIFICAREA DACIEI PE MONEDELE ROMANE IMPERIALE

DE

IUDITA WINKLER

În condițiile lumii antice, monedele, pe lângă rolul lor economic, reprezentau și un important mijloc de propagandă, datorită circulației lor intense și rapide. Pe monedele romane putem urmări — desigur numai în linii mari — anumite aspecte ale politicii duse de imperiul roman, cum ar fi de pildă succesele obținute în extinderea dominației lui, măreția triumfurilor, grandoarea serbărilor, cultul împăratului, în scopul de a aminti la tot pasul tuturor, prin a căror mină trecea moneda romană, forța redutabilă a acestui stat în plină expansiune, de a intimida pe vecini și de a menține mereu treaz în clasa dominantă orgoliul de cuceritori.

Marea încheștare dintre armatele lui Traian și poporul dac în frunte cu regele Decebal a constituit un capitol important în propagandistica romană, manifestată printr-un număr mare de emisiuni monetare, pe lângă alte modalități de glorificare a eroismului roman, între care locul central îi revine, fără îndoială, Columnei lui Traian, unul din cele mai de seamă monumente ale antichității, mărturie a importanței acordate de Roma înfringerii rezistenței îndelungate întâmpinată la nordul Dunării de jos.

Opera împăratului « Despre războaiele dacice » — precum și alte lucrări literare — s-a pierdut fără urmă. Literatura păstrează doar excerpte din opera lui Dio Cassius tratând evenimentele din ultimii ani ai domniei lui Decebal. Dar atât Columna, cât și operele literare nu erau accesibile decât unor cercuri relativ restrânse: Columna — inaugurată în 113 e.n.¹ — celor care trăiau la Roma sau o vizitau, iar descrierile, celor care puteau să-și permită luxul de a le cumpăra, așa încât monedele constituiau un mijloc de cea mai largă difuzare a noilor victorii, fiind de circulație generală și accesibile diverselor pături sociale.

Ideea concretizată în basoreliefurile Columnei lui Traian diferă de ceea ce s-a urmărit a se reda pe monede, care, emise în timpul ostilităților sau imediat după obținerea victoriei, aveau înainte de toate un rol propagandistic.

¹ Karl Lehmann-Hartleben, *Die Trajanssäule. Ein römisches Kunstwerk zu Beginn der Spälatike*, Berlin und Leipzig, 1926, text, p. 6.

Imaginile sculpturale ale Columnei menite să eternizeze faptele de arme ale armatei romane, sub comanda personală a împăratului, au un caracter narativ; artistul povestește episoadele războaielor păstrînd în general ordinea cronologică. Figuri simbolice nu apar decît în puține cazuri: atitudinea favorabilă a zeilor locali față de armatele romane simbolizată prin Danuvius protejînd trecerea lor peste undele sale; încheierea victorioasă a luptelor — în primul război — sugerată prin zeița Victoria așezată între două trofee de arme și stindarde dacice, pregătindu-se să scrie pe un scut; Dacia îndoliată privind spre prizonierii autohtoni etc.

Aceste trei motive apar într-o formă puțin schimbată și pe monede. În timp ce pe Columnă predomină reprezentările unor figuri reale¹ — desigur idealizate — pe monede se preferă simbolistica: spațiul redus al rondelului îl obligă pe artist să sugereze prin simboluri ideea esențială, înfrîngerea temerarului dușman.

Pe Columnă victoria finală e exprimată prin scena sinuciderii regelui Decebal și prezentarea capului său armatelor romane; pe monede nu găsim vreo aluzie la aceste evenimente; peste tot apare Dacia, personificată printr-o femeie sau un bărbat în port autohton, accentul căzînd pe țară, regele și nobilimea fiind cu totul absenți².

Primele emisiuni ale ciclului de monede privind cucerirea Daciei, datînd de prin mijlocul lunii decembrie 102 e.n., relevă rolul important al împăratului în dobîndirea victoriei. Pe *aureus*-ul emis acum, Traian eroizat (planșa I, 1), cu o mantie pe brațul stîng, stînd în picioare spre stînga și ținînd în mîna stîngă o lance, împodobește cu un coif un trofeu așezat pe capul unui dac, care întinde spre împărat, în semn de implorare, mîna dreaptă, în timp ce cu stînga se sprijină de pămînt³. Pentru a simboliza cît mai elocvent înfrîngerea Daciei, Traian apasă cu piciorul drept pe pulpa stîngă a dacului doborît la pămînt. Despre această monedă C. Moisil scrie: « Această reprezentare, atît de expresivă și de brutală a înfrîngerii dacilor, este un tip cu totul nou în numismatica romană. Ea simbolizează nu numai victoria romanilor, dar și îndîrjită rezistență a dacilor, care numai cu mari sacrificii a putut fi înfrîntă. Există în numismatica imperială romană și alte alegorii privitoare la înfrîngerea diferitelor popoare, dar nici una nu exprimă atît de bine satisfacția brutală a biruitorului și rezistența îndărătnică a învinsului, ca aceasta »⁴.

¹ Întrebînd termenul de « real » în opoziție cu « simbolic », nu vrem să contrazicem, desigur, părerile specialiștilor, care au arătat că majoritatea scenelor de pe Columnă sînt idealizate în scopul de a proslăvi pe împărat și legiunile romane, vezi Karl Lehmann-Hartleben, *op. cit.*

² În stadiul actual al istoriografiei noastre, credem că nu e necesară nici măcar o schiță sumară a cadrului istoric în care s-au desfășurat cele două expediții romane împotriva dacilor și constituirea Provinciei Dacia: vezi *Istoria României*, vol. I, Ed. Acad. R.P.R., 1960, p. 298 urm.; 348 urm., unde se indică și bibliografia principală. Pentru celelalte provincii ale imperiului, *Istoria Universală*, II, București, 1959.

³ Cohen, 254; P. Strack, *Untersuchungen zur römischen Reichsprägung des zweiten Jahrhunderts*, I, *Die Reichsprägung zur Zeit des Traian*, Stuttgart, 1933, p. 107, nr. 54; C. Moisil, *Monedele împăratului Traian referitoare la războaiele cu dacii și la cucerirea Daciei*, în BSNR, XXIV, 1930, extras, p. 8. Acest fel de reprezentare « în nuditate eroică » nu are analogii în reprezentările de pe monedele imperiale. Numai pe denarul roman republican emis în anul 48 i.e.n., Vercingetorix (?) și adjutanții săi sînt reprezentați nuzi pe bigă în luptă.

⁴ C. Moisil, *op. cit.*, p. 8, crede că pe acest denar e reprezentat un om gol și nu împăratul Traian. Probabil sub influența lucrării lui Plinius cel Tânăr, *Panegiricul lui Traian*, I, unde Traian e asimilat cu zeii, chipul împăratului apare eroizat pe monede, spre a sugera aceeași idee. Imaginea pare să fi dispăcut împăratului, căci ea este emisă numai o singură dată.

Consfințirea de către senat a păcii încheiate și primirea Daciei în rîndul statelor clientelare e ilustrată pe un *dupondius*: un bărbat în togă, *Genius senatus*, în picioare spre stînga, întinde mîna dreaptă spre o femeie îngenunchiată în fața lui. La stînga se vede o construcție schițînd intrarea în curie (planșa I, 2) ¹.

Aceeași reprezentare apare dezvoltată pe un *aureus*, adăugîndu-se și figura lui Traian. Spațiul redus al rondelului l-a obligat pe gravor să renunțe la redarea curiei. Moneda (care s-ar putea să fi fost emisă după al doilea război dacic) caută să pună în lumină atitudinea împăratului față de senat. Pășind spre stînga, Traian îmbrăcat în cuirasă, cu *sagum*-ul peste umăr și cu lancea în mîna stîngă, întinde dreapta numai pe jumătate ridicată spre *Genius senatus* ca semn că pune la dispoziția sa Dacia simbolizată prin figura feminină prosternată la picioarele lor (planșa I, 3) ².

Pe emisiunile de argint ale anului 103 găsim reflectată jalea poporului învins: Dacia șade pe un scut așezat orizontal sau pe pămînt spre dreapta, cu mîna stîngă își sprijină capul îndoliat, iar dreapta atinge pămîntul cu un gest obosit; sub scut o sabie curbă (planșa I, 4) ³. Legenda DACICVS concordă cu impresia sugerată de reprezentare. Alte variante ale emisiunilor aceleiași an redau Dacia îndoliată șezînd în fața unui trofeu (planșa I, 5) ⁴. Acest motiv îl regăsim într-o formă puțin schimbată pe denari și monede de bronz emise după al doilea război dacic, dar cu legenda DAC(IA) CAP(TA) (planșa I, 6) ⁵.

Pe aurei și pe sesterți e reprezentat împăratul învingător, în picioare spre stînga, îmbrăcat într-o cuirasă, ținînd lancea în mîna stîngă ridicată, și cu dreapta pe genunchiul care apasă pe creștetul unui dac reprezentat numai prin bust în profil (planșa II, 7) ⁶.

Dar mulțumirea pentru victorie se cuvine a fi dată, în primul rînd, zeilor panteonului roman: Dacia învinsă trebuie să îngenuncheze deci în fața lor. Locul central îl ocupă desigur Mars Vltor, zeul războiului; cu o lance în mîna dreaptă, el se sprijină cu stînga pe un scut oval de pe umărul unui dac care e gata să se prăbușească sub povara sa (planșa II, 9) ⁷. Apare și Roma, pe unele monede ținînd în mîna dreaptă

¹ P. Strack, *op. cit.*, p. 108, nr. 348, pl. V; C. Moisil, *op. cit.*, p. 9, nr. 4, cu referire la Cohen, 174, serie că Dacia oferă un scut lui Traian.

² P. Strack, *op. cit.*, p. 108—109, nr. 82, pl. I; Cohen, 527—528; C. Moisil, *op. cit.*, p. 18, nr. 18, fig. 20 (vede aici un soldat roman care aduce în fața împăratului un dac ce cade în genunchi).

³ P. Strack, *op. cit.*, p. 110, nr. 64, 70, 84 etc.; Cohen, 135, 259, 260, 529—530; C. Moisil, *op. cit.*, p. 12, nr. 8, p. 19, nr. 21, fig. 23; P. Strack, *op. cit.*, p. 110 (interpretează sabia curbă ca o sabie ruptă, deoarece curbura este foarte mică față de lungimea lamei); P. Bienkowski, *De simulacris barbarorum gentium apud Romanos corporis barbarorum prodromus*, Cracoviae, 1900, p. 34—35, fig. 10 a.

⁴ P. Strack, *op. cit.*, p. 110, 121, nr. 365, 85, pl. V; Cohen, 531, 532—538; C. Moisil, p. 19—20/e, fig. 24—26. Motivul femeii care bocește lingă mort, ca motiv de reprezentare pentru popoarele învinse, e reprezentat și în epoca republicană; P. Bienkowski, *op. cit.*, p. 34—35, fig. 10 b. Trofeele de pe monede sînt mult mai simple decît cele de pe Columna lui Traian, vezi K. Lehmann-Hartleben, *op. cit.*, pl. 37.

⁵ P. Strack, *op. cit.*, p. 110, nr. 156—158, pl. I; Cohen, 120, 118, 121; C. Moisil, *op. cit.*, p. 18, nr. 19, p. 19, nr. 20, fig. 21—22.

⁶ P. Strack, *op. cit.*, p. 113, nr. 83, pl. I, nr. 358, pl. V; Cohen, 511—512; C. Moisil, *op. cit.*, p. 19, nr. 23, fig. 27.

⁷ P. Strack, *op. cit.*, p. 118, nr. 89, pl. I; Cohen, 376—377; C. Moisil, *op. cit.*, p. 20, nr. 25, fig. 29 (consideră că pe acest denar e reprezentat un legionar roman, punînd scutul pe umărul unui dac, pentru a simboliza strivirea acestui popor sub greutatea armelor romane).

o Victorie, iar în stînga o lance, un dac în genunchi își întinde spre ea mîinile în semn de rugăminte și supunere (planșa II., 11) ¹. Cu același gest implorator se îndreaptă dacul învins și către Pax, care șezînd spre stînga întinde deasupra capului său un caduceu sau o ramură de măslin (planșa II, 8) ².

Pe sesterti, dupondii și ași, Pax apare cu ramura de măslin și cornul abundenței. Ea este reprezentată într-o atitudine mult mai blîndă față de învinși decît împăratul, căci ea atinge doar cu piciorul drept, ușor, pe umăr bustul dacului, spre a simboliza dependența lui (planșa II, 10) ³. Dar sub această pace aparent calmă și prosperă zăceau zdrobite și încătușate numeroasele provincii, între care se numără acum și Dacia; e pacea romană, acea « tăcere a pustiului », « sclavie mizerabilă » după cum o caracterizează atât de plastic Calgacus și Civilis ⁴.

Cu toate aceste digresiuni, tendința generală a reprezentărilor de pe monede e slăvirea și sublinierea rolului ocupat de împărat în obținerea victoriei. În 107 se emite din nou — adaptat la victoria asupra dacilor — tipul monetar prin care Augustus își celebrase victoria de la Actium. E vădită intenția de a stabili paralele cu unul dintre cele mai glorioase episoade ale imperiului.

Traian călare se avîntă spre un dușman dezarmat care cade în genunchi și în ultima desperare ridică mîna nu atît pentru a cere îndurare, cît într-o mișcare instinctivă, spontană de apărare, înspăimîntat de cel care-l atacă (planșa II, 12) ⁵.

Dintre divinitățile locale Danuvius e prezentat ca fiind favorabil armatelor cuceritoare; furios, el apasă cu genunchiul drept pe piciorul Daciei, care îmbrăcată într-o haină scurtă, frumos drapată, prinsă cu un cordon, șade pe pămînt și privește înspăimîntată spre cel care o atacă. Sprijinindu-se pe mîna dreaptă, ea încearcă s-o ridice pe cea stîngă în semn de apărare (planșa III, 13) ⁶. E o aluzie la primul succes al armatelor romane: trecerea marelui fluviu care despărțea pe daci de imperiu.

Cea mai sugestivă expresie a înfrîngerii suferite de daci după al doilea război cu romanii o redau monedele pe care Dacia apare șezînd pe o grămadă de arme, scuturi, lănci și săbii curbe, fie în poziție de doliu — *Dacia victa* (planșa III, 14), fie în poziție de captivă cu mîinile legate, cu legenda DAC(IA) CAP(TA) (planșa III, 15).

¹ P. Strack, *op. cit.*, p. 118, nr. 371, pl. V; Cohen, 386—390; C. Moisil, *op. cit.*, p. 21 nr. 29, fig. 36—37.

² P. Strack, *op. cit.*, p. 125, nr. 94, pl. I; Cohen, 417—418; C. Moisil, *op. cit.*, p. 25, nr. 37, fig. 52—53; Strack, *op. cit.*, p. 125, nr. 368, pl. V.

³ P. Strack, *op. cit.*, p. 113, nr. 366, pl. V; Cohen, 406—410; C. Moisil, *op. cit.*, p. 26, nr. 39, fig. 55.

⁴ Tacitus, *De vita et moribus Iulii Agricolae* XXX, id., *Historiae*, IV, 17: *miseram servitutem falso pacem uocarent*.

⁵ P. Strack, *op. cit.*, p. 119—120, nr. 360, 361, 80—81, pl. I, V; Cohen, 500—510; C. Moisil, *op. cit.*, p. 17—18, nr. 14—17, fig. 15—19.

⁶ P. Strack, *op. cit.*, p. 125—126, nr. 159, 383, pl. II, VI; Cohen, 525—526; C. Moisil, *op. cit.*, p. 15, nr. 11, fig. 9, p. 16, nr. 13, fig. 13—14 (vede aici reprezentat Tibrul doborînd Dacia; dar avînd în vedere asemănarea izbitoră cu monedele care poartă în exergă legenda DANUVIVS, credem că interpretarea lui Strack e cea justă. Cf. și H. Mattingly, BMC, vol. III, p. 168). Este demnă de remarcă deosebirea în reprezentarea lui Danuvius: pe monede Danuvius are o înfățișare specifică, așa încît se distinge numaidecît ca o divinitate acvatică, net deosebită de ceea ce apăruse anterior în repertoriul numismaticii romane; pe Columnă imaginea lui Danuvius prezenta multe asemănări cu cea a Tibrului, cf. Lehmann-Hartleben, *op. cit.*, pl. 6/III și M. Bernhart, *Handbuch zur Münzkunde der römischen Kaiserzeit*, Tafelband, Halle (Saale), 1926, pl. 76, 6—9; 77, 1—8.

1

2

3

4

5

6

Pl. I. — Monede de aur, argint și bronz cu personificarea provinciei Dacia (1—2,5, după C. Moisil; 4,6 după Strack).

7

8

9

10

11

12

Pl. II. — Monede de aur, argint și bronz cu personificarea provinciei Dacia
(7-12 după Strack).

13

14

15

16

17

18

Pl. III. Monede de argint și bronz cu personificarea provinciei Dacia
(13—18 după Strack).

19

20

21

22

23

24

Pl. IV. — Monede de bronz cu personificarea provinciei Dacia (19, 21, 22 după Strack; 20 după Mattingly; 23—24 din colecția bibliotecii Batthyány).

25

26

27

28

28a

28b

29

Pl. V. — Monede de argint și bronz cu personificarea provinciei Dacia (25 din colecția Muzeului regional Hunedoara; 26 din colecția bibliotecii Batthyány; 27 din colecția Muzeului național Sofia, nr. inv. 2642; 28, 28b din colecția Muzeului arheologic Cluj; 28a din colecția Muzeului regional Alba Iulia, inv. Cserni 4363; 29 după Mattingly).

Putem distinge patru variante ale acestor emisiuni; I: Dacia șade punându-și mîna stîngă pe genunchiul drept tras în sus și sprijinindu-și capul în mîna dreaptă; II: Dacia șade sau ingenunchiază pe o grămadă de arme cu mîinile legate la spate; III: Dacia nudă cu capul întors, stă în genunchi spre dreapta cu mîinile legate la spate (planșa III, 16) și IV: Dacia în picioare, stînd spre stînga, cu mîinile legate în față, în haină scurtă cu bonetă frigiană, mergînd în pas; lîngă ea armele dacice (planșa III, 17) ¹.

După constituirea provinciei emisiunile monetare pentru celebrarea victoriei obținute continuă, după cum dovedește și reemiterea, la sfîrșitul anului 111 e.n., a tipului care reprezintă Victoria seminudă, stînd spre stînga, cu piciorul pe un coif, cu mîna stîngă sprijinită de un trunchi de palmier, de care e atîrnat un scut, ținînd în mîna dreaptă un stilet cu care scrie pe scut DA-CI-CA ².

Abia în 112 locul lor e luat de altă reprezentare și o nouă legendă: DACIA AVGVST(I) PROVINCIA. (planșa III, 18) ³. Dacia nu mai apare ca *victa* sau *capta*, ci ca parte integrantă a imperiului. Ea șade spre stînga pe o stîncă, simbolul țării, în portul autohton, ținînd în mîna stîngă o acvilă, în fața ei pe o altă stîncă, un copil cu struguri în mînă, pe genunchiul stîng un alt copil cu spice, indicînd prosperitatea provinciei ce se dezvoltă sub auspiciile armatei romane. Cu acestea se încheie seria monedelor emise sub domnia cuceritorului Daciei. Numărul lor mare arată deosebita importanță pe care a atribuit-o împăratul și senatul roman supunerii și înglobării ei în rîndurile provinciilor.

Emisiunile de bronz avînd ca temă Dacia sînt bătute în număr considerabil și sub Hadrian. Ca prototip al acestei serii servește moneda lui Traian cu legenda DACIA AVGVST PROVINCIA. Dar de pe aceste monede lipsește simbolul bogăției și al abundenței, lipsește orice referire la dezvoltarea pașnică a provinciei, zguduită acum de atacuri externe și frămîntări lăuntrice ⁴.

Figura Daciei e gravă, privirea îngîndurată, șezînd tot pe o stîncă, ea ține în mîna dreaptă o acvilă, iar în stînga sabia curbă (planșa IV, 19) ⁵. Este pentru prima dată de la înfrîngerea Daciei că arma străveche a autohtonilor nu se găsește în trofeu sau sub scutul pe care șade Dacia îndoliată, ca simbol al înfrîngerii, ci în mîna Daciei, ca o armă activă, indiciu al înrolării populației

¹ P. Strack, *op. cit.*, p. 120—121, nr. 156—158, 117, pl. II, VI; Cohen, 92—93, 95, 120, 118, 121, 661; C. Moisil, *op. cit.*, p. 18—20, 19—24, fig. 21—26.

² Cohen, 450; Strack, 131, 373, 165, pl. III.

³ P. Strack, *op. cit.*, p. 207—208, nr. 435, pl. VII—VIII; Cohen, 125—127; C. Moisil, *op. cit.*, p. 27, fig. 57—58.

⁴ C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'antiquité*, București, 1945, p. 93; D. Berciu, *Contribuția elementelor economice la explicarea unor evenimente istorice în Dacia*, București, 1948, p. 23; id., *Lupta băștinășilor împotriva romanilor*, în *SCIV*, II (1951), 2, p. 73 și urm.; B. Mitrea, *Contribuții numismatice la cunoașterea problemei luptei împotriva stăpînirii romane în Dacia*, I, în *SCIV*, V, 1954, nr. 3—4, p. 470—471; D. Tudor, *Răscoale și atacuri «barbare» în Dacia romană*, București, 1957, p. 11 și urm.

⁵ P. Strack, *op. cit.*, II, *Die Reichsprägung zur Zeit des Hadrian*, p. 152, nr. 715, pl. XII, p. 160; Cohen, 526—533, 1391; P. Bienkowski, *op. cit.*, p. 54—55, fig. 45, consideră că Dacia e reprezentată în portul autohtonilor. Lipsa bonetei frigiene, precum și draparea hainei ne împiedică să susținem această teză. Sabia curbă indică numai că gravorul intenționa să-i reprezinte pe autohtoni cu ceea ce aveau mai specific. Pe monumente sculpturale — cu excepția Columnei lui Traian — sabia curbă apare foarte rar. Cf. *ibidem*, p. 69—70, fig. 64 și B. Mitrea, *Sabia dacică pe un monument roman din Britannia*, în *Revista Istorică Română*, IX, 1939, p. 264—270.

băstinașe în unitățile auxiliare ale armatei romane și deci al participării ei efective la apărarea imperiului¹.

Emiterea acestui tip începe — după părerea lui Strack — în 136 sau poate chiar în 137, cu ocazia vicenaliilor, alături de o serie de monede, menite să eternizeze activitatea împăratului în provincii²; pe lângă acestea moneda cu Dacia este expresia fermității dominației romane în stare să țină piept oricăror atacuri.

Politica de romanizare a Daciei se reflectă în schimbarea trăsăturilor reprezentării ei alegorice; tipul ei se apropie acum de cel al amazoanei romane. Abandonarea bonetei frigiene, coafura îngrijită, părul frumos ondulat, legat cu o panglică pe frunte, precum și mantia ce-i atârna pe brațul stîng o deosebesc net de reprezentarea de pe monede de lui Traian.

Trebuie subliniat faptul că în seria monedelor cu EXERCITVS DACICVS se emit șase tipuri diferite³, așa încît Dacia ocupă al doilea loc după emisiunile cu EXERCITVS SYRIACVS, pentru care s-au emis șapte tipuri⁴. Raportul înclină și mai mult în favoarea Daciei, dacă avem în vedere părerea lui Strack că tipurile EXERCITVS SYRIACVS se referă și la legiunile ce staționau în acele provincii din Orient care nu erau reprezentate în această serie, în total deci la cinci legiuni⁵, în timp ce în Dacia staționa numai o singură legiune. Reiese, așadar evident importanța atribuită armatei din nordul Dunării de jos în menținerea dominației romane.

Schimbările introduse sub Hadrian în reprezentarea Daciei sînt menținute și sub Antoninus Pius. Emisiunea monedei cu Dacia nu are acum o semnificație specială; ea se încadrează în șirul monedelor menite a releva credința provinciilor față de noul împărat, căruia îi oferă tributul, *aurum coronarium*⁶. Chipul Daciei se apropie și mai mult de cel al amazoanei, dar spre deosebire de figura de pe moneda emisă sub Hadrian, Dacia poartă o manta pe umăr și pe cap o diademă, pășește spre stînga, ținînd în mîna dreaptă o cutie pătrată (planșa IV, 20) sau ovală (planșa IV, 21), iar în stînga stîndardul cu balaurul⁷, sau drapelul de pînză pe care ca multe alte popoare îl foloseau și daco-geții⁸. Prezentarea Daciei cu stîndardul cu dragon, cu care porneau la luptă geto-dacii în epoca independenței, exprimă în chipul cel mai pregnant concepția romană despre integrarea populației locale în imperiul roman și constituie un element important în problema continuității. Execuția schematică a dragonului în poziție de repaos nu ne permite precizări în privința similitudinii cu figurile de dragoni de pe Columna lui Traian⁹. Faptul că trupul dragonului nu este acoperit cu solzi, ca al dragonului găsit la

¹ W. Wagner, *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen*, Berlin, 1938; P. Bieńkowski, *op. cit.*, p. 84.

² P. Strack, *op. cit.*, p. 38, 139, 147.

³ P. Strack, *op. cit.*, p. 148, nr. 791—795, pl. XV; Cohen, 557—572.

⁴ P. Strack, *op. cit.*, p. 148, nr. 808—814; Cohen, 568—570, 583—588.

⁵ P. Strack, *op. cit.*, p. 149.

⁶ P. Strack, *op. cit.*, III, *Die Reichsprägung zur Zeit des Antoninus Pius*, p. 39, nr. 785—787, pl. IX; Cohen, 347; W. Hüttel, *Antoninus Pius*, I, Prag, 1936, p. 284—287.

⁷ P. Strack, *op. cit.*, p. 39, nr. 785, 787; Cohen, 347.

⁸ Cohen, II, 304/347; P. Strack, *op. cit.*, 785, indicînd numărul din Cohen exprimă presupunerea — punînd-o sub semnul întrebării — că și pe această monedă ar fi un stîndard cu balaurul. Dar deoarece de pe basoreliefurile de pe Columnă (vezi K. Lehmann-Hartleben, *op. cit.*, pl. 31/XLVI—XLVIII, 37, 35, LXXV) se știe că dacii, pe lângă stîndardul cu balaurul, aveau și un drapel cu pînză, putem admite posibilitatea reprezentării lor concomitente pe monede.

⁹ K. Lehmann-Hartleben, *op. cit.*, pl. 28/LVIII—LIX, 30/LXIV, 31/LXVI—LXVII, 35/LXXV, 37/LXXVIII.

Virșet și al celui de la Alba Iulia¹, indică drept model reprezentările de pe Columnă. Introducerea dragonului pe moneda imperială menită să celebreze unul din cele mai însemnate evenimente din viața împăratului, arată că persistența populației autohtone cu tradițiile ei în provincia din nordul Dunării de jos era bine cunoscută la Roma. Numai o singură dată apare Dacia în hiton și himation cu o manta lungă pe umeri, ținând în mîna dreaptă o cutie ovală, iar în stînga, o sabie, cu lamă lungă ușor curbată la vîrf (planșa IV, 22) (pe care Strack o consideră ca o seceră)². În cadrul seriei monetare emise în 139 se pot distinge, de fapt, două variante: una în hiton lung și himation în diverse drapări, alta cu hiton scurt și cu o pelerină. Numai pe un sestertț păstrat în muzeul Ermitage (Leningrad) găsim Dacia într-o învestmîntare deosebită, care pare să fie o îmbinare a portului autohton cu cel roman: peste hitonul lung, fixat sub piept cu un cordon, este aruncată o pelerină³. Cu acestea se încheie pentru o lungă perioadă reprezentarea Daciei pe monedele romane.

Numai cu ocazia victoriei raportate asupra carpilor apare din nou Dacia pe monede, dar de data aceasta în condiții cu totul schimbate, acordîndu-se sub Filip Arabul provinciei Dacia dreptul de a emite monede⁴. Aceste emisiuni, purtînd legenda PROVINCIA DACIA, vor continua să apară timp de 11 ani. Din elemente vechi se crează acum o imagine nouă pentru Dacia, care nu seamănă nici cu tipul amazoanei, nici cu cea a Daciei de pe monedele lui Traian.

Dacia e redată într-o haină lungă a cărei drapare diferă de la o monedă la alta. Pe cap poartă un fel de bonetă frigiană, care e însă cu totul diferită de cea pe care o poartă pe monedele lui Traian. Executarea rudimentară se datorește desigur în primul rînd decadenței artei monetare.

Manifestarea concepției schimbate cu privire la Dacia trebuie căutată în atributele ei: pe primul plan trece acum sabia curbă, arma străveche a populației băstinașe, pe care Dacia o ține mai adesea în mîna dreaptă. Sabia trece în mîna stîngă numai pe piesele menite să sugereze belșugul din provincie, prin spicele sau cununa de griu, pe care Dacia le ține în mîna dreaptă⁵.

Sînt frecvente, mai ales în anul I, piesele pe care Dacia ține în mîna stîngă un stindard (planșa IV, 23) cu literele DF (Dacia Felix). Atributul *felix* nu este aplicat — în acest timp — pe nici una din numeroasele emisiuni ale monetărilor romane cu referire la vreo altă provincie⁶. Pe unele emisiuni stindardul e înlocuit

¹ D. Berciu, *Asupra « Balaurlui » dacic*, în Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, XXX, 1937, p. 87 urm.

² P. Strack, *op. cit.*, p. 39, nr. 786.

³ P. Strack, *op. cit.*, p. 39, nota 91.

⁴ Asupra cauzelor care l-au determinat pe împărat să acorde acest drept provinciei nu e cazul să insistăm în articolul de față. Vezi M. Macrea, *Monedele și părăsirea Daciei*, în AISC, III, 1936—1940, p. 278 (cu bibliografia).

⁵ Numai o singură dată găsim în literatură Dacia fără sabia curbă, cu spice în mîna dreaptă, iar cu mîna stîngă poartînd a ține stindardul; B. Pick, *Die antiken Münzen Nord-Griechenlands*, I, *Dacien und Moesien*, 1899, p. 10, nr. 10, pl. I; I. Kovács, *Variantes inédites des monnaies de la Dacie et d'Histros*, în *Travaux de la Section numismatique et archéologique du Musée National de Transylvanie à Kolozsvár*, 1911, p. 290, nr. 1, fig. 1—5, arată că Dacia ține întotdeauna, pe lîngă spice sau cununa de spice, și sabia curbă, așa încît pe moneda publicată de Pick probabil numai starea rea de conservare împiedică a se vedea și sabia curbă.

⁶ În monetările imperiale găsim numai legende de ROMA FELIX, ROMAE FELICI, ROM FEL, FELIX ROMA în emisiunile lui Hadrian, Commodus, Caracalla, Macrinus și Diadumenianus; apoi la sfîrșitul sec. III și în sec. IV: FELIX CARTHAGO, FELIX KARTHAGO,

cu cele două *uexilla* ale legiunilor care staționau în Dacia (planșa IV, 24), fie că le ține în mână pe amindouă, fie că unul din vexilli stă în fața ei (planșa V, 25, 26). Dacia e flancată totdeauna de leul și vulturul cu cununa în cioc, emblemele legiunilor. Ca și pe emisiunile lui Hadrian, alăturarea consecventă a sabiei curbe dacice cu stindardele militare romane tinde să dea impresia unei unități depline între armata romană și populația locală¹.

Prin abandonarea temporară — pe monede — a drapelului specific autohtonilor se urmărește desigur sublinierea romanizării provinciei, iar prin stindardele și emblemele celor două legiuni, rolul important al armatei romane în apărarea provinciei. Faptul că sabia curbă continuă să fie reprezentată arată că ea se menține ca armă de luptă a numeroaselor unități auxiliare recrutate din Dacia, dintre care unele staționau fără îndoială pe aceste teritorii.

Cele patru tipuri principale din seria emisiunilor PROVINCIA DACIA nu aduc vreo modificare remarcabilă în modul de reprezentare a Daciei, doar că în ultimii ani execuția devine cu totul rudimentară (planșa V, 27).

Sub domnia lui Traianus Decius, Dacia apare din nou pe monedele de argint emise la Roma, cu legenda DACIA sau DACIA FELIX², într-o execuție mult mai îngrijită decât cea a pieselor provenite din monetăria provinciei: dar dacă legenda ar lipsi, n-am presupune că figura feminină de pe monede simbolizează Dacia, îmbrăcămintea ei fiind identică cu a divinităților romane.

Rolul deosebit de important pe care-l atribuie împăratul Daciei rezultă din amploarea emisiunii bătute în octombrie 249 și în ajunul războiului cu goții³, nu numai sub raportul numărului de tipuri, care apar pe diverse nominale⁴, ci și din punctul de vedere al proporției mari de piese de argint în comparație cu alte tipuri⁵. Nu e lipsit de semnificație nici faptul că pe reversul unei monede mari de bronz — singura ieșită din monetăria imperială, — pe al cărei avers se

INVICTA ROMA, FEL. KARTHAGO, sub Maximinus Hercule, Maxentius și Alexandru al II-lea uzurpatorul; cu referire la câteva orașe din Orient: Heliopolis, Ninive și Berytus, emise sub Caracalla, Gordian III, Filip Arabul, Gallienus și Claudius.

¹ În perioada aceasta elementul militar trece pe primul plan, datorită atacurilor permanente ale popoarelor din afara imperiului; cf. M. Macrea, *op. cit.*, p. 278 urm.; C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 169 urm.; B. Mitrea, *Tezaurul monetar de la Ruși-Sibiu și acțiunea carpilor împotriva stăpînirii romane din Dacia în timpul lui Filip Arabul*, în SCIV, IV (1953), 3—4, p. 620 urm.; id., *Contribuții numismatice la cunoașterea problemei luptei împotriva stăpînirii romane în Dacia*, în SCIV, V (1954), 3—4, p. 467 urm.; D. Tudor, *op. cit.*, p. 52 urm.

² Cohen, 12—36, p. 206, nr. 1; M. Macrea, *op. cit.*, p. 279—280, nota 2, referindu-se la articolul lui Salisbury-Mattingly, în Journ. of Rom. Stud., XIV, 1924, p. 17, arată că monedele cu legenda DACIA au fost emise în 250, iar cele cu legenda DACIA FELIX în 251; N. Lascu, *Dacia Felix, Între filologie și istorie*, în AISC, IV, 1941—1943, p. 52, 63 urm.

³ K. Pink, în Num. Zeit., 69, 1936, p. 17—18.

⁴ Cohen, 79—90, 48 și urm.

⁵ În tezaurele de la Smederovo, Plevna și Schwarzenacker găsim:

	Smederovo	Plevna	Schwarzenacker
DACIA	231	189	54
GENIVS EXERC ILLVRICIANI	220	206	68
PANNONIA	195	177	8
VICTORIA	150	128	47

Vezi K. Pink, *Der Aufbau der römischen Münzprägung in der Kaiserzeit*, în Num. Zeit., 69, 1936, p. 16—17.

găsește bustul împăratului și al împărătesei cu legenda CONCORDIA AVG. e redată Dacia, ținând un baston și un sceptru, iar în jur legenda DACIA¹.

Este interesant de remarcat că, atât pe monedele cu legenda DADIA FELIX, cât și pe unele dintre piesele cu legenda DACIA, provincia ține o baghetă pe care — după interpretările făcute pînă în prezent exclusiv pe baza imaginii — ar fi așezat un cap de măgar (planșa V, 28—28 b)². Or, din cele cunoscute nouă despre zootehnia Daciei, pe acea vreme măgarul nu era atât de răspîndit încît să devină un atribut al Daciei; de altfel el nu apare nici pe monumentele sculpturale, nici în literatură. Adăugînd și considerentul că pe monedele emise în aceeași serie, cele două Pannonii țin totdeauna stindarde militare și că lingă *Genius exercitus Illyriciani* apare de asemenea, fără excepții, o insignă militară, trebuie să admitem că și în mîna Daciei se găsește tot un *signum*, care nu poate fi altul decît stindardul dacilor stilizat de gravori și că prototipul acestui *signum* nu era altul decît balaurul dacic, reprezentat pentru prima dată în numismatică pe monedele lui Antoninus Pius. De altfel între monedele găsite la Alba Iulia din această serie se distinge clar că nu avem de-a face cu un cap de măgar³.

Tipul monetar emis de Traianus Decius a fost executat și de « barbari » sub domnia lui Gallienus, fie că gravorul a avut un prototip emis de Gallienus — într-un număr foarte mic, căci pînă acum nu se cunoaște nici un exemplar — fie că a gravat reversul din memorie sau după o monedă a lui Traianus Decius, punînd pe avers numele și chipul împăratului domnitor⁴, ceea ce ar constitui un indiciu că moneda a fost emisă în Dacia sau de un băstinaș ajuns în altă parte.

Acest tip revine sub Claudius al II-lea Gothicul⁵ și sub Aurelian (planșa V, 29)⁶, dar acum se aplică exclusiv legenda DACIA FELIX, pentru a crea iluzia că provincia e încă tot atât de prosperă. Cu această prezentare vădit propagandistică a poziției sale, Dacia iese definitiv din orbita tematicii monetărilor romane*.

ABREVIERI

AISC	= Anuarul Institutului de Studii Clasice din Cluj
BSNR	= Buletinul Societății Numismatice Române
Cohen	= H. Cohen, <i>Description historique des monnaies frappées sous l'empire romain communément appelées médailles imperiales</i> , II ^e ed., II—VIII, Paris, 1880—1892
Mattingly-Sydenham	= H. Mattingly — E. A. Sydenham, <i>The Roman Imperial coinage</i> , V/I <i>Valerianus-Florianus</i> , Londra, 1927 (Webb)
SCIV	= Studii și cercetări de istorie veche

¹ Cohen, V, p. 206/1.

² Vezi Cohen, V, 187—188/12—24.

³ Muz. Regional Alba Iulia, Inv. Cserni, nr. 4367 (fig. 28 a).

⁴ Cohen, V, 361/147.

⁵ Cohen, VI, 64; Mattingly-Sydenham, V/1, p. 222, nr. 143, arată că aceste monede au fost emise în Mediolanum; P. Demeray, *Kaiser Claudius II Gothicus*, în *Klio*, Beiheft, 20, 1934, p. 74, 102; vezi C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 180, nota 3; M. Macrea, *op. cit.*, p. 291 urm.

⁶ Cohen, VI, 73; Th. Rohde, *Die Münzen des Kaisers Aurelianus, seiner Frau Severina und der Fürsten von Palmyra*, Miskolcz, 1881, p. 148, 149, 328—329, nr. 127—128, p. 288—289; Mattingly-Sydenham, V/1, p. 277, nr. 108, pl. VIII, 121, p. 253. Despre însemnătatea acestui tip în rezolvarea datei la care a fost părăsită Provincia Dacia de oficialitățile romane, vezi M. Macrea, *op. cit.*, p. 291 (cu bibliografia specială).

* Aduc și pe această cale mulțumiri călduroase prof. M. Macrea și B. Mitrea pentru prețioasele îndrumări pe care mi le-au dat în întocmirea prezentei lucrări.

LA PERSONNIFICATION DE LA DACIE SUR DES PIÈCES DE MONNAIE IMPÉRIALES ROMAINES

RÉSUMÉ

L'évolution des formes de représentation de la Dacie sur les pièces de monnaie et les fins poursuivies constituent l'objet de cet article.

Sous le règne de Trajan la glorification de la victoire des deux guerres daciques demeure au centre des préoccupations. A la différence de ce qui se passe sur la Colonne de Trajan, où l'artiste a recours à des images « réelles », les pièces de monnaie accusent la prédominance des symboles.

La Dacie est symbolisée par une femme ou un homme en costume autochtone. La dernière monnaie de la série des émissions de Trajan tend à relever la prospérité de la Dacie sous les auspices de l'occupation romaine.

Sous le règne de Hadrien, le costume spécifique de la figure disparaît, pour faire suggérer la romanisation de la province. Elle tient maintenant en main un sabre courbé, arme caractéristique pour la population autochtone, indice de sa participation à la défense des frontières de l'Empire.

Dans la série frappée sous Antoninus Pius il est à remarquer que sur la majorité des séries, l'emblème est représenté serrant à la main gauche l'étendard au dragon dacique, ce qui doit être considéré comme une expression indubitable de la persistance de la population autochtone, car autrement l'étendard n'aurait aucune raison d'apparaître sur les monnaies impériales.

En 246 n.è., la province de Dacie reçoit le droit de frappe pour les monnaies en bronze et le personnage figuré est complètement changé. Le sabre courbé et l'emblème des légions passent sur le premier plan, en soulignant ainsi l'unité entre l'armée romaine et les troupes auxiliaires recrutées parmi la population. L'attribut DF (*Dacia Felix*) n'est pas retrouvé chez aucune autre province durant cette période.

Le dernier type monétaire à l'effigie de la province apparaît sous Trajanus Decius frappé à la Monnaie impériale et portant la légende *Dacia* ou *Dacia Felix*. Parfois on a cru même voir sur quelques-unes des variantes, que l'effigie était représentée en tenant à la main une canne surmontée d'une tête d'âne. Cependant, en tenant compte, d'une part, que l'âne n'était pas un animal très répandu en Dacie et qu'il n'apparaît nulle part sur les monuments comme un attribut dacique, n'ayant aucune signification symbolique et que d'autre part sur les monnaies similaires les deux *Pannonies* et le *Genius Illyrici* sont accompagnés d'un *signum* militaire, il faut admettre qu'il ne s'agit pas d'une canne à tête d'âne, mais bien de l'étendard au dragon, fortement stylisé (voir la planche V, fig: 28—28 c).

Le rôle important de la Dacie dans la défense de l'Empire ressort non seulement du grand nombre des émissions sous Trajanus Decius, mais aussi du fait qu'elle apparaît sur un médaillon commémoratif.

Le type de monnaie émis par Trajanus Decius se maintient sans modifications essentielles sous Claudius le Gothique et sous Aurelianus, mais cette fois-ci toujours accompagné de la légende *Dacia Felix*.

Le rôle de propagande de tous ces types apparaît donc bien évident.

EINIGE PROBLEME DER PROVINZ DAZIEN WÄHREND DES 3. JAHRHUNDERTS

VON

C. DAICOVICIU

Nachdem die Provinz Dazien im Sommer des Jahres einhundertsechs, d.h. in einer Periode, die für einige Jahrzehnte den Höhepunkt der römischen Macht bedeutete, dem Cäsarenreich einverleibt worden war, sollte sie sechzehneinhalb Jahrzehnte hindurch das allgemeine Los dieses Reiches, insbesondere aber das der Grenzprovinzen in Europa teilen. Diese neue römische Besetzung, die, wie wir wissen, erst nach vielfachen Versuchen in der Vergangenheit, einige noch zur Zeit Julius Cäsars, sie dem Reich einzugliedern oder sie wenigstens zu neutralisieren¹, als einzige europäische Provinz nördlich der Donau erobert worden war, erfreute sich von Anfang an einer besondern Behandlung. Dies ist daraus zu erklären, daß einerseits die volle Ausbeutung ihrer ungeheueren Reichtümer an Dingen und Menschen gesichert werden, andererseits aber ihre Stellung zu einem mächtigen Bollwerk für die älteren römischen Besitzungen im europäischen Südosten ausgebaut werden sollte. So sind sowohl die Maßnahmen, die nach und nach im Hinblick auf die Organisation des nördlich der untern Donau eroberten Gebietes getroffen wurden, leichter zu verstehen als auch die fieberhafte Tätigkeit, es militärisch und wirtschaftlich zu kräftigen. Heute weiß man — dank einiger archäologischer aber vor allem epigraphischer² Entdeckungen — daß die Eroberungen Trajans nördlich der Donau ein viel ausgedehnteres Gebiet umfaßten als das der zukünftigen Provinzen Dacia Superior und Inferior³ und daß nicht dies ganze Gebiet in

¹ Vgl. darüber meine Darstellung in *Istoria României* (Die Geschichte Rumäniens) Bd. I, Bucureşti, 1960, S. 285 ff.; vgl. auch C. Daicoviciu, *Dacia Capta* in *Klio* 38 (1960), S. 174 ff.

² Im besondern das von B. Gerov in *Klio* 37 (1959), S. 196—216 veröffentlichte militärische Diplom aus Bulgarien. S. auch meine obengenannten Arbeiten, dazu noch C. Daicoviciu, *Dacica* in *Homages to Albert Grenier*, Bruxelles, 1962, S. 470 ff.; C. Daicoviciu u. D. Protase, *Un nouveau diplôme militaire de Dacia Porolissensis* in *JRS* 61 (1961), S. 63 ff.

³ Dieses von Trajan nördlich der Donau eroberte Gebiet umfaßt auch Muntenien (das Gebiet östlich des Alt) und wahrscheinlich auch den Süden der Moldau, also den Teil, den die bekannte Inschrift (AÉp. 4 (1934) 2) — mehr oder weniger berechtigt — als *universa Dacia* bezeichnete.

der Provinz Dazien organisiert war. Ein Teil des von Trajan unterworfenen Gebietes war zunächst tatsächlich an die Provinz Moesia Inferior, ein anderer an Moesia Superior angeschlossen worden. Erst zu Beginn der Herrschaft Hadrians gelangte man dank und infolge gewisser besonderer Umstände dazu, neben der eigentlichen Provinz Dazien auch ein anderes Dazien — *Dacia Inferior* (in den wohlbekannten späteren Grenzen) zu schaffen¹. So wurde das innerhalb des Karpatenbogens gelegene Dazien zu *Dacia Superior*, während man dagegen auf das ganze Gebiet östlich des Alt (Muntenien u. Moldau) verzichtete, das ein von den Truppen der Nachbarprovinzen (*Dacia Sup.* u. *Inf.* und *Moesia Inf.*) scharf kontrolliertes Gebiet blieb, das — nach einem Ausdruck Mommsens — einem Terrain ähnelte, das unter den Kanonen eines Festungskommandanten liegt². Ebenso veranlaßte die Sorge um eine bessere Verteidigung gegen die Einfälle der Barbaren, aber auch eine auf die Zukunft ausgerichtete Politik, die Errichtung einer Provinz *Dacia Porolissensis*³, wahrscheinlich im Jahre 124, sowie die Reorganisation vom Jahre 158 und 168.

Die dem eroberten Dazien zugewendete vermehrte Aufmerksamkeit erklärt auch seine organisierte Kolonisierung *ex toto orbe Romano* (wie es scheint, aus etwa zwanzig Provinzen des Reiches, einschließlich Italiens), wodurch die Verwertung seiner Reichtümer gesichert wurde, aber auch seine Ausstattung mit ungewöhnlich zahlreichen Lagern und Truppen, die dazu bestimmt waren, sowohl die Herrschaft als auch die ergiebige Ausbeutung zu garantieren. Alles dies trägt zur Eingliederung Daziens in das Leben des Reichs, zu seiner verhältnismäßig raschen Romanisierung in höchstem Maße bei. Die Geschichte und das Schicksal Daziens, das im Rahmen des Reichs eine spezifische Situation hatte — sei es, weil es die letzte dem Reich definitiv einverleibte Provinz war, sei es wegen seiner in das Herz des *barbaricum* vorgeschobenen Stellung, wobei es nur durch *Dacia Inferior* direkt mit der römischen Welt verbunden war — bietet im Rahmen dieser Welt einen besonderen Aspekt. Dieser *eigenartige Aspekt* sollte für Dazien als römische Provinz sowohl seine guten, positiven Seiten aber auch seine negativen Folgen haben. Die Gründung von Städten in einem Tempo, das sich in der zweiten Hälfte des zweiten Jahrhunderts steigert, der starke Münzverkehr, der schon in der Periode Trajan-Hadrian beginnt, die massive Ausbeutung seiner Minen aller Art (im besondern der Goldvorkommen) beweisen neben anderen wirtschaftlichen und militärischen Maßnahmen die *außergewöhnliche* Behandlung, der sich diese peripherische Provinz von seiten der Regierung erfreute.

Die Rolle, die man Dazien durch seine Eroberung für die *Verteidigung der Donaulinie* zuwies, geht sowohl aus der ursprünglichen Einverleibung des ganzen dazischen Territoriums nördlich der untern Donau in das römische Reich, als auch aus den nachträglichen Versuchen klar hervor, zwischen ihm und Pannonien eine neue Provinz, Sarmatien, zu schaffen, worauf auch die Absichten eines Kaisers wie Marcus Aurelius und Maximinus Thrax im 3. Jahrhundert hinzielten⁴.

Aber diese Rolle eines *propugnaculum imperii*, die ihm eine relativ rasche und bemerkenswerte Blüte verleiht, verursacht auch, daß Dazien eine stürmische

¹ Vgl. die oben zitierten Arbeiten; zur Frage der Organisation von *Dacia Inf.* und seiner Gouverneure s. jetzt die Klarstellungen von R. Syme, *The Wrong Marcianus Turbo* in JRS 63 (1963), S. 87 ff.

² *Röm. Gesch.* VII, S. 115; vgl. Fr. Kiechle in *Historia*, XI, Wiesbaden (1962), S. 191.

³ S. C. Daicovicu-D. Protase, JRS, a.a.O.

⁴ H.A. *Maxim. dao*, 13: eine Eroberung, die *usque ad Oceanos* hätte gelangen sollen *si uizisset*.

Geschichte hat, von der die epigraphischen und archäologischen Dokumente Zeugnis ablegen, wobei von Kriegen erfüllte Perioden mit solchen friedlicher Entwicklung — natürlich in den Grenzen der von Gärungen und sozialen Widersprüchen erfüllten Sklavenhalterordnung — abwechseln.

Das für das ganze Reich verhängnisvolle 3. Jahrhundert (*fata imperii urgent*) sollte in der Tat auch das Schicksal der Provinz Dazien bestimmen. Dies Schicksal sollte seinen Höhepunkt in jener sehr frühen, aber, wie wir glauben, trotzdem gerechtfertigten Aufgabe der trajanischen Eroberung finden. Die Staatsführung Roms hatte sich — nach verzweifelten und bis zuletzt vergeblichen Anstrengungen, die Provinz zu halten — davon überzeugt, daß die Behauptung dieser Eroberung keinen Zweck mehr habe, daß man vielmehr durch ihre Preisgabe eine Konsolidierung des übrigen Reichs in diesen Teilen Südosteuropas leichter werde zustandebringen. Diese Lösung *in extremis* war umso empfehlenswerter, als auch Zeichen der Unzufriedenheit mit der sozialen Lage innerhalb der Provinz die Regierung des Reiches vor schwierige Entscheidungen stellten.

Wir wollen versuchen, die Geschichte der Provinz Dazien während des 3. Jahrhunderts bis zu seiner Aufgabe durch Aurelian im Lichte dieser Erwägungen zu betrachten, wobei wir die spezifischen Probleme dieses römischen Erdenwinkels mit besonderem Nachdruck betonen wollen.

Nach dem Sturm der Markomannenkriege tritt auch in Dazien eine relative Ruhe ein, obwohl die bedrohliche Nähe der germanischen Stämme Besorgnis hervorruft und zu Maßnahmen drängt. Unter Septimius Severus wird jedenfalls Hadrians altes Munizipium Drobeta zur Kolonie, sechs ländliche Zentren aber werden in den Rang von Munizipien erhoben (Potaissa, Dierna, Ampelum, Porolissum, Apulum II und wahrscheinlich Malva, von denen zwei, Potaissa u. Porolissum, in dem nördlich gelegenen Dacia Porolissensis liegen, Ampelum aber im Zentrum des Goldbergwerksgebietes), wodurch die Gesamtzahl der dazischen Städte auf zehn steigt (vier Kolonien und sechs Munizipien). Die Ausbeutung der Eisengruben durch *conductores* reorganisiert ebenfalls Sept. Severus.

Die Gefahr von außen droht unmittelbar, und Sept. Severus zögert nicht, an die Verstärkung der Grenzen heranzugehen: die Altlinie wird durch einen östlicher gelegenen parallelen Limes (Limes Transalutanus) befestigt, und einige Arbeiten an den bereits bestehenden Lagern werden wahrscheinlich ebenfalls von ihm angeordnet. Es ist nicht ausgeschlossen, daß noch unter seiner Herrschaft und vor Ende des zweiten Jahrhunderts die Angriffswelle an der Nordwest- und der Nordgrenze Daziens zugleich mit den Überfällen auf die beiden Pannonien begann¹. Es handelt sich dabei sowohl um die Quaden und andere Germanen (Vandalen), aber auch um die freien Daker, die oft mit den Karpen verwechselt werden. Es kann sein, daß bei dieser Gelegenheit der Tempel Bel in der Nachbarschaft des Lagers von Porolissum abbrannte, der dann zur Zeit Caracallas (wahrscheinlich noch im Jahre 212) von Numerus Palmyrenorum Sagitt. wieder aufgebaut wurde². Es gibt aber keinen Beweis, der eine solche Annahme stützen könnte.

¹ So L. Barkóczy, *Intercisa*, II (Archaeolog. Hung., 36 (1957), S. 517) u. J. Fitz, Arch. Ért. 2, 1961, S. 181—182. Für Dazien liegen aber keine greifbaren Beweise vor.

² Die Inschrift ist von A. Stein in *Anuarul Comisiei monumentelor istorice din Transilvania* (Jahrbuch der Kommission für die historischen Denkmäler Siebenbürgens), Bd. V, 1942, S. 3 f. veröffentlicht worden; vgl. auch C. Daicoviciu, *Contributi alla storia della Dacia romana* in „Atti del III Congresso Intern. di Epigr. Greca e Latina“, Roma, 1959, S. 188 ff.

Der tatsächliche Angriff aber wird erst beim Tode von Sept. Severus entfesselt. Das Jahr 212 ist jedenfalls das Jahr der Schlachten an den Nordgrenzen Daziens (und der beiden Pannonien), die vielleicht auch im Jahre 213 einige Monate andauert haben.

Diese Kämpfe sind mit ihren interessanten Episoden, die sich in Inschriften und antiken historischen Texten (z. Teil auch in archäologischen Quellen) widerspiegeln, in der Geschichtsliteratur und in Spezialarbeiten ausführlich behandelt worden, ohne daß man den Verlauf und alle Einzelheiten dieser Kämpfe genau hat festlegen können¹.

Für die Geschichte Daziens müssen noch die Fragen erhellte werden, wie die Anwesenheit des Kaisers Caracalla im Norden Daziens (in Dacia Porolissensis) zu erklären ist und in welchem Ausmaße sich die Kampfhandlungen auf die Provinz Dazien auswirkten, die in der Nähe ihrer Grenzen geführt wurden.

Was das erste Problem anbelangt, wurde (und wird auch jetzt noch) allgemein angenommen, daß der Besuch Caracallas in Dazien (und in Pannonien) im Jahre 214 stattgefunden habe². Eine aufmerksamere Prüfung der Quellen widerlegt jedoch diese Datierung. Tatsächlich spricht keine einzige Quelle für das Jahr 214, während 213 als Jahr des Aufenthaltes in Dazien (und Pannonien) sich sowohl auf einige beweiskräftige Inschriften als auch auf den authentischen Kern aus Hist. Aug. *Vita Caracallae* stützt, wodurch wieder diese Sammlung von Kaiserbiographien wenigstens teilweise rehabilitiert wird. Weder Dio Cassius noch Herodian sind für die Feststellung der exakten Chronologie von Nutzen³.

In der Tat lassen die bisher an drei Toren des Lagers von Porolissum gefundenen Bauinschriften⁴ wie auch die Widmungsinschriften für Caracalla und Iulia Domna⁵ keinen Zweifel daran zu, daß sowohl die Arbeiten am Lager als auch die Einweihung des *Reiterstandbildes* des Kaisers und der *Büste* der Kaiserin-Mutter Iulia

¹ Eine Aufzählung dieser Arbeiten mit ihren verschiedenen Meinungen oder Vorschlägen in bezug auf schwer feststellbare Details kann hier nicht erfolgen. Wir werden uns auf die neuesten Spezialarbeiten beziehen, die sich im besondern mit den die Provinz Dazien betreffenden Ereignisse befassen.

² Dies ist die Meinung sowohl einiger älterer Forscher, wie W. Reusch, *Der historische Wert der Caracallavita in den Scriptores Hist. Augustae*, Leipzig, 1931 (Klio-Beiheft 24), S. 34; Rohden, in RE, II, 2447, Ritterling in Arch. Ért. 27, Budapest, S. 80 f.; A. Alföldi, *Buda-pest története*, I, S. 299 etc. sowie auch von einigen jüngeren: J. Fitz in mehreren Arbeiten, von denen wir die 1961 in Accademia d'Ungheria in Roma. Quaderni di docum. Anno II, Nr. 2, S. 5—21 unter dem Titel *Il soggiorno di Caracalla in Pannonia nel 214* zitieren wollen; dieselbe Meinung vertreten in Acta Arch., XIV, 1—2, (1962), S. 101 ff.; M. Macrea in Studii și cercetări de Istorie Veche (SCIV), VIII (1957), S. 240—241 (vgl. auch *Istoria României*, Bd. I, S. 454); Iosef Dobias in Historica, III (Praha, 1961), S. 36, IV (Praha, 1962), S. 50; vgl. auch seine zusammenfassende Arbeit *Dějiny Československého území před vystoupením Slovany*, Praha, 1964, S. 273 f.

³ Für das Datum 213 haben sich ausgesprochen: Fr. Altheim, *Die Soldatenkaiser*, S. 80; A. Degraasi, *Scritti vari*, I, S. 556 wie auch ich selbst in RE, XX s.v. *Porolissum*; vgl. auch *La Trans. dans l'Antiquité*, Bukarest, 1945, S. 168. Derselben Meinung ist auch L. Barkóczi in Arch. Ért., 1944—45, S. 181: Ende 213.

⁴ Eine von mir in Dacia, VII—VIII, Bukarest, 1937—1940, S. 326, Nr. 7 a, veröffentlicht, die andern beiden von M. Macrea in SCIV, VIII, (1957), S. 222 f. Vgl. L. Barkóczi, *Intercisa*, II, S. 518/9, Anm. 188.

⁵ Vgl. M. Macrea, a.a.O., S. 227 f.

Domna in Gegenwart des Kaisers und der Iulia Domna¹ im Jahre 213 zwischen dem 1. Januar und dem Oktober desselben Jahres² stattgefunden haben.

Aus dem gleichen Jahr (213) datieren auch die dem Caracalla von den Truppen im Lager von Ilişua gewidmeten Inschriften (CIL, III, 795, 796), und wir hegen gar keinen Zweifel, daß die Inschrift auf dem *Sockel einer Statue des Kaisers* im Lager von *Bucium* ebenfalls aus dem Jahr 213 stammt, obwohl sich eine Datierung wie die obigen nicht erhalten hat. Kennzeichnend ist das massive Vorhandensein von solchen Widmungsschriften gerade im Norden der Provinz, ein sicheres Zeichen für die Anwesenheit Caracallas inmitten dieser Truppenkörper und wahrscheinlich auch ihrer Dekorierung anlässlich der Kämpfe. Natürlich ist auch die Ausführung von Arbeiten an den Lagern der betreffenden Truppen nicht ausgeschlossen³. Von den Kämpfen aus den Jahren 212 zeugt die Inschrift CIL, 4452 (11093) aus Carnuntum und von der Anwesenheit Caracallas' in diesen Gefilden im Jahre 213 die Inschrift aus Intercisa (*Intercisa*, I, Nr. 338, S. 270)⁴. Aber selbst die Reorganisation der Provinz Pannonien Inf. fällt nach Rohden (RE) in das Jahr 213 und nicht 214. Gegenüber diesen epigraphischen Beweisen erzeigt sich keine einzige Inschrift⁵ als beweiskräftig für die Anwesenheit Caracallas'

¹ Die Formel *Imperator... fecit* in den drei Inschriften an den Toren gibt an, daß die Arbeiten unter der direkten Aufsicht des Kaisers und nicht auf Veranlassung des Gouverneurs, oder des Prokurators ausgeführt wurden. Daß der Kaiser von seiner Mutter begleitet war, behauptet A. Calderini, *I Severi. La crisi dell'impero nel III secolo*, Bologna, 1949, S. 95 (zitiert nach J. Fitz, *L. Alfenus Avitianus*, István Király Muz. Közleményei S.A., nr. 10, Székesfehérvár (1960), S. 9 und ders. *Il soggiorno...* S. 11).

² Wir können die Meinung M. Macrea nicht völlig teilen, daß durch die drei Bauinschriften der Ausbau des ganzen Lagers von Porolissum in Stein bewiesen werde, sondern glauben, daß sie sich auf eine gründliche Wiederherstellung der Tore beziehen. Vgl. auch Barkóczi, *Intercisa*, II, S. 518–519. Bezüglich der zweimaligen Wiederherstellung eines Torturms auf der Ostseite vgl. den Bericht von M. Moga in SCIV, I, 1 (1950), S. 132–133; vgl. auch M. Macrea in *Materiale şi cercetări arheologice*, VII (1961), S. 373. Die erste Wiederherstellung ist nach Moga die zur Zeit des Caracalla (ein „hufeisenförmiger Turm“), die zweite aber ist *später* erfolgt. Ich sehe nicht einmal als erwiesen an, daß die Wiederherstellung in Stein von andern Lagern erst im 3. Jahrhundert erfolgt sei, wie M. Macrea (*a.a.O.*, S. 238 ff.) behauptet. Jedenfalls bedarf die Frage noch eingehender Untersuchungen.

³ Über diese und ähnliche Inschriften, die sich ebensogut in dies Jahr 213 einfügen lassen (obwohl ein Element für die präzise Datierung fehlt), s. M. Macrea, *a.a.O.*, S. 237 ff. und J. Fitz, *Il soggiorno...*, S. 5 f. Auch die Inschrift aus dem Lager von Micia (in Dacia Apulensis) scheint mit Sicherheit aus dem Jahre 213 zu sein (CIL, III, 1378), wie M. Macrea selbst (*a.a.O.*, S. 237) feststellt.

⁴ Vgl. auch J. Fitz, *a.a.O.*, S. 6 und 7. und Acta Arch., XIV (1962), S. 79.

⁵ Die Einweihung des Heiligtums der Dea Nemesis in Aquincum (CIL, III, 10439), am 24 Juni 214 (an dem im Kalender dieser Gottheit, die mit Fors Fortuna gleichgesetzt wurde, geweihten Tag) mit der Formel *pro salute imperatoris* verlangt keineswegs die Anwesenheit des Kaisers in Pannonien, wie J. Fitz, *Soggiorno...*, S. 7 glaubt, wie auch die Wiederherstellung des Tempels des Bel in Porolissum nicht die Gegenwart des Kaisers notwendig macht. Auch die der Dea Syria mit der Formel *pro salute imperatoris* geweihte Inschrift von Napoca aus dem Jahr 214 (S. A. Buday, in *Dolgozatok, Kolozsvár-Cluj*, IV, (1913), S. 255; vgl. auch G. Barbieri, *L'Albo senatorio da Sett. Severo a Caracalla*, Nr. 357, Roma, 1952, S. 87 und I. I. Russu, in *Materiale şi cercetări arheologice*, VI, 1959, S. 877) kommt selbstverständlich nicht in Betracht. Auch die Inschrift von Aquincum, sicher aber die von Napoca muß m.E. mit der Orientreise des Kaisers in Verbindung gebracht werden, was das Auftauchen des Legaten M. Perpetuus in der Inschrift von Napoca erklärt.

in Dazien im Jahre 214. Das Datum des Jahres 213 für den Aufenthalt des kaiserlichen Paares in Dazien ist hingegen auch von der *Vita Caracallae* bezeugt¹.

Aus der Rekonstruktion der echten Überlieferung der *Caracallavita*, die W. Reusch (*a.a.O.*, Kap. 5, 1, S. 64) vorgenommen hat und die durch epigraphische Daten bekräftigt wird, geht die nachstehende Folge der Ereignisse klar hervor.

Caracalla geht nach Germanien durch *Gallien* im Herbst 212 (*Galliam petit*). Er *bereitet* eine Reise in den Orient *vor* (*dein ad orientem profectionem parans*), *gibt* aber den Plan *auf*, und *verbleibt* (für längere Zeit — *resedit*) in Dazien (*omisso itinere in Dacia resedit*)². Darauf folgen die Siege in Rätien und die Kämpfe mit den Germanen *nach* dem 11. August 213³. Den Titel Germanicus Maximus und imperator III nimmt er im Oktober 213, nach der Unterwerfung der Germanen, an⁴. Es ist nicht sicher, aber sehr wahrscheinlich, daß er den Winter 213/214 in Rom zugebracht hat. In den Orient bricht er erst im Frühling 214 auf und zieht durch Thrazien (*per Thracias... iter fecit*), ohne noch einen Umweg über Dazien zu machen: „...μηδὲν ἔτι τῆς Δακτίας φροντίσας“ wird bei Dio Cassius, 77, 16 gesagt (s. auch die Fußnote 1)⁵.

Aus Obigem ergibt sich, daß der Kaiser Caracalla, nachdem er den Plan einer Orientreise aufgegeben und in das Jahr 214 verschoben hatte, sich im Jahre 213 in Dazien, u. zw. in Dacia Porolissensis aufhielt, wo er bis zum Aufbruch gegen die Germanen in der ersten Augushälfte verbleibt. Während dieser gleicher Zeit hat die Einweihung der Denkmäler von Porolissum stattfinden können, ob sie nun in demselben Jahr ausgeführt oder schon im vorigen Jahr angefangen worden sind. In demselben Jahr kann irgendwo (vielleicht gerade in Dacia Porolissensis) auch die Szene mit dem Quadenkönig Gaiobomarus (Gaviomarus) stattgefunden haben⁶. Als Stütze für das von mir vorgeschlagene Datum des Besuches von Caracalla im Zusammenhang mit der Absetzung des Legaten (s. weiter u.) dient auch die jetzt sichere Tatsache, daß im Jahre 214 *cos III Daciarum* L. Marius Perpetuus war (S. G. Barbieri, *L'Albo senatorio da Sett. Severo a Caracalla*, Roma, 1952, S. 57, Nr. 357; vgl. auch I. I. Russu, in *Materiale și cercetări arheologice*,

¹ Ein Aufenthalt des Kaisers in Pannonien wird von keiner literarischen Quelle erwähnt. Aus der Erzählung des Dio Cassius (77, 16): „Dann kam er nach Thrazien ohne weiter an Dazien zu denken. Er setzte über den Hellespont...“ (d.h. 214) — ergibt sich, daß der Kaiser *vorher* (213) in Dazien gewesen war und hierher noch einmal hätte zurückkehren müssen. Wie es scheint, weist der Text des Dio Cassius eine Lücke auf, denn er hatte nicht von Dazien gesprochen. Die Nachrichten Herodians sind vollkommen vage und für unseren Fragenkreis nicht beweiskräftig.

² *Profectionem parans*, nicht *iter faciens*. *Omisso itinere* nicht *intermisso itinere*. (Bezügl. der Bedeutung dieser Wörter vgl. die Wörterbücher.)

³ *Acta Fr. Arv.* vom 11. August (CIL, VI, 2086). Vgl. Reusch, *a.a.O.*, S. 29.

⁴ *Et cum Germanos subegisset, Germanicum se appellavit* (Reusch, *a.a.O.*, S. 64). Vgl. M. Macrea, *SCIV*, VIII, (1957), S. 212.

⁵ Keinerlei Information berechtigt uns anzunehmen, der Weg des Kaisers in den Orient im Jahre 214 habe durch den Norden der Provinzen Pannonien und Dazien geführt. Der Weg scheint über die untere Donau geführt zu haben. (Istros sagt Herodian, IV, 7, 2). Ob die Kämpfe mit den freien Dakern (den Karpen?), von denen er Geiseln erhielt (s. *Vita Car.*, 10, 6 und Dio Cassius, 78, 27, 5), bei dieser Gelegenheit oder schon im Jahre 212/13 stattgefunden haben, bleibt ungeklärt.

⁶ Über diese Szene s. Dobiaš in *Historica*, III, S. 47 f. und *Đejini Československého...*, S. 273 ff. Für die Aburteilung des Quadenkönigs und für die Aktion Caracallas zur Aufwiegung der Markomanen gegen die Vandalen paßt das Jahr 213, d.h. gleich nach Beendigung der Kämpfe im Jahr 212, besser als das Jahr 214.

VI, 1959, S. 877). Dieser Marius Perpetuus hat wohl den abgesetzten, nach einer kurzen Amtsdauer von Ulpius Victor in den ersten Monaten von 213, schon im gleichen Jahr ersetzt (Vgl. A. Stein, *a.a.O.*, S. 3–10).

Nach Klärung der Frage des Datums von Kaiser Caracallas Besuch in Dazien bleibt uns noch übrig zu erwägen, welches der Anlaß für diese Inspektion war. Es unterliegt keinem Zweifel, daß nördlich der Grenzen von Pannonien und Dazien rege Bewegungen der „barbarischen“ Stämme stattfanden. Wenn sie auch für Pannonien ernstere Folgen hatten, so darf ihre Gefährlichkeit für Dazien nicht übertrieben werden. Die Anwesenheit des Kaisers in diesen Gegenden hat mehr den Anschein eines Besuchs mit dem Zweck, sowohl gewiße Beziehungen zu den Nachbarstämmen der Provinzen zu regeln, als auch eine bessere Organisation der Verteidigung für eine bedroht erscheinende Zukunft in Angriff zu nehmen. Bei dieser Gelegenheit mag auch die Reorganisierung der Provinz Pannonia Inferior angeordnet worden sein. In Dazien scheint bei derselben Gelegenheit die Beseitigung des konsularischen Gouverneurs der drei Dazien, dessen Name auf der Inschrift bezüglich der Wiederherstellung des Tempels Bel (s.o., S. 237) ausgemerzt worden ist, angeordnet worden zu sein. Dürfen wir vielleicht daran denken, daß einer der triftigsten Gründe, der Caracalla veranlaßte, seine Orientreise aufzuschieben gerade die Notwendigkeit war, die infolge der unloyalen Haltung und der Verurteilung des gewesenen Legaten in Dazien entstandene Situation zu normalisieren? Aus den bisher bekannten Münzfunden kann man weder in Dacia Porolissensis noch in einem andern Teil der ganzen Provinz eine Panik feststellen. Die zivile Ansiedlung neben dem Lager der V. Mazedonischen Legion, Potaissa, ein altes dakisches Dorf, das von Sept. Severus zum Rang eines Munizipiums erhoben worden war, wird nun von Caracalla zur Kolonie gemacht. Die Münzfunde auf dem Gebiet dieser Ansiedlung zeigen ein Aufblühen ihres Wirtschaftslebens, das schon unter Hadrian beginnt und seinen Höhepunkt unter Alex. Severus erreicht. Die Reise des Kaisers zusammen mit seiner Mutter hat neben diesem offiziellen Charakter auch den Anschein einer dynastisch-politischen Demonstration nach den Vorkommnissen im Hause der Severer.

Die nächste Periode, besonders die bis zum Tode des Alex. Severus (235), verläuft ruhig. Aus der Zeit dieses Kaisers und bis zum Tode Gordians (244) stammen die wenigen Inschriften, die von den *beneficiarii curam agentes stationis Sami cum reg. Ansamensium* an der Nordgrenze von Dacia Porolissensis am Someş sprechen¹. Ihr Zusammenhang mit der Errichtung der Militärzonen an der Grenze durch Alex. Severus und mit der Zuteilung von Grundstücken an Soldaten in dieser Grenzzone und mit der Organisation der *ciuitas Ansamensium* erscheint mir am plausibelsten. Aus den Beinamen einiger Truppenkörper in Dazien (z. B. der Legio XIII g. Severiana), kann man die Teilnahme einiger Abteilungen dieser Einheiten an den Kämpfen außerhalb der Provinz folgern.

Solche Aufgaben erfüllen die Abteilungen der zwei dakischen Stammlegionen auch in andern Zeitpunkten des dritten Jahrhunderts; die letzte scheint die in der Zeit des Victorinus (268–270) gewesen zu sein (R. Ritterling, RE, XII, 1343 f., 1580 f. und 1721. Vgl. auch J. Fitz, in Acta Arch., XIV, S. 108).

Aber mit Maximinus Thrax wird diese Ruheperiode unterbrochen, und es beginnt ein Abschnitt der Überfälle und Raubzüge innerhalb der Grenzen der

¹ Vgl. C. Daicoviciu, *Contributi* ..., S. 195–196.

Provinz, Kämpfe außerhalb davon mit den Karpen oder den freien Dakern, mit den jazygischen Sarmaten, schließlich auch mit den Goten und, damit verbunden, eine Zeit der inneren Aufstände.

Den Beginn der Unruhen macht, wie es scheint, jene *expeditio Dacisca* unter Maximinus und Balbinus, von der mehrere Inschriften sprechen, wobei unter andern Kämpfen einer *ad flumen Marisum*¹ stattgefunden haben soll. Die Karpen — denn um diese handelt es sich — die zusammen mit den Goten ihren allgemeinen Angriff gegen Moesia Inferior gerichtet hatten, unternahmen, wie man sieht, auch einige Streifzüge in die östlichen Teile Daziens, zweifellos um die römischen Truppen von hier festzuhalten. Trotzdem werden im Norden und im Süden der Provinz im Jahre 236 Straßen gebaut oder ausgebaut (CIL, III, 8060, 14216—19). Nach einer Pause von einigen Jahren erklärt das Concilium III Daciarum unter Gordian (im Jahre 241) in Sarmizegetusa seinen Dank und seine Ergebenheit dem Kaiser gegenüber (CIL III, 1454).

Die gleiche Strategie wiederholt sich unter Philipp dem Arabern. Das Vorspiel bildet der Einfall der Karpen in Moesia Inf. im Jahre 242, den Höhepunkt aber der zwischen 245—247. Das Hauptziel des Angriffs war wieder — nach dem Zeugnis des Zosimos (I, 20) — Moesia Inferior. Kaiser Philipp der Araber kommt selbst aufs Schlachtfeld (Ende 245) und wendet die Gefahr nur mit schwerer Mühe ab. Die für den Sieg gemachten Anstrengungen waren bemerkenswert, wobei auch Truppenabteilungen aus anderen Provinzen herangebracht wurden.

Die Folgen dieser Einfälle waren zweifellos schwer für Dazien, ohne aber katastrophal zu sein. Im nördlichen und östlichen Dazien wiederholten sich wahrscheinlich nur die gleichen Streifzüge wie vorher. Von den Gebieten Daziens wurde Oltenien am meisten von diesen Angriffen betroffen, die aus der Ebene Munte-niens kamen. In dieser Zeit fällt vielleicht auch die Flucht der Mutter des Galerius aus Transdanubien². Von einer Absicht, Dazien aufzugeben, kann nicht

¹ S. Arch. Ért., 1944—1945, S. 180 ff. und C. Daicoviciu, *La Trans. dans l'ant.*, Buk., 1945, S. 168; darauf bezieht sich auch die Inschrift CIL, III, 3660 (Dessau, 2308); vgl. auch Arch. Ért., 27, (1907), S. 237. S. auch Ritterling, RE, XII, 1939 und 1473. Bezüglich der Anwesenheit der Karpen in dieser Zeit nördlich von Dacia Porolissensis, siehe L. Barkóczi, in Arch. Ért., 1944/45, S. 180 und *Intercisa*, II (Arch. H. 36), S. 517.

² Die ältere und neuere Bibliographie s. bei B. Mitrea in *Nouvelles Études d'Histoire*, I, Bukarest, 1955, S. 149—160. Vgl. auch *Ist. Rom.*, I, S. 456 f. und C. Daicoviciu, *La Trans. dans l'ant.*, S. 170 f. Mit diesem Krieg steht auch jenes berühmte *castellum Carporum* im Zusammenhang, das in einer Inschrift aus Intercisa (Pannonien) erwähnt wird, dessen Lokalisierung aber unsicher bleibt. S.S. Soproni, in *Folia Archaeol.*, XV, Budapest, (1963), S. 43 f., wo viele Hinweise auf die Ereignisse dieser Zeit gegeben werden. Der Krieg wurde hier *bellum Dacicum* genannt, obwohl die Karpen der Feind waren.

Wir wissen nicht sicher, ob das *castellum Carporum* der Inschrift von Intercisa das gleiche ist wie das *φρούριον* bei Zosimos, I, 20, in das sich die Karpen angesichts des römischen Angriffs geflüchtet hatten, es ist aber *wahrscheinlich*. In diesem Fall muß es im Süden der Moldau, in der Nähe des Istros lokalisiert werden. Wir sind weder mit der Richtung noch mit den katastrophalen Ausmaßen einverstanden, die Mitrea den Angriffen auf Dacia Apulensis und Porolissensis zuschreibt, wobei er sich auf die unsichere Grundlage der zur Zeit Philipps des Arabers vergrabenen Schätze stützt. Die Behauptung Mitrea's muß mit großer Zurückhaltung aufgenommen werden. Es kann weder von einer Eroberung der Stadt Apulum auf Grund der Inschrift CIL, III, 1054, noch von einer solchen der Lager im Norden von Dacia Porolissensis die Rede sein (s. auch M. Macrea in An. Inst. St. Clasic, III, S. 278—279 und D. Protase in SCN, II, 1958, S. 490—491). Für die Angriffe gegen *Oltenien*, s. D. Tudor, *Oltenia romană*, Bukarest, 1958, S. 34—35. Die neuesten Entdeckungen beweisen diese Feststellung. Vgl. D. Tudor in *Latomus*, XXIII, 2, 1964, S. 229.

die Rede sein (s. S. 242, Anm. 2). Die Provinz erholt sich. Sarmizegetusa errichtet dem Kaiser im Jahre 247 ein Standbild, in Napoca und Porolissum aber werden ihm und seiner Familie zu Ehren — sehr wahrscheinlich *zur Zeit des Feldzuges* (der Kaiser führt den Titel Procos) — Inschriften angebracht. Noch während seines Aufenthaltes in Dazien verleiht Philipp der Araber der Provinz Dazien das Recht, Münzen zu prägen (246), wobei sich die Münzstätte in Viminacium, oder, wie M. Macrea meint (An. Inst. St. Cl., III, Cluj, 1941, S. 281) in Dazien (Apulum oder Sarmizegetusa) aber mit in Viminacium hergestellten Matritzen befand. Der Grund dafür muß in wirtschaftlichen, aber auch in propagandistischen Überlegungen gesucht werden. Romula im Süden Daziens auf dem rechten Ufer des untern Alt wird mit Mauern befestigt (248) und (wie wir noch immer behaupten) ebenfalls von Philipp dem Araber in den Rang einer Kolonie erhoben. Diese Befestigung mit Mauern wurde zweifellos auch durch die Überlegung diktiert, daß man früher oder später auf den transalutanischen Limes werde verzichten müssen (s. S. 244, Anm. 4).

Die Frage nach der Aufgabe Daziens wird in der modernen Geschichtsschreibung gleichzeitig mit der Herrschaft des Gallienus (253—268) gestellt. Das Problem ist sehr bekannt, und es erübrigt sich, auf die Details der Diskussion weiter einzugehen¹.

Nach der Invasion der Karpen tritt zwar eine neue Periode der Ruhe ein (die kurze Herrschaft des Decius und die ersten Jahre der des Gallienus). Jetzt wird die Straße zwischen Micia und Apulum wiederhergestellt, Inschriften zu Ehren der Familie des Trajanus Decius werden errichtet, Münzen mit der Legende Dacia und Dacia Felix und mit der Darstellung der *Pax Romana* werden geprägt, das Munizipium Septimium Apulum wird in den Rang einer Kolonie erhoben (*Colonia Noua Apulensis*, II). In Sarmizegetusa (*Vlpia Traiana*) errichtet man dem Kaiser Decius eine Bronzestatue². Wir können nicht wissen, unter welchen Kaisern die Kolonien Malva und Dierna, die im dritten Jahrhundert erscheinen, gegründet worden sind. Für die Lage im 3. Jahrhundert ist es aber interessant zu wissen, daß im Laufe der letzten sechs Jahrzehnte, mit denen wir rechnen können, in Dazien fünf Kolonien (davon vier aus ehemaligen Munizipien) und ein Munizipium (Tibiscum, unter Gallienus selbst) geschaffen wurden. (In der zweiten Hälfte des III. Jahrhunderts zählte Dazien 9 Kolonien und 3 Munizipien).

Dabei darf man aber nicht glauben, daß Dazien in dieser Zeit nicht auch von großen inneren Unruhen und Aufständen erschüttert wurde, die, obwohl sie unbekannt geblieben sind, in jedem Teil des Imperiums ohne Zweifel vorhanden waren. Dazien macht weder unter den Severern noch unter ihren Nachfolgern eine Ausnahme von den für die Donauprovinzen charakteristischen Erscheinungen: eine Zunahme der orientalischen Elemente (das *Ponto-Bithynische* Kollegium in Apulum, das *Collegium Asianorum* in Napoca, das Kollegium von Orientalen in Alburnus Maior, die *Suri negotiatores* in Sarmizegetusa und Apulum usw.), das Entstehen und die Konsolidierung einer Schicht von Eigentümern mit mittelgroßem

¹ S. dazu C. Daicoviciu, *La Trans.*, S. 170 ff.; M. Macrea in *Istoria României*, I, S. 456 ff. S. auch die Inschrift aus Apulum (*Colonia Noua Apulensis*) mit dem als *restitutor Daciarum* begrüßten Decius (CIL, III, 1176).

² Der kürzlich entdeckte Bronzekopf dieser Statue (jetzt im Museum Deva) wurde von O. Floca-Deva mit Traianus Decius identifiziert. Für die freundliche Mitteilung dieses Fundes sei O. Floca auch hier gedankt.

Grundbesitz, das Erscheinen einer Klasse von wohlhabenden Bauern (Veteranen) in den Dörfern, die ihre Schätze in Fällern der Gefahr vergraben. Es unterliegt keinem Zweifel, daß sich zur Zeit des Gallienus (um 254–255, vielleicht auch nachher) eine neue Sturmflut der freien Daker (der Karpen, wie wir glauben) über die römischen Gebiete an der untern Donau ergoß, die auch den Norden der Provinz zum Nebenziel hatte. Hier, in Porolissum war ein Tor des Lagers durch ältere Gedenksteine (einer von Decius) zugemauert worden, die Grabungen aber weisen auf eine zweite Wiederherstellung des Tores auf der Ostseite *nach* der zur Zeit Caracallas hin¹. Mit diesen Kämpfen in Dacia Porolissensis steht auch der von der V. makedonischen Legion in Potaissa in der ersten Hälfte des Jahres 256 erhaltene Beiname *III pia fidelis* im Zusammenhang (der Titel des Gallienus „Dacicus Maximus“ geht, wie wir glauben, auf die Kämpfe mit den Karpen an der untern Donau zurück)².

Aber nicht diese Kämpfe haben einige Historiker dazu bewogen, auf eine Aufgabe Daziens durch Gallienus zu schließen. Die Hauptschuld trägt der Ausdruck *amissa Dacia* bei einigen spätern lateinischen (keinen griechischen) Autoren (Eutropius, Rufius Festus, Iordanes, Orosius, Sex. Aur. Victor). Dazu treten noch zwei bis drei Anzeichen zweiten Ranges, wie die Abordnung von zwei *vexillationes* der dakischen Legionen nach Poetovio zwischen 262 und 268, die Einstellung der Prägung von Provinzialmünzen 256, die geringe Zahl von Inschriften und das kennzeichnende Abnehmen des Münzumschlags.

Heute wissen wir, daß jene *amissio Daciae* unter Gallienus keine grössere Bedeutung besitzt als „die Wiedereroberung“ Daziens durch Constantius Chlorus oder durch Konstantin den Großen, und daß sie sich auf einen teilweisen Verzicht auf „Dazien“ zugunsten der Goten, Karpen und Sarmaten von seiten des Trebonius Gallus oder des Gallienus bezieht³. Es handelt sich um den Verzicht nicht nur auf den Teil von „Großdazien“, der ein Gebiet *extra provinciam* war, aber von Rom scharf überwacht wurde (die Walachei östlich des Alt zusammen mit der südlichen Moldau)⁴, sondern auch um das Abtreten des östlichen Teils der Provinz Dazien (Ostsiebenbürgen). Es ist ein analoger Fall zur *amissio Raetiae*⁵. Tatsache ist, daß die Forschungen das Aufhören der effektiven römischen Herrschaft in diesen östlichen Teilen der Provinz bestätigen. Diese Forschungen bringen dagegen Gegenstände vom Typus der freien Daker (Karpen?) zutage, wie es die Amphore von Mediasch (nicht veröffentlicht) oder die Funde von Mugeni (Rayon

¹ Dasselbe auch in Inlăceni (*Ist. Rom.*, I, S. 463).

² CIL, III, 875, S. E. Pollascheck in Bull. d'arch. et d'hist. dalmate, 56–59 (1954–1957) S. 99 mit Beziehung auf A. Alföldi und M. R. Alföldi in *Limes-Studien*, S. 15–16.

³ Die Verwechselung zwischen Gallus und Gallienus ist ziemlich häufig, wie das gerade A. Alföldi (vgl. C. Daicoviciu, *La Trans.*, S. 184/5 Anm. 1) zeigt. Möglicherweise ist der Vertrag mit den Goten von Gallienus geschlossen worden und Zosimus selbst hat die Verwechselung begangen. S. auch M. Macrea, *Monedele și părăsirea Daciei*, in Anuarul Inst. de Studii Clasiche, Cluj, III, 1941, S. 271 ff.

⁴ Ein „Klientelgebiet“ Roms, das von den „Barbaren“ ständig begehrt wurde. Damit zugleich mag man auch auf den Streifen östlich des Alt verzichtet haben, der unter dem Schutz des transalutanischen Limes effektiv beherrscht wurde. Der Grund mag der gleiche gewesen sein wie für die Aufgabe von ganz Dazien im Jahre 271: die Rettung des Wichtigeren.

⁵ S. E. Manni, *L'impero di Gallieno*, Roma, 1949, S. 17 f. Vgl. auch *Limes-Studien*, Basel, 1959, S. 56 im Zusammenhang mit dem Preisgedicht auf Const. Chlorus und dem Ausdruck *amissa Raetia*.

Odorhei, nicht veröffentlicht) und von Chilia (im Gebiet jenseits des Alt) sind ¹. Meine Vermutung, die Tabula Peutingeriana habe eine Karte (ein Itinerar) zwischen 251 und 271 zum Vorbild gehabt, ist von E. Manni (*a.a.O.*, S. 30 ff.) angenommen und bekräftigt worden.

Von den zweitrangigen Begründungen kann keine mehr aufrecht erhalten werden: die beiden *uxillationes* von Poetovio beweisen die Zurückziehung der Legionen aus Dazien nicht ²; die Einstellung der Provinzmünze ist noch weniger beweiskräftig, die geringe Zahl der Inschriften aber und die Abnahme des Münzumschlages sind allgemeine Erscheinungen dieser Periode in fast allen Provinzen ³.

Die Provinz Dazien bleibt also in ihrem größten und wertvollsten Teil bestehen, bis sie Aurelian aufgibt, trotz der von Claudius und Aurelian und ihren Vorgängern über die Goten und Karpen nördlich und südlich der Donau errungenen Siege und trotz der festen Absicht, sie zu behaupten (Dacia Felix). Das Ereignis trug sich, wie von A. Alföldi festgestellt worden ist, im Jahre 271 zu. Zu den von mir in dieser Hinsicht vorgebrachten zwingenden Beweisen (*La Trans. dans l'Ant.*, Buk., 1945, S. 171 ff.) können wir noch folgendes hinzufügen: der Münzumschlag in Dazien besteht auch noch in der Zeit des Gallienus und nach ihm bis zu Claudius II und Aurelian in Zentren wie Porolissum, Napoca, Aiud (Brucla?), Apulum, Gușterița (neben Sibiu), Romula, Cioroiul Nou (beide in Oltenien) ⁴. In Apulum sind bisher drei Münzschatze bekannt, die bis zu den letzten Prägungen unter Gallienus oder zu den ersten unter Aurelian reichen ⁵, und ein in Oltenien, in der Ortschaft Vișoara, gefundener Schatz, der sich noch unveröffentlicht im Münzkabinett des Altertummuseums in Bukarest befindet, enthält ebenfalls Münzen bis zu Aurelian.

Nichts berechtigt uns, wie wir glauben, zu einem Zweifel an dieser definitiven Aufgabe durch Aurelian. Wie und ob die Evakuierung der Truppen und der Verwaltung in mehreren Etappen stattfand, ist eine Frage, die noch der Beantwortung harret. Es ist andererseits ein genügend geklärter Tatbestand, daß ein Gebietsstreifen auf dem linken Donauufer unmittelbar unter römischer Herrschaft verblieb. Diese Herrschaft verbreitert und verstärkt sich in gewissen Perioden wie in der Konstantins des Großen und Justinianus, wobei gewiß auch Perioden der teilweisen oder vollständigen Aufgabe zur Zeit der gotischen Angriffe oder der hunnischen Herrschaft vorkommen ⁶. Das Auftreten der Slawen an der untern Donau

¹ S. Seb. Morintz in Dacia, N. S., V (1961), S. 395 ff.

² Vgl. neuerdings W. Reidinger, *Die Statthalter des ungeteilten Pannoniens und Oberpannoniens von Augustus bis Diokletian*, Bonn, 1956, S. 142, der das, was Ritterling, Patsch u.a. gesagt haben bestätigt. Vgl. auch J. Fitz in Numizm. Közlöny, 62–63, Budapest (1963–1964), S. 19 f. und 23.

³ S. C. Daicoviciu, *La Trans.*, S. 175 ff. S. auch L. Barkóczy in Acta Antiqua, VII, 1–3 (1959), S. 168 (bezügl. des geringen epigraphischen Materials) und B. Mitrea in Nouv. Ét. d'Hist., I, S. 160 (bezügl. der Einstellung der Provinzmünze).

⁴ S. Ist. Rom., I, S. 464 (M. Macrea). Bezügl. Porolissum (je eine Münze des Decius und des Gallienus) s. C. Daicoviciu, *Problema Continuității in Dacia*, S. 54, Anm. 1.

⁵ Von M. Macrea erhaltene Information. Siehe auch M. Macrea, in AISCL, III, S. 283 ff. Laut einer Arbeit von I. Winkler (im Manuskript) hören die auf dem Gebiet der alten Kolonie gefundene Münzen nach der Statistik mit Philipp dem Araber auf, aber die auf dem Gebiet von Colonia Noua Apulensis gehen bis zu Aurelian.

⁶ Ich begnüge mich in dieser Hinsicht mit einem Verweis auf die Arbeit von D. Tudor, *Oltenia Romană*, Buk., 1958, S. 337–373; vgl. auch meine *La Trans. dans l'ant.*, S. 187 und

setzt aber in der zweiten Hälfte des 6. Jahrhunderts auch diesem römisch-byzantinischen Überrest ein Ende.

Ein Problem, das ziemlich heftige und widersprüchliche Diskussionen hervorgerufen hat, ist der Charakter dieser aurelianischen Evakuierung. Hat diese Evakuierung die ganze Bevölkerung erfaßt oder hat sie sich nur auf die offiziellen Elemente (Heer, Verwaltung) und zweifellos auf einen interessierten Teil, in erster Linie der städtischen Bevölkerung bezogen? Die Entscheidung in dieser Streitfrage hat durch eine mit großer Akribie, aber auch mit viel Leidenschaftlichkeit vorgenommenen Analyse der Texte spätantiker Schriftsteller, der Biographie des Aurelian in der *H.A.*, im besondern des Eutropius nicht gefällt werden können¹. Die Lösung der ganzen Frage, die auch mit dem Problem der Fortdauer der dakischen Bevölkerung oder ihrer Ausrottung durch Trajan eng zusammenhängt, konnte durch das Studium der manchmal so widersprüchlichen und meistens nicht beweiskräftigen Texte in überzeugender Weise auch gar nicht erfolgen. Sowohl auf die eine als auch auf die andere Frage können wir die Antwort nur durch die archäologischen Entdeckungen und durch das urkundliche epigraphische Material erhalten.

Die erste Frage, die Frage nach dem Fortbestand der einheimischen dakischen Bevölkerung unter römischer Herrschaft ist eigentlich als gelöst zu betrachten. Es wurde, wie bekannt, von einigen Historikern behauptet, daß während und nach den beiden Feldzügen Trajans die *gesamte* dakische Bevölkerung ausgerottet, vertrieben oder jenseits der Grenze Daziens als Sklaven verkauft wurde. Diese Theorie läßt sich durch nichts beweisen und sie erscheint in völligem Widerspruch zu den bekannten Verfahren, wie sie im römischen Reiche üblich waren (siehe z. B. Tacitus, *Ann.*, XI, 24, über die römische Politik hinsichtlich der eroberten Völker).

Schon in einigen älteren und neueren Arbeiten² wurde die Haltlosigkeit dieser Theorie an Hand von Tatsachen dargelegt, die in kategorischem Widerspruch dazu stehen. Diese Belege waren geschichtlicher Natur, wie z. B. die während der ganzen römischen Herrschaft durchgeführte Aushebung der jungen Daker für verschiedene Truppenteile des römischen Heeres (Legionen und etwa 12 bis 15 Hilfstruppen) und die Aufstände der unterjochten Bevölkerung gegen die römischen Eroberer besonders in den ersten Jahrzehnten des 2. Jahrhunderts. Das Fortbestehen des dakischen Elements konnte aber auch durch epigraphische Belege nachgewiesen werden (Personen- und Ortsnamen), sowie durch Nachrichten über das religiöse Leben (einige einheimische Gottheiten, die in römischer Form in der *interpretatio Romana* erscheinen). Es fehlte auch nicht an archäologischen Beweisen,

219 f. Es wird das gleiche System wiederholt, das mit Augustus beginnend auch vor der Eroberung Daziens angewendet wurde: Eine Zone der Sicherung nördlich des Flusses mit befestigten Brückenköpfen auf dem linken Ufer. S. dazu C. Daicoviciu in *Ist. Rom.*, I, S. 290–293.

¹ Die Literatur in dieser Hinsicht ist beträchtlich und steht in engem Zusammenhang mit dem Datum und den Quellen der *Historia Augusta*. Ich begnüge mich, auf die letzten größeren, mir bekannten Arbeiten zu verweisen: H. Stern, in *R. Et. Lat.*, XXX (1952), S. 251–284; E. M. Shtajerman, in *VDI*, 1, 1957, S. 233–245; E. Hohl, in *Wiener Studien*, 71 (1958), S. 132–152; J. Straub, *Studien zur Hist. Aug.*, Bern, 1952 und in *Untersuchungen über Zeit und Tendenz der H.A.*, Bonn, 1963, wo auch eine reichhaltige Bibliographie vorhanden ist. Vgl. auch G. Alföldi in *Acta Ant.*, VIII, 1–2 (1960), S. 147 ff. und E. M. Shtajerman, *Die Krise der Sklavenhalterordnung*, Berlin, 1964, S. 19–21.

² Siehe z.B. C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'antiquité*, Bukarest, 1945, S. 104 ff. und *Le problème de la continuité en Dacie*, *Revue de Transylvanie*, VI, Buk., 1940, S. 3–72.

Gräber der einheimischen Bevölkerung, Keramik dakischer Herkunft in römischen Niederlassungen, Geschmeide, Kleidungsstücke und Werkzeuge dakischer Machart usw. Die richtige Auslegung gewisser Szenen der Trajanssäule und gewisser Abschnitte aus den Werken alter Schriftsteller spricht ebenfalls gegen die „radikale und totale“ Ausrottung der unterworfenen Bevölkerung.

Durch weitere Untersuchungen bereits bekannter Quellen und besonders durch neuere — systematische oder zufällige — archäologische Funde ist das Belegmaterial jetzt wesentlich bereichert worden. Es erbringt den unwiderlegbaren Beweis für das Fortbestehen einer zahlreichen bodenständigen dakischen Bevölkerung in der römischen Provinz Dazien. Diese Hinweise bestehen in der Entdeckung zahlreicher *Niederlassungen* und *Gräberfelder* dakischen Charakters, aus der Feststellung gewisser den Einheimischen eigenen Bestattungssitten, die während der ganzen römischen Herrschaft gebräuchlich waren, sowie aus dem Vorhandensein von *Münzschatzen*, die zweifelsohne Eigentum ansässiger Besitzer waren und aus der immer häufigeren und reichhaltigeren Entdeckung von Keramik dakischer Machart sowohl in zivilen Niederlassungen als auch in römischen Truppenlagern.

Die Anzahl dieser Entdeckungen ist schon sehr umfangreich und wächst von Tag zu Tag¹. Sie erscheinen vor allem, jedoch nicht ausschließlich, in Gegenden und Ortschaften bauerlichen Charakters. Alle diese Untersuchungen führen zu der gleichen Folgerung, nämlich, *daß die einheimische Bevölkerung auch unter der römischen Herrschaft auf dem ganzen Gebiet der Provinz fortbestand*.

Ein sprachlicher Beweis belegt außerdem den Fortbestand des dakischen Elements sowie auch das Zusammenwohnen der Daker mit den aus dem westlichen Reich nach Dazien verpflanzten oder zugezogenen Kolonisten. Es ist heute allgemein bekannt, daß die berühmten „dakischen“ Pflanzennamen nicht von Dioskorides selbst in seine Synonymenliste aus dem 1. Jahrhundert u. Z. eingetragen wurden, sondern erst viel später, im 3. Jahrhundert u. Z. Auf diese Weise deutet der gut unterrichtete Thrakologe D. Dečev die Tatsache, daß unter den „dakischen“ Namen auch einige lateinischen und griechischen Ursprungs zu finden sind. Sowohl die einen als auch die anderen wurden in Dazien im Laufe des 2. und 3. Jahrhunderts zusammen mit den authentisch dakischen von den lateinisch oder griechisch sprechenden Kolonisten der Provinz und von den

¹ Bedeutendere Niederlassungen einheimischen Charakters sind: Cristești (Rayon Tirgu Mureș), Cașolț (R. Sibiu), Mugi (R. Odorhei), Lechința de Mureș (R. Luduș), Sfintu Gheorghe-Iernut (R. Luduș), Comălău (R. Sfintu Gheorghe), Obreja (R. Alba), Sava, Sic (R. Gherla) usw. Von den Friedhöfen geto-dakischer Art seien erwähnt: Soporul de Cimpie (R. Turda), Lechința de Mureș (R. Luduș), Cașolț (R. Sibiu), Calbor (R. Făgăraș), Sighișoara, Sebeș usw.; als Münzschatze der Einheimischen seien genannt: Hunedoara, Tibodu (R. Odorhei), Vișea (R. Cluj), Reghin. Siehe die Arbeit von M. Macrea, *Les Daces à l'époque romaine à la lumière des récentes fouilles archéologiques, in Dacia*, N.S., I, 1957, S. 205—220 und D. Protase, *La permanence des Daces en Dacie Romaine* in *Revue Roumaine d'Histoire*, III, 2 (1964), S. 193—211. Vgl. auch M. Macrea, *Dacia sub stăpânirea romană* (Dazien unter römischer Herrschaft) in *Studii*, XV, 1962, 6, S. 1403 ff. D. Protase, *Considérations sur les rites funéraires des Daces, in Dacia*, N.S., VI, 1962, S. 185—190 (mit der Verbreitungskarte dieser Bestattungssitten auf S. 175, Abb. 1) beweist, daß der dakische Grabbrauch auch zu Zeiten der römischen Herrschaft üblich war. Unbegründet erscheint die Zurückhaltung, die der Verf. bezüglich des autochthon-dakischen Charakters der Hügelgrabfelder von Cașolț und Calbor an den Tag legt.

dakisch sprechenden *Eingeborenen mit denen sie zusammen lebten*, gesammelt¹. Die These von der Räumung Daziens nach gewissen, falsch ausgelegten Szenen auf der Trajanssäule und von der Vertreibung oder der Ausrottung der Daker seitens der Römer (auf Grund gewisser nicht schlüssiger alter Texte) ist demnach *eine Sage*, ein Fehlschluß.

Auch die zweite Frage, die der totalen und organisierten Aussiedlung der Provinzialbevölkerung bildet kein Problem mehr. Es gibt heute schlagende Beweise für das Fortbestehen der dakisch-römischen Bevölkerung im alten Dazien, die archäologisch zumindest bis in das 6. Jahrhundert reichen. Dieses Belegmaterial ist instande, jeden Zweifel zu beseitigen und bestätigt, was auch für andere Provinzen des Imperiums unter ähnlichen Umständen bekannt ist, wodurch die Theorie einer totalen Aussiedlung endgültig entkräftet wird. Die neueren und älteren archäologischen Entdeckungen von Siedlungen, Gräberfeldern oder Gegenständen, die zwischen 272 und 450 anzusetzen sind, beweisen, daß eine dakisch-römische Bevölkerung in über 30 Ortschaften² Transsilvaniens fortbestanden hat. Davon sind viele als einstige Niederlassungen aus der Zeit der Römerherrschaft bekannt (die früheren Städte Ulpia-Traiana-Sarmizegetusa, Apulum, Napoca, Potaissa, Porolissum oder die ländlichen Siedlungen und Truppenlager wie: Biertan, Sic, Dej, Veşel, Cristeşti usw.). Im Militärlager von Slăveni (Öltenien) wurde neuerdings ebenfalls festgestellt, daß im 4. Jahrhundert das Leben hier fort dauerte³. Einige dieser Ortschaften können mit Recht als Verwaltungszentren der dakisch-römischen Bevölkerung dieser Zeitspanne betrachtet werden. Die Zahl der Fundstellen aus dem früheren Dazien mit Münzschätzen und einzelnen Münzen aus den Jahren 272—450 u.Z. beläuft sich auf über 150, wovon viele dem 5. Jahrhundert angehören⁴. Eine Reihe von Münzschätzen, deren Hortung von ihren Besitzern schon während der Besatzungszeit begonnen, aber auch nach der Aufgabe der Provinz fortgeführt wurde, beweisen, daß sie der im Lande verbliebenen Provinzialbevölkerung gehörten⁵.

Aus den angeführten Arbeiten ist eindeutig zu entnehmen, daß die meisten Einzelmünzen oder Münzschätze am Ende des 3. und aus dem 4. Jahrhundert aus Bronze sind. Sie verbreiten sich über ein sehr grosses Gebiet und können

¹ Siehe D. Dečev, *Die thrakischen Sprachreste*, Wien, 1957, S. 541 und 564—565. Aus derartiger Quelle stammen u.E. auch die dakischen Namen der Aufstellung von Pseudoapuleius und nicht wie Dečev (*a.a.O.*, S. 541), meinte, aus einer anderen, im 4. Jahrhundert im Dazien Aurelians aufgestellten Sammlung. Über die Anzahl der authentisch dakischen Namen sind die Meinungen verschieden: S. I. I. Russu, *Limba traco-dacilor* (Die Sprache der Thrako-Daker), Ed. Acad. R.P.R., Bukarest, 1959, S. 29—30 und das V. Kapitel seiner Arbeit.

² Sie sind zusammengestellt bei D. Protase, *Vestigiile daco-romanilor în Dacia de după Aurelian* (Die Spuren der Dako-Römer im nachaurelianismen Dazien), Manuskri., 120 S. (im Druck). Eine kleine Zusammenfassung in der Zeitschrift *Tribuna*, 14, Cluj, vom 2.IV.1964. Ein typisches Beispiel ist die vor kurzem ausgegrabene Siedlung von Obreja (eine Ortschaft in der Nähe von Apulum) wo eine autochthone Bevölkerung vom II-ten bis zum IV-ten Jh. ununterbrochen nachgewiesen ist. Für die dakisch-römische Bevölkerung, die für das 4. Jh. durch die Bestattungssitten belegt ist, siehe nun D. Protase, *Considérations sur les rites funéraires* . . . S. 193—196.

³ Siehe D. Tudor in *Latomus*, XXII, 1963, S. 242.

⁴ Siehe ihre Liste bei K. Horedt, *Contribuții la Istoria Transilvaniei în sec. IV—XIII*, Bukarest, 1958, S. 11 ff. und neuerdings bei D. Protase, *Vestigiile* . . .

⁵ Siehe D. Protase, *Vestigiile* . . . Das Vergraben von Schätzen spricht jedenfalls auch in diesem wie in anderen Fällen für eine stabile Bevölkerung und verrät die Absicht an Ort und Stelle zu verbleiben (M. Macrea, *AISCL*, III, 306).

deshalb nicht Wandervölkern angehören, sondern müssen Eigentum der armen einheimischen Bevölkerung gewesen sein. Der Geldumlauf hat eigentlich nicht einmal im letzten Viertel des 3. Jahrhunderts aufgehört. Dies wird durch Münzfunde aus mehreren Ortschaften bestätigt, darunter auch Cluj-Napoca, wo 7 solche Münzen in den Ruinen eines improvisierten Gebäudes geborgen wurden.

Eine gewisse Zahl der oben erwähnten archäologischen Funde weist ein altchristlich-lateinisches Gepräge auf und bezeugt dadurch, daß sich die neue, seit den ersten Jahrzehnten des 4. Jahrhunderts offiziell anerkannte Religion, das Christentum, in lateinischer Sprache verbreitet hat und aus den zahlreichen Bischofssitzen rechts der Donau nach Dazien vorgedrungen ist. Links der Donau predigte im gleichen Jahrhundert der berühmte Gotenbischof Wulfila nicht nur in gotischer, sondern auch in *lateinischer Sprache*.

Diese Verbreitung des Christentums in der ehemaligen Provinz Dazien bildet auch den Beweis für das Fortbestehen einer romanisierten Gesellschaft, die den neuen Glauben angenommen hat ¹.

In einigen ehemaligen römischen Mittelpunkten wird die Herstellung einer Keramik provinzialrömischer Machart fortgesetzt (wie z. B. in Apulum und bei Cristești). Die archäologischen Funde aus dem 4. Jahrhundert beweisen in erster Reihe die Anwesenheit der einheimischen Bevölkerung und erst in weiter Linie das Vorhandensein fremder Völkerschaften, die hier durchziehen oder sich vorübergehend in Dazien niedergelassen haben. Die Anzahl dieser Funde wächst ständig. Sogar in der Sintana de Mureș-Tschernjachow-Kultur, die in mehreren Fundstellen durch Gräberfelder oder durch Niederlassungen — sowohl in Transsilvanien als auch in Gegenden ausserhalb des Karpatengürtels — belegt ist, sind immer deutlicher die Elemente einer aus dem 4. Jahrhundert stammenden bodenständigen Bevölkerung zu erkennen, die sich von denjenigen, die für die Goten kennzeichnend sind, klar unterscheiden ².

Nach all diesem bleibt uns nur noch übrig, auf zwei Fragen zu antworten, die sich im Zusammenhang mit der Aufgabe Daziens von selbst ergeben: weshalb war sie notwendig, und wer ist an die Stelle der römischen Herrschaft getreten?

Aus dem in dieser Mitteilung Ausgeführten ergibt sich klar, daß, obwohl die Lage Daziens viel günstiger war als diejenige der Gebiete im Süden der Donau, die ständig Ziel der Einfälle waren, Dazien geopfert werden mußte, damit der östliche Teil des Reiches gerettet werden konnte.

Wie ehemals war Dazien wieder dazu bestimmt, dieses Reich zu retten, diesesmal dadurch, daß es geopfert wurde. Das war der Preis, der gezahlt werden mußte, damit die Donaulinie gehalten werden konnte. Im übrigen entsprach die alte Daseinsberechtigung für ein römisches Dazien den neuen politisch-militärischen

¹ S. C. Daicoviciu in Studii, I, Buk., S. 122—127 und in *Mélanges Marouzeau*, Paris, 1948, S. 119—124. Die neueste Zusammenstellung der altchristlichen Funde befindet sich bei D. Protase, *Vestișile* ... (etwa 15 Ortschaften). Die Bedeutung, die der Verbreitung des Christentums in lateinischer Sprache, für die Romanisierung einer Bevölkerung zukommt, wird von Bruno Migliorini (*Storia della lingua italiana*, 3. Aufl., Florenz, S. 9—10) hervorgehoben.

² S. *Istoria României*, I, S. 688. Vom Gebiet der früheren Provinz Dazien erwähnen wir die Ortschaften Băbeni-Olteț, Almaj (Rayon Craiova), Lazu (R. Craiova), Sintana-de-Mureș, Palatca (neben Cluj), Tirgu Mureș, Lechința de Mureș, Morești, Cipău, Bezid (R. Tirgu Mureș), Reci (R. Sfintu Gheorghe). Die Gegenwart bei Sintana de Mureș des autochthonen Elementes wurde schon von Kovács István, dem Ausgräber des dortigen Friedhofes, hervorgehoben. S. auch C. Daicoviciu, *La Trans. dans l'antiquité*, S. 241 ff.

Prinzipien nicht mehr, wie sie dem Reiche durch eine völlig veränderte äußere Lage aufzuerzungen worden waren. Die allgemeine strategische und politische Lage in Illyrien und Moesien¹ führte schicksalhaft zur *militärischen* Räumung der Trajansprovinz.

Dadurch, daß es geopfert wird, erhoffte man eine bessere Verteidigung des Ostreichs auf der alten, natürlichen Verteidigungslinie der Donau zu ermöglichen (vgl. R. Egger in *Rev. Int. Ét. Balk.*, I (4), S. 344).

Die glänzenden Siege über die Goten, die des Gallienus am Nestus in Thrakien (267), die des Claudius II. bei Naissus² im Jahre 269 (über die verbündeten Goten und Germanen), sowie der durchschlagende Erfolg des Aurelianus im Jahre 271 konnten an dem Schicksal Daziens nichts mehr ändern. Zum letzten Male während des Regierungsantritts Aurelianus³ rühmte sich Dazien auf den Geldmünzen mit der Inschrift *Dacia Felix*. Sicher war dies der aus einem kriegerischen Geiste geborene Ausdruck für die Absicht, *die Provinz zu halten*⁴. Die allgemeine Lage des Reiches erforderte aber zwingend die andere Lösung. So beschließt das in Wahrheit unbesiegte Dazien sein offizielles römisches Leben und läßt die Menschen davonziehen, die bis dahin die Träger dieses Lebens waren: die Soldaten, die Beamten, die städtische Elite und, ohne Zweifel, auch einen Teil der Grundbesitzer⁵.

Was die neuen Herren von Dazien anlangt, ist die Antwort nicht leicht zu geben. Nachdem es einmal aufgegeben war, blieb Dazien offen für alle „barbarischen“ Völker, die es umgaben: die freien Daker und Karpen in Nordosten und Osten, die Sarmaten (Alanen) im Osten, die Dako-Sarmaten im Westen und schließlich die Goten, die sich in ihrer Eigenschaft als „Verbündete“ des Reiches als Erben der Herrschaft betrachteten. Archäologisch sind sie aber auf dem Boden des römischen Daziens am spätesten bezeugt (erst um das Jahr 300)⁶.

Während der folgenden Jahrzehnte und Jahrhunderte sollte die nominelle Herrschaft über Dazien von einem Wandervolk auf das andere übergehen. Wer aber stetig auf dem Boden des antiken Daziens bleibt, das sind die dakoromanischen Ureinwohner, in denen mit der Zeit die ethnischen Überreste der Zugewanderten aufgehen.

¹ Das ist auch der Kehrreim der Erzählung von der Aufgabe Daziens bei Eutropius und in der *Vita Aureliani*. Das wenigstens ist genau verstanden und von diesen beiden Quellen getreu überliefert worden. Diese Wahrheit ist auch von Alföldi anerkannt und verwertet worden (*A Gót mozgalom és Dácia feladása*, S. 30 ff. und von Patsch in *Rev. Int. Ét. Balk.*, 1934–1935, S. 428. Vgl. auch Alföldi *Daci e Romani*, S. 52 ff. Chapot, *Le monde romain*, S. 433). Die durch den Krieg mit Zenobia auferlegten Erfordernisse bestimmten nur den *Zeitpunkt* der Preisgabe.

² S. Alföldi, *a.a.O.*, S. 13 ff. für Nessos-Naissus, vgl. P. Damerau, *Kaiser Claudius II Gothicus*, S. 62 ff. Für die Münzen mit *Dacia Felix*, s.w. unten.

³ Alföldi, *A Gót mozgalom*, S. 45–46; M. Macrea, *a.a.O.*, S. 291 ff.

⁴ Dies ist die einzige Erklärung der merkwürdigen *Dacia Felix* Umschrift, die auch unter Decius und Claudius II auf Münzen auftritt. Damerau's Erklärung (*a.a.O.*, S. 74 und 102), daß darin die Absicht zum Ausdruck kommt, Dazien wiederzugewinnen, ist schon deswegen nicht haltbar, da Dazien damals noch nicht verloren war. Vgl. auch Alföldi, *a.a.O.*, und Macrea, *a.a.O.*

⁵ Was jener Zeit die Milizsoldaten sind, siehe Ritterling, *RE*, XII, 1346. Für das Bürgertum vgl. Patsch, *Der Kampf*, S. 204 und 224.

⁶ Bezüglich dieser noch immer umstrittenen Fragen s. I. Nestor in *Rapports du XIe Congrès Intern. des Sciences Hist.*, Stockholm, 1960, S. 129 f. S. auch *Ist. Rom.*, I, S. 637 f., 671 ff., S. 682 f.; R. Vulpe in *Dacia N.S.*, Bd. I, S. 143–162; Vl. Zîrra und Gh. Cazimir in *Cercetări arh.*, în *Bucureşti*, Buk., 1963, S. 49–63.

DESCOPERIRILE ARHEOLOGICE DE LA LAZU (rn. Constanța)

DE

EM. POPESCU

Satul Lazu (după denumirea veche Laz-Mahale), a intrat de timpuriu în literatura arheologică. Încă de la sfârșitul veacului trecut a fost semnalată aici descoperirea unor materiale arheologice, în majoritate inscripții, care au fost publicate de Gr. Tocilescu¹. În primele decenii ale secolului nostru, antichitățile de la Lazu atrag atenția lui V. Pârvan. Acesta descoperă în împrejurimile satului o « colecție » de *pietre antice, îngrămădite unele peste altele și păstrate în curtea proprietății Alexiu*². Între aceste pietre se aflau multe *fragmente arhitectonice și sculpturale, precum și două monumente cu inscripție*. V. Pârvan încredințează studierea și publicarea acestor obiecte arheologice la doi dintre colaboratorii săi: Dionisie Pecurariu și P. Nicorescu. Cel dintâi, căruia i-au fost repartizate fragmentele arhitectonice și sculpturale, nu pare, după cunoștința noastră, să fi publicat ceva în legătură cu acestea. Spre deosebire de Pecurariu, P. Nicorescu a făcut să apară un studiu amplu asupra inscripțiilor și a câtorva reliefuri³. Cu acest prilej el se ocupă pe larg de antichitățile de la Lazu și de cele din cimitirul turcesc aflat la est de sat, de o parte și de alta a șoselei ce duce de la Constanța spre Mangalia. De asemenea, P. Nicorescu, în studiul amintit, pune și problema « așezării » de unde ar fi putut proveni aceste materiale arheologice.

Pornind de la faptul că pietrele au fost adunate de pe teritoriul satului (p. 71), el postulează existența aici a unui centru mare, întărit și cu o dezvoltare lăuntrică foarte bogată (p. 72). Prezența a numeroase fragmente arhitectonice și a blocurilor de piatră de placaj, *greu de transportat de la depărtare*, ar întări, după autorul citat, această ipoteză⁴.

¹ AEM, XVII (1894), p. 93, nr. 25: o epigramă greacă; p. 94, nr. 28: un album din epoca romană scris în limba greacă; p. 99, nr. 40: o arhitravă cu inscripție greacă din epoca romană.

² Informație dată de P. Nicorescu în BCMI, IX (1916), p. 71, nota 2.

³ P. Nicorescu, *Monumente nouă din teritoriul orașului Tomis*, în BCMI, IX (1916), p. 71—81. La lista inscripțiilor descoperite la Lazu (nota 1) se vor adăuga cele două inscripții publicate de Nicorescu la p. 73—78 și 79, în studiul abia citat.

⁴ P. 71, nota 1 și p. 80 rezumat francez.

Cercetările pe care le face în itinerariile antice, pentru a găsi numele aşezării, nu-l duc la vreun rezultat mulţumitor. Gîndindu-se mai întîi la Stratonis, apoi la Parthenopolis, renunţă la aceste determinări din cauza distanţelor din itinerarii, în comparaţie cu cele de pe teren. Ştirile literare neoferind indicii asupra numelui aşezării, P. Nicorescu îşi îndreaptă atenţia către inscripţii. Dar nici ele nu-i pot fi de folos întrucît cele care au fost găsite în sat nu conţin determinări topografice. Emite totuşi ipoteza că la Lazu ar trebui să plasăm *uicus Amlaidina*, socotind că inscripţia descoperită la Urluchioi, pomenind acest *uicus*, ar proveni în realitate de la Lazu (p. 72).

În concluzie, Nicorescu afirmă că la Lazu am avea de-a face cu un *uicus*, aşezat în teritoriul oraşului Tomis, *uicus* care în epoca bizantină ar fi fost transformat într-un *castellum*, refăcut în timpul lui Iustinian, iar numele lui s-ar ascunde printre numeroasele *oppida*, pomenite de Procopius în lucrarea sa *De aedificiis*.

Fără să fi căutat sau surprins pe teren urme *in situ* ale aşezării antice, Nicorescu e preocupat de acestea şi preconizează săpături pentru fixarea «locului aşezării» (p. 73).

Numeroasele monumente descoperite la Lazu, în special cele epigrafice, m-au îndemnat să vizitez această localitate, în vara anului 1960¹, cînd, paralel cu munca de studiere a inscripţiilor din muzeele Constanţa şi Eforie-Sud, am întreprins excursii prin cimitirele turceşti şi satele aşezate de o parte şi de alta a şoselei Constanţa-Mangalia. O atenţie deosebită am acordat-o satului Lazu şi marelui cimitir turcesc de la estul satului. Cu acest prilej am făcut unele constatări pe care le consemnez în cele ce urmează.

În cimitirul turcesc, care se întinde pe o suprafaţă de două hectare, de ambele laturi ale şoselei², am găsit numeroase fragmente de coloană (unele chiar întregi), fragmente de capace de sarcofag (decorate cu acrotere şi palmete), fragmente de arhitrave şi frize, fragmente de capitele şi multe plăci de marmură fasonate. Majoritatea pieselor menţionate nu au putut fi cercetate exhaustiv din cauza ierbii şi pămîntului care le acoperea parţial, dar o studiere amănunţită a lor ar putea oferi date importante cu privire la arta şi epigrafia dobrogeană.

În satul Lazu, locuitorii m-au informat de găsirea unor obiecte ceramice, monede, fragmente sculpturale (între altele un cap de statueta de marmură) şi mi-au indicat, pe teren, locul descoperirii. Am constatat însă că multe materiale (în special ceramice) sînt din epoca modernă (din vremea turcilor). Totuşi, am găsit cărămizi, ţigle şi cioburi, tipice pentru secolele V—VI, uneori asociate cu arsură şi cărbune. Aceste constatări au fost posibile în pămîntul scos din şanţurile de canalizare pentru apă. Am primit următoarele monede adunate din diverse puncte ale satului³: Claudius al II-lea (1 bucată), Constantius al II-lea (1 buc.),

¹ În anul 1963 am repetat vizita la Lazu.

² În 1963, partea dinspre vest de şosea a fost complet arată şi cultivată, iar cea dinspre est numai în parte. Arheologii nu au fost prezenţi aici cu acest prilej şi e posibil să fi ieşit la iveală unele materiale interesante. La puţin timp după aceasta am văzut pietrele scoase şi duse, pentru construcţie, la şcoala nouă din Agigea şi în satul Lazu, dar nu am găsit nimic interesant. În porţiunea de cimitir nearată încă, se mai văd fragmente arhitectonice şi sculpturale.

³ Majoritatea monedelor mi le-a oferit doamna Maria Jianu, soţia învăţătorului care, înainte de cel de al II-lea război mondial, făcuse la şcoală un mic muzeu cu obiecte, răspîndite apoi. Moneda de la Constantius am luat-o de la locuitorul Tîrziu Filip, care mi-a spus că a scos-o din pămînt, din curtea casei. Le aduc pe această cale mulţumirile mele.

Valentinian (1 buc.), Honorius (1 buc.), Anastasius (1 buc.), Iustin I (1 buc.), Iustinian (anul 538—539, 1 buc.), Iustin al II-lea (567—568, 1 buc.), Phocas (605—606, 2 buc.), Vasile al II-lea Bulgaroctonul (1 buc.).

Aproape de locul unde a fost conacul proprietarului Frangopol, lângă curtea locuitorului Alexandru Nicolae, am găsit un fragment de capitel-impostă din marmură decorat pe o parte și un fragment de cornișă de marmură (fig. 1). În grădina locuitorului Proha Ion am fotografiat o acroteră de la un capac de sarcofag din marmură (fig. 2), iar la Zaharoschi Nicolae, o bază de coloană din marmură și un fragment de coloană de calcar. La locuitorul Emil Spaciu am găsit un fragment de friză de marmură decorat cu frunze de iederă, încastat în zidul pivniței și o inscripție latină importantă¹. Pe cîmpul cu nuci, de la vest de sat, am descoperit fragmente de cărămidă din secolul VI, tipul cu chenar de linii pe margine și o toartă de amforă databilă în același secol.

Observațiile de teren de care am vorbit au putut fi făcute mai ales în partea de nord a satului, unde săpăturile și șanțurile erau recente. Partea de sud a satului, despărțită de cea de nord de un rîușor, am cercetat-o mai puțin.

Între descoperirile cele mai de seamă se află și o inscripție latină, săpată pe o cruce de marmură. Am găsit-o la Cadîr Tasin, care mi-a declarat că a scos-o din curtea casei, cu ocazia săpării unei gropi pentru un stîlp. În același loc mi-au fost semnalate și descoperiri de schelete umane², provenind probabil de la un cimitir antic.

Crucea e ruptă în două bucăți; brațul de sus, detașat de rest, poartă ca decor o crenguță cu frunze stilizate (poate de măslin?) caracteristic perioadei târzii romano-bizantine³. Pe brațul de jos al crucii, se păstrează un strugure, a cărui codiță e de fapt o frunză de viță, de formă rombică; sub el se văd resturi dintr-un alt strugure. Capetele celor trei brațe ale crucii sînt lățite. Brațul de jos era mai lung decît celelalte și deci avem de-a face cu o *crux latina*. Dimensiuni: înălțime: 42,5 cm; lățime: 29,5 cm; grosime: cca. 4 cm; înălțimea literelor: 2—2,5 cm; € = 3 cm (fig. 3).

Ceea ce se remarcă de la prima vedere este scrisul. Literele au caractere deosebite de cele cu care eram obișnuiți în inscripții. Unele din litere au forme așa de ciudate că numai cu greu pot fi recunoscute și citite. De pildă forma \mathfrak{J} întîlnită în rîndurile 1,2 și 3 (aici cu două variante \mathfrak{J} , \mathfrak{J}), nu este decît litera G, scrisă în această manieră în manuscrise și pe unele inscripții creștine târzii. În două cazuri \mathfrak{J} (r. 1—2) este dublat de Γ (gamma), care ne indică influența greacă puternică. Celelalte litere, în ordinea din inscripție, sînt: \mathfrak{S} (= S) cu bucla de sus mai mare decît cea de jos; € (= E); \mathfrak{C} (= C); \mathfrak{U} , \mathfrak{u} (= U); \mathfrak{T} (= T); \mathfrak{V} (= V); \mathfrak{M} (= M). Acestea, deși au apropieri mai pronunțate față de scrierea majusculă din unele inscripții târzii, sînt totuși deosebite.

Desigur aceste forme de litere nu pot fi puse pe seama unei stîngăcii a lapidului, ci reprezintă un gen de scriere nouă care se răspîndește la sfîrșitul anti-chității. Este vorba de scrierea cursivă (capitală și minusculă) și uncială, în care

¹ Această inscripție va fi publicată de D. M. Pippidi.

² Profit de acest prilej pentru a-i exprima recunoștința mea.

³ Acest decor se află identic pe capetele-impostă din Tomis și Callatis păstrate la muzeul din Costanța, cf. Dacia N.S. II, 1958, p. 342, fig. 10 și fig. 11; de asemenea îl întîlnim în Algeria, cf. Henriette Pavis D'Escurac-Doisy, *Vasque chrétienne d'Aïn Roua*, în Libyca, tom. II, 1954, p. 161—168.

se redactează manuscrisele pe papir și pergament¹. Utilizarea pe scară largă a papirului, dar mai ales a pergamentului, începînd din secolul IV e.n., a favorizat trecerea de la scrierea capitală pătrată la scrierea capitală cursivă și apoi la cea minuscule. Ușurința și rapiditatea cu care scribul trasa pe pergament literele, executîndu-le continuu, fără să ridice mîna, a atras după sine părăsirea formelor unghiulare și îndreptarea către cele curbilini, mai flexibile. Așa a apărut din scrierea capitală pătrată, cu ajutorul cursivei, scrierea *uncială* și cea *minuscule*. Din manuscrise ea a trecut și pe inscripții, iar cele funerare, unde limba și realitățile curente se pot constata mai ușor, o reflectă din plin.

Specialiștii consideră că se poate vorbi de o schimbare importantă în scriere începînd cu limita dintre secolele III și IV e.n., dată care corespunde cu răspîndirea pe scară largă a pergamentului. Aceasta este o dată aproximativă, fiindcă înainte ca schimbările să fie sensibile, au avut o perioadă îndelungată de pregătire. Literele nu s-au transformat dintr-o dată și nici toate în același timp. Ele au cunoscut transformări succesive, unele rămînînd mai apropiate de tipul primitiv, în timp ce altele s-au depărtat mai repede. Etapele cronologice succesive ale fiecărei litere nu sînt ușor de stabilit. De aceea în inscripția noastră nu putem găsi forme de litere care să reprezinte termeni absoluți de datare. Nu se poate face, cu ușurință, nici o categorisire netă a scrierii în minuscule sau uncială, pentru ca ținîndu-se seama de timpul cînd a înflorit fiecare din scrierile respective, să tragem concluziile necesare de datare; aceasta pentru că literele sînt luate din ambele scrieri.

Totuși, ținîndu-se seama de caracterele mai frecvente ale literelor, constatăm că predomină cele unciale. Scrierea uncială este în vogă, în manuscrise în sec. V—VII, iar în inscripții în partea a doua și de sfîrșit a acestei perioade. În cadrul scrierii unciale, specialiștii se referă, pentru a avea criterii de datare la forma literelor ϵ și $\omega = M$, considerînd că ϵ cu hasta transversală de la mijloc, plasată mai spre sus de centru, ar fi un semn de vechime (sec. IV e.n.); în schimb litera M , cu hăstele curbate puternic spre interior, în partea inferioară, ar indica o perioadă tîrzie². Ductul ambelor litere, în inscripția noastră, sugerează o perioadă tîrzie. Evident, toate aceste observații trebuie făcute ținîndu-se seama de locul unde a fost săpată piatra — în cazul nostru, o așezare rurală — și de îndemînarea lapicidului. Celelalte litere caracteristice: S, U, u, T, U , se întîlnesc pe o perioadă mai îndelungată. Unele din ele, mai ales T și U se apropie de minuscule cursivă și aceasta indică iarăși o perioadă tîrzie³.

O parte din aceste litere se mai regăsesc în inscripțiile din Dobrogea (totuși cu nuanțe deosebite), dar care nu sînt datate precis⁴. Singurele litere din docu-

¹ W. Wattenbach, *Einleitung zur lateinischen Palaeographie*, vierte verbesserte Auflage, Leipzig, 1886, p. 4—5; R. Cagnat, *Traité d'épigraphie latine*, IV-ème édition, Paris, 1914, p. 6, 10; H. Leclercq, *Écriture*, în DACL, 4², Paris, 1921, col. 1951—1996; M. Prou, *Manuel de Paléographie latine et française*, 4-ème éd. par Alain de Boüard, Paris, 1924, p. 30—65, 93—105; E. M. Thompson, *Paleografia greca e latina*, versione di Giuseppe Fumagalli, quarta edizione riveduta ed ampliata a cura di Giacomo C. Bascapé, Milano, 1940, p. 131—175; P. Testini, *Archaeologia cristiana*, Roma, 1958, p. 345—350.

² E. M. Thompson, *op. cit.*, p. 144.

³ Idem, *ibidem*, p. 149.

⁴ Compară cu cele două inscripții din Tomis reproduse în desen de R. Netzhhammer, *Die christlichen Altertümer der Dobruđscha*, Bukarest, 1918, p. 106—107, dar mai ales cu cea de la Tropaeum, p. 211.

mentul nostru, pe care le putem raporta la un document din Dobrogea, cu cronologie fixată, sînt S (cu bucla de sus mai mare), M și C, care se întîlnesc și pe discul episcopului Paternus, datat la începutul sec. VI (cître anul 518)¹. Acolo însă, celelalte litere sînt deosebite de cele care se află pe inscripția noastră (poate datorită faptului că avem de-a face cu un obiect gravat cu grijă). Literele M și U se întîlnesc și pe o inscripție de la Tropaeum Traiani, datată, fără să aibă elemente absolute, în sec. VI². Litera C, cu această formă patrată, se află în documente tîrzii din sec. VI—VII e.n.³. Uneori ea alternează în același document cu forma lunară a lui C, ca și în inscripția noastră⁴.

În Bulgaria, deși există inscripții cu caracter paleografic asemănător, nu sînt însă datate decît cu aproximație⁵.

O indicație cronologică mai precisă ar putea-o oferi, poate, litera G. Forma literei G, așa cum este ea redată în inscripția noastră, amintește de scrierea cursivă minusculă, frecventă în manuscrise din sec. VI—VIII, dar și mai tîrziu, pînă în sec. X—XI⁶. Nu s-a cercetat amănunțit cînd apare ea pentru prima oară, dar s-a făcut observația că amestecul de litere unciale cu minuscule ne duce către o perioadă tîrzie. De altfel este și greu de stabilit o cronologie a literei, întrucît nu toate documentele sînt bine datate. Începuturile ei, într-o formă puțin deosebită de cea din inscripția noastră, sînt găsite de învățați încă din a doua jumătate a sec. II e.n.⁷. Totuși, cel mai adesea o aflăm, așa cum am arătat, în documente tîrzii scrise în cursiva minusculă sau uncială. Ceea ce mi se pare important de subliniat este că ea se găsește în inscripții mai tîrziu decît în manuscrise. Cea mai veche inscripție cunoscută de noi, în care forma lui G este asemenea celui de-al doilea G din r. 3 al inscripției noastre, este din anul 371, descoperită la Roma⁸. Dar frecvența literei o întîlnim mai tîrziu. În documentele mai vechi ea este alături de litere din capitala cursivă; în cele mai recente, de cele minuscule cursive. Pe

¹ Reprodus recent de I. Barnea, *Contributions to Dobrudja history under Anastasius*, în *Dacia N.S.*, IV, 1960, p. 368.

² CIL, III, 14214¹⁸; R. Netzhhammer, *op. cit.*, p. 210—211; pentru datarea acestor litere este interesant de menționat timpul în care ele apar în inscripțiile din Galia: M : în anii 527, 545 sau 605, 568, 576, 689, iar U : în 449, 501, 545 sau 605; U , U în 534 sau 609, 568, 676, 689; cf. Ed. Le Blant, *Manuel d'épigraphie chrétienne*, Paris, 1869, p. 42.

³ Ed. Le Blant, *op. cit.*, p. 41 (inscripții din anii 506, 534, sau 609, 568, 573?, 602, 643 sau 690); R. Cagnat, *op. cit.*, p. 13; Wattenbach, *op. cit.*, p. 46.

⁴ Ed. Le Blant, *Inscriptions chrétiennes de la Gaule antérieures au VIII-e siècle*, Paris, 1856—1865, nr. 503 (facsimil), datată în 503 și nr. 140 (facsimil), datată în 634. Această alternanță, în contextul inscripției noastre, ar putea fi determinată de evitarea confuziei literei C, cu C, din pronumele (ha) C.

⁵ V. Beșevliev, *Епископски Приноси*, Sofia, 1952, p. 46, nr. 74, inscripție din sec. VI unde M și S sînt la fel; idem, *Inscriptions paléochrétiennes de Varna*, în *Bull. Soc. Arch.* à Varna, tom. XIV, 1963, p. 57, fig. 4, publică o inscripție latină unde întîlnim T, E, S, U, datate în sec. V.

⁶ H. Leclercq, *op. cit.*, col. 1978—1983; 1996—2033; M. Prou, *op. cit.*, p. 39—40, 59—65, 93—108; E. M. Thompson, *op. cit.*, p. 157 și urm.

⁷ M. Prou, *op. cit.*, p. 47 și 94, admite că ea a apărut după anul 156, considerînd-o printre literele caracteristice « minusculei primitive ». Totuși forma la care se referă Prou nu este identică cu cea din inscripția de la Lazu; Wattenbach, *op. cit.*, p. 50, o găsește în tablele cerate din Transilvania.

⁸ De Rossi, *Inscriptiones christianae urbis Romae septimo saeculo antiquiores*, Roma, 1857—1861, I, nr. 223.

gîtul unei amfore de la Alger¹, datată aproximativ în sec. VI, ea se află într-o inscripție cu litere în capitala cursivă, dar în care sînt și cîteva minuscule².

S-a făcut observația că scrierea uncială este mai tîrzie cu cît are și litere din minusculele cursivă. Ținînd seama de aceste lucruri și de faptul că cele mai multe documente — inscripții sau manuscrise — cu amestec de cursive și unciale (unii au numit aceasta *scriere semiuncială*)³, se datează în secolul VI—VII, înclinăm să datăm documentul nostru în această vreme, cu precizarea că ni se pare mai probabilă a doua jumătate a sec. VI și începutul sec. VII⁴. Această precizare ni se pare posibilă din motivul că celelalte inscripții din Dobrogea, databile în secolul al VI-lea, nu prezintă caractere așa de tîrzii ca cele din inscripția noastră, ele putînd fi considerate anterioare documentului nostru. Datarea nu contravine realităților istorice, întrucît cele două monede de la Phocas, descoperite la Lazuv, atestă continuarea vieții pînă în această vreme.

Din Dobrogea cunoaștem un singur document în care litera G are o formă identică. Documentul la care ne referim este nedatat și mai mult decît atît, nu i se cunoaște nici locul de unde provine. Este probabil însă că a fost descoperit la Tomis. Coincidența a făcut ca inscripția să fie săpată tot pe o cruce, de o formă aproape identică celei de la Lazuv, iar litera G să apară în același cuvînt pe care-l vom citi în documentul de la Lazuv⁵.

Literele din inscripția abia amintită, deși mai puține la număr, au totuși caractere unciale, de exemplu E, iar R depășește rîndul. Ambele documente ne prezintă deci un fenomen paleografic care nu era singular în Dobrogea.

¹ CIL, VIII, 22636^{1a}; DACL, 4₂, col. 1963—1964.

² Dăm aici o listă a lucrărilor (în afară de cele deja menționate) în care am putut găsi litera S; I, *Inscripții*: un S nedatat la Roma, cf. O. Maruchi, in Boll. della Commissione archeol. di Roma, 1888, p. 417; din anul 680 la Narbo, cf. Ed. Le Blant, *Inscriptions* . . ., p. 476, nr. 621, și 511 (facsimil); E. Hübner, *Inscriptiones Britanniae christianae*, Berolini et Londinii, 1876, p. 5, 12 etc.; Grossi Gondi, *Trattato di epigrafia cristiana latina e greca del mondo romano occidentale*, Roma, 1920, p. 32; II, *Manuscrise*: DACL, 4₂, fig. 3947, reproduce ms. 169 păstrat la Orléans (un text din Sf. Augustin), datat în sec. VI (cf. și M. Prou, *op. cit.*, p. 95, în cadrul ilustrării scrierii semiunciale); DACL, 4₂, fig. 3949, un manuscris în lombardică, datat în sec. VI—VII, scriere minusculă semicursivă; DACL, 4₂, fig. 3952, ms. din sec. VII, scris în merovingiană. În ms. din Biblioteca Națională nr. 9427, din fondul latin (datat în sec. VII), se află de mai multe ori S. Interesant este că la sfîrșitul textului, în minusculă, se află două rînduri în majuscule, unde G este altfel decît în textul mic = G; DACL, 4₂, fig. 3962, evangheliar din Cantorbery, sfîrșitul sec. VIII, în cadrul scrierii irlandeze; *ibidem*, col. 1979 și M. Prou, *op. cit.*, p. 69 și *Album*, pl. I, nr. 3, manuscrise în minusculă cursivă din Ravenna, datate în sec. V—VI; DACL, 4₂, fig. 3962, de la mijlocul sec. VIII (anul 730) unde este S, S' (cf. M. Prou, *Album*, pl. VI); DACL, 4₂, fig. 3940, reproduce un fragment din *Antiq. Iud.* în care este S (face parte din ilustrarea scrierii semicursive); E. M. Thompson, *op. cit.*, p. 152, manuscris în semiuncială, datat în 509—510; p. 154, un manuscris din sec. IX, în semiuncială = S; p. 173, manuscris din sec. VIII, în semicursivă.

³ H. Leclercq, *op. cit.*, col. 1996; M. Prou, *op. cit.*, p. 94—95; E. M. Thompson, *op. cit.*, p. 150—156.

⁴ O inscripție din Mascula, în Numidia (CIL, VIII, 2245) datată în anul 578—579, are literele U, M și S (cu bucla de sus mai mare) și o cruce la început; cf. E. Hübner, *Exempla scripturae epigraphicae latinae, a Caesaris Dictatoris morte ad aelatem Justiniani*, Auctarium CIL, Berolini, 1885, p. 274, nr. 796.

⁵ Inscripția a fost publicată de I. Barnea în Studii Teologice, VI, 1—2, 1954, p. 96, nr. 3 (și se află la MNA, L. 1099), cu lectura textului numai pe o față, unde autorul recunoaște formula: {Φ}ω{ς}, Ζω{ή}. Noi citim pe cealaltă față *Georgii St. I.* Barnea ne informează că numele *Georgius* (Γεώργιος) se întîlnește și pe alte cruci bizantine, dintre care una din sec. XI—XII, descoperită recent la Dinogetia. Îi aducem mulțumiri pe această cale.

Dacă ne referim și la alte inscripții latine târzii (în general puține) din Dobrogea, constatăm că literele unciale și cursive se întîlnesc. Un G tipic uncial se află în inscripția de fundație de la Tropaeum, din sec. IV e.n.¹, dar un număr mai mare de litere în uncială și cursivă se găsește în două inscripții de la Tomis². Este vorba de piatra de mormînt pusă în amintirea soldatului *Terentius, filius Gaione*, care a luptat în trupa arcașilor tineri (*sagittarii iuniores*) și cea în memoria lui *Nazarinus, filius Aburini*³.

Aceasta arată cît de mult scrierea din manuscrise a influențat și în regiunile noastre pe cea din inscripții. Este un fenomen paleografic care va trebui urmărit mai atent în toate inscripțiile latinești și grecești.

Fenomenul de care e vorba, este prezent și în Bulgaria, unde inscripții târzii manifestă aceeași realitate. Dar nici acolo el nu a fost urmărit cu atenție din acest punct de vedere. Cel mai caracteristic document ni se pare inscripția pe o țiglă descoperită la Glavinicea, lângă orașul Pazargic, inscripție în semicursivă, unde G și alte litere au forme identice celor din inscripția de la Lazu⁴.

Avînd în vedere cele expuse mai sus ni se pare just ca inscripția de la Lazu să fie considerată cea mai târzie dintre cele descoperite pînă acum în Scythia Minor.

La începutul și la sfîrșitul inscripției se află cîte o cruce, după procedeul așa de întîlnit în alte texte asemănătoare. Mai neobișnuită este crucea de deasupra primului cuvînt, pe care sîntem înclinați s-o considerăm ca un semn folosit pentru prescurtarea cuvintelor, în cazul nostru a cuvîntului *ossa*. Presupunem aceasta întrucît în alte documente crucea se află folosită ca semn de punctuație, despărțind cuvintele⁵.

Citim:

+ O+s(sa) ec sunct ΓGeo(r) —
γgi. Conservu(s) ser-
uo tuo Gγeorgio fi-
lio Murini +.

adică: « Trupul este al lui Gheorghe. Cel de o credință cu el (a pus această cruce în amintirea) robului tău (Doamne) Gheorghe, fiul lui Murinus ».

În r. 1 litera G, U, este astfel făcută încît are în partea dreaptă o hastă verticală cu o talpă, ca un T întors. Socotim că nu poate fi decît U și că acest « T » întors nu este decît expresia stingăciei lapidului, în redarea unei litere cu caracter cursiv. Hasta verticală s-ar datora, poate, unei șgîrieri ulterioare a pietrei. În r. 3, litera G pare un J dublat de *gamma*, dar acest

¹ CIL, III, 13734 = ILS, 8938; R. Netzhammer, *op. cit.*, p. 181 (desen).

² Reproduse în desen de R. Netzhammer, *op. cit.*, p. 106—107; cf. I. Barnea, *Inscriptions chrétiennes de la Scythie Mineure*, în Dacia, N.S., I, 1957, pl. II, nr. 1, p. 277.

³ Pentru lectura *Nazarinus*, cf. I. Barnea, *Studii Teologice*, VI, 1—2, 1954, p. 102, nr. 32.

⁴ Inscripția a fost studiată de V. Beșevliev, *Une inscription mystérieuse du VI-e siècle* (în bulgară cu rezumat francez) și de Vladimir Georgiev, *L'inscription sur la tuile de Glavinica et son importance pour l'histoire du latin vulgaire* (în bulgară cu rezumat francez), în *Musée National Bulgare. Fouilles et Recherches* (Разкопки и Проучвания), IV, Sofia, 1949, p. 123—130 și 131—147. Pentru toată bibliografia privind această inscripție cf. V. Beșevliev, *Spätgriechische und Spätlateinische Inschriften aus Bulgarien*, Berlin, 1964, p. 162—164, nr. 230.

⁵ De Rossi, *op. cit.*, I, nr. 211, 1341 și *Notizie degli scavi di Antichità* (Atti della R. Accademia dei Lincei, 1907, seria V, vol. IV, fasc. 8, p. 434—437); cf. și Grossi Gondi, *op. cit.*, p. 47.

Γ (gamma) este întors spre stînga și așezat după G. Nu este exclus ca la dreapta lui Ț să fie un I (din cuvîntul Ț ieorgio), dar e mai greu de admis, sau, ca mai sus, o sgîriere a pietrei. R. 4 la început este rupt, totuși se poate observa partea de sus a literelor LI. Regretăm că litera L nu este întreagă, fiindcă forma ei, caracteristică pentru uncială, ne-ar fi dat indicii asupra acestei scrieri.

Textul ne dă prilejul unor observații interesante din punct de vedere lingvistic și istoric. Mai întîi cuvîntul *ossa* se întîlnește pentru prima oară în epigrafia dobrogeană și e folosit aici, ca și aiurea, pentru a înlocui cuvîntul *corpus*¹. Al doilea cuvînt *haec* este scris fără *ha*. Aceasta desigur că trădează starea aspiratei *h* și a vocalei *a*, care nu se mai auzeau în pronunția curentă, fenomen de altfel pregătit de mai înainte, așa cum o arată documentele². Acest fenomen lingvistic este curent în Dobrogea în sec. V—VI. Într-o inscripție deja citată, citim: *ec memoria... abuit*³. În Bulgaria, fenomenul este de asemenea cunoscut⁴. Omiterea vocalei *a*, în cuvîntul *haec*, este tot așa de curentă ca și a aspiratei *h*⁵.

Cu totul neobișnuită este forma *sunct*, pentru *sunt*, pe care nu am găsit-o atestată în vreun document⁶. Grupul *nt* apare în unele cuvinte transformat în *ct* sau *pt*, ca de exemplu în cuvîntul *uoluntas*. Într-o inscripție de la Histria⁷, citim: *segundum uoluctatem testamenti*, iar într-o alta din Pannonia⁸: *ex uoluptate testamenti*. V. Pârvan, care a publicat inscripția de la Histria, caută să găsească explicația fenomenului lingvistic și încearcă să stabilească o ordine genetică a acestei transformări: 1. *uoluntas* = fonetism normal; 2. *uoluctas*, unde *n* înainte de *t* a devenit *c*, fie direct, fie trecut mai întîi prin faza *nc*; 3. *uoluptas*, cu *ct* prefăcut în *pt*, ca în *lactem* lapte. Socotim că forma documentată la Lazu nu reprezintă o dovadă a acestui proces lingvistic, înțeles nu totdeauna just de Pârvan. Ea este mai degrabă o încercare de redare într-o formă cultă a unui cuvînt în care consoana *c* (deși incorporabilă acestui cuvînt) a fost adăugată pentru a marca contrastul cu alte cuvinte unde ea era omisă în grupul *nt*-, de pildă *defuntus* (CIL III 13290, 14275⁴, 14808), *santus* (VI 16514, 37272, X 2244) etc. Avem deci de-a face cu o scriere inversă ca în cazul altor cuvinte: *regnante* (IX 411), *Sanctippe* (= Xanthippe, VI 9800), *Chrysantus* (VI 12052) și altele⁹.

Următorul cuvînt Georgi este scris fără *r*, omis probabil de lăpădă¹⁰.

În cuvîntul *conseruus* lipsește *s* final. Am considerat că omisiunea este la sfîrșitul acestui cuvînt și nu la începutul celui următor *seruo*, din cauză că

¹ Grossi Gondi, *op. cit.*, p. 180.

² Pentru Moesia și Dacia, vezi documentele adunate de H. Mihăescu, *Limba latină în provinciile dunărene ale imperiului roman*, București, 1960, p. 101—102, paragraf. 103.

³ R. Netzhhammer, *op. cit.*, p. 107; cf. și I. Barnea, *op. cit.*, p. 275—276 și nota 47.

⁴ Vezi mai sus nota 2.

⁵ H. Mihăescu, *op. cit.*, p. 76—78, paragraf 55.

⁶ Nu ni se pare posibilă citirea *sancti*, deși litera *U* ar putea fi și *a* cursiv (ca în inscripția de la Glavinicea, iar hasta dinaintea lui Ț, nu ar reprezenta un *Γ*, ci un *I*), dar nu este cu totul exclusă. Totuși apelativul *sanctus* se dădea mai mult membrilor clerului, decît oamenilor de rînd, cum pare să fi fost cel din inscripția noastră.

⁷ *Dacia*, II, 1925, p. 239.

⁸ CIL, III, 4282.

⁹ Stolz-Schmalz, *Lateinische Grammatik*⁶, München, 1928, p. 169—170.

¹⁰ Omiteri de consoane în interiorul cuvintelor: CIL, VIII, 14170: *ba(r)batus*; 12475: *pientis(s)imus*, *po(s)t* etc.

Fig. 1. Fragmente arhitectonice descoperite în satul Lazu

Fig. 2. Acroteră de sarcofag descoperită în satul Lazu

Fig. 3. Cruce cu inscripție latină descoperită în satul Lazu

omiterea consoanei finale *s* (ca și *m*) e mai obișnuită¹; aceasta reflectă, de fapt, pronunția curentă.

Din textul a cărui lectură am făcut-o mai sus, înțelegem că piatra funerară a fost ridicată în amintirea lui Gheorghe, fiul lui Murinus, de către cineva care se intitulează *conseruus* (cel de o credință cu el). Spre deosebire de alte documente, aici menționarea filiației nu e făcută imediat după numele personal, ci după ce se indică cine a ridicat monumentul. Numele Gheorghe și Murinus sînt extrem de rare în Dobrogea, dar nu cu totul necunoscute. Numele Gheorghe îl mai întîlnim într-o inscripție, dar e pomenit și de două sigili de la Tomis, unul din sec. V—VI, iar celălalt din sec. IX—X². Răspîndirea lui cea mai mare se află în Asia Mică și mai cu seamă în Capadocia, patria cunoscutului martir și sfînt. De aici a trecut în Grecia și Peloponez și mai departe pînă în părțile noastre³.

Patronimicul Murinus la fel lipsește din documentele epigrafice cunoscute. Îl găsim totuși la Tomis, sub forma *Murina*, într-un martirologiu din 13 septembrie, care pomenește pe martirii cinstiți în această zi⁴.

Interesant pentru mentalitatea și viața din Dobrogea în sec. VI—VII este cuvîntul *conseruus*, rar în documente și pentru prima oară la noi⁵. Numai prin această noțiune s-a pomenit cel care a avut grija ridicării monumentului. Nu și-a dat numele, gradul de rudenie, titlul de stare civilă, ci doar a înțeles să spună că *e de o credință cu el*. *Conseruus* este un titlu de devoțiune și umilință, dar și de mîndrie, pe care și-l luau două (sau poate mai multe?) persoane aderente ale noii credințe creștine. Din documentele cunoscute, în general puține, înțelegem că persoanele care se considerau *conserui dei*, erau foarte apropiate: soț, soție, frate⁶. Este de presupus că și în cazul nostru, cel care a avut grija mormîntului lui Gheorghe, fiul lui Murinus, va fi fost o persoană apropiată, poate chiar un membru al familiei.

Dacă între ei, cei doi adoratori se chemau *conserui*, cînd exprimau însă legătura lor față de divinitate, își ziceau *seruus dei*. De aceea în inscripția noastră se face mențiune de acest raport prin cuvintele *seruo tuo* (trebuie să subînțelegem Cuvîntul *Domine*).

După interpretările pe care le-am făcut asupra textului, putem da o transcriere a lui în latina cultă:

+ *Ossa haec sunt Georgi. Conseruus, seruo tuo, filio Murini, posui(t).* +

Atît ordinea gramaticală a cuvintelor în frază (intercalarea între numele personal și patronimic a altor cuvinte), lipsa din text a unor cuvinte (*posuit*),

¹ H. Mihăescu, *op. cit.*, p. 115—116, paragraf 120.

² Vezi nota 5, p. 266; cf. H. Metaxa, *Plumburi de marcă de la Tomis*, în BCMI, XIII, 1915, p. 34; W. Knechtel, *Plumburi bizantine*, în BSNR, XII, nr. 24, 1915, p. 91—92.

³ K. Krumbacher, *Der heilige Georg in der griechischen Überlieferung. Aus dem Nachlasse herausgegeben von A. Ehrhard* (= Abhandl. der Bayr. Akad. der Wiss. philos.-philol. u. hist. Klasse, XXV, 3), München, 1911; Nicos A. Bees (Βέης) *Die griechisch-christlichen Inschriften des Pelopones*, Band I: *Isthmos-Korinthos*, Athena, 1941 (*Corpus der griechisch-christlichen Inschriften von Hellas*, hrsg: von H. Lietzmann, N. A. Bees und G. Sotiriu, Band I), p. 80, nr. 37. În Bulgaria numele George se întîlnește în mai multe inscripții; cf. V. Beșevliev, *op. cit.*, p. 190.

⁴ R. Netzhammer, *op. cit.*, p. 18.

⁵ Grossi Gondi, *op. cit.*, p. 100, 103, 159, 160.

⁶ E. Diehl, *Inscriptiones Latinae christianae veteres*, Berlin, 1961, nr. 1459: ... *Valerie Ma[////]rie M. Valerius Epagathus conserue sorori et coniugi, qun cua uizit an. XXXVIII, u(i)u(us) pos.*; nr. 1450: *Plotius Tertius et Faustina, conserui dei fecerunt sibi in pace*; nr. 772: *Oct[au]s[i]ae coniugi caris[sim]ae, con[s]erua[e] Cres[us] ben[e]merenti fecit. pax tibi, Octauia, in p[ace]!*

cît și fenomenele lingvistice la care ne-am referit, fac din inscripția noastră un document grăitor asupra evoluției latinei vulgare pe teritoriul rural dobrogean. El arată pe de altă parte, interdependența între cele două influențe, greacă și latină, manifestate în limbă, într-un mediu cu populație romană, aflat la marginea unui puternic centru de cultură greacă.

În concluzie deci, din cele de mai sus se pot spune următoarele: mulțimea materialelor arheologice descoperite la Lazu (fragmente arhitectonice, sculpturale, inscripții, monede), justifică existența aici a unei așezări antice. Numele ei nu se cunoaște, dar nu ni se pare verosimilă ipoteza lui Nicorescu, potrivit căreia aici ar trebui plasat *uicus Amlaidina*. Piatra care pomenește acest uicus putea foarte bine să fi fost găsită la locul ei, la Urluchioi, de unde știm că au provenit și alte inscripții. Trebuie verificată acolo așezarea, care pare să existe în apropiere de cimitirul turcesc. Considerăm că proporțiile așezării de la Lazu nu depășeau limitele unui *uicus*, iar transformarea ei într-un *castellum*, refăcut în secolul VI de Iustinian, nu pare probabilă. Deși nu știm de ce informații a dispus Nicorescu, cînd afirma că materialele din « colecție » au fost adunate de pe cuprinsul satului, totuși țaranii m-au informat că multe pietre au fost cărate din valul de piatră (care traversează Dobrogea între Cernavoda și Constanța), destul de apropiat, pe drumul de țarină, de satul Lazu. Este de admis deci, că mare parte din piesele arheologice de care am amintit, au fost cărate fie de acolo, fie de la Tomis.

În acest *uicus* viața a început în epoca romană (poate și mai devreme), și a durat continuu pînă tîrziu în sec. VI—VII e.n. Moneda de la Vasile al II-lea Bulgaroconul ar indica eventual o reînviere a vieții în sec. X—XI. Fragmentele ceramice, sculpturale și monedele din sec. V—VI, descoperite, arată că în această vreme viața a pulsant cu putere.

Inscripția pe care am comentat-o și prezența ei în cadrul presupusului cimitir, constituie o dovadă în plus. Aflarea unei inscripții așa de tîrziu într-un *uicus* atestă persistența, în forme organizate, a unei populații romane în teritoriul rural, într-o vreme bîntuită de populațiile barbare în migrație.

Cercetările viitoare vor trebui să cuprindă și așezarea de la Lazu, în primul rînd a cimitirului, care pare de pe acum localizat. Ele vor aduce lumini și asupra vieții sătești în Dobrogea romană, despre care nu știm aproape nimic.

LES DÉCOUVERTES ARCHÉOLOGIQUES DE LAZU

(District de Constanța)

RÉSUMÉ

Dès la fin du siècle passé et puis au cours de notre siècle, on a signalé dans le village Lazu (anciennement Laz-Mahale), situé à quelque 10 km sud de Constanța, la découverte de nombreux fragments architectoniques et sculpturaux ainsi que des inscriptions, non seulement sur le territoire du village, mais aussi dans le grand cimetière turc de l'est du village.

Gr. Tocilescu a publié trois inscriptions grecques et latines (AEM, XVII, 1894, p. 93, n° 25, p. 94, n° 28, p. 29, n° 40), et Vasile Pârvan a trouvé ici une véritable « collection » formée de fragments architectoniques, sculpturaux et quelques inscriptions. Ces inscriptions ont fait l'objet d'une étude de P. Nicorescu

(BCMI, IX, 1916, p. 71—81), où on parle en détail des antiquités de Lazu. Nicoresco dit que les matériaux archéologiques ont été trouvés sur le territoire du village, et il avance l'hypothèse de l'existence ici d'un important emplacement, un *uicus* fortifié et transformé ensuite, au siècle V^e—VIe n. ère, en un *castellum*, rénové probablement sous Justinien. Le nom de cet emplacement n'est pas connu, et Nicoresco suppose le trouver dans les itinéraires antiques, en pensant à Stratonis ou à Parthenopolis, mais il est enclin d'identifier cet emplacement avec le *uicus Amlădina*, mentionné par une inscription découverte dans le village Urluchioi.

Les importantes découvertes de Lazu ont déterminé l'auteur de faire des recherches dans cette localité et d'entreprendre deux περιηγήσεις au cours des années 1960 et 1963. La recherche engloba d'une part les antiquités du cimetière ture, d'autre part celles du village de Lazu. Au cimetière on trouva de nombreux fragments de chapiteaux, de colonnades, de sarcophages et diverses pièces architectoniques qui seront étudiées plus tard. Sur le territoire du village on a également trouvé des fragments architectoniques et sculpturaux (fig. 1, 2), des monnaies datant des empereurs Claudius II, Constantius II, Valentinien, Honorius, Anastasius, Justin I, Justinien, Justin II, Phocas, Basile II le Bulgaroctone et deux inscriptions latines.

L'auteur vient de publier une de ces inscriptions, écrite sur une croix en marbre (fig. 3). Elle a été découverte par un paysan qui l'a retirée d'un endroit où l'on a trouvé aussi des ossements humains, ce qui laisse supposer l'existence d'un cimetière. L'inscription est importante par ses éléments paléographiques; elle est écrite en caractères onciales et minuscules. Le document, daté dans la IIème moitié du VIe siècle ou vers le début du VIIe, est considéré le dernier en date parmi ceux découverts en Scythia Minor. On remarque les formes des lettres caractéristiques, entre autres 3 = G. La présence dans l'inscription de la lettre Γ (gamma) atteste une puissante influence grecque. Le texte rédigé en latin vulgaire, est important du point de vue linguistique. Des expressions telles: *ec* pour *haec*, *sunct* pour *sunt* (probablement une écriture inverse comme résultat d'un hyperurbanisme), la chute de l's final, ainsi que la topique de la phrase (position de la filiation à la fin de l'inscription), sont autant de preuves du langage courant et du degré de connaissance du latin.

L'inscription indique que la croix a été placée sur la tombe de *Georgius filius Murini*, par un *conseruus*, traduit par l'auteur, comme *celui ayant la même foi que lui*, probablement une personne proche au défunt, voire même un membre de la famille. Le terme de *conseruus* est pour la première fois rencontré dans la Scythia Minor.

Les découvertes archéologiques de Lazu permettent d'envisager ici l'existence d'un *uicus* sur le territoire de la ville de Tomis. La transformation de ce *uicus* en un *castellum* reconstruit au VIe siècle, selon les dires de P. Nicoresco, ne paraît pas probable. Il est à supposer que ces pièces ne proviendraient pas toutes du village, mais qu'une bonne partie auraient été apportées de Tomis ou du *Vallum de pierre* qui sillonne la Dobroudja entre Cernavoda et Constanța, à proximité du village. De même, il n'existe aucune preuve qu'on devrait placer ici le *uicus Amlădina*.

LA PENSÉE HISTORIQUE DE ZOSIME

PAR

ZOE PETRE

Bien qu'étudiée surtout comme source d'informations pour l'histoire du Bas-Empire, l'œuvre de Zosime a dû être jugée aussi comme illustrant une idée à propos des causes de la décadence du monde romain, ce qui implique encore une conception générale de la causalité historique. Mais l'« Histoire contemporaine » a suscité, probablement dès sa parution même, une polémique qui a duré des siècles et qui s'est opposée à Zosime en tant que païen, dirigeant toute discussion vers l'aspect anti-chrétien de sa pensée. Obligée ainsi à prendre parti d'abord en ce qui concerne les problèmes religieux dans l'œuvre de Zosime, l'historiographie moderne ¹ a presque unanimement conclu que, pour cet auteur, la décadence qui faisait l'objet de ses préoccupations ² était due à l'abandon des cultes païens, remplacés par le christianisme ³.

Cette opinion est d'ailleurs étayée de quelques passages de l' *Ἱστορία νεά*. En concluant le IVe livre par un exposé des conséquences provoquées par l'officialisation du culte chrétien, Zosime déclare: « Parce que les lois des sacrifices ont été abolies et toutes les autres traditions de nos ancêtres négligées, l'Empire romain, affaibli au fur et à mesure, est devenu terre des barbares; quitté par les habitants, le pays est déchu à tel point qu'on ne saurait reconnaître les endroits même où jadis, s'élevaient les cités » ⁴.

L'abandon, par Constantin, des jeux séculaires provoque la même sorte de réflexions: les jeux étaient un rite sacré, qui préservait l'Empire intact ⁵. « Si,

¹ S. Mazzarino, *La fine del mondo antico*, Milano (1959), p. 96 et suiv.

² Zosim., I, 57: Πολυβίου γὰρ ὅπως ἐκτίσαντο Ῥωμαῖοι τὴν ἀρχὴν ἐν ὀλίγῳ χρόνῳ διεξεληθόντος, ὅπως ἐν οὐ πολλῷ χρόνῳ σφῆσιν ἀτασθαλίῃσιν αὐτὴν διέφθειραν ἔρχομαι λέξων.

³ P. de Labriolle, *La réaction païenne*, Paris, 1942, p. 503; id., *Histoire de la littérature chrétienne*, II³, Paris, 1947, p. 539, S. Mazzarino, *op. cit.*, p. 61 et suiv.

⁴ IV, 59: ... διὰ τοῦτό τε τοῦ θυηπολικοῦ θεσμοῦ λήξαντος καὶ τῶν ἄλλων ὅσα τῆς πατρίου παραδόσεως ἦν ἐν ἀμελείᾳ κειμένων, ἡ Ῥωμαίων ἐπικράτεια κατὰ μέρος ἐλαττωθεῖσα βαρβάρων οἰκητήριον γέγονεν, ἥ καὶ τέλεον ἐκπεσοῦσα τῶν οἰκητόρων εἰς τοῦτο κατέστη σχήματος ὥστε μὴδὲ τοὺς τόπους ἐν οἷς γεγόνασιν αἱ πόλεις ἐπιγινώσκειν.

⁵ II, 5.

comme nous dit l'oracle ¹ et comme la vérité nous l'impose, tous ces rites avaient été accomplis d'après la loi sacrée, l'Empire Romain aurait été conservé et tout l'univers, comme on le disait, serait resté soumis à notre pouvoir. Mais du fait que, après l'abdication de Dioclétien, les jeux ont été négligés, l'Empire s'est effondré en peu de temps et s'est secrètement barbarisé de plus en plus, ainsi que nous le démontrent les faits mêmes » ².

Bien qu'il ne soit pas un mystique, Zosime paraît ne pas nourrir de doute à l'égard de l'efficacité de l'intervention divine dans les faits des mortels: il cite des oracles, des signes miraculeux et croit à leurs prédictions ³; la digression même à propos des *ludi saeculares* doit s'expliquer aussi par un penchant vers les cérémonies teintées de magie dont l'abandon lui paraît fatal et significatif pour le règne de Constantin ⁴. Son opposition au christianisme, d'autre part, est si fermement exprimée que le fait de pouvoir professer une conception selon laquelle la crise du monde romain fut provoquée par l'abandon des cultes païens en faveur de la nouvelle religion n'aurait rien de surprenant en soi.

Néanmoins, on a déjà attiré l'attention sur une autre opinion de Zosime en ce qui concerne le même processus de décadence ⁵.

En effet, au commencement de son livre, Zosime attribue la décadence du monde romain à des facteurs non pas religieux, mais politiques, en l'occurrence au remplacement de la république aristocratique par la monarchie: « Lorsque la sauvegarde de l'État était confiée aux représentants de l'aristocratie, leurs efforts agrandissaient l'Empire chaque année, tandis que les consuls concouraient à qui serait le plus vertueux; mais, après les guerres civiles entre Sulla et Marius, puis entre Jules César et Pompée le Grand, guerres qui ont ruiné la constitution républicaine, (les Romains), abandonnant le gouvernement aristocratique, ont élu Octavien monarque, lui confiant ainsi sans se rendre compte toute l'administra-

¹ Il s'agit de l'oracle sibyllin reproduit par Zosime (II, 6) d'après Phlégon de Thralles.

² II, 7: «Ετι τοίνυν, ὡς τὸ θεοπρόβιον φησι καὶ τὸ ἀληθές ἔχει, τούτων ἀπάντων κατὰ θεσμὸν ἐπιτελουμένων ἐφυλάττετο μὲν ἡ Ῥωμαίων ἀρχή, καὶ διετέλεσαν τὴν καθ' ἡμᾶς πᾶσαν ὥς εἰπεῖν οἰκουμένην ὑφ' ἑαυτοῦς ἔχοντες· ἀμεληθείσης δὲ τῆς ἐορτῆς ἀποθεμένου Διοκλητιανοῦ τὴν βασιλείαν, ὑπερρῆν κατὰ βραχὺ καὶ ἔλαθε κατὰ τὸ πλεόν βαρβαρωθεῖσα, ὡς αὐτὰ ἡμῖν τὰ πράγματα εἰδείξε.

³ I, 57; II, 6; II, 8; II, 36–37; III, 11; IV, 18; V, 24; V, 41.

⁴ Il nous semble que la digression à propos des jeux séculaires, sa signification et son rôle dans la composition du IIe livre de l'*Histoire contemporaine* mériterait de retenir un instant notre attention; car, d'abord, son étendue dans un écrit d'une cohérence, somme toute, appréciable, puis sa place même (entre le règne de Dioclétien et celui de Constantin) sont assez insolites. Zosime s'est donné la peine de consulter au moins deux sources, uniquement pour écrire ce passage; l'une inconnue, mais identique ou proche à celle de Valère Maxime (J.-F. Reitemeyer, *Commentarius historicus* (1783) dans *Zosimus*, SHHB, Bonn, 1837, p. 342) et les *Mirabilia* de Phlégon de Thralles. S'il a ainsi insisté, pendant sept chapitres, sur les *ludi saeculares*, c'est qu'il trouvait un intérêt particulier à cette cérémonie religieuse païenne dont le caractère magique était évident et dont l'origine remontait très loin dans un passé que Zosime vénérât pour des raisons multiples; d'autre part, c'étaient des jeux, dont l'abandon était d'autant plus significatif qu'il avait lieu à une époque remarquée pour son *exaspération du sentiment ludique* (S. Mazzarino, s. v. *Contorniali*, *Enciclopedia... Treccani*, p. 788).

Si, d'autre part, Zosime choisit ce thème pour en faire une introduction aux chapitres consacrés à Constantin, c'est peut-être pour ne pas interrompre la narration de son règne, mais assurément aussi pour souligner, au moyen d'un détail éloquent, la distance qui séparait l'époque du pieux Dioclétien du premier empereur chrétien.

⁵ Em. Condurachi, *Les idées politiques de Zosime*, *Revista Clasică*, XIII–XIV, 1941–1942, pp. 115–127.

tion; ils ont fait dépendre l'espoir de tous d'un coup de dés, et le destin d'un si grand empire — du bon plaisir et du pouvoir d'un seul homme »¹.

Le premier livre de l'« Histoire contemporaine » n'est que l'application de ce principe: la série presque ininterrompue de sombres crimes attribués aux premiers Césars vient illustrer l'action dissolvante de ce principe de corruption qu'était, pour Zosime, le pouvoir monarchique².

Il y a donc deux sortes de causes historiques dans l'Ιστορία νεά, l'une d'ordre religieux, l'autre politique. Ces deux points de vue n'avaient assurément pas, pour un auteur antique, le même degré d'incompatibilité que pour nous. Mais ce serait en même temps isoler Zosime des progrès effectués par l'historiographie et la philosophie historique de ses devanciers et simplifier à l'excès sa mentalité que de penser qu'il a juxtaposé deux opinions différentes ayant trait, justement, à la cause fondamentale du processus qu'il étudiait³.

L'Ιστορία νεά analyse trop constamment la crise du monde romain pour nous permettre de supposer que Zosime hésite en ce qui concerne les causes gouvernatrices de cette époque; son œuvre dégage, au contraire, l'impression d'une douloureuse lucidité et d'une réflexion profonde qui le distinguent parmi ses contemporains⁴ et qui le poussent à suivre, étape par étape, l'effondrement d'un monde qui est le sien.

La première modalité d'explication qui s'offre au chercheur est celle d'une influence. Or, il est évident que les passages les plus représentatifs expliquant la décadence de l'Empire par des causes d'ordre religieux se trouvent dans les livres II—V de l'« Histoire contemporaine », dont la principale source est l'œuvre d'Eunape, adversaire véhément de la religion chrétienne⁵. Il nous semble possible de présumer que l'idée des causes religieuses de la décadence ait été énoncée d'abord par Eunape, d'autant plus que nous savons qu'à l'époque où il écrivait son œuvre, ces idées étaient exprimées avec beaucoup d'insistance; à la suite du choc, moral aussi bien que matériel, provoqué par l'occupation de Rome par Alarie, beaucoup de païens considéraient cet événement comme une conséquence immédiate de l'officialisation du christianisme⁶.

¹ I, 5: ἔως μὲν ὅτε τὰ τῆς ἀριστοκρατίας ἐφυλάττετο, προστιθέντες ἔτους ἑκάστου τῇ ἀρχῇ διετέλουν, τῶν ὑπάτων ὑπερβαλέσθαι ταῖς ἀρεταῖς ἀλλήλους φιλονεικούντων· τῶν δὲ ἐμφυλίων πολέμων Σύλλα τε καὶ Μάρκου καὶ μετὰ ταῦτα Ἰουλίου Καίσαρος καὶ Πομπηίου Μάρκου διαφθειράντων αὐτοῖς τὸ πολιτεύμα, τῆς ἀριστοκρατίας ἀφήμενοι μόναρχον Ὀκταβιανὸν εἶλοντο, καὶ τῇ τούτου γνώμῃ τὴν πᾶσαν διοίκησιν ἐπιτρέψαντες ἔλαβον ἑαυτοὺς κύβον ἀναρρίψαντες ἐπὶ ταῖς πάντων ἀνθρώπων ἐλπίσι καὶ ἐνὸς ἀνδρὸς ὁρμῇ τε καὶ ἐξουσίᾳ τοσαύτης ἀρχῆς καταπιστεύσαντες κίνδυνον.

² Em. Condurachi, *op. cit.*, p. 120.

³ C'est ce que fait J.-F. Reitemeyer dans sa *Disquisitio in Zosimum eiusque fidem*, 1783, dans *Zosimus*, éd. J. Bekker, *CSHB*, Bonn, 1837, p. XXIX.

⁴ Em. Condurachi, *op. cit.*, p. 125 et suiv.

⁵ Phot., *cod.*, 77; v. M. Croiset, dans A. et M. Croiset, *Histoire de la littérature grecque*, V (1938), p. 886.

⁶ Ces idées nous sont connues surtout par l'intermédiaire des réfutations des auteurs chrétiens. V. St. Augustin, *De ciu. dei*, I, 36, 1: *Je dois parler contre ceux qui mettent au compte de la religion (chrétienne) la chute du pouvoir romain, parce qu'on leur a défendu d'apporter des sacrifices*. Cf. aussi *Serm.*, CV, 11; CXI; CXXXVI, 1; CCXCV, 6; CCXCVI, 7 (*P.L.*, t. XXXIX); *Ep.* 111 (CSEL XXXIV, *Augustini op.*; II, 2 — rec. A. Goldbacher); *Ep.* 138 (CSEL XXXIII, *Augustini op.*, II, 3 — rec. A. Goldbacher) *De consens. euang.*, I, 33—51 (CSEL XXXII — *Augustini op.*, III, 4 — rec. Fr. Weihrich). V. aussi l'opuscule anonyme intitulé *Responsiones ad orthodoxos de quibusdam necessariis quaestionibus*, *Quaest.* 126 (Otto, *Corpus Apologetarum* ap. P. de Labriolle, *La réaction païenne*, loc. cit.).

Nous n'avons pas l'intention d'accuser Zosime d'une adoption mécanique de ces idées; il les a fait siennes parce qu'elles répondaient à ses convictions religieuses et en même temps politiques, puisqu'il oppose à la monarchie le pouvoir sénatorial non seulement comme facteur politique, mais aussi en tant que dépositaire des traditions religieuses païennes¹.

D'ailleurs, il y a assurément un rapport entre l'idéologie de certains cercles sénatoriaux du Bas-Empire et l'apologie du paganisme; la vieille aristocratie s'érigait en gardien fidèle de tout un monde de pensée, qui comprenait aussi bien de lointaines traditions de la *libertas* et du pouvoir incontesté des ordres privilégiés, que toute une formation spirituelle, la *παιδεία* gréco-romaine; la religion païenne y jouait un rôle dont l'importance s'était accrue progressivement. C'est surtout au nom de cette tradition culturelle dont elle pense être l'unique dépositaire que l'aristocratie sénatoriale s'oppose au pouvoir monarchique, soldatesque et chrétien, déguisant ainsi en controverse littéraire ou religieuse un conflit en fait beaucoup plus profond². La corrélation entre l'opposition politique au pouvoir du *dominus* et son aspect religieux — la condamnation du christianisme — est plus évidente dans des écrits dont les auteurs jouissaient d'impunité, à la suite d'une parution sous un faux nom, comme l'*Histoire Auguste*, ou d'une publication posthume, comme c'est le cas de l'œuvre de Zosime. Envisagées de cette manière, les théories de Zosime nous semblent moins dénuées de rapport: son attachement aux idées de l'opposition sénatoriale de son époque, attachement manifesté par l'admiration envers la république sénatoriale, l'aurait conduit à ses conclusions en ce qui concerne le rôle du christianisme dans la crise de l'Empire.

Il nous semble, toutefois, sans renoncer aux conclusions partielles que nous venons d'exposer, que l'œuvre de Zosime nous offre la possibilité d'encadrer les deux opinions discutées jusqu'à présent dans un système de causalité historique encore plus large et plus unitaire. En effet, à la fin du premier chapitre de l'« Histoire contemporaine », nous pouvons lire, à propos de la rapide ascension du pouvoir romain: « Personne n'aurait la pensée d'attribuer tous ces succès à l'ingéniosité humaine, mais plutôt à une nécessité imposée par les Moires, ou à une révolution dans le mouvement des astres, ou bien à une volonté divine, qui aurait favorisé nos actions justes. Car tous ces événements établissent une sorte de série causale pour l'avenir, afin qu'ils paraissent advenir fortuitement, mais imposent, à ceux qui apprécient correctement les faits, l'opinion que l'administration des choses humaines est prescrite par quelque providence divine, qui les fait prospérer quand il y a une fécondité spirituelle, tandis que, si c'est la stérilité d'âme qui prédomine, celles-ci échouent dans l'état que nous pouvons observer maintenant »³.

¹ IV, 59: le passage cité n'est que la réponse du Sénat au discours de Théodose demandant l'officialisation du christianisme.

² Cf. par exemple, le conflit entre Valens et les philosophes — Zosime IV, 14 et suiv. — qui déguise assurément des contradictions beaucoup plus graves.

Même si les conclusions d'A. Alföldi peuvent être partiellement contestables (cf. S. Mazzarino, s. v. *Contorniatii*, loc. cit.), leur point de départ nous semble s'imposer. V. A. Alföldi, *Die Kontorniaten. Ein verkanntes Propagandamittel der stadtrömischen Aristokratie in ihrem Kampf gegen das christliche Kaisertum*, I, Budapest, 1943, pp. 86 et suiv.; *The Conversion of Constantine and Pagan Rome*, Oxford, 1949; *A Conflict of Ideas in Late Roman Empire*, Oxford, 1952; v. aussi infra, p. 270.

³ I, 1: Ἀλλὰ τούτων μὲν οὐκ ἂν τις ἀνθρωπίνην ἰσχὺν αἰτιάσαιτο, Μοιρῶν δὲ ἀνάγκην ἢ ἀστέρων κινήσεων ἀποκαταστάσεις ἢ θεοῦ βούλησιν τοῖς ἐφ' ἡμῖν μετὰ τὸ δίκαιον ἀκόλουθον οὖσαν. Ταῦτα γὰρ εἰρμόν τινα αἴτιον τοῖς ἐσομένοις εἰς τὸ τοιῶσδε δοκεῖν συμβαίνειν

Les idées de Zosime nous semblent acquérir, de ce point de vue, une unité de principe, qui expliquerait le processus historique comme évolution organique, ascendante et descendante¹, des forces morales d'un peuple, de son degré d'énergie et d'équité; la constitution ne serait que l'expression essentielle de cette capacité éthique. Ainsi, le remplacement du pouvoir sénatorial par la monarchie rend manifeste la décadence morale du peuple romain et précipite celle de l'Empire qu'il avait conquis². Le christianisme est, lui aussi, un signe et en même temps un facteur de cette dégradation morale, puisque, pour Zosime — comme pour beaucoup de ses contemporains — la nouvelle religion attire ceux dont l'âme fléchit sous le poids de leurs crimes³ et ruine les énergies spirituelles⁴.

L'application de ce principe peut être plus aisément décelée dans les passages décrivant des moments considérés par l'historien comme cruciaux pour l'évolution ultérieure de la crise. Il y a un certain ordre d'importance dans les incriminations dirigées contre la politique de Constantin; il est accusé surtout d'avoir affaibli la capacité défensive de l'Empire par la dissolution morale de l'armée, qui s'adonne aux mœurs urbaines⁵ et par la séparation du pouvoir administratif du pouvoir militaire⁶, d'avoir toléré les abus des magistrats provinciaux⁷, de s'être converti au christianisme⁸.

Cet ordre est l'ordre même du texte en ce qui concerne l'activité de Théodose, qui aurait aggravé l'incapacité militaire en multipliant les commandants⁹ et en admettant les barbares dans l'Empire et dans l'armée¹⁰; il a ajouté à ces torts celui de faire du christianisme la religion officielle de l'Empire¹¹. Le texte nous paraît dégager une hiérarchie de la signification des faits, allant du degré d'énergie morale vers ses reflets politiques et religieux.

Évidemment, Zosime n'est pas le premier auteur ancien qui ait formulé une théorie de la causalité historique, et l'analyse des idées et des concepts du premier chapitre de son œuvre peut suggérer des analogies diverses¹²; parmi celles-ci, il y a un rapprochement qui nous paraît vraisemblable. Il nous semble notamment

ἐπιτιθέντα, δόξαν τοῖς ὀρθῶς τὰ πράγματα κρίνουσιν ἐμποιεῖ τοῦ θείου τιμῆς τὴν τῶν ἀνθρωπίνων ἐπιγεγράφθαι διοίκησιν, ὥστε εὐφορίας μὲν συνιούσης ψυχῶν εὐθηνεῖν, ἀφορίας δὲ ἐπιπολαζούσης ἐς τὸ νῦν ὁρώμενον σχῆμα κατενεχθῆναι.

¹ I, 57; cf. la symétrie des termes εὐφορία et ἀφορία.

² Cf. I, 5.

³ Cf. II, 29.

⁴ Cf. III, 3; V, 46; v. aussi J. F. Reitemeyer, *Disquisitio* . . ., p. XXX et suiv.; P. de Labriolle, *op. cit.*, p. 502.

⁵ II, 34.

⁶ II, 33.

⁷ II, 38.

⁸ II, 29.

⁹ IV, 27.

¹⁰ IV, 30; 34; 39.

¹¹ IV, 59.

¹² L'idée de la décadence morale comme moteur de la décadence de l'État romain remonte à Cicéron et Salluste, tandis que les concepts de fécondité et stérilité des âmes sembleraient être une transposition des théories de Lucrèce (cf. *De rerum nat.*, VI, 1150 et suiv.).

reconnaître dans la conception de Zosime un schéma d'inspiration, sinon de provenance directe polybéenne, et cela non seulement parce que l'auteur de l'*Ἱστορία* *νῆα* cite Polybe¹ ou écrit parfois à sa manière², mais aussi pour d'autres considérations.

Ce sont surtout les idées directrices du système de philosophie historique professé par Zosime qui rappellent les conceptions de Polybe. Le fondement du processus historique trouvé dans la force morale³, qu'exprime essentiellement la constitution⁴ et qui est sujette à une évolution⁵ due au développement interne influencé par les événements extérieurs⁶ — voilà les lignes générales d'une conception historique qu'on retrouve dans l'œuvre des deux historiens.

Ces traits fondamentaux sont, évidemment, nuancés par Zosime dans un esprit qui ne pourrait pas être celui de l'illustre mégapolitain: on ne retrouverait, dans l'*« Histoire contemporaine »*, ni la fermeté et la stringence logique, ni la dialectique subtile de la vision polybéenne en ce qui concerne le processus historique. D'autres détails, bien significatifs, sont propres à la mentalité de Zosime: l'aspect surnaturel qu'assume l'idée de nécessité dans le développement historique⁷, le doute à l'égard de sa cognoscibilité⁸, le sens apotropaïque attribué aux cultes païens⁹, la croyance en oracles et prédictions¹⁰.

Il y a surtout une certaine hésitation entre la croyance en la causalité historique immanente aux faits humains et leur détermination extra-humaine, exprimée soit par « le mouvement des astres » soit par une intervention directe de la divinité — Moïres, providence divine ou divinité courroucée par l'abandon des cérémonies païennes —, hésitation dont il n'y a nulle trace dans l'œuvre de Polybe. D'autre part, la définition même de la république romaine — gouvernement idéal dans l'opinion des deux auteurs — n'est pas la même pour Polybe et pour Zosime: tandis que, pour le premier, elle représentait le type même de la constitution mixte, pour l'auteur qui nous préoccupe ici, la république était l'expression du pouvoir incontesté de l'aristocratie.

D'ailleurs, la lucidité qui le caractérise et qui lui fait voir la gravité, sinon les causes et les directions, de la crise dont il est témoin, empêche Zosime d'adopter l'idée du développement cyclique de l'histoire, formulée par Polybe. Pour Zosime, son âge est celui d'une barbarie et d'une dégradation extrêmes, et il ne paraît jamais nourrir l'espoir d'une renaissance; la rigidité du schéma polybéen est remplacée par un pessimisme tout aussi rigoureux, puisqu'il commence par énoncer la nécessité objective de ce processus irréversible de décadence.

Au demeurant, de telles différences n'ont rien d'insolite quand on pense aux siècles qui séparent les deux historiens: assimilée par un écrivain du Ve siècle, dont

¹ I, 1; I, 57.

² Cf. par ex.: Zosime, I, 1–2 et Polybe, I, 2, 2–4.

³ Zosime, I, 1; cf. Polybe, VI, 47, 1–4.

⁴ Zosime, I, 5; cf. Polybe, *loc. cit.*

⁵ Zosime, I, 1–5; cf. Polybe, VI, 9, 11.

⁶ Zosime, II, 33; IV, 30; 34; 39; 59; V, 13–23; cf. Polybe, VI, 47.

⁷ I, 1.

⁸ Cf. *δοκεῖν, δόξα* — I, 1.

⁹ V. par ex. II, 1.

¹⁰ V. ci-dessus p. 264, n. 3.

la mentalité s'est formée au milieu aussi bien des passions politiques que des superstitions, chrétiennes ou païennes, de ses contemporains, la pensée de Polybe ne pouvait rester intacte ; quelques-uns de ses éléments se sont imposés aux conceptions de Zosime, mais les idées de celui-ci sont bien des fois plus près de la mentalité de son époque que de celles de son illustre prédécesseur. Cela est surtout visible dans les passages cités au commencement de notre étude¹ ; c'est cette mentalité qui a contribué à lui faire formuler l'importance du changement de religion pour la décadence de l'Empire dans des termes si catégoriques que ceux-ci se sont imposés aux chercheurs comme étant la clef de voûte du système historique professé par Zosime.

Cette transformation subie par les idées de Polybe dans l'interprétation de Zosime ne nous semble pas dénuée d'intérêt, bien qu'elle marque, par rapport à son modèle, un certain regrès dans le développement de la pensée historique. Mais cette transposition, qui fait d'un schéma livresque une conception authentique et intensément vécue, est un document d'autant plus précieux que les témoignages sur la mentalité et du siècle et de la catégorie sociale que reflète Zosime sont peu fréquents et peu étudiés.

Il ne nous semble pas possible d'établir, même à titre d'hypothèse, un rapport immédiat entre l'atmosphère intellectuelle où s'est formé l'auteur de l'*Ἱστορία νέα* et le choix de son modèle, car nous n'avons jusqu'à présent aucun indice quant à un renouveau d'intérêt pour l'œuvre de Polybe au Ve siècle. Néanmoins, nous croyons que ce n'est pas uniquement la symétrie des thèmes étudiés qui ait imposé les idées de Polybe comme point de départ aux recherches de Zosime. Car, même s'il peut être le seul parmi ses contemporains à fréquenter l'historien de Mégalopolis, il n'est pas, assurément, le seul à s'opposer au pouvoir impérial au nom d'un passé que Polybe semblait avoir exalté.

Le fait que la pensée historique de Zosime est subordonnée à ses opinions politiques, essentiellement anti-monarchiques, nous paraît s'imposer. Par le fond de ses idées, aussi bien que par la forme qui les exprime — regret du passé républicain, anti-christianisme et attachement à la *παιδεία* hellénique traditionnelle — l'œuvre de Zosime continue au Ve siècle le conflit idéologique et politique entre le pouvoir impérial et l'aristocratie. L'*Histoire contemporaine* s'insère ainsi dans une catégorie bien large d'œuvres littéraires du Bas-Empire, expression de cette même tendance politique. À cause même des proportions de cette série d'écrits, une étude plus détaillée des causes et des formes spécifiques de ce courant d'idées nous semble dépasser le cadre du présent article. En espérant pouvoir l'entreprendre ailleurs, nous nous bornerons maintenant à esquisser les lignes générales du problème, ainsi que celles-ci peuvent ressortir de l'œuvre de Zosime.

Les études d'Andréas Alföldi ont brillamment mis en évidence les éléments du conflit qui opposait, au IVe siècle, l'aristocratie sénatoriale et les hommes de lettres qui la représentaient, au pouvoir monarchique. Mais faire dériver directement cette opposition de celle qui s'était manifestée pendant les premiers siècles de l'Empire, et la motiver uniquement par la nostalgie d'un passé bien lointain déjà, par un traditionalisme farouche mais inexplicable, nous paraît déceler un défaut de méthode. On ne peut établir une filiation d'idées entre les représentants d'un

¹ V. ci-dessus, p. 263.

groupe social dont la composition, les privilèges, donc les intérêts, s'étaient aussi profondément transformés du Ier au IVe siècle. D'autre part, le traditionalisme lui-même doit avoir une explication, et on n'a pas la nostalgie du passé, si brillant soit-il, si le présent est pleinement satisfaisant.

Or, on peut trouver dans les réalités sociales et politiques des IVe et Ve siècles des intérêts qui opposent au moins une partie de l'aristocratie au pouvoir impérial; ces intérêts sont plus profonds et plus immédiats que la fidélité envers les traditions politiques et culturelles gréco-romaines. L'effort de ré-centralisation et d'affermissement du pouvoir monarchique initié par Dioclétien s'est exercé, assurément, dans l'intérêt de toute la classe dominante, dont l'État préservait les privilèges économiques et sociaux. Mais le développement d'une aristocratie aulique et militaire, en partie, au moins, nouvelle, et l'admission des notables chrétiens — laïques et ecclésiastiques — dans l'entourage du *dominus* créait un groupe qui, par ses privilèges exceptionnels, s'opposait aux autres sénatoriens, dignitaires civils ou municipaux et *latifundarii*, dont les charges étaient de beaucoup plus onéreuses¹. Car le renouveau d'énergie dont faisait preuve le pouvoir central devait léser cette dernière catégorie d'aristocrates dans ses intérêts matériels immédiats² aussi bien que dans ses velléités d'indépendance. Ces aspirations vers une liberté de mouvement qu'entravait le despotisme du dominat étaient fondées, à notre avis, non seulement sur des souvenirs tenaces. Après un siècle de collaboration, somme toute pacifique, avec le pouvoir impérial, la crise du IIIe siècle avait amené, sur le plan politique, une véritable explosion des tendances centrifuges des diverses parties de l'Empire et d'abord de l'aristocratie; bien que calmées, au moins en apparence, après l'avènement du dominat, ces forces seront renouvelées par le processus de formation des domaines jouissant d'immunité, processus dont les prémices, observables justement aux IVe et Ve siècles, sont entravées par l'intervention du pouvoir central³.

D'autre part, pour ceux dont le sort était trop intimement lié à la structure classique de la société, et qui voyaient se produire tant de transformations radicales, l'unique ressource était de se réfugier dans le culte du passé, en refusant d'adhérer à un présent trop novateur pour leurs intérêts et leurs esprits.

C'est dans ce climat que s'opère un regroupement idéologique aussi. Ses représentants, énergiques ou désabusés, opposent au présent despotique et barbare l'image d'un passé dont le régime politique, la haute moralité, la piété et la brillante culture en eussent fait l'*ἀρχμή* de l'histoire des peuples.

Pour un esprit ainsi formé, les idées de Polybe seraient doublement convaincantes, en raison de leurs qualités incontestables, et parce qu'elles démontraient la supériorité de la république romaine, incarnation d'une force éthique exceptionnelle et moteur de l'avènement triomphal du pouvoir romain. L'adhésion de Zosime aux thèses de Polybe exprime, à notre avis, une tendance, commune à ceux qu'il représentait idéologiquement, d'opposer au présent le passé, aussi bien politique

¹ Cf. Cod. Theod., 6, 10–16; 6, 30, 20; nous rappellerons, à ce propos, l'accusation portée par Zosime contre Constantin et Théodose, qui auront multiplié à l'excès les commandants et gouverneurs (II, 33, resp. IV, 27).

² C'est ainsi, nous pensons, que s'explique la véhémence de Zosime contre les exactions fiscales — II, 38; IV, 28; pour un fonctionnaire du fisc, il ne ménage pas ses termes!

³ Cf. par ex. Cod. Theod., 11, 24.

que culturelle. Zosime y ajoute, néanmoins, conduit par un sens historique remarquable et aguerri à l'école de Polybe, des éléments qui le distinguent parmi ses contemporains. Sans se borner à critiquer la monarchie ou la nouvelle religion, il essaye de déterminer leurs rapports et de découvrir leur rôle dans l'évolution de l'Empire, leur signification par rapport aux lois qui gouvernent l'histoire ; comparer le passé et le présent n'est pas, pour lui, une méditation nostalgique, mais l'enchaînement rigoureux des faits d'une décadence conçue comme un inévitable processus naturel. Il donne ainsi aux conceptions de sa classe un accent d'originalité et de profondeur amère, une dimension historique qui leur manquait.

Le renouveau des idées de Polybe au Ve siècle nous apparaît donc moins anachronique qu'au premier abord, et cela pour une autre considération aussi. C'est pendant la première moitié de ce siècle qu'était en voie de constitution, initié par Saint Augustin et son disciple Orose, un courant d'interprétation chrétienne de l'histoire. Celui-ci soutenait, d'une part, que les défaites subies par l'Empire étaient une punition divine¹, formulant ainsi ce qu'on a appelé « les jugements de Dieu comme catégorie historique² » ; d'autre part, qu'il n'y avait ni évolution, ni décadence dans l'histoire, envisagée comme donnée immuable et présence statique de la Cité de Dieu³.

La nécessité d'opposer à ce système historique une conception cohérente et non pas des compilations a trouvé son expression dans l'œuvre et la pensée de Zosime, qui reprend à son compte la théorie de l'histoire romaine la plus conséquente et dialectique, qui laissait le moins de place à une intervention du surnaturel — celle formulée par Polybe. Il s'oppose ainsi à l'interprétation chrétienne tant au sujet du caractère du processus historique, qui est présenté comme évolution ascendante et descendante, qu'en ce qui concerne sa cause première et ses forces gouvernatrices, qui sont essentiellement humaines.

Occupat quasi medium inter utrumque historicorum, qui proprie eo nomine appellantur, et abbreviatorum genus locum Zosimus écrivait J. F. Reitemeyer⁴. Au terme de nos recherches, nous nous flattons d'espérer que la personnalité de Zosime apparaît plus complexe et douée d'un esprit historique autre que celui des auteurs qui lui sont contemporains. Il a affirmé, à une époque où le poids du « jugement divin » commençait déjà à écraser les consciences, le caractère naturel, humain, de l'histoire, qui est envisagée comme étant un processus évolutif gouverné par des lois objectives. Sa conception cohérente en ce qui concerne la causalité historique, sa dialectique des causes et des effets, de leur subordination et influence réciproque — toute cette conception de l'histoire, idéaliste, assurément, puisqu'elle part d'un élément déterminé et non pas déterminant, n'est pas moins dans l'esprit des meilleures traditions de l'historiographie antique.

¹ Ils répondaient ainsi aux païens qui mettaient ces faits au compte d'une punition des dieux provoquée par le christianisme — v. ci-dessus, p. 265.

² S. Mazzarino, *La fine del mondo antico*, p. 55—70.

³ Id., *ibid.*, p. 71.

⁴ Jo. Frid. Reitemeieri *Disquisitio* . . . , p. XXX (CSHB *Zosimus*, p. XXXV).

S'il n'est pas un créateur, Zosime a du moins le mérite d'avoir fait sien un système historique des plus profonds, et de l'avoir appliqué avec assez de rigueur à l'étude d'une époque qui était connue surtout par l'intermédiaire des compilations ; d'autre part, sa transposition des idées de Polybe n'est pas une utilisation mécanique, mais plutôt une renaissance, un prélèvement qui nous fait apercevoir le climat idéologique au sein duquel a été conçue l'« Histoire contemporaine ».

Toutes ces raisons, pensons-nous, éloignent Zosime des compilateurs parmi lesquels il a été trop souvent énuméré ; elles nous obligent à inscrire son nom parmi ceux des « historiens dignes de ce nom », et nous permettent de voir dans son œuvre le point final de la recherche historique dans l'antiquité.

CÎTEVA INSCRIȚII CERAMICE DE LA HISTRIA

DE

A. SUCEVEANU

Graffiti despre care va fi vorba în cele ce urmează provin de pe platoul din vestul cetății Histria, și anume 18 din ei de la sectorul Z₂¹, unul singur dintr-un sondaj efectuat în afara platoului într-un punct denumit convențional². P.

Varietatea conținutului acestor inscripții ceramice ne obligă la o sistematizare a materialului. Urmează așadar un prim grup de graffiti cu caracter votiv, un al doilea cuprinzând informații de ordin onomastic și, în fine, un al treilea, de diverse.

I. GRAFFITI CU CARACTER VOTIV

1. *Fund de skyphos sau crater*; Z₂/1955; Inv. nr. V. 17 209.

— După forma și pasta vasului: sec. V—IV î.e.n.

— Inscripție zgîriată pe fund: A Θ (cf. fig. 1/1).

2. *Picior de cantharos*; Z₃/1949; neinventariat.

— După factura vasului: sec. IV—III î.e.n.

— Inscripție zgîriată pe fund: A Θ³ (cf. fig. 1/2).

3. *Buză de fish-plate*; Z₂/1955; Inv. nr. V. 17 191.

— După factura vasului: sec. III î.e.n.

— Inscripție zgîriată pe partea exterioară a buzei: A Θ (cf. fig. 1/4).

Deși distanțați în timp⁴, cei trei graffiti permit aceeași interpretare și din această cauză le poate servi același comentariu.

¹ Cf. Em. Condurachi și colaboratori, *Șantierul Histria*, în *Materiale*, vol. IV și următoarele.

² Raportul de săpături se află în manuscris la arhiva MNA. Sondajul a fost făcut în vara 1963.

³ S-ar putea crede că în loc de AΘ- ar fi de citit ΑΘ-, ceea ce ne-ar duce fie la un nume propriu: 'Αρθμιάδας, 'Αρθμιος, fie la divinitatea 'Αρτεμις, cu confuzia τ-θ. Această din urmă ipoteză ni se pare totuși greu de susținut.

⁴ Am căutat, în cadrul fiecărei subdiviziuni, să respectăm ordinea cronologică.

Evident A θ — poate fi foarte bine începutul oricărui nume propriu grecesc ¹, știut fiind că unul din cele mai frecvente obiceiuri în antichitate era indicarea numelui posesorului vasului, chiar pe vas, fie pentru a preîntîmpina o înstrăinare

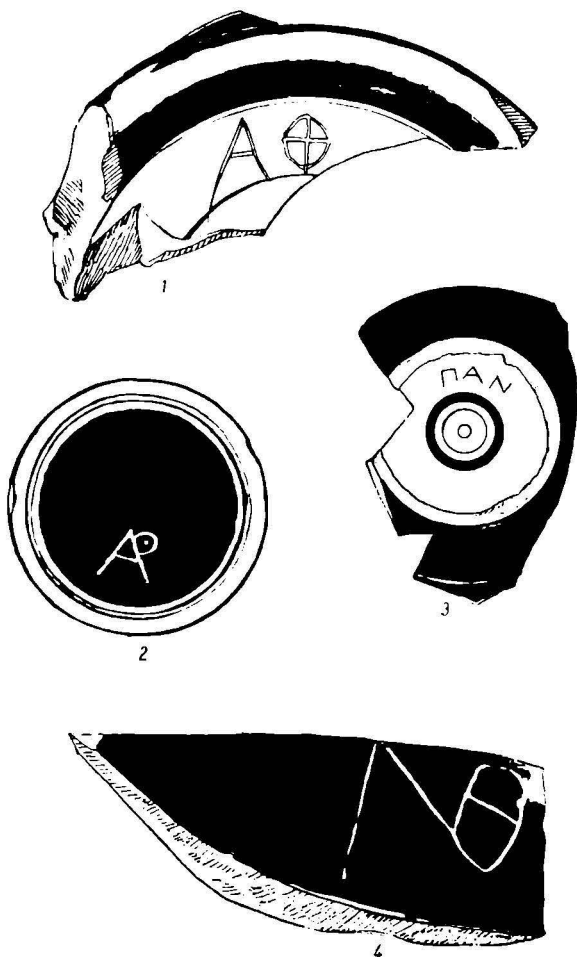

Fig. 1

fie, mai adesea, pentru a preciza, fără posibilitate de dubii, numele zeosului adorator al vreunei divinități în templul sau la altarul căreia se așeza ofranda respectivă ².

¹ De exemplu, 'Αθηνάγώρας, 'Αθηνάδας, 'Αθηνάιος, 'Αθηνόδωρος.

² Cf. M. Bulard, *La religion domestique dans la colonie italienne de Délos*, Paris, 1926, p. 419.

Cum însă un Aθ — nu putea, credem, evita unele confuzii de nume, este preferabil să-l interpretăm o dată cu I. I. Tolstoi¹, ca o prescurtare pentru divinitatea căreia i se aducea în dar vasul respectiv, adică Athena.

Întregirea care se impune, în caz că interpretarea este justă, ar fi Aθ(ῆνα) « Athenei » pentru toți cei trei² graffiti luați în discuție. Graffitiul înregistrat sub numărul 1 oferă, poate, judecînd după forma lui θ (⊕)³, cea mai veche mențiune la Histria⁴ a zeiței în discuție, fie și în cadrul unei religii private⁵.

4. *Fund de cupă*; Z₂/1959; Inv. nr. V. 20 259.

— După factura vasului: sec. V—IV î.e.n.

— Inscripție zgîriată pe fundul cupei: ΠΑΝ (cf. fig. 1/3).

Aceleași probleme ca la nr. 1—3.

ΠΑν- poate constitui începutul prea multor nume proprii⁶ pentru a fi utilizat în această accepție. Mult mai firească ar fi desemnarea zeului arcadic chiar în nominativ, deci într-o formă oarecum insolită⁷.

5. *Picior de cantharos*; Z₂/1960; Inv. nr. V. 20 588.

— Forma vasului indică sec. IV—III î.e.n.

— Inscripția zgîriată pe fund ΔΙΟΣ/ΚΟΥΡΩΝ (cf. fig. 2).

Numele Dioscurilor este clar menționat și dacă mai există vreo nesiguranță, aceasta constă într-o problemă secundară: întregirea formulei dedicatorii. Probabil ea a sunat în mintea dedicantului astfel: Διοσκουρῶν (εἰμι ἀνάθημα *sive* κἀνθαρος) « Sînt ofranda (sau cantharosul) Dioscurilor ». Sîntem, după cît se pare, în posesia celei mai vechi atestări epigrafice a cultului divinilor gemeni la Histria⁸.

6. *Fragment de țigla*; Z₂/1963; neinventariat.

— După forma literelor: sec. IV—III î.e.n.

— Inscripția zgîriată pe o parte laterală ΦΙΛΩΝΑΝΑ / ΘΗΜΑ ΦΟΡ-ΚΥΙ/ΕΜΕ. Pe fața țiglei probabil imaginea unui ochi apotropaic⁹ (cf. fig. 3/1).

Lectura, după cum se vede, nu pune probleme: Φίλων ἀνάθημα Φόρκυι ἐμὲ (ἀνέθηκε). « Filon m-a pus pe mine ofrandă lui Forkys ».

¹ Греческие граффити античных городов северного причерноморья, Москва-Ленинград, 1953, nr. 27.

² Poate cu excepția celui de-al doilea, în legătură cu care vezi nota 3, p. 273.

³ W. Larfeld, *Griechische Epigraphik*, München, 1914, pl. III.

⁴ Pînă acum, de la Histria se cunosc doar cîteva mărturii numismatice și sculpturale. Cf. B. Pick, *Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, I 1 (Berlin, 1898), nr. 482—483; un fragment de statueta aceală — poate Athena — a fost publicată de G. Bordenache, în *Dacia*, N.S., V, 1961, p. 196, fig. 11. Tot după o informație primită de la G. Bordenache, în colecțiile MNA s-ar afla mai multe piese sculpturale (L 1700, 2010, 2017), înfățișînd-o pe Athena. Atît monedele, cît și sculpturile, nu sînt anterioare epocii elenistice.

⁵ Cf. mai jos p. 278.

⁶ De exemplu: Πάναιρος, Παναιτίος, Πανάρετος, Πανιώνιος etc. ...

⁷ Cf. totuși H. A. Thompson, *Hesperia*, III, 1934, p. 372, unde se menționează un graffit cu dedicația Ζεύς.

⁸ Două mărturii epigrafice: V. Pârvan, *Histria IV*, p. 546, nr. 6, și D. M. Pippidi, *Studii Clasice*, IV, 1962, p. 140, nr. 5 (resp. sec. III și II î.e.n.). Numismatic, problema e mai controversată. Dacă pe unele emisiuni histriene sînt într-adevăr înfățișați Dioscurii (Pick, *op. cit.*, nr. 405—462; cf. J. Babelon, în *Rev. arch.*, 1948 (I), p. 24 urm. și Ch. Picard, în *BCH LXXXII*, 1958, p. 445, n. 1), cultul lor, avînd în vedere datarea timpurie a acestor monede, ar putea avea o origine mult mai veche. Pentru părerea contrară, vezi însă C. Moisil, în *BSNR*, XVI, 1921, p. 108.

⁹ În acest caz putem afirma cu certitudine că numai acest mic fragment a fost depus ca ofrandă, și nu întreaga țigla.

Ne aflăm deci în fața unei dedicații adresată divinității Forkys. Forkys face parte din lunga serie a divinităților marine despre care nu avem, de cele mai multe ori, decât informații literare¹. Nilsson o și califică drept nepopulară². Totuși țigla pe care o prezentăm atestă, indiscutabil, o oarecare circulație a acestei divinități

Fig. 2

în rîndul populației grecești. La Histria, de altfel, există și un alt document, un altar de epocă romană, pe care este menționat numele divinității Forkys³.

Pare deci că situația de la Histria contrastează cu cea generală, constatare pe baza căreia nu putem trage încă nici o concluzie.

7. *Fragment de fish-plate*; Z₂/1956; Inv. nr. V. 17 367.

— După factura vasului: elenistic.

— Inscripția zgîriată pe fund: ΔΗ (cf. fig. 3/2).

¹ Informațiile sînt strînse de Bloch, în *Roscher's Lexicon* și de Johana Schmidt, în RE, s.v. *Phorkys*.

² *Gesch. der griech. Religion*, I² (München, 1955), p. 240 și 241.

³ Informație D. M. Pippidi.

Aceeași problemă ca la nr. 1—4. Δη — poate constitui începutul prea multor nume proprii pentru a putea evita anumite confuzii. O dată cu Tolstoi¹, credem

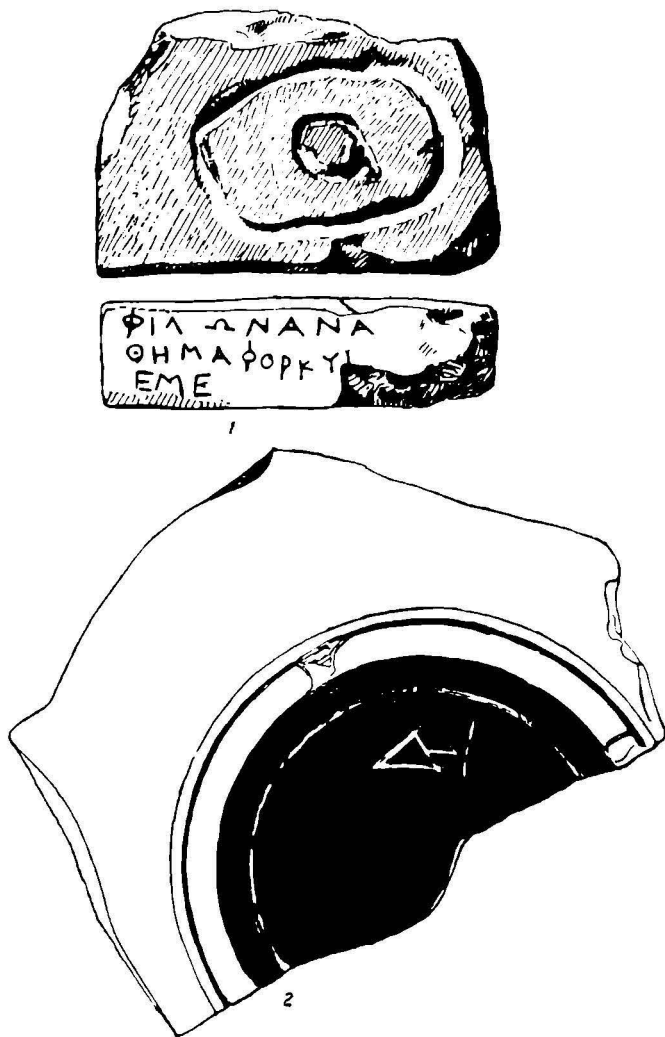

Fig. 3

că o asemenea prescurtare desemna pe zeița Demeter², deci întregirea pe care o propunem ar fi Δη(μητρι) « Demetrei ».

¹ *Op. cit.*, nr. 28, 33, 168, 170, 177.

² Pentru cultul Demetrei la Histria, vezi Pârvan, *Histria IV*, nr. 51; *Histria VII*, nr. 51; D. M. Pippidi, *Studii Clasice*, IV, 1962, p. 128. De asemenea, G. Bordenache, *Dacia*, N.S., V, 1961, p. 100, fig. 4; M. Coja, *ibid.*, p. 232.

Cu aceasta am încheiat seria graffitelor cu caracter votiv.

Semnalam că o discuție specială ar merita o legătură care există între divinitățile menționate pe graffiti și cele ale cetății, precum și locul lor de găsim, în afara orașului, unde nu existau edificii de cult public. Cu alte cuvinte, problema este aceea a legăturii între cultele private — căci numai așa putem interpreta mărturiile de pe graffiti — și cele ale cetății și, în strînsă legătură cu aceasta, sub ce accepții trebuie să interpretăm divinitățile respective în mediul religios privat spre deosebire de cel public.

Ni se pare de la sine înțeles că o viață religioasă nu a existat numai pe acropola Histriei. A existat desigur și una privată, care poate avea loc nu numai în cadrul restrîns al familiei, dar chiar în acela al unor grupări mai mari, ceea ce impune existența unor anume locuri de cult, indiferent dacă ele nu se prezintă sub forma unor temple sau altare ¹. Loc de cult poate fi o pădure, un izvor, o grotă, o răscruce de drumuri, o grămadă de pietre. Ele nu sînt numai forme premergătoare ale viitoarelor temple sau altare, dar pot să și coexiste. În aceste condiții există desigur multe locuri de cult pe platou, care nu ni s-au păstrat arheologic ², dar pe care trebuie să le presupunem. Cea mai bună dovadă o avem în chiar prezența acestor graffiti în legătură cu care e mai mult decît greu de crezut că au fost aduși de undeva din cetate ³.

Ce natură trebuie să fi avut această religie privată, nu ne este greu s-o întrevădem. « Subordonate cetății, dar în strînsă legătură cu ea, grupări mai reduse au o oarecare autonomie. O viață religioasă activă și bogată se perpetuează în familie. Grupări locale, profesionale, posedă culte proprii. Sînt așadar medii diferite dar care prezintă acest caracter comun prin faptul că liniile directoare (les cadres) ale religiei sînt preconcepse (preformées) de societate în interiorul grupului civic » ⁴.

Evident, la Histria, situația trebuie să fi fost aceeași. S-a remarcat faptul că pentru divinitățile Athena, Pan, Dioscurii și Demeter avem dovezi că ele figurau și în panteonul cetății. Oare nu aruncă această constatare o lumină decisivă asupra apartenenței etnice a platoului, cu alte cuvinte nu sîntem obligați să constatăm, ținînd seama de aceste elemente, o viață religioasă greacă, în directă dependență de aceea a cetății, și în acest cartier mărginaș? Ni se pare că da, cu atît mai mult cu cît argumentul indicat aici nu este decît unul din seria acelora care pot fi aduse în sprijinul acestei păreri. Se pune însă întrebarea: locuitorul din cartierul mărginaș al orașului i-a adorat, de exemplu, pe Dioscuri în aceeași ipostază sub care histrienii le-au arătat recunoștința lor cu prilejul fericitei expediții a lui Kallikrates în ajutorul apolloniatorilor ⁵? E mai greu de crezut.

Fiecare divinitate are, în majoritatea cazurilor, pe lîngă o accepție oficială, majoră, și una casnică, și credem că în cazul nostru trebuie acordată preponderență, evident fără a absolutiza, acesteia din urmă. Reluînd exemplul cu Dioscurii, este

¹ M. Bulard, *loc. cit.*; M. P. Nilsson, *op. cit.*, I², p. 73 urm.; L. Gernet-A. Boulanger, *Le génie grec dans la religion*, Paris, 1932, p. 191 urm.

² Cf. totuși așa-zisul *lararium* din casa elenistică de pe platou, publicat în *Histria I* (București, 1954), p. 195, fig. 72.

³ La fel și statuetele de cult publicate de M. Coja (*loc. cit.*) și care au fost găsite tot pe platoul din vestul cetății, mai mult chiar, în același sector Z₂.

⁴ Gernet-Boulanger, *op. cit.*, p. 298; cf. și M. P. Nilsson, *op. cit.*, II (München, 1961), p. 187 urm.

⁵ V. Pârvan, *Histria IV*, p. 546, nr. 6.

cunoscut faptul că pe lângă protectori în lupta navală sau terestră ei sînt totodată apărătorii casei¹ și această accepție a prevalat probabil în cazul graffitului de mai sus.

II. GRAFFITI CONȚINÎND INFORMAȚII ONOMASTICE

8 *Fund de cupă*, Z₂/1959. Inv. nr. V 20 260.

— După factura vasului: sec. V î.e.n.

— Inscripție zgîriată pe fund circular. ΗΡΦΟ... Ψ (cf. fig. 4/4).

Nu cunoaștem, nici măcar ca început de nume, un asemenea exemplu în onomastica greacă sau tracă. Există doar informații capabile să îndepărteze ideea de ἄπαξ pe care o sugerează un asemenea cuvînt. Pe reversul unei monede de la Tomis, publicată încă de Kurt Regling² apare ΗΡΦ, susceptibil de a fi interpretat ca începutul numelui unui magistrat

Cuvîntul semnalat mai apare, cu unele modificări, în mediul semitic. Se cunosc nume proprii ca 'Αρφᾶ³, 'Αρφαξάδ[ης], Αρφαξαδαῖοι⁴ toate semnalate de Iosephus Flavius⁵.

Ce concluzie putem trage din aceste două atestări atât de disparate, în caz că nu admitem o greșeală în transcrierea numelui nostru⁶, ne este foarte greu s-o spunem. Ψ reprezintă desigur o siglă.

9. *Fund de skyphos*; Z₂/1957; Inv. nr. 20 002.

— După forma și pasta vasului: sec. V—IV î.e.n.

— Inscripția zgîriată pe fund circular: ΑΣΑΜΗΝΕΙΑ ΕΜΜΙ (cf. fig. 4/1).

Formularea este clară: 'Ασαμήνεια(ς) ἐμμί⁷ (σκούφος *sive* ἀνάθημα). 'Ασαμήνεια poate fi și un nume propriu (și aceasta ne-a îndemnat să-l introducem la acest capitol), după cum poate fi și un substantiv.

'Ασάμενος reprezintă participiul prezent pasiv eolic⁸ de la ἀσάω «a fi săturat, dezgustat, întristat» și e atestat la Alceu⁹.

Fie deci că avem să ne gîndim la un participiu¹⁰ căruia i s-a adăugat în mod abuziv terminația —εῖος¹¹, ceea ce ar duce la interpretarea «sînt skyphosul (sau ofrandă) celei întristate», fie la o formație substantivală de tipul δυσμένεια, εὐμένεια, πρευμένεια¹², dar neatestată încă¹³, în care radicalul ασα — ar conferi întregului cuvînt sensul semnalat mai sus, ceea ce ne-ar obliga să traducem formula prin «sînt skyphosul saturației¹⁴», avem totuși impresia că e vorba de un nume propriu, ceea ce nu ne-a putut dispensa de menționarea celor de mai sus.

¹ M. P. Nilsson, *op. cit.*, I², p. 135 și 410.

² *Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, II, 1 (Berlin, 1910), nr. 2478.

³ Nume de sat.

⁴ Nume de oameni.

⁵ *Bel. Iud.*, I 6, 4; 3, 35.

⁶ Ηρφο- (...) pentru 'Ηρόφ(ιλος): cf. Tolstoi, *op. cit.*, nr. 206.

⁷ Ἐμμί, după A. Thumb-A. Scherer, *Handbuch der griech. Dialekte*, Heidelberg, 1959, p. 69 și 101, formă eolică. Formularea pe care o propunem e frecventă pe graffiti. Cf. Tolstoi, *op. cit.*, passim.

⁸ De remarcat concordanța dialectală cu ἐμμί.

⁹ Th. Bergk, *Poetae Lyrici Graeci*, frg. 35.

¹⁰ Cu η în loc de ε.

¹¹ Cf. Schwyzler, *Griech. Grammatik*, Bd. 1. München, 1939, p. 467 urm.

¹² C.D. Buck-W. Petersen, *A reverse Index of Greek Nouns and Adjectives*, Chicago, 1949, p. 132.

¹³ Și cu η în loc de ε.

¹⁴ Cf. Tolstoi, *op. cit.*, nr. 108.

Pausanias¹ menționează un eleat cu numele 'Ασάμων. Mai multe cuvinte înregistrate de dicționarul Pape- Benseler² încep cu Ασα-³. Dečev, la rîndul lui, consideră Ασα- un radical trac⁴. Pe -μενης îl regăsim de asemenea în mai multe cuvinte trace⁵. Formula cea mai plauzibilă apare deci «sînt skyphosul (sau ofranda) Asamenei» fără a putea preciza dacă numele e grecesc sau tracic.

10. *Fund de skyphos*; Z₂/1957; Inv. nr. V. 28 000.

— După factura vasului: sec. V—IV î.e.n.

— Inscriptia zgîriată pe fund: ΘΙΤ (cf. fig. 4/2).

Ajunge, după cîte ni se pare să cităm un nume semnalat de Dečev⁶ care ar prezenta următoarele forme: Τιθα, Θιθα, Θιθη, Thithi. Totodată ar fi poate interesant de menționat că, la Histria, în lista gerusiastilor din sec. II e.n. apare un Βαρβαρίων Τιθα⁷. Cum alternanța surdă-aspirată apare într-unul din exemplele citate, nu ni se pare greu de admis forma Θιτ(α siue — ας)⁸, evident tracă, dacă nu cumva e cazul să ne gîndim la o zgîriere incidentală a punctului din centrul lui O ceea ce ar duce la formula e.g., Οῖτ(υλοσ) nume grecesc atestat⁹.

11. *Fund de? cupă*; Z₂/1960; neinventariat.

— După factura vasului: sec. V—IV î.e.n.

— Inscriptia zgîriată pe fund: ΣΙΚΟΣ ΚΣ... Α (cf. fig. 4/3). Îl interpretăm Σικος <κς>, deci ca un nume în nominativ. Din nou după Dečev¹⁰, cunoaștem nume ca Σικς, *Sicu filius*, Σίκους, *Como- sicus*. Ca nume grecești nu avem atestat decât Σικων¹¹. Dacă Dečev are dreptate cînd îi atribuie acestui nume o origine tracă, avem toate șansele ca în acest graffit să recunoaștem, ca și la cel precedent, un antroponim trac. Despre importanța informațiilor oferite de acești doi graffiti vom reveni la sfîrșitul celei de-a doua subdiviziuni.

12. *Fragment de fund de cupă*; Z₂/1960; Inv. nr. 20 678.

— După factura vasului: sec. IV î.e.n.

— Inscriptie zgîriată pe fundul cupei: ΔΕΡ (cf. fig. 5/1).

Ca și în cazurile anterioare Δερ — poate constitui începutul unui nume propriu¹² și, în această interpretare, oricare din întregirile sugerate în notă are șanse de adevăr.

13. *Buză de crater*; Z₂/1955; neinventariat.

— După factura vasului: sec. III î.e.n.

— Inscriptie zgîriată pe buză: ΑΘΗΝΟΔ (cf. fig. 5/2).

Evident Αθηνόδ[ωρος] sau pentru a întregi formula corespunzătoare, despre care, în treacăt fie spus, nu sîntem ținuți s-o considerăm obligatorie:

¹ VI, 16, 5.

² *Wörterbuch der griech. Eigennamen*, Braunschweig, 1880, I, p. 155.

³ E.g. *Ασανδρος.

⁴ Cf. D. Dečev, *Die thrakischen Sprachreste*, Wien, 1957, p. 29.

⁵ Dečev, *op. cit.*, p. 294.

⁶ *Op. cit.*, p. 504.

⁷ V. Pârvan, *Histria IV*, p. 596, nr. 20, r. 95.

⁸ Sau poate un genitiv — evident al apartenenței.

⁹ Pape-Benseler, *op. cit.*, II, p. 1045.

¹⁰ *Op. cit.*, p. 443.

¹¹ Pape-Benseler, *op. cit.*, II, p. 1389.

¹² Δέρδας, Δερκέτης, Δερκυλidas, Δερναίος, Δέρζων. Pornind de la ultimul din ele, s-ar putea pune întrebarea dacă nu cumva graffitul menționează divinitatea tracă Δερζέλας? Ipoteza pare însă temerară, avînd în vedere data timpurie a fragmentului nostru ceramic.

Αθηνόδωρου (εἰμὶ ἀνάθημα *sive* κρατήρ¹)] «Sînt ofranda (sau craterul) lui Athenodoros ».

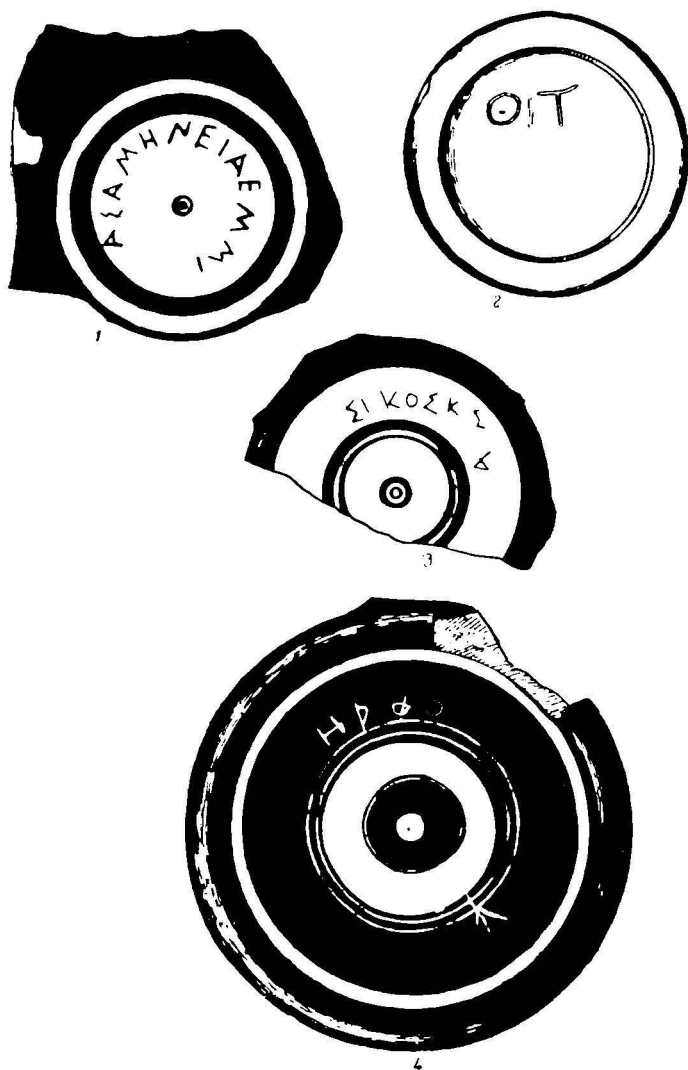

Fig. 4

14. *Fragment de cupă*; Z₂/1957; Inv. nr. 20 036 b.

— După forma vasului: elenistic.

— Inscripție zgîriată pe partea exterioară a cupei ΦΙ (cf. fig. 5/3).

¹ După cum s-a mai remarcat, formularea este frecventă pe graffiti.

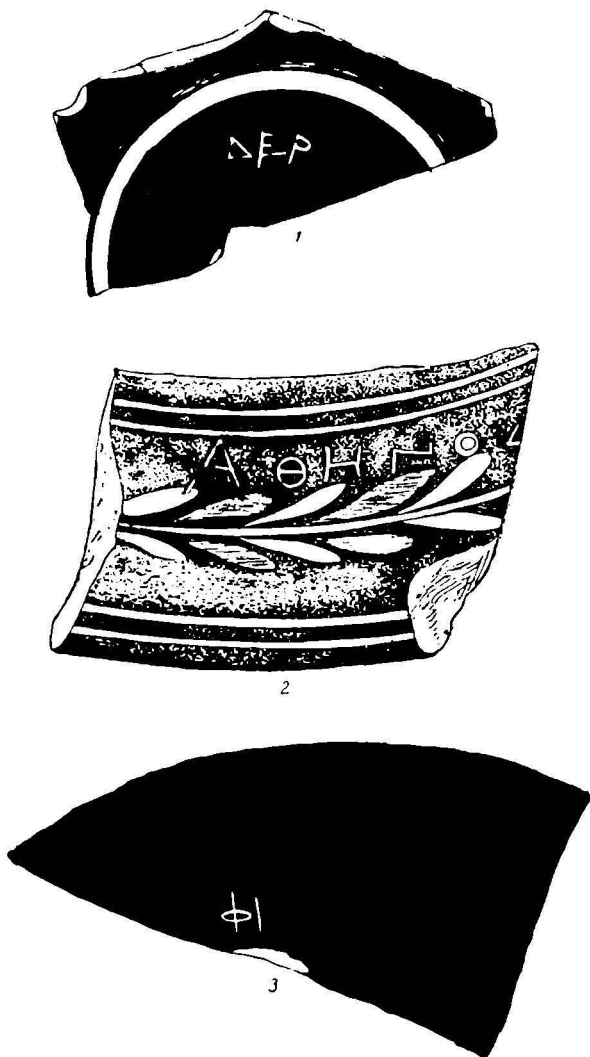

Fig. 5

Greu de spus ceva sigur. Tolstoi ¹ interpretează un graffit asemănător Φίλ(ωι *sive* -ημων) deci « prietenului » sau « Filemon ² ». Oricum, pare că e vorba de un nume.

Graffiti prezentați la nr. 8 și 9 oferă date prea puțin sigure pentru a îngădui vreo concluzie. Dimpotrivă graffiti nr. 12, 13 și 14 oferă date prea puțin importante.

¹ *Op. cit.*, nr. 155.

² Evident, mai poate fi vorba de multe alte nume: Φίλων, Φιλόδαρος.

Se cuvine însă a semnală prezența unor nume trace pe graffiti nr. 10—11 (poate și 12), primele atestări de acest gen pentru epoca greacă¹, alături de ipotețicele nume trace, primul mai degrabă paflagonian, Τιβεῖος și Σαίνη².

S-a făcut, pe bună dreptate, observația că pentru această epocă numele trace nici nu sînt de căutat în inscripțiile monumentale, aceasta echivalînd cu o recunoaștere a lor pe plan politic-social, fenomen ce are loc mult mai tîrziu, în epoca romană³.

Iată însă că pe graffiti, tocmai datorită caracterului neoficial al acestui gen de mențiuni, se strecoară deseori informații foarte importante, cum ar fi, în cazul nostru, atestarea, cel puțin în cartierul mărginaș al Histriei, a unor reprezentanți ai populației autohtone.

Această constatare, dacă interpretăm corect faptele, nu infirmă cu nimic dependența acestui cartier mărginaș de cetate, contribuind doar la nuanțarea datelor referitoare la componența etnică a masei locuitorilor platoului.

Nu este însă nici locul și cu atît mai puțin cazul să extindem considerațiile ce pot decurge din asemenea atestări⁴.

III. GRAFFITI CONȚINÎND INFORMAȚII DIVERSE

15. *Buză de skyphos*; Z₃/1949; Inv. nr. V. 8734 b

— După factura vasului: sec. IV î.e.n.

— Inscripție zgîriată pe partea exterioară a buzei ΠΛΑΧΑΡ (cf. fig. 6/1).

Întregirea pe care o propunem, sugerată de un graffit publicat de Tolstoi⁵ este [πίμ]πλα⁶ χαρ[ιέν] « bea cu plăcere », formulă hortativă des întîlnită pe vasele de băut.

16. *Partea inferioară a unei cupe*; Z₂/1961; neinventariat.

— După factura vasului: sec. IV î.e.n.

— Inscripția sgîriată pe fund ΕΥ (Cf. fig. 6/3).

17. *Partea inferioară a unei mici cupe*; Z₂/1957; Inv. nr. V. 20 036 b.

— După forma vasului: sec. IV—III î.e.n.

— Inscripție zgîriată pe fund: ΕΥ (cf. fig. 6/2).

Evident amîndouă comportă același comentor. Nu există un consens în interpretarea acestor graffiti. Unii îl consideră ca o marcă a producătorului vasului⁷, alții a calității conținutului⁸, în fine alții începutul unui nume⁹.

18. *Fund de skyphos*; Z₃/1949; Inv. nr. V. 8731.

— După forma și decorul vasului: sec. IV î.e.n.

¹ Reamintim: sec. V—IV î.e.n.

² V. Pârvan, *Fouilles d'Histria. Inscriptions: troisième série*, în *Dacia*, II, 1925, p. 201, nr. 6.

³ Cf. I. I. Russu, în *SCIV*, IX, 1958, p. 39 și urm.

⁴ Cf. Em. Condurachi, în *SCIV*, II (2), 1951, p. 54 urm.

⁵ *Op. cit.*, nr. 11: ἀ]ποαπίλη.

⁶ Cf. Schwyzler, *op. cit.*, I, p. 689 și 799: imperativ activ ionic-atic.

⁷ S. Ferri, *Sui vasi greci con epigrafi « acclamatorie »* (Extras din *Rendic. Lincei*, Classe sc. mor., stor. e filol., s. VI, vol. XIII, f. 1—2).

⁸ M. Lang, *Numerical Notation on Greek Vases*, *Hesperia*, XXV, 1956, p. 22, nr. 98.

⁹ H. A. Thompson, *loc. cit.*, p. 372.

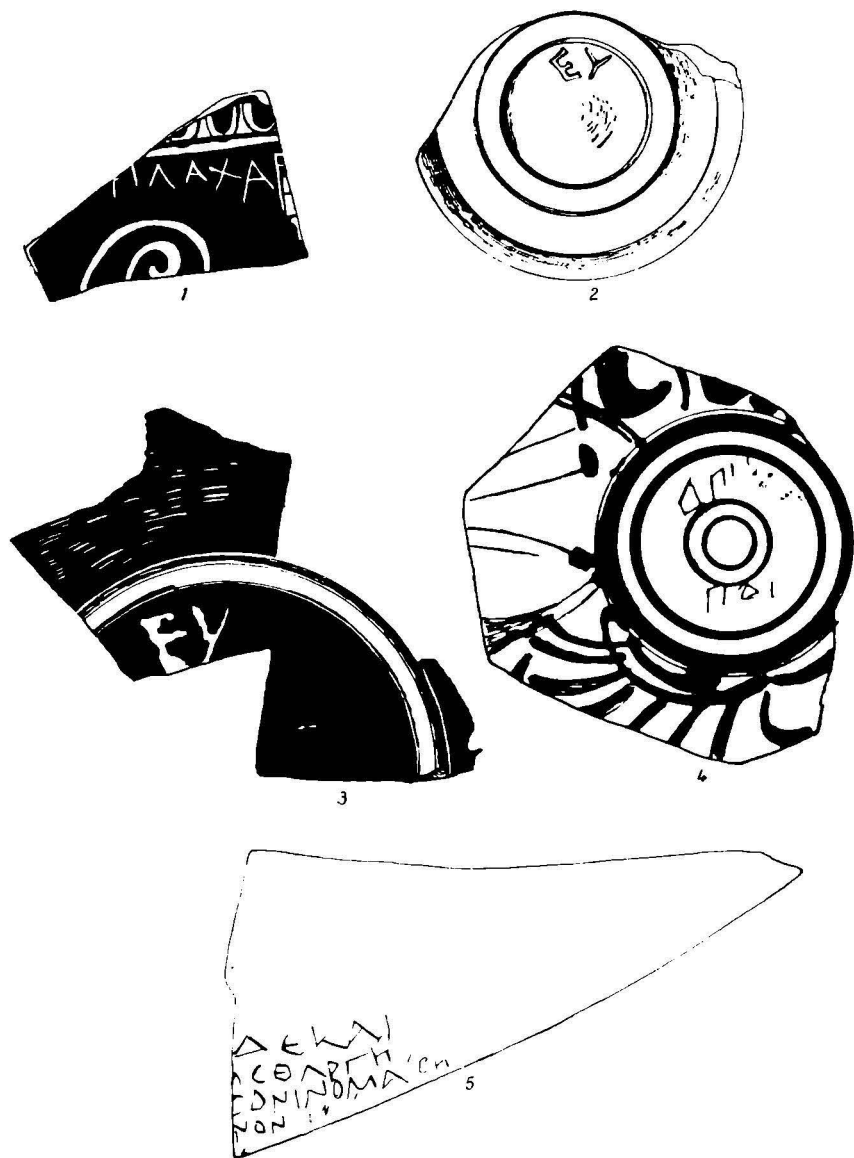

Fig. 6

— Inscripție zgîriată pe fundul skyphosului $\Delta\Pi\Pi/\Pi\Delta\iota$ (cf. fig. 6/4).
 În sistemul decadic aceste litere marchează: 16; 16. Există mai multe
 posibilități de a le interpreta. Indicarea greutatea vasului, frecventă pe graffiti,

este exclusă¹. Mai probabilă apare desemnarea capacității vasului². Cu toate acestea indicarea pe două rînduri a aceleiași cifre, cînd ar fi fost mult mai simplu să se noteze direct cifra 32, ne îndeamnă să sugerăm o a doua ipoteză mai plauzibilă. M. Lang³ publică un graffit conținînd următoarea formulă: $\Delta : \Delta ///$ pe care o interpretează: 10 vase = 13 oboli. În sprijinul acestei ipoteze citează un vers din Aristofan⁴ de unde reiese clar că un lekythos din cele mai fine costa un obol. Ar fi imposibil ca pe graffitul nostru să fie menționat că o serie de 16 skyphoi costa 16 oboli? Avînd în vedere analogia citată, se pare că interpretarea ar fi mai plauzibilă.

19. *Fragment de amforă*; P/1963; neinventariat.

— După forma literelor: sec. II—I î.e.n.

— Inscripție zgîriată ΔΕΚΑΙ/... ΑCΘΑΡΗ/... ΟΝΙΝΟΜΑ/...

NON (cf. fig. 6/5).

Din păcate nu vedem nici o posibilitate satisfăcătoare de întregire a graffitului nostru și lucrul e cu atît mai regretabil cu cît inscripția pare să fi fost destul de amplă.

Ni s-a părut că acești graffiti interesează, în măsura în care întregirile sînt corecte, pentru că:

1. Confirmă existența unei vieți religioase pe platoul din vestul cetății, în strînsă legătură cu aceea a cetății, prin prezența acelorași culte de origine greacă.

2. Atestă o divinitate rară în lumea greco-romană, Forkys.

3. Aduc cele mai vechi mărturii epigrafice ale cultului Atenei și Dioscurilor fie și în cadrul religiei private histriene.

4. Menționează pentru prima oară pe Pan, ca divinitate izolată, la Histria.

5. Datorită lor cunoaștem doi traci, prezenți încă din sec. V—IV î.e.n. la Histria.

6. În fine, penultimul dintre ei, pune o problemă legată de unele aspecte economice histriene din sec. V—IV î.e.n.

QUELQUES INSCRIPTIONS CÉRAMIQUES D'HISTRIA

RÉSUMÉ

Les 19 graffiti dont la datation se situe entre les Ve — IIe siècles a.n. ère, proviennent du plateau ouest de la cité d'Histria.

La première catégorie comprend des graffiti à caractère votif. Ils attestent les divinités ΑΘ(ηνᾶ), Πάν, Διόσκουροι, Φόρυς et Δη(μήτηρ). Leur importance consiste d'une part, à ce que les attestations pour Athéna et les Dioscures sont, probablement, les plus anciennes connues jusqu'à présent à Histria, d'autre part parce qu'on mentionne la divinité de Phorkys, extrêmement rare

¹ 32 de drachme ar indica o greutate de 137,600 g: numai fragmentul pe care-l avem cîntărește însă 71,500 g. Dacă am considera că e vorba doar de 16 drachme — al doilea 16 fiind o repetiție —, e cu atît mai greu să-l considerăm ca o marcă a greutății vasului.

² Ο κόγχη (= 0,022 l. Cf. Hultsch, *Griech. u. röm. Metrologie*, 1882, p. 703) înmulțită cu 32 ne dă o capacitate de 0,704 l, ceea ce în linii mari corespunde cu capacitatea unui skyphos.

³ *Op. cit.*, p. 16, nr. 69.

⁴ *Ranae*, v. 1236: λήψει γὰρ ὀβολοῦ πᾶν καλὴν τε καὶ ἀγαθὴν.

dans le monde gréco-romain. En même temps, ces graffiti trouvés dans le quartier périphérique de la ville, attestent, selon l'auteur, une vie religieuse intense, à caractère domestique, en étroite relation avec les cultes officiels de la cité.

Parmi les graffiti offrant des informations d'ordre onomastique, il convient de souligner ceux qui mentionnent dès les Ve—IVe siècles a.n. ère, les noms, probablement thraces, de Θι(α *sive* ας) et Σικος. Parmi les autres, certains noms sont plus difficiles à interpréter (Ηρφο et Ασσυμηνεια), d'autres ne présentent que trop peu de certitude pour une unification convenable (Δερ et Φι), quant à Αθηνόδ[ωρος] c'est un nom commun.

Une troisième catégorie comporte les graffiti contenant des informations diverses. Deux d'entre eux, font mention de εϋ, pour lequel il existe plusieurs possibilités d'interprétation et un autre de la formule exhortative [Πίμ]πλα χαρ[μέν] « bois avec plaisir », tandis que le dernier ayant consigné deux fois le chiffre 16 ΔΠΙ/ΠΔΙ, paraît indiquer le coût d'une série de vases (16 vases coûtaient 16 oboles).

CONSIDERAȚII ASUPRA URBANITĂȚII ÎN EPOCA LUI CICERO

DE

D. M. SLUȘANSCHI

Obiectul considerațiilor de față îl constituie manifestarea și evoluția urbanității ca ideal și practică la Cicero și explicarea relației dintre ele prin momentul istoric de criză a organizării republicane la Roma.

Lucrarea pornește în special de la studiul semantic *De uoce urbanitatis apud Ciceronem ui atque usu* al Evei Frank*, studiu ce surprinde exact unele probleme esențiale și cuprinde o documentație amănunțită. Încercarea noastră constă din cuprinderea mai largă a conceptului de *urbanitas*, în legătură strînsă cu personalitatea lui Cicero și cu epoca sa.

Roma ca stat și religie (deci cultură) nu este un sistem închis. Statul roman cucerește prin înglobare teritorială, politică, socială chiar, dar și religioasă și culturală. Avînd la bază cultura etruscă deja înaintată, deși apoi nerecunoscută ca sursă, Roma trăiește cultural prin tradiții populare și nu resimte influențe străine și de natură să-i schimbe atmosfera pînă la contactul cu Orientul elenistic. Statul roman, superior organizat ca forță și unitate, învinge statele elenistice slăbite, dar civilizația lor superioară dă lovitura de grație vechiului mod de a vedea roman. Influențele sînt constante și crescînde o dată cu relațiile tot mai apropiate din punct de vedere comercial și teritorial cu Grecia și cu Orientul elenistic.

Elenismul a pătruns puternic prin moravurile aduse de mulțimea orientalilor și grecilor veniți din marile orașe elenistice, care găsesc în Roma o formă analogă cu vechea cetate greacă de mult prăbușită, și aici contribuie la formarea unui nou *modus uiuendi* care se impune din ce în ce.

Limba reflectă această schimbare. Gama termenilor care o definesc este largă: *politus, comis, clemens, eruditus, doctus, mansuetus, lepidus, lenis, blandus, benignus, festiuus, uenustus, salsus, iocosus, facetus, dicax*¹ reprezintă laturile noii realități.

* Gotha, 1933.

¹ Cf. Eva Frank, *op. cit.*, cap. 2; Quintilian, *Inst. Or.*, VI, 3, 18—21 și VI, 3, 27; *urbanus* lingă *pacatus*, Cic., *Orator*, 141.

Vrbanus este însă termenul care se impune prin personalitatea lui Cicero ¹. Paralel cu asimilarea populară concretă, neselectivă și mai rapidă, practic, a moravurilor elenistice, filiera cultă, mediul înalt și mai solemn al acelor *homines boni* impune un *decorum* — normă de existență socială, concretizat și sintetizat în conceptele de *humanitas* și *urbanitas*.

Humanitas este sistemul interior de idei, convingeri, cunoștințe și deprinderi, format ca orizont mai întins asupra posibilităților și calităților omului; este omenia, considerația față de cei în jur, care acționează limitate de o conservare a propriei persoane, de interesele de bază ².

Pornind de la acest sistem, pe care se bazează, *urbanitas* este conceptul cel mai general al moralei practice a orașului civilizat. Noțiunea de *urbanitas* definește rafinamentul, spiritul și demnitatea față de sine și față de alții în întreaga manifestare socială a individului. În general mai izolată de viața publică, comportarea urbană este caracterizată de o atmosferă de decontractare și detașare față de încordarea și seriozitatea vieții active. De aici al doilea domeniu al urbanității, foarte ușor de simțit, destinderea provocată de ris, umorul și ironia, distracțiile în genere, care presupun o distanță față de momentul concret și o izolare față de realitatea lui. A treia direcție din *urbanitas*, este forma exterioară de prezentare a individului și a mediului său de existență (îngrijirea propriei persoane, îmbrăcămintea, locuința, etc.) și mai ales exprimarea elegantă și corectă — latină — în limba Romei ³. Trebuie subliniat faptul că atât *humanitas* cât și *urbanitas* sînt concepte în cadrul moralei de clasă, nobiliare, a lumii înalte și mai civilizate a Romei.

Din conștiința Romei ca oraș-centru rezultă opoziția civilizației urbane întii cu *rusticitas* (viața vechilor teritorii italice rămase în urmă prin tradiție ca civilizare) și apoi cu *peregrinitas* (orice manifestare barbară sau elenistică simțită ca străină în conștiința romanilor) ⁴.

Mediul de comportare generală ⁵ este viața zilnică a păturilor superioare ale societății romane și cuprinde contactul dintre oamenii de lume, relațiile din cercurile de tineri, din viața de *convivium* și chiar o proiectare în viața publică — *urbanitas oratoria*.

Vrbanitas reprezintă astfel un ideal de moderare și de cultură, o tendință de formare a omului cult într-un cerc semioficial, bazat pe un fond de umanitate și manifestat în *externus cultus* (prezentarea exterioară) și în exprimarea aleasă.

1) DOMENIUL DE FOND AL URBANITĂȚII — HUMANITAS

Elenismul aduce cu sine o nouă imagine a raportului dintre om și natură și dintre om și societate, manifestată într-o eliberare a individului (a cărui existență ar depinde nu de μοῖρα — destinul neschimbător și general, ci doar de

¹ Ad fam., III, 8, 3: *ut nunc loquimur urbanum*.

² Corespondente cu φιλανθρωπία și cu ἀστεϊότης. Cf. Eva Frank, *op. cit.*, cap. 3: Kerenyi, *Hellenismus und Humanismus* (Apollo) Wien-Amsterdam-Leipzig, F. Leo & Co.

³ Cic., *De or.*, II, 72; *Orator* 87—90; cf. și Quint., VI, 3, 16 și VI, 3, 103.

⁴ Quint., VIII, 2, 8 *ut Vrbem Romam accipimus*; și VIII, 5, 9: *propterea quod inter ceteras (urbes) uidetur ut... Vrbs*; cf. și Cic., *Brutus*, 143.

⁵ Cf. W. Kroll, *Kultur der Ciceronischen Zeit*, vol. II, cap. VI și VII și G. Boissier, *Cicéron et ses amis*, cap. *Caelius* (Paris, 1870); cf. și Cic., *Pro Murena*, 61; Cic., *Pro Archia*, 3 și 12 sqq.; *De or.*, III, 161; Quint., VI, 3, 14.

τύχη — întâmplarea zilnică și personală) și într-o izolare de viață socială, paralel cu studiul adâncit al propriei personalități. Cicero asimilează acest sistem, înrupat în conceptul de *humanitas*, și rezultă în sufletul său o reacție violentă la cruzime (*crudelitas* sau *inhumanitas*) și la comportarea nedemnă (*turpitude*)¹. De asemenea această umanizare duce la depășirea vechii durtăți și chiar a solemnității romane (o opoziție cu *priscus*, *tristis*, *antiquus* și chiar *gravis*), înlocuite de destinderea, ușurința și rafinamentul Orașului (*remissus*, *urbanus*)².

Formarea omului *comis et clemens* — acest *cultus animi* — conține totodată echilibrul care ferește de *obscentitas* sau de *audacia et impudentia*³.

De notat că în sistemul stoic ἀρετός corespunde cu ἀγαθός și σπουδαίος și respectiv *urbanitas* cu *moderatio* sau *innocentia*. În armonia interioară a sentimentelor domină *decorum*, piatra fundamentală a acelei *sapientia* care conduce viața omenească⁴.

Fundamentul intelectual al acestui sistem interior este *eruditio* sau cu altă expresie *communes litterae*⁵ (cultura generală); un rol deosebit îl are aici *exercitatio* (orientarea și curiozitatea continuă pentru un fond comun de cunoștințe), care determină educarea multilaterală a unui complet om de lume; ca termeni apare o echivalență *homo politus* — *eruditus-urbanus*⁶. O notă în plus o dă finalitatea activă a acestei formări, aplicarea prin oratorie în viața publică, ca un *summum* al cunoștințelor și al calităților omului.

Pentru a înțelege felul în care Cicero și-a aplicat ideile, trebuie să ținem seamă că toți gânditorii vremurilor trecute au încercat o rezolvare ideală a relațiilor sociale, o pacificare imposibil de pus în practică datorită contradicțiilor care stau la baza orînduirii respective. În plus, relativismul său de om superior ca orizont și înțelegere, dacă nu ca voință sau caracter, nu era de natură să determine o unitate de comportare în tot cursul vieții sale, mai ales ca om activ în haosul acelei perioade.

Un exemplu viu de urbanitate îl constituie atitudinea sa față de Atticus, discutată pe larg în cunoscuta lucrare a lui Boissier.

Cu Caelius⁷, tinărul nobil *deductus* la el, Cicero a avut o legătură complexă. Între el și Caelius domină prețuirea reciprocă și sinceritatea relativă a relațiilor între doi oameni de lume, legați mai intim și despărțiți de o generație. Orientarea lor politică diferită îi separă cu trecerea anilor, dar respectul reciproc și demnitatea fiecăruia domină contactul dintre ei.

În acest domeniu labil al relațiilor umane categoriile nu-și au locul. Nuanțat după moment sau om, discernămintul lui Cicero, om de lume, îi impune altă atitudine. Trebatius⁸ nu este un om de aceeași calitate ca Caelius sau măcar Curio. Din paginile scrisorilor lui Cicero apare tot mai des nerăbdarea sau indiferența,

¹ Cic., *Pro Mur.*, 14; *Pro Roscio Amerino*, 120—122; *Ad Brutum*, I, 16, 1 și I, 9, 1.

² Cic., *Pro Caelio*, 33—36; *De rep.*, II, 5; *humanus et iocosus* (= *urbanus*).

³ Cic., *De or.*, II, 52; *De prou. cons.*, 8; *Pro Caelio*, 6—8 (*maledicere*); *Ad Atticum*, XII, 26; *De rep.*, I, 28.

⁴ Cf. Eva Frank, *op. cit.*, cap. 3; Cic., *De nat. deor.*, II, 74; *Ad fam.*, III, 7, 5; Aristot., *Rhet.*, III, 1460 b; Cic., *De off.*, I, 37; *De or.*, II, 270.

⁵ Cic., *De or.*, II, 25 și 75.

⁶ Cic., *De or.*, II, 232.

⁷ Cf. Boissier, *op. cit.*, cap. *Caelius*; Cic., *Ad fam.*, II, 8—15 și VIII.

⁸ Cic., *Ad fam.*, VII, 5—22.

iar ironiile fine — fățișe sau disimulate — *urbanissima* ca formă, arată tot mai clar în timp că uzanța câștigă teren asupra bunelor intenții.

Acest lucru este tot mai vizibil în cazul unor personaje ca Appius, Dola-bella, Cato, Lentulus, mai ales Caesar¹, care nu au fost niciodată pentru Cicero obiectul unei familiarități deosebite.

Sînt relații oficiale exprimate prin *urbanitas*, dar fără fondul de *humanitas* ca sentiment interior. Lupta de forțe se ascunde sub uzanță și formă urbane, dar ar fi exagerat să-i imputăm lui Cicero oportunismul. Arma intelectualului fără o bază socială solidă, partizan al unei republici condamnate și încă inconsecvent în orientarea practică politică, sînt cuvintele și un prestigiu cîștigat.

Pornind de aici este evident că Cicero folosește cunoștințele și convingerile lui, de bună credință față de ele, în locul unde n-aveau valoare: o criză politică acută la maximum.

Tot efortul său în acest domeniu de fond al urbanității este caracteristic asimilării prin spiritul roman a atmosferei urbane elenistice intrate la Roma. *Urbanitas* înseamnă idealul comportării romane în viața republicii, ideal care-și pune pecetea pe toată existența lui Cicero. Aspectul ei mult mai concret și practic decurge din încercarea de a îmbina într-un *decorum* comportarea unei epoci și circumstanțele unui moment.

Nu poate fi exclusă această fundamentare intelectuală și sentimentală a urbanității în concepția lui Cicero². Perioada de formare la Roma a atmosferei urbane de capitală a lumii nu este terminată și saltul nu este definitivat. Teoriile vor începe însă la nici 20 de ani după moartea lui Cicero, iar cea mai completă, care aduce urbanitatea la plan de concept ideal definit pentru școală și educația retorică, va fi formulată de Quintilian — profesor de *retorică* în capitala *imperiului*. Această evoluție nu face decât să mărească importanța contribuției lui Cicero, care, primul, a înetățenit formula *urbanus-urbanitas*, nu numai ca un concept formal, ci și de educație interioară, chiar dacă a făcut-o fără o teorie bine delimitată, mai mult prin exemplu propriu, ca personalitate remarcabilă. Conceptul de *urbanitas-cultus animi*, echilibrat ca fond, se încadrează perfect în vederile sale moderate și nu întotdeauna îndeajuns de precizate. A afirma deschis aceste vederi mai mult intelectuale într-o lume amestecată și în schimbare era însă prematur și periculos.

Prin aceste afirmații nu ajungem la o absolutizare a aspectului intern, de fond al urbanității: este partea personală, individuală, care dă stabilitate și adîncime aspectului formal. Aceasta, cu independența relativă a formei, degerează în *ars* — τέχνη, în conveniențe³.

2) ASPECTUL *RISUS-REMISSIO ANIMORUM*

Tot printr-un punct comun — *uernacula festiuitas*⁴ — a fost adoptată și ambianța distracțiilor elenistice. Formele mai directe de *risus* latine tind să se rafineze încă din vremea Scipionilor, pornind de la cercurile private, aristocratice,

¹ Cic., *Ad fam.*, I, 1-9; III, 1-13; IX, 9-14; XV, 3-6 etc.

² Cf. Edwin S. Ramage, *Urbanitas. Cicero and Quintilian. A contrast in attitudes*, *AJPh*, vol. LXXXIV, 1963, p. 390-415.

³ Sub acest aspect, mai ales, tratează Kroll, *op. cit.*, cap. 7; cf. și *Ad fam.*, XVI, 21, 7.

⁴ Cic., *Ad fam.*, IX, 15.

cu preocupări culturale. De aici o dublă direcție de orientare — la Cicero — a acestui aspect *risus*.

A) În viața de *convivium* și în cercurile semif oficiale echivalentul grec acceptat pentru *urbanitas* este εὐτραπελία¹. Termenul ne indică realitatea. În aceste relații private (mai strinse sau ocazionale), într-un tricliniu sau într-un portic, adresarea și comportarea sînt mai libere, aproape de *sermo familiaris*. Din păcate atmosfera vie a acestor cercuri de cunoștințe sau prieteni nu putem decît să o bănuim din glumele și comentariile picante care presară corespondența lui Cicero, care apar uneori în discursuri sau în opera originală a lui Catullus.

În εὐτραπελία, care pentru Aristotel era ο πεπαιδευμένη ὕβρις,² vin să se strîngă nuanțe diferite: glumele cam deochiate ale unui *praeco* ca Granius, amuzamentele în afara unei noțiuni precise de morală ale celor care petrec la Baiac, zvonurile la adresa personalităților zilei — o ambianță zilnică și subterană ale cărei manifestări însoțesc evenimentele oficiale și urmările lor în viața individului și le dau viață.

Pentru a concretiza printr-un exemplu, să amintim clubul de tineri strînși în jurul Clodiei: Caelius, Curio, Catullus, Clodius, o «jeunesse dorée», în ale cărei comportări se îmbină spiritul nou, erudiția și rafinamentul elenistic cu vigoarea tradițională a spiritului roman³.

B) Sub aspectul *risus*, *urbanitas* acționa ca o formă superioară în viața publică, de for, în mediul mai oficial al relațiilor celor cu vază. Aici ea corespunde formei elenistice elevate de ἀστεϊότης⁴, o modelare și o îndulcire a contactului dintre oameni — cu tendință vădită de clasă — manifestată mai ales în oratorie. Trebuie văzută o gradație a trecerii prin aceste trepte de la viața de familie la cea oficial-politică; astfel, în interdependența continuă dintre privat și social, se observă o gradație a urbanității între un aspect mai facil și superficial și aceea *gravis urbanitas*⁵ care constituie rezolvarea unei situații importante cu ajutorul unei comportări și exprimări elegante și politicoase.

Urbanismul (ca *remissio animorum*) vine în contrast cu vechea *grauitas* și deci cu *Romanitas*. Cicero încearcă o îmbinare (într-un ideal mai larg, comun) a gravității cu urbanitatea, caracterizat de εὐκαιρία și εὐταξία — *opportunitas* și *moderatio*⁶. Apare evident aici același *decorum* cu influențele teoretice ale peripateticilor, un echilibru în *risus* — *urbanitas* între *scurrilis* sau *obscenus* și *rusticus* sau *inhumanus*⁷.

De aici rezultă relativitatea aplicării practice a conceptului a cărui realitate, urmare a situației politice și sociale a momentului și a individului, este doar un punct de echilibru în ansamblul relațiilor sociale.

Vom analiza întîi comportarea lui Cicero ca om de lume. Prin însăși firea și spiritul său larg, Cicero este un om predispus spre umor, și este probabil că

¹ Cic., *Ad fam.*, VII, 32.

² Aristotel, *Rhet.*, II, 12 (1389 b) și *Eth. Nic.*, II, 7, 13.

³ Cic., *Pro Caelio*, 28–30; Catullus, *passim*.

⁴ Quint., VI, 3, 107, analog cu Dionys. Halic., *De eloq. Demosth.*, 54.

⁵ Quint., VI, 3, 110; Macrobius, *Saturnalia*, II, 3, 13.

⁶ Cic., *De off.*, I, 40; I, 130 și I, 144.

⁷ Cic. *Orator*, 88; *De or.*, II, 233–236.

a fost puternic influențat în copilărie de formele și tradițiile populare de *risus* întâlnite la Arpinum în special și în Latium în general.

Correspondența cu prietenii săi de *convivium*, cu invitații săi la vtile de țară, cu protejații săi, unele scrisori către Atticus (prietenul intim), chiar scrisori către clienții sau inferiorii săi, presărate de glume, de ironii, jocuri de sensuri sau de formă a cuvintelor, punctate cu versuri sau citate din autorii clasici, ca un comentariu contrastant și glumeț, sau cu câte o autoironie și ici-colo câte o discuție asupra întâmplărilor din viața mondenă, sînt o vie dovadă a înclinării sale către *urbanitas-facelia*¹. Variate și potrivite după situație sau om, scrisorile sale sau reacțiile în diferite împrejurări (citate de urmași) îl reflectă amplu ca distins « causeur » și om de lume.

Schimbul său de scrisori cu Caelius² este edificator. Lipsit de viața vie și agitată a Romei, în timpul proconsulatului în Cilicia, Cicero caută să mențină legătura cu ea prin scrisori, iar Caelius este principalul sau corespondent. Fondul îl constituie continua informare reală și mai adîncă asupra vieții politice în afara acelor *acta diurna Urbis* — buletinul oficial. Forma însă depășește cu mult această simplă luare de cunoștință. Se pare chiar că unele scrisori însoțesc un raport independent.

Cicero răspunde la veștile despre viața orașului puțin neliniștit și grăbit să se întoarcă, însă adaugă o serie de amănunte comice, se joacă cu versuri și cuvinte, își ia în rîs propriile victorii asupra Amanienșilor, batjocorește alături de Caelius un dușman ridicol, realizînd o atmosferă intimă și plăcută, dominată surd de viața politică, dar aparent în afara ei. Pentru viața zilnică, privată, ne servesc informații importante scrisorile către Volumnius³ și către Paetus⁴. Conștient de umorul său și obosit de viața publică sau de lucrul la scrierile sale teoretice, Cicero ia parte cu plăcere la *convivia*. După propriile sale spuse, era extrem de cunoscut la Roma și prin glumele sale, stabilind aproape un gen al său specific, al cărui termen definitoriu este exact *urbanitas*.

Nu se poate spune că toate glumele sale sînt reușite; de altfel Quintilian⁵ deplînge colecția de glume ale lui Cicero, editată de Tiro, glume care i-au îndepărtat prietenii, i-au făcut dușmani și i-au creat o faimă nepotrivită ca om de stat.

Ca avocat, amestecul personal nu este inexistent, dar este mult mai limitat, iar umorul și ironia se pot afirma oarecum nestîinjenite, cu o artă cu atît mai mare, cu cît interesele în joc sînt mai mari și susceptibilitățile mai periculoase. Aici *urbanitas* poate fi încă o ridicare deasupra situației, un proces mai mărunț sau chiar o conjunctură mai dificilă.

În discursuri, dat fiind că oratorul îmbracă prin știința, experiența și formularea sa un fond dat, evidențierea urbanității și mai ales a fondului ei e mai dificilă.

Natura discursurilor politice exclude urbanitatea propriu-zisă ca mod de exprimare. În discursurile judiciare necesitățile unei demonstrații juridice spinoase (*Pro Caecina*, *Pro Roscio Comoedo*), nesiguranța poziției acuzatului (*Pro Fonteio*,

¹ Forme teoretizate amplu în *De or.*, 216—292.

² Cf. mai sus nota 7, p. 289.

³ Cic., *Ad fam.*, VII, 32.

⁴ Cic., *Ad fam.*, IX, 15—26.

⁵ Quint., VI, 3, 5 și 38—42; Plutarh, *Vita Ciceronis*, 5 și 25—27; cf. și Drumann, *Römische Geschichte*, vol. VI (M. Tullius Cicero), Leipzig, Borntraeger, 1929, [598—600]; Macrob., *Sat.*, II, 3.

Pro L. Vareno) nu se potrivește nici cu tonul urban, nici cu manifestarea umanității avocatului.

Dimpotrivă, alte procese permit manifestarea urbanității ca formă, sau chiar și ca fond. Aici însă are o mare importanță evoluția lui Cicero ca om politic și ca orator. Primele discursuri pînă la Verrine, care constituie o primă etapă de lansare a lui Cicero pe plan politic și oratoric, arată doar începutul formării lui Cicero ca *orator urbanus*. Jocurile de sens și de formă sînt mai rare, mai puțin dozate, dar ar fi fost dăunător ca un tînăr avocat să-și etaleze formația umanistă în fața unui public și a unui juriu încă prea puțin predispus spre cultură.

O personalitate matură și marcantă, însă, își poate permite să-și desfășoare verva și să-și manifeste cultura, iar *Pro Archia* (pentru fond) și *Pro Murena* (pentru aspectul *risus*) demonstrează din plin această idee.

În *Pro Murena*, una din culmile sale în oratorie, discursul se sprijină în special pe această urbanitate, care, condusă cu artă de maestru, înțeapă mai dur un indiferent, zgîrie ironic un cunoscut și învăluie într-un umor savuros atacurile menite să slăbească influența personalității lui Cato asupra procesului. Quintilian laudă urbanitatea lui Cicero în tribunal, fie că este vorba de o pledoarie sau interogarea martorilor, fie în punerea în inferioritate a adversarului prin altercații¹.

Dacă *urbanitas* dispare total în exil și violența după întoarcere este un instrument al răzbunării sub intenția de a-și face dreptate, nu înseamnă că Cicero și-a pierdut umorul. Doar că acesta este amar și tăios. Atacurile din *Pro Caelio* sînt directe și nu tot atît de elegante. Violența nu izbucnește, dar se simte înapoia frazelor cu o duritate nouă și o încordare a urii îndepărtată de măsura urbanității.

Triumviratul și urmările sale la Roma impun această comportare omului care nu mai corespundea cu orientarea politică. Domeniul în care va apărea *urbanitas* la el — întruchipare a opoziției pasive — sînt operele sale teoretice, scrisorile și viața particulară care reiese din ele.

Dacă nu ne miră Quintilian² spunînd despre Cicero *mira fuit in eo urbanitas* cînd se referă la glumele sale, atît în *sermo colidianus* cît și în discursuri, nu se poate susține, obiectiv, tratarea lui Cicero ca un *scurra consularis*³ cum a fost numit de către mulți de la Vatinius pînă la vremurile noastre, cu o animozitate evident preconpută.

3) VRBANITAS CA EXPRESIE LINGVISTICĂ

În *urbanitas* expresia lingvistică are un rol de prim rang, completîndu-se cu ținuta exterioară și cu comportarea în mișcare a individului.

Este un aspect foarte des tratat mai ales din punct de vedere oratoric sau poetic, sub influența filologiei alexandrine. Termenii sînt variați și deosebesc cu toții exprimarea Romei (*Vrbs* — ca unitate de măsură), opusă exprimării rustice, străine (*peregrinitas*) și populare chiar din Roma (*triviale loqui*). Este același *decorum* axat pe mîndria națională, intrat în conceptul de *Romanitas* — civilizare a popoarelor cucerite și transmiterea unei limbi de circulație universală.

¹ Quint., VI, 3, 4.

² Quint., VI, 3, 3; Tac., *Dial. de orat.*, 18 și 22.

³ Macrobian., *Sat.*, II, 1, 12.

Cele trei ramuri în care se impune *Latine loqui*¹ ca tendință de rafinare și elegantă sînt pronunția, cuvintele și îmbinarea lor în exprimarea generală.

Cicero accentuează deseori importanța pronunției urbane. Între două extreme — *mollis uox et muliebris* și *rustica uox et agrestis* —, la fel de condamnabile, se află *urbana dictio*, ferită și de arhaizare — *antiquitas oris*². De asemenea tonul emfatic — *inflata uox* —, vorbirea nesigură — *anhelata uox* — sau vocea stinsă — *exanimata uox* — nu sînt permise mai ales oratorului³. Nu înseamnă că această pronunție ar fi specifică oratoriei. Cicero precizează că ea corespunde Orașului în genere și o opune sunetelor necorecte ale oratorilor veniți din provincii⁴. Pronunțarea este doar un indiciu semnificativ al importanței urbanității în limbă.

Ea acționează și în vocabular. Alegerea cuvintelor *uerba efferre quae nemo iure reprehendat* și formula *apte loqui* — potrivit cu locul și cu auditoriul — este aplicabilă atît în oratorie cît și în convivii, cu toate că aici libertatea este mai mare. De remarcat este indicația de a evita *uerba non trita Romae*⁵, folosite în Gallia și tendința de a nu introduce oricum cuvinte și expresii grecești⁶ în vocabularul latin — principiu teoretic mai mult oratoric decît în conversație sau în *sermo familiaris*. Tot aici intră bogăția vocabularului și folosirea corectă a cuvintelor din punct de vedere gramatical⁷, principiu care face legătură cu exprimarea urbană în genere.

Încă o definire provine din opoziția cu *obscenitas*, înții ca interdicție de vocabular, apoi ca o evitare chiar a sensurilor care ar contraveni demnității celor de față, și din opoziția cu *stultitia* — gafa⁸.

Urbanitas din acest punct de vedere apare ca o armonie, expresivitate și oportunitate a limbajului, unită cu urbanitatea comportării și caracterizată de *moderatio* și *lepos*. Un rol important are aici fondul de cultură și ușurința obișnuinței (*eruditio et exercitatio*) concretizate ca formă superioară în oratorie.

Credem că se poate afirma că *urbanitas* este mai mult o tendință de rafinare a limbii, încă fără o asimilare totală, iar ca ideal teoretic bine definit și reluat într-un nou sistem va apărea în poezia epocii lui Augustus, mai ales la Horatius. Evident este însă că acest proces, dominat în prima lui fază de personalitatea lui Cicero, are ca rezultat limba literară latină, « stilul clasic ».

4) CONCLUZII

O dată cu ridicarea Romei ca forță politică mondială, însăși puterea ei o detașează net de teritoriile supuse. Dar opoziția dintre *Vrbs*—capitala—și *rus* sau *prouvinciae*, se adîncește pe plan spiritual mai ales prin formarea unei noi atmosfere urbane o dată cu influența elenismului.

Infiltrarea și închegarea noii ambiante s-a produs în timp, nu mecanic sau în bloc, ci prin puncte similare de contact.

¹ Cic., *De or.*, III, 42 și 44; Varro fr. 41 (apud Diomedem 439, 15).

² Cic., *Brutus*, 258 și 273.

³ Cic., *De or.*, II, 44—54; Quint., XI, 3, 10 și mai ales 30; cf. și VI, 3, 17—20 și 105.

⁴ Cic., *Brutus*, 171.

⁵ Cic., *Brutus*, 171; *Pro Fonteio*, 11.

⁶ Cic., *De off.*, I, III; *Tusc. Disp.*, I, 15.

⁷ Cic., *Ad fam.*, IV, 4.

⁸ Quint., VI, 3, 8 și 29; Cic., *De or.*, II, 251: *obscenitas uiz conuiuio liberorum digna*.

Putem vorbi astfel de începutul cristalizării unui concept *urbanitas* în perioada de sfârșit a republicii, mai ales prin personalitatea lui Cicero. Coordonatele esențiale ale conceptului sînt:

I. O bază de umanitate, privită ca *eruditio et exercitatio* și *cultus animi*.

II. Aspectul *risus* (umor și ironie) și mult mai larg ca o *remissio animorum*.

III. *Externus cultus* — ținuta ca om și exprimarea elegantă. Prin influența acestei tendințe de *Latine loqui*, se ajunge în arta scrisului la așa numitul stil clasic.

Mediile sociale ale atmosferei urbane sînt extrem de variate și unica legătură dintre ele — labilă și totuși percepută — este acest „orășenism“, *urbanitas*. Dar mediul impune stilul și apare o gradație: de la *audacia* sau *impudentia* — ca treaptă de jos și exterioră —, prin *urbanitas* și *gravis urbanitas*, la *grauitas* (sau oficialitate) cu trei aspecte de bază:

a) urcarea de la privat la oficial;

b) tendința de clasă;

c) diferența de cultură.

Aici se încadrează încercarea lui Cicero, care caută o linie de mijloc — un *decorum* — și afirmă urbanitatea ca mod de comportare.

Aplicarea propriilor convingeri variază la Cicero: întii din cauza propriului fel de a fi — neliniștit, sensibil, fără o precisă și continuă conștiință a realului —, apoi ca urmare a perioadei în care a trăit, cu ridicările și căderile care i-au fost impuse.

În afara evoluției spre generalizare și precizare din această perioadă, *urbanitas* ia sensuri diferite și pentru Cicero. Silit să menajeze noua putere a triumvirilor, el își deplînge căderea, o dată cu a republicii și încearcă să-și recompună *vetus urbanitas*. Termenul, apărut după Lucca, revine mereu în scrisorile dintre 48—44 î.e.n. *Vetus urbanitas* este pentru Cicero mediul real, atmosfera Romei *salute* din deceniul său de vîrf ca personalitate politică, și invers, exagerează din opoziție decăderea Romei prin *rusticitas*, *peregrinitas* și regretă vremurile Scipionilor. Sensul esențial al cuvintelor lui Cicero, semnificative pentru întreaga aristocrație senatorială, este paseismul — o întoarcere generală în timp, cu cît mai imposibilă, cu atît mai vagă și îndepărtată.

Vrbalitas este o trăsătură caracteristică a lui Cicero — o căutare și aflare a unui echilibru relativ și de moment în mijlocul contradicțiilor epocii și ale omului. Este o punere de acord, măcar formală, a idealului cu comportarea practică, atît cît o îngăduie violența schimbării formelor de stat împotriva unui partizan convins al vechilor instituții și tradiții.

O dată cu perioada a pierit pentru urmași și Cicero — omul epocii. A rămas însă în conștiința lor Cicero *homo oratorque urbanus*, creatorul limbii literare și filozofice latine, marele artist al cuvîntului, omul sensibil și dornic de umanitate și echilibru.

CONSIDÉRATIONS SUR L'VRBANITAS À L'ÉPOQUE DE CICÉRON

RÉSUMÉ

Cet article représente un essai de synthèse sur l'évolution du concept et du comportement social exprimés par la notion d'*urbanitas* chez Cicéron, en étroite relation avec la crise aiguë du système républicain à Rome, au 1er siècle av. n. è.

À cette époque, les données des textes attestent à Rome la cristallisation d'un concept *urbanitas*, phénomène dominé par la puissante personnalité d'ordre culturel et politique, que fut Cicéron.

On peut distinguer, bien que l'urbanité comme notion ne soit pas encore parfaitement théorisée, trois facteurs principaux de l'*urbanitas*:

1. Un fonds d'humanité — *cultus animi* — avec l'aspect plus formel d'*eruditio et exercitatio* culturelles.

2. L'aspect *risus* — humour et ironie — dans un cadre bien plus large de *remissio animorum*.

3. *Externus cultus* — personnalité humaine et langage choisi.

Après avoir examiné attentivement les détails du côté théorique de l'urbanité, on essaie de lui comparer l'activité pratique sociale de Cicéron ; on la trouve instable, voire même contradictoire, comme toute attitude d'un intellectuel, que son époque rejette pour son manque d'horizon politique.

SPICUIRI EPIGRAFICE

DE

D. M. PIPPIDI

1. *ALBUM DIONYSIAC DIN HISTRIA*

În campania de săpături din vara anului 1959, în ruinele de lângă poarta principală a cetății, s-a descoperit un fragment dintr-o placă de marmură cu chenar în relief, ruptă sus și la dreapta. Dimensiunile actuale ale fragmentului sînt: 21×30×7 cm. Înălțimea literelor: 20 mm (*omicron* mult mai mic: în unele cazuri abia 5 mm.). După caracterele paleografice, din ultimele decenii ale secolului II e.n. (Muz. Histria, inv. nr. 31 B).

.....
Βελτιδιος Σάν-
κτος· Ποσει-
δώνιος Θεο-
πόμπου· Ἀπολ-
5 λωνίδης Μενε-
χάρμου· Ζ[ωτλως *sive* -ωτλων]
Λυσιμάχ[ου].

În r. 6, după Z, hastă verticală putînd fi brațul stîng al unui *omega* unghiular, așa cum e gravat în chip constant în întreaga inscripție.

Traducere:

« Beltidius Sanctus, Poseidonios al lui Theopompos, Apollonides al lui Menecharmos, Zoilos (sau Zoilon) al lui Lysimachos ».

Singura presupunere ce se poate face în legătură cu această listă de nume — din păcate, ruptă sus, unde trebuie să se fi arătat motivul săpării ei și deci caracterul documentului — e că nu ne găsim înaintea unui catalog de învingători la un concurs, nici în fața listei membrilor unei asociații religioase sau profesionale, ci cu multă probabilitate înaintea unei liste de demnitari laici sau religioși. În fapt, dimensiunile fragmentului, înălțimea literelor și calitatea marmurei nu lasă îndoială

asupra faptului că avem a face cu jumătatea inferioară a micului *album* al preoților lui Dionysos Carpophoros descoperit în 1949 în așa-zisul « cartier economic » al cetății, publicat pentru întâia oară în *Histria I* (București, 1954), p. 524, nr. 15, apoi reeditat în *Dacia*, N.S., III, 1959, p. 395, nr. 3. Aproximarea celor două frânturi permite afirmația că textul se succeda fără lacună și că, în întregul lui (pl. I, 1), prezenta următorul cuprins:

Ἀγαθῇ Τύχῃ
 Ἐπ' ἱέρειω Ἰουλίου
 Πωλλίωνος Διο-
 νύσου Καροπόφ-
 5 ρου ἱερεῖς·
 Βελτίδιος Σάν-
 κτος· Ποσει-
 δώνιος Θεο-
 πόμπου· Ἀπολ-
 10 λωνίδης Μενε-
 χάρμου· Ζ[ωτλως *sive* -ωτλων]
 Λυσιμάχ[ου].

E de reținut faptul că, la fel cu celălalt *album* de acest fel publicat în *Histria I*, p. 546, nr. 22 (= *Dacia*, N.S., III, 1959, p. 393, nr. 1), lista noastră cuprinde numele a patru *ἱερεῖς*, ceea ce întărește presupunerea că la *Histria*, în a doua jumătate a sec. II e.n., acesta era numărul membrilor colegiului preoțesc al lui Dionysos. De reținut, de asemenea, împrejurarea că nici unul din numele aci menționate nu ne erau cunoscute prin vreo altă inscripție, cu excepția lui [Γ.] Ἰούλιος Πωλλίων, despre care se vorbește mai departe în comentariul la nr. 2. Cît privește restituirea Ζ[ωτλως] sau Ζ[ωτλων] din r. 11, pentru ea pledează în primul rînd urmele observate pe piatră, apoi constatarea că lungimea rîndurilor inscripției variază între 9 și 12 semne, cele mai numeroase fiind tocmai rîndurile de 12 litere. Firește, alte coniecturi sînt și ele posibile, cum ar fi Ζ[ωνᾶς], de pildă, care e însă un nume rar și — cel puțin pînă acum — neatestat în coloniile dobrogene. Pentru Ζ[ωτλων] în schimb, cf. Pârvan, *Histria IV* (= AAR, XXXVIII, MSI, 1916), p. 596, nr. 20, col. I, r. 71; *Histria I*, p. 519, nr. 12. Dintre celelalte nume, — cu o singură excepție, toate grecești și toate frecvent atestate în epigrafia histriană, — reține atenția acel al primului *ἱερεύς*: *Beltidius Sanctus*, de bună seamă un roman, cum se poate înțelege și din faptul că Σάνκτος, la nominativ, face funcție de *cognomen*, nu de patronim. Gentiliul Beltidius apare aci pentru întâia oară, dar un Λ. Ἰούλιος Σάνκτος figurează în inscripția onorifică din Antalya (Atta-leia) publicată de G. Bean, *Bulleten Türk Tarih Kurumu*, XXII, 1958, p. 29, nr. 16 (cf. J. & L. Robert, *RÉG*, LXXII, 1959, p. 255, nr. 447). De asemenea, în MAMA, V, 18 (tot acolo, femin. Σάνκτη), iar cu grafia Σάγκτος, în MAMA, IV, 11.

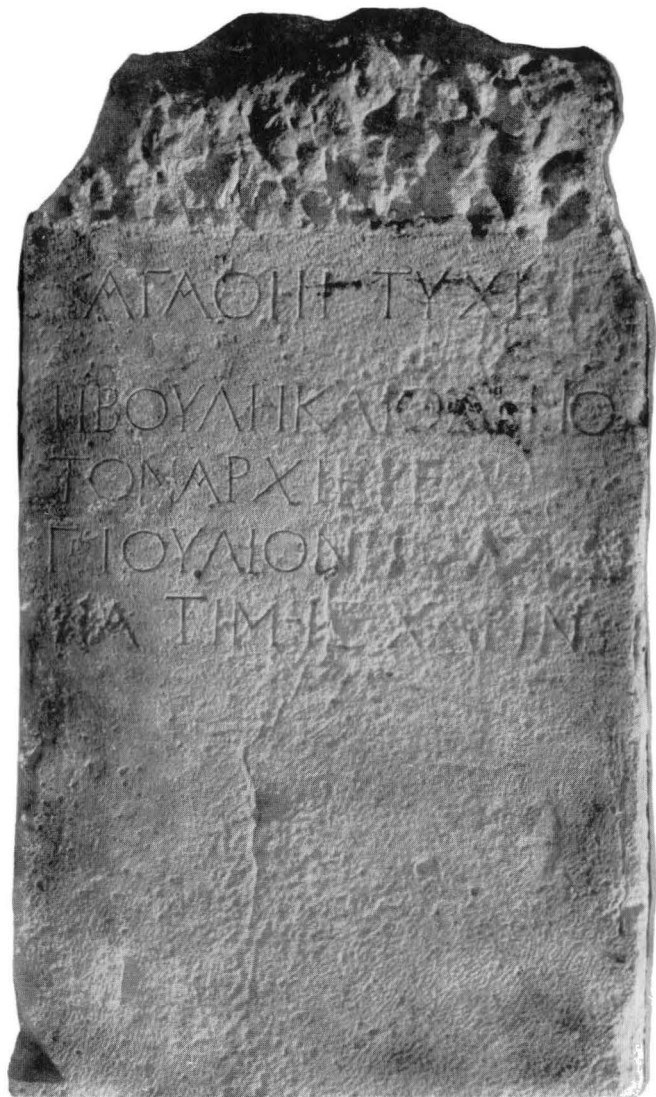
2. INSCRIPȚIE ONORIFICĂ PUBLICATĂ DE V. PÂRVAN

În placajul contrafortului extern din stînga porții celei mari a cetății *Histria*, pe fața vestică a acestuia, e încastrat dintotdeauna un cip de calcar cu profilele tăiate. Dimensiunile actuale: 1,83 × 0,63 × 0,62 m. Înălțimea literelor: 45 mm

1

PLANȘA I

(în r. 1), 40 mm (în celelalte). Gravură îngrijită dar puțin profundă; ligaturi (pl. I, 2). Prima publicație: V. Pârvan, *Histria IV*, p. 631, nr. 29.

Ἀγαθῇ Τύχη[ι]
 2 Ἡ βουλὴ καὶ ὁ δῆμος
 τὸν ἀρχιερέ[α]
 4 Γ(αῖον) Ἰούλιον [Πωλλίω-]
 να τιμῆς χάριν.

R. 1: Τύχη. Pârvan; astăzi ultima literă nu se mai vede. — La fel, A de la sfârșitul r. 3, unde a dispărut și palmeta din desenul publicat de Pârvan, *loc. cit.* — R. 4, după Ἰούλιον, ceea ce primul editor lua drept rasură nu-i decît golul lăsat de o lentă descompunere a pietrei. În lacuna de ca. 6 litere se disting, la început, urmele foarte slabe a două haste verticale, mai departe conturul unui M sau a doi *lambda* apropiați, iar la sfârșitul rîndului parte dintr-o circumferință.

Traducere:

«Noroc bun! Sfatul și poporul au pus această piatră întru cinstirea lui C. Iulius Pollio, mare preot al (cultului împăraților)».

După executarea copiei și a desenului publicat în *Histria IV*, p. 610, cipul a fost reasezat de Pârvan cu fața scrisă spre interior, ceea ce a făcut cu neputință orice examen al inscripției vreme de 45 de ani. Abia în timpul lucrărilor de întărire și restaurare a unei părți din incinta tirzie, executate în vara 1959, blocul a fost scos din nou la iveală și cercetat cu grijă, înainte de a fi repus în poziția anterioară. Cu acest prilej, verificînd copia primului editor, altmînteri exactă, mi-am dat seama că lacuna de la sfârșitul r. 4 nu e efectul unei martelări, așa cum presupunea Pârvan, ci efectul firesc al dezagregării unei pietre slabe sub influența agenților atmosferici. Așa se explică faptul că din 1914 pînă în 1959 procesul a continuat și că unele litere înregistrate de Pârvan au dispărut între timp cu totul. Așa se explică, mai ales, împrejurarea că din capul locului singur *cognomen*-ul personajului onorat în inscripție părea să fi fost șters, ceea ce Pârvan căuta să explice într-un mod puțin convingător, scriînd: «întocmai cum, la condamnarea memoriei împăraților, vedem pe histrieni martelînd numai numele strict caracteristice împăratului damnat, cele moștenite rămînînd în ființă pe piatră, tot așa și aici, dintre mulții *G. Iulii* din Histria, ... persoane onorabile și de nume foarte frumos răsunător roman, singur acest fost *archiereus*, [Ἀρχιερίω], [Ἀίσχρίω], ori cum se va fi numit, se făcuse vrednic de blestemul public. El, personal, și nu numele respectat de *G. Iulius* avea dar a fi pedepsit» (p. 632).

Fără să insist mai mult asupra acestei teorii (inspirate, evident, de nevoile cauzei), aș vrea să relev mai întîi faptul că din *cognomen*-ul «damnatus» stăruie pe piatră urme indiscutabile, în al doilea rînd, împrejurarea că în patru decenii și mai bine scurse de la publicarea memoriului lui Pârvan, cunoștințele noastre în materie de prosopografie histriană au sporit considerabil. În ce privește resturile *cognomen*-ului vizibile în lacună, ele au fost relevate în aparatul critic: la început, două haste paralele, care ar putea fi picioarele egale ale unui Π; ceva mai departe, un M sau un dublu Λ, urmat de o literă rotundă: O, Θ sau Ω; în sfîrșit, la începutul r. 5, NA fără puțință de indoială. Ținînd seamă de aceste indicii, se poate susține că supranumele în chestiune începea cu un Π și se sfîrșea, la nominativ

singular, în-ΩΝ (acuzativ-ΩΝΑ). De altă parte, dintre textele de epocă romană ieșite la iveală în ultima vreme, susceptibilă de a fi luată în seamă sub raportul ce ne interesează mi se pare îndeosebi inscripția dionisiacă publicată în *Histria I*, p. 524, nr. 15 (întregită mai sus, p. 297 și urm.), care ne-a revelat numele unui Iulius Pollio, eponim al cetății în a doua jumătate a sec. II e.n. E vorba de un *album* fragmentar al preoților lui Dionysos Carpophoros, la începutul căruia se citește fără greutate formula tradițională: ἐπ'ἱέρῳ Ἰουλίου Πωλλίωνος . . .

Dacă ținem seamă de raritatea Iuliilor în populația histriană — singurii pînă astăzi atestați fiind, în afara personajului de care vorbim, un C. Iulius Castus și un C. Iulius Quietus, ambii în lista membrilor gerousiei publicată de Pârvan în *Histria IV*, p. 596, nr. 20, col. II 25 și 47 (cf. și catalogul inedit cu numărul 354, rîndul 16); dacă nu uităm raritatea tot atît de mare a *cognomen*-ului Pollio, în afara inscripțiilor citate figurînd abia în două documente inedite din a doua jumătate a sec. II e.n.; dacă, mai ales, avem în vedere lungimea lacunei din textul de care ne ocupăm și urmele încă vizibile ale cuvîntului dispărut, nu mi se pare îndoielnic că eponimul din inscripția dionisiacă e unul și același cu marele preot din inscripția onorifică și că numele lui întreg trebuie să fi sunat: C. Iulius Pollio.

Împrejurarea că demnitățile indicate în ambele documente sînt de ordin sacerdotal nu-i nici ea lipsită de interes pentru concluzia pe care m-am crezut îndreptătit a o trage. Dacă, în cadrul organizării tradiționale a cetății, nici o situație nu egala în prestigiu pe cea a preotului eponim, dintre demnitățile de dată recentă nici una nu era înconjurată de un respect mai mare decît preoția cultului împăraților — morți sau în viață. Așa fiind, faptul că un histrian dăruit cu cetățenia romană, ca Iulius Pollio, ni se înfățișează în indoita ipostază de ἱερεύς al lui Apollon și de ἀρχιερεύς al cultului imperial, departe de a apărea surprinzător, nu face decît să întărească presupunerea că ne găsim înaintea aceluiași personaj, fără îndoială unul din fruntașii orașului în perioada mergînd de la moartea lui Antoninus Pius pînă la venirea la putere a familiei Severilor.

În aceeași ordine de idei, o ultimă precizare mi se pare necesară. În comentariul ce însoțește prima ediție a inscripției (*Histria IV*, p. 632—633), Pârvan, fără a o spune lămurit, argumentează ca și cum «marele preot» onorat de obștea histriană ar fi fost un ἀρχιερεύς τοῦ κοινοῦ, cu alte cuvinte al federației de orașe din Pontul Sîng cunoscută sub numele de κοινὸν τῶν Ἑλληνῶν sau κοινὸν τῆς Πενταπόλεως, resp. Ἐξαπόλεως (N. Vulič, în RE, VIII, 1386—1387 și XI, 1053—1054; E. Oberhummer, *ibid.*, XIX, 508; cf. Ernst Kornemann, Supplbd. IV, 936 urm.). «În Pontul sîng, — scrie el, — demnitatea de ἀρχιερεύς și cea de ποντάρχης sînt așa de strîns legate, ca valoare intimă și dependență ierarhică, una de alta, încît vedem . . . pe aceeași persoană ocupîndu-le nemijlocit una după alta, sau chiar simultan. . . » (p. 632). În ciuda acestei recunoașteri, ceva mai departe nu șovăie totuși a face afirmația că «o identificare a pontarhiei cu simpla situație de ἀρχιερεύς τοῦ κοινοῦ τῆς Πενταπόλεως (Ἐξαπόλεως) e absolut inadmisibilă» (p. 633). Concluzia e cel puțin pripită, dar nu despre ea-mi propun să vorbesc în acest loc (propria-mi opinie asupra problemei e expusă în studiul *Un nouveau document sur le Koinon pontique au II-e siècle. En marge d'un album agonistique d'Istros*, publicat în Bulletin de Correspondance Hellénique, LXXXIV, 1960 (II), p. 434—458), ci de faptul că în inscripția pe care o comentez Pollio e cîstit în calitate de ἀρχιερεύς *municipal*, iar nu în calitate de mare

R. 1, spre sfârșit, urmele a două litere imposibil de identificat. — R. 2, la început, extremitatea inferioară a unei haste verticale; spre mijloc, lacună de două semne; la sfârșit, patru litere în parte distruse, unde cred a recunoaște MONI. — R. 3, la început, lacună de ca. trei litere. — R. 4, la început, lacună de două-trei litere, din care ultima probabil un *sigma* dreptunghiular. — R. 5, din prima literă, abia extremitatea inferioară a unei haste verticale. — R. 7, ΓΑ despărțit printr-un punct de ΠΡΟΚΛΟΥ. — R. 8, după Γλύκωνος, lacună de o literă sau două, apoi sigur ΔΙC; conjectura [H]ΔΙC se întemeiază pe comparația cu *Histria VII*, nr. 38, r. 15. — R. 10, ligatura celor doi *nu* din CINNOC, în totul asemănătoare celei din r. 6, la numele MΕΝΝΥΑΟC. — R. 16, după Ἡλιόδωρος, B izolat prin puncte la jumătatea înălțimii rîndului; la sfârșit, CH, cît se poate judeca fără ligatură. — R. 18, după Ἀπφοῦς, din nou B despărțit prin puncte, apoi sigur ΔΟΜΕΤΙC. — R. 20, după Φίλιππος, B între două puncte. O dată mai mult sînt de relevat numeroasele ligaturi, unele foarte anevoie de citit.

Traducere:

«...numele învingătorilor la concursul sacru: Monimos, fiul lui Apellas; Glykon, fiul lui Glykon; Ail(ios) al lui So...; Ail(ios) Niger; Noumenis al lui Theodoros; Koros al lui Psariakes; Rufus al lui Phoibos; Aischrion al lui Korinthos; Glykon al lui Pistos; Menylos al lui Chrysiion; Theophilos al lui Alexandros; Ga(ukos) al lui Proklos; Glykon al lui Glykon; Helis al lui Noumenios; Macrinos și Ioulianos, fiii lui Alexandros; Theodoros al lui Nikeratos; Ingenuus al lui Sinnos; Quintus al lui Quintus; Aquilinus Lucifer; Dionyttas al lui Pistos; Ail(ios) al lui Timotheos; Papias al lui Anthas; Ail(ios) Hermogenes; Herakleides al lui Helios; Kalleas al lui Doryphoros; Polyteimos al lui Artemidoros; Timokles al lui Anthas; Corbulon al lui Marcus; Heliodoros al lui Heliodoros; Iulius Maximus; Setonius Restitutus; Polystratos al lui Diodotos; Ail(ios) Rufus; Fulvius Telesphoros; Philippos al lui Philippos; Chrysiion al lui Nestor; Messius Cornelius; Papias al lui Pistos; Hermodoros al lui Artemidoros; Tertis al lui Dionysios; Alexandros ».

Prima problemă ridicată de lista de nume care precede privește împreriarea care a prilejuit-o. Faptul că în r. 2 al textului păstrat se arată că e vorba de învingătorii la un concurs sacru (ιερονικαι) nu ne lămurește asupra naturii însăși a concursului, nici asupra divinității pentru cinstirea căreia se va fi desfășurat. La amîndouă aceste întrebări am încercat a răspunde într-un studiu precedent (*Un nouveau document sur le 'koinon' pontique: en marge d'un album agonistique d'Istros*, în BCH, LXXXIV, 1960, p. 434—458), emîtînd ipoteza că ar fi vorba de o întrecere muzicală, din acelea organizate periodic în cadrul cultului lui Dionysos. Modul cum e redactată lista nu lasă îndoială asupra faptului că indivizii ale căror nume le conține s-au distins toți în aceeași împrejurare și prin aceleași talente, ceea ce nu se potrivește decît cu membrii unui grup de ὁμωδοί, de felul « cîntăreților vîrstnici din jurul marelui zeu Dionysos », menționați într-un document de la începutul sec. al III-lea (SCIV, VI, 1955, p. 61—74 = *Contribuții la istoria veche a României*, București, 1958, p. 197—212), sau — într-o formă mai puțin limpede — în două inscripții din sec. al II-lea (BCH, LXXXIV, 1960, p. 434, și Dacia N. S., IV, 1960, p. 276, r. 31).

A doua problemă ce trebuie să ne rețină atenția în aceste însemnări e aceea a datei inscripției, despre care am arătat în lemmă că, după date prosopografice

[illegible]

4

<https://biblioteca-digitala.ro>

înfățișate mai departe, sîntem îndemnați s-o atribuim sec. al II-lea, un *terminus post quem* fiindu-ne oferit de numeroșii *Aelii* a căror cetățenie romană n-a putut fi dobîndită decît în timpul domniei lui Antoninus Pius: Aelius Niger (r. 4), Aelius Timotheus (r. 12), Aelius Hermogenes (r. 12—13), Aelius Eutyches (r. 18) și Aelius Rufus (r. 19).

Către aceeași concluzie ne îndreaptă împrejurarea că o serie de nume din lista noastră figurează întocmai în catalogul publicat de Pârvan în *Histria VII*, p. 39, nr. 38, ale cărui legături cu marele album al gerousiei din 138 (*Histria IV*, p. 596, nr. 20; SEG, I, 330) au fost bine puse în lumină de I. I. Russu într-un studiu recent (SCIV, IX, 1958, p. 39—56). Din acest punct de vedere, nu va fi inutil să relev că Αἶλ(ι)ος Νίγερ din catalogul nostru (r. 4) figurează în lista reeditată de Russu în col. I, sub nr. 10, și că unul din cei doi Γλῶκων Γλῶκωνος menționați în rîndurile 3 și 7—8 are multe șanse să se identifice cu Γλῶ[κ]ων Γ[λῶκωνος] de la Russu, col. I, r. 4. La rîndu-i, Γλῶκων Πιστοῦ din lista noastră (r. 6) se întîlnește la Russu în col. I, r. 7; Δομέτις Λουκίου (r. 18—19), la Russu, col. I, r. 11 (unde, cu multă probabilitate, Δομί[τιος] Λου[κίου] e tot una cu Δομέτις Λουκίου); [H]λις Νουμηνίου (r. 8), la Russu, col. I, r. 17; Θεόδωρος Νεικηράτου (r. 9—10), la Russu, col. II, r. 4 (cu oarecare îndoială, din pricina proastei stări de conservare a pietrei); Ἰουλιανὸς Ἀλεξάνδρου (r. 9), la Russu, col. I, r. 12 (tot cu îndoială, din pricina ștergerii patronimului); Καλλέας Δορυφόρου (r. 13—14), la Russu, col. I, r. 14; Κόιντος Κοτντου (r. 10), la Russu, col. II, r. 15 (în col. I, r. 15 a acestui din urmă document, aș citi mai curînd: Κόιντος [Ῥωμα]ν[οῦ]); Κορβούλων Μάρκου (r. 15—16), la Russu, col. II, r. 10; Μέννυλος Χρυσίωνος (r. 6), la Russu, col. I, r. 8; Μέσσιος Κορνήλιος (r. 23), la Russu, col. I, r. 23; Μόνιμος Ἀπελλᾶ (r. 2—3), la Russu, col. I, r. 13 (sub rezerva patronimului pierdut); Νουμήνιος Θεοδώρου (r. 4), la Russu, col. I, r. 5 (?); Παπᾶς Πιστοῦ (r. 21), la Russu, col. I, r. 20; Παπίας Ἀνθᾶ (r. 12), la Russu, col. I, r. 21; Πολύστρατος Διοδότου (r. 17—18), la Russu, col. II, r. 5; Cητώνιος Ῥεστιτοῦτος (r. 16—17), la Russu, col. II, r. 6; Τειμοκλῆς Ἀνθᾶ (r. 15), la Russu, col. I, r. 22; Χρυσίων Νέστορος (r. 20), la Russu, col. II, r. 22.

Toate aceste potriviri de nume, la care s-ar putea adăuga și unele mai puțin sigure (cum ar fi Καλλίστρα[τος Κάρπου?] din r. 6 al listei studiate de Russu, același, poate, cu Καλλίστρατος Κάρπου din catalogul publicat de mine în BCH, LXXXIV, 1960, p. 436, r. 10) nu lasă îndoială că întreg grupul de documente la care am avut prilejul să mă refer datează din aceeași vreme — aproximativ mijlocul sec. al II-lea e.n. — și că privesc activități religioase-culturale desfășurate de membrii unei pături a societății histriene care e în esență aceeași și de care m-am ocupat altădată cu răgaz (SCIV, IX, 1958, p. 357—371; cf. BCH, LXXXIV, 1960, p. 446 urm.). Această împrejurare contribuie la fixarea unei date pentru textele avute în vedere, oferind totodată o bază temeinică pentru viitoarele studii de prosopografie a Histriei sub împărații Antonini. De pe acum stabilirea anumitor filiații și rudenii devine posibilă, dar mai ales cîștigă în precizie cunoștințele noastre despre stratificarea socială a Histriei în primele veacuri ale stăpînirii romane, cînd o mîna de oameni cu stare concentrează în minile lor preoțiile și demnitățile laice, eternizîndu-și numele în inscripții ce ni-i înfățișează sub un aspect sau altul al variatelor lor activități.

Din punctul de vedere al obîrșiei, acești privilegiați sînt în marea lor majoritate greci, — unii de curînd trecuți la cetățenia romană, cum se poate înțelege din unele gentilicii sau *cognomina* folosite cu mai multă sau mai puțină consecvență. Romani

adevărați apar în lista noastră prea puțini: Aelius Niger (r. 4), Iulius Maximus (r. 16), Setonius Restitutus (r. 17), Messius Cornelius (r. 20—21), și încă îndoiala e permisă dacă chiar în aceste cazuri n-avem a face tot cu greci « romanizați », sau cu greci care au adoptat nume romane, într-o vreme cînd amestecul de neamuri și tendința tot mai accentuată spre egalizarea peregrinilor cu romanii duce la o « încurcătură a numelor » (*Namenverwirrung*, cum i s-a spus), care face desfătarea și canonul onomatologilor de vocație. Oricum, numele Messius Cornelius, abia citat, trebuie apropiat, socot, de numele [M]essiei Pudentilla, ingenios restituit de I. I. Russu în inscripțiile publicate de Grigore Tocilescu și Vasile Pârvan (*Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, București, 1900, p. 206, nr. 31; *Histria IV*, p. 633, nr. 30; cf. SCIV, VI, 1955, p. 75—84), în care se menționează litigiul de hotărnicie iscat în timpul administrației moesice a lui Ovinus Tertullus între locuitorii satului Buteridava, situat în teritoriul rural al Histriei, și o femeie în care poate că nu e greu să vedem pe propria fiică a importantului personaj din zilele lui Antoninus Pius sau Marcus Aurelius. În măsura în care această ipoteză s-ar verifica, ea ar veni să întărească aprecierea făcută înainte despre societatea histriană din sec. al II-lea, oferindu-ne totodată o indicație prețioasă cu privire la baza economică a unei clase veacuri de-a rîndul interesată în activități comerciale-marinărești, dar acum într-o măsură tot mai mare angajată în exploatarea ogoarelor cetății, a căror întindere — indiferent de limitele lor precise — trebuie să fi fost considerabilă (pentru « notabili » histrieni stăpîni de domenii în teritoriul rural, vezi AEM, XVII, 1894, p. 87, nr. 11 = CIL, III, 12489, și, cu multă probabilitate, *Dacia*, II, 1925, p. 232, nr. 30).

Dintre celelalte nume pomenite în listă, de o semnalare specială se învrednicesc mai ales cele ce urmează, în legătură cu care — pînă la un studiu mai complet — nu va fi de prisos să dau cîteva rapide deslușiri.

R. 3: Κόρος. Considerat lidian de Sundwall și Buckler, e, în realitate, cum a arătat-o în mai multe rînduri L. Robert, un bun nume grec, format de la subst. κóρος, « belșug, bogăție » (*Études philologiques et épigraphiques*, Paris, 1938, p. 175; cf. *Les noms indigènes dans l'Asie Mineure gréco-romaine. Première partie*, Paris, 1963, p. 56: « c'est un nom de bon augure, emprunté à l'idéologie matérielle de l'époque »). Același autor citează exemple de folosire a numelui la Thyatira, Efes, Cyzic și Abdera.

R. 4: [Ψ]αριξοῦ (patronimul precedentului). Cum s-a relevat în notele critice și cum se poate verifica pe piatră, din prima literă a rîndului nu s-a păstrat decît extremitatea inferioară a unei haste verticale: Φ sau Ψ, prin urmare. În ambele forme numele mi-e necunoscut, dar conjectura [Ψ]αριξοῦ mi se pare preferabilă pentru că implică o derivație fie de la ψάρ, « graur », fie de la ψάρι, formă populară pentru ὀψάριον, « pește gătit sau conservat » și, în general, « pește ». Numele grecești formate din substantive care înseamnă păsări sau pești sînt foarte numeroase, cum au dovedit-o Fr. Bechtel, (*Die hist. Personennamen des Griechischen bis zur Kaiserzeit*, Halle, 1917, p. 580 urm., 607 urm.), iar acum în urmă L. Robert în cartea abia citată: *Les noms indigènes dans l'Asie Mineure gréco-romaine*, în care, la p. 165—172, citează și discută o lungă listă de antroponime formate după pești și îndeletniciri pescărești. Printre acestea figurează Ψαρίων (de la peștele numit ψάρος, sau, mai curînd, de la ψάρι) și din aceeași categorie socot că ar putea face parte patronimul care ne reține atenția, întîlnit pentru întîia oară în onomastica histriană și pentru care n-am izbutit să aflăm atestări din alte locuri (abia dacă

mai e nevoie să atrag atenția că, din pricina hastei verticale încă vizibile în locul primei litere, nu poate fi vorba să recunoaștem aci numele seit Σαριάκης, întâlnit pe una din monedele acestui βασιλεύς, publicată de Florica Moisil în *Cronica Numismatică*, 1936, p. 175).

R. 7: Γα[ῦρος]. Abrevierea ar putea fi citată și Γα[ῦρος] (Robert, *Les Stèles funéraires de Byzance gréco-romaine*, Paris, 1964, p. 146), la rigoare chiar și Γά[ρος]. Mi se pare firesc să aleg însă un nume des întâlnit nu numai în orașul nostru (*Histria IV*, nr. 20, col. B, r. 48; *album inedit inv. nr. 297*, r. 7 și 16), dar și în Tomis (AEM, XI, 1888, p., 44, nr. 57, r. 33), în Callatis (IG, XI, 4, 1238) și în Bizanț (Γαύκιον: Robert, *Stèles funéraires...*, p. 145). Cu privire la trecerea de la forma Γλαῦκος la Γαῦκος (dispariția lui λ velar prin disimilare, sub influența lui υ din diftong?), cf. G. Mihailov, *La langue des inscriptions grecques en Bulgarie*, Sofia, 1943, p. 87.

R. 10: Ἰγγένους Κίννου. Primul e, evident, transcrierea greacă a lat. *Ingenuus*. Mult mai rar e patronimul Κίννου, de la un nominativ Κίννος sau Κίννας, ambele atestate (IG, IX, 1², 400 și IX, 1, 872 = Peek, GVI, 2017), cum amintește L. Robert, *Noms indigènes dans l'Asie Mineure gréco-romaine*, p. 240 (unde discută și alte nume formate din aceeași rădăcină: Κίνναρος, Κίννεας etc.).

R. 11: Ἀκυλινὸς Λουκίφερ: *Aquilinus Lucifer*.

R. 11: Διονύττας Πιστοῦ. Personajul figurează și în lista de nume *Histria I*, nr. 33, r. 15, unde citirea greșită Διονύγγας a fost rectificată de J. și L. Robert, *RÉG*, LXVIII, 1955, p. 243.

R. 16: Ἰούλιος Μάσχος: *Iulius Maximus*.

R. 16—17. Κητόνιος Ῥεστιτοῦτος: *Setonius Restitutus*. Cf. *supra*, p. 304; un Ῥεστιτοῦτος și într-o inscripție greacă din Magnesia reproducă la Robert, *Noms indigènes*, p. 220.

R. 18. Ἀποφῦς: astfel pe piatră, cum e ușor de verificat din pl. II, 3. Dacă nu-i vorba de o greșeală a lapidului, care a gravat OY, în ligatură, în locul simplului omicron așteptat, avem a face cu o variantă mai rară a numelui cunoscut indeobște ca Ἀφος. La *Histria*, în două inscripții mai vechi (*Histria IV*, p. 595, nr. 19; *Histria I*, p. 559, nr. 33, r. 4), patronimul Ἀφου a fost de fiecare dată socotit ca genitivul lui Ἀφος. Textul pe care-l publicăm ridică însă întrebarea dacă, într-un caz și în celălalt, n-avem cumva a face cu genitivul nominativului Ἀφοῦς și tot așa în inscripțiile IPE, IV, 286 și 355 din Pantikapaion (tot acolo, și tot de la același nume, cf. și forma de genitiv Ἀφουτος: IAK, X, 1904, p. 82). De reținut, de altă parte, că Ἀφοῦς, la nominativ, apare în mod sigur în mai multe texte din Bithynia, și chiar în sudul Dunării într-o inscripție funerară din Cillae: ...Ἡδύλος καὶ Ἀφοῦς καὶ Χρῆστος ἀδελφῶ μνήμης χάριν (IGB, III, 1, 1521; despre declinarea numelor proprii în -ους, gen. -ου, vezi și G. Mihailov, *La langue des inscriptions grecques en Bulgarie*, p. 127).

Oricum ar sta lucrurile în această privință, prilejul e bun pentru a arăta că, după cercetări mai vechi și chiar în lucrări mai noi, numele de care ne ocupăm a fost socotit cînd ca lycian sau frigo-bitinic (J. Sundwall, *Die einheimischen Namen der Lykier...*, Leipzig, 1913, p. 51 urm.; G. Seure, în BCH, XXV, 1901, p. 321), cînd ca « trac » sau « traco-getic » (D. Dečev, *Charakteristik der thrakischen Sprache*, Sofia, 1952, p. 88; I. I. Russu, SCIV, IX, 1958, p. 53). Despre răspîndirea lui în lumea tracă stau, într-adevăr, mărturie textele pe care le-am citat, iar despre marea-i frecvență în Asia Mică, numărul cu adevărat impresionant de documente unde se

pomeniște mai ales forma feminină a numelui, cu mai multe variante de grafie: *Αφρη: MAMA, VII, 407 (în același timp și în Europa: IPE, II, 217; Robert, *Stèles de Byzance*, p. 142); *Αφρια: MAMA, I, 117, IV, 122, 304, 320, VII, 153, 155, 237, 356 (fără să lipsească nici din Dobrogea: *Dacia*, II, 1925, p. 232, nr. 30); *Αφια: MAMA, I, 4; *Αφφια: MAMA, IV, 17, 276 A, 310, 317, VI, 133, 141 A, 353 (acum și Robert, *Stèles de Byzance*, p. 144).

Problema obirșiei unui nume nu e rezolvată însă numai cu fixarea ariei lui de răspîndire. De aceea, împotriva explicațiilor micro-asiatică ori tracă, L. Zgusta și, mai de curînd, L. Robert au subliniat cu vigoare împrejurarea că rădăcina tuturor acestor nume se întîlnește în vocabularul grec. « Nach Eustath. 565, 23 ist ἀφρά oder ἀφρα eine zarte Ansprache von Gebrüdern, Geschwistern und Geliebten » — scrie primul (*Die Personennamen griechischer Städte der nördlichen Schwarzmeerküste*, Praga, 1955, p. 296), iar cel de-al doilea, vorbind de numele *Αφρη, 'Αφρουτίων, *Αφρος: « pour le sens de ces noms en grec, tirés d'un hypocoristique de parenté, voir A. Cameron, *Anat. Studies* Buckler, p. 47, n. 7; P. Chantraine, *Rev. Phil.*, 1952, p. 95; *Études sur le vocabulaire grec*, 16; H. Erbse, *Untersuch. attizist. Lexika* (1950), p. 108, n. 166 (Aelius Dionysius: ἀφρά, ἀδελφῆς καὶ ἀδελφοῦ ὑποκόρισμα), avec les renvois aux autres lexicographes; le très large emploi hypocoristique est montré par Eustathe, 565, 27: ἀφριον, ὑποκόρισμα ὃν ἐρωμένης (*Stèles funéraires de Byzance gréco-romaine*, p. 142; cf. *Noms indigènes dans l'Asie Mineure gréco-romaine*, p. 154).

4. DEDICAȚIE FRAGMENTARĂ ÎN CINSTEA FAMILIEI SEVERILOR

Printre textele epigrafice inedite din lapidariul șantierului Histria figurează o dedicație în cinstea lui Septimius Severus și a familiei lui, redusă la o neînsemnată frîntură dar susceptibilă de întregire pe temeiul formularului cunoscut al inscripțiilor onorifice din zilele acestui împărat. E vorba de un fragment dintr-o stelă de marmură, rupt sus, jos și la stînga, descoperit în 1954 în săpăturile din sectorul de sud-est al cetății (inv. nr. 295). Dimensiuni: 24 × 18 × 7 cm. Înălțimea literelor 15 mm. Rasură în rîndul al cincilea. Rare ligaturi (pl. II, 4).

[Ἀγαθῇ Τύχῃ]

[Ἵπὲρ τῆς τῶν θειοτάτων αὐτ]ο[κρα-]
 [τόρων νείκης τε καὶ τ]ύχης
 [καὶ αἰωνίου διαμονῆς Λου]κίου Σε-
 5 [πτιμίου Σευήρου καὶ Μάρκ]ου Αὐρηλί-
 [ου Ἀντωνεῖνου Σεβαστῶν Πα]ρθικῶν με-
 [[γίστων καὶ Λουκίου Σεπτιμίου Γέτα]]
 [καίσαρος καὶ Ἰουλίας Δόμν]ης Σεβ[α-]
 [τῆς, θειοτάτης μητρὸς κά]στρων, καὶ
 10 [ὑπὲρ τῆς ἱερωτάτης σ]υνκλήτου
 [καὶ ἱερῶν στρατευμά]τω[ν καὶ ὑπὲρ]
 [τοῦ διέποντος τὴν ἐπαρχεῖαν ὑπατικοῦ]

R. 2, spre sfîrșit, partea inferioară a unui *omicron*. — R. 6, la urmă, N și M în ligatură. — R. 7, rasură conștiincioasă, în care nu se citește nimic. — R. 8, după

A, loc pentru o singură literă. — R. 9, la început, Σ sigur. — Tot așa, Y la începutul r. 10. — R. 11, la început, T Ω citețe, apoi lacună de trei litere, apoi *iota* sigur, apoi Π și E în ligatură.

Traducere:

« Noroc bun ! Pentru izbînda, norocul și veșnica dăinuire a dumnezeieștilor împărați, auguștii L. Septimius Severus și M. Aurelius Antoninus, mari biruitori ai parților, și a cezarului L. Septimius Geta, și a Iuliei Doamna, dumnezeiasca maică a taberelor, și pentru preasfințitul Senat, și pentru guvernatorul provinciei consularul... »

Prea mutilată pentru a putea fi întregită cu exactitate literală, inscripția închinată casei imperiale, senatului și armatei de obștea histriană ($\beta\omicron\upsilon\lambda\eta\ \delta\eta\mu\omicron\varsigma\ \iota\sigma\tau\epsilon\rho\iota\gamma\eta\upsilon\upsilon\upsilon$), sau poate de vreo asociație sau de un particular doritor să-și exprime în acest chip credința față de autoritățile romane, lasă totuși să se înțeleagă că gravarea ei a avut loc într-un timp ce poate fi stabilit cu o destul de mică apărxiimație. Deși dintru început incompletă, — redusă la numai unele din elementele-i obișnuite, — titulatura celor doi auguști și a cezarului Geta oferă particularități ce permit să se creadă că textul a fost compus și săpat în anii 198—199, cu alte cuvinte la scurtă vreme după ce va fi ajuns la Histria vestea ridicării lui Bassianus la rangul de *Augustus* și a lui Geta la acel de *Caesar*. După autorul biografiei lui Severus din *Historia Augusta*, ambele evenimente s-au petrecut în vara anului 198, cu prilejul cuceririi Ctesiphonului, cînd, ni se spune, « etiam filium eius Bassianum Antoninum, qui Caesar appellatus iam fuerat, annum XIII agentem participem imperii dixerunt milites Getam quoque, minorem filium, Caesarem dixerunt... » (SHA, *Vit. Severi*, XVI, 3—4. Cf. M. Besnier, *L'empire romain de l'avènement des Sévères au concile de Nicée*, Paris, 1937, p. 24—25). Biruința asupra parților e și motivul pentru care, tot în vara anului 198, Septimius Severus asumă epitetul triumfal de *Parthicus Maximus* (în grecește: Παρθικός μέγιστος), oficial atribuit lui Caracalla începînd din 199 (Dessau, ILS, 421, n. 2; cf. Cagnat, *Cours d'épigraphie latine* ⁴, p. 206, n. 1 și 209). În aceste condiții, ținînd seamă de faptul că în dedicația pe care-o edităm Septimius Severus și Caracalla (oficial: M. Aurelius Antoninus) apar cinstiți cu epitetul [Πα]ρθικοί μέ[γιστοι]; ținînd seamă de asemeni de amănuntul că lui Caracalla i se atribuie titlul de *Augustus*, iar lui Geta titlul de *Caesar*, mi se pare că se poate accepta încadrarea cronologică propusă înainte, în sensul că dedicația ar fi fost prilejuită de vestea cuceririi Ctesiphonului, urmată de promovările amintite în sînul casei imperiale.

Același eveniment pare să mai fi avut de altminteri un ecou în cetatea de pe țărmul lacului Sinoe, unde, fie spus în treacăt, inscripțiile din timpul familiei Severilor sînt numeroase (*Histria IV*, nr. 31, 32, 33, 34; *Dacia*, II, 1925, p. 241, nr. 41; *Histria I*, nr. 16, 17, 20, 21). Cum am semnalat-o altădată, inscripția publicată în *Histria I* sub nr. 20 arată a fi fost și ea prilejuită de vestea asocierii la tron a lui Caracalla, însoțită de conferirea către Geta a titlului de *Caesar* (*Histria I*, p. 543—544). Formularul celor două documente e asemănător (cu deosebirea că titulatura imperială e mai completă în inscripția publicată în 1954), dar mai ales scrisul e din toate punctele de vedere identic. Se impune deci concluzia că au fost determinate de același eveniment sau de evenimente apropiate în timp, în ciuda inadvertențelor de care e plin formularul inscripției din *Histria I* și care, la prima

vedere, ne-ar îndemna să-i atribuim o dată mai recentă. « Asemenea greșeli de protocol — scriam în comentariul meu — s-au mai semnalat în inscripții grecești ori latine din Dobrogea, și nu sînt rare nici în locuri mai apropiate de Roma. Ele se explică prin încetineala comunicațiilor între Capitală și provincii mărginașe ca Moesia, și n-aveau altă consecință decît că, la prima ocazie, greșeala era îndreptată cu mai multă ori mai puțină pricepere » (*Histria I*, p. 544).

GLANURES ÉPIGRAPHIQUES

RÉSUMÉ

1. *Album dionysiaque d'Istros* (pl. I, 1). Au cours de la campagne 1959 un heureux hasard a permis la découverte d'un catalogue fragmentaire qui n'est que la partie inférieure du petit *album* des prêtres de Dionysos Karpophoros mis au jour en 1949 et publié dans *Histria I*, p. 524, no. 15 (repris, avec d'autres textes de même caractère, d'abord dans *Dacia*, n.s., III, 1959, p. 395, no. 3, ensuite dans *Epigraphische Beiträge zur Geschichte Histrias*, p. 158, no. 3). Les deux fragments se complètent parfaitement, ce qui — en nous faisant connaître la liste de noms tout entière, telle qu'elle a dû être gravée dans la seconde moitié du IIe siècle de notre ère — nous permet d'affirmer qu'à ce moment, à Istros, la prêtrise de Dionysos Karpophoros était collégiale, le sanctuaire étant desservi par quatre ἱερεῖς.

2. *Inscription honorifique publiée par V. Pârvan* (pl. I, 2). Dans *Histria IV*, p. 631, no. 29, Pârvan a publié une inscription honorifique d'époque impériale, aujourd'hui encore encastree dans l'enceinte bâtie après la destruction d'Istros par les Goths, au IIIe siècle. La personne honorée est un ἀρχιερεὺς municipal jouissant du droit de cité romain, dont seuls le *praenomen* et le gentilice avaient pu être lus sur la pierre, ce qui faisait croire à l'éditeur qu'il s'agirait d'une *damnatio memoriae* ayant frappé (on ne sait trop pourquoi) uniquement le *cognomen* du malheureux tombé en disgrâce. En réalité, comme j'ai pu le constater en 1959, à l'occasion de certains travaux de réfection du mur qui m'ont permis d'examiner et de faire photographier la face intérieure du cippe, le *cognomen* n'a pas subi un martelage mais s'est simplement effacé par suite de la décomposition de la pierre. Il en reste des traces assez visibles, grâce auxquelles on se rend compte sans peine que le prétendu *hostis publicus* est ce même C. Iulius Pollio mentionné comme éponyme à la ligne 2 de l'*album* dionysiaque reconstitué dans les pages précédentes.

3. *Catalogue de ἱερωεῖς du IIe siècle de notre ère* (pl. II, 3). Liste de noms découverte en 1956 avec d'autres fragments de catalogues qui seront édités ultérieurement. Ce qui confère à ce texte un intérêt tout particulier, c'est le fait que la plupart des ἱερωεῖς qu'il cite sont des personnages en vue de la société histrienne, figurant aussi bien dans le grand *album* de la gérusie publié en 1916 par Pârvan (*Histria IV*, no. 20 = SEG I 330), que dans d'autres documents du même genre édités ou réédités depuis par I. I. Russu (SCIV, IX, 1958, p. 39—56) ou par moi-même (BCH, LXXXIV, 1960, p. 434—458; cf. SCIV, IX, 1958, p. 357—372). C'est donc un document important pour la prosopographie d'Istros vers le milieu du IIe siècle de notre ère, aussi bien que pour l'étude de la structure démographique de cette cité à l'époque romaine, en général. A ce dernier point de vue, ce qui frappe tout d'abord, c'est la prédominance dans la liste des noms grecs, ce

qui ne saurait étonner dans une ville qui tout au long de son existence historique a farouchement défendu son caractère hellénique. A côté des noms grecs, il y a cependant dans notre liste quelques anthroponymes plus rares, dont on s'est efforcé d'expliquer l'origine et la diffusion en s'aidant des travaux onomatologiques de L. Robert, et tout particulièrement de ses derniers livres *Noms indigènes dans l'Asie Mineure gréco-romaine* (P. 1963) et *Stèles funéraires de Byzance gréco-romaine* (en collaboration avec Nezih Firatli, Paris, 1964).

4. *Dédicace en l'honneur de la famille de Septime Sévère* (pl. II, 4). L'inscription — très mutilée, mais pouvant être restituée avec assez d'exactitude — pourrait dater de la seconde moitié de 198, année où la prise de Ctésiphon a fourni à Septime Sévère un prétexte pour conférer à Caracalla le titre d'Auguste et à Géta celui de César (SHA, *Vit. Sev.*, XVI 3—4). Au témoignage des documents épigraphiques, l'écho de cette double promotion dans la famille impériale s'est fait sentir partout dans l'empire: à Histria, il a occasionné plusieurs dédicaces de teneur identique, dont les plus importantes sont citées dans le commentaire.

LE NOMBRE DES LETTRES PAR LIGNE DU MANUSCRIT PLOTINIEN MARCIANUS GRAECUS 240 (M)

PAR

ARAM M. FRENKIAN

Dans une recherche que nous avons entreprise sur l'*Ennéade* IV 7 de Plotin et qui a paru dans la revue *Maia* ¹, nous nous référons à une scolie conservée par le manuscrit M, qui affirme, à propos de la péricope B, qu'elle avait une étendue de 88 lignes ². La même scolie affirme que le reste du traité, de *σφζόμενον* (IV 7, 8⁵, 49) jusqu'à la fin: *ἀπολωλυῖαι* (IV 7, 15, 12), est surajouté et n'a pas Plotin comme auteur. Naturellement, la péricope C ne vient pas en considération, puisque aucun manuscrit de Plotin ne la connaît. Publiée dans les *Ennéades* pour la première fois par F. Creuzer, elle reçut la place véritable, comme ch. 8⁵ du traité IV 7, par Kirchhoff ³. Ce sont seulement les cinq derniers mots de la péricope C (*σφζόμενον, καθόσον ἂν αὐτοῦ μεταλαμβάνῃ*) qui sont conservés dans tous les mss. des *Ennéades*, mais qui ne donnent aucun sens avec ce qui les précède (... *ἁρμονία* IV, 7, 8⁴, 28 pour M Barb et *δικαιοσύνη* IV 7, 8, 28 pour les autres mss.). Le scoliaste appuie son athétèse entre autre, aussi sur le manque de sens du texte qui saute de *ἁρμονία* ou de *δικαιοσύνη* (selon les mss. qui viennent en considération pour chacun des deux cas) à *σφζόμενον* ⁴.

En nous appuyant sur l'affirmation de ce scoliaste, nous avons calculé le nombre des lettres en moyenne par ligne du ms. d'après lequel nous supposons être copié le texte de la péricope B dans le ms. M ⁵.

¹ *L'Ennéade IV 7 de Plotin et l'édition d'Eustochius*, dans *Maia* N. S., XIII, 1961 pp. 197—208.

² Voir Plotini *Opera* II, ed. P. Henry et H.-R. Schwyzler, 1959, p. 197 app. cr. ad 8, 28. Voir aussi Paul Henry, *Ét. Plot.* I, 1938, p. 360.

³ Voir Plot. *Op.* II, ed. H.-R. Schw., p. XX, note 1: «... Pericopam C F. Creuzer inseruit quidem editioni suae t. II pp. 674—676, debitum autem locum prius A. Kirchhoff assignavit».

⁴ Sur les problèmes concernant le ms. M et sa scolie, voir Paul Henry, *Recherches sur la « Préparation Évangélique » d'Eusèbe et l'édition perdue des Œuvres de Plotin publiée par Eustochius*, Paris, 1935, pp. 83—93, 111—116 et 133.

⁵ Voir notre travail précédemment cité, dans *Maia* N. S., XIII, 1961, p. 204.

M. Hans-Rudolf Schwyzer a attiré notre attention sur le fait que les 88 lignes de la péricope B dont parle le scoliaste du ms. M sont comptées sur ce manuscrit même et ne se réfèrent pas à un autre manuscrit d'où elles auraient été copiées¹. Cela nous fit penser qu'il serait bon de vérifier l'exactitude de notre calcul sur le ms. M, qui existe, calcul que nous rapportions erronément au ms. d'après lequel fut copié M.

C'est encore par l'amabilité de M. H. -R. Schwyzer que nous avons pu vérifier la validité du calcul. Nous reçûmes de lui la photographie de deux pages du ms. C (=Monacensis Graecus 449) — à savoir les fol. 113^v — 114^r = Plot. *Enn.* IV, 2, 1, 37 ὡς jusqu'à 2,46 ζωὴν χορη — écrites de la même main que le ms. M et semblables en tout à ce dernier. Les deux manuscrits sont écrits par le fameux scribe Démétrios Tribolès, originaire de Sparte et puis réfugié à Gortyne en Crète. C fut écrit en 1465 et M peu après cette date, sinon en 1465 même.

Dans notre étude précitée, nous avons calculé le nombre des lettres de la péricope B par une méthode indirecte, à savoir en multipliant le nombre des lettres par lignes de l'édition Bréhier avec le nombre des lignes de la péricope dans la même édition. Le nombre 5850 lettres donné dans notre étude précitée est approximatif à cause de la relativité du nombre des lettres par ligne, qui n'a pas été calculé sur une assez large base. Or, nous possédons la péricope B et nous pouvons en compter le nombre des lettres directement sur le texte établi. C'est ce que nous avons fait et nous avons obtenu le chiffre de 5491 lettres au total. Cela donne une base solide pour calculer avec une plus grande approximation le nombre des lettres en moyenne par ligne des éditions de Henry-Schwyzer, de Bréhier et du ms. M, et implicitement du ms. C. Comme la péricope B a 126 lignes dans l'édition Henry-Schwyzer et dans l'édition Bréhier ce chiffre est sensiblement le même, et 88 lignes dans le ms. M, on a les suivants nombres de lettres par ligne:

$$\frac{5491}{126} = 43 \frac{1}{2} \text{ lettres par ligne, en moyenne, pour les éditions de Henry-}$$

Schwyzzer et de Bréhier.

$$\frac{5491}{88} = 62,4 \text{ lettres par ligne, en moyenne, pour le ms. M.}$$

C'est ce dernier chiffre qui nous intéresse. Après avoir effectué les calculs précédents, nous avons employé la photographie des folios 113^v et 114² du ms. C pour compter et puis pour calculer le nombre des lettres en moyenne par ligne, ces résultats étant valables aussi pour le ms. M, vu sa totale ressemblance avec le ms. C, comme nous l'a signalé M.H.-R. Schwyzer². Nous avons compté dans ce but les lettres des dix premières lignes du folio 113^v et des dix dernières lignes du folio 114^r. Le total des lettres pour ces 20 lignes, y compris les ligatures et les abréviations qui furent développées et complétées, est de 1241 lettres. Ce chiffre divisé par 20 donne 62,05 lettres en moyenne par ligne, ce qui est tout à fait proche du chiffre de 62,4 calculé précédemment pour les ms. M (implicitement valable aussi pour C).

¹ Communication par lettre.

² Voir aussi Paul Henry.

Nous constatons à cette occasion que la scolie du ms. M est assez tardive (XVe siècle): elle est un *unicum*, comme le constate P. Henry aussi. Il serait peu probable que le nombre 88 des lignes de la péricope B, se référât aussi à un autre ms. antérieur au M, où la péricope aurait eu ce même nombre de lignes, comme dans M. Par sa forme, — la scolie est écrite avec des caractères spéciaux et arrangée en forme de triangle —, il paraît difficile de se prononcer si elle est de la main du copiste Tribolès ou non. Il est tout de même probable que Tribolès en fût le scribe, puisque c'est lui qui a bien copié la péricope B à la place qui lui est due dans le traité IV 7, en la prenant quelque part dans un ms. antérieur, qu'il n'avait pas à sa disposition lorsqu'il écrivait le ms. C, qui ne contient pas la péricope et qui indique seulement la lacune, ce qu'a fait aussi le copiste du ms. V, qui a transcrit plus tard la péricope B, en la plaçant au milieu du ch. 10 de l'*Ennéade* IV 7.

DOMNA PLACIDA

DI

GABRIELLA BORDENACHE

Tra i numerosi rilievi votivi d'età romana e tardo romana dedicati ad Ecate, conservati nel Museo Nazionale di Antichità di Bucarest, una modesta tavoletta marmorea ¹ ha attirato la nostra attenzione per la singolare iscrizione che l'accompagna (fig. 1). Trovata in un villaggio dell'Oltenia, Cioroiul Nou (r. Băilești, reg. Craiova), che sorge presso un grande centro romano di cui s'ignora il toponimico ², essa si può considerare virtualmente inedita perché il suo scopritore Dim. Tudor non solo ne ha fatto brevissimi accenni nella sua *Oltenia romana*, senza darne la riproduzione, ma ha proposto una lettura dell'iscrizione votiva che non ci sembra accettabile ³. Per questo crediamo utile riprendere in esame questo piccolo ex voto che, nonostante le modestissime proporzioni e l'estrema trascuratezza del marmorio — sia nell'eseguire il rilievo che nel tracciare l'iscrizione — è di un grande interesse per una migliore conoscenza di uno dei culti più popolari di età romana.

Si tratta di una tavoletta votiva di forma sensibilmente trapezoidale arrotondata nella parte superiore, ornata dall'immagine di Ecate triforme, fra due alti altari rotondi. Le tre immagini della dea sono rappresentate in maniera schematica e dura, legnosa direi; in realtà non si può parlare di un rilievo propriamente detto, ma di linee affondate nel limitato campo della tavoletta votiva, senza più rapporto organico tra il fondo piano e la figura a rilievo che dovrebbe distaccarsene — secondo un frettoloso frasario di bottega corrente nel III secolo dell'era nostra. La dea, avvolta nel solito chitone con apoxygma e maniche corte, ha il capo ornato dall'alto *polos*. Le teste delle immagini laterali non sono di profilo, in corrispondenza al corpo, qual'esse generalmente appaiono nei rilievi dedicati a questa dea, ma di faccia,

¹ Inv. L 890. Marmo. Alt. cm. 19; largh. cm. 0,15 (alla base) — 0,9 (in alto); spess. cm. 0,5. L'altezza delle lettere, molto irregolari, varia tra cm. 1,2—1—0,5. In perfetto stato di conservazione.

² Per la ricerche di carattere preliminare e per gli importanti ritrovamenti che vi sono stati fatti vedi *Oltenia romană*, specialmente p. 176 ss., fig. 42. La nostra tavoletta è stata trovata nella campagna di scavi e sondaggi del 1936.

³ *Oltenia romană*, p. 122, 126, 303 s., 316; SE p. 423, No 303.

ciascuna col suo polos. Anche per questo schema, meno comune, non mancano tuttavia i confronti nella produzione di serie degli artigiani delle province orientali dell'impero¹. I volti sono espressi con una massa ovale, leggermente bombata, senza la minima indicazione dei lineamenti per il fatto ben noto che queste immagini popolari dovevano essere largamente e vivacemente completate con dettagli dipinti.

Le mani della dea triforme non sostengono nessuno di quegli attributi destinati a esprimere in modo suggestivo le sue forze molteplici e misteriose quali serpenti, coltelli a lama triangolare, fiaccole, frusta, animali per sacrificio — tutto quell'apparato magico cioè destinato a incutere terrore e rispetto ai fedeli. La dea appare senza simboli, all'infuori della sua forma triplice, in sé stessa mostruosa; solo l'immagine centrale ha le dita disposte nella caratteristica maniera apotropaica — tutte le dita serrate, all'infuori dell'indice e del mignolo — ancor oggi in uso presso uomini superstiziosi ed incolti per scongiurare quelle oscure e malefiche forze che, in italiano, vengono espresse col termine popolare di « malocchio ».

L'iscrizione in lingua latina, tracciata nella breve fascia sotto il rilievo in lettere relativamente grandi, molto irregolari ma chiare, non offre difficoltà di lettura:

DOMNA PLA-
CIDA VAL. MEXY
VOTUM

Dimitrie Tudor che, come abbiamo detto, ha pubblicato per primo la breve iscrizione, ne ha dato una interpretazione con la quale non possiamo essere d'accordo: « Domna Placida insieme a suo marito(?) Val. Mexy » ha posto questo ex voto². Ora non mi sembra necessario dimostrare che *Domna Placida*, nel contesto di un'iscrizione votiva, non può essere il nome di una donna qualsiasi, eventuale moglie di Val. Mexy, essendo ben noto che il sostantivo *domna*=*domina*, come il suo corrispondente *domnus*=*dominus* (greco κυρία, κύριος) appare nelle iscrizioni di epoca imperiale romana soltanto insieme a nomi o epiteti di divinità, quale sinonimo di *regina*, *rex*, e, in certo qual modo, anche di *dea*, *deus*. Per un facile traslato e sempre nella stessa accezione, passa nelle dediche imperiali prima del nome del o degli imperatori ed entra nella composizione del nome di una delle più famose imperatrici romane, Giulia Domna.

Nei rarissimi casi nei quali il sostantivo *domina* appare insieme a un nome femminile corrente — ch'io sappia solo in due iscrizioni funerarie di Capidava³ — si tratta di una speciale invocazione a defunte (*Haue domina Mamusa! Aue domina Veturia!*) che con il titolo di *domina* = padrona, sovrana, vengono onorate dai congiunti quali divinità.

Domna Placida della nostra iscrizione non può essere dunque che una dea e, logicamente, la dea rappresentata nella tavoletta votiva, Ecate stessa; anche se, per un errore del lapicida che non doveva essere un grammatico, il nome è dato

¹ Vedi ad esempio un piccolo rilievo del Museo archeologico di Sofia, di provenienza ignota (probabilmente Moesia Inferior) pubblicato da J. Mladenova in *Archeologia*, V, 1963, 4, p. 31, fig. 8.

² *Loc. cit.*, p. 122 « Domna Placida, asociata cu soțul(?) Val. Mexy adoră pe Hekate ».

³ Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, *Capidava*, p. 95 ss., No 18; p. 106 No 28. Cfr. H. Mihăescu, *Limba latină în provinciile dunărene ale imperiului roman*, București, 1960, p. 201.

in nominativo invece che in dativo, come sarebbe corretto, e cioè Domna[e] Placid[a]e].

Sempre in Oltenia la stessa divinità è epigraficamente attestata due volte in forme diverse che si possono tuttavia considerare identiche: un altare frammentario proveniente da Sucidava, oggi nel Museo di Corabia¹, che ci conserva una dedica alla *Dea Placida* posta dai genitori per la salvezza di due figli, mentre un altro altare trovato a Romula, oggi nel Museo Nazionale di Antichità di Bucarest,² ci dà un'iscrizione votiva di carattere militare in onore di *Placida Regina*. È chiaro che, dal punto di vista linguistico, *Domna Placida*, *Dea Placida*, *Placida Regina* sono forme parallele e perfettamente corrispondenti per esprimere la stessa divinità.

I due altari iscritti di Sucidava e di Romula non essendo accompagnati da una rappresentazione figurata, la dea ivi invocata non era stata sinora identificata con precisione; gli editori del CIL, tenendo conto verosimilmente del fatto che l'altare di Romula era stato innalzato da un *princeps* e da un *optio* di un'unità di cavalleria, avevano avanzato l'ipotesi che sotto il nome di *Placida Regina* si nascondesse Iside, l'onnipotente dea così venerata nell'armata romana. Il Tudor invece³, basandosi sulla popolarità di Venere nei centri romani dell'Oltenia, aveva proposto di identificare la *Dea Placida* o *Placida Regina* con Venere stessa, dato che l'epiteto di placida, « la dea blanda » potrebbe fare allusione alla sua bellezza e alla sua benevolenza.

Ora la modesta tavoletta di Cioroiul Nou che ci conserva il nome e l'immagine di una dea, ci permette di riportare l'epiklesis di *Placida* a *Ecate* stessa, la multiforme dea, temuta padrona dei tre regni — celeste, terrestre e sotterraneo — spaventosa divinità delle apparizioni fantomatiche, degli incubi e delle pratiche magiche che in età tardo romana dominava la credenza popolare, al margine tra il culto e la magia. Alla quale, più che a qualsiasi altra, conveniva il titolo di *domina*.

Nella congerie di informazioni relative a tutta una serie di pratiche magiche relative a questa dea⁴, sappiamo che essa doveva essere invocata ben sette volte (Sch. Apoll. Rh. 3, 861) ma non con il suo nome — per questo, sembra, era detta Ἀφραττος (Hesych. s.v.) — bensì con epiteti eufemistici e propiziatori quale Μελινόη, Καλλίστη, Εὐκολίνη, Σώτειρα.

La epiklesis di *Placida*, che appare nelle tre iscrizioni citate — e forse in altro materiale epigrafico che a me sfugge — quale corrispondente latino del greco Εὐκολίνη, ben si addice alla dea che, fondamentalmente, era tutt'altro che « dolce e tranquilla », padrona com'era delle forze nefaste della natura che, a suo piacimento, poteva scatenare e placare. D'altra parte l'aggettivo *placidus* è largamente documentato nei testi classici quale attributo propiziatorio di altre divinità terribili quali Amor, Liber, Apollo, oppure di minacciose forze della natura come i venti

¹ D. Tudor, BCMI, XXVI, 1933, p. 78; Idem, *Oltenia romană*, p. 316; SE, p. 402, No 145. L'iscrizione, oggi frammentaria, contiene solo il nome della divinità e dei due fanciulli posti sotto la sua protezione « Deae Placid[ae], pro salute/Marcianae [et] Quintilian[i] fil[iorum] . . . »

² Inv. L 1040. Il nome della dea è oggi indecifrabile. Vedi la prima lettura in CIL, III, 1590 = 8029; D. Tudor, *op. cit.*, p. 316.

³ *Op. cit.*, p. 316.

⁴ Roschers *Lexicon*, s.v. *Hekate*, specialmente c. 1894 s. Cfr. anche Suppl., C. F. H. Bruchmann, *Epitheta deorum*, p. 96 ss., s.v. Ἑκάτη.

eurii o australi, o addirittura i Mani¹. Placida conviene anche a Ecate, quale termine eufemistico per assicurarsi la sua protezione, sia durante la vita, contro i mille pericoli che assediano l'uomo, sia dopo la morte, quale blanda padrona dell'Hades.

L'iscrizione dunque dovrebbe leggersi così:

*Domna[e] Pla-
cida[e], Val. Mexy
uotum (posuit).*

Il nome del dedicante, Val. Mexy, pone anch'esso dei problemi: presso un nome romano — che può essere Valerius, Valerianus, o anche Valens — il nome Mexy ha una risonanza del tutto insolita, sia pure nella grande varietà e libertà dei nomi delle iscrizioni latine e greche di epoca imperiale romana.

D'altra parte non mi sembra possibile un'altra lettura come ad es. *Domna[e] Placida[e] Val. M. ex u(oto)* per la quale saremmo obbligati ad ammettere che il lapicida abbia dapprima scritto una *y* invece di una *v* e che poi, per timore di poca chiarezza, abbia aggiunto nell'ultima linea la parola *uotum* di una formula altrettanto corrente. Si oppongono categoricamente a questa ipotesi due elementi dell'iscrizione stessa: 1) le lettere dell'iscrizione infatti sono irregolari, come abbiamo detto sopra, ma molto chiare e l'ultima lettera della seconda linea è indiscutibilmente una *y*; 2) Val. M. sarebbe una maniera del tutto insolita per esprimere un nome in età romana, sarebbe un impossibile ἄπᾶξ, anche ammettendo la più grande trascuratezza da parte del lapicida; dato che, in un'iscrizione votiva, la principale cura del dedicante era che il suo nome non rimanesse sconosciuto alla divinità.

Per questo dobbiamo rimanere alla lettura Val. Mexy ove appare l'unione di un nome romano con un nome di risonanza orientale, non ancora testimoniato in questa forma.

Sarebbe così indicata anche nell'Oltrenia romana la presenza di quegli orientali sparsi un po' su tutta l'area dell'impero che, a giudicare dalle accurate liste onomastiche del Tudor in base al materiale epigrafico esistente,² sembravano finora assenti da questa contrada.

¹ Roscher Suppl., I. B. Carter *Epitheta deorum*, p. 140.

² *Op. cit.*, p. 117 ss.

Fig. 1. Bucarest, Museo Nazionale di Antichità.

NOTE DE LECTURĂ

DE

D. M. PIPPIDI

1. Ξενικά Διονύσια LA CALLATIS

I În decretul calatian de cinstire descoperit la Potîrnichea (r. Negru-Vodă, reg. Dobrogea) și publicat de A. Aricescu într-un volum precedent din Studii Clasice¹, în rîndurile 4—6, se citește dispoziția ca proclamarea cununii decernate sărbătoritului să se facă în fiecă an în cadrul unei ceremonii pe care textul grec o numește . . . τὰ [Διο]νύσια τὰ ξενικά². Aceste cuvinte sînt tălmăcite de Aricescu: «sărbători în cinstea lui Dionysos, speciale, ale străinilor», precizîndu-se totodată că ele «sînt atestate și în alte inscripții din Callatis»³.

În realitate, traducerea reprodușă e greșită, iar comentariul dovedește și el că natura adevărată a festivității pomenite în decret a scăpat înțelegerii editorului, așa cum, cu patruzeci de ani în urmă, cu prilejul descoperirii primului text calatian unde se pomenesc τὰ Διονύσια τὰ ξενικά, scăpase înțelegerii editorilor acelui document, Theofil Sauciuc-Săveanu și Orest Tafrali.

Pentru Săveanu, a cărui ediție e însoțită de un comentariu copios, dacă nu exhaustiv, expresia nu pare să fi prezentat un interes deosebit, de vreme ce nu-i consacră mai mult decît o fugară mențiune⁴. Cît privește pe Tafrali, modul său de a înțelege indicația ce ne reține atenția nu se deosebește cu nimic de al lui Aricescu, cuvintele originalului fiind redată în traducerea sa prin «les fêtes dionysiaques étrangères»⁵.

¹ V, 1963, p. 315—317: *Notă asupra unui decret elenistic inedit din Muzeul regional de arheologie Dobrogea*.

² Fie și în treacăt, trebuie relevat faptul că, după scris, decretul nu e de la sfîrșitul sec. al III-lea sau începutul sec. al II-lea î.e.n., cum sugerează autorul, ci mai curînd din prima jumătate a sec. al III-lea.

³ P. 316. Trimiterea e la decretul în cinstea lui Ariston: *Dacia*, I, 1924, p. 140 = *Rev. arch.*, XXI (1), 1925, p. 264.

⁴ *Dacia*, I, p. 144: «Au mois de Λύκχος ont été célébrés τὰ ξενικά Διονύσια, probablement la plus importante fête de Dionysos de Callatis, correspondant aux Διονύσια μεγάλα ou τὰ ἐν ἄστει d'Athènes du mois d'Ἐλαφέβολιον . . . ».

⁵ *Rev. arch.*, XXI (1), 1925, p. 271. Dar cf. și M. P. Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*, II (München, 1961), p. 358, n. 5, care amintește «die 'fremden' Dionysien in Kallatis», trimițînd la documentul citat în nota 3.

Pentru un motiv sau altul, greșeala de interpretare a profesorului ieșean a rămas multă vreme nerelevantă, fie la noi, fie peste hotare. De-abia în 1944, dacă nu mă amăgesc, într-o rapidă notă a unei istorii a religiei grecești mai puțin cunoscute¹, A. J. Festugière releva eroarea, observînd în treacăt: «... τὰ ξενικά Διονύσια ne signifie pas 'les fêtes dionysiaques étrangères', mais les fêtes où l'on accomplit le ξενισμός de Dionysos ».

Că observația e pertinentă, abia dacă mai trebuie adăugat. O citire atentă a studiului lui Tafrali ar fi trebuit să dezvăluie mai de timpuriu ciudățenia unei interpretări potrivit căreia, la Callatis, în epoca elenistică, cultul lui Dionysos ar fi fost celebrat separat de greci și de « străini », de locuitorii dintotdeauna ai cetății și de unele elemente ale populației în care nu se știe bine dacă trebuie să vedem tot greci, veniți să se stabilească la Callatis din alte locuri, în calitate de μέτοικοι, sau, poate, barbari din împrejurimi — geți sau vreo altă seminție de traci. În ambele cazuri, situația ar fi fost nu numai curioasă, dar cu totul fără precedent. Căci nu-i vorba, bineînțeles, de un cult misteric, oficiat în cercul închis al unei asociații religioase, alcătuită din credincioși tot atît de exotici ca divinitatea adorată, ci de o sărbătoare publică a cetății, celebrată cu concursul autorităților și în prezența întregului corp cetățenesc. E ceea ce rezultă limpede din împrejurarea că într-o anume zi a ceremoniilor se proceda la încununarea binefăcătorilor cetății, însoțită de proclamarea decretelor de cinstire², și e ceea ce exclude din capul locului posibilitatea ca τὰ Διονύσια τὰ ξενικά să fi indicat « Dionysiile străinilor », cum vrea să ne convingă, după Orest Tafrali, A. Aricescu.

Obiecția lui Festugière e, așadar, justificată, și cu totul întemeiată sugestia după care prin cuvintele citate am avea a înțelege nu o sărbătoare celebrată de elemente străine de cetate, ci o sărbătoare a cetății și a cetățenilor, înscrisă în calendarul calatian într-o perioadă a anului ce pare să fi căzut primăvara³. Cît privește conținutul religios al festivității, el se lămurește pornind de la înțelesul termenului ξενισμός, asupra căruia nu va fi inutil să dau unele deslușiri.

Poftirea de către credincioși a zeilor la banchete organizate în cinstea lor și la care divinitățile erau presupuse a lua parte, răsplătind cu binefaceri pe gazdele lor ocazionale, e atestată pretutindeni în lumea greacă (mai tîrziu și în cea romană). Acțiunea de a organiza asemenea ospete solemne e indicată în cele mai multe cazuri prin cuvintele: ξενισμὸν ποιεῖν⁴, așa cum « a invita pe cineva la masă » se spunea, în zilele lui Herodot, ἐπὶ ξείνια καλεῖν⁵, iar poftirea unui parti-

¹ Grèce. Religion, in *Histoire générale des religions* (sous la direction de Maxime Gorce et Pierre Mortier), Paris, 1944, p. 400, n. 44.

² Studii Clasice, V, 1963, p. 315, r. 4—6: στεφανῶσαι δὲ αὐτὸν το[ῖς] Διο[νυσίοις] τοῖς ξενικοῖς ἐν τῷ θεάτρῳ τοὺς προ[βούλ]ους χρυσέῳ στεφάνῳ. . .

³ După r. 40 din decretul în cinstea lui Ariston (mai sus p. 319, n. 3) τὰ ξενικά Διονύσια cădeau în luna Λύκειος, al cărei loc în calendarul local nu-i cunoscut decît cu aproximație (după luna Ἀρτεμῖτιος și înainte de Μαλοφόριος). Pînă la dovada contrară, se poate admite ipoteza lui Krister Hanell, *Megarische Studien*, Lund, 1934, p. 200, după care am avea a face cu o lună de primăvară.

⁴ Syll.³ 1106, r. 61—62: τὸν ξενισμὸν ποιεῖν τῷ[τῷ] Ἡ[ρ]ρακλεῖ. O exprimare mai explicită în Syll.³ 1022 (= IG, II, 948), r. 1 urm.: τοῦδε ἐπιώψ[α]το ὁ ἱεροφάντης [τὴν κλῆνην στῶσαι τῷ Πλούτων[τῳ] καὶ τὴν τράπεζαν κοσμησαι] κατὰ τὴν μα[ν]τείαν τοῦ [θεοῦ]. Cf. M. P. Nilsson, *Opuscula selecta*, II (Lund, 1952), p. 556 și n. 46.

⁵ Hist., II, 107; V, 18.

cular la masa prytanilor se exprimă, în decretale de cinstitie, prin formula: καλέσαι ἐπὶ ξένια, sau, mai simplu, καλέσαι εἰς αὖριον¹.

În numeroase locuri din Grecia continentală și insulară, sărbătoarea ospătării unui zeu de o anumită comunitate — fie că e vorba de o cetate sau de o asociație de credincioși — poartă numele de θεοξένια². Cu prilejul ei, se așterneau mese pe care bucatele erau întinse ca pentru muritori, sau erau arse în chip de jertfă divinităților poftite, nu fără a lăsa și credincioșilor din ce să se îndestuleze, după ce zeii își luaseră partea. Astfel de festivități periodice sînt atestate la Paros³, la Tenos⁴ și la Akragas⁵, fără a mai vorbi de Delfi, unde deprinderea de a « invita », pe Apollo se repeta anual în luna θεοξένιος (corespunzătoare lunilor noastre martie-aprilie), comportînd și un program muzical executat de παῖδες sub conducerea unui χοροδιδάσκαλος⁶.

Într-un cadru identic și tot în cinstea lui Apollo se celebrau *Theoxeniile* la Pellene, în Achaia, cu care prilej localnicii participau la *agone* înzestrate cu premii în bani⁷. La Thasos, de altă parte, o inscripție publicată de curînd ne-a revelat existența unei sărbători cu numele Ἡροξένια⁸, organizată în cinstea eroilor⁹, iar în numeroase alte locuri documente epigrafice și texte literare pomenesc serbări de caracter asemănător numite *Theodaisia*¹⁰.

Din numărul acestora, de o mențiune specială se învrednicește hramul celebrat în cinstea lui Dionysos în insula Andros, unde — ne informează Pliniu și, după el, Pausanias — la vremea vizitei zeului, timp de șapte zile, un izvor din preajma templului răspîndea apă cu gust de vin¹¹. Pentru același motiv, într-o serie de centre Dionysos purta numele de *Theodaisios*¹², ceea ce dovedește, dacă mai era nevoie, cît de răspîndite erau în întreaga lume greacă ceremoniile care ne rețin atenția.

La Callatis, ca să ne întorcem acum la inscripția care ne-a prilejuit această digresiune, un ξενισμός al lui Dionysos apare cu atît mai firesc cu cît mărturiile despre cultul acestei divinități sînt mai numeroase. Bună parte din ele provin,

¹ Syll.³ 196, r. 30; 580, r. 15; 707, r. 41.

² Hesych. s.v. θεοξένια κοινή έορτή πᾶσι τοῖς θεοῖς. Cf. Fr. Pfister, în RE, V A, col. 2256—2268 (de același autor, vezi și articolul *Theophania*, ibid., col. 2133).

³ IG, XII, 5, 129.

⁴ IG, XII, 5, 872.

⁵ Pind., *Olymp.*, III, 70—72.

⁶ Syll.³ 450, r. 4—6. Cf. U. von Wilamowitz-Moellendorff, *Pindaros*, Berlin, 1922, p. 128 urm. (cu toate textele literare și epigrafice); P. Amandry, în BCH, 1939, p. 209—210.

⁷ Paus., VII 27, 4: έστι καὶ Ἀπόλλωνος Θεοξενίου έγαλμα Πελληνεῦσιν Ιερόν, τὸ δὲ έγαλμα χαλκοῦ πεποῖηται, καὶ άγῶνα έπιτελοῦσι Θεοξένια τῷ Ἀπόλλωνι, τιθέντες άργύριον έθλα τῆς νίκης...

⁸ Fr. Salviat, *Une nouvelle loi thasienne: institutions judiciaires et fêtes religieuses à la fin du IV-e siècle*, în BCH, LXXXII, 1958 (I), p. 193 urm.; Christiane Dunant & J. Pouilloux, *Recherches sur l'histoire et les cultes de Thasos*, II (Paris, 1958), p. 93, nr. 192.

⁹ Salviat, *loc. cit.*, p. 254—259; Dunant-Pouilloux, *op. cit.*, p. 97 și n. 3.

¹⁰ Fr. Pfister, în RE, V A, col. 1711.

¹¹ Plin., *N.h.*, II 231: « Andro in insula templo Liberi patris fontem nonis Ianuariis semper uini sapore fluere Mucianus ter consul credit, dies Theodaisia uocatur. — Paus., VI 26, 2: λέγουσι καὶ Ἄνδριοι παρά έτος σφίσιν ές τοῦ Διονύσου τήν έορτήν βεῖν οἶνον αὐτόματον.

¹² Hesych. s.v.; cf. O. Kern, în RE, V, col. 1036, și gr. Kruse, în RE, V A, col. 1711—1712.

cum se știe, de la asociații de închinători (Θιασοί)¹; dar existența unui cult public nu lasă loc nici unei îndoieli. Alături de luna Διονύσιος în calendarul local², alături de reprezentarea chipului lui Dionysos pe monede, începînd din sec. al III-lea³, și de pomenirea într-o inscripție mutilată a unui Δασυλλιεῖον⁴, în care sîntem îndemnați a recunoaște un sanctuar obștesc (poate principalul sanctuar bahic din Callatis), cele două mențiuni ale sărbătorii numite τὰ Διονύσια τὰ ξενικά, cînd fiul Semelei era poftit să se împărtășească din bucatele pregătite de credincioșii calatieni⁵, întăresc impresia despre marea popularitate a zeului nu numai în cetatea megariană, dar — cum devine pe fiecare zi mai limpede — pe întreg întinsul pămîntului dintre Dunăre și mare⁶.

2. O SCRISOARE A UNUI REGE BOSPORAN

În istoria generală a antichității, formația social-politică obișnuit numită Regatul Bosporan — reunire a unor cetăți de tip grec și a unor teritorii locuite de triburi băștinașe: sindi, psessi, toreți și dandari, pe lângă sciții și taurii dintotdeauna sălășluiți în peninsula care le poartă numele — reprezintă un tip de stat greco-barbar despre care s-a spus cu dreptate că prefigurează regatele elenice, dar care înfățișează cercetătorului numeroase trăsături proprii. Istoria lui e din cele mai curioase, dar nu despre desfășurarea-i întreagă va fi vorba în rîndurile ce urmează, ci despre un document de curînd publicat, care pune într-o lumină interesantă năzuința suveranilor din Pantikapaion de a trece drept greci în ochii grecilor din cetățile metropolitane, dorința lor de a vedea proclamată această legătură de sînge în împrejurări solemne și, pe cît posibil, în acte oficiale. Sentimentul pe care-l relev, împărtășit în diferite locuri și la diferite epoci și de alți *basilei* de la periferia lumii elenice (e destul să ne gîndim la silințele lui Filip al II-lea de a-și convinge contemporanii că familia Argeazilor venea din Argos!), trebuie să fi fost deosebit de viu la Spartokizii bosporani, purtători ai unui nume trac și domnitori peste supuși a căror obîrșie barbară ar fi fost anevoie de tăgăduit. Aceasta explică desigur substanțialele avantaje consimțite atenienilor, între alții, de regi ca Leukon și urmașii săi Spartokos și Pairisades, pentru satisfacția de a se vedea onorați de

¹ Mărturiile epigrafice privitoare la asociațiile dionysiace din Callatis sînt strînse în recentul meu studiu *Grottes dionysiaques à Callatis*, în BCH, LXXXVIII, 1964 (I), p. 151—158.

² *Dacia*, I, 1924, p. 128, nr. 1, r. 2.

³ B. Pick, *Die antiken Münzen Nord-Griechenlands*, I, 1 (Berlin, 1898), p. 90 și numerele 217—224a.

⁴ AEM, XVII, 1894, p. 101, nr. 43a (= Prött-Ziehen, LGS, I, 22), r. 6.

⁵ De un rit asemănător ar putea fi vorba și în inscripția abia citată, în care, la r. 1, se vorbește de un συμμερισμός τοῦ Διονύσου — poate în înțelesul de împărtășire a zeului dintr-o jertfă sau dintr-un ospăț pregătit anume pentru el. În acest sens, vezi și Festugière, în studiul citat în nota 1 de la p. 320.

⁶ Într-o ordine de idei înrudită cu preocupările noastre din această notă, se cuvine amintit faptul că la Tomis, în epoca imperială, motivul *Theoxeniei* (de data aceasta în legătură cu Dioscurii: Castor și Pollux) e reprezentat cu insistență pe monede de la sfîrșitul sec. al II-lea și din prima jumătate a sec. al III-lea. Cf. K. Regling, *Die antiken Münzen Nord-Griechenlands*, I 2, 1 (Berlin, 1910), p. 626 urm., și, mai de curînd, J. Babelon, *Les Dioscures à Tomis*, Rev. arch., 1948 (I), p. 24—33, iar în legătură cu iconografia ritului, S. Reinach, *ibid.*, XXXIX, 1901, p. 35—60.

aceștia cu statui și încununăți la sărbătoarea Panateneelor¹, aceasta explică și mărturisirile recent ieșite la iveală și care-mi dau prilejul acestei însemnări.

Din bogatul material cules de Rudolf Herzog în Cos de-a lungul unei întregi vieți, dar rămas nepublicat la moartea învățatului, Günther Klaffenbach a făcut cunoscute, în 1952, 16 texte fragmentare privind dreptul de azil recunoscut templului lui Asclepios de mai mulți βασιλεῖς și de o seamă de cetăți din Grecia europeană și asiatică². Între acestea, de o atenție deosebită se învrednicește în ochii noștri scrisoarea nr. 3, ale cărei rînduri 20—34, ceva mai bine conservate, prezintă următorul cuprins:

- 20 . . . ἐγὼ δὲ καὶ ἡ ἀδελφ[ή] μ[ου] — — καθῶς]
καὶ οἱ ἡμέτεροι πολῖται τὴν τε παρ' [ὑμῶν ἐπαγγε]-
-<λ>ίαν γινομένην τῷ θεῷ καὶ τὴν ἀ[σουλία]ν δεχ[ό]-
μεθα καὶ τὴν συγγένειαν οὖσαν ἀλ[η]θινὴν καὶ [ὑ]-
μῶν τε ἀξίαν καὶ ἡμῶν ἡδέως προσ[δε]δέγμεθα
25 μαρτυρίας μεγίστης τῆς παρὰ το[ῦ] ἡμ[ι]τέρου +
πατρὸς προσγεγεννημένης, ἣν ἀπ[ο]πεφ[η]ν[α]τε (?)
αὐτοῦ ἐκείνου ποιησαμένου· ὃ εἰ [δὲ καὶ τῶν λοιπῶν]
τινες Ἑλλήνων ἀρχὴν φιλί[ας] ποιούμενοι ταύτ[η]ν
πρῶτον προσηγόρευον ἡμ[ᾶς] συγγενεῖς, εὐ]λόγως
30 ἂν προσελαμβάνομεν τ[ούτους] τῆς πάσης φιλαν-
θρωπίας ἡμ[ῶν] προὔπαρχ[ούσης] πρό[ς] γε τοὺς το[ι]-
αύτην συγγένειαν καὶ [τη]λικ[αύτην] ἀναγκαιότητα
ἀναμνησκον[τα]ς κα[ὶ] ταύτ[η]ν δι[α]φυλάττειν προ-
αιρουμένους π[ο]λλ[ὰ] λαπλασίως . . .³

Atribuită de Herzog sicilianului Gelon, fiul lui Hieron al II-lea, scrisoarea a fost revendicată, îndată după publicare, de Jeanne și Louis Robert, pentru un domnitor neidentificat din Regatul Bosporan. « Imagine-t-on Hiéron ou Gélon allant querir de véritables preuves de leur parenté avec les Grecs? » — se întreabă cu dreptate cei doi învățați⁴. Și continuă: « Considérant que le roi, auteur de cette lettre, parle de οἱ ἡμέτεροι πολῖται, qui suppose une ville et dans un certain rapport avec le roi (ni un Lagide, ni un Séleucide, ni un Attalide ne parleront de « nos concitoyens »), nous croyons qu'il doit s'agir d'un roi du Bosphore Cimmérien ».

Un pas mai departe spre identificarea necunoscutului autor al scrisorii a fost făcut de Henri Seyrig într-un studiu recent din Revue Numismatique⁵, în care,

¹ IG, II², 212 = Syll.³ 206 = Tod, GHI, II, 167.

² R. Herzog & G. Klaffenbach, *Asylieurkunden aus Kos* (Abhdl. d. Deutsch. Akad. d. Wissenschaften, Klasse f. Sprachen, Literatur u. Kunst, 1952, Nr. 1), Berlin, 1952.

³ În traducere: « Eu și sora mea . . ., împreună cu concetățenii noștri, acceptăm vestirea trimisă vouă de zeu și recunoaștem dreptul de azil (al templului), așa cum — întemeiați pe mărturia veridică a părintelui nostru — am primit cu bucurie (proclamarea) rudeniei adevărate dintre voi și noi, vrednică și de unii și de ceilalți . . . Dacă și unii dintre ceilalți greci ar pune la baza prieteniei cu noi această recunoaștere a obziriei comune, cu drept cuvînt i-am primi cu bunăvoință pe care sîntem gata s-o arătăm celor ce vin să ne vorbească de înrudire sau de o legătură de singe, hotărîți să-i rămînem credincioși, ba chiar s-o manifestăm cu prisosință. În ce vă privește, luăm act de bune voastre simțămînte și ne vom strădui să păstrăm și în viitor (legăturile) stabilite din vremi străvechi . . . ».

⁴ RÉG, LXVI, 1953, BE, nr. 152.

⁵ V, 1963, p. 7—64: *Monnaies hellénistiques*.

ocupându-se de unele emisiuni monetare insuficient studiate, pe care le restituie Regatului Bosporan, și referindu-se la coniectura soților Robert (între timp acceptată și de Klaffenbach), observă cu privire la această problemă de paternitate: « Le roi, auteur de la lettre, s'exprime avec gratitude sur le lien de parenté que les gens de Cos ont reconnu entre eux-mêmes et son peuple. Sur ce dernier point, il se rapporte au témoignage de son père, qui sans doute en avait déjà traité au cours de relations antérieures avec les Coëns. Or Pairisadès II, monté sur le trône en 284, ne peut avoir, en 242, fait allusion à une démarche de son père, mort depuis plus de 40 ans. Il s'ensuit que l'auteur de la lettre est un de ses fils »¹.

Concluzia apare firească și identificarea nu lasă loc îndoiei², dar oricum ar sta lucrurile în realitate, importante în ochii istoricului sînt — înainte de toate — atribuirea scrisorii unui *rege bosporan* și atitudinea manifestată de acesta cu privire la subiectul gîngăș pe care l-am relevat. Documentul aruncă astfel o interesantă lumină asupra opiniei pe care Spartokizii și-o făceau despre originea familiei lor și va trebui ținut în seamă în judecarea legăturilor diplomatice de ei întreținute cu cetățile pontice și cu restul lumii elenistice³.

3. PEȘTI ȘI PESCARI LA ISTROS ȘI LA ODESSOS

Într-o recentă lucrare despre activitatea pescărească pe teritoriul țării noastre, din cele mai vechi timpuri⁴, se consacră cîteva pagini pescuitului la Histria și în alte colonii grecești din Marea Neagră. Astfel, la p. 45, sintem informați că, după mărturia unui geograf antic, « în nordul scitic » (e vorba de Pantikapaion, astăzi Kerci) « antaceii, adică sturionii, ... se prind și se pescuiesc 'din gheață' ... », făcîndu-se și presupunerea că « Strabon va fi văzut sau i se va fi povestit de prinsul peștilor cu năvodul sub gheață, procedeu practicat și de pescarii români de-a lungul secolelor ». În legătură cu acest subiect, într-o notă de pe aceeași pagină se precizează (cu indicația că deslușirea ar veni din *Geogr.*, VII, 3, 18) că « pe acești pești prinși din gheață scitii îi numesc, 'gangama' ». Evident, e vorba aci de o confuzie, pentru că în textul grec pasajul la care se face aluzie sună: ὀρυκτοί τε εἰσιν ἰχθύες οἱ ἀπολεφθέντες ἐν τῷ κριστάλλῳ τῇ προσαγορευομένῃ γαγγάμῃ, καὶ μάλιστα οἱ ἀντακαῖοι, δελφῖσι πάρισιοι τὸ μέγεθος, ceea ce înseamnă: « săpîndu-se (în marea întărită de ger) se scot cu așa-numita *gangama* peștii prinși în gheață, și mai cu seamă antacei de mărimea delfinilor ». O privire în orice dicționar arată de altfel că γαγγάμη e numele unui năvod, nu al unui pește (la Oppian, *Hal.*, III, 81:

¹ *Loc. cit.*, p. 8 și n. 4.

² Asupra familiei Spartokizilor, după V. V. Latîșev, în Introducerea la IPE, II (Petro-poli, 1890), p. IX—LVI, vezi R. Werner, *Die Dynastie der Spartokiden*, în *Historia*, IV, 1956, p. 412 urm.; asupra împrejurărilor istorice ale venirii ei la tron, T. V. Blavatskaja, *Очерку политическоу истории Боспора с V—IV вв. до нашей эры*, Moscova, 1959.

³ Pentru politica pontică a Spartokizilor, cf. caracterizarea dată de Diodor, *B. h.*, XX, 24—25, activității lui Eumelos și informațiile aceluiași autor cu privire la ajutorul oferit calatienilor răzvrătiți împotriva lui Lysimach (XX 25, 1); pentru încercările lui Pairisades al II-lea de a intra în legături directe cu Ptolemeu Philadelphul, papirul publicat de H. I. Bell în *Symb. Osloenses*, V, 1927, p. 36—37, cu comentariile lui M. I. Rostovtzeff, în *JEA*, XIV, 1928, p. 13 urm. și CAH, VIII (1930), p. 579—580.

⁴ C. C. Giurescu, *Istoria pescuitului și a pisciculturii în România*. Vol. I: *Din cele mai vechi timpuri pînă la instituirea legii pescuitului*, București, 1964.

γάγαμον indică o plasă mică pentru prins stridii), de unde și substantivul γάγαμεύς, « pescar », după mărturia lui Hesychius.

Acum, între pește și năvod distanța nefiind prea mare, confuzia pe care o relev e, dacă nu scuizabilă, cel puțin explicabilă. Mai greu de înțeles, și deci mai anevoie de justificat, e o altă confuzie, la p. 48, unde citim că « numele însuși » al localității *Ad Salices* « arată că e vorba de o sărărie », cîtă vreme, în realitate, toponimul antic (format de la *salix*, -*cis*, și nu de la *sal*, -*is*, sau de la *salinae*, -*arum*) spune limpede că nu e vorba de un bazin de evaporare a apei marine, destinat procurării de sare necesară la conservarea peștelui, așa cum presupune autorul, ci de un « răchitiș » sau « sălciniș », cum vor fi fost desigur multe în partea de nord a Dobrogei și în special în lungul Dunării.

Cît vorbim de greșite înțelegeri de texte și de nume, nu va fi inutil să rectificăm și o altă eroare din capitolul intitulat « Pescuitul în epoca dacă și daco-romană ». La p. 49, în legătură cu importanța pescuitului și a exportului de pește în economia histriană, se fac următoarele considerații: « Pescarii din Histria, numeroși, vor fi avut o organizare a lor, o asociație sau un colegiu, care să le apere interesele, să-i reprezinte față de administrația cetății și să organizeze, ca și celelalte colegii, ajutorul mutual și participarea la ceremonii religioase, solemnități și ospețe. Săpăturile de pînă acum nu au dat la iveală vreo inscripție care să ne lămurească asupra numărului membrilor acestei asociații și asupra organizării și conducerii ei. Credem însă că ea trebuie să fi fost în genul asociației pescarilor din Odessos (Varna), despre care ne dă știri o inscripție descoperită recent. E vorba de o stelă de marmură, dedicată Cavalerului Trac, cu inscripție în limba greacă, datînd de la finele secolului II e.n., stelă descoperită cu prilejul săpăturilor din piața bazarului din Varna și depusă în muzeul local. Inscripția ne arată că stela a fost dedicată de asociația pescarilor de pălămidă (Θοιβεῖται) din Odessos, alcătuită din 21 de membri, sub conducerea pontifului lor Heros Karavassmos. O asemenea asociație trebuie să fi existat și la Histria, numai că aci pescarii vor fi fost nu de pălămidă, ci de 'antacei', adică de sturioni, și, probabil, numărul lor va fi depășit pe acel al pescarilor din Odessos. Asociații similare putem admite și în Tomis (Constanța), unde descoperirile recente arată o cetate puternică, cu un nivel de viață ridicat și cu o activitate economică înfloritoare, precum și în Callatis (Mangalia), care, într-o anumită perioadă, a dominat asupra tuturor cetăților de pe coasta de apus a Pontului Euxin, de la Odessos pînă la Histria ».

Despre existența în Histria, ori la Tomis și Callatis, a unor asociații de pescari, se poate discuta, măcar că de întovărășiri profesionale, în înțelesul pe care-l acordă termenilor autorul, greu s-ar putea aduce dovezi din cetățile dobrogene. Unde se încurcă lucrurile, e cînd ni se citează exemplul asociației odessitane, în legătură cu care se fac — în puține rînduri — cîteva afirmații uimitoare, chiar dacă răspunderea acestora e împărțită de autor cu izvorul bulgar pe care se întemeiază. Inscripția din Odessos, despre care se pretinde că ar dovedi existența unei asociații de pescari în acest oraș de pe litoralul trac, însoțește un relief votiv, unul din mîile de reliefuri antice închinat unei divinități, care umplu depozitele muzeelor de pretutindeni. În cazul avut în vedere divinitatea onorată e Cavalerul Trac în una din numeroasele-i ipostaze: Ἡρώς Καρβασσωμος, cunoscută și din alte inscripții odessitane¹. Cum se vede din fotografia pe care o reproduc și pe care

¹ G. Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, I (Sofia, 1956), nr. 284—289.

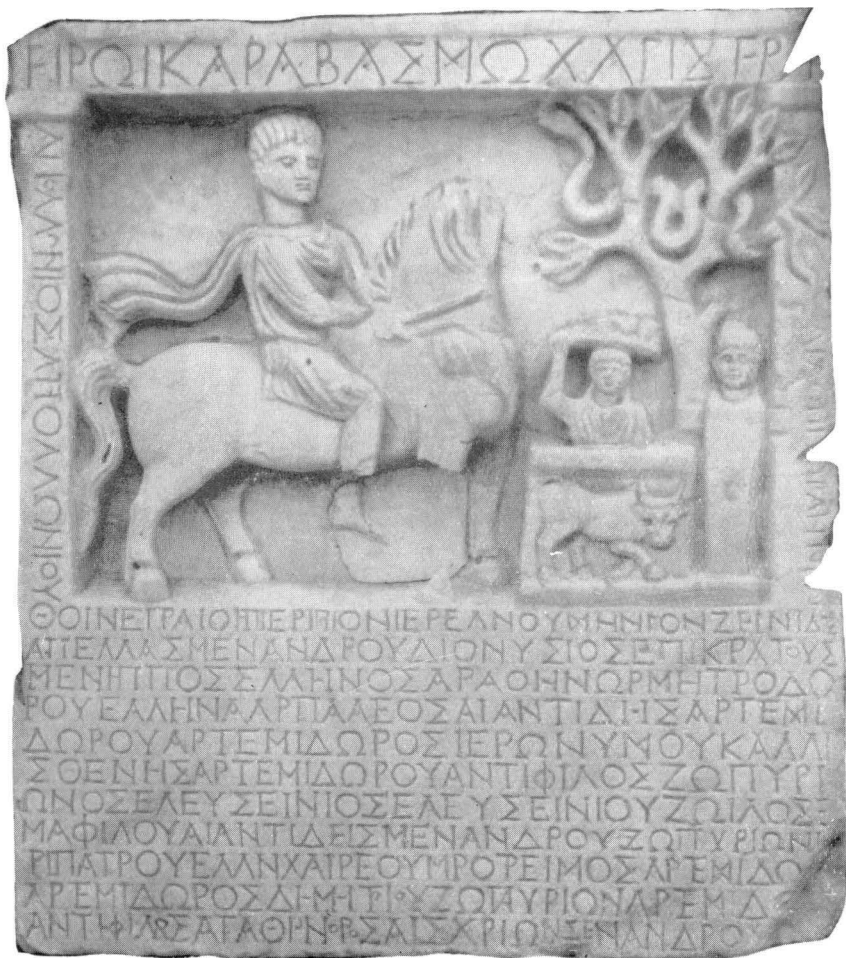
o datorez amabilității colegului Thadeusz Zawadzki, de la Universitatea din Poznan, dedicația de pe arhitravă nu lasă nici o îndoială în această privință: Ἡρώς Καρabasmos Χαριστήριον. Nu poate fi deci vorba să vedem în Heros Karabasmos un pontif (?) conducător al colegiului în chestiune, și aceasta cu atât mai mult cu cât numele conducătorului adevărat al asociației — un om, cum era de așteptat — e arătat în primul rînd al textului gravat sub relief: θυνεῖται οἱ περὶ τὸν ἱερέα Νουμήνιον Ζηνίδες, de unde rezultă limpede că, indiferent de caracterul întovărășirii lor, închinătorii dedicației erau *grupăți în jurul* (acesta e sensul lui οἱ περὶ) preotului Noumenios, fiul lui Zenis.

Cu aceasta, nedumeririle trezite de rîndurile pe care le comentăm nu-s risipite decât pe jumătate. Rămîne să ne întrebăm cam ce fel de pescari puteau fi credincioșii Eroului Karabasmos și, în definitiv, dacă vor fi fost măcar pescari. În această privință, nota 47 de la p. 49 e categorică: « Termenul grec θυνεῖται, deși pare a însemna la prima vedere 'pescari de ton', se referă, în realitate, la 'pescarii de pălămidă'. Așa îl traduce și cercetătorul bulgar care a publicat inscripția... » (Milko Mirčev, Bul. Soc. Arh. Varna, XII, 1961, p. 7). Referința e exactă și opinia directorului muzeului arheologic din Varna e reproducă cu fidelitate. Înainte de a decide însă dacă θυνεῖται înseamnă 'pescari de ton' sau 'de pălămidă', să vedem dacă cuvîntul are măcar vreo legătură cu pescuitul.

În această privință dicționarele nu ne sînt de folos, pentru că termenul — vizibil corupt, în această formă — apare aci pentru întîia oară. Dîndu-i accepția de 'pescari de ton' (înainte de a opta pentru pălămidă), Milko Mirčev a avut în vedere o inscripție odessitană mai veche, publicată de Salač și Škorpil (acum IGB, I, 77), în care niște θυνεῖται... οἱ περὶ τὸν ἱερέα Επταίχενθον Ἀσιατικοῦ închină un relief lui Ἡρώς Μανιμάχος. În acest din urmă text, θυνεῖται era considerat ca o grafie defectuoasă pentru θυννῖται, 'pescari de ton', și această interpretare a fost acceptată de cei mai mulți, pînă la ultimul editor al inscripțiilor odessitane, Georgi Mihailov¹.

Astfel, ca să revenim la textul editat de Mirčev în 1961, θυνεῖται era socotit de cercetătorul bulgar ca echivalent cu θυννῖται din inscripția publicată de Salač și Škorpil, iar acest din urmă cuvînt, ca identic cu θυννῖται, care înseamnă într-adevăr 'pescari de ton' (de la θύννος, 'ton', fem. θύννα). Atît doar că aceste speculații erau departe de a fi întemeiate, cum avea s-o dovedească un an mai tîrziu L. Robert, care, înregistrînd în *Buletinul epigrafic* al anului 1962 dedicația descoperită la Varna, relevă împrejurarea că în ambele cazuri presupusele echivalente ale substantivului θυννῖται sînt scrise cu un singur ν, înainte de a propune la rîndul său o explicație satisfăcătoare a celor doi termeni enigmatice. « En réalité, — observă el, — il ne faut pas considérer le nouveau θυνεῖται comme une forme de θυνεῖτης; pour la seconde fois, le second ν de θύννος manque dans le mot. Au contraire, il nous révèle la véritable racine du substantif, déformé par l'itacisme dans la première dédicace [cea din 1928: nota mea]. Les θυνεῖται et les θυννῖται sont une association qui tire son nom du banquet religieux θοῖνη, le banquet qu'organise en Laconie et en Messénie la θειναρμόςτρια. Précisément dans la même région, à Callatis, nous trouvons le même terme, avec une autre terminaison, pour désigner une association. Depuis assez longtemps on y connaissait un décret rendu par τοῖς θοινάταις τὰς Δάματρος τὰς Χθονίας

¹ *Op. cit.*, I, p. 75, sub nr. 77: « θυνεῖται pro θυννῖται, qui thynnos piscantur ».

Stelă votivă din Odessos – Varna (Clîșeu Zawadzki)

(Dacia, III—IV, 1927/32, p. 451...); une autre publication récente (Dacia, N.S., II, 1958, p. 207—225) a donné un second décret de ces $\theta\epsilon\iota\acute{\nu}\alpha\tau\alpha\iota\ \tau\acute{\alpha}\varsigma\ \Delta[\acute{\alpha}\mu\alpha]\tau\rho\omicron\varsigma$. Tels sont aussi les $\theta\epsilon\iota\upsilon\epsilon\iota\tau\alpha\iota$ et les $\theta\upsilon\upsilon\epsilon\iota\tau\alpha\iota$ d'Odessos »¹.

Cele două documente calatiene aduse în discuție de învățatul francez sînt decrete fragmentare în cinstea unui binefăcător, votate de o asociație care în ambele cazuri se prezintă ca fiind formată din închinători ai Demetrei Subpămînteană: $\Delta\alpha\mu\acute{\alpha}\tau\eta\rho\ \chi\theta\acute{\epsilon}\nu\iota\alpha$. Fără să zăbovim mai mult asupra cultului acestei zeițe la Callatis și, îndeobște, în coloniile megariene², am vrea să relevăm, mai întîi, faptul că asociația acestor « benchetuitori » ai Demetrei nu pare să aibă un caracter profesional, apoi împrejurarea că și într-un asemenea caz îndeletnicirile lor n-aveau desigur vreo legătură cu pescuitul — fie el de ton sau de pălămidă. Din acest punct de vedere, două particularități ale documentului din Odessos au a fi relevate, care întăresc interpretarea lui L. Robert și exclud posibilitatea ca acești $\theta\epsilon\iota\upsilon\epsilon\iota\tau\alpha\iota$ să fi fost, cum s-a presupus, niște $\theta\upsilon\upsilon\acute{\nu}\iota\tau\alpha\iota$ sau $\theta\upsilon\upsilon\upsilon\epsilon\iota\tau\alpha\iota$: în primul rînd, faptul că pentru adoratorii săi greci *Heros Karabasmos* se confunda cu Apollon, cum o dovedesc mai multe reliefuri din aceeași localitate, închinat $\text{Ἡρώι Ἀπόλλωνι Καραβασμῳ}$ ³; în al doilea rînd, anumite particularități ale sculpturii în chip evident legate de un cult terestru, și nu de unul marin: taurul modelat pe fața principală a altarului, sau adoranta din planul al doilea, care se apropie de jertfelnic purtînd pe cap o tipsie încărcată cu roade ale pămîntului.

În această ordine de idei, se poate aminti că pe un relief închinat lui Priap de o adevărată asociație de pescari (sau de concesionari ai perceperii dărilor pe pescuit?) din Parion⁴, pe coasta Troadei, pe altarul săpat alături de chipul zeului se zărește *un pește* oferit ca prinos; de asemeni, că în altă parte a reliefului apare imaginea unui delfin, și el simbol al îndeletnicirii credincioșilor. Sculptura la care ne referim ilustrează nemijlocit pietatea unor oameni a căror bunăstare se întemeia pe marea simbolizată de delfin și pe pește oferit ca jertfă. E ceea ce exprimă, de altă parte, un text din Antigonos din Carystos păstrat la Athenaios, după care tocmai pescarii de ton păstrau datina de a închina lui Poseidon — în cadrul unei sărbători numite $\theta\upsilon\upsilon\upsilon\alpha\iota\upsilon\varsigma$ — primul pește prins la începutul fiecărei campanii de pescuit: $\text{Ἀντίγονος ὁ Καρύστιος... τοὺς ἀλιεὺς λέγει θυσίαν ἐπιτελοῦντας τῷ Ποσειδῶνι ὑπὸ τὴν τῶν θύων ὥραν, ὅταν εὐαργήσωσι θεῖν τῷ θεῷ τὸν πρῶτον ἄλόντα θύων, καὶ τὴν θυσίαν ταύτην καλεῖσθαι θύωναν}$ ⁵.

Astfel, ca să revenim o dată mai mult la relieful din Varna închinat lui Heros Karabasmos, e fără îndoială excesiv să ne întrebăm dacă stela reprezintă ofranda unei asociații de pescari de ton sau de pălămidă, cîtă vreme, cum a arătat L. Robert și cum am amintit mai înainte, ea emană *nu* de la o asociație profe-

¹ RÉG, LXXV, 1962, p. 179.

² În această privință se poate consulta lucrarea lui Kr. Hanell, *Megarische Studien*, p. 50 urm., 174 urm., 180 urm.

³ IGB, I 79.

⁴ IGR, I, 817. Text publicat în mai multe rînduri și, pînă de curînd, considerat ca provenind din vechea așezare Kallipolis (azi Gallipoli, Gelibolu) de pe coasta europeană a Dardanelelor. Pentru atribuirea ei cetății Parion (începînd din zilele lui Caesar, colonie romană) și pentru comentarea ei aprofundată, în legătură și cu unele documente din Cyzic, vezi J. și L. Robert, *Hellenica*, IX, 1950, p. 80—97.

⁵ *Deipnosoph.*, VII, 927 e (citată în *Hellenica*, IX, p. 83, n. 6. Tot acolo, trimiteri la *Anthol. Pal.*, X, 9, 10, 14, 16 — pentru sacrificii oferite lui Priap de pescari din rodul ostene-lilor lor).

sională, ci de la una religioasă, nu de la θυννῖται, ci de la θεινεῖται. Că, în cetățile pontice, vor fi existat și întovărașiri profesionale, puse sub hramul unei divinități din panteonul tradițional, se poate admite fără șovăire¹. Ca să vorbim de ele în cunoștință de cauză, și mai ales ca să vorbim de existența lor la Histria și în celelalte orașe dobrogene, avem însă nevoie de documente care pînă în acest moment lipsesc.

Cu riscul de a lungi mai mult aceste însemnări, dar pentru că mi se oferă prilejul, aș vrea să atrag atenția asupra recente interpretări date de L. Robert unui pasaj important din prima (în ordine cronologică) scrisoare a lui Flavius Sabinus către autoritățile histriene, reproducă ca anexă la *Hotărnicia* lui Laberius Maximus². E vorba de rindurile 22—27 ale cunoscutului document, în care guvernatorul Moesiei, exprimîndu-și bunăvoința față de locuitorii orașului strimtorat, le dă asigurări liniștitoare cu privire la cîteva din nevoile lor economice cele mai arzătoare: « am găsit cu cale că trebuie să vă fie păstrată, după datină, îngăduința de a pescui în gura Peuce și de a aduce lemn de facile pentru nevoile fiecăruia, fără plata vreunei taxe. În ce privește folosința pădurii, aveți hotare necontestate și tot dreptul de a vă bucura de ele nesupuși la vreo dare »³. Pe urmele lui Vasile Pârvan, care aducea în această discuție și o mărturie a lui George Murnu⁴, toți cîți ne-am ocupat de *Hotărnicie* am lăsat să se înțeleagă că, în rindurile 23—25, cuvintele: ἀδειαν... τοῦ παραφέρειν τὴν ῥῆδαν εἰς τὴν ἐνὸς ἐκάστου χρεῖαν δίχα τέλους s-ar referi la iluminatul cu facile de pin, folosit la Histria pe o scară mai mult sau mai puțin întinsă. În schimb, după sugestia lui L. Robert (care și propune să revină asupra problemei într-un studiu special), ar fi vorba de facile folosite la pescuitul cu foc, menționat de unii autori antici ca Oppian sau Quintus din Smyrna⁵ și practicat pînă în zilele noastre de pescarii turci de pe malurile Dardanelelor⁶. Puțina mea pricepere în materie mă împiedică să spun dacă pescuitul cu *fachia* mai e practicat și azi de pescarii din Delta sau de pe litoral, așa cum mai e cîteodată practicat în apele de munte⁷. Dăinuirea termenului

¹ Pînă în acest moment, singurul document histrian care oferă indicații despre o organizare a cetățenilor pe profesii, e decretul pentru Aba, soața lui Heracon, din a doua jumătate a sec. II e.n., în care printre beneficiarii liberalităților acestei preotese a Cybelei se menționează « medicii », « dascăli », « cîntăreții », ba și « dulgherii », pe lângă alte bresle mai puțin bine identificate (E. Popescu, *The Histrian Decree for Aba*, în *Dacia*, N.S., IV, 1960, p. 276, r. 27 urm.).

² *Histria IV*, nr. 16 (V. Pârvan); SEG, I, 329 (Ad. Wilhelm); *Dacia*, N.S., II, 1958, p. 228—230 (D. M. Pippidi).

³ D. M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*, București, 1958, p. 174.

⁴ *Histria IV*, p. 672, n. 1: « Colegul Murnu îmi comunică cum că în Macedonia se întrebuințează chiar azi la românii de acolo nu numai facilele acestea de despicături de lemn de pin, dar chiar cuvîntul grec antic: *zadd*, din acc. ῥῆδαν, spre a exprima pe scurt obiectul cit și materialul din care e făcut ».

⁵ *Hellenica*, X, 1955, p. 272 și n. 3 (unde se citează o lucrare mai veche, mie necunoscută, a lui P. Rohde, *Thynnorum captura*, apărută în *Jbb. f. class. Philologie*, Supplbd. 18, 1892).

⁶ K. Devedjian, *Pêche et pêcheries en Turquie* (1926), citat la Robert, *Hellenica*, X, 1955, p. 272—273.

⁷ I. Conea, în BSGR, LVI, 1937, p. 384—390: O 'vinătoare' de păstrăvi la Izvarna. Amănunt interesant, la p. 387, Conea vorbește și el de *zadd*: « Dar mai e și un alt fel de *văpaiu* (facia de care pescarii munteni se slujeau la 'vinătoarea' lor nocturnă): din lemn de *zadd* — un copac care acum e rar de tot... Iei o ramură de *zadd* sau *zadari*, cum i se mai spune, care nu mai trebuie spartă: o lași doar să se usuce puțin... ». Toată descrierea care urmează e extrem de interesantă pentru tehnica pescuitului în apele de munte.

pledează, oricum, pentru o păstrare neîntreruptă a deprinderii antice și conferă ipotezei lui L. Robert un înalt grad de probabilitate.

4. CETĂȚI DOBROGENE ÎN 'LISTA TRIBUTURILOR ATICE'

Despre chestiunea de a ști în ce măsură coloniile grecești de pe un țărm sau altul al Mării Negre vor fi aderat la prima Ligă maritimă ateniană, cunoscută în istoriografie sub numele de Liga delio-atică, s-a discutat și se va mai discuta între specialiști, cum se întâmplă ori de câte ori informațiile în legătură cu o problemă de oarecare însemnătate sînt insuficiente sau anevoie de interpretat. În cazul de care vorbim, știrile în materie sînt puține și — ceea ce e poate mai grav — cuprinse într-un 'panou' al faimoasei Liste a tributurilor atice (ATL) despre care nu e exagerat să se spună că ne-a parvenit într-o stare jalnică¹. În aceste condiții, evident, e riscat să se facă afirmații categorice cu privire la un oraș sau altul, ceea ce, de altă parte, nu trebuie nici să ne împiedice să formulăm ipoteze întemeiate pe cunoașterea situației general-istorice din bazinul pontic în perioada imediat premergătoare războiului peloponesiac.

Astfel, în strînsă legătură cu problema condițiilor în care s-a petrecut la Histria revoluția democratică amintită de Aristotel, stă întrebarea dacă — cu același prilej — a avut sau nu loc intrarea cetății în Liga patronată de Atena. Dacă argumentele cu ajutorul cărora s-a căutat să se dovedească sincronismul dintre înfrîngerea oligarhiei histriene și expediția pontică a lui Pericles nu-s lipsite de temei², problema aderării Histriei și a celorlalte colonii din Marea Neagră la Liga delio-atică pare întrucîtva rezolvată, în sensul că nici sprijinul oferit de atenieni răsculaților din Histria n-a fost desigur dezinteresat, nici legătura astfel creată nu va fi rămas fără urmări³. Mai greu e de oferit dovada documentară a presupusei alianțe, din pricina stării în care ne-a ajuns acea parte din lista cetăților tributare Atenei către anul 425/424, în care erau înșirate porturile din Marea Neagră: [πόλεις ἡαί] ἐκ τοῦ Εὐ[χεΐνου]. Din numărul destul de mare al acestora (25 sau 26), singure numele a două așezări s-au păstrat în condiții care nu lasă loc nici unei îndoieli: Herakleia și Apollonia, una pe țărmul de sud, alta pe țărmul de vest, una colonie megariană, alta milesiană. Sigură, de asemenea, e și apartenența la Ligă a cetății Nymphaion, de pe coasta de nord a Pontului, în ciuda rezervelor exprimate în această privință de unii cercetători, respinse cu vigoare de ultimii editori ai Listei tributurilor⁴.

Din restul indicațiilor păstrate pe piatră, probabile, « dar nu cu totul sigure », sînt identificările altor cîteva cetăți: Olbia, Tyras, Mesambria — primele două

¹ IG, I², 63, 64 (pe lîngă numeroase alte fragmente publicate separat și reunite prin munca migăloasă a lui A. B. West în 1929).

² Plut., *Per.*, 20. Cf. T. V. Blavatskaia, în VDI, 1949 (3), p. 37, și observațiile mele în *Contribuții la istoria veche a României*, p. 56 urm.

³ La fel se petrec lucrurile și într-o altă colonie pontică, Amisos, unde o intervenție a lui Athenocles face din acest oraș o adevărată anexă politică și economică a Atenei, schimbindu-i pînă și numele în acela de Pireu: Theopomp, frg. 202 (FHG, I, p. 312); Strab., *Geogr.*, XII, 3, 14; Plut., *Lucull.*, 19.

⁴ B. D. Meritt, H. T. Wade-Gery, M. F. McGregor: *The Athenian Tribute Lists I* (Cambridge Mass., 1939), p. 527—528, 539.

la nordul gurilor Dunării, ultima pe coasta tracă. Între unele și cealaltă ar fi trebuit să-și găsească loc coloniile de pe litoralul dobrogean, dar, din păcate, lacuna e aci totală, cu excepția unui toponim ale cărui prime litere — KA — sînt citite de editori: KA[ρκινίτις], conjectură infinit mai puțin plauzibilă decît Ká[λλατις]. Motivul pentru care s-a optat pentru lecțiunea KA[ρκινίτις], ni se spune¹, e incertitudinea în privința datei de întemeiere a Callatidei, despre care Ps. - Scymnos ne informează că ar coincide cu domnia unui rege macedonean Amyntas:

..... Κάλλατις
ἀπαικία τῶν Ἡρακλεωτῶν γενομένη
κατὰ χρησμόν ἔκτισαν δὲ ταύτην, ἥνικα
τὴν Μακεδόνων ἀρχὴν Ἀμύντας παρέλαβεν².

Că acest Amyntas n-a putut fi decît Amyntas I, trăitor la sfîrșitul sec. al VI-lea î.e.n., mi se pare evident, și e opinie împărtășită astăzi de toți specialiștii istoriei pontice, de la noi și de aiurea³. Posibilitatea, admisă de editorii Listei tributurilor, ca regele în discuție să fi fost Amyntas al III-lea, părintele lui Filip al II-lea (393—370), e exclusă de împrejurarea că în sec. al IV-lea colonia dobrogeană se bucura de o înflorire ce presupune o destul de lungă evoluție: în prima jumătate a acestui veac începe aci seria documentelor epigrafice⁴, cam în aceeași vreme se emit primele monede locale⁵, în zilele lui Lysimach locul Callatidei printre cetățile răzvrătite împotriva Diadohului e un loc de funte⁶. Pretinsul temei istoric al lecțiunii KA[ρκινίτις] cade astfel de la sine și, cu el, obiecțiile posibile împotriva întregirii Ká[λλατις] în fragmentul IV 165 din Lista tributurilor.

Dacă însă Callatis, despre a cărei situație internă în secolul al V-lea nu știm practic nimic, a găsit cu cale să adere la Liga maritimă condusă de Atena, cu atît mai puțin trebuie să fi șovăit s-o facă Histria, pe care structura-i social-economică o predispuinea oarecum la alianță cu această puternică formație de cetăți marinărești și a cărei rînduială politică îi oferea temeiuri noi de înțelegere cu cetatea unde pentru întîia oară triumfase democrația sclavagistă.

5. O AȘEZARE UITATĂ DIN DOBROGEA ROMANĂ

E îndeobște știut că geografia Dobrogei în antichitate rămîne să fie scrisă, dar sînt puțini cei care bănuiesc cît de mare e ignoranța noastră în materie, fie că ne gîndim la localizarea anumitor așezări pomenite în izvoare, fie la fixarea

¹ Meritt—Wade-Gery—McGregor, *op. cit.*, I, p. 539: « We have restored KA[ρκινίτις] rather than Ká[λλατις] in IV 165, because of the doubts whether Kallatis yet existed », cu trimitere la versurile lui Ps.-Scymnos citate în text și comentariul: « ... Which Amyntas? A synchronism with the accession of Philip's father would be intelligible in a fourth century historian » (aluzie la posibilitatea ca Ps.-Scymnos să se fi folosit de Ephoros).

² *Perieg.*, 761 urm.

³ Kr. Hanell, *Megarische Studien*, p. 130; R. Vulpe, *Hist. anc. de la Dobroudja*, p. 65.

⁴ În stadiul actual al documentării, cele mai vechi inscripții calatiene cunoscute par a fi epigrama funerară AEM, XI, 1887, p. 34, nr. 34 (cf. W. Peek, în *Studii Clasice*, VI, 1964, p. 124), și o dedicație inedită către Athena Polias (Muz. Mangalia, inv. nr. 88). Cf. D. M. Pippidi, în *Akte des IV. Intern. Kongresses f. griech. u. lat. Epigraphik*, Wien, 1964, p. 327.

⁵ B. Pick, *Die antiken Münzen Nord-Griechenlands. I 1: Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, Berlin, 1898, p. 86—87.

⁶ Diodor, *Bibl. hist.*, XIX, 73, XX, 25.

limitelor existenței lor istorice ori la explicarea numelor ce li se atribuie. Din acest punct de vedere, o lectură atentă a cărții lui J. Weiss: *Die Dobrudscha im Altertum. Historische Landschaftskunde*¹, arată limpede că în ultimii cincizeci de ani cunoașterea topografiei istorice a Sciției Mici a făcut progrese neînsemnate. Concentrarea cercetărilor arheologice în câteva localități privilegiate a permis, fără îndoială, obținerea unor rezultate cu neputință de obținut pe altă cale. În același timp, a dus însă la restrângerea cercetărilor de suprafață, și această consecință trebuie regretată cu atât mai mult cu cât transformările profunde petrecute în ținutul dintre Dunăre și Mare riscă să șteargă în scurtă vreme orice posibilitate de identificare a așezărilor antice pe calea simplelor periegeze.

Nu e în intenția mea să înșir aici mai multe exemple. Dintre zecile de cazuri a căror reluare în discuție ar fi utilă, vreau să mă opresc asupra unuia singur, localitatea *Plateypegiae*, a cărei așezare e astăzi tot atât de puțin cunoscută ca în zilele lui Pârvan și al cărei nume — «enigmatic», ca să folosesc o expresie a lui Radu Vulpe² — continuă să solicite sagacitatea cercetătorului. Toponimul apare într-un singur izvor, dar un izvor demn de crezare: *Notitia dignitatum et administrationum omnium tam civilium quam militarium in partibus Orientis*³, în care la cap. XXXVI § 1 C 7, se face precizarea că la începutul sec. al IV-lea se găsea aci *praefectura ripae legionis I Ioviae cohortis... II Herculiae musculorum Scythicorum et classis...* Stațiunea trebuie să fi fost deci de o oarecare însemnată, dar nu despre trupele care o populau va fi vorba în cele ce urmează, nici despre probabila-i localizare, măcar că în această privință o indicație sigură rezultă din faptul că e vorba de o escadră a flotei fluviale. Mai curînd aș vrea să mă opresc asupra numelui, a cărui neobișnuită rezonanță a stîrnit și stîrnește nedumeriri exprimate în presupunerea că textul ar fi în acest loc corupt. Pârvan⁴ citează toponimul însoțindu-l de fiecare dată de un semn de întrebare, iar Radu Vulpe își mărturișește și el surprinderea față de o formă în aparență incompreensibilă. «Quant à la localité *Plateypegiae*, avec un nom dont la forme originale, probablement latine, nous échappe, elle n'a pu prendre naissance, étant donnée sa situation près des bouches du Danube, qu'à une époque tardive, au IIIe siècle...». Și mai departe, după pomenirea altor citorva localități menționate în același izvor: «... leur identification sur le terrain, même approximative, reste un espoir pour des recherches futures»⁵.

În treacănt fie zis, speranțele legate de posibila localizare a celor mai multe localități — *Gratiانا*, *Ad Stoma*, *Vallis Domitiana*, *Ad Salices* — sînt departe de a se fi realizat. În schimb, în privința toponimului care ne reține atenția, se poate spune cu certitudine că în forma în care ne-a fost transmis nu-i nici de origine latină, nici corupt. El apare ca substantiv comun în cel puțin doi papiri din sec. al III-lea (LSJ citează *POxy.* 1652. 2, *PThead.* 59.3), la care a venit să se adauge de curînd un nou text: *PCaire IFAO* 78. În toate aceste documente, *πλατυπήγιον* (pl. *πλατυπήγια*) înseamnă un soi de barcă largă cu fundul plat, destinată la origine circulației pe canalele egiptene, dar care, evident, a putut fi folosită oriunde

¹ Sarajevo, 1911.

² *Hist. anc. de la Dobroudja*, p. 164.

³ În lipsa ediției mai noi a lui Seeck (1876), folosesc vechea ediție a lui Ed. Böcking, Bonn, 1839.

⁴ *Salsovia*, București, 1906, p. 41.

⁵ *Hist. anc. de la Dobroudja*, p. 300—301.

condiții de teren similare făceau întrebuintărea ei lesnicioasă. Tocmai într-un labirint de canale ca Delta Dunării utilitatea acestor « ciabace » încăpătoare trebuie să se fi vădit din cele mai vechi timpuri, și nu-i desigur necesar să vedem în folosirea lor pînă în zilele noastre o influență exercitată de departe. Singură împămîntenirea numelui (caracteristic pentru Valea Nilului, cum o dovedesc papirii citați) are nevoie să fie explicată, și tocmai acest transfer mi se pare a fi fost lămurit într-un studiu recent, asupra căruia socot potrivit să atrag luarea aminte.

Publicînd papirul Cairo 78, din colecția Institutului francez de Arheologie orientală, și subliniînd împrejurarea că, potrivit datelor oferite de document, locuitorii unui anumit sat din Egipt au fost supuși în anul 280/281 la plata unei contribuții de 200 drahme destinată construirii de πλατυγία, editorul, R. Rémondon, a fost adus să se ocupe și de toponimul din *Notitia Dignitatum*, în legătură cu care formulează o ipoteză pe deplin plauzibilă. « ... Dioclétien — scrie D-sa¹ — pour assurer la défense du sud de la vallée du Nil, y appela des troupes stationnées hors d'Égypte. Il préleva ainsi des détachements sur les garnisons de la Mésie Supérieure (*leg. VII Claudia, leg. IV Flavia*), de la Mésie Inférieure (*XI Claudia, ala II Hispanorum*), de la Dacie Ripensis (*V Macedonica, XIII Gemina*). Le péril conjuré en Égypte, mais la guerre se rallumant sur le Danube, par suite précisément du retrait de ces troupes, tandis que certains détachements demeuraient en Égypte (ceux de la *legio V Macedonica*, de la *legio XIII Gemina* et de l'*ala II Hispanorum*), la plupart des soldats que Dioclétien y avait appelés quittèrent la vallée du Nil et regagnèrent la frontière danubienne au cours de l'année 295. Mais ces soldats, pendant leur séjour en Égypte, avaient peut-être fait connaissance, non pas sans doute avec l'objet qu'étaient les *platypedia*, mais avec le terme, puisque celui-ci était employé dans tout le pays. . . Ce terme ne fut-il pas apporté sur les bords du Danube par ces soldats qui rejoignaient leurs anciennes garnisons? »

Răspunsul nu e îndoielnic, și singura privity în care mă depărtez de papirologul francez e cînd propune « să se scrie cuvîntul fără majusculă », avînd a recunoaște în el « des *platypedia* analogues à ceux de Théadelphie »². Că e vorba de același termen, nu încap e îndoială. Ceea ce trebuie însă subliniat e tocmai împrejurarea că — așa cum se întîmplă pînă în zilele noastre — substantivul comun a dat naștere unui toponim indicînd locul unde era concentrată flotila de πλατυγία destinată operațiilor din Delta și unde, cum ne informează *Notitia*, își avea reședința însuși comandantul acestei forțe. Astfel, dacă localizarea sigură a așezării continuă să se lase așteptată, cel puțin « enigma » numelui *Platypediae* poate fi, cred, socotită lămurită, și acesta e un câștig care — oricît de mărunț — se cerea și el consemnat.

NOTES DE LECTURE

RÉSUMÉ

1. A propos d'un décret de Callatis publié dans cette revue, V, 1963, p. 315—317, l'auteur revient sur l'interprétation de l'expression ξενικά Διονύσια, en montrant, après A. J. Festugière, qu'il ne s'agit nullement d'une « fête dionysiaque

¹ Un nouveau document concernant Probus, in Rev. Phil., XXVIII, 1954, p. 199—210. Rîndurile reproduce se citesc la p. 209—210.

² Id., *ibid.*, p. 210.

réservée aux étrangers » (O. Tafrali, A. Aricescu), mais de la célébration par la cité d'un ξενισμὸς de Dionysos, rite fréquemment attesté dans les villes du monde grec et, même en Dobroudja, figuré sur plusieurs séries monétaires de Tomis, présentant les *théoxenia* des Dioscures.

2. On relève l'intérêt de la lettre royale publiée par R. Herzog- G. Klaffenbach, *Asylteurkunden aus Kos*, no 3, attribuée par les éditeurs à Gélon, fils d'Hiéron II, mais revendiquée par Jeanne et Louis Robert pour un souverain du Bosphore Cimmérien (il s'agirait d'un fils de Pairisadès II, d'après une récente hypothèse de H. Seyrig). Les historiens des Spartokides en devront tenir compte dans leurs jugements sur les membres de cette dynastie exotique, qui se sont toujours complus à se faire passer pour des Grecs et même pour les protecteurs des cités grecques du Pont: ainsi, à la fin du IVe siècle, Eumélos, allié des Callatiens dans leur révolte contre Lysimaque (Diodore XX 25).

3. On rectifie plusieurs erreurs d'information dans un récent ouvrage sur la pêche en Roumanie, de l'antiquité à nos jours (C. C. Giurescu, *Istoria pescuitului și a pisciculturii în România*, I, Bucarest, 1964). A cette occasion, on signale l'explication correcte donnée par J. et L. Robert d'une dédicace des θεινεῖται d'Odessos à Héros Karabasmos, faussement interprétée par M. Mirčev comme émanant d'une association de pêcheurs de thon (θυννῖται). A propos de la pêche à feu pratiquée par les Histriens aux bouches du Danube (d'après un passage de SEG 329, interprété par L. Robert, *Hellenica*, X, p. 272, n. 3), on signale la persistance d'une technique similaire dans la pêche de la truite, telle qu'elle est encore pratiquée dans certaines régions montagneuses de la Roumanie.

4. Contre l'opinion des éditeurs de l'ATL qui, dans IV 165, ont préféré la leçon Κα[ρχινῖτις], à la leçon Κά[λλατις], « because of the doubts whether Kallatis yet existed » (I, p. 539), l'auteur rappelle quelques-uns des arguments qui plaident pour la fondation de cette colonie à la fin du VIe siècle, sous le règne d'Amyntas Ier. Il en conclut qu'aussi bien Callatis qu'Istros (dont la mention a dû disparaître eu raison d'une lacune du texte) ont pu faire partie de la Ligue athénienne et il évoque à ce sujet l'importance de l'expédition pontique de Périclès pour les colonies grecques de la mer Noire.

5. Une indication de la *Notitia Dignitatum Orientis* nous a conservé le souvenir d'une station de la flotte du Danube s'appellant *Plateypegiae*, qui n'a jamais été localisée et dont le nom même a pu sembler « énigmatique » à des savants qui se sont évertués à l'expliquer à partir du latin (R. Vulpe). En réalité, le nom est tiré du substantif grec πλατυπήγιον, pl. — α, qui désigne un certain genre d'embarcation à fond plat, usité en Egypte et, selon toute vraisemblance, dans les canaux du Delta du Danube. Une récente étude de R. Rémondon (*RevPhil.*, XXVIII, 1954, p. 199—210) permet de comprendre la date et les circonstances historiques qui ont permis le transfert du terme de la vallée du Nil en Mésie Inférieure, où il a donné naissance à un toponyme dont la résonance insolite a pu dérouter les chercheurs.

CONCEPȚIILE FILOZOFICE ALE LUI HESIOD ȘI EXEGEZA MODERNĂ

DE

A. PIATKOWSKI

Într-o dare de seamă anterioară¹ am comentat conținutul citorva lucrări recente despre Hesiod, mărginindu-ne la discuțiile purtate în jurul influenței miturilor orientale în opera poetului și asupra compoziției celor două poeme hesiodice, *Theogonia* și *Erga*.

În cele ce urmează ne vom strădui să înfățișăm unele cercetări contemporane asupra gândirii hesiodice și să scoatem în evidență aportul adus de exegeza modernă la înțelegerea creației lui Hesiod.

Numărul filologilor atrași de fascinanta operă a lui Hesiod este foarte mare. Nume de prestigiu din istoria filologiei clasice, cum sînt acelea ale lui U. Wilamowitz, E. Meyer sau F. Jakoby pot fi înscrise în cartea de aur a acelor care s-au ocupat cu dragoste și interes de Hesiod. În ultimii ani, studiile despre poetul din Askra au devenit tot mai numeroase. În permanență apar noi lucrări în directă legătură cu Hesiod sau cu miturile folosite de Hesiod. Interpretările, propunerile, soluțiile care se aduc în aceste studii contribuie la înlăturarea unor opinii mai vechi și la clarificarea liniilor directoare ale gândirii hesiodice².

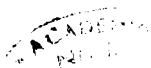
Hesiod a fost un poet care a atacat problemele filozofice ale timpului său cu un curaj deosebit. În *Theogonia* el a încercat să schițeze formarea lumii materiale și a lumii zeilor; în *Erga* a făcut o analiză pătrunzătoare a structurii sociale din timpul cînd a trăit, cu implicații în istoria societății.

Gîndirea filozofică a lui Hesiod îmbracă în mod obișnuit haina mitului. Pentru a demonstra o teză, poetul folosește adesea două, chiar trei mituri³. În sprijinul ideilor pe care le dezvoltă, Hesiod a îmbinat datele tradiției orientale cu cele ale tradiției grecești, modificînd materia mitică

¹ Studii Clasice, VI, p. 343—356.

² Lucrările folosite pentru această dare de seamă sînt următoarele: Fr. Solmsen, *Hesiod and Aeschylus*, New York, Ithaca, 1949; Kurt von Fritz, *Das Hesiodische in den Werken Hesiods*, W. J. Verdenius, *Aufbau und Absicht der Erga*, Fr. Solmsen, *Hesiodic motifs in Plato*, in *Entretiens, Fondation Hardt*, VII, Vandoevres, Geneva, 1960. H. Fränkel, *Dichtung und Philosophie des frühen Griechentums*, C. H. Beck, München, 1962.

³ H. Fränkel, p. 104 și 108.

conform scopului urmărit. Așa cum a specificat Herodot, în *Istoriei*, II, 53, Hesiod este un creator, căci el a inventat și introdus în panteonul grec o sumă de figuri noi, dintre care unele, Dike bunăoară, au rămas definitiv integrate în religia greacă. Predilecția lui Hesiod pentru etimologii l-a îndemnat să atribuie divinităților pe care le-a imaginat nume care evocă natura influenței sau felul activității lor¹. Deoarece a scris într-o vreme când lumea zeilor nu era încă definitiv fixată, Hesiod și-a putut îngădui abateri însemnate de la genealogiile homerice.

Interpretarea versului 27 din *Theogonia*

Ἰδμεν ψεύδεα πολλὰ λέγειν ἐτύμοισιν ὁμοῖα

făcută de Solmsen și Von Fritz² este demnă de luat în seamă. După părerea celor doi învățați, Hesiod era un om de cultură încredințat că în tradiția mitică se află ascunse o sumă de adevăruri. Cum nu avea alt mijloc de a cunoaște trecutul, poetul a fost nevoit să recurgă la o selectare a miturilor. Această explicație, dacă se acceptă ca atare, poate fi lărgită prin precizarea că Hesiod a intuit adevărul științific sub haina opacă a mitului, adică a surprins latura gnostică a mitologiei. Interpretarea este atrăgătoare, dar e mai prudent să rămânem la explicația obișnuită a acestui vers care se referă la deosebirea între datele stabilite prin tradiție și adaosurile ulterioare, subiective, deci nesigure.

Legătura cu epopeea homerică rămâne trăsătura dominantă în opera lui Hesiod³. *Iliada*, cîntul XIV și cîntul XV, amintește o fază anterioară domniei lui Zeus, cînd puterea era deținută de o pereche atotputernică, respectiv Okeanos și Tethys. Nu încapă îndoială că poetul *Iliadei* cunoștea miturile despre succesiunea puterii în cer, despre prăbușirea titanilor în Tartar și împărțirea puterii supreme între Zeus și frații săi (δασμός).

Unul din principalele obiective urmărite de Hesiod în poemele sale a fost să lămurească esența puterii divine a lui Zeus, atributele și limitele ei. Pentru a-și atinge țelul, Hesiod a adoptat un punct de vedere istoric. În felul acesta el satisfăcea nu numai curiozitatea contemporanilor despre soarta precursorilor lui Zeus, dar reliefa și meritele noului stăpîn care-și dobîndise domnia după o luptă crîncenă și îndelungată.

Versurile 187–189 din *Iliada*, cîntul al XV-lea:

Τρεῖς γάρ τ' ἐκ Κρόνου εἰμὲν ἀδελφοί, οὓς τέκετο Ῥέα
 Ζεὺς καὶ ἑγὼ, τρίτατος δ' Ἀτῆης, ἐνέροισιν ἀνάσσω.
 Τριχθὰ δὲ πάντα δέδασται, ἕκαστος δ' ἔμμορε τιμῆς.

sînt un indiciu că în tradiția greacă, diviziunea puterii, ca și cea a patrimoniului gentilic, prin sau fără tragere la sorți, era o practică definitiv acceptată⁴. Triada orfică confirmă continuitatea acestei concepții, chiar dacă în orfism ea capătă un conținut cu totul nou.

Pentru a ajunge la faza cînd Zeus, deși stăpîn pe Olimp, se vede nevoit să împartă unele sectoare de activitate între frații și rudele sale, Hesiod a crezut necesar să expună genealogiile zeilor. În istoricul pe care l-a făcut s-a izbit de două dificultăți:

- a) tratarea concomitentă a apariției lumii materiale cu aceea a zeilor;
- b) variantele mitologice.

a. În mitologiile Orientului și ale Egiptului, ontogeneza se produce pe diferite căi: apariția din nimic a materiei anorganice și organice (generația spontanee); existența unei materii primordiale (elementul primordial), apa, de exemplu; nașterea lumii prin divizarea unui ou (oul cosmic); procreația prin intermediul unui cuplu; creația din sperma tatălui (mit

¹ Fr. Solmsen, *H. and A.*, p. 65 și urm.

² *Ibidem*, p. 43 și Von Fritz, p. 26.

³ *Ibidem*, p. 7.

⁴ *Ibidem*, p. 110.

cu circulație în Egipt); existența unei forțe creatoare, abstracte, care alcătuiește lumea după un plan dinainte stabilit.

Pentru *Theogonia* Hesiod a ales trei variante: apariția spontană a materiei anorganice (pământul); creația, fără împerechere, a unor aspecte din natură, cerul, munții, apele; descendența unor cupluri. Dacă luăm în considerare mitul despre nașterea Afroditei, putem susține că Hesiod a folosit și a patra variantă, geneza din sperma tatălui.

Toate aceste variante au la bază o gândire materialistă.

b. Îmbinarea și contopirea variantelor mitice într-un singur tot este meritul lui Hesiod. Poetul a chibzuit adine asupra începutului lumii și, din elementele pe care le-a avut la dispoziție, a construit o schemă proprie. Haosul l-a conceput ca spațiu infinit. El a asociat apariția spontană a Pământului cu aceea a Erosului, forță cosmică, unica de altfel în prima generație hesiodică. La o examinare atentă ne dăm seama că poetul a admis apariția simultană a materiei și a unei forțe cosmice pentru că avea intenția să treacă de îndată la expunerea generației Uranizilor care rezultă din împerecherea Pământului și a Cerului, generat de Pământ. Ziua și Noaptea, contemporane cu Pământul și Erosul, sint mediul de întuneric și lumină în care plutesc Pământul și apoi Cerul. Ele aparțin Haosului.

După ce printr-un mit universal¹ Hesiod arată cum Cerul se desprinde din Pământ, păstrând exact aceleași dimensiuni, el începe enumerarea descendenței Pământului cu Cerul. Primul născut este Oceanul (Apsû), iar Tethys (Tiamat)², se numără printre frații și surorile Oceanului. Acest cuplu odinioară primordial, devine la Hesiod secundar față de cuplul Pământ-Cer.

Începutul *Theogoniei* nu este însă unicul pasaj din acest poem în care întâlnim problema creației, adică a raportului între ființă și neființă.

H. Fränkel³ atrage atenția și asupra celor două descrieri ale Tartarului (v. 736—746; 806—813), pasaje intercalate în *Theogonia*. Poetul care a compus această impresionantă viziune a Infernului a fost, ca și Hesiod, un gânditor de prim ordin. Și el a meditat asupra formării lumii și a structurii ei, și el a fost preocupat de probleme ontologice, între altele de « izvoarele » (πηγαί) lumii și de « delimitarea » spațială a lucrurilor (πείρατα):

Ἐνθα δὲ γῆς δυοφερῆς καὶ Ταρτάρου ἡρόεντος
 πόντου τ' ἀτρυγέτοιο καὶ οὐρανοῦ ἀστερόεντος
 ἐξείης πάντων πηγαί καὶ πείρατ' ἕασιν
 ἀργαλέ' εὐρώεντα, τὰ τε στυγέουσι θεοὶ περ
 v. 736—739

După interpretarea lui Fränkel, « daher hat das Weltall und jedes Ding der Reihe nach in der Welt „Grenzen“ an denen das „Leere“ stösst; und wie „Grenze“ nicht nur Ende sondern auch Anfang ist, so sind die Grenzen der Dinge auch ihre „Quellen“ und „Wurzeln“ denn der Abgegrenztheit gegen Nichtsein verdanken ja die Dinge ihr Sein und ihr So-Sein », interpolatorul a încercat în acest fragment să fuzioneze ideea de delimitare cu aceea de izvor.

Observația lui Fränkel ni se pare de o mare importanță. În vol. XXIV din seria *Oxyrhynchus Papyri* a fost publicat sub nr. 2390 un fragment dintr-un comentariu alexandrin în care este vorba despre un poem cosmogonic al lui Alcman. Din relatarea comentatorului rezultă că și în acest poem, necunoscut nouă, se afla preocuparea de a se explica forma obiectelor, diversitatea înfățișării materiei, a rațiunii care a determinat varietatea corpurilor. În poemul lui Alcman activează două forțe de sine stătătoare, *Poros* și *Tecmor*, « planul », « mijlocul de acțiune » și « delimitarea ». Asemenea forțe coordinatoare nu sint prezente în pasajul citat din

¹ Vezi nota 9 la darea noastră de seamă anterioară în StCl, VI, p. 348.

² *Ibidem*, p. 352, nota 14.

³ H. Fränkel, p. 127 și urm.

Theogonia. Totuși, preocuparea comună de a desluși cum au luat naștere corpurile, de a stabili raportul între conținut, formă și spațiul înconjurător este de cel mai viu interes, deoarece ilustrează modul în care încep să se contureze categoriile filozofice de materie, corp și formă.

După modelul poemelor cosmogonice și thegonice orientale, Hesiod admite succesiunea a trei generații divine: Uranizii (titanii); o generație intermediară care înfloarește sub domnia lui Cronos; generația lui Zeus, fiul titanului Cronos. Generația intermediară din *Theogonia*, corespunzând generației lui El-Kumarbi, a fost populată de Hesiod cu figuri heterogene și fantastice, ceea ce dovedește că poetul a încorporat-o cu oarecare greutate în schema sa thegonică¹. Cronos, ca și El-Kumarbi, înghite pietroaie în locul copiilor săi și este depozat de sex în urma unui complot. În *Theogonia*, ca și în străvechile mituri din Asia, personajele generației intermediare au roluri pozitive sau negative în consolidarea stăpînirii ultimului domn al cerului, Zeul furtunii și al trăsnetelor, cu deosebirea că în miturile orientale nu se întâlnește nici un fel de preocupare filozofico-religioasă pentru a justifica victoria obținută de Zeul furtunii. Analogia se oprește aici. În a doua generație Hesiod a integrat și personaje pe care le-a înzestrat cu trăsături specifice lumii grecești. Din această generație fac parte Zeus însuși, urmașii lui Hyperion—Helios, Selene și Eos, fiii lui Iapet—Atlas, Menoitios, Prometeu și Epimeteu, Uriașii cu 100 de brațe, Ciclopul și alții. Să se observe că nici unul din personajele mitice, puternic individualizate, care aparțin generației intermediare, nu se alătură titanilor prăbușiți în Tartar după victoria lui Zeus. Doar Centimanilor le este încredințată cinstea de a supraveghea pe titanii sortiți să nu mai vadă lumina zilei. Nici titanul Prometeu, de două ori vinovat față de Zeus, nu este aruncat în Tartar.

Principalul merit al poetului filozof care a fost Hesiod constă în încercarea, extraordinară pentru vremea sa, de a introduce în tiparul binecunoscutei scheme a succesiunii puterii în cer, concomitent cu preamărirea lui Zeus, o concepție originală despre întărirea ordinii, a progresului și a frumuseții în lume. Istoricul generațiilor de zei, așa cum l-a alcătuit Hesiod, în chip eclectic și naiv, acumulînd date din miturile universale și din basmele populare, este dominat de ideea că forța oarbă, primitivă, poate fi în cele din urmă doborâtă de o forță superioară, rațională. Victoria nu se arată ușoară. Pentru obținerea ei este necesar să intre în joc, alături de puterea fizică (ἰσχυρός), înșelăciunea, șiretlicul, tratativele de alianță². Hesiod a descris obținerea puterii mai întâi de către Cronos și apoi de către Zeus așa cum se petreceau lucrurile în realitate, fie în monarhiile Orientului, fie în cele din Grecia myceniană, care lăsase moștenire tradiției amintirea nenumăratelor crime sîngeroase pentru tron. Zeus nu poate dobîndi domnia singur, fără sprijinul forței fizice sau intelectuale a altor divinități, anterioare lui. Demnă de notat este în special atenția pe care poetul (sau interpolatorul) o acordă alianței între Zeus și Styx, divinitate fluvială care simboliza jurămîntul de credință³. Linia urmărită de Hesiod este însă plină de noblețe, căci o dată cu triumful lui Zeus, el înfățișează înlocuirea treptată a ființelor primitive, monstruoase, cu altele, înzestrate cu calități superioare, umanizate, a căror menire e să aducă prefaceri adînci în lume, mai ales din punctul de vedere al progresului moral.

Theogonia nu conține nici o aluzie la apariția oamenilor pe pămînt, la constituirea societății omenești. Ordinea cosmică ce se impune lent pare să fie independentă de societate. Dar această disociație⁴ nu trebuie să ne inducă în eroare. Scopul lui Hesiod în *Theogonia* se mărginește la descrierea lumii zeilor. Abia în *Erga* asistăm la îmbinarea idealismului obiectiv care caracterizează armătura *Thegoniei* cu observațiile empirice ale poetului, pline de măsură și bun simț, despre structura societății omenești. Strădania lui Hesiod de a explica mersul înainte

¹ Von Fritz, p. 19—20.

² Solmsen, *H. and A.*, p. 75—68; Fränkel, p. 109—111.

³ Cf. *Erga*, versurile 190 și 219 despre importanța jurămîntului.

⁴ Solmsen, *op. cit.*, p. 27 și 77.

al societății prin intervenția potențelor cosmice sau prin personificarea unor abstracții, reprezentative pentru anumite categorii ale conștiinței sociale, nu a dat mereu rezultatul așteptat. De aici provin majoritatea dificultăților de interpretare din textul poemului *Erga*. Hesiod nu avea altă cale de concretizare a gândurilor ce-l frământau, de expunere a soluțiilor la care a ajuns.

Un loc de frunte în ierarhia valorilor morale din etica hesiodică îl ocupă responsabilitatea faptelor proprii¹. Absentă din versiunile orientale ale acestor mituri, la Hesiod ea subliniază imanența pedepsei care lovește fără greș. În mitul succesiunii puterii în *Theogonia*, Uranus și Cronos sînt destinați pieirii fiindcă au o purtare crudă, revoltătoare. Generațiile din vîrsta de argint și din cea de bronz, în mitul vîrstelor din *Erga*, decad în facultățile lor căci păcătuiesc printr-o treptată îndepărtare de venerația zeilor și uită de căile dreptății². După Hesiod corelația Hybris-Theos-Dike a devenit axa principală în jurul căreia s-au grupat temele etice din literatura greacă.

Respectarea regulilor de morală practică au pentru Hesiod o mare importanță în viața de toate zilele. Neghib (*Erga*, v. 286) este acela care încalcă omenia, buna cuviință și atrage asupra sa pedeapsa. Omul trebuie singur să știe ce este și ce nu, spre binele lui:

Οὗτος μὲν πανάριστος, ὃς αὐτὸς πάντα νοήσῃ
φρασσάμενος τὰ κ' ἔπειτα καὶ ἐς τέλος ᾗσιν ἀμείνω.

Erga, v. 293—294

E vorba, așadar, despre o concepție etică materialistă, pe care Hesiod o leagă de practica socială, de avantajele imediate ale muncii (*Erga*, v. 308—311). El nu dorește, ca Platon, de pildă, să dovedească superioritatea intrinsecă a justiției, detașată de societate³.

Perses, căruia poetul i se adresează cu gravă mustrare, se numără printre acei oameni care nu gîndesc prea mult la urmările faptelor săvîrșite⁴. Cu toate acestea Hesiod este inclinat să facă o distincție calitativă. Hybrisul este mai grav, mai bogat în consecințe dezastruoase dacă cel ce comite greșeala aparține cercurilor conducătoare, are responsabilități obștești. În acest caz, « basileii » care se conduc după « dreptul pumnului », care cred în eficacitatea înșelătoriei (*Erga*, v. 193—194), sînt mai de condamnat decît « păcătoșii » (δελιοί, *Erga*, v. 214, 219) — categorie socială umilă, căreia îi aparține și Perses, căci ei abat mînia divinității răzbu-nătoare asupra întregii comunități în care trăiesc⁵. Același este și punctul de vedere al lui Sofocle cînd a compus răscolitorul început al lui Oedip Rege.

O altă idee hesiodică pusă în evidență de critica modernă este și aceea a permanentei înfruntări și împletiri între rău și bine⁶. Evident, în gîndirea greacă, răul și binele nu au fost simbolizate prin divinități antagonice, care duc o luptă neîntreruptă între ele. Totuși, experiența de viață l-a îndemnat pe Hesiod să urmărească îndeaproape interacțiunea răului cu binele, mai mult încă, să folosească pozitivul și negativul ca variabile în expunerea sa poetică. W. J. Verdenius remarcă cu finețe (*op. cit.*, p. 147) că în *Erga* gîndirea lui Hesiod înaintează datorită în primul rînd asociațiilor spontane de la pozitiv la negativ și invers.

Pe vremea lui Cronos, anterior sosirii Pandorei, relele nu erau eficiente în lume, deși existau. Unele din ele sînt progenitura Noptii, care a generat și făpturi bune și făpturi rele. În pasajul descendenței Noptii, relele nu sînt specificate, nu li se conferă caractere distinctive.

¹ Solmsen, *op. cit.*, p. 85—86; Verdenius, p. 132 și urm.

² Verdenius, p. 128—132.

³ Solmsen, *Hesiodic motifs* . . . , p. 174.

⁴ Verdenius, p. 140.

⁵ Solmsen, *H. and A.*, p. 93; Verdenius, p. 127 și 136.

⁶ Solmsen, *H. and A.*, p. 28 și urm.; Verdenius, p. 126 și urm.; Fränkel, p. 130 și urm.

Fr. Solmsen¹ atrage însă atenția că Hesiod a făcut în mod deliberat din rele făpturi ale Noptii, pentru a nu le atribui obirșia familiei olimpienilor. În *Theogonia* nu se întâlnește încă corelația între existența relelor, premergătoare faptelor jignitoare ale lui Prometeu și condiția omenirii. Ulterior, Hesiod a meditat asupra acestei probleme și a ajuns la noi concluzii. În *Erga* el a dat mitului lui Prometeu o semnificație cu totul nouă. Acțiunea relelor se face simțită abia după ce ele se răspindesc afară din lada Pandorei. De aici încolo, opoziția între bine și rău se manifestă activ. Hesiod consideră această opoziție în mod dialectic, atribuind adesea o natură dublă chiar uneia și aceleiași abstracții personificate. Așa de pildă, în *Theogonia*, v. 225, Hesiod pomenește o singură Eris (Ἔρις κατερόθυμος) pentru ca în *Erga* să recunoască două. Există două feluri de «rușine» (αἰδώς), așa cum există și două feluri de «îndrăzneală» (θάρρος) sau două feluri de a munci: ἔργον «munca creatoare» și πόνος «munca trudnică»².

Mitul Pandorei, care în ultimii ani și-a găsit mereu noi exegeți³, este strâns legat de apariția relelor în societatea omenească.

În *Theogonia*, numele Pandorei, inventat probabil de Hesiod, nu apare. Poetul se referă la «darul» trimis de Zeus oamenilor numai sub numele γυνή. În acest poem nu este amintită vestita ladă care reprezintă zestrea Pandorei, ci Pandora însăși este o calamitate, împodobită cu toate farmecele imaginabile, dar menită să aducă numai zavistie și pagubă. Fără partea feminină, descendența oamenilor nu este însă posibilă. La Hesiod, femeia în calitate de soție nu este producătoare de bunuri materiale. Dimpotrivă. Ea consumă fără să aducă nici un câștig, fapt pentru care este viu criticată⁴.

Pentru H. Fränkel⁵, trimiterea pe pământ a Pandorei este un act prin care Zeus își exprimă invidia și minia, asemănător celui al suprimării mijloacelor de trai ale oamenilor. Semnificația lăzii încărcată cu rele, printre care se află și Speranța, este însă greu de înțeles.

După interpretarea lui Fränkel, expusă și în alte lucrări anterioare volumului consultat de noi, o deosebită importanță are faptul că relele, ieșite din lada Pandorei, cu îngăduința lui Zeus, binteuie lumea lipsită de orice control, fără a ține seama de cine e vinovat și cine nu. Ele au darul să se individualizeze, să-și aleagă singure victima (αὐτόματοι). Când în *Erga* Hesiod a descris modul în care nenorocirile se abat asupra oamenilor, ca punct de plecare i-au servit multiple exemple ale unor oameni nevinovați, pe care soarta i-a lovit. Viața însăși îi oferea poetului o înfirmare a tezei că divinitatea pedepsește numai pe cel ce a greșit. Hesiod s-a străduit să găsească o soluție. În tabloul moral pe care îl schițează în *Erga*, el consideră pedeapsa fără vină personală drept consecința miniei divine care în revărsarea ei nu mai ține seama de individ, ci lovește în colectivitate. Pe o altă cale, Fränkel ajunge așadar la aceleași concluzii ca Solmsen și Verdenius⁶, în a căror preocupări intra problema răspunderii personale la Hesiod.

În continuare (loc. cit.), Fränkel dă următoarea interpretare mitului despre vecinătatea relelor cu Speranța. În mod obișnuit Speranța este deșartă, «eine leere Illusion» (p. 131). În mitul grec ea se confundă cu dorințele și visurile care nu se împlinesc. Când încearcă să treacă pragul realității (în mit, marginea lăzii în care se află închisă) o piedică de neînvins îi iese în cale. Speranța nu poate zbura din închisoarea care își deschide porțile doar pentru

¹ H. and A., p. 30–31.

² Verdenius, p. 142.

³ K. von Fritz, *Pandora, Prometheus and the Myth of the Ages*, Review of Religions, II, 1947, p. 250 și urm.; Dora și Erwin Panowsky, *Pandora's box, The changing Aspects of a Mythical Symbol*, New York, 1956; Otto Lendle, *Die Pandorasage bei Hesiod*, Würzburg, 1957.

⁴ Fränkel, p. 129, nota 9.

⁵ Op. cit., p. 130.

⁶ Vezi mai sus p. 339, nota 5.

rele¹. Libertatea de care se bucură relele și prizonieratul Speranței sînt concepute complementar. Înainte de sosirea funestului dar trimis de Zeus, oamenii trăiau pe pămînt fără necazuri, boli și nevoia de a munci (*Erga*, v. 90—91). Relele existau sub formă potențială. Numai Zeus le-a îngăduit să se individualizeze, să se concretizeze, ca astfel să fie pedepsită întreaga colectivitate sprijinită de titanul Prometeu. În schimb, Speranța rămîne mereu în stadiul unui gînd, al unei dorințe (λόγος).

Comentînd interpretarea lui Fränkel², Von Fritz insistă și asupra aportului original adus de Hesiod în dezvoltarea vechiului mit din *Iliada*, XXIV, 517 în care era vorba despre cele două vase care închideau separat bunurile și relele. Von Fritz este de părere că exegeza modernă păcătuiește în insistențele ei de a găsi o logică perfectă mitului Pandorei, adaptat de poet. Hesiod a urmărit, și acest lucru nu se poate tăgădui, să afle o explicație pentru originea relelor care *nu reprezintă* întotdeauna consecința păcatelor săvîrșite de oameni individual. Și urmașii lui Hesiod au fost sensibili la lipsa de claritate a acestor mit. Printre alții, Eschil, în *Prometeu* v. 252 și urm., a inventat o altă versiune a mitului: Prometeu însuși, titanul prieten al oamenilor, le-a sădit în suflete Speranța ca mijloc de a le menține dorința de viață și puterea de luptă. Fără speranță, viața pe care o duc oamenii siliți de Zeus să-și cîștige traiul ar fi peste putință de îndurat.

Și totuși critica contemporană nu descurajează în a găsi mereu noi soluții. Iată, de pildă, articolul lui P. Walcot, *Pandora's Jar* în *Hermes*, 89/2, 1961, p. 249—251. Pentru Walcot, între puterea de înțelegere și starea de spirit a lui Epimeteu și Perses există o asemănare izbitoare. Amplificarea mitului Pandorei în *Erga*, v. 83 și urm., așa cum a fost făcută de poet față de *Theogonia*, trebuie considerată drept o încercare de a ilustra practic cît de mult pierde cel care nu ține seama de sfatul bun al unui frate. În lada Pandorei relele nu sînt doar închise, ca în unul din cele două vase pomenite în *Iliada*, XXIV, 517, ei și ținute sub un strict control. Curiozitatea femeii a îngăduit relelor să scape de sub acest control, să devină independente. Numai Speranța, rămasă la îndemîna oricui, contracarează și atenuează efectele distructive ale relelor.

Dar să revenim la interesanta analiză pe care o face Fr. Solmsen³ asupra raportului între relele care circulă nestingherite și voința lui Zeus.

Fr. Solmsen atrage atenția că Hesiod distinge două categorii de rele:

a) hybrisul, răul moral, și excreșcențele sale;

b) rele independente de voința omului, aparținînd descendenței Noptii, printre care se numără truda, boala, bătrînețea, supărările etc. Ele lovesc indiferent pe oricine, căci așa a fost voința lui Zeus. Nici oamenii buni și drepecți nu se pot sustrage acestor rele, pe care Solmsen le numește « extrinsece ».

Prin această distincție Fr. Solmsen a deschis un drum luminos în interpretarea operei lui Hesiod, indicînd cum a evoluat gîndirea poetului. De la *Theogonia* la *Erga* există un salt calitativ: în primul din cele două poeme se află expusă doar tema răului moral și a consecințelor sale, prin intermediul mitului succesiunii puterii, al mitului Pandorei și al mitului lui Prometeu. În *Erga*, îndemnat poate de propriile sale experiențe amare, Hesiod manifestă preocupări mai complexe, adăugînd la urmările funeste ale răului moral și prezența devenită activă a relelor « extrinsece ». În textul hesiodic nu se poate găsi o motivare clară a hotărîrii lui Zeus de a slobozi relele într-o lume pe care o guvernează, în care a introdus alături de multe alte îndrep-

¹ Vezi și Von Fritz, *op. cit.*, p. 36—37.

² Expusă anterior în *Dichtung und Philosophie des frühen Griechentums*, Philol. Monographs of the American Philol. Assoc., XIII, p. 163 și urm.

³ *H. and A.*, p. 80 și urm.; cf. Von Fritz, p. 84 și urm.

tări pe Dike și pe Eirene. Sintem nevoiți să ne mulțumim cu explicația pedepsirii lui Prometeu care a atras după sine nefericirea întregii omeniri. Oamenii trebuie să înțeleagă, susține Hesiod, (*Erga*, v. 281) de ce Cronidul a hărăzit omenirii un trai atât de greu, de ce a întrerupt starea de fericire (v. 90) în care a trăit omenirea pînă la greșelile lui Prometeu. În versurile 202–235 din *Erga* Hesiod ajunge la o concluzie: relele « extrinsece », ținute departe de oameni, au devenit, la un moment dat, mijlocul prin care Zeus pedepsește hybrisul apărut și în societatea omenască. Desigur prin această concluzie, Hesiod nu rezolvă problema suferinței oamenilor nevinoși. El se mulțumește să atragă atenția asupra primejdiilor care pîndesc pe oameni în general, îndeamnă la înțelegere și dă o serie de sfaturi asupra posibilității de a evita, pe cale rațională, relele nestingherite. Perses greșește profund cînd crede că prin ocoluri necinstite poate evita truda și amărăciunile. Voința lui Zeus a hotărît ca oamenii să-și câștige viața desfășurînd multă energie, în luptă cu tot felul de griji și nevoi. Numai cel conștient de rostul vieții poate ajunge la un trai mulțumitor căci

Ἐξ ἔργων δ' ἄνδρες πολύμηλοι τ' ἀφνειοί τε
καὶ ἐργαζόμενοι πολλοὶ φίλτεροι ἀθανάτοισιν

v. 308–309

În *Theogonia* și în *Erga* deslușim așadar o indiscutabilă inconsecvență a modului în care poetul înfățișează originea și rolul relelor pe care Solmsen le-a calificat drept « extrinsece »; ele ne sînt prezentate în trei ipostaze diferite:

a) independente de răul moral; ținute departe de lumea oamenilor. În *Theogonia*, unde nu e vorba de societatea oamenilor, hybrisul este mărginit la lumea zeilor.

b) trimise printre oameni ca pedeapsă pentru greșeala lui Prometeu; destinate să lovească pe oricine, vinovat sau nevinovat.

c) cu funcția de pedeapsă pentru muritorii vinovați de hybris.

Aceste oscilații, după părerea comună a lui Fr. Solmsen și K. von Fritz, nu sînt însă deosebit de grave, nu implică numaidecît « contradicții » de nerezolvat. Hesiod se cuvine comentat ținîndu-se în primul rînd seama de contextul pasajului analizat. Un sistem filozofico-etice perfect unitar, fără breșe, nu există în opera lui Hesiod scrisă în mod spontan, pe baza asociațiilor de idei. Tumultul tezelor care se îngrămădeau în mintea poetului nu a contribuit la sedimentarea cuminte și ordonată a demonstrațiilor. Scopul imediat urmărit, intenția de moment, l-au determinat pe Hesiod să facă apel cînd la unul, cînd la altul din principiile sale de bază.

Hesiod a meditat și asupra posibilității de a evita relele. În felul acesta a ajuns la problema liberului arbitru (*Erga*, v. 213–218)¹. În concepția hesiodică apăsătoare Ananke nu joacă nici un rol. Omul poate evita anumite necazuri dacă știe să aleagă ceea ce trebuie. În *Theogonia*, binele și răul erau împărțite de Moire, fiicele lui Zeus. În *Erga*, poetul trece această distribuție chiar pe seama lui Zeus, ajutat de Dike. Respectul ordinii instaurate de Cronid ajută oamenilor să evite, măcar în parte, unele din primejdiile ce-i pîndesc.

Mitul vîrstelor, inserat în *Erga* (v. 106–201), imediat după cel al Pandorei, constituie un alt subiect pasionant pentru greutățile de interpretare pe care le suscită.

Între *Theogonia*, poem în care poetul proslăvește domnia lui Zeus și adaptarea mitului vîrstelor în *Erga*, există o mare și vădită discrepanță. Comentatorii operei lui Hesiod au observat că decăderea omenirii, așa cum este înfățișată în *Erga* nu este nici uniformă nici continuă. Manifestările decăderii exprimate prin aluzii la maturitatea indivizilor, la exteriorul lor fizic,

¹ Vezi mai sus p. 339.

la existența lor materială, atitudinea față de divinitate etc. sînt alternate prin observații asupra unor aspecte mai luminoase: oamenii din vîrsta de argint devin μάκαρες și se bucură, după moarte, de unele onoruri; cei din vîrsta de bronz au o putere fizică neobișnuită; oamenii din vîrsta a patra, eroii, sînt « drepti și viteji ».

K. von Fritz explică această discrepanță ¹ sprijinindu-se pe afirmația expusă mai sus: Hesiod, în demonstrațiile sale, are în primul rînd în vedere contextul pasajului pe care-l lucrează, fără să se preocupe prea mult de formulările cuprinse în alte pasaje. Astfel, susține Von Fritz, în mitul vîrstelor la Hesiod se reflectă, în primul rînd, o veșnică contradicție ideologică: oamenii au crezut întotdeauna într-un trecut mai bun decît prezentul, dar totodată au fost încredințați că viitorul înseamnă progres, îmbunătățire. La această contradicție se adaugă conștiința superiorității gradului de civilizație atins în urma cuceririlor tehnice, științifice și mai cu seamă morale. De aici, conchide Von Fritz, provine schimbarea de atitudine a lui Hesiod în *Erga* cit și oscilațiile dispozițiilor poetului în interiorul acestui poem. În continuare, comparînd versiunea mitului hesiodic cu cea consecvent logică a mitului oriental, Von Fritz remarcă că « tocmai lipsa unei succesiuni consecvent logice » a vîrstelor, imprimă vitalitate și interes versiunii hesiodice. Fiecare vîrstă, cu specificul ei, « reprezintă un anumit moment din trecutul omenirii ».

W. J. Verdenius are în schimb o altă viziune asupra integrării mitului vîrstelor în *Erga*. Învățătul olandez este de părere că Hesiod, sub o altă formă, reia tema fundamentală a relației Hybris-Ate ²: « Der Vergeltungsgedanke führt den Dichter von selbst zur Geschichte der fünf Menschengeschlechter. Hesiod will nämlich mit dieser Erzählung deutlich machen, wie die Menschheit nicht nur büsst für die Tat des Prometheus, sondern auch für ihre eigene Taten ». Verdenius distinge două motive pentru care oamenii atrag asupra lor mînia lui Zeus ³: treptata lor îndepărtare față de divinitate, descreșterea venerației față de zei; apoi, printr-o schimbare a centrului de greutate, frecventă la Hesiod, încălcarea Dreptății.

O contribuție însemnată la discuțiile despre mitul vîrstelor la Hesiod, pe linia interpretării lui Kurt von Fritz, a adus-o în ultima vreme și profesorul Thomas G. Rosenmayer de la Cornell University, S.U.A., în articolul *Hesiod și istoriografia* ⁴.

Principala teză susținută de profesorul american este aceea a posibilității de a-l integra pe Hesiod printre primii istoriografi greci. Această părere, care nu e nouă, a găsit în Rosenmayer un apărător convins. Iată care sînt punctele sale de vedere. Este greșit, arată profesorul american, să identificăm începuturile istoriografiei grecești cu cronicile și geografiile regionale, lipsite de orice concepție istorică în seaca lor înșiruire. Istoria se naște abia o dată cu primele speculații asupra dezvoltării societății omenesti, oricît de rudimentare ar fi ele, cu primele observații asupra relațiilor între oameni. În opera hesiodică apare prima tentativă de a privi prezentul în raport cu trecutul, adică diacronic, deși Hesiod nu a putut depăși faza dezvoltării culturale în care se afla. El a folosit tiparul mitului și noțiunea de « vîrstă » (γενή). Rosenmayer acordă o deosebită importanță discontinuității între cele cinci vîrste hesiodice ⁵, adică faptului că generațiile dispar din arena istoriei pentru a ceda locul altora, fără nici o trăsătură de unire între vîrste. În acest fel de a înfățișa lucrurile nu poate fi vorba

¹ *Op. cit.*, p. 33. Aceleași puncte de vedere au fost expuse de K. von Fritz și în lucrarea sa anterioară, *Pandora, Prometheus and the Myth of Ages*, Review of Religions, II, 1947, p. 250 și urm.

² Verdenius, p. 127.

³ *Ibidem*, p. 132.

⁴ *Hermes*, 1957, 85/3, p. 257—283.

⁵ Aceiași lucru a fost observat înaintea lui Rosenmayer și de Fr. Solmsen, *H. and A.*, p. 83 și urm.

de o evoluție propriu-zisă, argumentează el, ci numai de o succesiune în prezentarea unor epoci¹. Concepția hesiodică despre discontinuitatea istorică nu a fost ulterior dezvoltată în istoriografia greacă.

Schema pe care a întocmit-o Hesiod este inconsistentă, lipsită de logică, cauzele dispariției oamenilor dintr-o anumită vîrstă nu sînt întotdeauna perfect clare. De ce oare a fost nimicită generația vîrstei de aur? E. Meyer care considera mitul hesiodic drept o sumă de reflecții a poetului asupra condiției umane a sugerat că, în fapt, în succesiunea generațiilor descrisă în *Erga* se pot distinge două procese de declin, nu unul singur: a) de la generația aurului la cea a argintului se observă o decădere fizică, o trecere spre imaturitate; b) de la bronz la fier, forța brută este înlocuită cu facultăți mintale evolute, dar în schimb tarele sociale se înmulțesc.

Înclinația de a caracteriza o generație, observă Rosenmayer, este ioniană (*op. cit.*, p. 274). Pentru descrierea generațiilor trecute, Hesiod a procedat eclectic, reunind laolaltă mitul despre metale, simbol ale fiecărei vîrste, amintiri concrete despre epoca de bronz și cea a eroilor, credințe eshatologice etc. Schema pe care a alcătuit-o este însă constatativ empirică. Hesiod se înfățișează ca primul gînditor grec care s-a preocupat de condițiile de viață, de modul în care oamenii au intrat în relații unii cu alții. Poetul nu arată nici un interes laturii pragmatice a trecutului (v. 161—166). La fiecare vîrstă în parte dă amănunte asupra înfățișării fizice, a îndeletnicirilor, a raporturilor cu zeii, a felului de a se hrăni etc. În locul mitului propriu-zis apare istoria. Hesiod poate fi deci considerat ca un precursor îndepărtat al lui Herodot și a scrierilor hippocratice. Intenția poetului a fost să-i prezinte lui Perses ca într-un film aspecte din trecut, pe un ton didactic. Generația eroilor, precedentă celei în care trăiesc cei doi frați, este o amintire istorică și totodată o integrare în tradiția literară.

Oricît de atrăgătoare sînt observațiile lui Th. Rosenmayer, ele nu conving totuși că Hesiod s-a mîrginit, fără alt scop, la descrierea unor simple aspecte din trecutul omenirii, pentru ca Perses să înțeleagă starea prezentului. Înaintea lui Rosenmayer, Fr. Solmsen în *Hesiod and Aeschylus* analizase la rîndul său variațiile înregistrate de curba descendentă în mitul vîrstelor la Hesiod. Spre deosebire de Rosenmayer, care pune un accent deosebit pe discontinuitatea vîrstelor hesiodice, Solmsen a relevat² elementele comune. Viața pe care o duc oamenii din generația a doua, a treia și a cincea are incontestabil o trăsătură comună: predominarea răului moral, a hybrisului. După Solmsen, în concordanță cu E. Meyer și J. W. Verdenius, în mitul hesiodic există un crescendo într-un anumit sens: pe măsura progresului social se dezvoltă și Hybrisul, inexistent printre oameni pe vremea vîrstei de aur.

Ulterior, în articolul său *Motive hesiodice în Platon*³, p. 186 și urm., Fr. Solmsen a adus, după părerea noastră, cea mai bună soluție pentru explicarea antinomiei între *Theogonia* și *Erga*, invocînd textul platonician din *Politikos*, 271 c — 272 b. Iată finalul acestui pasaj: (272 a) ἐκ γῆς γὰρ ἀνεβίωσκοντο πάντες, οὐδὲν μνημόνους τῶν πρόσθεν· ἀλλὰ τὰ μὲν τοιαῦτ' ἀπῆν πάντα, καρπούς δ' ἀφθόνοους εἶχον ἀπὸ τε δένδρων καὶ πολλῆς ὕλης ἄλλης, οὐχ ὑπὸ γεωργίας φουμένους, ἀλλ' αὐτομάτης ἀναδιδούσης τῆς γῆς. γυμνοὶ δὲ καὶ ἀστρωτοὶ θυραυλοῦντες τὰ πολλὰ ἐνέμοντο· τὸ γὰρ τῶν ὥρων αὐτοῖς ἔλυπον ἐκέκρατο, μαλακὰς δ' εὖνας εἶχον ἀναφουμένης ἐκ γῆς πῶας ἀφθόνου. τὸν δὲ βίον, ὃ Σώκρατες, ἀκούεις μὲν τῶν ἐπὶ Κρόνου· τόνδε δ', ὃν λόγος ἐπὶ Διὸς εἶναι, τὸν νυνί, παρὼν αὐτὸς ἡσθησάιν· κρίναι δ' αὐτοῖν τὸν εὐδαιμονέστερον ἀρ' ἂν δύναται τε καὶ ἐβελήσεαι; — Οὐδαμῶς.

¹ Vezi E. Meyer, *Hesiodos Erga und das Gedicht von den fünf Menschengeschlechtern* in *Kleine Schriften*, Halle, 1924, vol. II, p. 48 și urm.

² *Op. cit.*, p. 84—85.

³ Vezi nota 2 la p. 335.

Parafrazănd pe Platon, Fr. Solmsen pune problema în felul următor: care erau calitățile morale și intelectuale ale oamenilor din vîrsta de aur? Deoarece statul nu apăruse încă, nu se iviseră nici conflictele sociale sau politice. Singura ocupație a celor ce trăiau în acele vremuri îndepărtate, oameni scutiți de muncă, era petrecerea la banchetele comune (*Erga*, v. 115). Dar o asemenea viață, lipsită de orice ferment pentru dezvoltarea spiritului, este cu adevărat ideală? Problemele majore ale existenței pot fi ele înlăturate prin această concepție utopică care are la bază neactivitatea? Nimeni nu poate pretinde, indică Solmsen, urmîndu-l pe Platon, că cele mai înalte valori umane sînt obținute într-o societate în care nu se ivesc nici un fel de opoziții generate de relațiile de producție¹.

În discuțiile care au urmat prezentării acestor teze (Geneva, 1960), la care au participat K. von Fritz, J. W. Verdenius, P. Grimal, G. S. Kirk și A. La Penna, punctul de vedere al lui Fr. Solmsen a fost apreciat în mod deosebit și completat cu noi sugestii².

Cei care au luat cuvîntul au pus întrebarea dacă în mitul vîrstelor la Hesiod se întrevăd sau nu unele preocupări politice. Deosebit de viu a fost schimbul de păreri în jurul termenului *ἥσυχος* din *Erga*, v. 119, mai bine zis asupra contextului în care se află acest termen *ἥσυχος ἔργ' ἐνέμοντο*, care presupune activitatea de distribuire a bunurilor materiale. Acest cuvînt a fost opus lui *ὄβρις*, *Erga*, v. 134 (vîrsta de argint), v. 146 (vîrsta de aramă) și v. 191 (vîrsta fierului).

Fără să fie convins că Hesiod a considerat succesiunea vîrstelor în raport cu viața politică a oamenilor, Fr. Solmsen înclină totuși spre a accepta teza că poetul din Askra a intuit diferența între organizările sociale din trecut și cele din vremea sa, timpul de consolidare al orașelor-state. El a observat că munca și repartitia roadelor muncii schimbă așezările omenești dar, în imposibilitate de a înțelege acest proces, a deplasat întreaga problematică în domeniul moral, adică a întăririi *hybrisului*. Iată, ca pildă, *Erga*, v. 249—251:

ἔγγυς γὰρ ἐν ἀνθρώποισιν ἐόντες
ἀθάνατοι φράζονται ὅσοι σκολιῇσι δίκῃσιν
ἀλλήλους τρίβουσιν θεῶν ἔπιν οὐκ ἀλέγοντες

Tabloul sumbru al dezechilibrului moral care stăpînește vîrsta fierului este corectat prin descrierea vieții în cetățile unde trăiesc oameni pioși și iubitori de dreptate. Să se observe că viața acestor colective, într-o oarecare măsură, se aseamănă cu vîrsta de aur. Și astăzi încă pot exista oșpețe ca cele din trecut, cu deosebirea că oamenii își împart acum între ei roadele pentru care au muncit, *θαλίης δὲ μεμνηλότα ἔργα νέμονται*, *Erga*, v.231. Dacă în mijlocul corupției, a ticăloșiei și a minciunii se mai găsesc încă insule izolate unde temelile moralei olimpiene sînt respectate, acest lucru înseamnă că oamenii, colectivele de oameni, pot alege, în mod conștient, prin propria lor voie, calea cea bună. Prin introducerea factorului « liberul arbitru », Hesiod recunoaște implicit superioritatea oamenilor din vremea sa, în mare măsură dobîndită pe calea experienței: *παθὼν δὲ τε νήπιος ἔγνω*, *Erga*, 218.

Cu acest prilej este util să amintim că H. Fränkel, independent de grupul învățaților care în 1960 au discutat împreună problemele hesiodice, a ajuns la concluzii asemănătoare.

După ce relevă faptul că în ambele poeme hesiodice lipsesc mențiuni despre viața politică contemporană³, cu excepția *Theogoniei* v. 430—433, la care noi am adăuga v. 90 și urm. din același poem, Fränkel atrage atenția că la Hesiod organele reprezentative în viața socială se confundă cu sfatul « basileilor ». Tot H. Fränkel este acela care observă în *Erga*

¹ Cf. Fr. Engels, *Anti-Dühring*, ed. a 3-a, București, ESPLP, 1955, p. 200.

² Volumul *Entretiens Hardt*, VII, p. 197—211.

³ *Op. cit.*, p. 144—147.

o distincție extrem de prețioasă, făcută de Hesiod; e vorba despre deosebirea pe care Hesiod o face între legitatea în natură și cea din societate. Poetul știe că natura are legile ei neschimbate:

Τόνδε γάρ ἀνθρώποισι νόμον διέταξε Κρονίων
 ἰχθύσι μὲν καὶ θηροὶ καὶ οἰωνοῖς πετεηνοῖς
 ἐσθόμεν ἀλλήλους

v. 276–278

sau:

Οὗτός τοι πεδίων πέλεται νόμος . . .

v. 388

În societatea omenească însă Cronidul a instituit ordinea și dreptatea, ceea ce implică dezvoltarea facultăților intelectuale. Această evoluție a omenirii constituie un indiscutabil progres față de regnul animal. Omul, deși decăzut din starea de fericire quasi animalică de care se bucura pe vremea vârstei de aur, este înzestrat cu rațiunea care trebuie să-i lumineze pașii:

Οὗτος μὲν πανάριστος, ὅς αὐτὸς πάντα νοήσῃ
 φρασσάμενος τὰ κ' ἔπειτα καὶ ἐς τέλος ἦσιν ἀμείνω.

v. 293–294

Observația lui H. Fränkel completează în modul cel mai fericit posibil soluția anterior expusă despre aparenta antinomie între *Theogonia* și *Erga*. Într-adevăr, studiind pe Hesiod, se cuvine să avem mereu prezentă în minte strădania poetului de a dovedi că domnia lui Zeus a adus o dată cu sine și altceva decît «dreptul pumnului», «dreptul celui mai tare» (δίκη ἐν χειρὶ). Această idee, dezbătută ulterior de Tucidee și de Platon nu și-a găsit niciodată o expresie atît de emoționantă ca la Hesiod. Progresul în omenire, independent de multiplele manifestări ale răului, constă în înlocuirea întunericii cu lumina înțelegerii și a dreptății. Asocierea lui Zeus prin căsătorie cu Mnemosyne, care devine mamă a Muzelor, și cu Themis, mama lui Dike, Eirene și a Eunomiei, sînt trepte care marchează instaurarea lentă, dar sigură a unui progres invincibil. Hesiod crede cu tărie în misiunea oamenilor de cultură, poezii respectiv, de a educa masele în sensul respectului legilor morale. El înfățișează cu deosebită emfază rolul Muzelor în procesul de culturalizare. Încrederea poetului în forța de convingere a versului zdruncină păreriile despre «pesimismul» lui Hesiod, pus în evidență cu 40 de ani în urmă de U. Wilamowitz.

Critica modernă despre Hesiod a izbutit să releve aspecte inedite ale sistemului filozofic despre lume și viață expus de Hesiod în *Theogonia* și în *Erga*. Hesiod ne apare astăzi așa cum a fost în realitate, un remarcabil dialectician care privește lumea înconjurătoare cu ochii unui cunoscător al trecutului. În 1942, în cartea sa *Vom Mythos zum Logos*, W. Nestle căuta să-l înfățișeze pe Hesiod ca un precursor îndepărtat al lui Polibiu, adică un adept al succesiunii ciclurilor. Împotriva acestei păreri au luat poziție hotărîtă atît W. J. Verdenius cît și Th. Rosenmayer. Hesiod s-a mulțumit să analizeze rînduilele de viață contemporane lui în perspectiva trecutului, nu și a viitorului.

Contradicțiile gîndirii hesiodice le putem considera actualmente satisfăcător lămurite. Folosirea miturilor și a poveștilor străvechi, ilustrative pentru fluxul dispoziției sufletești a poetului, este astăzi prețuită după dimensiunile ei normale. Aparentele «abateri» de la convingerea fermă că în lume există progres, «pesimismul» hesiodic, reflex al laturilor negative

din viața cotidiană, au găsit în paginile scrise de Fr. Solmsen și H. Fränkel o interpretare optimă, greu de înlocuit de aici încolo.

În paginile de critică contemporană asupra lui Hesiod (cu excepția, într-o oarecare măsură a studiilor lui H. Fränkel) lipsește încă analiza contradicțiilor sociale în care s-a zbatut poetul, adîncirea cauzelor obiective care au provocat în conștiința sa o ciocnire de opinii atît de dramatică. Prea puține sînt considerațiile legate de vremea cînd a trăit Hesiod, de plasarea poetului în epoca în care a trăit. Hesiod și-a dat seama că de la sălbăticie și barbarie societatea omenească a parcurs un drum lung și anevoios. El s-a arătat intens preocupat de faptul că progresul înregistrat de omenire pe calea civilizației era însoțit de exploatarea omului de către om (*Erga*, v. 251), de apariția claselor, de simptomele tot mai accentuate ale acumulării de avere și de rolul deținut de clasa dominantă. Cum era și firesc, nu a putut găsi alte soluții decît în domeniul gîndirii etice. Principiile sale de viață au fost preluate de posteritate și șlefuite în mii de fațete. Credința hesiodică în valorificarea calităților omenești, în triumful binelui și al dreptății au inspirat cele mai frumoase pagini din literatura greacă, fie că au fost scrise de Solon, de Eschil sau de Platon, bunuri nepieritoare în patrimoniul culturii europene.

O NOUĂ TRADUCERE A OPERELOR LUI PHILON DIN ALEXANDRIA

DE

D. M. PIPPIDI

Despre locul Universității din Lyon în dezvoltarea studiilor clasice în Franța zilelor noastre se pot spune lucruri interesante, chiar și fără a întreprinde cercetări de arhivă. Simpla aducere aminte e de ajuns ca să evoce figurile citorva mari profesori din generația trecută, înlocuiți astăzi de urmași în stare să-și înscrie la rindul lor numele în analele erudiției franceze. Latinistul Philippe Fabia, eleniștii Ollier și Legrand, arheologii Dugas și Courby, mai presus de toți istoricul Maurice Holleaux, trecut spre sfârșitul vieții profesor de epigrafie și antichități grecești la Collège de France, au lăsat aci amintiri neșterse, au creat tradiții de muncă, și-au legat numele de opere care au statornicit faima Lyon-ului printre capitalele moderne ale studiilor de antichitate. Ecoul pașilor lor nu s-a stins încă sub porticele Facultății de litere și în urmă-le, de pe catedrele de ei ilustrate, răsună glasurile lui Jean Pouilloux, Georges Roux, Henri Metzger, Adrien Bruhl, Antoine Bon, Michel Rambaud, Marcel Leglay — eleniști și latiniști, arheologi și epigrafiști formați în școlile din Atena și Roma, ageri cercetători ai unor așezări atât de importante ca Tasos și Argos, Delfi și Xanthos, ai orașelor romane din Africa de Nord sau ai antichităților din Galia, toți adînci cunoscători ai textelor clasice, de al căror studiu adîncit nici nu concep că s-ar putea despărți activitatea lor de exploratori.

Numele pe care le-am înșirat (și am lăsat la o parte pe filologii de strictă observanță ca Jean Taillardat, autorul unei recente teze despre limba și stilul lui Aristofan, așa cum am lăsat la o parte numele unei întregi serii de tineri a căror activitate, mai puțin cunoscută, îndreptățește cele mai bune speranțe) explică, de altă parte, împrejurarea că în Lyon ființează instituții și se desfășoară activități pe care zadarnic le-ai căuta în locuri mai puțin privilegiate din acest punct de vedere: Institutul de epigrafie și antichități 'F. Courby' (singurul de acest fel în Franța), Biblioteca arheologică 'Salomon Reinach' (în realitate un adevărat centru de studii pentru istoria artei greco-romane), fără a mai vorbi de seriile de publicații patronate — potrivit cu caracterul lor — de Universitate, de Facultatea de litere, de unul sau altul din institutele amintite, ba chiar de organisme care, fără să aibă o legătură imediată cu învățămîntul, sprijină după puteri inițiativele menite să sporească faima științifică a străvechii capitale a Galiei.

Printre faptele de cultură puse la cale în anii din urmă și care, abia concepute, au și început a fi realizate cu o vigoare și o consecvență vrednice de laudă, se numără și proiectul

unei traduceri complete a operelor lui Philon din Alexandria, gînditorul evreu îmbibat de cultură greacă, unul din martorii cei mai interesați ai transformărilor spirituale petrecute în lumea veche către începutul erei noastre. O asemenea traducere lipsea pînă acum în Franța, și chiar dintre celelalte țări cu tradiții de cultură umanistă singure Germania și Statele Unite se puteau mindri cu un *opus magnum* ca acesta, a cărui ducere la bun sfîrșit a cerut în primul caz douăzeci de ani, în cel de-al doilea, nu mai puțin de douăzeci și trei. Mă refer, pentru Germania, la traducerea Cohn-Heinemann, publicată la Breslau între 1909–1929, iar pentru Statele Unite, la traducerea Colson-Whitaker-Marcus (din Loeb Classical Library), începută în 1929 și sfîrșită în 1953. Cu aceste exemple sub ochi, învățații lyonezi care și-au asumat conducerea întreprinderii — Roger Arnaldez, Jean Pouilloux și Claude Mondésert — au decis din capul locului să recurgă la o largă colaborare, s-au grăbit să distribuie sarcinile între specialiștii asociați la muncă, în sfîrșit, și mai ales, au știut veghea la respectarea termenelor și la păstrarea unității de prezentare a lucrării cu o strășnicie care n-a întîrziat să-și dea roadele. Începută în 1961, tipărirea celor 33 de tratate, cite numără opera gînditorului alexandrin, se găsește acum la al 15-lea volum (fiecare tratat se publică separat, în textul grec și în versiune franceză, după pilda autorilor editați de Asociația « Guillaume Budé »), iar cu trecerea timpului ritmul aparițiilor se accelerează într-un chip care lasă să se prevadă încheierea muncii comune pentru o dată destul de apropiată.

Cum s-a arătat în treacăt, fiecărui tratat al gînditorului i se închină un fascicul cuprinzînd un cuvînt înainte, textul original și o traducere însoțită de deslușiri lingvistice și istoric-filozofice. Textul adoptat e cel stabilit de Cohn-Wendland-Reiter în marea lor ediție critică publicată între 1896–1930. Lecțiunile diferite — împrumutate fie ediției mai vechi a lui Mangey, fie traducătorului englez al lui Philon, F. H. Colson — sînt semnalate în note, dar nu-s destul de numeroase pentru a se putea vorbi de un adevărat efort în această direcție. Silința de căpetenie a colaboratorilor s-a îndreptat asupra traducerii, care în cazul unui asemenea autor era departe de a fi ușoară. În această privință, rolul comitetului de coordonare a fost hotărîtor, unind în chip fericit competențele unui semitizant (Roger Arnaldez), elenist (Jean Pouilloux) și specialist al studiilor patristice (Claude Mondésert). Rezultatele sînt de pe acum vrednice de atenție și învederează foloasele muncii în colectiv, ori de cîte ori colaborarea e întemeiată pe o egală rîvnă și pe o pricepere indiscutabilă.

Am relevat înainte faptul că, din cele 33 de tratate philoniene, au apărut pînă astăzi 15. În ordinea istorică a textelor (nu a apariției lor în colecție), e vorba de următoarele lucrări:

1. *De opificio mundi*. Introducere, traducere și note de Roger Arnaldez (1961).
2. *Legum allegoriae I—III*. Introducere, traducere și note de Claude Mondésert (1962).
3. *De Cherubim*. Introducere, traducere și note de Jean Gorez (1963).
- 7—8. *De gigantibus. Quod deus sit immutabilis*. Introducere, traducere și note de A. Mosès (1963).
9. *De agricultura*. Introducere, traducere și note de Jean Pouilloux (1961).
10. *De plantatione*. Introducere, traducere și note de Jean Pouilloux (1963).
- 11—12. *De ebrietate. De sobrietate*. Introducere, traducere și note de Jean Gorez (1962).
13. *De confusione linguarum*. Introducere, traducere și note de J. G. Kahn (1963).
18. *De mutatione nominum*. Introducere, traducere și note de Roger Arnaldez (1964).
19. *De somniis I—II*. Introducere, traducere și note de P. Savinel (1962).
21. *De Josepho*. Introducere, traducere și note de J. Laporte (1964).
23. *De Decalogo*. Introducere, traducere și note de V. Nikiprowetzky (1965).
26. *De virtutibus*. Introducere și note de R. Arnaldez. Traducere de P. Delobre, M.-R. Servel, A.-M. Vérilhac (1962).

27. *De praemiis et poenis. De exsecrationibus*. Introducere, traducere și note de A. Beckaert (1961).

29. *De uita contemplatiua*. Introducere și note de F. Daumas. Traducere de P. Miquel (1963).

Primul volum din serie, îngrijit de Roger Arnaldez, se deschide cu un cuvânt înainte al celor trei directori, în care se anunță planul și modalitățile de realizare ale colecției, subliniindu-se totodată utilitatea și însemnătatea întreprinderii. « L'œuvre de Philon — citim în acest avertisment — non seulement par ses dimensions — environ deux mille pages de grec — mais surtout par son contenu et sa richesse, apparaît de plus en plus comme étant d'une importance capitale: d'une façon générale pour l'histoire de la culture et de l'humanisme, mais encore plus pour l'histoire des idées religieuses et du judaïsme de la Diaspora, pour l'histoire de la tradition littéraire alexandrine et de la philosophie grecque, pour l'histoire de l'ancien christianisme et des œuvres théologiques et exégétiques des principaux Pères de l'Église, latins aussi bien que grecs. Ajoutons que les historiens eux-mêmes ne perdront rien à prendre une connaissance directe de ce personnage qui résume en lui des courants si divers et représente de façon si originale bien des aspects de son époque ».

Însemnătatea gândirii lui Philon în dezvoltarea filozofiei antice e expusă, de altă parte, într-o « introducere generală » semnată Arnaldez, care e o adevărată monografie închinată scriitorului alexandrin și în care, împreună cu raporturile ideilor religioase, morale și filozofice ale lui Philon cu iudaismul, se analizează cu ascuțime ceea ce autorul numește « formația » gânditorului, adeziunea lui la învățătura uneia sau alteia din școlile de filozofie greacă, și în primul rând înfrunzirea exercitată asupra doctrinei philoniene de Portic și de Academie.

INTORNO A UN CORPUS DELLE STELE FUNERARIE DI BISANZIO

DI

G. BORDENACHE e D. M. PIPPIDI

Quale monumento funerario diffusissimo in tutto il mondo antico — addirittura «endemico», come suggerisce il Mansuelli — le stele costituiscono la più ricca documentazione dell'arte funeraria greca, romana e tardo-romana ma, nello stesso tempo, la categoria di monumenti più difficilmente classificabile per l'eccezionale numero, la dispersione su aree immense e la varietà della decorazione.

Infatti, qualora si escludano i poderosi studi (Conze, Diepolder, Möbius) dedicati alle stele attiche che per il loro alto valore artistico e poetico hanno polarizzato l'attenzione degli studiosi, nessun lavoro era stato dedicato, fino a pochi anni fa, a questa importante serie di documenti fuori dell'Attica e invano si erano attese sillogi promesse su alcuni temi più diffusi, come ad esempio quella sul banchetto funebre, annunciata a suo tempo dallo Pfuhl.

In questi ultimi anni però i due preziosi volumi del Frazer-Rönne (*Boeotian and West Greek Tombstones*, Lund, 1957) e del Braemer (*Les stèles à personnages de Bordeaux*, Paris, 1959) iniziando la pubblicazione sistematica di stele funerarie di determinati ambiti geografici hanno messo fine al lungo periodo d'indifferenza verso le stele non attiche; e ad essi si aggiunge il presente volume dedicato alle stele di Bisanzio¹, centro di produzione di un'importanza tutta particolare per i paesi dell'Europa orientale che a Bisanzio sono stati strettamente legati.

Il volume è diviso in due parti ben distinte; la prima, dovuta a Nezhir Firatli, con lo studio tettonico e tipologico delle stele, la seconda, opera di Louis Robert, con l'edizione e l'indice commentato degli epitaffi.

Un catalogo di oltre 200 stele provenienti dalle necropoli di Bisanzio — entro e fuori le mura della città antica — o dal suo territorio, raggruppate tipologicamente e disposte, in ogni gruppo, in ordine cronologico, sta alla base dello studio del Firatli. È giustamente annessa alle stele una caratteristica serie di sarcofagi per deposizioni multiple, decorati da rilievi in forma di stele (una per ogni morto depresso) già nota da un articolo di A. M. Mansell (*Untersuchungen über einen Sarkophag aus dem Arsenal von Istanbul und über eine Istanbuler*

¹ *Les stèles funéraires de Byzance gréco-romaine*, par Nezhir Firatli. Avec l'édition et l'index commenté par Louis Robert (Bibliothèque Archéologique et Historique de l'Institut Français d'Archéologie d'Istanbul, XV). Paris, Librairie Adrien Maisonneuve, 1964. 191 pp. e 75 tavole.

Sarkophagsgruppe, Belleten, 1957). Dobbiamo premettere che è il primo tentativo di classificazione tipologica e cronologica di un materiale scadente, di serie, che ripete gli stessi motivi per molti secoli (IV sec. prima dell'e.n. — IV sec. e.n.). Bellissime tavole completano la succinta descrizione di ogni stele, permettendo la conoscenza, che direi diretta, d'ogni pezzo.

Dopo un primo, breve capitolo sui luoghi di ritrovamento e sulla grande necropoli di Bisanzio, l'A. inizia lo studio delle stele (cap. II) con l'esame del materiale — quasi esclusivamente marmo del Proconneso — e della forma — con o senza frontone, semplice o con elementi architettonici, con nicchie centrate, a uno o, rarissimamente, a più registri; una speciale attenzione è data alla disposizione dell'iscrizione.

Il cap. III, dedicato alla tipologia, è ovviamente il più importante: in esso vengono esaminati i vari temi, a cominciare da quello del banchetto funebre che è il più diffuso (ben 100 esemplari), a finire dalle scene d'addio o dalle semplici immagini del defunto o della defunta, in piedi o sedute, ispirate a tipi statuari ben noti. Si tratta dunque, come osserva laconicamente l'A. (p. 8), di una derivazione dall'arte funeraria attica, dal punto di vista tipologico e contenutistico. Questa affermazione però avrebbe dovuto essere sostenuta e puntualizzata nella descrizione delle stele da un'attenta identificazione di tipi, simboli, attributi: cosa invece che l'A. non fa, dando descrizioni distaccate ed astratte, presentando meccanicamente i tipi, come ad esempio gli schiavetti rappresentati sempre presso il morto « un petit serviteur, com'egli dice, le bras droit repliés sur la taille, la main gauche levée vers la tête, semble attendre un ordre » (cfr. p. 96, 131, 133, 136, 183 ecc.), mentre sarebbe stato più giusto e certo più suggestivo dire che il piccolo schiavo, pure a proporzioni ridotte, è rappresentato nell'attitudine di mestizia creata dall'arte attica.

La popolarità — qui come altrove — della scena del banchetto funebre, induce l'A. a tracciare un breve schizzo storico di tale motivo: derivato dall'Oriente e introdotto nella tematica funeraria greca già dall'epoca arcaica (stele di Thasos), limitato, nell'arcaismo, soltanto a personaggi maschili, esso si diffonde rapidamente in tutto il mondo antico, dalla Siria alla Britannia. Stupisce però che in questa rapida divagazione topografica l'A. abbia ommesso proprio l'Etruria che, specialmente nelle pitture delle tombe di Tarquinia, ci offre la più ricca esemplificazione di banchetti funebri in epoca arcaica e subarcaica con giacenti sulla kline (coppia di sposi), mensa, schiavi, grandi crateri di vino e persino animali domestici; tali banchetti provano largamente che già dall'epoca arcaica le donne non sono assenti da tale scena.

Studiando questo motivo nelle stele di Bisanzio, il Firatli ne classifica le varianti — con o senza figura femminile seduta ai piedi della kline, con o senza schiavi, con o senza *mensa tripes* — e mette in evidenza alcune particolarità quali l'étagère sullo sfondo della stele, in alto, con tutta una serie di accessori (cestino da lavoro, flaconi, pettine, specchio per donne; volumi e necessario per scrivere, per uomini) e il motivo, senz'altro dominante, del morto sulla kline che solleva con la destra una corona stilizzata, ridotta cioè a un pesante anello, senza indicazione calligrafica delle foglie. Secondo l'A. la diffusione di questo motivo si può seguire sulla costa occidentale del Mar Nero sino a Odessos (Varna). È strano però che gli sia sfuggito il ricco materiale della Romania, in parte edito, e, ancora più a nord, di Chersonneso e Olbia, tanto più che già nel 1959 L. Robert (Rev. Phil. N.S., XXXIII, p. 167, n. 6) aveva attirato l'attenzione su questo fenomeno di migrazione iconografica. Anche se è logico ammettere che Bisanzio, quale importante centro di produzione, sia stata l'epicentro di un determinato motivo, non possiamo affermare con l'A. che « Byzantion constituait un centre pour la représentation des banquets funéraires, dans une zone allant du nord de la Marmara à la Mer Noire occidentale jusqu'à Odessos (p. 36) »; perché è fuor di dubbio che Odessos sia stata essa stessa un fiorente centro di produzione, certo più importante di Byzantion, con caratteristiche proprie per quanto riguarda la qualità del marmo, la forma e le proporzioni delle stele, la ricca decorazione, e,

soprattutto, quella profonda penetrazione tracia nell'onomastica e nel repertorio figurato che a Bisanzio non si manifesta. Infatti nonostante le sorprendenti affermazioni del Firatli sul carattere tracio di Bisanzio (« Byzantion était essentiellement une ville thrace » p. 26; « B. était en réalité une ville thrace » p. 45) è facile constatare che rarissimi sono i rapporti col mondo tracio nel repertorio figurato delle sue stele: il Firatli annovera solo quattro rilievi con cavalieri, dei quali però tre sono comuni rappresentazioni di tradizione greca del morto eroizzato a cavallo e solo uno — e per di più anepigrafico — rientra nel noto schema del cavaliere trace. Egualmente scarso il numero di nomi traci che appaiono nelle iscrizioni.

Lo studio del Firatli continua con l'attenta disamina (cap. IV) degli accessori rappresentati nelle stele, dai mobili agli utensili e ai simboli funerari — protome equina, farfalla, grappolo d'uva, colomba, corona, mani rovescie, alberi e altari funerari. Ma avremmo preferito, per quanto riguarda il simbolismo funerario, che l'A. ne parlasse nella descrizione d'ogni stele con la dovuta chiarezza, piuttosto che nel secco elenco dei vari simboli, strappati dal rispettivo complesso figurativo.

Al problema cronologico delle stele di Bisanzio che si possono datare tra la fine del IV sec. prima dell'e.n. e il IV sec. e.n., con una netta maggioranza in epoca ellenistica, l'A. dedica solo una mezza pagina (p. 44) alla fine dello stesso capitolo; fatto tanto più sorprendente in quanto il problema cronologico di prodotti di serie — che non si ordinavano espressamente ma si compravano già pronti nelle varie botteghe di marmorari, per di più giunti nelle varie collezioni per scavi non organizzati — è di difficile, spesso impossibile soluzione. Il Firatli mette l'accento su alcuni elementi esterni di scarsa e anche discutibile importanza, quale il decreto di Demetrio Falereo, andato in vigore nel 317, che ha messo fine alle stele di lusso (solo tre esemplari a Bisanzio, nr. 117, 161, 164); la forma delle stele corrispondente alla facciata laterale di un tempio, nonché certi dettagli della decorazione quale la già citata *étagère* sullo sfondo, carica di oggetti diversi, in uso solo nel II e I sec. prima dell'e.n.; alcune monete (di Alessandro Severo e Gordiano III) trovate nei sarcofagi ornati da rilievi in forma di stele; la forma dei mobili, come ad es. la *kline* ad alta spalliera ricurva che appare esclusivamente in età imperiale. Egli omette — forse perché ne parla il Robert nella seconda parte? — proprio i dati epigrafici che anche se, spesso, non permettono estreme precisazioni cronologiche, offrono tuttavia una data meno approssimativa di quella basata sulle forme tipologiche e stilistiche, sempre incerte e malfide nei prodotti dell'industria artistica, cristallizzata in formulari di bottega. A questa categoria appartengono infatti le stele di Bisanzio, sebbene l'A. non ne tenti neppure una valutazione critica: ripetendo per circa sette secoli gli stessi schemi compositivi esse costituiscono una produzione di serie, non solo ben lontana dal livello artistico delle stele attiche ma da quello di altri centri « provinciali » del mondo greco come ad esempio quello già ricordato di Odessos. Il che non toglie nulla al loro valore documentario per lo studio dell'industria artistica nella città destinata ad essere la capitale dell'impero d'Oriente, strettamente legata ai centri urbani dell'Europa Orientale e specialmente del Ponto Sinistro.

Com'è stato già osservato nelle pagine precedenti, il lavoro da noi preso in esame è il frutto d'una collaborazione tra due studiosi: la descrizione e l'esegesi dei rilievi si devono a Nezhir Firatli, mentre l'edizione e la traduzione delle iscrizioni sono opera di L. Robert il quale, con la sua ben nota passione per il lavoro spinto alla perfezione e con l'assoluta padronanza dell'onomastica antica ottenuta in più decenni d'instancabile ricerca in un dominio arido quant'altro mai, si è impegnato a comporre un « indice commentato » dei nomi propri incisi sulle stele funerarie (p. 131—189).

Questa parte del volume comincia con una serie di considerazioni di carattere generale sul materiale epigrafico studiato, che riguardano, tra l'altro, la data dei documenti editi, le caratteristiche dell'onomastica di Bisanzio, specialmente in rapporto con quella delle colonie megaresi (senza prescindere dai suoi legami con l'onomastica tracica) e, per finire, alcune osservazioni su particolarità fonetiche e morfologiche del dialetto locale. Segue l'indice propriamente detto, nel quale tutti i nomi e i patronimici degli epitaffi sono commentati più o meno ampiamente, a seconda della loro importanza. Come osserva l'A., non si tratta d'una prosopografia generale della città, nel senso di mettere in rilievo anche nomi di Bizantini che appaiono in iscrizioni di altre località; in cambio la diffusione di ogni nome citato negli epitaffi è seguita in regioni a volte assai lontane — fatto che conferisce all'indice un valore tutto particolare non solo per la storia di Bisanzio ma anche per quella di altre colonie megaresi della Propontide e del Mar Nero.

Per quanto riguarda la classificazione cronologica delle stele in base alle iscrizioni l'editore si mostra d'una prudente riserva limitandosi a dividerle, per i caratteri paleografici, in due grandi categorie: « haute époque hellénistique » (fine del IV e tutto il III secolo prima dell'e.n.) e « basse époque hellénistique » (che comprende i sec. II—I prima dell'e.n. con prolungamento nel I sec. dell'e.n., i cui caratteri difficilmente si distinguono da quelli dell'ultimo secolo dell'era pagana). A queste si aggiungono naturalmente monumenti d'età imperiale romana più facilmente databili in base a criteri diversi, legati a volte all'onomastica, a volte alla paleografia.

Di un'importanza tutta particolare però sono le informazioni storiche che l'A., con inimitabile maestria, sa dedurre dall'esame del materiale onomastico. Tali informazioni riguardano la struttura demografica della città, le sue istituzioni religiose, persino i limiti del suo territorio rurale tracciati con prudenza in base alla maggiore o minore frequenza dei nomi attestati con certezza nella città. Nello stesso ordine di idee si può situare la discussione se Bisanzio debba essere considerata o no una città tracica, come sostiene Nezhir Firatli in più passaggi del suo libro, con argomenti la cui scarsa attendibilità è stata già rilevata nella prima parte di questa cronaca. In tale importante problema la posizione di Louis Robert si distingue radicalmente da quella del suo collaboratore cui lo studioso francese oppone — oltre alla mancanza di culti specificamente traci come quello del dio-cavaliere — il carattere fondamentalmente greco delle istituzioni religiose e dell'onomastica bizantina. « Certes — egli nota in quest'ordine di idee — cet état n'excluait pas toute pénétration pacifique thrace dans la cité du Bosphore. Des Thraces ont pu être accueillis sur le territoire et recevoir le droit de cité à titre individuel. Il a pu y avoir des alliances matrimoniales, comme il y en a toujours aux confins et spécialement avec les familles des dynastes avec qui l'on avait à établir des conventions. Ce ne furent apparemment que des cas isolés, bien incapables de transformer Byzance en une « ville thrace » (p. 133).

La discussione che abbiamo messo in rilievo ci offre l'occasione di rilevare alcuni tentativi recenti per accreditare l'ipotesi che all'inizio dell'era nostra Tomis avrebbe cessato di essere una città greca per divenire una città geto-greca, quale conseguenza di un'intensa penetrazione di elementi autoctoni nella città milesia. Tale tesi, sostenuta per la prima volta da S. Lambrino in uno studio intitolato: *Tomis, cité gréco-gète chez Ovide* (pubbl. nel volume *Ovidiana*, Parigi, 1958, p. 379—390) ripresa in seguito da E. Lozovan in una serie di articoli per noi inaccessibili, riviene come un'eco attenuata presso Iorgu Stoian (*Tomitana*, Bucureşti, 1962, p. 32) che si limita a parlare d'una « gettizzazione » di Tomi nel periodo successivo all'occupazione della città da parte di Burebista. In realtà i sostenitori di questa tesi temeraria non avrebbero dovuto dimenticare che i documenti locali non dicono nulla d'una simile trasformazione e che la testimonianza di Ovidio è tendenziosa. D'altra parte da dati di fatto constatati più

tardi a Olbia o in alcune città del Regno Bosforano non si possono dedurre conclusioni valide per le città della Dobrugia, il cui sviluppo storico presenta tratti ben diversi da quelli delle colonie della costa settentrionale del Mar Nero e della costa tracica. Senza indugiare ulteriormente sulle tesi citate, ci limitiamo ad affermare che, se per la situazione demografica di Tomi all'inizio dell'e.n. non si possono emettere ipotesi ben fondate per mancanza di esplicite testimonianze, la pretesa trasformazione delle istituzioni in seguito al contatto con i Geti è totalmente contraddetta dalle fonti epigrafiche e letterarie del I secolo e di quelli successivi.

Il carattere fondamentalmente greco della popolazione di Bisanzio — sino all'epoca imperiale, particolarmente favorevole alla mescolanza di razze e di religioni — è provato innanzi tutto, come a Tomis e, forse in maggior misura che a Tomis, dall'onomastica, qual'essa si riflette nella lunga serie di stele pubblicate nel presente lavoro. Questo non significa, ben inteso, che i nomi traci siano totalmente assenti dai documenti locali. Sarebbe proprio impossibile, qualora si consideri che la città era letteralmente circondata da tribù tracicche libere, qualora si consideri, specialmente, che nel suo territorio asiatico — nella sua *χώρα* bitinia — viveva da tempi antichissimi quella categoria di contadini dipendenti denominati nei documenti ellenistici *λαοί*, con i quali i bizantini avevano rapporti obbligatori. In queste condizioni, nota L. Robert, « on constate la présence sur les stèles de Byzance d'un certain nombre de noms thraces. Ils attrent l'attention et ils introduisent un élément que l'on chercherait en vain dans bien d'autres villes. Ils attestent le contact avec la Thrace, soit par l'introduction d'éléments thraces soit par la mode due elle aussi aux contacts ». Per aggiungere immediatamente « si intéressants que soient ces noms, leur proportion reste très faible dans l'ensemble de l'onomastique de Byzance; ce n'est pas une invasion transformant cette ville en « réalité thrace » (p. 134).

Per quanto riguarda il repertorio onomastico, ho già sottolineato il fatto che a ogni nome viene consacrata dall'A. una nota più o meno lunga in rapporto alla sua novità e al suo grado di diffusione. Paragrafi di poche righe si alternano a studi di più pagine nei quali, oltre l'aspetto linguistico del problema, si indaga la frequenza del nome nelle iscrizioni di Bisanzio e altrove, come anche vari problemi di ordine storico intorno alle località ove è attestato. Specialmente in questi casi si può ammirare la maestria dell'A. che ci offre con generosità documenti inediti e nuove letture di testi noti trasmessi in modo imperfetto, penetranti giudizi su istituzioni religiose e civili, preziose osservazioni di metodo.

Il tentativo di segnalare almeno alcune di queste piccole monografie, ci mette di fronte alla difficoltà della scelta. Ma anche con questo rischio, teniamo a rilevare l'interesse tutto particolare delle pagine dedicate al nome Ἀννὴ che, dopo averci condotto in tutto il mondo antico alla ricerca delle sue forme variate, ci mettono di fronte all'evidente conclusione « que le nom si simple *Anna*, venu du langage enfantin et d'un terme de parenté « grand maman », a une source indépendante en cinq domaines linguistiques différents: latin, illyrien, grec, hébreu, langues de l'Asie Mineure » (p. 141). Un modello di analisi delle circostanze che decidono la circolazione di un nome in una data epoca e in un dato ambiente, ci viene offerto dall'articolo Εὐταξία (p. 160—162). Egualmente l'articolo Μοῦσα non si limita a spiegare il nome ma — partendo dal fatto che la defunta aveva la qualità di *ἱατρίνη* — comprende uno studio approfondito sulle donne-medico nel mondo greco, dai tempi più remoti alla fine dell'antichità (p. 175—178). Ma il migliore esempio della capacità di L. Robert a sollevarsi dal particolare al generale per ricondurci, arricchiti e riconoscenti — dopo un excursus sorprendente per vivacità ed erudizione — al dettaglio che ha provocato la digressione, ci è offerto dal paragrafo Ἐκατοδώρας nel quale, dopo aver stabilito con sicurezza la forma del nome sulla pietra e aver identificato il defunto nella persona di un alto magistrato bizantino, ci offre tutta una serie di informazioni sull'interpretazione di più simboli funerari incisi sul rilievo, sul culto della dea Bendis e del suo padro Deloptes, su Artemis adorata in Macedonia, su Hermes come dio del

ginnasio, sulla festa Bosporica e sul santuario di Kabyle detto Phosphorion. Questa enumerazione può dare un'idea della densità delle pagine cui ci riferiamo pur senza esprimerne integralmente la ricchezza.

Per il lettore romeno vorrei segnalare, prima di concludere, quei passaggi dell'indice commentato ove si cita e si discute materiale epigrafico o scultoreo scoperto nelle città dobrogene o conservato nei nostri musei.

A p. 159, a proposito d'una stele funeraria del MNA, Inv. L 1423 riprodotta da I. Stoian in *Tomitana* (p. 203) sono da ritenere le seguenti osservazioni: « L'éditeur l'a publié parmi les monuments de Tomis, mais, à vrai dire, sans aucun argument: « de proveniență necunoscută, dar foarte probabil tomitan ». On y lit ces trois noms, les 'patronymes', étant gravés sur la ligne 2: Τερτία Θαλλίωνος, Ἀντίγονος Βυζαντίων, Θαλλίων Βυζαντίων. Antigonos et Thallion avaient pour 'père', le peuple de Byzance; ils étaient des esclaves publics de cette cité. Comment ils auraient pu, en cette qualité, habiter non à Byzance, mais à Tomis, et s'y faire élever un monument funéraire avec cette nomenclature, cela m'échappe. Comme, d'autre part, cette stèle de Bucarest est 'd'origine ancienne' et qu'il n'y a aucune raison de vouloir en chercher l'origine à Tomis, il me paraît évident qu'elle a été portée en Roumanie depuis Constantinople ».

P. 160: riguardo alla provenienza del decreto onorario dell'architetto Epicrates, figlio di Nicoboulos, conservato nel monastero di Dragomirna, si dà la seguente indicazione: « un Ἐπιγράτης Νικοβούλου Βυζάντιος, architecte, fut engagé par une ville du Pont Euxin qui était très probablement Istros » (lo stesso problema vedi anche oltre p. 460).

P. 164: per quanto riguarda il nome Ἡράκλων si afferma che è diffuso nelle città ioniche del Mar Nero e si danno esempi di Odessos; si potrebbe aggiungere che tale nome non manca neppure a Istros, ove appare in più testi di epoca imperiale, a cominciare dal famoso albo della gerousia del 138 (SEG, I, 330, col. I, r. 45; *Histria*, I, p. 546, no. 22; *Dacia*, N.S., IV, 1960, p. 274, r. 5, ecc.).

P. 180: nella discussione sul nome Νήδυμος si cita l'opinione di I. I. Russu, secondo la quale potrebbe essere « orientale-semitico » (AISC, V, 1945, p. 290), ma si dimostra che si tratta d'un nome greco, derivato da un epiteto omerico.

P. 184: relativamente a un passaggio corrotto del decreto di un sacerdote degli dei di Samotraccia (*Dacia*, N.S., V, 1961, p. 308, r. 11) si suggerisce che potrebbe trattarsi del genitivo del patronimico Στρούθειον: la lezione è tentante, ma dev'essere verificata sulla pietra.

P. 187: la stele di un Φαίκων Ἀρτεμιδώρου Καλλατιανός, morto a Bisanzio viene ad aggiungersi all'epitaffio collettivo pubblicato in *Dacia*, N.S., IV, 1960, p. 496 per confermare l'uso di questo nome, raro nella colonia dobrogiana.

P. 188: il nome Φιλῆνος attestato a Bisanzio, si ritrova a Callatis nel decreto di un θίασος del I sec. e.n. che ci proponiamo di pubblicare al più presto, e a *Histria* in una dedica frammentaria di epoca ellenistica (SCIV, V, 1954, p. 96, no 12).

DISCUȚII CU PRIVIRE LA TEZAURUL DE LA PANAGHIURIȘTE

DE

PETRE ALEXANDRESCU

Tezaurul de nouă vase de aur descoperit în 1949 la Panaghiuriște și publicat de D. Țoncev, *Der Goldschatz von Panagjurishte*, în *Neue Denkmäler antiker Toreutik* (Monumenta Archaeologica IV) Praga, 1956, a trezit un mare interes în lumea științifică internațională. Un număr considerabil de studii au apărut în ultimul timp, completînd rezultatele la care ajunsese primul editor. Mi se pare util ca, înainte de a prezenta ultima din aceste contribuții, să arăt pe scurt în ce stadiu se află cercetările cu privire la acest tezaur, a cărui valoare istorică este considerabilă pentru întreg spațiul balcanic.

În primul rînd problema datării. D. Țoncev, pornind de la unele observații stilistice și antiquarice, precum și de la studiul grafiei inscripțiilor, l-a datat în a doua jumătate a secolului al IV-lea î.e.n., în acord cu Charles Picard (*Revue Archéologique*, 1950, p. 154—156; 1954, p. 91—94), cit și cu Erika Simon (*Antike Kunst*, 3, 1960, p. 3 urm.). Dar I. Venedikov într-un articol din *Acta Archaeologica*, 6, 1958, p. 67 urm., și în volumul său *Le trésor de Panagurichté*, Sofia, 1961, precum și P. Amandry (*Antike Kunst*, 2, 1959, p. 54 urm.), urmați de Georges Roux (*ibidem*, 7, 1964, p. 30 urm.), înclină pentru începutul secolului al III-lea î.e.n. Datarea mai strînsă a tezaurului nu poate fi încă făcută deoarece stilul decorului nu a fost supus unui studiu comparativ (descoperirea superbului crater de bronz de la Derveni, Macedonia grecească, a cărui datare spre sfîrșitul secolului al IV-lea este asigurată, constituie un punct de reper important în ajutorul arheologilor; cf. BCH, 1963, p. 802, pl. XV—XX). Deși nu s-a stabilit o unanimitate de vederi asupra precizării datării înăuntrul perioadei care cuprinde a doua jumătate a secolului al IV-lea și începutul secolului următor, se poate totuși afirma că ipoteza formulată de H. Hofmann (*AJA*, 1957, p. 391—392, și *Römische Mitteilungen*, 1958, p. 121 urm.), potrivit căreia întregul tezaur, cu excepția phialei *mesomphalos*, ar data din epoca imperială romană (secolul IV-lea e.n.), pe baza unor analogii cu tezaurul de la Concești, a fost definitiv eliminată.

Mai puțin precise sînt părerile cu privire la centrul toreutic unde au fost lucrate vasele tezaurului. Pînă acum cea mai convingătoare formulare este aceea a lui P. Amandry care le atribuie unui atelier de la periferia lumii elene, în contact cu arta persană, « nu departe de locul unde a fost descoperit », poate chiar în Tracia (E. Simon). Unele rezultate au fost obținute și prin cercetarea siglelor reprezentînd semne de greutate. De pildă, I. Venedikov presupune că aceste sigle făceau parte din sistemul ponderal de la Lampsakos, colonia greacă de pe coasta asiatică a Hellespontului. Herbert Cahn (*Antike Kunst*, 3, 1960, p. 27 urm.) susține că unele

dintre vase purtau sigla de greutate după sistemul ponderal persan, altele după cel atenian; sigla de pe cana III ar corespunde însă sistemului ponderal din Thasos, indicînd eventual atelierul unde acest vas a fost lucrat, poate chiar întregul tezaur. Din această enumerare de păreri reținem că, la ora actuală, prima ipoteză formulată de D. Țonev și susținută de Ch. Picard, a provenienței atice a tezaurului de la Panaghiuriște, a fost abandonată, majoritatea cercetătorilor înclinînd către raportarea lui la unul din centrele toreutice situate la periferia lumii elene, în contact cu civilizațiile persană și tracă.

Studii interesante au fost închinată și formelor vaselor. În cadrul unui examen amplu al totuiciei achemenide, P. Amandry se oprește și asupra amforei din tezaurul de la Panaghiuriște. Concluzia sa este că forma acestei amfore-rhyton este caracteristic persană, înscrind-se într-o lungă evoluție, din care face parte, cu mai bine de un secol mai devreme, și cealaltă amforă-rhyton, autentic persană, descoperită în necropola de la Duvanli. Tezaurul de la Panaghiuriște se compune deci din 8 rhyta (3 căni, 1 amforă și 4 vase terminate în cap de animal) și 1 phială. Astfel, din punct de vedere funcțional, cele 9 vase constituie un ansamblu unitar, deoarece rhytonul și phiala erau în antichitate vase complimentare de caracter sacru. Întregul tezaur constituie deci o unitate funcțională cu caracter ritual. Această constatare este importantă, deoarece, pînă în prezent nu s-a întreprins un studiu al pieselor în vederea stabilirii unității lor stilistice, operație necesară mai ales pentru phială, pe care H. Hofmann o consideră străină de restul pieselor.

Dacă din punct de vedere funcțional (și parțial stilistic, pentru cele 8 vase-rhyta) tezaurul constituie un ansamblu de cult, se poate oare stabili divinitatea în cultul căreia a fost utilizat? Personajele divine care apar figurate pot reprezenta un temei pentru identificarea acestei divinități? Acesta este unul din aspectele cele mai importante, dar și cele mai obscure, ale problemelor ridicate de descoperirea de la Panaghiuriște. Aici se încadrează și contribuția pe care un recent articol al lui George Roux, publicat în *Antike Kunst*, 7, 1964, p. 30 urm., o aduce în discuție. Acest articol este în parte o luare de poziție față de studiul apărut într-un număr anterior al aceleiași reviste, scris de Erika Simon (*ibidem*, 3, 1960, p. 3 urm.). Cercetătoarea germană pornea de la ideea că vasul principal al tezaurului ar fi phiala, pe care sînt reprezentate rinduri concentrice de capete de negri, ca pe phiala zeiței Nemesis de pe statuia de la Rhamnous. Întregul tezaur ar fi aparținut acestei temute divinități a destinului. E. Simon încerca apoi să integreze scenele figurate pe vasele de la Panaghiuriște fie ciclurilor mitologice în care apare Nemesis, fie viziunii pe care lumea din vremea lui Alexandru cel Mare o avea despre panteonul grecesc. Scena care opune cele mai mari dificultăți de interpretare este însă aceea de pe amforă-rhyton, unde, spre deosebire de majoritatea celorlalte vase, personajele nu poartă gravate numele lor. Această scenă, cu caracterul unei frize continui, este cea mai amplă (cuprinde 8 personaje). E. Simon, abătîndu-se de la împărțirea pe grupuri de personaje propusă de D. Țonev, o interpretează drept atacul celor șapte frați împotriva Tebei. Nu este locul de a expune aici motivele acestei interpretări. Adăugăm numai că ea nu corespunde diverselor detalii figurate. Georges Roux revine la împărțirea pe grupuri a primului editor. Observațiile lui principale sînt următoarele: 1) scena se desfășoară într-o regiune stîncoasă, în fața unui edificiu care pare să fie un templu, și după efectuarea unui sacrificiu; 2) ea opune doi tineri, dintre care unul e escortat de un singur personaj, celălalt de patru. Primul, în îmbrăcăminte de călătorie, descoperă în ficalul victimei prevestirea unei nenorociri; celălalt, înarmat cu o sabie grecească, ațîță împotriva primului, și el înarmat la fel, un grup de oameni care poartă cuțite. După Georges Roux, scena de pe amforă-rhyton reprezintă moartea lui Neoptolemos, fiul lui Achille, în templul de la Delphi, de mîna răzbunătoare a lui Oreste. Dacă această nouă interpretare este, așa cum pare, cea corectă, atunci studiul atribuirii vaselor sacre de la Panaghiuriște cîștigă o fermă și importantă bază de plecare.

CONGRESUL ASOCIAȚIEI „G. BUDÉ” DIN AIX-EN-PROVENCE (aprilie 1963)

DE

D. M. PIPPIDI

Clasiciștii din întreaga lume cunosc și prețuiesc edițiile de autori latini și greci publicate de Asociația « Guillaume Budé », cu teascurile societății de editură « Les Belles Lettres », în colecția zisă « des Universités de France ». Mai puțini sint cei care urmăresc și celelalte forme de manifestare ale acestei venerabile întovăririi de oameni de carte, de la *Buletinul* conceput ca o revistă trimestrială de cultură generală, prin bine-intitulatele *Lettres d'Humanité*, periodic al cărui nume proclamă limpede țelurile în slujba cărora e pus, pînă la excursiile colective în Grecia și Italia, ori la congresele organizate într-un oraș sau altul al Franței galo-romane, cu participarea unui număr întotdeauna impresionant de membri și a citorva oaspeți aleși de peste hotare.

Asemenea congrese, ca să vorbim numai de cea mai spectaculoasă din aceste forme de activitate, au avut loc în 1953 la Tours-Poitiers, în 1958 la Lyon, iar în 1963 la Aix-en-Provence, lucrările fiecăruia desfășurîndu-se potrivit unui plan dinainte cunoscut, în jurul unor teme alese cu grijă. Dacă la Tours-Poitiers rapoarte și comunicări s-au centrat în jurul lui Platon și al platonismului, la Lyon atenția generală s-a îndreptat spre Aristotel și moștenirea lui spirituală, pentru ca la Aix (poate din pricina marelui număr de participanți, a căror conlucrare ar fi fost cu neputință într-o singură secție, axată pe o singură temă) dezbaterile să se organizeze în patru secții paralele, avînd preocupări diferite dar deopotrivă importante:

a. stoicismul și influența lui asupra gîndirii filozofice și a vieții morale, din sec. al IV-lea î.e.n. pînă în pragul epocii moderne;

b. Provența greco-romană și rolul ei de intermediar între Răsăritul mediteranean și Occidentul celto-iberic;

c. teatrul în Grecia, la Roma și în Franța (pînă în zilele noastre);

d. istoricii greci și latini ziși « minori » (în general mai puțin studiați, dar a căror valoare documentară compensează lipsa lor de calități artistice sau de pătrundere filozofică).

În fiecare din aceste secții, de altă parte, subsecții speciale au luat în cercetare aspecte particulare ale problemelor generale, împingînd poate prea departe grija de amănunt, dar asigurînd răgazul necesar pentru ascultarea tuturor rapoartelor și comunicărilor. S-au creat astfel « comisii » anume pentru stoicismul grec și pentru cel latin (ba și pentru stoicismul medieval și modern), pentru comedia greacă și pentru comedia latină, pentru arheologia antică și pentru

arheologia paleocreștină a Provenței, fără să mai vorbim de comisia de limbă și literatură provençală, ori de comisia « tinerilor », cu un foarte interesant program, din care n-au lipsit rapoarte despre stadiul actual al studiilor umanistice în Franța și aiurea, ori despre umanismul cutărui mare scriitor, de la Homer pînă la Saint-John Perse.

Oricit de sumară, această înșirare e suficientă pentru a da o idee despre mulțimea și varietatea problemelor discutate la Congresul din Aix; ea explică, de altă parte, interesul cu care fără îndoială vor fi primite *Actele* lui ¹, publicate cu o lăudabilă grabă și în excelențele condiții tehnice cu care ne-a deprins editura « Les Belles Lettres », de secretarul general al Congresului, profesorul Jean Beaujeu. Precedate de o « Cronică a Congresului » și de textele alocuțiunilor rostite în ședințele de deschidere (din numărul cărora nu lipsesc « salutarile » trimise de Academia Franceză prin reprezentanții ei în această împrejurare: Marcel Pagnol și Jean Guilton, nici admirabila conferință inaugurală a decanului Facultății de Litere din Aix, Bernard Guyon, intitulată: *Sartre et le mythe d'Oreste*), ni se oferă, în acest frumos volum, rapoartele și comunicările întocmite de specialiști aleși cu grijă dintre membrii cu vază ai Asociației, iar în al doilea rînd, în rezumat sau în textul lor integral, intervențiile prilejuite de citirea rapoartelor în secții.

E ușor de înțeles că în această rapidă prezentare nu poate fi vorba să înșir în totalitatea lor rapoartele, comunicările și intervențiile reproduse în acte, și cu atît mai puțin să le analizez. Mă voi mulțumi să semnalez, la întîmplare, cîteva contribuții a căror valoare le recomandă în chip deosebit, sau care prin noutatea temei se impun atenției cititorului. Am pomenit înainte frumoasa conferință de deschidere a lui Bernard Guyon; de o luare aminte egală se învrednicește expunerea clară și densă a lui Michel Lejeune: *Dix ans d'études mycéniennes*, făcută în ședința de închidere a Congresului. Dintre rapoarte, se cer menționate printre cele dintîi acelea ale lui P. Boyancé: *Le stoïcisme à Rome*, P.-M. Schuhl: *L'état des études stoïciennes*, Robert Flacelière: *La comédie grecque*, A. Chastagnol: *L'Histoire Auguste*, dar ar fi desigur nedrept să trec sub tăcere expuneri ca: *Les survivances des mythes antiques dans le théâtre français*, de Jacqueline Duchemin, sau: *L'état présent des questions relatives à la comédie latine*, de B. A. Tala-doire, sau: *Les itinéraires commerciaux en Provence dans l'antiquité*, de F. Benoit, sau: *La chronologie de l'art romano-provençal*, de Gilbert Ch.-Picard, — ca să citez numai textele de o oarecare întindere și referitoare la antichitatea clasică. O analiză amănunțită ar avea să releve un număr incomparabil mai mare de contribuții excelente, în domenii care depășesc competența unui singur recenzent — în orice caz pe a mea. Puținul pe care l-am spus, fie de ajuns pentru a recomanda cercetătorilor din orice ramură a științei antichității lectura acestui prețios volum, dovadă grăitoare a vitalității studiilor clasice în Franța și a succeselor dobîndite pe acest tărîm de Asociația « Guillaume Budé ».

¹ Association « Guillaume Budé ». VII-e Congrès, Aix-en-Provence, 1—6 avril 1963. Actes du Congrès. Paris, Société d'édition « Les Belles Lettres », 1964. 594 p. in 16°.

CONFERINȚA DE STUDII CLASICE DE LA LENINGRAD (aprilie 1964)

DE

GH. ȘTEFAN

A VII-a Conferință de studii clasice a țărilor socialiste și-a ținut lucrările la Leningrad în zilele de 9—14 aprilie 1964. Răspunzînd invitației Academiei de Științe a U.R.S.S., Secția de Științe istorice, au participat la lucrările ei oameni de știință din R. P. Bulgaria, R. S. Cehoslovacia, R. D. Germană, R. P. Polonă, R. P. Română, R. P. Ungară și din U.R.S.S., țara organizatoare. Pentru prima oară a fost prezent la o asemenea manifestare și un reprezentant al R. F. S. Iugoslavia. Pe lângă invitații oficiali, au mai asistat la lucrări și o seamă de cercetători veniți din R.D.G., R. P. Bulgaria și R. P. Ungară.

Lucrările Conferinței s-au desfășurat în ședințe plenare și în ședințe de secții.

În ședința de deschidere, din 9 aprilie, care a avut loc în prezența reprezentanților Academiei de Științe din U.R.S.S. și a autorităților locale, în afara cuvîntărilor de salut, s-au ținut următoarele referate: prof. S. L. Utcenko: *Antichitatea și contemporaneitatea*; I. Biezuńska-Malowitz: *Forme atipice ale sclavajului în perioadele elenistică și romană*; prof. I. Trencsényi-Waldapfel: *Prometeu înălțat și eliberat*.

În zilele de 10—13 aprilie lucrările s-au desfășurat în secții, precum urmează: secția I *Formele muncii și ale exploatarei în societatea sclavagistă*; secția a II-a: *Problemele etnogenezei popoarelor din regiunile Mării Negre și relațiile dintre ele în lumea antică*; secția a III-a: *Lupta ideologică în societatea sclavagistă antică*. Inițial fusese prevăzută și o secție de istorie a artei antice, care însă n-a funcționat, puținele comunicări cu acest caracter fiind citite în secția a II-a.

Din partea organizatorilor s-au depus toate silințele pentru buna desfășurare a Conferinței. Rezumatele comunicărilor au fost multiplicare și puse la dispoziția participanților. În imensa majoritate acestea au fost în limba rusă, ceea ce se datorește și faptului că cele mai multe comunicări au fost prezentate de cercetători din U.R.S.S. și s-au referit la regiunile pontice ale Uniunii Sovietice. Lucrările prezentate au tratat subiecte importante — deși unele de interes local — la un nivel corespunzător.

Țara noastră a fost reprezentată la Conferință de doi delegați, profesorii Gh. Ștefan și N. Lascu. Participarea lor s-a anunțat însă cu întârziere, după ce programul lucrărilor fusese întocmit și multiplicat. Cu toate acestea, datorită înțelegerii de care a dat dovadă comitetul de organizare, prof. Lascu a putut prezenta o comunicare cu privire la semnificația etnică a numelui *Daos* (*Danus*).

Trebuie să menționăm, de asemenea, că delegația română s-a bucurat de o primire plină de atenție din partea comitetului de organizare și a colegilor sovietici. Cu prilejul unei ședințe restrinse, la care au participat numai invitații Academiei U.R.S.S., s-au spus cuvinte frumoase despre Conferința întrunită la Eforie, care a lăsat cele mai bune amintiri.

S-a ținut și o ședință a Comitetului EIRENE, avînd la ordinea de zi fixarea locului și tematicii viitoarei Conferințe, o informare asupra revistei EIRENE și problema admiterii în această organizație a Iugoslaviei. După deliberări, Comitetul a luat următoarele hotărîri:

1. S-a acceptat invitația Academiei de Științe a Ungariei, prezentată de acad. I. Trencsényi-Waldapfel, ca viitoarea întîlnire să aibă loc în toamna anului 1965 în R. P. Ungaria.

2. Lucrările urmează să se desfășoare în patru secțiuni, avînd următoarele teme: *a.* dezvoltarea sclavajului și a formelor de stat corespunzătoare; *b.* relațiile dintre Occidentul și Orientul antic pe plan religios; *c.* istoria filozofiei antice și filozofia istoriei în antichitate; *d.* raporturile dintre bazinul Dunării și regiunile Mării Negre în antichitate; *e.* orașul antic.

S-a acceptat propunerea delegatului R. P. Ungaria ca lucrările să aibă o durată de 6—7 zile, din care patru rezervate ședințelor, iar două-trei excursiilor.

Pentru 1966, s-a acceptat în principiu propunerea R. S. Cehoslovacia de a organiza o Conferință la Brno, urmînd ca această hotărîre să se definitiveze cu prilejul Conferinței din Ungaria.

3. În problema revistei EIRENE, s-a prezentat o informare, propunîndu-se o mai bună organizare a rubricilor publicației. În legătură cu îmbunătățirea conținutului, s-a exprimat dezideratul ca din fiecare țară să se trimită o cronică a realizărilor din diferite discipline ale antichității, dîndu-se ca exemplu cronica arheologică întocmită de G. Bordenache, din R.P.R.

4. S-a acceptat propunerea de a fi primită în această organizație și R. F. S. Iugoslavia.

În cursul lucrărilor Conferinței ca și al celorlalte manifestări (excursii, vizite la muzee și instituții, mese comune) a domnit o atmosferă tovarășească. Cu prilejul cuvîntărilor ocazionale, s-a exprimat de toți vorbitorii dorința întăririi colaborării științifice și culturale între țările participante, și chiar lărgirea ei, în scopul cunoașterii reciproce și a consolidării păcii între popoare. Contactele personale între oamenii de știință prezenți la Conferință au fost de mare utilitate pentru închegarea acelei atmosfere de înțelegere, la care au contribuit în cea mai mare măsură colegii sovietici: profesorii Utcenko, Blavațki și toți colaboratorii lor.

AL IV-LEA CONGRES INTERNAȚIONAL DE STUDII CLASICE (Philadelphia, august 1964)

DE

D. M. PIPPIDI

Cel de-al IV-lea Congres internațional de studii clasice — la care, împreună cu acad. Alex. Graur, am avut cinstea să reprezint Secția de Științe Istorice a Academiei și Societatea de Studii Clasice din R.P.R. — s-a ținut între 24—29 august 1964 la Philadelphia, S.U.A., cu participarea a aproape 1000 de delegați, reprezentând 40 de țări. Cu același prilej, în zilele de 22—23 august, a avut loc Adunarea generală a Federației internaționale a asociațiilor de studii clasice (FIEC), sub patronajul căreia se desfășura Congresul, și care — pe lângă alte măsuri de ordin organizatoric, ca primirea de noi membri și distribuirea de subvenții unei serii de publicații de interes deosebit — trebuia să hotărască locul următorului congres și al viitoarelor adunări generale.

Ca și cel de la Londra, din 1959, Congresul al IV-lea de studii clasice și-a desfășurat lucrările în jurul unor teme dinainte stabilite și pornind de la rapoarte pregătite de un număr restrâns de specialiști, aleși de Comitetul de organizare prezidat de prof. T. Robert S. Broughton. Din numărul subiectelor tratate, citez cu titlu de exemple: *Probleme ale filozofiei presocratice, Laconia arhaică, Aspecte ale retoricii și oratoriei antice, Aspecte ale tragediei grecești, Retorică și filozofie în operele lui Cicero, Homer și vârsta « eroică » a Greciei, Roma arhaică și Etruria, Probleme ale istoriei Imperiului în sec. al III-lea, Politică și administrație în sec. II e.n., Probleme ale filozofiei lui Platon și Aristotel, Probleme ale literaturii latine târzii*.

Altă serie de rapoarte au urmărit să pună în lumină aportul disciplinelor zise « ajutoare » la înțelegerea culturii antice: critica textuală, dreptul, papirologia, epigrafia, numismatica, arheologia.

În sfârșit, mai multe ședințe ale unui comitet condus de președintele Asociației filologilor americani au fost consacrate dezbaterii temei de arzătoare actualitate care e *stadiul prezent al studiilor clasice în lume și perspectivele lor de viitor în învățămintul mediu din țările reprezentate la discuție*.

Cum am arătat mai sus, participarea la Congres a fost extrem de numeroasă: o încercare de a înșira fie și numai numele rapoartelor, sau pe ale participanților la discuții, ar depăși cu mult cadrul acestei note informative. Va fi de ajuns să precizez că, deși, cum era firesc, cei mai mulți dintre « clasicisții » care umpleau sălile și amfiteatrele Universității Pennsylvania veneau

din Statele Unite și din Canada, trimișii Europei, ai Asiei și ai Australiei erau și ei destul de numeroși, reprezentând aproape toate universitățile și academiile importante din țările respective. Dintre republicile socialiste, Polonia și Ungaria au trimis câte un delegat, Cehoslovacia și R.P.R., câte doi. N-au fost reprezentate la Congres U.R.S.S., China, Albania, Bulgaria și Iugoslavia.

Numărul mare al rapoartelor și conferințelor — unele prezentate în ședințe plenare, altele în ședințe speciale, ținute în localuri depărtate unele de altele — face cu neputință o dare de seamă circumstanțiată asupra cuprinsului și a calității textelor citite. Ceea ce se poate spune, e că — în general vorbind — oratorii au fost aleși cu grijă dintre specialiștii reputați ai materiilor tratate și că, de altă parte, subiectele supuse discuției se leagă fie de unele probleme « eterne » ale științei antichității, — mereu reluate, niciodată epuizate, — fie de actualitatea nemijlocită, fiind inspirate de anume descoperiri recente, încă insuficient cunoscute. Din ultima categorie face parte, ca să citez un singur exemplu, comunicarea lui Massimo Pallottino despre inscripțiile etrusce pe plăcuțe de aur descoperite de curind la Pyrgi, lângă Roma; din prima, abia dacă trebuie s-o mai spun, rapoartele despre problema homerică, tragedia greacă și altele asemenea.

Contribuția delegaților români la lucrările Congresului a constat din două comunicări: una, a acad. Const. Daicoviciu, despre *Unele probleme ale istoriei Daciei în sec. al III-lea, alta, a celui ce semnează aceste rânduri, intitulată Epigrafie și istoriografie. În legătură cu raporturile greco-băștinase în bazinul Mării Negre pînă la cucerirea romană* — prezentate în două din așa-zisele « concurrent sessions », ședințe urmate de discuții. În lipsa acad. Daicoviciu, împiedicat de a face călătoria din motive de sănătate, comunicarea sa a fost citită de acad. Al. Graur. Ambele expuneri au fost urmărite cu interes și apreciate favorabil de participanții la discuții și de președinții respectivelor ședințe: Andreas Alföldi (Princeton) și Georges Daux (Paris).

Organizarea manifestării a fost din toate punctele de vedere vrednică de laudă, iar ospitalitatea gazdelor — admirabilă. Aداug, de asemenea, că întreaga atmosferă în care s-au desfășurat lucrările Congresului a fost pătrunsă de prietenia cea mai caldă între participanți (*amicitia philologorum* !) și de o sinceră voință de apropiere. Legăturile personale create sau reinnoite în această împrejurare reprezintă căi sigure spre o mai bună cunoaștere între țările reprezentate la importanta reuniune și cheazăii de spornică muncă în comun în atâtea domenii ale științei antichității unde singură colaborarea internațională poate duce la rezultate de o reală însemnătate.

Următorul congres de studii clasice (al V-lea din seria inițiată îndată după război la Paris) se va întruni în 1969 la Bonn (R.F.G.). Noul președinte al Federației asociațiilor de studii clasice ales la Philadelphia, și care în această calitate va avea să organizeze și să prezideze viitorul congres, e prof. Dag Norberg, cunoscutul latinist de la Universitatea din Stockholm.

CRONICA DE DREPT ROMAN

DE

VALENTIN AL. GEORGESCU

I. *Necrologie*. Și în 1964 romanistica a fost greu lovită. În luna februarie, cînd papirologii polonezi pregăteau volumul omagial din *Journal of juristic Papyrology*, cu prilejul împlinirii a 80 de ani ai reputatului romanist, papirolog și epigrafist italian¹ Vincenzo Arangio-Ruiz (Roma), fost președinte al Academiei dei Lincei, viitorul sărbătorit dispărea în plină activitate științifică, la numai cîțiva ani după vizita în țara noastră, unde condusese delegația italiană la centenarul Unirii Principatelor Române și al *Risorgimento*-ului. Autor a două manuale de drept roman, devenite clasice (*Istituzioni*, ed. 13, 1957; *Storia*, ed. 6, 1956), editor al răsunătoarelor *Noi fragmente din Gaius* (descoperite în Egipt în 1933) și al vol. III (*Negotia*, 1943) din *Fontes iuris anteiustiniani* (sub dir. lui Bonfante, Riccobono, Baviera), autor a numeroase monografii, studii și cronici, care au îmbogățit cele trei discipline cu rezultate importante, polemist științific redutabil², unind erudiția, originalitatea de concepție și eleganța formei, V. Arangio-Ruiz, alături de o întreagă pleiadă de romaniști talentați, a asigurat Italiei locul de frunte pe care îl ocupă în romanistica apuseană. La aceste merite științifice se adaugă patriotismul cald și umanismul cetățeanului luminat, pentru care libertatea, progresul și pacea sînt idealuri ce trebuie să devină realități durabile și comune întregii omeniri. În 1953, cele 4 volume masive de *Studi in onore*, înmîinate lui V. Arangio-Ruiz îi aduceau un impresionant omagiu din partea oamenilor de știință din numeroase țări.

Un romanist sociolog și istoric al dreptului francez, de aceeași factură spirituală și morală, dispărea la 2 mai 1964, cu Henry Lévy-Bruhl. Profesor onorar al Facultăților de drept din Paris și Lyon, unul din fondatorii și primul Director al Institutului de drept roman și membru al Academiei dei Lincei, luptător pentru libertate în rîndurile rezistenței franceze³, defunctul fusese sărbătorit în 1958, cu prilejul împlinirii a 75 de ani, printr-un valoros volum de *Mélanges*, intitulat *Droit romain et Sociologie juridique* (Paris, 1959), discipline ilustrate de regretatul savant prin lucrări bogate în sugestii înnoitoare și ipoteze — îndeosebi în domeniul procedurii

¹ Vezi *Epigrafiă giuridică greacă e română*, publicată intermitent în *Studia et Documenta historiae et iuris* începînd din 1936.

² A se vedea participarea sa la dezbaterile în problema Constituției Antoniniene sau polemica cu prof. P. Collinet și M. Nicolau în problema condamnării pecuniare în vechiul drept roman, mai sus, p. 15.

³ Vezi nota 1 din *Nouvelles Etudes sur le très ancien droit romain*, 1947, p. 97.

și al instituțiilor vechiului drept roman — care s-au dovedit rodnice și atunci când au trezit unele rezistențe. După al doilea război mondial, romanistul francez, fiu al cunoscutului sociolog Lucien Lévy-Bruhl, a promovat legăturile științifice cu țările de Est, colaborând la *Symbolae R. Taubenschlag dedicatae* (Varșovia, 1956—1957) și invitând pentru conferințe la Institutul de drept roman de la Paris, romaniști din aceste țări. Militând pentru cea mai strânsă legătură între studiile de drept roman și filologia clasică, H. Lévy-Bruhl a dat încă din 1924 impuls cercetărilor de filologie juridică¹, apreciind aportul romaniștilor români, în această disciplină complexă.

În momentul când așteptam răspunsul profesorului Fernand de Visscher la invitația de a participa la omagiul adus de noi memoriei fostului său colaborator mult apreciat, aflăm cu vie părere de rău moartea, la 14 decembrie 1964, în vîrstă de 79 de ani, a eminentului romanist belgian. Profesor la universitățile din Louvain și Gand, membru al Academiei regale a Belgiei, întemeietor și președinte al Societății de istoria drepturilor antice din Bruxelles și vicepreședinte al Societății de istoria dreptului din Paris, director al săpăturilor de la Alba Fucens, prof. F. de Visscher, care a fost și secretar general al Institutului de drept internațional, rămîne înainte de toate autorul unei vaste opere, erudite și originale, de romanist și de epigrafist, care a constituit, de pe pozițiile istoricismului critic apusean, un aport răsunător la dezvoltarea romanisticii din ultimii patruzeci de ani. În ultimii cincisprezece ani, prof. F. de Visscher și-a legat numele de importantul organ internațional al istoriei drepturilor antice (*Revue internationale des droits de l'antiquité*) și de organizarea comitetului internațional pentru alcătuirea și publicarea (începută în 1961) a așa-numitului *Nou Savigny*, ca amplă istorie a dezvoltării dreptului roman în evul mediu. Vasta sa operă nu poate fi nici rapid trecută în revistă în aceste puține rînduri, pe care însă am ținut să le adăugăm cronicii noastre, în momentul trimiterii revistei la tipar. O coincidență dureroasă vrea ca în același an să dispară trei romaniști reputați ai vechii generații, legați într-un fel sau altul (vezi mai sus, p. 15—16) de scurta carieră științifică a lui Matei Nicolau, unindu-i încă o dată, prin comemorarea comună a operei lor durabile.

La 28 aug. 1964 a decedat la București Ilie Popescu-Spineni, fost profesor de drept roman la Universitatea din Iași, autor al unei teze mult discutate despre funcțiunea penitențială a arvunei în dreptul lui Iustinian (sub președinția lui Paul Collinet, 1925) și al unor cercetări neconformiste despre inexistența *nexum*-ului ca contract, despre evoluția postclasică a stipulațiunii, contractul *litteris*, raportul dintre *senatusconsulte* și edictul pretorului etc. Bun pedagog, dascăl exigent, bun cunoscător avizat al antichității clasice, partizan al colaborării interdisciplinare în acest domeniu, Ilie Popescu-Spineni dispăre fără să-și fi putut realiza un obiectiv esențial, acela de a relua în lumina bogatei literaturi acumulate între timp și de a reda într-o limbă de largă circulație, concepția negativă despre *nexum*, expusă în 1925 și primită cu rezervă de o parte din doctrina mai tradiționalistă², dar și cu un măgulitor interes de specialiști reputați care, dacă n-au rezolvat nici ei problema *nexum*-ului, au reinnoit-o și, prin aceasta, au apropiat-o de o rezolvare teimnică³. În romanistica română, operei defunctului, cu puține

¹ Vezi *Le latin et le droit romain*, în REL, 1924, p. 103—120.

² Vezi darea de seamă a lui M. Kaser, în ZSS, RA, 1933, p. 527 (la un rezumat german al lucrării scrise în limba română), și astăzi, de același, *Rom. Privatrecht*, I, 1955, p. 148, nr. 1 și A. Berger, *Encycl. Dict. of Roman Law*, 1953, V-o *nexum*. Cf. R. Monier, *Manuel*, II, 1948, p. 16, n. 9.

³ Vezi P. Noailles, *Nexum*, în Rev. hist. de droit, 1940—1941, p. 215, n. 1 (= *Fas et ius*, 1948, p. 91 urm.): « Il semble que Popescu-Spineni (*Die Unzulässigkeit des Nexum als Kontrakt*, Iași, 1931) soit le premier qui ait réussi à rompre le cercle magique dans lequel s'épuisait la doctrine. Je n'ai pu connaître son œuvre qu'à travers le compte-rendu de Kaser... Il traduit *mancipia* par « choses mancipées », en quoi il est blâmé par Kaser au nom de la tradition... En rénaissant les deux définitions de Popescu-Spineni et de F. de Visscher, isolément insuffisantes, nous approchons peut-être de la vérité... ». Autorul român și-a expus teza pe scurt

exceptii¹, i s-a opus cît mai mult posibil tăcerea care împiedică orice progres real. Poate că în viitorul apropiat, un cercetător erudit și fără subiectivism, va cheltui efortul necesar pentru a verifica atent dacă autorii români au adus o contribuție valabilă la rezolvarea problemei *nezum*-ului. Oricare ar fi concluzia finală, căutările prof. Ilie Popescu-Spineni își vor ocupa, în istoricul problemei, un loc de care orice autor de teorii și ipoteze trebuie să fie satisfăcut chiar atunci cînd n-a găsit cheia enigmei.

II. *Institutul de drept roman și Centrul de documentare pentru drepturile antice*. Aceste două organisme funcționează în cadrul Universității din Paris, pe lângă Facultatea de drept și de științe economice. Centrul are organizată despuiera a mai mult de 100 de reviste din toate țările și trimite de două ori pe an, membrilor săi, cite un lot de aproximativ 600 fișe bibliografice din ultimele publicații privind instituțiile Orientului, Greciei și Romei, apărute în diferite țări.

Institutul a fost întemeiat în 1946², de un grup de romaniști, în frunte cu H. Lévy-Bruhl, G. Le Bras și G. Boyer, primul dintre aceștia devenind și primul director, pînă la moartea sa (vezi mai sus), avînd ca succesor pe prof. Jean Gaudemet și ca secretar general pe prof. R. Villers. În Consiliul de administrație, prezidat de rectorul Universității din Paris, figurează reprezentanți ai marilor organisme științifice, legate de studiul antichității (Institutul Franței, Sorbona, Colegiul Franței, Ecole des chartes, Centrul național de cercetare științifică, facultățile din provincie). Institutul are o colecție de publicații științifice originale care se apropie de al XX-lea volum, și în care au apărut lucrări de valoare, ca acelea ale prof. H. Lévy-Bruhl, P. Noailles, L. Gernet, A. Magdelain, și ale altor romaniști din tinăra generație, în plină afirmare. De asemenea în fiecare an școlar se organizează un ciclu de conferințe săptămînale, cu subiecte din istoria drepturilor antice, dezvoltate de specialiști din toate țările. România, deja invitată în 1959, va fi solicitată din nou pentru anul școlar 1965—1966.

Din conferințele anului 1964—1965 (ianuarie—februarie) semnalăm: R. Villers (Paris), *Bursa la Roma*: C. Kunderewicz (Varșovia), *Protecția monumentelor de arheologie antice în Codul Teodosian*: J. H. Wolff (R.F.G.), *Originea legăturii contractuale în antichitatea greco-romană*: P. Lejendre (Lille), *Lecțiunile repertoriului de monumente de drept roman*.

III. *Travaux et recherches de la Faculté de droit et des sciences économiques de Paris*, Seria Sciences historiques, nr. 1: Francis Burdeau, Nicole Charbonnel, Michel Humbert, *Aspects de l'Empire romain*, prefată de prof. Jean Gaudemet, Presses Universitaires de France, 1964, 147 p.

Această nouă culegere de studii a Facultății de drept din Paris își inaugurează semnificativ seria istorică printr-un elegant volum care conține 3 lucrări pentru obținerea diplomei

și în *Atti del Congresso intern. di diritto romano*, Roma, II, 1934, p. 543—553. În recenzia asupra lui Noailles, P. Koschaker (ZSS, RA, 1943, p. 461) renunță la ideea de contract în materie de *nezum*, idee respinsă și de C. Șt. Tomulescu, *O enigmă a dreptului roman*, București, 1941, dar reluată de T. Moșoiu, Rev. clasică, 1941—1943, p. 242, în timp ce eu (*ibidem*, p. 223—227) rețineam pe aceea de operație obligatională.

¹ Vezi recenzia lui Matei Nicolau, în REL, 1931, p. 397 și urm. (după care îl citează A. Giffard, *Précis*, II, 1934, p. 7, n. 2); C. Șt. Tomulescu, *op. cit.*, și recenzia mea asupra acestui studiu, în Rev. clasică, l.c.; în *Drept privat roman*, de Vl. Hanga și M. Jacotă (1964), se citează la bibliografie broșura din 1931, dar cum noțiunea de *nezum* nu este nici măcar menționată în partea despre obligații, fără a se lua poziție în problemă, nu știm care este semnificația acestei eliminări cu adevărat radicale.

² Vezi Lévy-Bruhl, Boyer, Le Bras, *Inauguration de l'Institut de droit romain de l'Univ. de Paris*, 20 déc. 1946, Publicațiile Institutului, 1947, 47 p.; Lévy-Bruhl, *Création de l'Institut de droit romain*, în *Annales de l'Université de Paris*, XVIII, 2, 1947, p. 79—81.

de studii superioare, prezentate de trei viitori doctori în drept, actualmente asistenți la Facultate, și susținute în fața unui juriu de trei profesori, prezidat în cazul de față de profesorul care prefăcează volumul.

Francis Burdeau în *L'empereur d'après les panégyriques latins* (p. 1–60) studiază figura împăratului, în lumina panegricelor latine pronunțate de oratori din Galia între 289–389 (după ed. E. Galletier, col. G. Budé). Autorul caută să surprindă concepția panegriștilor despre divinitate, și despre Roma, și convingerile lor morale, noțiunile juridice jucând un rol redus. Ancheta merge de la aspectele religioase ale puterii la cele laice, culminând în problema succesiunii și, deci, a legitimității. Analiza sistematică dar totuși descriptivă, a gândirii panegriștilor este condusă cu acuitate și expusă cu vădit talent literar, pe baza unei temeinice informații. Lipsește poziția critică față de conținutul ideologic înregistrat. Semnalarea caracterului oficial al poziției panegriștilor și a obedienței lor politice nu ne pare suficientă pentru a explica mai adânc mecanismul social al noțiunilor, reprezentărilor și sistemului de valori în fața căruia ne găsim.

Nicole Charbonnel studiază condiția lucrătorilor în atelierele imperiale în sec. IV și V (*La condition des ouvriers dans les ateliers impériaux aux IV-e et V-e siècles*, p. 61–93), reconstituită pe baza textelor din *C. Th.* și *C. Iust.*, textele literare și patristice despuiate nefurnizind decât o slabă recoltă. Se studiază recrutarea lucrătorilor (sclavi, liberi) și mijloacele de recrutare, ereditatea condițiilor și sarcinile ce decurg din ele, politica salariilor, statul operind un «brassage des catégories juridiques» în păturile mijlocii și inferioare ale populației; oamenii liberi iau locul sclavilor în descreștere. Noi vedem aici un semn al crizei sistemului sclavagist, devenit neproductiv. Autorul se referă numai la încetarea cuceririlor, sursă de noi contingente de sclavi, și crede că eliberările din sclavie, favorizate de biserică au jucat un rol redus. Criza mîinii de lucru este acută. Prin condamnările penale statul caută să-și procure mînă de lucru. Ereditatea condițiilor ducea la organizarea unor mijloace legale de a o evita, iar ca ultimă resursă răminea fuga. Constrîngerea se manifesta prin sarcinile ce li se impun, slab compensate prin salariu și scutiri de *munera*. Un hiatus se constată între practică și teorie. Lucrătorii sînt aproape toți liberi, dar libertatea lor este restrînsă, liberii și sclavii, aproape confundindu-se. Legislația severă la care se recurge, apare greu de aplicat și se pune serios problema de a ști în ce măsură s-a aplicat. Perioada analizată aparține, după părerea autoarei, așa-numitului «organized terrorism», ceea ce reprezintă o caracterizare realistă, care poate fi fundamentată prin întreaga analiză științifică a sistemului social-politic imperial.

Michel Humbert se ocupă de jurisdicția prefectului Egiptului de la August la Diocletian (*La juridiction du préfet d'Egypte d'Auguste à Dioclétien*, p. 95–144 cu un indice al surselor). Cercetînd activitatea lui directă, ca intentand al împăratului, raporturile cu ceilalți funcționari și cu *conventus*, problema delegațiilor complete și limitate, puterile jurisdicționale exercitate personal (conflicte de legi; apărarea intereselor imperiale; extinderea dreptului roman la populația din provincii) și forma plîngerilor și a judecăților, autorul determină locul preponderent ce revine prefectului ca judecător investit cu puteri suverane, sub rezerva drepturilor împăratului, ca judecător de drept comun, dar uneori și de excepție.

În aceeași colecție, nr. 3, intitulat *Recherches d'histoire économique*, prefătat de prof. Robert Besnier (Paris), conducătorul lucrărilor de diplomă publicate, aduce un interesant studiu al lui Philippe Salomon, *Essai sur les structures agraires de l'Italie centrale au II-e siècle avant J. C.*

IV. *Mélanges Philippe Meylan*. Recueil de travaux publiés par la Faculté de droit, Université de Lausanne, vol. I: *Droit romain*, XXIV + 468 p.; vol II: *Histoire du droit*, 247 p. (cu un index al surselor), Lausanne, 1963.

Aceste două elegante volume, cu un bogat conținut științific, din care numai cel dintii poate reține atenția noastră în cadrul Studiilor Clasice, au fost înmînate ca omagiu internațional reputatului romanist elvețian, Philippe Meylan, doctor *h.c.* al Universităților din Paris, Dijon și Strassburg, cu prilejul retragerii sale la pensie, după o strălucită carieră didactică și științifică, la vîrsta de 70 ani. Răsunătoarea sa teză din 1919 despre acțiunea *praescriptis verbis*, cercetările neîntrerupte despre vînzarea consensuală și despre mancipație, fac autoritate, iar monografia despre Jean Barbeyrac (traducătorul lui Grotius și primul profesor de drept roman la Lausanne) constituie o prețioasă contribuție la istoria dreptului natural, atît pe plan elvețian, cît și european. Conducător al secției elvețiene pentru redactarea noului Savigny (*Ius Romanum aevi medi*), prof. Ph. Meylan a asumat răspunderea unei noi ediții a *Instituțiilor* lui Gaius pentru Textele de drept roman de P. F. Girard, care vor fi reeditate. Cele 19 teze de doctorat în drept roman susținute între 1926—1962 sub președenția sa reprezintă astăzi contribuția apreciată a unei adevărate școli lausanneze în romanistica apuseană. Mare prieten al țării noastre, prof. Ph. Meylan a avut timp de mai mulți ani ca privat-docent un romanist român. Nu este de altfel lipsit de interes să se știe că în ultimii ani ai secolului trecut un curs de limba română figura în programul Facultății de litere din Lausanne.

Din sumarul, deosebit de valoros pentru specialiștii dreptului roman, al primului volum, ne vom limita să semnalăm informativ acele contribuții care pot interesa un cerc mai larg din cititorii revistei noastre, și căroră, altfel, aceste studii le pot rămînea în afara investigațiilor personale:

V. Arangio-Ruiz, *Il giardino funerario di Pompea Musa e le sue vicende* (p. 1—18).

Alexander Beck, *Gedanken zum rechtsstaalichen Aufbau vornehmlich des ausgehenden Prinzipats* (p. 19—42).

René Dekkers, *Le droit romain et les nouveaux États* (p. 71—76).

P. de Francisci, *Dietro le quinte della compilazione giustinianee* (p. 111—123).

J. Gaudemet, *Perseuerantia uoluntatis* (p. 139—157), unde se studiază unitar efectul timpului, sub forma de voință perseverentă, durabilă, într-un număr de acte juridice care altfel ar fi nule sau amuabile.

Max Kaser, *Die Jurisdiktion der kurulischen Aedilen* (p. 173—191).

H. Lévy-Bruhl, *Sur l'abandon nozal* (p. 193—209).

Giuseppe Luzzatto, *In tema di limitatio* (p. 225—239), cu o confruntare a surselor juridice și a datelor arheologice în materie de *limitatio* și de fundări de colonii, aceste două categorii de surse aflîndu-se adesea în contrast.

Hans Peter, *Mommsen uersus Hofmann* (p. 253—277).

Fritz Sturm, *Abalienationis uerbum usucapionem continet* (p. 299—323).

F. de Visscher, *Le loi des XII Tables et la protection des tombeaux*, unde se reia analiza textelor din *De Legibus* de Cicero (II, p. 46—68) privitoare la protecția locurilor religioase (p. 359—366).

V. Studiile de drept roman în R. P. Ungară. Cele trei catedre de drept roman de la Universitățile din Budapesta, Pecs și Szeged desfășoară, prin titularii și corpul lor didactic, o activitate susținută și variată, care merită să fie urmărită cu atenție și apreciată.

După moartea (1957) acad. Márton Géza, Mihály Móra este romanistul budapestan care se impune prin lucrările sale, în care abordează și importante probleme de metodologie. În *Die historische und juristische Betrachtungsweise im römischen Recht* (Acta antiqua Academiae scientiarum Hungaricae, tom. XI, fasc. 1—2, 1963, p. 103—120), autorul pornește de la discuția critică (1958) a manualului de drept roman al lui G. Márton și de la ancheta internațională a revistei *Labeo* (Napoli), 1956 (*Studio e insegnamento del diritto romano*), la

care au participat și romaniști din Polonia, Ungaria și Iugoslavia. Autorul se referă de asemenea la problemele de metodă puse în lumină de istoricii sovietici în legătură cu manualul de drept roman al lui Novițchi. Nu putem decât să repetăm că în literatura noastră romanistică și istorică aceste probleme nu dau loc la confruntări mai largi și documentate. Căutând să fundamenteze dialectic și istoric poziția sa, autorul, după o interesantă analiză a punctelor de vedere formulate de romaniștii apusei, conchide: «...atît în învățămînt cit și în studiul dreptului roman — în contrast cu concepția pandectistică — este fundamentată metoda care include dezvoltarea istorică, ca pe una ce constituie o condiție de neînlăturat pentru cunoașterea realității dreptului roman. Aceasta nu exclude valorificarea metodei juridice sistematice în sensul că metoda juridic-istorică le cuprinde pe amîndouă ca pe o unitate dialectică. Metoda istorică și cea juridică nu sînt concepții care se exclud, ci care se întregesc. De aceea studiul dreptului roman trebuie să stea în legătură strînsă cu celelalte discipline de istorie a dreptului, și de asemenea cu știința antichității (inclusiv istoria antică și filologia clasică). Dreptul roman aparține deopotrivă științei dreptului și științei antichității. Predarea dreptului roman la facultățile juridice cere de la corpul didactic specială pregătire pedagogică de ordin juridic». Poziție justă, în a cărei discuție analitică și aplicare practică regretăm că nu putem intra aici. În continuarea acestui cerc de probleme, autorul a discutat, de pe poziții foarte apropiate cu cele expuse de noi în Studiul Clasic, VI (1964), concepția care stă la baza recentului manual al lui Max Kaser, în articolul intitulat *Über eine neue Richtung der romanistischen Forschung* (Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis, Sectio Iuridica, Tom. IV, 1964, p. 51—67).

De la Szeged, prof. Pólay Elemér, ne trimite studii mai vechi¹ și altele mai recente, din care cităm: *Publius Mucius et Brutus... fundauerunt ius civile* (asupra istoriei științei dreptului roman în perioada republicană), în Acta Universitatis Szegedinensis, Acta iur. et. pol., Tom. IX, f. 3, 1962, p. 3—52 (cu rezumat în limbile rusă și germană) și *Sklaven-Kaufverträge auf Wachstafeln aus Herculaneum und Dakien*, în Acta ant. Acad. cit., Tom. X, f. 4, 1962, p. 385—397.

Dintre tinerele cadre, cităm lucrările docenților Brósz Robert² și Diosdi György³, care îmbrățișează și probleme de istorie a drepturilor antice de cel mai viu interes. De la Pécs, semnalăm studiul amplu și erudit al prof. Benedek Bálint despre dificilele și mult dezbătutele probleme în legătură cu *iusta causa traditionis*⁴.

¹ *Die Frage der Gliederung des römischen Rechtssystems*, în Acta Univ. Szegedinensis, Acta iuridica et politica, tom. III, f. 4, 1957, p. 3—31; *Drei Arbeitsverträge aus dem römischen Dazien* (ibid., tom. IV, f. 5, 1959, p. 3—38) ambele în l. ungară cu rezumat în limbile rusă și germană. *Ein Gesellschaftsvertrag aus dem römischen Dakien*, în Acta Antiqua, t. VIII, f. 3—4, 1960, p. 417, 438; *Les marques de l'action réciproques du droit de l'empire romain et du droit pégrin dans les matières documentaires des tablettes de cire transylvaniennes*, în Acta Univ. Szeged., cit., t. VIII, f. 4, 1961, p. 3—27 (în limba ungară, cu rezumat în limbile rusă și germană); *Rechtsordnungen im antiken Rom*. în Acta iuridica Academiae scientiarum Hungaricae, tom. III, f. 1—2, 1961, p. 175—210.

² *Der Ešnuna Kodex und seine Schadenersatzanordnungen*, (în limba maghiară, cu rezumat în l. rusă și germ.), Acta, III, f. 1, p. 21—37; *Les changements sémantiques du mot « colonus » dans les sources du droit romain*, în Annales cit., tom. I, 1959, p. 39—55; *Use and meaning of the terms « decurio » and « curialis » in the sources of roman law*, ibid., tom. III, 1962, p. 133—146.

³ *Servus publicus*, în Antik. Tanulmányok, VI, 1—3, 1959, p. 1—17; *A jogtörtéts nyomai Pannóniában*, ibid., VIII, 1—2, 1961, p. 99—103; (ambele numai în l. maghiară); *Zur Frage der Entwicklung des Patrociniums in Ägypten*, în Journ. of jur. Papyrology, 1962, p. 57—72; *A patrociniom egyes kérdései az Egyiptomi papiruszok alapján*, în Acta fac. pol.-jur., Univ. sc. Budap., tom. IV, f. 1, 1963, p. 181—196 (cu rezumate în l. rusă și germană).

⁴ *Die iusta causa traditionis im röm. Recht*, în Acta iur. Acad. sc. Hung., t. IV, f. 1—2, 1962, p. 117—171, cu rez. în l. rusă și engl.

Biro Iános (care predă dreptul roman la Szeged și în anul trecut a făcut o vizită de studii în țara noastră, pentru pregătirea disertației de candidat, cu care prilej a expus unele din rezultatele cercetărilor sale în fața cadrelor didactice ale Facultății de științe juridice din București) publică în *Acta Univ. Szeged*, citate, T. X, f. 6, 1963, p. 3—34, un studiu în limba ungară, cu rezumat în limbile rusă și germană, despre *Colegiile în Dacia romană*. Interesul manifestat de romaniștii maghiari pentru dreptul roman din Dacia și unele apropieri de cel din Pannonia vor reține, desigur, atenția cercetătorilor noștri, ducând la confruntările cerute de dificultatea problemelor și de penuria surselor de care dispunem.

INTERPRETĂRI HOMERICE

Pe marginea Iliadei lui Homer,
în traducerea lui G. Murnu

III

DE

D. MARMELIUC

(Continuare din vol. V și VI)

CÎNTUL IV

— V. 367 (376°). — În versul românesc:

Pașnic odată ca oaspe-n Micena s-a dus cu voinicul —

«s-a dus» traduce pe gr. εἰσῆλθε, care trebuie redat însă prin «a venit», deoarece Agamemnon, avînd reședința în Micena, nu putea să spună despre cineva că «s-a dus» în orașul său de reședință, ci că «a venit». Versul va avea deci forma:

*Pașnic odată ca oaspe-n Micen-a venit cu voinicul
Cel ca un zeu Polinice.*

— V. 369—373 (379°—383°). — Din textul versiunii românești a acestor versuri (Murnu² și Murnu³) nu se desprind clar situațiile pe care le arată textul homeric.

În versurile grecești se spune că, la rugămintea insistență a lui Polinice și a lui Tideu de a li se da un număr de oșteni aleși, micenienii erau dispuși să le împlinească rugămintea (οἱ δ' ἔθελον δόμεναι καὶ ἐπ' ἡγεον), dar că Zeus i-a împiedicat prin semne neprielnice (Ζεὺς ἐτρέφε παραλίσια σήματα φαίνων). Atunci Polinice și Tideu au părăsit Micena fără nici o ispravă și au pornit mai departe, cu armatele celorlalți comandanți, spre Teba. Ajunși la riul Asopos s-au oprit, și conducătorii expediției l-au trimis pe Tideu ca sol la Teba cu misiunea de a-i cere lui Eteocle să renunțe la tron în favoarea lui Polinice.

Iată versurile românești după Murnu³:

Ei se rugară virtos să le deie-ajutoare pe-alese.
Micienienii primiră și se învoiră cu dinșii;
Dar în deșert, că pe ei, vădind neprielnice semne,
Zeus i-a-ntors și de-acolo, pe cînd s-au tot dus dup-aceea,
Pînă ce-au fost la Esep, unde-i mană de stuf și de iarbă,
Și de-aici pe Tideu îl trimiseră-aheii la Teba.

Pe cine «i-a-ntors» Zeus? Și cine «de-acolo... s-au tot dus dup-aceea?» — Nu e clar. Versiunea românească trebuie să fie tot atît de clară ca și originalul homeric.

Luînd în ajutor și pe Murnu¹, propunem următoarea versiune pe care o socotim mai clară:

*Micienienii erau să primească-a lor rugă, plinînd-o.
Dar le întoarse voința, vîdînd neprielnice semne
Zeus... Cei doi porniră cu oștile lor mai departe,
Pîn-ce-au ajuns la Asop, unde-i mană de stuf și de iarbă,
Și de-aici pe Tideu îl trimiseră-aheii la Teba.*

Numele riului beotian, amintit în aceste versuri, este Ἀσωπός (astăzi Asopo), pe care G. Murnu îl redă prin «Esep» în Murnu² și Murnu³, prin «Esepos» în Murnu¹.

Am reintrodus în textul propus numele adevărat al riului: *Asop* (P. Mazon: *A s o p*; I. H. Voss: *A s o p o s*).

— V. 403 (412°). — Cuvîntul grecesc τέττα, un ἀπαξ εἰρημένον la Homer, folosit numai în acest vers, e bine redat în românește prin: «bădie».

— V. 426 (436°). — În versul:

Astfel în tabără-a fost și strigătul lor și-a lălaia
cuvîntul *alđalaie* traduce pe gr. ἀλαλητός, variantă a lui ἀλαλή, (dor. eolic) ἀλαλά, și este o creație personală a lui G. Murnu, creație melodioasă față de *hărmălaie*, pe care-l înlocuiește aici. Cred că putem accepta această onomatopee.

— V. 436—439 (446°—449°). — Cităm după Murnu³:

Cum în același cuprins se întîmpină unii cu alții,
Paveze iute se-ncaieră atunci și puteri de războinici
Tari, ferecați în armă. Se-ndeașă, se bat între ele
Scuturi boltite rotunde, și-i vuiet și larmă cumplită.

În versurile acestea întîlnim iarăși sintagma «ferecați în armă», care nu redă bine pe χαλκιοθώρακες, cum am arătat altădată¹. Murnu² redă cuvîntul homeric prin «în veșminte de armă». Lipsește apoi, în textul românesc, traducerea cuvîntului ἔρχεα, esențial pentru descrierea ciocnirii dintre două formații, care luptă de-aproape cu lancea. De aceea poate e mai bună versiunea următoare, care e un compromis între Murnu³ și Murnu¹.

*Cum în același cuprins se întîmpină unii cu alții,
Iute se-ncaieră paveze, lănci și puteri de războinici,
Tari în veșmintele de-armă. Și cînd se izbesc între ele
Scuturi boltite, e vuiet și-i larmă de glasuri cumplită.*

— V. 449 (459°). — Versul:

El înainte-l ajunsse în chivăra cea încrestată
traduce pe τὸν ῥ' ἔβαλε πρῶτος κόρυθος φάλον ἱπποδάσειης
cu două nepotriviri de sens: a) πρῶτος e redat prin «înainte», care produce confuzie; b) ἱπποδάσεια, atribut al coifului (κόρυς), e tradus prin «încrestat» = cu creastă, sens pentru care în românește e atestată numai forma «crestat», de ex. la Alecsandri, T. 176 (despre cocoș) sau la I. Creangă, P. 65 (*măi crestătile și pîntenătile*). Și-apoi ἱπποδάσεια

¹ Studii Clasice, V, p. 276, interpretînd Il. I, v. 367 (371°).

nu înseamnă « crestat », ci « împodobit cu un moț din păr de coadă de cal ». În Murnu¹ cuvîntul e tradus prin « păsos ». Iar πρῶτος din acest vers repetă pe πρῶτος din versul homeric 457, rămas netradus în v. 447 (457°) din Murnu² și Murnu³. În textul homeric se spune că *cel dinții*, care inaugurează luptele în doi, este Antiloh, omorîndu-l pe Ehepol, și acest « cel dinții » poetul Iliadei îl repetă cu 2 versuri mai tîrziu.

Pentru a reda cu un sens clar versurile, propunem:

*Cel dinții Antiloh a ucis la troieni pe voinicul
Înaintaș Ehepol, fecior lui Talisiu. Pe-acesta
El nimeritu-l-a-n coiful cu creasta-i stufoasă de păr de
Cal: mirîndu-l în frunte, prin os îl străpunge cu arma,
Moartea grăbindu-i.*

— V. 455—456 (465°—466°). — Murnu³ traduce:

El din bătaia de lănci afară-l tîri, fiind lacom
Cît mai în grabă să-l prade, dar scurtă i-a fost năzuința.

« Tîri » redă pe imperfectul ἔλαε din versul original. Murnu² traduce cuvîntul prin « tîra » (impf.), iar Murnu¹ prin « începu să-l tîrască ». Cîm ἔλαε este un imperfectum de conatu, el trebuie tradus ca atare, cum se face în Murnu¹.

Unificînd traducerea din cele trei ediții, ajungem la textul:

*El din bătaia de lănci afară-ncepu să-l tîrască,
Lacom să-l prade mai iute, dar scurtă i-a fost năzuința.*

— V. 465 (475°). — Ἰδρθεν κατιούσα traduce Murnu² și Murnu³ prin « cînd se depuse din Ida ». Deoarece înlocuirea lui « coborî » prin « a se depune » este cu totul neobișnuită și nu e folosită nici în Murnu¹, care redă cuvîntul prin sinonimul lui românesc « coborî », vom accepta versiunea din Murnu¹:

... a căruia mamă
Cînd coborî de pe Ida, pe mal îl născu, la Simois.

— V. 470 (480°). — Versul homeric

πρῶτον γάρ μιν λόντα βάλε στήθος παρὰ μαζόν

e tradus în toate edițiile lui G. Murnu, ca și cînd πρῶτον ar fi adverb: Murnu² și Murnu³:

El înainte la sin îl picni, în gurguiul din dreapta,
iar Murnu¹:

El mai întîi l-a lovit în piept, la gurguiul din dreapta.

Πρῶτον este însă acuzativul lui πρῶτος, servește, sintactic, ca determinare predicativă pe lingă participiul λόντα, și trebuie tradus ca atare:

Înaintaș fiind, fu picnit în gurguiul din dreapta.

— 490 (500°). — Versul

Care veni din Abidos, din țara sirepelor iepe,

din toate edițiile lui G. Murnu nu corespunde sensului din textul original.

Demodocos, unul dintre fiii lui Priam, fu trimis de către tatăl său la Abidos ca supraveghetor al unei herghelii de iepe. Cînd a început războiul troian, el a venit acasă, la părintele său (ol) și a intrat în armata de apărare a Troiei. Sensul acesta trebuie să reiasă și din versiunea românească¹. De aceea:

Care-i veni din Abidos, de la paza sirepelor iepe,

— V. 528 (537°). — Este de remarcat că, în acest vers, G. Murnu traduce pe χαλκοχίτωνες prin « cei cu platca de-aramă », oricum mai nimerit decît « cei ferecați în aramă ».

¹ P. Mazon: qui lui vient d'Abydos, où il gardait les cavales rapides.

— V. 534 (544°). — Versul

Πρηνέες ἐν κονίῃσιν παρ' ἀλλήλοισι τέταντο

e tradus în Murnu² și Murnu³ prin:

Și se lungiră pe brinci în pulbere lângă olaltă,
iar în Murnu¹:

...și prin colb pe spate zăceau lângă olaltă.

Cuvîntul πρηνέες îl traduce P. Mazon «le front dans la poussière», iar I. H. Voss «vorgestürzt».

Πρηνής înseamnă «cu fața în jos» în opoziție cu ὕπιος „cu ceafa în jos”. Uneori πρηνής este determinat la Homer prin ἐπὶ στόμα, ca în Il. V, 58 sau VI, 43, versuri în care G. Murnu traduce cuvîntul de asemenea «pe brinci».

Dacă de ex. în Il. VI, 43 traducerea cuvîntului πρηνής prin «pe brinci» s-ar potrivi intrucitva, deoarece stă în legătură cu verbul «a se rostogoli» (ἐξεκυλίσθη), în locul de care ne ocupăm ea este cu totul deplasată, deoarece un luptător nu se poate întinde «pe brinci».

Cum nici versiunea cu totul greșită «pe spate» din Murnu¹ nu e potrivită, vom traduce versul:

Și se lungiră cu fruntea-n fărnă lângă olaltă.

CÎNTUL V

— V. 4 (4°). — Versul are în Murnu³ o greșeală de tipar. S-a cules de 2 ori cuvîntul «aprinse». În Murnu² versul cuprinde o exagerare în cuvîntul «pălălaie» pentru «pară». Bine e tradus versul în Murnu¹:

Pară nestînsă pe coif și pe scut îi aprinse zeîa.

— V. 5 (5°). — Pe ἀστὴρ ὁπωρινός îl identifică G. Murnu, în toate edițiile sale, cu steaua Rarița. Pare însă a fi mai curînd Sirius din constelația Cînelui-Mare care apare pe cer la sfîrșitul verii și începutul zilelor de toamnă și e cea mai luminoasă stea de pe firmament. De altfel și comentatorul lui Murnu³ a crezut că e necesar să explice «Rarița» prin «Sirios sau cîinele lui Orion», care nu e identic cu «Rarița», una dintre cele trei stele din constelația Orion.

Pentru a evita orice confuzie de ordin astronomic, redăm textul originalului:

*Toemai ca steaua recoltei, ce-n nopți de toamnă răsare
Mai luminoasă lucind după scaldă ei în Ocheanos.*

— V. 59—60 (59°—60°). — Versurile homerice

Μηριόνης δὲ Φέρεκλον ἐνήρατο, Τέκτονος υἱὸν
Ἀρμονιδέω, ὃς χερσὶν ἐπίστατο δαίδαλα πάντα
Τεύχειν

— sînt traduse în Murnu¹:

Și Merione-a strivit pe fiul lui Harmon, Fereclos,
Care cu mîna știa să lucreze tot felul de lucruri,

iar în Murnu² și Murnu³:

Iar Merione ucise pe unul Fereclu, pe fiul
Lui Harmonides, un maistru isteț la tot lucrul de mînă.

Deși numele, mai mult fictive în contextele homerice, nu interesează prea mult pe cititor, e bine totuși ca ele să se redea în românește cu genealogia din textul Iliadei, ceea ce nu se întîmplă nici în Murnu¹, unde Fereclos este fiul bunicului său Harmon, nici în Murnu² și Murnu³, unde el este fiul fiului lui Harmon (Ἀρμονιδέω), ceea ce e corect din punct de vedere logic și genealogic, dar nu este exact din punct de vedere al textului homeric, deoarece lipsește numele Tecton. Și-atunci mai bine pare a fi:

*Unul Fereclu, fiu al lui Tecton, nepot al lui Harmon,
Maistru isteț la tot lucrul de mînă și tare-ndrăgît de*

Palas Atena, răpus fu de Merione voinicul.

— V. 136–141 (136°–142°) — cuprind o comparație foarte frumoasă, bine redată în traducerea lui G. Murnu, exceptându-se v. 140:

...oile fug părăsite

Și-nghesuindu-se cad năvălind peste olaltă...,
traducând versul 141°:

αἱ μὲν τ' ἀγχιστίῃαι ἐπ' ἀλλήλησι κέχυνται.

Ce cuprind versurile homerice 136–142? Diomede se avintă asupra troienilor ca un leu, care în momentul cînd se aruncă peste gardul unui ocol de oi, e rănit ușor de către un păstor. După aceea însă păstorul, în loc să-l înfrunte, apărindu-și turma, se ascunde prin țarc, iar oile părăsite o iau la fugă. Dar leul e lângă ele. Înghesuindu-se de spaimă, sînt sfîșiate și turnate grămadă la pămînt de către fiara furioasă care o sbughește apoi peste gardul ocolului.

Sensul acesta e prins intrucitva în Murnu¹:

Oile-atunci grămădite cad jertfe polog laolaltă.

Refăcînd imaginea din textul homeric în versuri din care reiese clar comparația voită de poetul antic, vom scrie:

*Inim-acum i s-aprinse de trei ori pe-altă, parcă-i leul
Care, la fară cînd sare-în obor unde-i turma lînoasă,
Nu e de moarte rănît, ci-abia de-l julește păstorul,
Furia-i doar întefînd. Și cum nu-l răpune de istov
Ci, speriat, se ascunde prin țarc, iar oile-i fug părăsite
Și-nghesuindu-se-n spaimă, cad sfîșiate de leul
Care-nătrîjit și mai mult s-aruncă din strunga înaltă,
Totmai așa și-n Troieni se-ndeasă turbat Diomede.*

De remarcat este că în v. 136 (136°) s-a omis în textul românesc cuvîntul « ori ».

— V. 143–146 (144°–147°). —

Țintuie-ntîi pe Astinou și pe Hiperou căpitanul;
Pe-unul în piept la gurgui îl porticăli, iar pe altul
El la undrea pe la umăr cu-o sabie mare tăindu-l
De la grumaz și din spate de-a lungul tot umăru-i rupse,

În aceste versuri, citate după Murnu³, sînt de înregistrat, mai întîi, 2 greșeli de tipar: 1) « Hiperou » în loc de *Hiperon* (Ἱπείρων) redat prin *Ipiron* în Murnu¹; 2) « porticăli » pentru *potricăli* din Murnu² și din glosarul lui Murnu³. În v. 145 s-ar potrivi parcă « cu sabia mare tăindu-l » în locul textului din Murnu³, citat mai sus.

În ce privește vocabularul ales de G. Murnu în ultimele sale 2 ediții, cuvîntul « țintui » traduce pe ἔλκεν (aor. al lui αἰρέω), care înseamnă « a ajunge din urmă » sau « a răpune ». P. Mazon și I. H. Voss îi dau acestui aorist sensul din urmă. În românește « țintui » s-ar potrivi numai în cazul cînd ar putea fi interpretat prin « a țintui locului », sens, pe care nu-l recomandă textul homeric. « Potricăli » e potrivit însă, deoarece înseamnă « a găuri (cu potricala) », « a străpunge ».

Mai corespunzătoare mi se pare traducerea din Murnu¹ cu mici modificări:

*Culcă întîi pe Astinou și pe capul de oaste Hiperon,
Pe-unul în piept la gurgui cu lancea de-aramă-l străpunge
Pe-altul cu sabia-i mare de-a lungul în umăr lovindu-l
La-ncheieturi, din grumaz și din spate tot umăru-i rupe.*

— V. 166 (167°). — Cuvintele ἀνὰ κλόνον ἐγχεῖσθαι sînt redată în Murnu² și Murnu³: « prin zborul de lănci repezite », în Murnu¹: « prin groaznicul clatin de sulîți ». Propunem versiunea: « prin valma de lănci repezite ».

— V. 179 (182°). — În versul grecesc
ἀσπίδι γυνώσκων ἀλῶπιδι τε τρυφάλειη,

cuvîntul τρυφάλεια înseamnă în general «coif», dar se specializează în unele traduceri și comentarii structura lui «cu patru creste paralele», de la spate spre față, deasupra calotei. Așa-l traduce Murnu¹ prin «coiful cu creasta-mpătrită», versiune de preferat față de Murnu² și Murnu³ «coiful cu creasta-ntreită».

P. Mazon traduce cuvintele ἀλῶπιδι τε τρυφάλειη prin «casque qu'orne un long cimier», dînd cuvîntului ἀλῶπις sensul dat de scholii: «cu o gaură în creastă» pentru înfigerea panașului din păr de coadă de cal. I. H. Voss traduce ambele cuvinte prin «röhrenäugiger Helm». În ediția Ameis-Hentze, comentarul la acest vers dă, după părerea noastră, sensul real al ambelor cuvinte: ἀλῶπις «mit Visierlöchern versehen»; τρυφάλεια (aus* τέτρυφάλεια) «ein Helm mit vier Bügeln», interpretare pe care o dă cuvîntului τρυφάλεια și ultima ediție din 1950 a dicționarului grec-francez al lui M. A. Bailly, revăzută de L. Séchan și P. Chantraine.

Adoptînd interpretarea cuvîntului τρυφάλεια din Murnu¹ și dînd cuvîntului ἀλῶπις sensul pe care îl găsim în ediția lui Ameis-Hentze, vom reda acest vers 179 (182°) prin următoarele 2 versuri:

*Doar îl cunoșc după scut, după coiful cu creasta-mpătrită
Și-n vizieră cu găuri, să vadă ochii prin ele.*

Este un vers în plus care nu e de prisos, dat fiind decalajul în numerotarea versurilor lui Murnu³ față de original.

— V. 235 (240°). — În versurile 234–237 din Murnu³ se descriu acțiunii rezezi de moment, redată în românește prin perfectul simplu. În v. 235 însă se intercalează, din cauza metrului, un imperfect «goneau», care e distonant. Înlocuindu-l prin gerunziul verbului, înlăturăm distonanța. Vom citi deci versurile 234–235 din Murnu³:

*Asta vorbir-amîndoi și-n caru-mpeștril se suiră,
Învîforași spre Tîdide gonînd telegarii cei rezezi.*

— V. 250 (255°). — Cuvintele ὀκνεῖω δ' ἵππων ἐπιβαίνεμεν sînt redată în Murnu² și Murnu³ prin «silă mi-e-n car să mă sui», acceptîndu-se interpretarea verbului ὀκνεῖω (= ὀκνέω) după P. Mazon («mais je répugne à monter sur un char») și I. H. Voss, «mich verdreusst's im Wagen zu steigen», pe cînd verbul ὀκνέω înseamnă, în primul rînd, «a ezita», «a pregeta».

Diomede care a răpus pe cei doi fii ai lui Priam, Hromiu și Ehemon, luptînd ca un leu, nu primește invitația lui Stenelos de a se urca în car și a fugi din fața lui Pandaros și a lui Eneas, ci vrea să lupte și cu aceștia piepțiș, pe jos. De aceea e de preferat versiunea din Murnu¹.

*Preget în car să mă sui. La dînșii chiar astfel, pedestru,
Eu mă răped.*

Cuvîntul «pedestru» pare cam prozaic în acest context epic, dar, folosit nu numai în texte vechi românești, cum sînt cronicarii, ci și la M. Eminescu și I. Creangă, poate fi menținut și aici.

— V. 254 (259°). — Versul stereotipic din textul homeric

ἄλλο δέ τοι ἐρέω, σὺ δ' ἐνὶ φρεσὶ βάλλεο σῆσιν

e tradus în Murnu² și Murnu³:

De-asta eu una-ți demînd și tu să-mi ții minte demîndul.

Verbul «demîndă» se întîlnește foarte rar în textele literare românești, fie ca latinism la P. Maior¹ și S. Fl. Marian², la acest din urmă traducînd pe *mandare* dintr-un text din Ovidiu³, fie ca

¹ *Istoria pentru începuturile românilor în Dacia*, Buda, 1854, p. 42/17.

² *Înmormîntarea la români*, București, 1892, p. 358.

³ *Tristia*, I, 2, v. 51.

aromânism, la G. Murnu în mai multe locuri ale *Iliadei* și *Odiseei* sale. Dar postverbalul «demînd» nu l-am întîlnit nicăieri în textele literare românești decît tot în traduceri ale lui G. Murnu, împrumutat din dialectul aromân, unde este folosit în mod obișnuit cu sensul de «poruncă».

Nu cred că aceste două cuvinte se vor încetățeni în limba literară română, și de aceea e bine să adoptăm versiunea din Murnu¹:

Dar îți voi spune o vorbă și-n minte tu-nseamnă-ți-o bine
sau, deoarece Diomede ține să schimbe ordinea preocupărilor sale și ale lui Stenelos, vom traduce și pe ἄλλο de la începutul versului homeric, dîndu-i versului românesc contextul:

Altă vorbă ți-oi spune și-n minte tu-nseamnă-ți-o bine.

— V. 268 (272°). — Versul acesta are, în toate manuscrisele *Iliadei*, contextul, acceptat și de Aristarch:

τὸ δὲ δού' Ἀλκείᾳ δῶκεν μῆστορε φόβοιο.

E vorba de caii lui Eneas din prăsila acelor pe care Zeus îi dăduse cîndva lui Tros. Platon citează în al său *Laches* (191^b) versul acesta punîndu-l în gura lui Socrate care vorbește despre curajul în luptă, nu numai la atac, ci și în retragere (sau fugă), dînd ca exemplu modul de luptă al sciților și continuînd: καὶ αὐτὸν [Σωκράτης] τὸν Ἀλκείαν κατὰ τοῦτ' ἐνεκαμίασε, κατὰ τὴν τοῦ φόβου ἐπιστήμην καὶ εἶπεν αὐτὸν εἶναι μῆστορα φόβοιο. Ultimele cuvinte sînt traduse de M. Croiset prin «artiste en l'art de la fuite».

Editorii *Iliadei* s-au împărțit în redarea textului acestui vers: unii acceptînd lecțiunea manuscriselor celor mai bune și a lui Aristarch au introdus în text μῆστορε φόβοιο — între aceștia se numără și P. Mazon — alții, influențați de Platon și de un singur codice secundar (Stuttgartensis), au ales varianta μῆστορι φόβοιο, referind atributul acesta lui Eneas, cum face Ameis-Hentze, pentru a cita doar edițiile folosite de noi în acest studiu.

Fără îndoială, autoritatea lui Platon a fost precumpănitoare pentru impunerea lecțiunii μῆστορι, pe care nici acel codice de mîna a doua, nu o dă ca sigură, deoarece scrie deasupra lui τ din μῆστορι litera ε. Dar la Platon, textul original pîtea fi — și probabil a fost — modificat, pentru a fi folosit în argumentarea tezei că nu numai la atac, ci și la retragere, un luptător poate fi curajos și viteaz. De aceea în textul lui Laches, φόβος înseamnă numai «fugă, retragere» în sens subiectiv, iar μῆστορ primește aici înțelesul lui secundar de «sfătuitor»; «priceput în» «meșter în»... Φόβος înseamnă însă, în sens obiectiv, «fugă impusă» «fugă în dezordine», «derută», iar μῆστορ «pricinuitor», «cauzator», «agent». În acest ultim sens, epitetul de μῆστορ φόβοιο este atribuit lui Diomedes (Il. VI 97), lui Hector (XII, 39), lui Patrocle (XXIII, 16) și înseamnă «cel ce provoacă o derută» la inamici.

Și lui Eneas i se putea atribui acest epitet în sensul acesta din urmă, deoarece el este; în oastea troiană, al doilea luptător de seamă după Hector; dar în locul despre care e vorba nu e potrivit nicidecum, nici măcar în înțelesul pe care i-l atribuie Platon. Căci oricît de mecanic s-ar adăuga, în unele versuri homerice, un epitet numelui unui personaj, în locul de care ne ocupăm, atribuirea acestui epitet lui Eneas — și tocmai de către Diomede — este imposibilă, deoarece cîteva versuri mai departe, vine lamentabila lui înfringere și salvarea lui de către maică-sa, zeița Afrodita. Același lucru e valabil și pentru Il. VIII, 108, unde Diomede invită pe bătrînul Nestor să se urce în carul său de luptă, tras de aceeași cai, de origine divină, pe care Stenelos îi adusese în tabăra ahee după doborîrea lui Eneas, și care, ei, sînt μῆστορε φόβοιο «cei care bagă gîroză în dușmani», «cari provoacă derută în rîndurile inamicilor».

Așa e și logic și poetic.

G. Murnu acceptă pentru traducerea sa, în toate edițiile, versiunea μῆστορε φόβοιο, atribuînd epitetul cailor lui Eneas, pe care îi folosește apoi Diomede. Astfel versul din V 268 (272°) este tradus în Murnu² și Murnu³:

El lui Eneas îi dete să-mprăstie spaimă-n bătaie,
iar în Murnu¹ mai clar:

Iară pe-aceștia ce-mprăstie groază-i dădu lui Eneas.

Combinînd ambele versiuni, vom reface astfel traducerea din Murnu² și Murnu³, ca să reiasă sensul textului homeric:

El lui Eneas îi dete și-mprăstie spaimă-n bătaie,

iar în VIII, 104 (108°):

Eu i-am luat lui Eneas și-mprăstie spaimă-n bătaie.

De altfel atribuirea acestui epitet cailor nu e străină de textul Iliadei. În cîntul II 756 (767°) se spune despre iepele lui Eumelos cam același lucru:

ἄμφω θηλείας, φόβον ἄρῃος φορεούσας,

tradus în Murnu² și Murnu³:

Iepe-au fost ele-amîndouă, dar spaimă stîrneau în războaie.

— V. 290—291 (295°—296°). Versurile

... παρέτρεσαν δέ οἱ ἵπποι
ὠκύποδες

sînt traduse în Murnu² și Murnu³:

...se sperie caii

Sprinteni și fug,

ceea ce nu se potrivește nici cu sensul textului homeric, nici cu situația de fapt. Căci παρα-
τρέω înseamnă « a sări », « a zvîcni (de spaimă) în lături » și nu implică înțelesul de fugă.
Dacă telegarii ar fi apucat-o la fugă, cu greu Eneas ar fi putut sări din car și la timp pentru
a ocroti cadavrul lui Pandaros.

În Murnu¹, παρέτρεσαν e tradus prin:

...În lături feriră de spaimă

Sprintenii cai.

Luînd în considerare această versiune din Murnu¹, vom reda versurile 289—291
(294°—296°):

*Și se prăvale din chelnă voinicul, și zornăie-asupra-i
Strălucitoarele arme. Zvîcnesc în lături de spaimă
Sprintenii cai, iar el moare, secîndu-i tîria vieții.
Sare Eneas din caru-i...*

— V. 329—330 (336°—337°). — În traducerea acestor versuri, în Murnu² și Murnu³
s-a strecurat probabil o greșeală de tipar în textul:

Și năvălind o împunse cu lancea pe gingașa mină,
La-ncheetură în palmă...

Preferăm versiunea din Murnu¹ cu o mică modificare:

*Și năvălind îi împunse cu sulîșa gingașa mîndă
La-ncheetura din palmă...*

— V. 334 (341°). — Sfîrșitul versului οὐ πίνουσ' αἶθοπα οἶνον e tradus în Murnu² și
Murnu³ prin « nu beau vin negru ». Cuvîntul αἶθοψ înseamnă însă numai « lucitor »,
« strălucitor », indicînd nu culoarea vinului, ci scînteierea lui, cînd e turnat în
pahar. Murnu¹ îl redă prin « lucitor ». De altfel, în nici unul din locurile din Iliada și Odiseea,
în care se întîlnește cuvîntul, el nu poate fi tradus prin « negru ».

Dovadă, două locuri din Odiseea (XII, 19 și XIX, 197), în care αἶθοψ e urmat de
ἐρυθρός care indică culoarea vinului « roșu ».

Vom adopta deci, și în acest caz, pentru v. 334 (341°) versiunea din Murnu¹:

Nu beau nici vin lucitor, nu gustă bucate și pîine,

continuind cu textul din Murnu³:

Fără de sînge sînt ei și nemuritori...

— V. 337—338 (344°—345°). — Versurile:

καὶ τὸν μὲν μετὰ χερσὶν ἐρύσσατο Φοῖβος Ἀπόλλων
κυανέῃ νεφέλῃ

sînt redate în Murnu² și Murnu³ prin:

Dar îl apucă pe el în brațe din norul cel negru
Febos Apollon...

ceea ce nu redă exact textul homeric, în care ni se prezintă următoarea situație: Eneas e rănit de către Diomede cu un pietroi în coapsă și cade la pămînt. Maică-sa, zeița Afrodita, îl salvează, luîndu-l în brațe și învelindu-l în faldurile veșmîntului său. Diomede o rănește pe Afrodita la mînă. Atunci ea aruncă pe Eneas la pămînt (ἀπὸ τοῦ κάμβαλεν οἴον). Apollon îl ridică de jos și-l învăluie într-o ceață deasă, neagră, ca să nu fie văzut de ahei. Murnu¹ dă această justă interpretare:

Tare țipînd Afrodite, lăsat-a să-i cadă feciorul,
Însă pe el l-a păzit, în brațe luîndu-l, Apollon
Și-nvăluindu-l în nori...

Luînd din ambele texte ale lui G. Murnu ceea ce corespunde situației de fapt, vom avea următorul text al pasajului acestuia:

*Tip-Afrodita virtos, și pe fiu-și aruncă departe.
Dar îl salvează, în brațe luîndu-l Apollon și-n ceață
Deasă-nvăluindu-l, ca nu cumva să-l împungă cu lancea
Și să-l omoare danaii...*

— V. 341—343 (349°—351°), — cuprind înfruntarea ironică a lui Diomede, adresată zeiței Afrodita, după ce a rănit-o. În Murnu² și Murnu³, versurile au următorul context:

Nu ți-e destul că ademeni femeile slabe din fire?
Dacă mai umbli pe-aice, ia seama să n-ajungi să tremuri
Chiar de departe-auzind că-i vifor de cruntă bătaie.

Murnu¹ le redă astfel:

Nu ți-e destul că înșeli niște biete femei păcătoase?
Dacă războaie cutreeri, hei iată, de-acum tremura-vei
Prinsă de groază, cînd chiar de departe-auzi-vei războiul.

Din aceste versiuni nu reiese înțelesul clar, îndeosebi cea crudă ironie din textul grecesc, care opune îndeletnicirilor obișnuite ale Afroditei, încercarea de a se război pe cîmpul de luptă. Modificînd puțin textul din Murnu³, vom reda mai clar versurile grecești, după cum urmează:

*Nu ți-e destul că ademeni femeile slabe din fire?
Vrei și-n războaie să umbli? Cred că de-acum îngrozită
Fi-vei, chiar de departe-auzind vreun zgomol de luptă.*

— V. 365—366 (373°—374°): — Adverbul grecesc μαψιδίως din v. 374° e redat în Murnu² și Murnu³ prin pleonasmul « degeaba și pe nedrept », iar ceea ce urmează: « ca și cînd tu faci cuiva răul pe față » nu corespunde sensului din versul homeric. Murnu¹ redă ceva mai clar textul original:

Care din zei cerești, copilo, făcutu-ți-a asta
Fără temei, ca și cînd tu rele făcut-ai pe față?

Acceptăm versiunea, cu o foarte mică modificare de topică:

*Care din zei cerești făcutu-ți-a asta, copilă,
Fără temei, ca și când tu rele făcut-ai pe fafă?*

— V. 373 (382°). — Versul grecesc

τέτλαθι, τέκνον ἐμόν, καὶ ἀνάσχεο κηδομένη περ

are aproape același context ca și versul 587° din cîntul I, în care Hefaistos o consolează pe maică-sa Hera, amenințată cu bătaia de către Zeus, cu deosebire că în cîntul I stă, în loc de τέκνον ἐμόν vocativul μητερ ἐμή. Murnu² și Murnu³ traduc bine acest text din cîntul I:

Fii cu răbdare și-ndură, o mamă, cît ești de mîhnită.

folosesc însă în versul din cîntul V expresia «inimă prinde», traducînd

Rabdă, copilo, și inimă prinde, măcar că te doare,

Am arătat în interpretarea la versul din cîntul I¹, că deși acolo «a prinde inimă» s-ar potrivi oarecum, deoarece «inimă» are sensul de «curaj», imperativul «prinde inimă» nu se întîlnește în proza literară românească. Cu atît mai puțin se poate folosi aici pentru τέτλαθι. Menținem de aceea și în cîntul V v. 373 (382°) aceeași versiune din Murnu³ ca în I, v 582 (587°) cu înlocuirile necesare:

Fii cu răbdare și-ndură, copilo, măcar că te doare.

— V. 379 (388°). — Cuvintele ἄρως ἄτος πολέμοιο sînt traduse în Murnu¹ prin «zeul setos de măceluri», iar în Murnu² și Murnu³ prin «Războiul».

Creația aceasta personală a lui G. Murnu, influențată de numele unor figuri din basmele noastre, ca Setilă, Flăminzilă, Gerilă, e sugestivă și trebuie acceptată. Cuvîntul «chiup» însă din v. 378 (387°) care redă pe gr. κέραμος din textul original, nu ni se pare potrivită, deoarece «chiup» înseamnă un vas de forma unei amfore, pe cînd κέραμος este un butoi mare, așa cum își făcuse unul Eurystheus, îngropîndu-l în pămînt și ascunzîndu-se în el de frica lui Hercule². Versurile 378—379 (387°—388°) vor avea deci, contextul:

*L-au ferecat și, închis în buloi de aramă-l finură
Peste un an, de era să se mistuie-aici Războiul.*

— V. 381—382 (390°—391°). — Versurile:

... ὁ δ' ἐξέκλεψεν ἄρῃα
ἤδη τειρόμενον, χαλεπὸς δέ ἐ' δεσμὸς ἐδάμνα.

sînt redată în Murnu² și Murnu³:

...el pe ascuns îi desprinse din lanțuri
Și de necaz îl scuti și de greul osîndeii. Și Hera...

Murnu¹ are următorul context, ceva mai apropiat de original:

...acesta furat-a pe Ares

Care-ncepuse-a se stinge, muncit de răstriaștea robirii.

E drept că textul homeric conține o hiperbolă, suferința unui zeu nemuritor asemuindu-se cu aceea a unui om de rînd. Dar această hiperbolă trebuie menținută în textul tradu-

¹ Studii Clasice, V, p. 271 și urm.

² Ameis-Hentze în comentarul la acest vers.

cerii, așa cum a încercat G. Murnu în prima sa ediție și cum o redau atît P. Mazon (il était à bout de forces; ses cruelles chaînes avaient eues raison de lui) cit și I. H. Voss (der stahl von dannen den Ares / Kraftloss schon und matt denn die harte Fessel bedrückt ihn).

Folosind textul din Murnu¹, vom reda sensul versului din original în mod concret:

*...el pe ascuns îl desprinsese din lanțuri,
Stîns de puteri, chinuîl de grele cătușe. Și Hera...*

— V. 421 (430°). — Versul e mai armonios, dacă înlocuim în Murnu³ «Palas» prin «Atenei»:

Armele și bătălia sînt date lui Ares și Atenei.

— V. 430 (439°). — Mai nimerită mi se pare traducerea acestui vers în Murnu¹ decît în edițiile mai noi:

Zise, strigînd fioros la dînsul, arcașul Apollon.

— V. 469—470 (478°—479°) —

...am venit de departe.

Tocmai din Licia, de lingă apa -nvolbat-a lui Xantos,

în care cuvintele «apa-nvolbat-a lui Xantos» redau textul homeric *Ξάνθῳ ἐπὶ δινέεσσι*.

Verbul «învolba» este atestat în limba română literară ca variantă a verbului reflexiv «a se învolbe» și trebuie menținut. Trebuie însă refăcut versul românesc 470 (479°), deoarece se citește greu ca hexametru. Îi vom da contextul:

Din Licia, de lingă apa-nvolbat-a lui Xantos.

— V. 476 (485°). — În textul din Murnu³ și Murnu¹

Însă tu stai h u z u r i n d, nu sprijini la trudă pe oameni,
«stai huzurind» traduce pe grecescul *ἑστηκας*, dar cuvîntul «huzurind» mi se pare nepotrivit, deoarece Hector stă în carul lui de luptă liniștit, așteptînd momentul potrivit pentru a interveni. De aceea e mai bine în Murnu¹:

Însă tu stai nemișcat...

V. 478 (487°). — Versul din Murnu³

Mi-e doar să nu fiți cuprinși ca u n năvod ce mrejuie totul

conține, fără îndoială o greșeală de tipar, și-anume în loc de «ca u n năvod» trebuie citit «c a - n năvod». Reiese aceasta din textul lui Murnu²:

Mi-e doar să nu fiți cuprinși ca în mreajă ce mrejuie totul

pe care cred că trebuie să-l preferăm și din cauza aliterăției cuprinsă în el,

— V. 481—483 (490°—492°). — Dojana pe care Sarpedon i-o face lui Hector că nu intervine în luptă, pentru a zăgăzui dezastrul ce-l produce Diomede în rîndurile troienilor, se termină în Murnu² și Murnu³ cu versul:

Bine să ținem, și amarnic să nu mai fii tu la muștrare,
redînd textul homeric:

ωλεμέως ἔχμεν, κρατερὴν δ' ἀποθέσθαι ἐπιήν.

Nu acesta este sensul ultimelor cuvinte ale lui Sarpedon, care-i spune lui Hector că are datoria să vegheze zi și noapte ca toți căpitani de oști-ajutoare să lupte continuu și vitejește, pentru ca el, Hector, să scape de muștrări de felul celor făcute de Sarpedon.

Murnu¹ redă textul homeric cu sensul mai aproape de original:

Și să te rogi de tovarășii tăi și de-a lor căpetenii
Luptă să ducă mereu și să-ți cruțe muștrările grele:

Combinând textele din Murnu¹ și Murnu³, putem stabili textul acestor versuri:

*Și să te rogi de noi toți, căpitani de oști-ajutoare
Piept să ținem virtuos, iar tu să scapi de muștrare*

În forma lui din Murnu² și Murnu³, versul 483 (492°) nici nu se poate citi ca hexametrul.

— V. 490—497 (499°—506°). — În aceste versuri sînt de remarcat mai multe nepotriviri în Murnu² și Murnu³ față de textul homeric și chiar față de Murnu¹. Iată textul lor:

Cum adierea de vînt prin arie-mprăstie pleava
La treierat, cînd a vîptului zîină bălaie Demetra
Hoaspa desparte de roadă ușor la bătaia de vînturi,
Clăile-albesc de pospai pe deasupra, tot astfel aheii
Se înălbiră de pulberea ce-o ridicau între-olaltă
Pînă la cer, din copite pămîntul izbînd telegarii,
Iar ași și întorși la război, că dau roată-napoi vizitii.

În primul rînd « adierea de vînt » din v. 490 nu redă pe *ζνεμος* din versul original 499° și nici nu poate ajuta cu nimic la vînturatul cerealelor — căci despre vînturat, nu despre treierat cu batoza e vorba aici. Murnu¹ redă astfel primele 2 versuri din acest pasaj:

Cum citeodată un vînt prin arie spulberă pleava
Dacă se vîntură griul, cînd zina bălaie Demetra...

Și comparația continuă: în timpul vînturatului, pleava așezată în straturi sau grămezi pe arie (*ἀχυρμαί*) se albește de jos în sus (*ὀπολευκαίνονται*). Tot așa se acoperă aheii de praf,

... ὅν ῥα δι' αὐτῶν

οὐρανὸν ἐς πολύχαλκον ἐπέπληγον πόδες ἱππων,
ἃψ ἐπιμισγομένων ὑπὸ δ' ἑστρεφον ἡνιοχῆες.

Versurile acestea au fost și sînt interpretate în mod diferit de către comentatori și traducători.

Depinde, mai întîi, de sensul care i se dă adverbului ἃψ. Dacă-l considerăm adverb de loc și-l traducem prin « îndărăt », atunci trebuie adoptat comentarul din ediția Ameis-Hentze¹, în care ἃψ ἐπιμισγομένων (*ἱππων*), adică întorsul carelor de luptă ale aheilor din urmărirea troienilor îndărăt printre rîndurile armatei ahee (*δι' αὐτῶν*) și în spatele ei, umple de praf pe luptătorii ahei. Vizitii li întore astfel înapoi.

Dacă însă ἃψ are înțeles temporal de « iarăși », « din nou », atunci ἃψ ἐπιμισγομένων (*ἱππων*) s-ar referi la carele de luptă troiene, întoarse de vizitii lor în spre armata ahee. Căi înhămați la aceste care ar stirni praful, pe care vîntul l-ar aduce spre luptătorii ahei.

Unii comentatori despart chiar genitivul ἃψ ἐπιμισγομένων de ἱππων considerîndu-l un genitiv absolut cu subiectul troienii și aheii (încăierîndu-se din nou). Acest sens îl sugerează Pape în dicționarul său grec-german s.v. ἃψ. Ce facem atunci cu *δι' αὐτῶν*, care nu se poate referi decît la ahei, prep. *διὰ* avînd aici unul dintre sensurile ei principale: « printre »?

Interpretarea lui Pape o acceptă atît P. Mazon (cependant que la mêlée recommence et que les cochers tournent bride) cit și I. H. Voss (da es zum Kampfe ging und rings wandten die Lenker). Nici Murnu¹ n-are un text mai clar decît Murnu² și Murnu³.

¹ Teubner, ed. a 9-a, 1940.

Orientându-ne după comentarul din ediția Ameis-Hentze, amintită mai sus, vom reda întreg pasajul despre care e vorba în contextul următor, combinat din cele trei ediții ale traducerii lui G. Murnu:

*Cum cîleodată un vînt prin arie spulberă pleava,
Cînd se vîntură grîul și zîna bălaie Demetra
Hoaspa desparte de roadă ușor la bătaia de vînturi,
Clade albesc de pospai pe deasupra, tot astfel aheii
Se înalbiră de pulberea ce-o ridicau pîn-la cerul
Cel arămiu, din copite pămîntul izbînd telegarii
Printre gloate mînași, vizitiii-ndărăt hăfuindu-i.*

— V. 497 (506°) — οἱ δὲ μένος χειρῶν ἰθὺς φέρον. — Aceste cuvinte de la începutul versului, Murnu² și Murnu³ le referă la vizitii, traducîndu-le

Toți năzuiau înainte cu bicele...
probabil după I. H. Voss:

...und rings wandten die Lenker;

Mächtig streckten sie vor die Arme...

Dar οἱ δὲ trebuie referit la luptătorii din ambele tabere, ca în cîntul IV, 446°. Cu acest vers (506°) începe descrierea încăierării dintre aheii și troieni. Astfel înțeleg sensul versului P. Mazon (les combattants alors portent droit devant eux l'élan de leurs bras) și Murnu¹.

Brațele tari întindeau să se-nclește...

Adoptînd această interpretare din Murnu¹ și P. Mazon, vom da versului contextul:

× Brațele tari s-avîntau să se-nclește. Ares da sprijin...

— V. 501 (510°). — În versul din Murnu² și Murnu³

Care-l rugase pe el să însuflete oastea troiană,
forma conjunctivului «să însuflete» este neobișnuită. Se poate înlocui prin conjunctivul real al verbului «însufleți» sau prin cel al lui «îmbărbăta», acesta din urmă folosit în Murnu¹. Parecă e mai potrivit versul:

Care-l rugase să îmbărbăteze oastea troiană.

— V. 525 (534°). — Versul grecesc:

... βάλε δὲ πρόμον ἄνδρα,

Αἰνεῖω ἔταρον μεγαθύμου, Δηϊκόωντα

Murnu² și Murnu³ îl redau ca și cînd în text ar fi μεγάθυμον:

...ochind pe oșteanul din frunte

Mare de suflet și drag lui Eneas, pe Deicoonte.

Or, epitetul îi aparține lui Eneas, și de aceea versul va avea forma

Drag lui Eneas cel mare la suflet, pe Deicoonte.

— V. 553 (564°). — În versul acesta s-a strecurat în Murnu² și Murnu³ o greșeală de tipar: în loc de «pe Eneas» se va citi «de Eneas», versul primind forma:

Ares, al armelor zeu, ca să-l vadă răpus de Eneas.

— V. 572 (583°). — Versul homeric

ἦνία λούκ' ἐλέφαντι χαμαὶ πέσον ἐν κοίῃσιν

este redat de G. Murnu în toate edițiile sale prin.

Frinele-i albe de fildeș în colb îi căzură din mînă.

Chiar dacă punem între virgule cuvintele « albe de fildeș », o confuzie este inevitabilă. Frinele erau făcute din piele de bou și împodobite cu plăci mici și dese de fildeș¹, care le dădeau aspectul că sînt albe. Poate mai bine deci:

Frinele-n fildeș ținute în colb îi căzură din mînă.

— V. 577 (588°). — Versul grecesc

ὄφρ' ἔπλω πλῆξαντε χαμαὶ βάλλον ἐν κονίῃσιν

e tradus în Murnu² și Murnu³:

Pînă ce caii, zvirlind, din car îl dau jos pe de-a-ntregul,
iar în Murnu¹,

Pînă ce-l leapădă jos din urmă zvirlind telegarii.

Imaginea din textul original nu e redată întocmai în aceste versuri. Care este situația de fapt pe cîmpul de luptă? Antiloh îl ucide pe Mydon în chelna carului. Acesta se răstoarnă din chelnă la pămînt, cu capul înfipit în nisip pînă la umeri (v. 575—586°), iar picioarele îi atîrnă de draghinile carului. Antiloh biciuie caii, mîindu-i spre ostirea ahee. Caii, pornind la fugă, îl lovesc (πλῆξαντε) și el cade pe de-a-ntregul la pămînt. Textul versului românesc va fi deci:

Pînă ce caii, lovindu-l, din car îl dau jos pe de-a-ntregul.

— V. 578 (589°) — cuprinde în textul original, motivarea acțiunii din versul anterior, dar în Murnu² și Murnu³ este redat fără legătură cu acesta:

Biciuie caii a p o i Antiloh și spre-ahei îi alungă,
repetîndu-se cuvîntul « caii ».

Murnu¹ face această legătură în versul:

Cînd îi pocnește din bici, spre-ahei Antilohos gonindu-i.

Adoptînd acest text din Murnu¹ și legîndu-l cu versul 577 (588°), propus de noi, stabilim imaginea clară din aceste două versuri, în forma:

Pînă ce caii, lovindu-l, din car îl dau jos pe de-a-ntregul,

Cînd îi pocnește din bici Antiloh, spre-ahei îndrumîndu-i.

— V. 605—607 (617°—619°). — Aceste versuri sînt redată în Murnu² și Murnu³

...Și Aias s-aruncă la dînsul

Gata să-l jăfuie, dar îl improașcă troienii c-o ploaie

De zburături ascuțite, ci pavăza-i sprijină multe.

Cuvîntul « zburături » traduce pe δούρατα, cu mare depărtare de sensul cuvîntului grecesc. E drept că δόρυ înseamnă, la început, « trunchi de copac », « bîrnă », « grindă », dar la Homer el are aproape pretutindeni sensul figurat de « lance », « suliță ». Și apoi românescul « zburătură » înseamnă sau « o bucată scurtă de lemn », « scurtătură », sau, figurat, « fărîmă de plumb sau de fier cu care se încăreau cîndva puștile ». În nici un caz el nu redă pe grecescul δόρυ.

Alt cuvînt rar este în contextul versurilor de care ne ocupăm, verbul « sprijini » cu sensul de « a opri în loc », « a apuca », « a prinde », care există în texte vechi, ca Dosoftei, Beldiman ș.a. sau populare, ca în poveștile lui Reteganu sau în colecția de poezii populare a lui Teodorescu și ar putea fi deci menținut. Numai că în toate aceste texte subiectul care sprijină ceva indică o persoană.

Mai bine e să acceptăm pentru versurile 605—607 versiunea din Murnu¹: (v. 617—619)

...Zvirlîtu-s-a marele Aias

Gata de pradă la el. O ploaie de lănci scîlpitoare

L-a-nîmpinat în zadar, căci steteră-n scutu-i înfipite.

¹ V. comentarul lui Ameis-Hentze la acest vers.

Această versiune are și avantajul că redă și epitetul $\pi\alpha\mu\phi\alpha\nu\acute{o}\omega\nu\tau\alpha$ al lăncilor.

— V. 626—627 (638°—639°). — Versurile

$\acute{\alpha}\lambda\lambda' \omicron\iota\acute{o}\nu \tau\iota\nu\acute{\alpha} \phi\alpha\sigma\iota \beta\iota\eta\nu \text{ 'H}\rho\alpha\kappa\lambda\eta\epsilon\iota\eta\nu$
 $\epsilon\iota\lambda\alpha\iota, \acute{\epsilon}\mu\acute{o}\nu \pi\alpha\tau\acute{\epsilon}\rho\alpha \theta\rho\alpha\varsigma\upsilon\mu\acute{\epsilon}\mu\epsilon\nu\omicron\nu\alpha \theta\upsilon\mu\omicron\lambda\acute{o}\epsilon\nu\tau\alpha$

sînt traduse în Murnu² și Murnu³:

Altfel se zice c-a fost părintele meu în putere
 Hercule, nepregetat la război și la fire ca leul,

acceptîndu-se lecțiunea $\acute{\alpha}\lambda\lambda\omicron\iota\acute{o}\nu$, propusă de Tyrannion, comentator din veacul I-lea î.e.n., în locul lui $\acute{\alpha}\lambda\lambda' \omicron\iota\acute{o}\nu$, lecțiunea celor mai bune manuscrise, adoptată de Aristarh¹ și de editorii cei mai de încredere.

E drept că nuanța de sens între această lecțiune, pe care o acceptăm și noi, și versiunea din toate edițiile lui G. Murnu este mică, dar ea introduce o exclamație admirativă a lui Tlepolemos, caracteristică pentru îngîmfarea acestuia. Textul acestor versuri va fi deci:

*Ce fel de om a fost însă-al meu tată Heracle slăvitul,
 Neînfricat la război și aprig la fire ca leul!*

ca și în I. H. Voss:

Welch ein anderer war die hohe Kraft des Herakles.

— V. 652—653 (664°—665°). — Cuvintele $\delta\acute{o}\rho\upsilon \mu\alpha\kappa\rho\acute{o}\nu \acute{\epsilon}\lambda\alpha\acute{o}\mu\epsilon\nu\omicron\nu$ sînt traduse în Murnu² și Murnu³ prin «lancea pe jos trăgănată», dîndu-i-se verbului «trăgăna» (= tărăgăna) un înțeles pe care nu-l are în limba română, decît rareori și cînd e vorba de persoane, ca în versurile lui Alecsandri din poezia «Pohod na Sibir».

Sub cer de plumb întunecos
 Pe cîmp plin de zăpadă
 Se trăgănează-ncet pe jos
 O jalnică grămadă
 De oameni triști și înghețați...

Înlocuind «trăgănată» prin «tîrîită», fi dăm versului sensul adecvat.

— V. 656—658 (668°—670°). — În aceste versuri se arată că și Tlepolemos a fost rănit grav și scos din luptă de către ahei. Văzînd Odiseu aceasta, sufletul i se umple de minie. În Murnu² și Murnu³ însă versurile sînt redată cu alt sens:

...îl văzu pe Sarpedon Ulise
 Neșovăielnicul și de minie îndată s-aprinse.

Murnu¹ redă mai bine sensul versurilor:

*Pe Tlepolemos la fel ahei cu mîndre pulpare
 Din bătaie l-au scos. Dar cum îl văzu Odiseus
 Culezătorul, o mare dorință de-omor îl cuprinsese.*

Acceptăm această versiune.

— V. 667 (680°). — Versul e redat în Murnu² și Murnu³ astfel:

Dar luă seama crestatul și marele Hector,

în care «crestatul» traduce pe $\kappa\rho\upsilon\theta\alpha\iota\omicron\lambda\omicron\varsigma$ în versiune improprie, deoarece cuvîntul «crestat» are și sensul de «cu creastă», dar în textul homeric nu Hector, ci coiful lui este «cu creastă».

Versul mai are însă încă un defect: este numai pentametrul. Murnu¹ traduce versul astfel:

Însă de grabă-l văzu încoifatul, puternicul Hector,

¹ Ameis-Hentze, *Anhang*, II, p. 104.

hexametrul pe care putem să-l acceptăm fără nici o modificare. Căci cuvântul «incoifât» s-a încetățenit în limba noastră, găsindu-se în texte mai vechi, ca Alexandria și la N. Bălcescu, sau la Coșbuc în Eneida.

— V. 672 (685°) Versurile:

...ἔπειτά με καὶ λιποὶ αἰῶν
Ἐν πόλει ὑμετέρῃ...

sînt traduse în Murnu² și Murnu³, fără a lua în seamă atributul ὑμετέρῃ care este în opoziție cu νοστήσας οἰκόνδε și trebuie scos în relief, cum face Murnu¹.

...măcar într-a voastră cetate.

Duhul să-mi dau...

Ținînd seama de acest fapt, vom alege din Murnu³ și Murnu¹ ceea ce e propriu sensului versului, dînd pasajului care-l cuprinde contextul corespunzător:

*Vino și dă-mi ajutor, măcar într-a voastră cetate
Duhul să-mi dau, dacă nu mi-a fost dat mie, bietul,
Ca să mă-nțorc înapoi pe-acasă-n iubita mea țară.*

— V. 679—680 (692°—693°). —

...Tovarășii mîndri

Ai lui Sarpèdon pe el îl luară și-l duseră-n umbră
Pe sub stejarul crescut de minune la poarta cetății...

Ultimul vers îl redă pe homericul:

ἔσαν ὑπ' αἰγιόχοιο Διὸς περικαλλέει φηγῷ.

E drept că acest stejar, închinat lui Zeus, se găsea în fața Porții Scheiene, dar așa cum e textul acestui vers românesc în Murnu² și Murnu³ nu corespunde textului grecesc. Mai bine e în Murnu¹:

...și-l duseră-n umbră

• *Sub minunatul stejar închinat furtunosului Zeus,*

text pe care-l acceptăm nemodificat.

— V. 686—688 (699°—701°). —

Oastea din Argos acum, încolțită de Hector și Ares
Nici se pornea înapoi, luînd fuga spre negre corăbii,
Nici prididea în opint, de aceea, și tot se da-n lături.

În textul original se spune că, încolțită de Hector și Ares, oastea ahee se retrage încet, cu fața la inamic, nedegenerînd însă în fugă spre corăbii, dar

οὔτε ποτ' ἀντεφέροντο μάχῃ, ἀλλ' ἀλὲν ὅπισσω
χάζοντ'...

deci nici nu pornea la atac împotriva armatei troiene, în fruntea căreia luptau Ares și Hector, ci se retrăgea pas cu pas, pentru a nu angaja lupta cu un zeu. În această stare de fapt, poziția «nici prididea în opint» s-ar potrivi dacă armata ahee ar fi în continuarea unui atac, nu în retragere. Căci «a pridi» înseamnă «a duce la capăt un lucru», «a răzbi (cu o muncă)». În cazul unei înaintări a armatei ahee s-ar potrivi și «opint», derivație firească de la «opinti», care înseamnă «a face un efort (mare), pentru a împinge, a urni sau a ridica ceva», ca «alint» de la «alinta», «avînt» de la «a (se) avînta» etc. Dar armata ahee nu înaintează, ci se retrage. De aceea pare că e mai potrivită versiunea din Murnu¹:

Nici purcedea înapoi să fugă spre negre corăbii
Nici cuteza să dea piept cu troienii, ci numai pe-ncetul
Tot se trăgeau...

Combinând-o cu Murnu³, dăm versurilor acestora versiunea corespunzătoare originalului:

*Nici se pornea înapoi, luînd fuga spre negre corăbii,
Nici la atac năvălea, ci-ndărăt făcea pasul pe-ncetul,
Cum oblici că se bate de partea troienilor Ares.*

— V. 692 (705°). — Cuvîntul *πληξιππος*, epitetul unui luptător aheian Oreste, este tradus în Murnu² și Murnu³ prin « vizitiu », față de Murnu¹: « Oreste, de cai pleznitorul » de P. Mazon « aiguillonneur des cavales », de I. H. Voss « Rossetummler ».

Cuvîntul acesta este, la Homer și la Hesiod, epitet pentru un luptător viteaz, bun călăreț. Cu acest sens trebuie să-l redăm și în acest vers al Iliadei, poate după Murnu¹, modificat puțin:

Cade și Teutras divinul și-Oreste de cai strunitorul

urmînd, ca în versurile care urmează în Murnu³, celelalte nume de oșteni ahei secerăți de Ares și Hector să fie trecuți la nominativ, precedate de conjuncția « și »:

*Și Enomaos etolul și Trehos, dibaciul în arme,
Și enopidul Helen, și Oresbios cel cu șerparul
Luciu pestriț...*

— V. 711—712 (724°—725°). — În descrierea carului de luptă al Herei, versurile:

*τῶν ἧ τοι χρυσέη ἵτις ἀφθιτος, αὐτὰρ ὕπερθεν
χάλκε' ἐπίσσωτρα προσαρηρότα, θαῦμα ἰδέσθαι*

sînt traduse în Murnu² și Murnu³:

*Veșnice sînt ale roților cercuri durate din aur
Și cu obezi de aramă-ntărite, minunea vederii.*

Cum se vede, în textul din aceste două ediții ale traducerii lui G. Murnu, s-a făcut confuzie între obezile (ἵτις), și cercurile sau șinele roților (ἐπίσσωτρα). Bine e redat textul lor în Murnu¹:

*Veșnice de-aur durate-s obezile lor și deasupra
Bine-ntărite stau cercuri de-aramă, minunea vederii.*

— V. 723 (736°). — Despre redarea cuvîntului *νεφεληγερέτα*, și în acest vers epitet al lui Zeus, tradus prin « vijeliosul », a se vedea interpretarea noastră la Il. I, 507 (511°)¹. În acest loc vom prefera versiunea din Murnu¹:

Pune cămașa de-aramă-a lui Zeus, stăpînul furtunii.

— V. 730—731 (743°—744°). — Versurile

*κρατὶ δ' ἐπ' ἀμφίφαλον κυνέην θέτο τετραφάλῃρον
χρυσείην, ἑκατὸν πολίων πρῦλλεσσ' ἀραρυῖαν*

sînt traduse în Murnu² și Murnu³:

*Pune și coiful de aur, crestă și cu patru gurguie,
Care-ar putea ocroti pedestri-me-a o sută de orașe.*

Despre forma coifului, amintit aici, nu ne putem face o imagine clară. Pare să fi fost o cască cu două creste de metal de-a lungul calotei și cu o podoabă de patru semicercuri paralele, suprapuse și pornind din mijlocul calotei în sus. Versul 730 (743°) rămîne deci în sensul din versiunea lui Murnu² și Murnu³, puțin modificată.

Nu corespunde însă de loc originalului traducerea versului 731 (744°) din Murnu² și Murnu³. Căci versul 744° nu poate însemna niciodată:

¹ Studii Clasice, V, p. 277 urm.

Care-ar putea ocroti pedestrima o sută orașe, deoarece ἀραρία, participiul feminin al aoristului ἀράω (de la prez. ἀραρίσκω) înseamnă aici «înzestrat, împodobit încrustat cu...», sens atestat de către P. Mazon și I. H. Voss, dar și de Murnu¹:

Ce-nchipuia luptători din o sută orașe pe dinsul.

Modificând traducerea celor două versuri din Murnu³ și Murnu¹, le putem reda, în mod mai corespunzător, în următoarele stihuri:

{ Pune și coiful de aur pe creastă-avînd patru gurguie
Și-mpodobit cu figuri de viteji dintr-o sută orașe.

— V. 732 (745°). — În versul din Murnu³ și Murnu³

Suie-se în focuria teleagă și-mpumn-apoi lancea,

găsim două creații personale ale lui G. Murnu: 1) «focuriu,-ie» pentru grecescul φλόγεος, -α, -ον și 2) «împumna», traducînd pe homericul λάζεσθαι. Ambele cuvinte sînt trecute și în glosarul de la sfîrșitul lui Murnu³, cel dintîi cu definiția «ca para focului, de culoarea flăcării», iar al doilea «a strînge în pumn». Amîndouă sînt formate în spiritul limbii românești, al cărei lexic îl îmbogățesc.

Versul poate fi deci menținut în forma lui din Murnu³, dacă nu înlocuim pe «împumna» prin «apuca» — sensul real al lui λάζεσθαι și dacă nu redăm pe φλόγεος prin «ca de flăcări» în contextul următor:

Suie-se-n car ca de flăcări și-apucă-a ei ieapănă lance
Mare și grea...

— V. 748 (761°). — Versul românesc din Murnu³:

Și îl asmuță pe nebun de nu mai cunoaște vreo lege
se citește greu ca hexamtru.
De aceea e de preferat versiunea din Murnu²:

Și-l întălesc pe nebun care nu mai cunoaște vreo lege

sau trebuie schimbată topica în versul din Murnu³:

Și pe nebun îl asmuță de nu mai cunoaște vreo lege

Pare mai armonioasă această ultimă versiune.

— V. 758 (771°). — Cuvintele λεύσσω ἐπὶ οἴνοπα πόντον sînt traduse în Murnu² și Murnu³ prin «se uită pe-ntinderea mării albaștre», în Murnu¹ «se uită pe apele negre ale mării».

Numai că οἴνωψ nu înseamnă nicidecum «albastru», cum s-a arătat în comentarul nostru la Il. I, 345 (350°)¹, ci «de culoarea spumei vinului roșu» (P. Mazon) sau «întunecat» (I. H. Voss). În amintitul comentariu am propus versiunea «vinăt» sau «vinețiu», așa cum e culoarea mării pentru cineva care o privește din depărtare. Versul homeric e, deci, mai bine redat în contextul:

Cînd de pe-o culme se uită pe-ntinderea vîntă-a mării.

— V. 772 (787°). — Bine folosit este în acest vers din Murnu² și Murnu³ cuvîntul «păunași» pentru homericul εἰδος ἀγῆτοί adică «oameni mindri doar de exteriorul ființei lor», redat în Murnu¹ prin «voi vitejii doar cu chipul».

— V. 780–782 (796°–797°). — După Murnu² și Murnu³, versurile au contextul:

...El de sudoare

Sta chinuindu-se-acolo sub larga curea de la scutu-i
Mare, frumos cercuit, și brațu-i de chin amorțise.

¹ Studii Clasice, V, p. 275.

E vorba de Diomede, care fusese rănit cu o săgeată de către Pandaros în umărul drept (v. 98) și, din cauză că peste acest umăr trecea cureaua scutului lui mare și făcea să-i nădușească rana și să se inflameze, îi amorțise și brațul rănit. În versurile reproduse mai sus din Murnu² și Murnu³ sensul originalului nu mi se pare exprimat destul de clar. Murnu¹ îl redă mai limpede:

Căci nădușeli îl munceau sub largă curea de la scutu-i
Cel cu podoabe în cercuri și brațu-i de chin amorțise.

Făcînd legătură între ambele versiuni, ajungem la textul:

...El de sudoare
Rău chinuit mai era sub lata curea de la scutu-i
Cel cu podoabe în cercuri, și brațul de chin i-amorțise.

— V. 818 (833°). — În Murnu³ s-a strecurat o greșeală de tipar: « să se lupte » în loc de « să lupte », ceea ce a făcut din acest vers un heptametru. Mai bine în Murnu²:

C-are s-ajute pe-ahei și-o să lupte mereu cu troienii,
sau, cu sensul clar din originalul grecesc:

✓ *C-are s-ajute pe-ahei, luptîndu-se doar cu troienii.*

— V. 874 (893°). — Versul

Maica-ți ce-abia pot struni-o cu vorba. Desigur că asta-i
din Murnu³ au o construcție sintactică, neobișnuită în românește. O înlocuim prin cea obișnuită:

Maica-ți ce-abia s-o strunesc pot cu vorba. Desigur că asta-i.

— V. 879 (899°). — Și aici avem verbul « demînda » în textul din Murnu² și Murnu³:

Astfel îi zise și-ndată demîndă să-l vindece Peon.

Deși în acest loc sensul verbului s-ar încadra în contextul întreg al expunerii, e de preferat totuși versiunea din Murnu¹:

Astfel îi zise și dete poruncă să-l vindece Peon.

ROMANUL GREC ÎN LITERATURA ROMÂNĂ

DE

MARIA MARINESCU-HIMU

Dezvoltarea romanului grec se situează în epoca elenistică, apariția lui fiind un rezultat al dezagregării societății antice, al dispariției interesului pentru marile probleme și frământări sociale ca și al apariției unui interes crescând pentru individ, pentru soarta și viața lui lăuntrică.

Ca elemente premergătoare romanului, trebuie considerate « Povestirile mileziene » (Μιλεσιακά). Dintre aceste povestiri, cele mai cunoscute sînt ale lui Aristides din Milet, traduse în latinește de L. Cornelius Sisenna și amintite de Ovidiu în *Tristia* de două ori: mai întîi în *Tristia*, II, 443:

« Sisenna-n limba noastră întoarse pe-Aristide,
dar gluma deșănțată făcutu-i-a vreun rău? »¹

apoi în *Tristia*, II, 412:

« Nici chiar un Aristide n-a fost gonit din țară
Fiindcă zugrăvise Miletul blestemat »²

Despre Aristide se cunosc puține lucruri. Se pare că a compus o istorie a Siciliei și a Persiei, care va fi fost precedată de o scurtă prezentare a Miletului; în această istorie a inclus numeroase anecdote privitoare la viața milezienilor, care nu erau altceva decît « povestirile mileziene ». Dacă avem în vedere repulsia stîrnită în sufletul lui « surena » (comandant al parților) în urma descoperirii printre « prăzile » luate de la romani a unei culegeri de *Milesiaca*, este clar că conținutul acestor povestiri va fi păcătuit printr-o excesivă libertate³.

Lucrări cu un conținut apropiat a compus și Hegesipos ca și alți scriitori, la care Parthenios din Niceea face adesea aluzie, fără însă să-i numească. Amintirea acestor povestiri s-a păstrat aproape în toate povestirile erotice ale antichității, cu predilecție în cele mai vechi. Unul din interlocutorii dialogului lui Lucian « Ἐρωτες » vorbind de povestirile erotice auzite, nu găsește pentru ele alt nume decît pe acela de « povestiri mileziene ». Fără îndoială

¹ Ovidiu, *Scrisori din exil*, trad. Th. Naum, p. 69.

² *Ibid.*, p. 68.

³ Vezi Plutarh, *Crassus*, 32: Εἰ μὴδὲ πολεμοῦντες ἀπέχεσθαι πραγμάτων καὶ γραμμάτων τοιοῦτων δύνασθαι.

că povestirile mileziene se adresau mai degrabă simțurilor decât sentimentelor; din ele se desprindea însă totdeauna o lecție de morală sau o intenție satirică. În esență povestirile mileziene sînt scurte schițe în genul *fabliaux*-urilor medievale, a *Decameronului* lui Boccaccio și a *Heptameronului* Margaretei de Navarra. Din opera lui Parthenios ca și din *Historia Varia* a lui Aelianus (XII, 1) se poate trage concluzia că povestirile mileziene au înfriuit nu numai literatura, ci și istoria. În acest sens pot fi amintite povestirile despre curtezana Rodopis, intercalate în opera lor de Herodot (II, 134) și de Diodor (I, 64). Povestirile mileziene au pătruns și în scrierile filozofilor, așa cum se poate vedea din *Banchetul* lui Xenofon, ca și din unele lucrări ale lui Plutarh ca 'Ερωτικός. În epoca romană unele povestiri mileziene au intrat ca simple episoade în cuprinsul unor opere întinse, pe cînd altele, mult mai numeroase, s-au pierdut în țesătura acestor narațiuni ample care se desfășoară într-un timp îndelungat. Ceea ce trebuie reținut din primul moment este că trecerea de la aceste scurte istorioare la roman s-a făcut într-un timp îndelungat.

Socot unii învățați că cel dintîi autor de roman ar putea fi considerat Clearchos, elevul lui Aristotel. Lucrarea lui, însă, nu pare să fi fost un roman, după părerea învățatului Huet, ci mai degrabă o culegere de scurte povestiri de dragoste. Acest caracter s-ar desprinde din prima carte a povestirilor lui Clearchos, în care după Athenaios (XIII, p. 573) ni se relatează erotomania lui Gyges, regele lydienilor¹. N-ar fi exclus ca Clearchos să se fi extins în aceste povestiri asupra unor speculații filozofice despre dragoste, după pilda dată de profesorul său Aristotel și de colegul său Teofrast, cărora le datorăm cite un 'Ερωτικός. O lucrare cu același titlu avea să lase, după cum se știe, și Plutarh².

Trăsăturile romanului care se vor dezvolta în secolele II—III e.n. vor fi: elementul distractiv, bogăția și complexitatea aventurilor, nestatornicia sorții și a sentimentelor eroilor. Scopurile urmărite de protagoniștii romanului sînt cu totul rupte de societate. Soarta eroilor romanului antic este în mîna capricioasei « tyhe » (τύχη) care se complace în a zvîrli pe oameni dintr-o aventură în alta. Psihologia eroilor nu este adîncită. Cu toate aceste lipsuri, romanul antic s-a bucurat de numeroși cititori din diferite straturi sociale. Acest interes pentru romanul antic se explică prin nevoia de evadare din realitatea contemporană a diferitelor pături sociale. Popularitatea romanului grec este atestată atît de mărturiile antice cît și de numeroasele fragmente de roman păstrate în manuscrisele medievale.

Toate romanele grecești au aceeași schemă. Eroii, deosebit de înzestrați, se apropie sufletește de la prima lor întîlnire, prilejuită de o serbare. După o perioadă de așteptare tinerii se unesc prin căsătorie sau fug de acasă, în cazul unei rezistențe din partea părinților. Urmează despărțirea: unul din eroi cade, de obicei, în mîinile tilharilor, iar celălalt se vede obligat să plece în căutarea partenerului. Cei doi îndrăgostiți cutreieră țări și mări pentru ca apoi, învingînd toate piedicile, să se regăsească. Autorii romanelor se servesc, de obicei, de un număr mare de personaje negative, care caută să zădărnicească fericirea eroilor. Aceste personaje duc deseori pe eroi pînă în pragul prăbușirii, dar cu puțin înainte de a se produce nefericirea lor ei ajung să se căsătorească. Paralel cu povestea de dragoste, cu intriga romanului, cititorul se informează cu privire la țări depărtate, obiceiuri și condiții noi de viață. Toate aceste digresii de la tema principală atrag mult pe cititori, făcîndu-i să întîrzie asupra lor, să se preocupe într-o mai mică măsură de deznodămînt.

¹ Adamantios Corais, 'Ηλιοδώρου Αἰθιοπικά ἡ Θεαγένης καὶ Χαρίκλεια, ed. a II-a, Athena, Papyros, 1938, p. 4.

² 'Ερωτικός (*Amatorius*), « Despre dragoste », tratează apărarea dragostei și a căsătoriei împotriva pederastiei. Vezi introducerea lui N. I. Barbu, la Plutarh, *Vieți paralele*, București, Ed. științifică, 1960, p. XX—XXI.

Termenul de roman se află în circulație începînd din evul mediu. Grecii, după informația lui Photios, denuceau romanul prin μυθος, διήγημα, σύνταγμα δραματικόν, iar latinii prin *fabula*. Problema originii și dezvoltării romanului grec a preocupat intens, în special pe doi cercetători: pe A. Chassang, care i-a consacrat lucrarea *Histoire du roman et de ses rapports avec l'histoire dans l'antiquité grecque et latine* (Paris, 1862) și pe Erwin Rohde în *Der griechische Roman und seine Vorläufer* (Leipzig, 1914). A. Chassang a reluat o părere mai veche emisă în sec. al XVII-lea de Pierre de Huet și anume că Orientul este patria romanului și că a fost luat de greci în urma cuceririlor lui Alexandru cel Mare. Fără îndoială că nu se poate nega influența povestirilor orientale în dezvoltarea romanului grec, dar aceasta nu are proporțiile pe care i le dă Huet. Erwin Rohde pe bună dreptate insistă asupra faptului că influența povestirilor orientale s-a exercitat numai asupra formei, asupra stilului și nu asupra fondului. Izvorit din invenția poetică, influențat de poezia erotică din perioada elenistică și înflorit de retorică, romanul grec este considerat de Erwin Rohde ca avînd la bază două elemente esențiale: elementul erotic și cel aventuros¹.

Prima operă care a întrunit caracterul unui roman este povestea de dragoste dintre Ninos și Semiramis și s-a alcătuit către anul 50 al erei noastre. Romanul a fost descoperit în Egipt, pe un papir, care a intrat în colecția secției egiptene a muzeului din Berlin. A fost analizat și descris de U. Wilcken în Hermes (1893, fasc. II). Din aceeași epocă pare să dateze și romanul lui Antonios Diogenes *Minunățiile de dincolo de Thule* (Τὰ ὑπὲρ Θούλην ἄπιστα) în 24 de cărți. Opera ne este cunoscută dintr-o «ὁπόθεσις» a lui Photios și din cîteva fragmente păstrate de același Photios și de Porphyrios în *Viața lui Pythagora*.

Seria romanelor grecești continuă cu Iamblichos (Βαβυλωνιακά), cu Hariton din Lam-psac (Τὰ κατὰ Χαίρεάν καὶ Καλλιρόην), cu Xenofon (Τὰ κατὰ Ἀνθίαν καὶ Ἀβροκόμην), cu Apollonios din Tir (romanul a fost transmis fără titlu), cu Longos (Τὰ κατὰ Δάφνιν καὶ Χλόην), cu Heliodor (Αἰθιοπικά) și cu Achilleus Tatios (Τὰ κατὰ Λευκίππην καὶ Κλειτοφῶντα).

După Achilleus Tatios, romanul dispare și-l vedem reînviind începînd cu secolul al XI-lea, pe vremea Anei Comnena, cînd are loc o reînviere a romanului grec și a literaturii. Achilleus Tatios și Heliodor, considerați ca modele, își găsesc imitatori în Eustathios Macrem-bolitul, Constantin Manasses și Theodoros Prodromos.

Macrembolitul Eustathios este deseori numit și Eumathios. De asemenea și Parembolites, după presupunerea că ar fi fost originar din Parembole a Egiptului sau a Palestinei. Astfel numele lui nu este cunoscut cu precizie. Unii cercetători susțin că numele lui obișnuit ar fi fost Eumathius și consideră că acest nume ar avea avantajul că l-ar deosebi de Eustathius, cunoscutul comentator al lui Homer, arhiepiscop al Salonicului. Eustathius, așa cum îl numește traducătorul în românește, este și autorul a 11 ghicitori. După cercetătorul grec A. Hadgis, el ar fi compus și poemul Digenis Acritas. A trăit în a doua jumătate a sec. XII. A îndeplinit funcțiile de ἐπαρχος, χαρτοφύλαξ și πρωτοβελλισμιος. Romanul este intitulat Τὰ καθ' Ὑσμίνην καὶ Ὑσμινίαν și se caracterizează prin moralitatea sa, ca și *Ethiopica* lui Heliodor. Conținutul povestirii romanului este tipic pentru romanul sofistic. Hisminias, eroul romanului, are o legătură de dragoste cu tinăra Hismina, fiica unui prieten. În timpul unei furtuni, tinăra este aruncată în mare ca jertfă. Hisminias este prins de pirați și vîndut. Dobîndindu-și libertatea întilnește pe Hismina, salvată și ea, ca prin minune. După diferite încercări, îndrăgostiții sint eliberați și se căsătoresc. Romanul este imitat ca fond după Achilleus Tatios, iar ca formă are bogate împrumuturi din sofistul Chorikios din Gaza.

În aceeași epocă este menționat romanul lui Theodoros Prodromos Τὰ κατὰ Ποδάβνην καὶ Δοσικλέα, în care imitația după Heliodor este evidentă la tot pasul. Asemeni lui Heliodor,

¹ V. Erwin Rohde, *Der griechische Roman und seine Vorläufer*, Leipzig, Breitkopf und Hartel, 1914, Einleitung, p. 1.

care ne prezintă o corabie de pirați care-și face apariția la gurile Nilului, Prodromos ne înfățișează o corabie de pirați în golful insulei Rodos. Ca și Haricleea, eroina lui Heliodor, care seamănă cu zeița Artemis, Rodantha lui Prodromos este și ea aidoma zeiței. Aceeași probă cu focul pentru probarea nevinovăției pe care o povestește Heliodor în cartea I, o folosește și Prodromos în romanul său, în care unul din eroii săi, Kratandros, spune:

Ἐπειδὴ δὲ καὶ προῆλθον εἰς μέσῃν φλόγα
τὸ πῦρ πατῶν ἄκαυστος ἐντὸς ἰστάμην·
«Καίνον τι τοῦτο καὶ τεράστιον λέγεις»
ἔφη Δοσικλῆς «εἰ τὸ πῦρ ἡσθημένον
καὶ μὴ φόνον δέδρακας, οὐκ ἔφλεξέ σε»
«Οὐ τῆς καμίνου, τῆς θεοῦ δὲ τὸ δρᾶμα
Κράτανδρος εἶπε.

(A', v. 388—395)

Față de Heliodor, care redă frumusețea Haricleei doar prin câteva cuvinte: «Ἀμήχανόν τι κάλλος καὶ θεὸς εἶναι ἀναπείθουσα», Prodromos, datorită imaginației lui bogate inventează expresii pedante ca:

ὁφρὺς φυσικῶς εὖ γεωμετρούμενη
Εἰς εὐφυᾶ μίμησιν ἡμικυκλίου.

Dintre romanele grecești au fost traduse la noi în țară *Etiopicele*, *Efesiacele*, Longos și Eustatius. Inițiativa traducerii lui Heliodor aparține lui Leon Gheuca, fost mai întâi episcop al Romanului și locțiitor de episcop al Hușilor, mai apoi mitropolit al Moldovei. Acesta a însărcinat cu traducerea românească pe Toma, al II-lea logofăt al Mitropoliei din Iași, așa cum glăsuiesc manuscrisele cuprinzând traducerea. Dar să insistăm puțin asupra acestui prelat care s-a manifestat nu numai pe tărîm religios ci și pe tărîm cultural și politic. Leon Gheuca este ales episcop de Roman la 2 februarie 1769, iar ca mitropolit în 1786, și a păstorit pînă spre sfîrșitul anului 1788, cînd pare a fi decedat¹. Era socotit de contemporanii săi ca «un bărbat cugetător, cult, cunoscător într-altele de limbă franceză, înzestrat cu spirit filozofic, el însuși tîlmăcitor din franțuzește a unei cărți moralo-filozofice». Datorită bibliofiliei lui, înjghebase o bibliotecă la mitropolie. Iubitor al literaturii franceze, cititor al lui *Mercure de France* și al *Enciclopediei*, a dat la lumină, în tipografia Mitropoliei din Iași, cartea a II-a din Oxenstiern în tîlmăcirea lui Gh. Virnav², *Zăbava fantasiei*, în tîlmăcirea lui Toader Jora, biv vel pitar, în 1786³ și *Taina fraemasonilor* (*Les mystères des Francmaçons*) tradusă din limba franceză în limba moldovenească de Chir Gherasim, arhidiacon⁴.

În vremea în care a activat acest mitropolit la noi în țară fuseseră aduși numeroși francezi învățați, italianul Panzini, ragusanul Raicewitsch, marsiliezul Linchou, cîteșitrei cititori asidui ai *Enciclopediei*. Bătrîni moldoveni învățară limba franceză și întemeiară biblioteci

¹ Melhisedec, *Cronica Romanului și a episcopiei de Roman*, București, 1874, p. 94. Vezi și I. Bianu, *Catalogul manuscrisurilor românești*, vol. I, București, 1907, p. 135 și urm.

² Gabriel Thureson Oxenstiern este strănepotul lui Axel d'Oxenstiern, omul politic de pe vremea lui Gustav Adolf. Spre sfîrșitul vieții a scris *Précis sur divers sujets avec des réflexions morales*. La noi, primul care a atras atenția asupra lui a fost Lambrior, în articolul *Limba română veche și nouă* (*Tîlmăcirea românească a scrierilor lui Oxenstiern*), publicat în Conv. lit., 1873, 1 dec.

³ Vezi descrierea manuscrisului în I. Bianu, *Catalogul manuscrisurilor românești*, tom. I, București, p. 219—221.

⁴ Originalul acestei lucrări se datorește abatelui Prau și a fost tipărit la Amsterdam, în 1778. Gherasim este viitorul episcop al Hușilor (2 iunie 1796 — 6 martie 1803) și mai târziu de Roman. V. Melhisedec, *Cronica Hușilor și a episcopiei*, 1869, I, p. 384.

pentru fiii lor, cărora le aduseră și profesori francezi, nu numai din Franța, ci și din Rusia și Polonia. Boierii moldoveni urmăreau zeloși edițiile lui Racine și Bossuet, aflate în Iași. O lectură a lor favorită era Rollin¹. O altă lectură a lor către acest sfârșit de secol era *Télémaque* al lui Fénelon, mult gustat, grație subiectului său homeric². Tot în acest timp se răspîndea în Moldova în traducere romanul francez *Istoria lui Alfidalis și a Zehidiei*³.

Traducerea lui Heliodor s-a făcut așadar într-o epocă de lumină și, după însăși dedicația talmăcitorului, « după osîrduitoarea dorință » a lui Leon Gheuca, « din limba cea aleasă elinească » de către al doilea logofăt al Mitropoliei Moldovei, « loghiotatul Kyr Thoma ». Thoma logofătul, traducătorul lui Heliodor este Toma Dimitriu, originar din Castoria, traducătorul din grecește a *Invățăturii* Ecaterinei a II-a, apărută în 1773 și adresată episcopiei pentru redactarea unei noi condici de legi pentru Moldova. Cartea a fost publicată din îndemnul generalului Petru Alexandrovici Rumianțev, cu cheltuiala mitropolitului Moldovei, Gavril⁴. Datele privind pe Toma logofătul sînt reduse. Ni s-au păstrat doar cîteva cărți care au fost în posesia lui, din care aflăm că pe lingă postul de logofăt la Mitropolia din Iași avea și pe acela de profesor la Școala Domnească; că pe soția lui o chema Arghira și că aceasta, la moartea lui, a dăruit cărțile Școlaii Domnești din Iași⁵.

Orientîndu-se după însemnările cuprinse în aceste cărți, l-a amintit în ale sale *Studii greco-române* N. Dossios, fixîndu-i activitatea la Școala Domnească din Iași în anii 1750—1755⁶.

Originalul talmăcirii n-a fost descoperit pînă acum. Copia cea mai veche, ms. 355 a fost făcută în 1772—1773, de Grigore Ilievici, pisarul Mitropoliei Moldovei și poartă următoarea însemnare: « Talmăcitu-s-au această istorie ce se deosebește în zece capete și în două tomuri, din limba cea aleasă elinească, de dum(n)lui loghiotatul Kyr Thoma 2 (le) logofăt, prin osîrduitoarea dorire a pre sff[i]nțitului episcop al Romanului Kyrio Kyr Leon, spre ce după puțință a limbii moldovenești deschidere și adăogire » (f. 87 v.). Un număr de 12 copii manuscrise ale acestui roman, aflat în Biblioteca Academiei R.P.R., arată că romanul a circulat intens în Moldova. După copia cea mai veche ms. nr. 355 din 1773 urmează o copie din anii 1781 și 1782, 2 copii din 1784, cîte una din 1786, 1792, 1804, 2 copii din sec. XVIII, fără o dată fixă. Manuscrise complete sînt 57, 347 și 4837.

Mss. 506, 2605, 3531 cuprind partea I a romanului, adică cărțile 1—5. Mss. 60, 355, 2774, 2868 și 3581 cuprind partea a doua, adică cărțile 6—10⁷. O colaționare între textele manuscriselor arată că, în general, traducerea este aceeași în toate copiile, diferențele sînt foarte mici. Totuși se pot semna cîteodată tendințe de amplificare a textului prin intervenții personale cum sînt ale copistului ms. 3531, dascălul Andriotaxitul dascăl ot Neamț i tipograf, care

¹ V. N. Iorga, *Ceva mai mult despre viața noastră culturală și literară în sec. al XVIII-lea*, An. Acad. Rom., secț. ist., 1915—1916, p. 795.

² N. Iorga, *ibidem*, nota 1 de la p. 796.

³ N. Condeescu, *Istoria lui Alfidalis și a Zehidiei. Unul din primele romane franceze în limba română*, An. Acad. Rom., secț. lit., seria III, tom. 5, mem. 5, p. 1—2.

⁴ V. descrierea cărții în *Bibliografia românească veche*, vol. 2, nr. 380, p. 201—202.

⁵ V. Xenopol-Erbiceanu, *Serbarea școlară de la Iași*, 1885, p. 362, 363 și 369; v. și *Manuscrise vechi aflate în biblioteca Mitropoliei Moldovei* în *Revista teologică*, III, p. 68—101 și 127.

⁶ V. N. Dossios, *Studii greco-române*, partea I, Iași, 1901, p. 38. Cf. și G. Ionescu, *Influența culturii grecești în Muntenia și Moldova cu privire la biserică, școală și societate*, București, 1900, p. 180.

⁷ Interesant ca prezentare este ms. 4837, copiat pentru paharnicul Nicolae Canta. Se distinge prin împodobirea titlurilor și a inițialelor. De asemeni copia paharnicului Toader Jora scrisă pentru sine la 1786, după traducerea din grecește a lui Toma grămăticul de la mitropolia din Iași.

din simplu copist devine prelucrător. Deși nu putem spune că în totalitatea ei traducerea este izbutită, sint numeroase fragmente care merită interes.

Dăm un extras din cartea I în traducere veche¹:

« Cînd zio zîmbie și soarele cu totul lumina vîrfurile munților, bărbați cu arme tilhărești, ivindu-să din munte (carile să înălța către ieșirea Nilului și cătră gura ce să numește Eracliu) și puțin apropiindu-să, petrece cu ochii mare ce era supt munte (și întăi slobozind vederi preste luciu) fiindcă nici o corabie nu să veste lor spre vînat tilhăresc, să pogoria cu privire la țărnu-rile mării celli di aproapi, unde aceste s-au văzut; o corabie sta legată de funii, care era lipsită de cei ce călătoresc și plină de povară fiind, că pină la al triile briu al corăbii îngreua apa; iar țărnu-rile lor avē toate părțile pline de trupuri junghiete de curindu, din cari unile să vide moarte cu desăvîrșită pierzare, iar altile vii și altile mișcîndu-să. Și vîzînd cum că atunce, de curindu, contenisă războiul, însă semnale ce să vidē nu era numai semni de război curat ce să amestecasă și cu cumplete rămășițuri de vesălie, nu norocita, ce (să) săvîrșisă. Pînă la atita era mesă încă pline de bucate și altile în mîinile celor ce zăce la pămînt, cari unora le-au fost în loc de arme la războiu, pentru că războiul fără de gătire să începusă; iar altile ascundē pre alții ce s-au supus, după cum să socotiia. Era păhară răsturnate și unile pica din minile celor ce le ține, cu care unii bē, iară alții la metaherisie în loc de arme, căci răutate ce de năpraznă prefăce trebuințale și învāța a metaherisi ca niște săgeți păharāle. Și zăcē unul rānit de topor și altul lovit de puiatră de mari, de acolo din prundu luatā, altul prin lemnu zdrobitu, altu arsu cu tăciune și altul cu alt chip omorit. Iară cei mai mulți era săgetați într-acesta chip. Norocul au fost lucrat nenumărate chipuri de morți. Preste puțin loc spurcînd vinul cu singele și puind războiu la vesălie, adunînd împreună ucideri și băuturi, prietșuguri și giunghieri și arătînd tilharilor eghiptenești o priveliște ca aceasta, pentru că cei din munte puind pre sine vîzător acestora nu putē ca să înțaleagă întîmplare, avînd înainte ochilor pre cei biruiți, nevîzîndu necăiuri pre biruatori, vidē biruința curată, iar jafurile nejăfuite, corabie singurā și lipsită de bărbați, iar celi dinlăuntru nepipăite, ca și cum ar fi fost păzite de mulți și ca cum ar fi fost în pace ».

Romanul lui Xenofon din Efes, intitulat de editorul versiunii germane, apărută la Stuttgart, în anul 1798, *Der Triumph ehelicher Treue*, grație conținutului său moral și a unei compuneri remarcabile prin simplitatea ei, s-a bucurat de o largă difuziune. Deosebit de cele cinci ediții ce au urmat ediției princeps a lui Antonio Cocchi (Londra, 1726), romanul s-a bucurat de o versiune italiană, datorită abatelui Antonio Maria Salvini, care precedase ediția princeps. La acestea adăugăm patru versiuni germane și o serie de ediții franceze. O versiune engleză ne-a dat Rooke, în 1727, la Londra. O versiune neogreacă a publicat Ch. J. Karré, la Smirna, în 1871. Ultima ediție însoțită de o versiune franceză, a apărut în 1926, sub îngrijirea lui G. Dalmeida².

Printr-o coincidență, tălmăcirea românească a acestui roman, care ispitea în zorii celui de al XVIII-lea veac pana clericului Antonio Maria Salvini, se datorește tot unui cleric, preotului Nicolae Pauleti. Versiunea românească se păstrează în ms. Academiei Române, cu nr. 198 și poartă următorul titlu: « A lui Xenofon despre Antia și Avrocom ». Manuscrisul după ce a petrecut un timp îndelungat în biblioteca urmașilor preotului Pauleti, sau în vreun prețios sipet al familiei, alături de alte caiete ale preotului, a venit să îmbogățească colecția Academiei prin bunăvoința lui I. Bianu, înrudit cu părintele Pauleti.

Ms. este cartonat, de 96 foi, în 8° și cuprinde, în întregime, cele cinci cărți ale *Efesiaceilor*. Pe prima pagină a ms. se citește: « Tradusă de N. Pauleti, preotul Făgetului, în 1846 », iar pe

¹ V. Dan Simonescu, *Cărțile populare*, 1963, p. 128.

² Pentru ediții v. *Bibliotheca Graeca*, vol. 8, p. 156.

pagina cu care se încheie tălmăcirea: « Scris-am în Făget, Varmeghia Cetății de Baltă, la 1846, Dec. 20. Nicolae Pauleti, parohul g.c. a Făgetului». Foile 94—95 conțin « Arătătorul persoanelor care în Xenofon Efeseanul se află ». Foaia finală 96, cuprinde un al doilea indice: « Arătătorul cetăților și a țărilor ce se află în Xenofon »¹.

În alfabetul de tranziție, cu literă îngrijită, versiunea nu poate prezenta prima redacțiune. Spre acest rezultat duce și lipsa de comentarii marginale, necesare și firești, la o primă și chiar la o repetată traducere. Pregătirea celor doi indici ne face să bănuim că avem a face cu o redacțiune în vederea unei publicări.

Autorul versiunii românești este puțin cunoscut. Alexandru Lupeanu, cercetătorul neobosit al vieții culturale a Blajului, care în calitate de director al Bibliotecii centrale din Blaj, îngrijea în 1927 publicarea « Cîntecelor și strigăturilor » culese de N. Pauleti, în anul 1838 în satul lui natal Roșia, mărturisește că este puțin informat asupra preotului Pauleti. Din cuvîntul înainte ce însoțește aceste cîntece, desprindem: « cine a fost acest Pauleti, mai de aproape nu știm. Poate rudenia preotului Vasile Pauleti (zis și popa Păulete) care a păstorit acolo între 1817—1869 ». Acestui preot, Nicolae Pauleti îi dedica o odă la onomastica lui². O întregire a acestor date, ne îngăduie articolul lui I. Bianu: *Nicolae Pauletti, popă românesc unit de sat și om de literă în Ardeal (1830—1894)*³.

Descendent al unei familii de preoți uniți din Roșia, din ținutul Secașului, cu un nume, care, socotim noi, indică mai degrabă influența italiană exercitată în onomastica Ardealului, în urma unirii cu Roma, decît o veridică obîrșie italiană⁴, îl întîlnim în anul 1838, preocupat de a strînge laolaltă cîntecele și strigăturile satului său, Roșia, comună frunțasă, « mijloc al ținutului și mama pămîntului ». Strigăturile și cîntecele « încredințate lui Timoteiu Cipariu, care încă din 1833 luase conducerea Tipografiei Diocezană, au așteptat teascurile pînă în anul 1927 »⁵.

Activitatea începută în mijlocul alor săi, avea să devie mai spornică o dată cu înscrierea lui Pauleti la Academia teologică din Blaj, în anul 1838. Cele citeva caiete, alcătuite de el, în anii studiilor, ni-l arată interesîndu-se de întreaga mișcare culturală a timpului. Cititor neostenit, urmărește nu numai evenimentele culturale din Ardeal, ci și pe cele de dincoace de Carpați. Din revistele și gazetele timpului Foaie pentru minte, inimă și literatură, din Dacia literară, din Aurora, din Foaia minții și Albina, copia poeziile lui G. Asachi; stihuitor, compunea poezii la onomastica personajelor înalte din Blaj și cerceta prozodia lui G. Seulescu și a lui Ioan Alexi⁶. Noutățile literare le urmărea în catalogul bibliotecii Academiei Mihăilene ca și în cataloagele librăriilor lui Iosif Romanov și a lui I. Iliad din București⁷. În contact cu operele clasice, rîvnea să dea veșmint românesc operei lui Ovidiu⁸.

¹ V. descrierea în *Catalogul ms. rom.*, tom. I, p. 198. La descrierea ms. s-a citit greșit « preotul » Făgetului. Este în realitate *parohul* Făgetului. Bianu n-a observat sau a omis să arate că Pauleti a alcătuit și un al doilea indice.

² V. *Cat. ms. rom.* de I. Bianu și R. Caracac, vol. 2, p. 195; ms. 462.

³ În *Inchinare lui Nicolae Iorga*, Cluj, 1931, p. 38—41.

⁴ Pauleti, socotim că este forma italianizată de la Paulete, care la rîndu-i este format din Paul + -ete, sufixul cunoscut. Nume proprii terminate în -ete, întîlnim numeroase, în onomastica romîneasă: Cosmete din Cosma, Simulete din Sima, Voicănete din Voicu, Sobărete din Sobaru. V. I. A. Candrea, *Onomastica română cu privire specială la onomastica Olteniei*, curs pe anul 1935—1936, p. 156. V. și I. Conea, *Țara Loviștei*, București, 1935, p. 157.

⁵ Titlul culegerii este *De pe Secaș, strigături și cîntece din popor date la tipar de Alexandru Lupeanu-Melin*, Blaj. O ediție critică, îngrijită de I. Mușlea, a apărut în 1962 la Editura Academiei R.P.R.

⁶ V. *Cat. ms. rom.*, vol. 2, p. 187—193, 193—195 și 195—197.

⁷ *Ibid.*, p. 195—197. V. și V. Georgescu-Tistu, *Bibliografia literară română*, București, 1932, p. 68—69.

⁸ V. *Cat. ms. rom.*, vol. 2, p. 186—187.

Întors în parohia sa din Făget, după absolvirea studiilor, își încearcă puterile, traducînd romanul lui Xenofon din Efes.

Spre deosebire de *Istoria etiopicească*, versiunea românească a romanului *Efesiaca* n-a avut parte nici măcar de o circulațiune locală.

Rolul lui Pauleti a fost un rol modest, sfios.

În cele ce urmează, ne propunem să privim mai de aproape versiunea preotului din Făget, cu atît mai mult cu cît el este singurul traducător român al acestui roman, pe cît știm.

Este puțin probabil ca Pauleti, fost elev al Blajului, să fi tradus romanul *Efesiaca* de-a dreptul din original. Credem că Pauleti a avut la îndemînă una din edițiile greco-latine ale romanului, care circulau pe atunci. Dintre aceste ediții se impunea ediția lui Locella. Titlul ediției este următorul: *Xenophontis Ephesii de Anthia et Habrocome Ephesiacorum libri V.* Graece et Latine. Recensuit, suppleuit, emendauit, Latine uertit, indicibus instruxit Aloys. Emeric. Liber Baro Locella. S.C.A.M. a cons. aulae. Vindobonae, apud A. Blumauer, 1796. Baronul Locella, nemulțumit de ediția lui Polizois Condos¹, apărută la Viena în 1793, în care autorul își îngăduise numeroase schimbări de text, alcătuiește ediția de mai sus, cu colaborarea lui Io. Albertus, Tib. Hemsterhuis și F. L. Abreschius. Un indice amplu facilitează cercetarea romanului și utilizarea bogatelor note. Versiunea latină este bazată pe principiul *uerbum pro uerbo*, cum arată Locella în prefață (p. XXIII). Principiul acesta este riguros observat de-a lungul traducerii. Următorul fragment dovedește cu prisosință acest lucru:

Textul grecesc. Ed. Dalmeyda, p. 3

Ἦν ἐν Ἐφέσῳ ἀνὴρ τῶν τὰ πρῶτα ἐκεῖ
δυναμένων, Λυκομήδης ὄνομα. Τοῦτῳ τῷ
Λυκομήδῃ ἐκ γυναικὸς ἐπιχωρίας Θεμιστοῦς
γίνεται παῖς Ἀβροκόμης, μέγα δὴ τὸ χρῆμα
(ὠραιότητι σώματος ὑπερβαλλούσῃ) κάλλους
οὔτε ἐν Ἰωνίᾳ οὔτε ἐν ἄλλῃ γῇ πρότερον
γενομένου. Οὗτος ὁ Ἀβροκόμης ἀεὶ μὲν
καὶ καθ' ἡμέραν εἰς κάλλος ἤδυστο, συνήθει
δ' αὐτῷ τοῖς τοῦ σώματος καλοῖς καὶ τὰ
τῆς ψυχῆς ἀγαθὰ παιδεῖαν τε γὰρ πᾶσαν
ἐμελέτα καὶ μουσικὴν ποικίλην ἥσκει, θήρα
δὲ αὐτῷ καὶ ἵππασία καὶ ὀπλομαχία συνήθη
γυμνάσματα. Ἦν δὲ περισπούδαστος ἅπασιν
Ἐφεσίοις, ἅμα καὶ τοῖς τὴν ἄλλην Ἀσίαν
οἰκοῦσι, καὶ μεγάλας εἶχον ἐν αὐτῷ τὰς
ἐλπίδας ὅτι πολίτης ἔσοιτο διαφέρων. Προσ-
εἶχον δὲ ὡς θεῷ τῷ μεираκίῳ. Καὶ εἰσιν
ἡδητινὲς οὐ καὶ προσεκύνησαν ἰδόντες καὶ
προσηύξαντο.

Textul latin. Ed. Locella, p. 1—2

Erat Ephesi uir inter illic principes nomine
Lycomedes. Huic e Themisto uxore indigena
nascitur filius Habrocomes, eximum sane
quiddam exsuperanti corporis pulcritudine,
qualis antea neque in Ionia, nec usquam
terrarum exstitit. Augescebat semper atque
in dies Habrocomis forma, florebantque in
eo cum corporis decore simul animi bona:
etenim cum omnibus studiis doctrinae operam
dabat, tum uariam musicam tractabat, con-
suetaeque illi exercitationes erant cithara,
equitatio, armorum certamen. Ab Ephesiis
omnibus summopere obseruabatur, sed ab
aliis qui reliquam incolunt Asiam, magnamque
de eo spem habebant fore, ut inter ciues
suos excelleret. Venerabantur adolescentem
ut deum, fueruntque etiam nonnulli, qui
uisum adorarent, eique supplicarent.

Un indiciu puternic că Pauleti a avut în vedere ediția greco-latină a lui Locella este indicele pomenit mai sus. Urmărind paralel indicele ediției lui Locella și indicele alcătuit de Pauleti, constatăm că Pauleti a reproduș cu fidelitate indicele lui Locella. O neălgare de seamă din partea lui Pauleti, vine să întărească convingerea noastră că s-a servit de această ediție:

¹ Despre ediția lui Polizois Condos și despre atacul îndreptat asupra acestei ediții, v. A. Papadopol-Vretos, *Νεοελληνική Φιλολογία*, Atena, 1864, vol. 2, p. 96.

Pauleti alcătuindu-și indicele numelor se orientează de aproape după indicele ediției Locella. Ajungând în dreptul cuvintului *paedagogus* din indicele latin, unde își afla locul strict alfabetic, după cuvîntul *Moeris*, îl tălmăcește prin cuvîntul *dascalus*, dar uită să-l așeze la locul lui, imediat după litera C, ci-l lasă după cuvîntul *Moeris*, ca în ediția Locella!

Dar în afară de indice mai sînt cîteva fapte care sprijină credința noastră că Pauleti a tradus din latinește și nu din grecește: 1. Ca fost elev al Blajului era mai familiarizat cu limba latină decît cu cea elină. 2. Cercetîndu-i opera păstrată la Academia Română, nu-l găsim o dată preocupat de un subiect din literatura elină. 3. Textul însuși mărturisește în mai multe locuri că Pauleti s-a servit de traducerea latină. Dăm cîteva exemple: astfel expresia «vai, zise, mie ticăloase» (c. IV, p. 35 ms.) corespunde mai exact lui *uae, inquit, miserae mihi* din traducerea latină (Ed. Locella, p. 84) decît lui *οἰμοι, φησί, τῶν κακῶν* (Ed. Dalmeyda, p. 55). Expresia «cînd în legături pre tine în Tir te lăsam» (c. IV, p. 35 ms.) corespunde mai curînd lui *et te in uinculis Tyri reliqui* (Ed. Locella, p. 85), decît lui *Καί σε ἐν Τύρῳ κατέλιπον ἐν τῷ δεσμοτῆρίῳ* (Ed. Dalmeyda, p. 55). Lui *uincula* substantiv neutru de cl. II îi corespunde grecescul τὰ δεσμά iar nu τὸ δεσμοτῆριον. Expresia «privire o trasă asupra sa» (c. I, p. 3 ms.) traduce pe *ab omnibus summopere observabatur* (Ed. Locella, p. 2) și nu pe grecescul ἦν δὲ περισπούδατος ἅπασιν (Ed. Dalmeyda, p. 2) care înseamnă «era foarte căutat de toți». Expresia «așa dînsa în groapă petrecea închisă cu clini» (c. IV, p. 35 ms.) este traducerea lui *ac in fossa quidem inclusa manebat cum canibus* (Ed. Locella, p. 85) și nu a lui *καὶ ἡ μὲν ἐν τῇ τάφρῳ κατηκέκλεστο μετὰ τῶν κυνῶν* (Ed. Dalmeyda). Aici ne vine în sprijin însuși verbul care în traducerea lui Pauleti este la imperfect ca în versiunea latină. Dimpotrivă, textul grecesc are verbul la mai mult ca perfect.

Exemplele acestea s-ar putea înmulți.

Concludem deci, pe baza observațiilor de mai sus, că Pauleti a tradus romanul *Efesiaca* după versiunea latină a baronului Locella, și nu după originalul grecesc.

Dăm, în cele ce urmează, paralel cîteva fragmente din versiunea latină a lui Locella și din cea românească a lui Pauleti:

Versiunea Locella, p. 1—2

Ms. Pauleti, p. 3

Erat Ephesi uir inter illic principes nomine Lycomedes. Huic e Themisto uxore indigena nascitur filius Habrocomes, eximium sane quiddam exsuperanti corporis pulchritudine, qualis antea neque in Ionia, nec usquam terrarum existit. Augescebat semper atque in dies Habrocomis forma, florebantque in eo cum corporis decore simul animi bona: etenim cum omnibus studiis doctrinae operam dabat tum uariam musicam tractabat, consuetaque illi exercitationes erant cithara, equitatio, armorum certamen. Ab Ephesiis omnibus unum opere obseruabatur sed ut et ab iis qui reliquam incolunt Asiam, magnamque de eo spem habebant fore, ut inter ciues suos excelleret. Venerabantur adolescentem ut deum, fueruntque etiam nonnulli, qui uisum adorarent eique supplicarent.

Între cei mai însemnați și mai puternici cetățeni din Efes, se afla un bărbat, numele lui Licomed; acestuia din muiera sa Themisto, i se naște Abrocom, un prunc cu atîta podoabă și frumusețe și cu așa alese trăsături ale trupului cărnii asemenea mai înainte nici în Ionia nici aiurea undeva s-au mai aflat. Frumusețea lui Abrocom din zi în zi se înmulțea cu care deodată înflorea și virtuțile și bunătățile sufletului că pe lingă toate științele ce și le însușea, în tot fealul de muzică se deprindea și ceale mai alese ale lui deprinderi era ceatera, călăritul și oștirea cu arme. Aceasta nu numai a Efesienilor dar a tuturor care în cealelalte părți ale Asiei lăcuia privire o trasă asupra sa, toți cu o mare sperință născîndu-se că între concetățeni soi, deosebit cinva să înflorească; cu cinstire îl întîmpina ca pre un zeu; ba era unii ce dînsului vezîndu-l i se închina și i se cucerea cu rugăminți zeești.

Versiunea Locella, p. 30—31

Habrocomes et Anthia cellam in qua habitare consueverant ingressi, dum sibi narrant quae audierant, humi strati plorabant et lamentabantur. O pater! exclamant, o mater! o patria carissima! et domestici, atque cognati! Tandem uero se colligens Habrocomes, eheu nos, inquit, infelices quid domum patiemur in terra barbarorum praedonum, ipsorum iniuriis obiecti? Iam praedictorum initium fit: iam deus arrogantiae meae poenam exigit. Adamat me Corymbus, te Euxinus. O importunam utrique formam!

Cartea IV-a. Ed. Locella, p. 84—85

Anthia uero in sese intuens, et praesentem fortunam considerans, uae, inquit, miserae mihi! quale supplicium subeo! Fossa, et carcer, et canes conclusi, longe praedonibus mitiores! Paria tecum, Habrocome, perpetior; et tu in simili aliquando aduersa fortuna uersatus es, et te in uinculis Tyri reliqui. At si quidem uiuis adhuc, nihil est mali, tenebimus enim, opinor, nos aliquando; quod si uero mortem iam obiisti, frustra ego uiuere laboro, et frustra ille quicumque tandem est, infelicis miseretur mei. His dictis sine intermissione lamentabatur. Ac in fossa quidem inclusa manebat cum canibus, Amphinomus uero et frequenter consolabatur eam, et canes alendo mansuefaciebat.

Din alăturarea acestor fragmente din versiunile Locella și Pauleti, cercetătorul are putința să observe atenția lui Pauleti de a reda fidel conținutul, dar în același timp și preocuparea lui de a-l învestmînta într-o îngrijită limbă românească. Grijă aceasta este de altfel explicabilă la preotul învățat, care scria în Cetățuia de Baltă a urmașilor pircălabilor lui Petru Rareș.

Așa cum am avut prilejul s-o spunem, romanul lui Longos a găsit un excelent traducător în regretatul profesor C. Balmuș. Nu mai insistăm asupra acestei traduceri atât de apreciate.

Seria romanelor grecești traduse în românește se încheie cu romanul lui Eustathius Macrembolitul. Lucrarea a fost tradusă în românește în 1799 și se află păstrată într-un ms. cuprinzînd 75 foi în 4°. Ms. a aparținut pînă în 1914 lui Paul Gore din Chișinău¹. Pe prima

Versiunea Pauleti, p. 16

Abrocom și Anthia intrară în căsuța ce lăcuia unde apoi povestindu-și fiecare cele auzite, cu fața la pămînt căzuți cu mare obidă plîngea și să tînguia: « o taică, strigînd, o maică, dulce patrie, o căseni, prieteni și neamuri ai noștri ». Iar după un răstimp în ori venindu-și Abrocom, o vai nefericiții, zice, care vor să fie suferințele noastre în pămînt varvar, tuturor asuprealelor lor supuși? Acum să arată începutul celor prezise; acum zeul va să-și ia răsplătire despre sumeția mea. Pre mine mă iubeaște Corimb, pre tine Euxinu. O amîndorora netreabnică frumuseață!

Ms. Pauleti, p. 66

Antia în mijloc de necazuri întoarsă în inima sa, și starea norocului său privind-o vai, zise, mie ticăloasei, ce pedeapsă am de suferit: groapa, temnița, și cliini cu mine închiși decît trăduitori cu mult mai milostivi! Asemenea chinuri cu tine sufer o Avrocom și ție cu asemenea nenoroc oare cînd amărîndu-te, cînd în legături pre tine în Tir te lăsaui, dar nu mai ești, încă în viață, nici un rău nu e, fi-vom noi vreodată într-un loc; iară de cumva ochii tăi prin sabia morții se întuneacă, în zădar eu mă mai silesc spre viață și în zădar acela, oricine e, care simte soarta ticăloșiei mele. Neîncetat într-acesta chip se tînguea — așa dînsa în groapă petrecea închișă cu cliini, iară Amfinom, adese și pre dînsa o făcea a fi cu inima bună și cliini cu bucate hrînindu-i, îi făcea a fi mai blînzii.

¹ V. N. N. Condeescu, *Istoria lui Alfidalis și a Zelidiei*, în Mem. sect. lit. ser. III, tom. V, mem. 5, p. 24.

pagină jos se află indicația că « a fost dăruit de Paul Gore din Chișinău Academiei, în ianuarie 1914 ». Ms. cuprinde în paginile 1—75 « Istoria lui Alțidalis și a Zalidei », foaia 76 este albă; foaia 77 este ruptă. Jumătate din pagina 78 este albă. Istoria lui Ismin și a Isminei e cuprinsă în paginile 79—163 v. Pe ultima foaie 137 v avem notița grecească: Ὡς ἐγράφει [sic] παρὰ Ἰωάννου Γάνγα, τῷ 1806 κατὰ μῆνα Ἰανουάριον διὰ παντοτεινὴν καὶ αἰώνιον ἐνθῦμιον τοῖς μεταγενεστέροις.

Romanul lui Eustathius Macrembolitul a avut numeroase ediții. Literatura mai veche asupra acestui autor o dă Fabricius în a sa *Bibliotheca Graeca* (vol. VIII, p. 136). Literatura mai nouă o găsim la E. Rohde, *Der Griechische Roman* (p. 522 și urm.) și în R. Hercher (*Philologus*, 13 din 1858, p. 456 și urm.).

Deși se cunosc mai multe traduceri franceze, germane și italiene, la noi în țară romanul a avut o circulație redusă. Pentru aprecierea traducerii dăm paralel, în original și traducere, un fragment din cartea I.

Πόλις Εὐρύκωμις καὶ τᾶλλα μὲν ἀγαθὴ, ὅτι καὶ θαλάττη στεφανοῦται καὶ ποταμοῖς καταρρεῖται καὶ λειμῶσι κομᾷ καὶ τρυφαῖς εὐθηνεῖται παντοδαπαῖς, τὰ δ' εἰς θεοὺς εὐσεβής, καὶ ὑπὲρ τὰς χρυσᾶς Ἀθήνας ὅλη βωμός, ὅλη θῦμα, θεοῖς ἀνάθημα.

Cetatea Avricoma frumoasă la toate dar mai frumoasă pentru vesila sa intemeere, cuprinsă fiind dispre o parte cu mare și dispre altă parte cu câmpuri frumoase, adăpate de multe pârâe și cu mulți copaci răsădiți și aceste toate inchipuesc o minunată priveliște ochilor, arătînd toate acela ce are fire mai frumos într-o prostime sa.

Nu cunoaștem numele traducătorului romanului în românește ci doar pe copistul Ion Ganea, care săvîrșea transcrierea în ianuarie 1806. Așa cum se poate vedea, textul tradus are numeroase intervenții favorabile unei lecturi cit mai atrăgătoare.

Romanele grecești amintite și păstrate în manuscris (cu excepția lui Longos) au avut un rol important în dezvoltarea culturii noastre. Alături de *Esopia*, venită la noi prin influență bizantină și rusă, de *Istoria lui Erotocrit*, tradusă prima dată înainte de 1758, cele trei romane amintite și-au adus și ele contribuția la formarea gustului pentru lectură și au dat un impuls literaturii din prima jumătate a secolului al XIX-lea.

BIBLIOGRAFIA CLASICĂ ROMÂNEASCĂ (1964) *

DE

I. FISCHER

I. BIBLIOGRAFII, GENERALITĂȚI

1. A. M. Frenkian. [Necrolog.] RF, XI, 1964, 6, p. 877—878.
2. *Bibliografia lucrărilor de lingvistică apărute în țara noastră de la 1 mai 1963 pînă la 1 mai 1964*. LR, XIII, 1964, 4, p. 359—409.
3. *Din realizările arheologiei românești în cei 20 de ani de la Eliberare*. SCIV, XV, 1964, 3, p. 301—305.
4. P. Alexandrescu, *Al VIII-lea Congres internațional de arheologie clasică*. StCl, VI, 1964, p. 357—359.
5. Maria Bălăceanu, *Sesiunea științifică de la Cluj a Societății de studii clasice*. LR, XIII, 1964, 5, p. 525—526.
6. Adina Birsan, *Comemorarea lui Matei Nicolau la Facultatea de limbi romanice și clasice din București*. StCl, VI, 1964, p. 373.
7. Em. Condurachi, *Rumanian Archaeology in the 20th Century*. București, Ed. Academiei R.P.R., 1964, 103, p. + pl.
8. Fl. Constantiniu, Ș. Papacostea, *Bibliographie historique 1962 (I)*. RRH, III, 1964, 1, p. 177—188.
9. I. Fischer, *Bibliografia clasică românească (1963)*. StCl, VI, 1964, p. 375—385.
10. R. Florescu, *A VI-a Conferință internațională de studii clasice. Plovdiv, 24—29 aprilie 1962. Ținută sub auspiciile Academiei bulgare de științe*. SCIA, X, 1963, 1, p. 247—248.
11. Val. Al. Georgescu, *Cronica de drept roman*. StCl, VI, 1964, p. 365—368.

* Prezenta bibliografie a luat în considerare lucrările autorilor din R.P.R., tipărite în țară sau străinătate, lăsînd la o parte lucrările savanților străini publicate la noi. Dintre recenzii au fost înregistrate, la lucrarea recenzată, numai cele privind volumele românești (despărțite de indicațiile bibliografice ale acestora printr-o bară verticală). Lucrările litografiate și manuscrise (dactilografiate) nu figurează în repertoriu. La articolele de revistă am dat, unde a fost cazul, între croșete, indicații asupra cuprinsului; la capitolul *Arheologie*, am înregistrat șantierele consacrate altor civilizații decît celei greco-romane numai în cazul cînd a fost găsit material grecesc și roman, semnalînd sumar natura acestui material. La capitolul *Texte, traduceri*, ordinea este cea alfabetică a scriitorilor antici; în cadrul celorlalte capitole s-a ținut seama de

12. Al. Graur, *Vlad Băndăeanu*. [Necrolog.] SCL, XV, 1964, 1, p. 117–118.
13. Iorgu Iordan, *Tudor Vianu*. [Necrolog.] LR, XIII, 1964, 3, p. 295.
14. M. Nasta, *Tudor Vianu*. [Necrolog.] RL, IX, 1964, 4, p. 479–483; SCL, XV, 1964, 5, p. 679–683.
15. D. M. Pippidi, *La Conférence d'études classiques de Plovdiv (24–29 avril 1962)*. RESEE, I, 1963, 1–2, p. 167–168.
16. D. M. Pippidi, *Epigrafia latină în 1963*. StCl, VI, 1964, p. 361–363.
17. D. M. Pippidi, *Aram Frenkian*. [Necrolog.] StCl, VI, 1964, p. 463–466.
18. C. Poghire, *Vlad Băndăeanu*. [Necrolog.] StCl, VI, 1964, p. 459–461.
19. Dorin Popescu, *Centenarul Muzeului național de antichități*. SCIV, XV, 1964, 4, p. 449–455.
20. Sebastiană Popescu, *Sesiunea de comunicări de la Cluj a Societății de studii clasice*. SCL, XV, 1964, 3, p. 385–386.
21. D. Tudor, *Alexandru Odobescu ca profesor*. AUB, XII, 1963, 30 (Istorie), p. 21–26.
22. R. Vulpe, *Centenarul Muzeului național de antichități*. StCl, VI, 1964, p. 369–372.

II. LINGVISTICĂ

A. Limba greacă

23. Al. Graur, Βλώσχω: μέβλωκα. [N-a existat un grup inițial *mbr- sau *ndr-, nazala transformându-se direct în oclusivă.] Acta Vniuersitatis Carolinae philosophica et historica, 1963, p. 115–117.

ordinea alfabetică a autorilor moderni. Au fost incluse și unele lucrări mai vechi, omise din bibliografia anilor precedenți.

Deoarece stringerea documentării din publicațiile puțin accesibile întâmpină dificultăți, rugăm pe autorii lucrărilor publicate în străinătate, în volume izolate sau în culegeri care nu au ca obiect principal Antichitatea să ne semnaleze contribuțiile de acest fel.

Dăm mai jos abrevierile publicațiilor despuiate:

- Acta Log. = *Analele Universității din București. Seria Acta logica.*
 AM = *Arheologia Moldovei*. Iași, Ed. Academiei R.P.R.
 AUB = *Analele Universității din București. Seria științe sociale.*
 AUI = *Analele științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași. Secțiunea III (științe sociale).*
 CF = *Cercetări filozofice*. București, Ed. Academiei R.P.R. Continuă cu RF.
 CL = *Cercetări de lingvistică*. Cluj, Ed. Academiei R.P.R.
 Dacia = *Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire anciennes*. București, Ed. Academiei R.P.R.
 LR = *Limba română*. București, Ed. Academiei R.P.R.
 Ortodoxia = *Ortodoxia. Revista Patriarhiei române*. București, Institutul biblic.
 RESEE = *Revue des études sud-est européennes*. București, Ed. Academiei R.P.R.
 RF = *Revista de filozofie*. București, Ed. Academiei R.P.R.
 RL = *Revue (roumaine) de linguistique*. București, Ed. Academiei R.P.R.
 RRRH = *Revue roumaine d'histoire*. București, Ed. Academiei R.P.R.
 RSS = *Revue des sciences sociales*. București, Ed. Academiei R.P.R.
 SCIA = *Studii și cercetări de istoria artei*. București, Ed. Academiei R.P.R.
 SCIV = *Studii și cercetări de istorie veche*. București, Ed. Academiei R.P.R.
 SCL = *Studii și cercetări lingvistice*. București, Ed. Academiei R.P.R.
 SCSI = *Studii și cercetări științifice*. Iași, Ed. Academiei R.P.R.
 SLU = *Studii de literatură universală*. București, Societatea de științe istorice și filologice din R.P.R.
 ST = *Studii teologice*. București, Institutul biblic.
 StCl = *Studii clasice*. București, Ed. Academiei R.P.R.
 Studii = *Studii. Revistă de istorie*. București, Ed. Academiei R.P.R.
 SUC = *Studia Vniuersitatis Babeș-Bolyai*. Cluj.

24. Al. Graur, ἄρχος, ὀχθῆω, ἐχθρός. [Primii doi termeni sînt de origine onomatopeică, cel de al treilea poate fi pus în legătură cu lat. *ex.*] StCl, VI, 1964, p. 273—275.
25. L. Lupaş, *Le système vocalique du dialecte attique*. [Inventarul fonemelor.] StCl, VI, 1964, p. 87—102.
26. C. Săndulescu, *Remarques sur la terminologie du bronze et du fer chez Homère*. [Analiză statistică a familiei cuvintelor χαλκός şi σιδηρός; predominarea menţionării bronzului în Iliada se datorează caracterului războinic al epopeii.] StCl, VI, 1964, p. 277—287.

B. Limba latină

27. I. Fischer, *Un exemple de style indirect libre en latin*. [A. Gellius, XVIII, 4, 5.] StCl, VI, 1964, p. 325—326.
28. Al. Graur, *O privire sintetică asupra evoluţiei limbii latine*. [Volumul I al *Tratatului de istorie a limbii române*.] LR, XIII, 1964, 4, p. 344—345.
29. M. Iliescu, *Travaux récents de latin vulgaire*. [V. Väänänen, *Introduction au latin vulgaire*, şi R. A. Haadsma, J. Nuchelmans, *Précis de latin vulgaire*.] RL, IX, 1964, 5, p. 559—564.
30. M. Iliescu, *Encore une cause de la disparition de fero*. [Confuzia cu formele de perfect ale lui *tollo*.] RL, IX, 1964, 5, p. 555—558.
31. M. Iliescu, L. Macarie, *Aspects de l'évolution syntaxique du génitif et du datif en latin tardif*. [Genitivul posesiv e înlocuit în textele din Gallia şi din orient cu dativul adnominal; de aici confuzia celor două cazuri în româneşte.] RL, IX, 1964, 4, p. 437—444.
32. Maria Manoliu, *Notes de phonologie romane diachronique*. [Vocalismul latin tardiv.] RL, VIII, 1963, 2, p. 239—245.
33. H. Mihăescu, *Limba latină în provinciile dunărene ale imperiului roman*. Bucureşti, Ed. Academiei R.P.R., 1960, 327 p. | RESEE, I, 1963, 1—2, p. 197—198, S. Ottescu.
34. Al. Rosetti, *Istoria limbii române. I. Limba latină*. Ediţia a patra, revăzută şi adăugită. Bucureşti, Ed. ştiinţifică, 223 p. | RESEE, I, 1963, 1—2, p. 187—189, H. Mihăescu. [Se referă la ediţia a treia.]
35. M. Sala, *Romania orientale et Romania occidentale. II. Sur la corrélation de quantité consonantique*. RL, IX, 1964, 4, p. 445—459.
36. M. Sala, *La Romania occidentale et la Romania orientale. Sur le traitement des sonantes*. *Studia linguistica* (Lund), 1964, p. 26—39.

C. Lingvistică indo-europeană

37. Al. Rosetti, *Despre structura silabică în indo-europeană*. SCL, XV, 1964, 1, p. 5—6.
38. A. Rosetti, *Sur la structure syllabique en indo-européen*. RL, IX, 1964, 1, p. 3—4.

III. CRITICĂ ŞI EXPLICAȚII DE TEXT

39. A. Frenkian, *Theophrast, De sensu, Kap. 10 (Dozogr. Gr. 502,13 = Vors.⁵⁻⁶, I, 309,23)*. [De citit ἴσα în loc de ἐστὶ al manuscriselor, πάντα Usener.] *Philologus* (Berlin), CVII, 1963, 3—4, p. 313.

IV. ISTORIE LITERARĂ

40. *Istoria literaturii latine. I. De la origini pînă la sfîrșitul Republicii* (Redactor responsabil: N. I. Barbu; colaboratori: N. I. Barbu, E. Cizek, Tr. Costa, G. Creția, E. Dobroiu, M. Hetco, M. Nichita, R. Ocheșanu, T. Popa-Tomescu, F. Vanț-Ștef, T. Vasilescu, A. Vasiliu, J. Vilan-Unguru, L. Wald.). București, Ed. didactică și pedagogică, 1964, 515 p.
41. N. I. Barbu, *Cartea și viața, izvoare de inspirație în poezia lui Catul*. SLU, V, 1963, p. 5—22.
42. N. I. Barbu, *Cicéron, philosophe et homme d'action*. [Lipsa de concordanță între acțiune și filozofie are și explicații cronologice: în momentul redactării tratatelor filozofice, Cicero nu mai putea fi un om politic activ.] StCl, VI, 1964, p. 137—147.
43. N. I. Barbu, *Atitudinea lui Cicero în fața curșilor de judecată*. [Rezumat.] StCl, VI, 1964, p. 451—452.
44. E. Cizek, *Sur les traces de Zénon dans les Lettres à Lucilius*. [Seneca l-a cunoscut direct; urmele sînt puțin numeroase, deoarece Seneca se adresa în general unor autori mai apropiați în timp și în idei.] Helicon (Messina), III, 1963, 1—4, p. 196—208.
45. C. I. Cornișescu, *Sfîntul Grigorie de Nazianz despre familia sa*. ST, XVI, 1964, 5—6, p. 350—366.
46. D. Crăciun, *Elemente de opoziție în lirica properțiană*. [Rezumat.] StCl, VI, 1964, p. 449.
47. M. Nasta, *Aspects de la trilogie chez Eschyle*. [Se discută teoria lui G. Thomson, care definește elementele trilogiei ca ofensă — contraofensă — reconciliere, și se arată că nu e vorba de o reconciliere a personajelor, ci de restabilirea unei armonii « cosmice » (înduplecarea unei divinități sau a eriniilor, împăcarea cu Zeus etc.); în lumina acestor concluzii se încearcă reconstituirea *Prometeidei*.] StCl, VI, 1964, p. 25—56.
48. A. Piatkowski, *Hesiod și poemele hesiodice în lumina unor cercetări recente*. StCl, VI, 1964, p. 343—356.
49. C. Poghire, *Sur la répartition des livres de Tacite entre Annales et Histoires*. [Analele n-au avut mai mult de 16 cărți; *Historiile* au putut avea mai mult de 14 (totalul de 30 ar putea fi eronat); fuziunea celor două opere provine din sec. III, sub împăratul Tacit.] StCl, VI, 1964, p. 149—154.

V. ISTORIA FILOZOFIEI ȘI A ȘTIINTELOR

50. I. Banu, *Heraclit din Efes*. Traducerea fragmentelor heracliteene: A. Piatkowski în colaborare cu I. Banu. București, Ed. științifică, 1963, 382 p. | CF, X, 1963, 6, p. 1544—1556, P. Vaida, N. V. Baran; StCl, VI, 1964, p. 401—402, A. M. Frenkian.
51. I. G. Coman, *Elementele demonstrației în tratatul « Despre sfîntul duh » al sfîntului Vasile cel Mare*. ST, XVI, 1964, 5—6, p. 275—302.
52. A. M. Frenkian, *Les doxographies et les fragments des milésiens*. [Filiația și valoarea informațiilor despre Thales, Anaximandru, Anaximene.] StCl, VI, 1964, p. 7—15.
53. C. I. Gulian, D. Bădărău, T. Uroș, *Dialectica materialistă. Metodologia generală a științelor particulare*. [D. Bădărău: Știința greacă pînă la Aristotel, p. 26—35; D. Bădărău: Problema metodei în sistemul filozofic al lui Aristotel, p. 35—40.] București, Ed. Academiei R.P.R., 1963, 467 p.
54. Ath. Joja, *Quid sit logica. Considérations métalogiques sur la logique formelle*. Acta Log., VI, 1963, p. 5—64.

55. Ath. Joja, *Prolegomènes à l'histoire de la logique*. RSS (Philosophie et logique), VIII, 1964, p. 3—47.
56. M. Oprea, *Gândirea economică a Greciei antice. Xenofon, Platon, Aristotel*. București, Ed. Academiei R.P.R., 1964, 299 p.
57. V. Prescure, *Doctrina morală a părinților apostolici*. ST, XV, 1963, 9—10, p. 541—554.

VI. ISTORIA RELIGIILOR

58. A. Bodor, *Der Liber- und Libera-Kult. Ein Beitrag zur Fortdauer der bodenständigen Bevölkerung im römischen Dazien*. [Ar reprezintă continuarea cultului lui Zamolxis.] Dacia, VII, 1963, p. 211—239.
59. G. Bordenache, *Contributi per una storia dei culti e dell'arte nella Tomi d'età romana*. [Discută identitatea sculpturilor din tezaurul recent descoperit: șarpele, a doua jumătate a sec. II e.n., îl reprezintă pe Glycon, al cărui cult a fost lansat de « pseudoprofetul » Alexandru din Abonotichos; Nemesis e de tip smirniot; zeița cu diademă și corn al abundenței, la picioarele căreia se află un personaj masculin, este o Afrodită marină (nu Fortuna cu Pontos); statuia unei preotese a zeiței Isis atestă importanța cultului la jumătatea sec. III.] StCl, VI, 1964, p. 155—178.
60. M. M. Cristişor, *Ierarhia principalelor scaune episcopale în biserica veche*. ST, XV, 1963, 5—6, p. 328—346.
61. D. M. Pippidi, *Grottes dionysiaques à Callatis*. Bull. corresp. hell., LXVIII, 1964, 1, p. 151—158.
62. D. M. Pippidi, *Sur la diffusion des cultes égyptiens en Scythie mineure*. [Inscripțiile dovedesc răspândirea lor încă din sec. III î.e.n.] StCl, VI, 1964, p. 103—118.
63. Em. Popescu, *Zeus Soler la Callatis*. [Graffito pe un vas, sec. V—IV î.e.n.] SCIV, XV, 1964, 4, p. 545—549.
64. I. I. Rămureanu, *Sinoadele de la Sirmium dintre anii 348 și 358. Condamnarea lui Fotin de Sirmium*. ST, XV, 1963, 5—6, p. 266—316.

VII. ISTORIE ECONOMICĂ ȘI SOCIALĂ

65. D. Tudor, *Istoria sclavajului în Dacia romană*. București, Ed. Academiei R.P.R., 1957, 310 p. | SUC (Iurisprudentia), 1963, p. 151, VI. H[anga].

VIII. ISTORIE POLITICĂ

66. C. Daicoviciu, Em. Petrovici, Gh. Ștefan, *Die Entstehung des rumänischen Volkes und der rumänischen Sprache*. București, Ed. Academiei R.P.R., 1964, 73 p.
67. C. Daicoviciu, St. Pascu, V. Cheresiesiu, St. Imreh, Al. Neamțu, T. Morariu, *Din istoria Transilvaniei. I*. Ediția a doua. București, Ed. Academiei R.P.R., 1961, XII + 354 p. | SUC (Historia), 1964, 1, p. 127—128, L. David.
68. S. Dimitriu, *Tot despre data întemeierii Histriei*. [Răspuns lui P. Alexandrescu, StCl, IV, p. 49—69: ceramica rodiană nu e mai veche decât ultimul sfert al sec. VII.] SCIV, XV, 1964, 2, p. 251—256.

69. Em. Doruțiu, *Zur Frage der Zerstörung Histrias im 3. Jh.u.Z.* [S-a produs între 258 și 269.] StCl, VI, 1964, p. 247–259.
70. D. M. Pippidi, *Notes sur l'organisation militaire d'Istros à l'époque hellénistique.* Klio (Berlin), XLI, 1963, p. 158–167.
71. Ana Popa, *Știri noi despre C. Brutlius Praesens, guvernator al Moesiei în secolul II.* [Datează misiunea dunăreană a personajului între anii 130 și 133.] AUB (Istorie), 26, 1963, p. 9–14.
72. C. Poghire, *Une question controversée d'histoire macédonienne. Sur un passage d'Anaximène de Lampsaque.* [În FGrHist, 72, 4, e vorba, cum susținuse și O. Abel, de Alexandru cel Mare și de primirea perșilor în hetairii; textul trebuie corectat din ἐν α' Φιλιππικῶν περὶ Ἀλεξάνδρου λέγων în ἐν περὶ Ἀλέξανδρον λόγοις.] Neue Beiträge zur Geschichte der Alten Welt, I (Berlin, 1964), p. 259–264.
73. R. Vulpe, *Dion Cassius et la campagne de Trajan en Mésie inférieure.* StCl, VI, 1964, p. 205–232.

IX. ARHEOLOGIE GRECO-ROMÂNĂ

74. P. Alexandrescu, *Les tertres funéraires d'Histria.* Klio (Berlin), XLI, 1963, p. 257–266.
75. G. Bordenache, *Un nou portret al împărătesei Faustina.* [Rezumat.] StCl, VI, 1964, p. 447.
76. M. Coja, *Zidul de apărare al cetății Histria și împrejurările istorice ale distrugerii lui în secolul al IV-lea î.e.n.* [Histria fiind aliata sciților, distrugerea s-ar datora armatelor lui Filip al II-lea.] SCIV, XV, 1964, 3, p. 383–400.
77. C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, *Vl pia Traiana (Sarmizegetusa romană).* București, Meridiane, 1962, 112 p. + 4 pl. | Ortodoxia, XV, 1963, 2, p. 273–274, I. D. Negoită.
78. I. T. Dragomir, *Un nou monument sculptural al lui Iupiter Dolichenus de la Cerna.* [Marmură inscripționată, dedicată lui Severus Alexander.] SCIV, XV, 1964, 4, p. 535–543.
79. M. Gramatopol, *Imperial Cameos from Second Century.* [În Bibl. Academiei R.P.R.] StCl, VI, 1964, p. 179–184.
80. K. Horedt, *Așezarea fortificată de la Șeica Mică (raionul Mediaș).* [Monede romane și romano-bizantine, sec. V–VI.] SCIV, XV, 1964, 2, p. 187–204.
81. F. Mîrțu, *Fragment de rhyton ceramic geto-dacic descoperit la Cetățeni-Muscel.* [Influență greacă, sec. II–I î.e.n.] SCIV, XV, 1964, 4, p. 529–534.
82. A. Petre, *Quelques données archéologiques concernant la continuité de la population et de la culture romano-byzantines dans la Scythie mineure aux VIe et VIIe siècles de notre ère.* Dacia, VII, 1963, p. 317–353.
83. Dorin Popescu, *Les fouilles archéologiques dans la République Populaire Roumaine en 1962.* Dacia, VII, 1963, p. 569–587.
84. Dorin Popescu, *Săpăturile arheologice din Republica Populară Română în anul 1963.* SCIV, XV, 1964, 4, p. 551–567.
85. D. Protase, *La permanence des Daces en Dacie romaine telle qu'elle résulte de l'archéologie.* RRRH, III, 1964, 2, p. 193–211.
86. A. Rădulescu, *Elmi bronzii di Ostrov.* [Datate printr-o monedă a lui Antoninus Pius.] Dacia, VII, 1963, p. 535–551.
87. D. Theodorescu, *L'édifice romano-byzantin de Callatis.* Dacia, VII, 1963, p. 257–300.
88. D. Theodorescu, *O acrotēră arhaică la Histria.* [Sec. VI–V; spirala care o ornamează presupune o metodă deosebită de trasare a volutei ionice.] SCIV, XV, 1964, 3, p. 369–381.

89. L. Țeposu-David, *O gemă de la Micia cu reprezentarea lui Harpocrate*. SCIV, XV, 1964, 2, p. 257–264.
90. Al. Vulpe, *Ptolemy and the Ancient Geography of Moldavia*. [Localizarea cetăților.] StCl, VI, 1964, p. 233–246.

X. EPIGRAFIE GREACĂ ȘI LATINĂ

91. A. Aricescu, V. Barbu, N. Gostar, Gh. Poenaru-Bordea, A. Rădulescu, *Noi monumente epigrafice din Scythia Minor*. Cuvînt înainte de C. Daicoviciu. Constanța, Muzeul regional de arheologie, 1964, 188 p.
92. V. Barbu, *Monumenti funerarî con iscrizioni rinvenute a Tomis*. [7 inscripții grecești, sec. II–III.] Dacia, VII, 1963, p. 553–567.
93. Em. Doruțiu, *Precizări topografice despre unele inscripții dobrogene*. SCIV, XV, 1964, 1, p. 131–135.
94. N. Gostar, *Miliarium roman din nordul Dobrogei*. AUI, 1963, a, p. 169–171.
95. N. Gostar, *Milites – decuriones coloniae. Contribuție la istoria decurionatului în Dacia*, [3 inscripții în care sînt menționați militari făcînd parte din *ordo decurionum*.] SCS (Istorie), XIV, 1963, 2, p. 259–266.
96. N. Gostar, *Populația palmireniană din Tibiscum în lumina monumentelor epigrafice*. [Populația orientală din Dacia provine în mare parte din Palmira; 27 inscripții cunoscute și două inedite ne informează asupra unităților militare și numelor de persoane.] AM, II–III, 1964, p. 299–309.
97. D. M. Pippidi, *Les inscriptions grecques de Scythie mineure de Boeckh à nos jours*. Akte des IV. Intern. Kongr. f. gr. u. lat. Epigraphik, Wien, 1964, p. 318–330.
98. D. M. Pippidi, *Un fragment inedit al hotărîniciei lui Laberius Maximus (SEG I 329)*. StCl, VI, 1964, p. 331–342.
99. Em. Popescu, *Epigraphische Beiträge zur Geschichte der Stadt Tropaeum Traiani*. StCl, VI, 1964, p. 185–203.
100. Th. Sauciuc-Săveanu, *Pe marginea unei inscripții funerare din Tomis*. SCIV, XV, 1964, 1, p. 137–138, 2, p. 291–292.
101. Iorgu Stoian, *Tomilana. Contribuții epigrafice la istoria cetății Tomis*. București, Ed. Academiei R.P.R., 1962, 381 p. | RESEE, I, 1963, 3–4, M. Nasta; ST, XV, 1963, 7–8, p. 503–505, Em. Vasilescu.

XI. NUMISMATICĂ GRECO-ROMÂNĂ. METROLOGIE

102. B. Mitrea, *Découvertes récentes et plus anciennes de monnaies antiques et byzantines sur le territoire de la République Populaire Roumaine*. Dacia, VII, 1963, p. 589–599.
103. B. Mitrea, *Descoperiri recente și mai vechi de monede antice și bizantine în Republica Populară Română*. SCIV, XV, 1964, 4, p. 568–580.
104. H. Nubar, *Aspetti della circolazione monetaria di Histria nell'epoca Romana*. Dacia, VII, 1963, p. 241–256.
105. C. Preda, *Cîteva ponduri antice de la Callatis și Tomis*. SCIV, XV, 1964, 1, p. 53–57, 2, p. 277–278.
106. C. Preda, *Monede de un tip necunoscut provenind din Dobrogea*. [4 tetradrahme ale unui dinast local.] SCIV, XV, 1964, 3, p. 401–410.

107. N. Vlassa, *Două descoperiri monetare post-aureliene în Transilvania*. [7 monede la Cluj (Tacitus, Probus, Carinus) și 2 la Soimșeni (Dioclețian, Theodosius I).] SCIV, XV, 1964, 1, p. 139–141, 2, p. 292–293.

XII. DREPT ROMAN

108. Vl. Hanga, *Ius publicum. Ius priuatum*. SUC (Iurisprudentia), 1963, p. 7–20.
 109. M. Jacotă, *Aplicarea legilor peregrine în Imperiul roman*. [Rezumat.] StCl, VI, 1964, p. 453.
 110. C. St. Tomulescu, *Importanța lui Gaius în Egipt*. [Problema iudicis arbitriue postulatio în lumina fragmentelor egiptene.] AUB (Juridice), 1963, 27, p. 119–129.

XIII. SUPRAVIEȚUIREA ANTICHITĂȚII

111. Val. Georgescu, *Le rôle de la théorie romano-byzantine de la coutume dans le développement du droit féodal roumain*. Mém. Ph. Meylan, Lausanne, 1963, p. 61–87.
 112. Gh. Guțu, *Traducerea din limba latină*. [Valoarea în învățămînt și în formarea intelectuală a omului.] StCl, VI, 1964, p. 261–271.
 113. M. Marinescu-Himu, *În jurul celei dintîi traduceri românești a lui Herodot*. [Herodot de la Coșula are un intermediar neogrec, cu prescurtări și intervenții în text, datorit unui cretan; traducerea românească, operă a unui călugăr, ar data de la începutul sec. XVIII.] StCl, VI, 1964, p. 309–323.
 114. D. Marmeliuc, *Interpretări homerice. Pe marginea Iliadei lui Homer în traducerea lui G. Murnu*. (Continuare din vol. V.) StCl, VI, 1964, p. 289–308.
 115. C. Săndulescu, *Rolul limbilor clasice în formarea termenilor medicali*. LR, XIII, 1964, 3, p. 261–266.

XIV. TEXTE, TRADUCERI

A. Literatura greacă

116. *Izvoare privind istoria României. I. De la Hesiod la Itinerariul lui Antoninus*. Comitetul de redacție: Vl. Iliescu, Virgil Popescu, Gh. Ștefan. București, Ed. Academiei R.P.R., 1964, XXIV + 791 p.
 117. Aristotel, *Organon. IV. Topica, Respingerile sofistice*. Traducere, studiu introductiv, note... de M. Florian, D. Bădărău. București, Ed. științifică, 1963, LXIX + 403 p.
 118. Herodot, *Istoriei, vol. II*. Traducere, notițe istorice și note de F. Vanț-Ștef și A. Piatkowski. București, Ed. științifică, 1964, 629 p. + 1 hartă.
 119. Homer, *Odiseea*. Traducere de E. Lovinescu; text revăzut și note de Tr. Costa; studiu introductiv și indice de M. Nasta. București, Ed. pentru literatură, 1963, LVI + 366 p.
 120. Longos, *Dafnis și Cloe*. Traducere, prefață și note de P. Creția. București, Ed. pentru literatură universală, 1964, XXI + 168 p.
 121. Xenofon, *Anabasis*. Traducere, studiu introductiv, rezumate și note de M. Marinescu-Himu. București, Ed. științifică, 1964, 351 p. + 1 hartă.

B. *Literatura latină*

122. *Din lirica latină*. Prefață, traducere și note de Al. Andrițoiu. București, Ed. tineretului, 1964, 209 p.
123. *Proză latină*. Prefață și note finale de D. Crăciun. În *românește* de D. Crăciun și R. Albala. București, Ed. tineretului, 1964, 270 p.
124. Caesar, *Războiul gallic, Războiul civil*. Studiu introductiv și note de C. Poghirc. Traducere de J. Vilan-Unguru și E. Poghirc. București, Ed. științifică, 1964, 567 p.
125. Tacit, *Opere. III. Anale*. Traducere de Andrei Marin. Studiu introductiv și note de N. I. Barbu. București, Ed. științifică, 1964, 703 p.
126. Vergiliu, *Eneida*. Traducere de E. Lovinescu. Text revăzut, prefață... de E. Cizek. București, Ed. pentru literatură, 1964, 448 p.
127. Virgiliu, *Bucolice, Georgice*. Traducere, cuvânt introductiv și note de L. Sebastian. București, Ed. tineretului, 1964, 190 p.
128. Vitruviu, *Despre arhitectură*. Traducere de G. M. Cantacuzino, Tr. Costa și Gr. Ionescu. București, Ed. Academiei R.P.R., 1964, 485 p.

XV. MANUALE DIDACTICE¹, ANTOLOGII

129. *Crestomație romanică* întocmită sub conducerea acad. Iorgu Iordan. Vol. I. București, Ed. Academiei R.P.R., 1962, XV + 883 p. | RL, IX, 1964, 3, p. 335—340, I. Stan.

¹ Manualele pentru învățământul mediu retipărintu-se fără modificări (și fără menționarea numărului ediției) la începutul fiecărui an școlar, nu vom înregistra în această rubrică decît lucrările noi (sau cele omise din repertoriile precedente).

INDICELE BIBLIOGRAFIEI

Cifrele trimit la numerele de ordine.

I. *Autori antici*

Anaximandru 52
 Anaximene din Lampsacus 72
 Anaximene din Milet 52
 Aristotel 56, 117
 Caesar 124
 Cassius Dio 73
 Catul 41
 Cicero 42, 43
 Eschil 47
 Gaius 110
 Gellius (A) 27
 Grigorie din Nazianz 45
 Heraclit 50
 Herodot 113, 118
 Hesiod 48
 Homer 26, 114, 119
 Longos 120
 Platon 56
 Properțiu 46
 Seneca 44
 Tacit 49, 125
 Thales 52
 Theophrast 39
 Vasile cel Mare 51
 Vergiliu 126, 127
 Vitruvius 128
 Xenofon 56, 121
 Zenon din Citium 44

II. *Cuvinte*

a. grecești

ἄχθος 24
 βλώσσω 23
 ἐχθρός 24
 ὀχθέω 24
 σίδηρος 26
 χαλκός 26

b. latine

fero 30
tollo 30

III. *Autori moderni*

Albala R 123
 Alexandrescu P 4, 74
 Andrițoiu Al 122
 Aricescu A 91
 Banu I 50
 Baran N V 50
 Barbu N I 40, 41, 42, 43, 125
 Barbu V 91, 92
 Bădărău D 53, 117
 Băltăceanu M 5
 Bîrsan A 6
 Bodor A 58
 Bordenache G 59, 75
 Cantacuzino G M 128
 Cherestesi V 67
 Cizek E 40, 44, 126
 Coja M 76
 Coman I G 51
 Condurachi Em 7
 Constantiniu Fl 8
 Cornițescu C I 45
 Costa Tr 40, 119, 128
 Crăciun D 46, 123
 Creția G 40
 Creția P 120
 Cristîșor M M 60
 Daicoviciu C 66, 67, 77, 91
 Daicoviciu H 77
 David, vezi Țeposu-David
 Dimitriu S 68
 Dobroiu E 40
 Doruțiu Em 69, 93
 Dragomir I T 78
 Fischer I 9, 27
 Florescu R 10
 Florian M 117
 Frenkian A M 39, 50, 52
 Georgescu Val 11, 111
 Gostar N 91, 94, 95, 96
 Gramatopol M 79
 Graur Al 12, 23, 24, 28
 Gulian C I 53

- Guțu Gh 112
 Hanga Vl 65, 108
 Hetco M 40
 Horedt K 80
 Iliescu M 29, 30, 31
 Iliescu Vl 116
 Imreh St 67
 Ionescu Gr 128
 Iordan Iorgu 13, 129
 Jacotă M 109
 Joja Ath 54, 55
 Lovinescu E. 119, 126
 Lupăș L 25
 Macarie L 31
 Manoliu M 32
 Marin A 125
 Marinescu-Himu M 113, 121
 Marmeliuc D 114
 Mihăescu H 33, 34
 Mitrea B 102, 103
 Mirțu F 81
 Morariu T 67
 Nasta M 14, 47, 101, 119
 Neamțu Al 67
 Negoită I D 77
 Nichita M 40
 Nubar H 104
 Ocheșanu R 40
 Oprișan M 56
 Ottescu S 33
 Papacostea Ș 8
 Pascu St 67
 Petre A 82
 Petrovici Em 66
 Piatkowski A 48, 50, 118
 Pippidi D M 15, 16, 17, 61, 62, 70, 97, 98
 Poenaru-Bordea Gh 91
 Poghirc C 18, 49, 72, 124
 Poghirc E 124
 Popa Ana 71
 Popa-Tomescu T 40
 Popescu Dorin 19, 83, 84
 Popescu Em 63, 99
 Popescu S 20
 Popescu V 116
 Preda C 105, 106
 Prescure V 57
 Protase D 85
 Rădulescu A 86, 91
 Rămureanu I I 64
 Rosetti Al 34, 37, 38
 Sala M 35, 36
 Sauciu-Săveanu Th 100
 Săndulescu C 26, 115
 Sebastian L 127
 Stan I 129
 Stoian Iorgu 101
 Ștefan Gh 66, 116
 Theodorescu D 87, 88
 Tomulescu C St 110
 Tudor D 21, 65
 Țeposu-David L 67, 89
 Uroș T 53
 Vaida P 50
 Vanț-Ștef F 40, 118
 Vasilescu Em 101
 Vasilescu T 40
 Vasiliu A 40
 Vilan-Unguru J 40, 124
 Vlassa N 107
 Vulpe Al 90
 Vulpe R 22, 73
 Wald L 40

L'année philologique. Bibliographie critique et analytique de l'antiquité gréco-latine. Fondée par Jules Marouzeau, publiée par Juliette Ernst avec la collaboration de Marianne Duvoisin, sous les auspices de la Société internationale de Bibliographie classique. Tome XXXIII: Bibliographie de l'année 1962 et compléments des années antérieures. Paris, Les Belles Lettres, 1964, XXV — 634 p.

Cu regularitatea cu care ne-a deprins și care e esențială pentru o publicație cu acest caracter, un nou volum din *Année philologique* se adaugă celor precedente, sporind datorita noastră de recunoștință față de harnica editoare. Despre alcătuirea și despre cuprinsul publicației e puțin de spus: tomul XXXIII nu se deosebește de altele mai vechi decât prin proporții, numărul sporit de pagini oglindind, pe de o parte, mulțimea în continuă creștere a clasicistilor de pretutindeni, pe de alta, silințele Juliettei Ernst de a înregistra, an de an, tot mai mult din producția mondială în domeniul antichității.

Mai degrabă mi se pare potrivit să semnez că, după retragerea regretatului J. Marouzeau de la conducerea Soc. Internațională de Bibliografie Clasică, locul său — și deci rolul de « patron » al *Anului filologic* — fusese asumat de Alphonse Dain. Moartea neașteptată a acestuia a dus la obligația de a alege un nou administrator-casier al SIBC în persoana prof. P.-J. Willeumier. De altă parte, cu prilejul adunării generale a FIEC-ului de la Philadelphia, delegații prezenți au aprobat în unanimitate propunerea ca în viitor președintele în exercițiu al FIEC-ului să fie și președintele de drept al SIBC. Pe această cale, se realizează o legătură mai strinsă între FIEC și SIBC, creindu-se totodată condiții prielnice de publicare mai departe a admirabilului instrument de lucru care e *L'Année philologique*, spre mulțumirea celor ce-l folosesc și ar vrea să-i știe existența asigurată.

D. M. Pippidi

Mycenaean Studies. Proceedings of the Third International Colloquium for Mycenaean Studies held at 'Wingspread', 4—8 September 1961, edited by Emmett L. Bennett Jr., Madison, The University of Wisconsin Press, 1964, X — 284 p. in 16°.

Fie și în linii mari, cititorii Studiilor Clasice cunosc progresele surprinzătoare realizate în numai un deceniu în aprofundarea și valorificarea pe diferite planuri a descoperirii epocale a lui Michael Ventris și John Chadwick. Ei știu de asemenea că, după unele șovăieli și critici

formulate pînă la o vreme în Germania și chiar în Anglia, încrederea în valabilitatea descifrării linearului B e astăzi desăvîrșită printre învățații cu pricepere în materie și că — numărul celor ce urmăresc cu luare aminte dezvoltarea problemelor sporind zi cu zi — *micenologia* e pe cale de a deveni o ramură de sine stătătoare a studiilor antichității, înzestrată cu organe proprii, specializate, și organizînd periodic reuniuni de lucru cu participare internațională.

Prima întîlnire de acest fel — *Colloque international sur les textes mycénien*s — a avut loc în 1956 la Gif-sur-Yvette, în Franța, din inițiativa și sub președinția lui Michel Lejeune. Doi ani mai tîrziu, un *Secondo colloquio internazionale di studi mino-micenei* era convocat la Pavia de Piero Meriggi, sub președinția lui Pierre Chantraine. În sfîrșit, în 1961 se întrunea pentru a treia oară conclavul specialiștilor în problemele linearului B și ale civilizației miceniene, la chemarea Institutului de cercetări umanistice de pe lîngă Universitatea Wisconsin și sub președinția lui Emmett L. Bennett.

Participanții la discuții (15 prezenți din 21 invitați din Europa și America) aveau de prezentat fiecare cîte una sau două comunicări — cele mai multe scurte — despre chestiuni generale sau particulare ale micenologiei, de caracter lingvistic sau istoric. Textul lor e reproduș *in extenso* în volumul de *Proceedings* pe care-l semnalez, însoțit de scurte referiri la discuțiile purtate în legătură cu fiecare în ședințele ale căror procese-verbale se publică în prima parte a lucrării. Cititorii nu așteaptă desigur de la mine să mă pronunț asupra celor mai multe din comunicări, prea speciale pentru modesta-mi competență. Aș vrea să semnalez totuși fie și numai cîteva pentru caracterul lor mai general și pentru interesul pe care-l prezintă pentru lingviști, pentru arheologi și pentru istoricii Greciei clasice. Asemenea contribuții sînt — din domeniul lingvistic — *Mycenaean among the other Greek Dialects*, de Vladimir Georgiev (p. 125—140), *Sur quelques termes du vocabulaire économique mycénien*, de Michel Lejeune (p. 77—110), *On the Position of the Linear B Dialect*, de Antonio Tovar (p. 141—146); din domeniul arheologic: *The Palace of Nestor. Excavations of 1961*, de Carl W. Blegen (p. 187—192), *The Relation of the Minoan Palaces to the Near Eastern Palaces of the Second Millennium*, de J. Walter Graham (p. 195—216); în sfîrșit, din domeniul istoriei economice și al istoriei religiilor: *Overland Communications in Greece during LH III, with special reference to Southwest Peloponnese*, de William A. McDonald (p. 217—240) și *Eleuthér and Oinoólis: Dionysiac Data from Mycenaean Greece*, de Jaan Puhvel (p. 161—170).

Importanța deosebită a colocviului de la 'Wingspread' nu stă însă numai în valoarea comunicărilor prezentate sau a dezbaterilor ce le-au însoțit. Întîlnirea între atîți reprezentanți eminenți ai unei specialități care tocmăi în acești ani își caută regulile și-și consolidează metoda a fost folosită pentru rezolvarea unei serii de dificultăți privind transcrierea și editarea textelor miceniene. Volumul cuprinde astfel o parte închinată *rezoluțiilor* Conferinței, pe lîngă o serie de *apendici*, cuprinzînd ceea ce de-aci înainte va rămîne între specialiști ca *The Wingspread Convention for the Transcription of Mycenaean (Linear B) Texts*. În prima, pe lîngă alte recomandări, se insistă asupra obligației pentru editorii de texte în linear B de a folosi pe o scară cit mai largă fotografii, alături de desene cît se poate de fidele, pentru publicarea oricărei noi tablete. În *apendici*, pe lîngă trei tablouri reproducînd semnele silabarului micenian așa cum se întîlneau în variantele pînă acum descoperite în Pylos și Cnossos (*Syllabarii Mycenaei transcripție: a, b, c*), și un al patrulea, cuprinzînd transcrierea ideogramelor numerotate de la 100 la 232, se încearcă o adaptare la editarea tabletelor în linear B a semnelor diacritice cunoscute sub numele de 'sistemul de la Leyda', recomandate de mai multe zeci de ani de Uniunea Academică Internațională și, în zilele noastre, folosite de cei mai mulți din editorii de texte clasice — epigrafice ori literare.

De n-ar fi decît pentru această încercare de a introduce mai multă ordine într-un domeniu pînă de curînd supus arbitrarului, și colocviul de la 'Wingspread' va rămîne în istoria științei

antichității. Pentru aceleași motive, *Actele* lui merită să-și găsească loc în biblioteca fiecărui cercetător în domeniul atrăgător și arid al epigrafiei miceniene.

D. M. Pippidi

ORONZO PARLANGÈLI, *Studi messapici (Iscrizioni, lessico, glosse e indici)*, Milano, Istituto Lombardo di Scienze e Lettere, 1960, 474 p. 8° + XIII pl.

În ultimii ani, interesul pentru limbile Italiei antice dinaintea romanizării a sporit într-un mod considerabil, concentrându-se nu numai asupra osco-umbrinei, ci și asupra idiomurilor cunoscute grație unor monumente epigrafice reduse ca întindere, fragmentare și greu de interpretat. Printre acestea, mesapica ocupă un loc aparte, atît prin apartenența ei lingvistică (ar putea fi o ramură a ilirei din Balcani), cit și prin scriere (alfabetul pare a deriva direct din alfabetul grecesc lacono-tarentin și nu din cel calcidic, prin intermediu etrusc). Fiind pusă în legătură cu ilira, căreia i s-a atribuit o răspindire și o importanță atît de mare în istoria lingvistică a Europei antice, mesapica a atras de multă vreme atenția specialiștilor, dar și a diletanților, arheologi locali sau amatori de antichități, izbutind să ispitească și destul de numeroși falsificatori. O nouă colecție a inscripțiilor, menită să înlocuiască (și să completeze cu descoperirile recente) publicațiile mai vechi ale lui Fr. Ribezzo, *Corpus inscriptionum Messapicarum (Rivista indo-greco-italica, 1922—1935)* și J. Whatmough, *The Prae-Italic Dialects of Italy* (vol. II, 1933), devenise necesară spre a se putea trece la o interpretare riguroasă a materialului. Acesta este scopul principal (dar nu unic) al lucrării lui O. Parlangeli; în activitatea autorului consacrată acestui domeniu, *Studi messapici* reprezintă o etapă și nu o încheiere: o serie de articole publicate în reviste începînd din 1948 și cursul litografiat, *Le iscrizioni messapiche* (Messina, 1960), preced volumul prezentat aici, în a cărui prefață (p. 7) se anunță un corpus de mai largi porțiuni, elaborat de arheologi și epigrafiști, alături și sub conducerea lingvistului O. Parlangeli.

Editarea corectă a inscripțiilor, premisă indispensabilă oricărei încercări de interpretare lingvistică, întîmpină nenumărate dificultăți, printre care cele de ordin pur material nu ocupă locul cel mai neînsemnat. Documentele sînt răspîndite în diverse muzee locale (dar și la Berlin, Dresda, Hamburg, Londra, New York, Boston), uneori în colecții particulare; adesea imposibilitatea cercetării directe are cauze surprinzătoare: « il Ribezzo la vide presso lo scopritore, che la conserva ancora e che non ha voluto o potuto monstrarmela » (p. 88); « le iscrizioni sarebbero gettate via » (p. 56); « ne ignoro l'attuale località di deposito » (p. 103; cf. și p. 180); « ulteriori ricerche sarebbero ora impossibili ch  il proprietario del fondo ha distrutto ogni cosa con una profonda aratura » (p. 104; cf. și p. 202). Și dacă asemenea dispariții se produc în vremea noastră, nu e de mirare că singurele inscripții de o oarecare întindere sînt de mult pierdute, nefiind cunoscute decît din copii de o fidelitate îndoielnică; astfel, de exemplu, o inscripție din Brindisi de 15 rînduri se păstrează numai într-o copie din secolul al XVIII-lea; aceeași e soarta unei inscripții de 7 rînduri din Peucetia, regiune săracă în monumente mesapice (și importantă tocmă prin diferențele lingvistice față de alte regiuni). Cunoașterea unei inscripții de 8 rînduri din Vaste provine dintr-o copie făcută în secolul al XVI-lea. Printre inscripțiile păstrate, unele sînt atît de fragmentare încît nu permit nici o interpretare: « davanti ad un testo mal conservato d'una lingua mal nota, noi siamo convinti dell'impossibilit  d'una compiuta ricerca ermeneutica » (p. 65); « le cattive condizioni di conservazione della pietra impediscono ogni sforzo ermeneutico » (p. 99). Existența falsurilor, uneori copii recente ale unor inscripții

autentice pierdute, câteodată executate de oameni competenți, nu face decît să sporească dificultățile¹.

În orînduirea și numerotarea inscripțiilor, autorul a utilizat criteriul localității de origine: fiecare localitate (sau regiune, pentru Daunia și Peucetia) poartă un număr de ordine; în indicarea inscripțiilor se face o distincție între cele păstrate (a căror numerotare începe cu 1) și cele pierdute (notate cu 2); astfel, 16.11 notează prima din seria inscripțiilor de la Rudiae, păstrate pînă azi, în timp ce 16.21 se referă la prima din seria celor pierdute, găsite în aceeași localitate.

Sistemul de transliterare, care constituie în fapt prima fază a interpretării, este simplu (simplificat chiar, din rațiuni de tehnică tipografică) și se bazează pe valorile convenționale ale semnelor grecești corespunzătoare, fără a anticipa asupra valorii lor fonetice precise; diversele forme de digamma sînt transcrise cu *v*; semnul X cu *x*, Y prin *ü*² (H e însă transcris, după poziție și epocă, *ε* sau *h*), iar semnele speciale prin litere grecești sau semne tipografice cît mai apropiate. Avantajul acestui sistem constă tocmai în prudența lui: se supune cititorului o transcriere în care au fost identificate literele alfabetului (prin reducerea la tipuri precise a unor trasee foarte felurite), fără a aduce chiar în text problemele dificile ale interpretării fonetice.

Publicarea fiecărei inscripții cuprinde trei capitole: (a) informații bibliografice asupra studiilor și publicărilor anterioare; (b) descrierea aspectului exterior, starea de conservare, caracteristicile epigrafice, locul de păstrare; (c) facsimilul (sau trimiterea la reproducerea fotografică) și transcrierea, cu lecturile diferite propuse de diverși autori și cu comentarii lingvistice și epigrafice; uneori această ultimă secțiune dă prilej autorului să dezbată în amănunt unele probleme majore ale limbii și serierii mesapice; astfel, de exemplu, la p. 131–132 se discută valoarea semnului Υ și implicațiile de fonetică istorică și de morfologie ale utilizării lui (cf. și p. 80–81). Fiecare grup de inscripții e precedat de un capitol consacrat istoriei cetății de proveniență a documentelor (istorie, localizare, săpături, bibliografie etc.).

În transcriere, autorul a recurs, de cîte ori i-a fost posibil (și aceasta constituie, pentru inscripțiile păstrate, imensa majoritate a cazurilor) la o lectură personală (*autopsie*), ceea ce a dus, nu o dată, la diferențe de lectură față de predecesori; aceste diferențe sînt totdeauna, în măsura posibilității noastre de a face controlul după facsimile și fotografii, îmbunătățiri, deoarece țin seama atît de o mai bună cunoaștere a sistemului de scriere, cît și de un inventar mai complet al cuvintelor și formelor. Chiar cînd o lectură se abate aparent de la valoarea obișnuită a unui semn, ea se poate sprijini pe analogii; astfel, în inscripția 7.11, semnul \odot este citit *o*, și nu θ , în contextul *dazlamoranaaprodita*, pentru a putea separa cunoscutul grup *ana aprodita*. Semnalăm mai jos lecturile care ni s-au părut dificile, fără a avea, evident, pretenția de a propune îmbunătățiri sau măcar de a considera că lectura propusă nu e cea justă; singurul nostru scop e de a atrage atenția asupra unor pasaje care cer un plus de argumentare.

2.11: *dmazloufar/dzkümpüfar*. Grupurile consonantice de la începutul rîndurilor sînt foneticește imposibile; trebuie admis fie că unele semne au valori silabice, fie că valoarea lor e alta (*d = a??*), fie că piatra nu e întreagă.

9.24: *azeña/o·bilias*. Litera *a* 4-a pare o ligatură (*an?*); litera *a* doua poate fi *t* (?).

22.210: *[dr]*. Inscripție prea fragmentară pentru a putea fi atribuită cu singuranță limbii mesapice, cu atît mai mult, cu cît în localitatea găsirii ei (Vaste), traseul obișnuit al lui *d* e diferit.

¹ Se pot întîlni mențiuni de tipul: «l'iscrizione fu incisa sul manico della trozzella nel 1879: si può però ancora credere che il testo (che paleograficamente e linguisticamente sembra genuino) sia stato copiato dal falsario, da qualche altro monumento messapico, per rendere più preziosa l'anfora» (p. 158).

² S-ar fi putut renunța la transcrierea prin *ü* (în favoarea lui *u*), deoarece alt semn pentru *u* nu există.

După cum am arătat și mai sus, publicarea inscripțiilor nu e unicul scop al autorului. Primele pagini (9–27) cuprind o introducere despre populația iapigilor, o istorie a scrierii, câteva considerații asupra apartenenței lingvistice a mesapice și o trecere în revistă a studiilor anterioare. Remarcabil prin claritate și prudență e capitolul consacrat limbii mesapice: autorul atrage atenția asupra faptului, adesea neglijat, că, în stadiul actual al cunoștințelor noastre, apropierea cu ilira sau cu albaneza nu poate fi considerată decât o ipoteză, și nu un adevăr definitiv cîștigat.

O completare de cea mai mare importanță a comentariului inscripțiilor o constituie lexicul (p. 255–387); alcătuirea unui asemenea lexic presupune pentru fiecare text o prealabilă luare de atitudine în ce privește despărțirea în cuvinte (se știe că scrierea este continuă); pentru a evita dificultățile provenite din divergențele de interpretare, autorul face numeroase trimiteri, ținînd seama și de propunerile de separare ale altor editori. Fiecare articol cuprinde, pe lângă atestări, o trecere în revistă a explicațiilor, de sens și etimologice, propuse anterior; și aici se dezbate probleme importante de fonetică și de morfologie, care ar fi meritat, poate, o secțiune aparte (p. 286, valoarea grupului XT; p. 290, câteva sufixe; p. 291–292 și 323, problema ocluserilor; p. 297, 325, 371, flexiunea nominală).

Prudența și siguranța metodei se remarcă și cu acest prilej: la cuvîntul *günakhai* citim « di solito viene considerato prestito dal gr. γυναική »; într-adevăr, cu toată asemănarea dintre cuvinte, împrumutul este problematic în cazul unui termen atît de banal; de aceea, autorul reține și ipoteza că ar putea fi vorba de un nume propriu (cf. și articolele *tabara*, *θolor*).

Paginile 392–417 sînt consacrate gloselor mesapice care pot aduce contribuții la înțelegerea inscripțiilor; și acestea sînt însoțite de ample comentarii lingvistice și de informații bibliografice.

Bibliografia, clasificată pe domenii, ocupă paginile 419–432.

După abrevieri, concordanțe etc. (p. 433–450), urmează un indice al cuvintelor, atît în ordine alfabetică normală, a începutului de cuvînt (aducînd completări glosarului), cît și în ordine inversă, ținînd seama de sfîrșitul de cuvînt; acest din urmă indice este extrem de prețios pentru studierea morfologiei, a derivării și pentru completarea inscripțiilor lacunare (p. 451–473); un indice de materii ar fi fost de o mare utilitate, spre a se putea reuni, măcar în acest fel, mulțimea de informații epigrafice și lingvistice răspindite în volum.

Încheierea o constituie planșele, cuprinzînd, pe lângă o hartă și un tabel al principalelor semne, reproducerea fotografică a numeroase inscripții, de o execuție ireproșabilă și de aceea de cel mai mare folos pentru întregirea corpusului; ar fi fost, desigur, de dorit, ca toate inscripțiile păstrate să fi fost reproduse astfel.

Studi messapici reprezintă, fără îndoială, o lucrare fundamentală, indispensabilă oricărei cercetări viitoare în domeniul limbilor Italiei antice, un monument încheiat și solid, care se va menține în actualitate datorită metodei riguroase a elaborării, oricare vor fi progresele viitoare ale interpretării textelor.

I. Fischer

LOUIS ROBERT, *Noms indigènes dans l'Asie Mineure gréco-romaine*. Première partie (Bibliothèque archéologique et historique de l'Institut Français d'Archéologie d'Istanbul, XIII), Paris, 1963, 660 p., în 8°, 13 planșe.

În continuarea vastelor sale anchete epigrafice, onomastice-lingvistice și istorico-geografice asupra Asiei Mici, L. Robert grupează o serie de studii al căror conținut și importanță depășesc cu mult limitele indicate de titlul « Nume indigene în Asia Mică ». Aportul auto-

rului la cunoașterea acestei zone, a « Anatoliei » în epoca greacă și romană (ceea ce dînsul numește « ... mes modestes [!] contributions à l'étude de l'Asie Mineure », p. 84) este de proporții impresionante sub raportul cantității și al calității, de importanță capitală pentru cunoașterea elenismului antic și a antichității în general. Noua carte este mai ales produsul unei « munci de epurăție », de curățire a terenului și a materialului onomastic adunat și clasificat în două etape, la 1913 și 1950 de finlandezul J. Sundwall¹. Frecvența lipsă a spiritului critic, a elementarei acribii filologice, ignorarea onomasticii antice în general (greacă, latină, tracică, semitică, iraniană etc.) ce caracterizează cele două lucrări citate au produs multe confuzii și greșeli, derutînd pe cei care, încrezători, le-au utilizat fără control, acceptînd ca bune « nume indigene » (liciene, lidiene, cariene, pisidiene ș.a.) niște elemente ce sînt de fapt grecești, romane etc. Erau creații ale autorului finlandez confecționate după un procedeu pe care-l caracteriza astfel încă în anul 1952 L. Robert (p. 5–6): « Sundwall dă niște addenda la volumul său din 1913... , lucrare neîngrijită care a devenit o ruină. În noul său memoriu [din 1950] sînt încă unele nume grecești metamorfozate în nume lidiene și cariene, nume luate din niște rele ediții rectificate în chip sigur fără ca S. să știe, niște jonglerii geografice; ... el menține prin afirmații oarbe, caracterul indigen al unor nume evident grecești sau latine, ori nume rău citite sau rău decupate, fără a ține seama de originea documentelor, nici de mediul din care emană. Rămîi surprins înaintea acestei obstinații sterile, a acestor raționamente uimitoare sau amuzante, acestei absențe de spirit critic, apropieri cu forme foarte îndepărtate, în timp ce se înlătură ceea ce este la îndemină și foarte asemănător; caracterul livresc al cercetării care utilizează fișele tocmai pe dos fără să aibă vreodată cea mai mică cunoștință a mediului geografic, istoric și filologic... ». O mare parte din erorile grave ale lui J. S. au fost relevate în 1916 de O. A. Danielsson, în 1938 de L. Robert; corectările posibile și necesare sînt reluate de acesta la 1963 pe un plan mai vast în cartea de mari proporții (în special p. 5–336), despre care vom informa pe scurt în paginile următoare, aducînd cîteva observații și rectificări cu adaosuri de amănunt.

De relevat în prealabil că, la fel ca lucrări precedente ale autorului, și *Noms indigènes* este produsul unui stil de muncă deosebit, ce iese cu totul din comun: o erudiție imensă, putere suverană de stăpînire cu critică penetrantă a materialelor documentare din cele mai variate și disparate — caracterizează întreaga producție de dimensiuni impozante a savantului parizian. Documentarea sa densă, masivă, cu citate ample (făcute după principiul practic « ... citer largement toute la partie utile d'un texte; chacun peut ainsi juger de 'l'entourage' sans avoir à rechercher une foule de livres et de périodiques », p. 542; ceva mai comod și binevenit nici că se putea pentru cercetători) constituie o prețioasă mină de informații în doze destul de mari, filtrate critic. Încît notele « din subsol » ajung în chip firesc și necesar la veritabilă « hipertrofie » (de ex.: p. 152 are 3 rînduri de text, 45 r. de note; p. 423 text 2, note 48 de rînduri, iar la p. 437 textul trebuie să dispară spre a face loc unei note de 51 rînduri). Dar din pana măiastră a lui L.R. uriașul material bibliografic și citatele lungi nu riscă niciodată să iasă ca « rudis indigestaque moles » pe care s-o urmărești cu eforturi și greutate: nivelată de precizia și finețea doctrinei, expunerea îmbracă haina unui stil elegant, spiritual, în formulări colorate și plastice, expresive și incisive, după caz și nevoia demonstrației ori a polemicii. Asemenea text constituie totdeauna o lectură nu numai instructivă, utilă sub variate aspecte, dar și atrăgătoare, antrenantă chiar și atunci cînd discută « mărunțișuri » lăsînd impresia că stă să « se înee » în citate și ample reproduceri textuale. În lucrări filologice-istorice — model

¹ J. Sundwall, *Die einheimischen Namen der Lykier, nebst einem Verzeichnisse kleinasiatischer Namenstämme*, Klio Beiheft 11, 1913, 309 p.; *Kleinasiatische Nachträge*, în *Studia Orientalia*, editat Societas Orientalis Fennica, XVI, 1, Helsinki, 1950, 50 p.

de metodă critico-științifică, precum este cea prezentă — orice aport, afirmație și demonstrație se întemeiază (după nevoi și posibilități) pe o documentare multilaterală: nu numai epigrafică, literară, istorică, arheologică, lingvistică-etimologică, numismatică etc., dar și geografică, botanică, zoologică, marinărească, negustorească ș.a.m.d. Principalul material de studiu al cărții *Noms indigènes* fiind numele proprii, pentru elucidarea lor un filolog clasic și lingvist de prestigiu ca L. Robert aduce — spre deosebire nu numai de J. Sundwall, dar și de mulți alți erudiți — o cunoaștere amplă și nuanțată a antroponomasticii și toponimiei tuturor popoarelor și grupelor lingvistice din antichitate, atât elenice și romane-italice, cât și « barbarice » în accepțiunea largă: orientale, semite, iraniene, asianice, traco-dace, ilire, celtice, egiptene etc. Nimic din aceste domenii n-a ieșit din câmpul vizual, din atenția cercetării eminentului elenist francez, actualmente cel mai remarcabil campion al « onomatologiei » antice.

Capitolul I « O colecție de nume asianice: Kleinasiatische Nachträge » rectifică numeroasele erori ale « suplimentului » din 1950 al lui Sundwall, care (după vechiul procedeu de la 1913) din nume grecești rău citite ori interpretate a confecționat nume și elemente de limbă « indigenă, asianică », punind în circulație o sumedenie de « fantome », ca ΚΗΓΧΡΕΟΥC care fusese citit corect Κησαρηους (p. 12); Βαρις și βαρις apelativ grecesc (p. 14); *Billos*, *Billas* din apelativul βιλλος (p. 16); antroponime după pătrupede și negritoare, ca Βούβαλος, *Bubalus*, frecvent în lumea greco-romană din apelativul de formă identică (« antilopă »), considerat de alții greșit ca frigan, tracic etc. (p. 22—30); Βουβας și Βωβας (adj. βωβος « mut; schiop? »), frecvent în Bitinia, e considerat peste tot ca grecesc de L.R. (p. 30), dar poate fi menționat tracicul *Bubentis* Tharsae (NotScavi, 1898, p. 418 = AnnEp, 1899, 97), care evident că nu este împrumutat din greacă; antroponime din apelative cu sensul « grămadă » (p. 33), « arbori, pădure » (p. 35); *Hermas* — Ἑρμάς (p. 38); un « hlu-(a)z(a)-ija, caric » este confecționat de Sundwall din antropon. grec Λυσίας (p. 40), iar « hru-(a)za, Πουσων lycaon. » e cognomen latin *Ruso* (p. 41), precum « Αγχερηνα fem., lycaon. » este evident lat. *Ancharen-* (p. 43); Ιθαρος antropon. este apelativul grecesc de aceeași formă (p. 45—47), iar « *Kisa*, Κισση (auch Mitanniname) » nu e decât gr. κισός « iederă » (p. 47); « *Klppa*, *Kalpos*, lycaon. » este abreviat din lat. *Calpurnius* (p. 49); râul *Klydros* recunoscut indigen de Sundwall, frigan de L.R. (p. 81) *Cludrus* este un hidronim indo-european, cu etimologie stabilită (**kludro-*). Urmează o lungă suită de nume grecești, tipice (inutil a reproduce exemple) conținând noțiuni curente ca « negru », « mic », « statornic, stabil, fix », « vițel » etc. (la p. 66 pentru numele Πυρρος se poate adăuga exemplul din RevArch, 1925, I, p. 259; Bull. Inst. Arch. Bulg., XII, 1939, p. 293); din nume evident grecești ca: *Melas* « negru », *Mikkos* « micu », *Monimos*, *Papylos*, *Spanos*, *Dies* ș.a., J. Sundwall confecționează, prin deformări deliberate, « cu fantezia sa autoritară și cu extremă neglijență », nume asianice. La p. 85 și urm. este examinat materialul onomastic-lingvistic « lydian » grupat de englezul W. H. Buckler (a. 1924), în parte după repertoriul lui Sundwall (1913) și reluat ca util de acesta din urmă (a. 1950) între « materiale asianice », unele fiind total inexistente, ficțiuni și « fantome » doriene, cariene, pamfiliene, lidiene etc., ca « *Petelesis* » care este în realitate gr. *Telesis* (p. 88), « Διστου » = δῖς τοῦ (p. 98). Dar la p. 90 în epigrafa citită de L.R. Ἰνυετ, este de preferat lectura lui R. Paribeni (a. 1914) Ἰνυε[νο]πος, nume roman ce lipsește în index. Celebrul brigand asianic se numea *Tillorobos*, « *Tilloboros* » fiind o variantă greșită, grafică. La p. 100—111 se dau mai ales precizări asupra toponimiei și topografiei din Asia Mică, aducând substanțiale rectificări la erorile comise de Sundwall în privința numelui și amplasamentului unor localități, apoi (p. 111—114) se discută antroponimele trace *Mocaporis*, *Dorzenthes* și *Scaris* (declarat « galatice » de Sundwall), în epigrafe din Pisidia; se poate adăuga derivatul *Scarinis* (Scarini Busil(a)e?), Bull. Inst. Arch. Bulg., V, 1928—1929, p. 369. În epigrafa greacă de la Çarik Saray (MonumAsiaeMin, VIII, 367) antroponimele trace *Aulusios* (nou, unicum), *Aulucentos* și *Seuthes*; sînt și aceștia coborîtori

din colonii traci de la Neapolis. Καπερλατινίου κώμη plasat de Sundwall în Pamfilia, este un toponimic semit din Syria, citat ca atare de Keil-Wilhelm în legătură cu o inscripție (p. 114—115). După o amplă discuție asupra antropon. gr. Λαγεταις (p. 115—119), urmează un alt conspect al unor confuzii de topografie, teonime, antroponime (unele fictive) în opera lui Sundwall (p. 119—129). În legătură cu numele grecesc Κόκκαλος, Κόκκαρος, se relevă la traci *Coccarus*, *Cocus*, *Coca* pe care greșit le considerau antroponime trace Mateescu și Deceș (la p. 137, nota 1 «Ταρσου» este de fapt ΤΑΡΧΟΥ, genitiv grecesc al lui *Tarsas*). Urmează iarăși (p. 139—194) o serie lungă de antroponime curat grecești avînd la bază apelative variate «coastă», «plante» (cîneapă, păstaie), ori «părți ale corpului», «defecte fizice», «caracterul», «vegetația», «peștii», alte animale, «parfumuri», «safran», «vultur» ș.a. În legătură cu grupa antropon. gr. *Kerk-* (pus de unii între numele asianice, de alții între cele trace), pe bună dreptate observă L.R. (p. 190) «il est fâcheux que ceux qui font des récoltes de noms thraces ou asianiques soient tellement ignorants de l'ensemble de l'onomastique grecque et de ses instruments de travail et qu'ils piquent au hasard tel nom grec bien connu qui se trouve par hasard dans leur domaine géographique, l'isolent de son milieu sans même s'en apercevoir et l'épinglent parmi leurs noms indigènes, sans pouvoir d'ailleurs lui donner ni compagnon, ni explication».

Antroponimele latine-italice încă devin «indigene, asianice» pentru Sundwall; ele «par să-i aducă nenoroc; nu se gîndește la pătrunderea și dominația romană. Numele romane se găsesc cu grămada în Asia Mică: guvernatori și administratori, coloni, negustori, purtate chiar și de oamenii pămîntului deveniți cetățeni ori ostași; de asemenea nume romane sînt adoptate de oricine la fel ca numele grecești» (p. 194); astfel de nume sînt *Mindius*, *Laberius* etc. Cit privește apoi lipsa de critică și complimentele, chiar admirația cu care fuseseră întîmpinate «repertoriile asianice» ale lui Sundwall de unii recenzenți și «critici» formalisti, pe bună dreptate observă L. Robert (p. 199) «n-au decît să admire cît vor pofti, aceasta nu va avea inconvenient, cu condiția ca admiratorii, lămurii, să nu imite procedeele de lucru ale lui J. Sundwall în cele două cataloage și să nu-i folosească listele fără verificări adîncite și repetate». Cu multă, deplin justificată, insistență relevă L.R. mereu nevoia unui control permanent și sever al materialului «asianic» ce conține multe ficțiuni și fantome printre care una din cele mai elocvente este numele «Menemydios»: Πιοπλιος Λέων Μενεμυδιος πολείτης (etc.) citit corect cu peste un veac în urmă astfel: πόλεων μὲν εἰμι δύο πολείτης (etc.), calambur epigrafic-filologic în legătură cu care L. R. relatează o nostimă poveste miraculoasă din a. 1593 despre «dintele de aur care i-a crescut unui copil în Silezia...» (p. 199—202: «la dent d'or»).

Între concluziile cap. I, sînt de relevat cîteva ascuțite reflecții de interes metodologic și critic, ca (p. 203) «faptul de a ști dacă un nume e grecesc (ori latin) ori indigen nu este rezultatul unei speculații arbitrare și pur lingvistice asupra unui nume izolat... Fiecare nume trebuie să fie citit și înțeles în contextul și mediul său»; (p. 204) «chiar onomastica indigenă — autentică, nu cea sundwalliană — va avea nevoie în primul rînd să fie reconstituite teritoriile popoarelor indigene»; (p. 205) «atare muncă lingvistică este în același timp o muncă de istorie și de geografie și nu e posibil să fie îndeplinită, nici chiar să fie concepută dacă vrem să decupăm o parte propriu-zis 'lingvistică' ce nu a fost decît caricatura adevăratei lingvistici».

Cap. II «Nume indigene în Lydia» (p. 207—322), semnalate de W. H. Buckler (a. 1924), între care L.R. identifică antroponime grecești numeroase, ca de ex. pretinsa «Καμφύχη» care este ΚΑΛΑΙΤΥΧΗ, Ατυνας este lat. *Atnas*, *Atyanas*; «Πλοκτρων» e Πλουτιων ș.a.m.d.; nume iraniene, ca *Mithres*, *Bagoas*, *Mandanas* etc.; trac *Sadalas* («carian» pentru Sundwall; p. 218); maced. *Balacros*, *Machatas*, *Galestes* [eventual iliric?]; capadociene *Sandes*

și *Iazemis*; latine *Mindius*, *Manius*, *Ocratius*, *Condianus*, *Laianus*, *Lepidas* (p. 220–222). La numele grecești puse de Buckler între « apparently not Greek » ca *Apollonios*, L.R. (p. 223) remarcă « il suffit, somme toute, de supprimer les accents des mots grecs — ici et partout — pour leur donner une allure suspecte, susceptible d'une interprétation 'asianique' pour les esprits peu timorés ». Urmează o altă suită de antroponime (ca *Taoreas*, *Kôlôtes*, *Posês*, *Parmis* etc.). În legătură cu Ποσης, atestat în câteva orașe ioniene (p. 225), trebuie observat că el este frecvent și în Pontul Stîng (Odessos, Burgas, Tomis etc.), de aceea a fost (greșit) considerat tragic de Mateescu, *Ephem. Dacorom.*, I, 1923, p. 232 (« *Posinus* forse nome tracio formato da *Posses* ») și Decev (*Thrakische Sprachreste*, 1957, p. 375–376 « *Posses*, *Possis*, *Posis* (etc.) — nach Tomaschek thrakisch, dagegen nach Bechtel griechisch. Sicher den beiden Sprachen eigen. Zu idg. **potis* »); dar tocmai etimologia justă a gr. *Posses* din i.-e. **potis* arată că tema *Pos(s)*- nu poate fi tracică, unde **potis* a rămas nealterat: *Polazis*, *Potasisius*, eventual și în *Palasi*- (antroponime trace). După « quelques dames » (p. 230–234), vin nume de diverse noțiuni, ocupații (cofetari, plumbari), plante, calități fizice-corporale, părți ale trupului, coafura etc., arme, maniere, vegetale, bijuterii, fierărie, corăbii, păpuși ș.a.m.d. Cu obișnuita-i intuiție ageră dă L.R. soluția etimologică justă, simplă dar ingenioasă a numelor proprii, iar în legătură cu porecele (sobriquets) observă (p. 303) « dar se întimplă de asemenea că rădăcina să nu fie cunoscută din altă parte, deci nici sensul (sensurile) ei. Trebuie să ne dăm seama de un lucru, cu toată enorma bogăție a vocabularului grecesc ce este cunoscut: naufragiul unei importante părți a vocabularului grec, anume a vocabularului tehnic și mai ales a celui familiar. De aici greutatea pentru înțelegerea unui mare număr de antroponime grecești. Încît 'onomatologul' trebuie să recurgă adesea la cuvinte ce nu sînt cunoscute decît din Hesychius, Photius, Eustathius, din alți lexicografi și să folosească pentru explicații forme de *hapax*... ». Importantă, general valabilă este constatarea (p. 304) că « antroponimele conțin un tezaur (adesea « sigilat » — scellé) al vocabularului popular. Ele pot să ajute la studiul acestui vocabular ». Dacă numele proprii sînt utile, chiar necesare pentru cunoașterea vocabularului unei limbi foarte bine cunoscute cum este greaca, atunci numele proprii sînt mult mai importante, indispensabile pentru cunoașterea idiomurilor dispărute (tracodacica, ilira etc.), care au lăsat aproape numai nume proprii, câteva glose, dar nici un text.

Există încă în antroponomastica greacă o serie de « enigme », consecință a faptului că s-a pierdut o parte a vocabularului uzual (p. 306 « une conséquence du naufrage d'une partie du vocabulaire grec, c'est que l'anthroponymie grecque présente beaucoup d'énigmes »), enigme pe care lipsa de critică și de control a unora (Sundwall, Buckler) le-au aranjat « dans les vitrines de l'asianique » (p. 307). Dintre numele « pe care eu nu pot să le explic în greacă, dar care, cred, trebuie să fie grecești » (Κίλας, Δραλας, Δραβων, Βισθ-) nu este necesar ca toate să fie considerate de această obîrșie; astfel, *Drabon* care « trebuie să vină de la o rădăcină greacă încă necunoscută » (p. 310) poate fi « barbaric », de ex. traco-frigian (bitinic?), cf. eventual *Drebias* CIL, III, 889, 13768, Δρεβελας ArchEph, 1923, p. 129, 1924, p. 157 (IndogermForsch, XLIX, p. 181–182, Blumenthal). *Bisthon* la Priene și Magnesia, Βισθαρος la Colophon și Samos, Βισθα din Chersonesul Pontic, nu pare a fi « enigmă greacă » (« je crois que cette racine — pas dans Bechtel — est ionienne, introduite par voisinage à Chersonesos; en tout cas, pas lydienne », p. 311–312), ci eventual tracică, precum indică alte analogii: *Byrebistes* regele geto-dac, *Ditubistos* trac din Dardania în sec. V (Procop.), Βιστης la Panticapaion (InserPontEux, IV, 255), sau chiar comună traco-iraniană dacă se are în vedere Βισθανης fiul lui Artaxerxes III Ochos (Arrian, III, 19, 4, semnalat de Th. Stein, Glotta, VI, 1915, p. 143); cf. de asemenea în Tracia Βισδης (teonim?) pe un relief al « cavalerului trac » (IGB, nr. 861).

După observații în legătură cu epigrama lui Straton, cu pretinse cuvinte hittite (*lală, koko*), câteva substanțiale precizări asupra *elenizării* Lydiei (p. 321–322): «...s-a văzut că nu rămânea nimic ca onomastică indigenă sau aproape nimic. Este un mare contrast cu toponimia, conservativă și puțin alterată. Mai ales e mare contrastul între situația religioasă a unei regiuni ca Meonia și antroponomia ei. Cultele acolo sînt în esență tradiționale, vechi divinități locale sau Anaitis persana asimilată... Dar acest caracter a dispărut din antroponomie. Generație după generație, numele indigene au fost abandonate și practic nu sînt decît nume grecești în aceste familii de cucernici adoratori ai vechilor zei băștinași. Aceste nume grecești sînt în cea mai mare parte de o extremă banalitate și se regăsesc în toate teritoriile grecești... Imaginea este total deformată de erorile lui Sundwall și ale lui Buckler, introducînd o mulțime de nume grecești cu deosebire din vestul și centrul Asiei Mici în listele lor de nume indigene, după ce le-au smuls din mediul și anturajul lor: lingvistic, topografic și geografic, cronologic, familial și social».

Appendix la cap. I și II (p. 323–336) relevă în continuare influența nefastă a confuziilor și erorilor cu consecințe grave pe care le-au cauzat lucrările lui Sundwall în cercetările privind Asia Mică, cu acele numeroase «fantomе asianice» («fausse image, acceptée de confiance, que donnent les listes de J. Sundwall, compilées suivant les procédés mis en lumière par Danielsson et par L.R. On voit à quel point des questions fondamentales sont viciées par ces listes», p. 326). Dintre «fantomеle» studiate aici, de remarcat KONTQN în loc de realul FRONTON.

Cap. III (p. 337–351), un epitaf în versuri la Sardis, studiază antroponime ca *Matls, Dardana*, cu unele opinii care stîrnesc nedumeriri; «*Mateia* se rapproche de noms thraces» [?], iar Ματεijs Οαδαου Δαρδανις *InscrGr²*, II, 8476 ar fi «des Balkans» (p. 342), ceea ce nu este verosimil, fiind și *Mateis* ca și celelalte (*InscrGr²*, II, 8471 etc.) din Asia Mică; *Oadaus* este comparat de L.R. cu numele *Dacilor* și cu *Davus*; — neverosimil. Nume iraniene: *Phar-nakes, Maiphernes* etc.

Cap. IV (p. 353–360) epitaf grec din Apameea Frigiei; se relevă numele realmente indigen Μολης; observații asupra cîmpiei de la Apameea și a populației (licieni, coloni traci, macedoneni).

Cap. V (p. 361–365) epitaf creștin grecesc din Eumenia; se remarcă numele arab *Mannos*

Cap. VI (p. 367–372) epitaf grecesc din Nacoleia, se discută numele cu tema *Bab-*, ca «*Lallname*» frecvent în centrul și vestul Asiei Mici, primit de ionieni și de alte populații; exista însă și la traci (de ex. *Babu Tarsa*, CIL, X, 3527), ca și la iliri (Βαβος Δελματα SEG, I, 213, 19); pare deci a fi fost comun mai multor grupe etno-lingvistice, ca un element «internațional».

Cap. VII (p. 373–432) nume de pamfilieni și pisidieni, ca Ερουμενος, Ορουμα, unele grecești și macedonene (un lung excurs despre *Koiranos*, p. 385–396); grupe etnice și mercenari traci, iliri. În legătură cu antropon. ilir *Plator*, L.R. (p. 414) adaugă câteva exemple la listele lui H. Krahe (1929) și A. Mayer (1957); dar addenda sînt mai numeroase, pe lîngă exemple messapice din Italia (O. Parlangeli, *Studi Messapici*, 1960), un caz interesant de patronimic la Milet, *Didyma*, II (1958), p. 308, nr. 545 Ἀσκλάπων Πλατορος χαίρε și altele. Proxeni cretani, pamfilieni în Egipt și alte grupe de «imigranți» sînt semnificative pentru mișcările de populație în lumea elenistică. Tema onomastică asianică *Koza-* în antroponime (var. *Konz-, Kuans-*) nu este epuizată în citatele lui L.R. (p. 427), fiind de adăugat Κοζαρος la Notion. (JahreshÖsterrInst, XV, 1912, p. 55, nr. 31) și trasele Κοζειλας, Κοζεικενθος (BCH, XXXV, 1911, p. 116).

Cap. VIII (p. 433–447) *Iazemis* (frecvent în lumea greco-romană) și alte nume capadociene.

Cap. IX (p. 449—540) « en Cappadoce et en Paphlagonie », pe lângă unele nume tipice în aceste zone (*Olgasys, Thys* etc.), un amplu, magistral studiu epigrafic asupra marelui decret din Anisos (Hanisa) și asupra acestui oraș capadocian, ca și a onomasticii iraniene-persane în Capadocia. Despre antropon. *Sasa* larg răspândit, atestat și la iranieni ca și la daci, se poate spune că era comun scito-sarmatic și traco-dacic. Elementele comune iraniene în nordul Asiei Mici și în Bosporul Cimmerian încheie cap. IX, iar « Postfața » (p. 541—546) trasează în rezumat caracterul și planul lucrării, necesitatea unei drastice acțiuni de curățenie: « trebuie să dispară din listele existente și utilizate de toată lumea un considerabil număr de nume pseudo-asianice, care erau în realitate grecești sau latine. Atare muncă era indispensabilă, dată fiind confuzia totală creată de J. Sundwall cu procedeele sale și de slăbiciunea criticii celor care l-au utilizat aproape jumătate de veac și chiar recent de tot. Față de tenacitatea metodelor inadmisibile și de nepăsarea ovină (nonchalance moutonnière) a utilizatorilor creduli, a trebuit să dau și să dezvolt argumentele și probele mele, să etalez dosarul sub ochii cititorului; era singura modalitate prin care nădăjduim să punem capăt unei documentări și unei metode ce condamnă aceste studii la sterilitate » (p. 541).

Analiza cuprinsului — chiar sumar, cât a fost posibil — arată că titlul adoptat de L.R., *Noms indigènes* nu acoperă decât parțial conținutul cărții, căci mai ales în cap. I—II (p. 5—336) « partea grecească era atât de importantă de parcă aș fi scris una din acele lucrări ce pregătesc despre onomastica elenică după niște nume recunoscute de toată lumea ca grecești... » (p. 542). Dacă numele « indigene » sînt atât de puține și răsfirate în carte, se pare că titlul ei mai potrivit ar fi fost altul (de ex. « Études sur l'onomastique et la population de l'Asie Mineure... », ori ceva asemănător).

Precum necesită o asemenea carte, de mari proporții, conținînd un imens material mai ales onomastic și filologic-lingvistic, autorul i-a anexat un excelent indice (p. 551—656): I, nume de persoane scrise grecește; II, nume de persoane scrise latinește; III, nume de locuri în grecește; IV, nume de locuri turcești; V, cuvinte grecești; VI, publicații; VII, index general (nu de autori etc.). Astfel, volumul este un instrument de lucru ușor maniabil, ușor de utilizat, care va aduce mari servicii muncii științifice. Dar alături de tabelul amplu al publicațiilor (p. 580—599, cu concordanțe, care implică o muncă de mare migală și precizie) era necesar un tabel de abrevieri (în afară de cele consacrate și îndeobște cunoscute, ca CIG, IG etc.), unitare, aplicate consecvent, care prin simplificare uniformă prezintă avantajul unei economii de spațiu grafic și precizie integrală a indicațiilor bibliografice, pe care nu le pot compensa scurtările practice « ad hoc », variate, deci inconsecvente; unele publicații sînt citate abreviat la început, apoi mai dezvoltat sau chiar complet¹. Lipsește un alt auxiliar indispensabil unei lucrări epigrafice și istorico-geografice: o hartă integrală, detaliată (în felul celei parțiale, pl. VIII) a zonei studiate în text, fără de care este greu, pentru străini aproape imposibil a urmări pe autor în peregrinările expunerii sale prin satele și ruinele Anatoliei. Dacă se are în vedere faptul că numai simpla lectură atentă a masivului volum de « Nume indigene » reclamă un efort considerabil al atenției, era firesc ca la ultimul control să fi scăpat erori de tipar banale, străvezii, care nu alterează sensul textului (p. 102 « Gölternamen », p. 130 « În memoria Lui Vasile Pârvan », 262 « Möllendorf », 333 « Haass », 498 « Ennuchen » etc.), un rînd în plus (p. 419), dar și trimiteri fictive, « în alb » (p. 220 « ci-dessus, chap. I, 000 », care este p. 195; p. 464 « chap. VIII, 000 » = p. 436; p. 500 « II, 000, n. 0 » = p. 99,

¹ De ex. p. 24, 32, 56, 64, 178 etc. « Att. Frauennamen », p. 60, 272 etc. « Frauen-namen », 135, 158 « Die attischen Frauennamen »; p. 33, 171, 181 « J. Savants », 70, 138 etc. « Journal des Savants »; p. 45, 309 « Eph. Dacoromana », 71, 314, 400, 432, 538 « Ephem. Dacoromana », 112, 116, 137, 410 « Ephemeris Dacoromana »; p. 436 « Z. Num. », 464 « Zeitschrift für Numismatik » ș.a.m.d.

n. 3). Aceste și alte asemenea mărunțișuri (chiar înșirate complet, exhaustiv) nu pot scădea prin nimic valoarea științifică de fond, sub variate aspecte, a operei lui L. Robert, al cărui volum II cuprinzând mai mult material «indigen»¹ decât importat în Asia Mică («le volume prévû pour la suite n'aura plus guère, je l'espère, à s'occuper des 'faux noms', bien que je n'aie nullement trahé, en ce volume, tous ces personnages», p. 545) este așteptat cu mult interes și legitimă curiozitate.

I. I. Russu

M. TULLI CICERONIS *Scripta quae manserunt omnia*. Fasc. 18, *Oratio pro L. Murena*, iterum recognovit M. Kasten. Leipzig, Teubner, 1961, X + 48 p.

Textul de care ne ocupăm reprezintă revizuirea unei ediții apărute sub îngrijirea lui H. Kasten cu aproape treizeci de ani în urmă (în 1932) în aceeași colecție. Deoarece prima ediție n-a fost recenzată în paginile revistei noastre ne propunem să consacram celei de-a doua o prezentare completă, fără să ne limităm la o simplă confruntare cu versiunea anterioară. De altfel nivelul științific la care este realizată această ediție îndreptățește pe deplin o analiză amănunțită.

Noua ediție se deosebește destul de puțin de cea veche. Ea cuprinde, în afara textului propriu-zis, o prefață în care editorul face o scurtă prezentare a manuscriselor și a bibliografiei discursului între anii 1932 și 1960, două pagini de *testimonia* și un scurt *Index nominum et rerum aliquot memorabilium*.

Stabilirea textului se bazează atît pe compararea principalelor manuscrise cît și pe folosirea constantă a surselor literare. În general lecțiunile manuscrisului notat cu V (codex Parisinus 14749) sînt preferate. Într-un singur caz îndepărtarea de la textul lui V ni se pare nejustificată: în § 42 (p. 22, 31) editorul adoptă varianta *intellegant*, păstrată de ψ^1 , deși toate celelalte manuscrise au *intellegunt*.

Manuscrisele *deteriores*, care nu sînt menționate în prefață, sînt utilizate numai uneori. Lecțiunile lor speciale, cu toate că n-au decît valoarea conjecturilor făcute de editori, ar putea contribui totuși la îmbunătățirea textului. Astfel, în § 31 (p. 17, 5), H. Kasten acceptă coniectura lui R. Klotz, *clarissimae*. Credem că varianta *gratissimae* care se găsește în cod. Lag. 13 și pe care o acceptă A. Boulanger este preferabilă ca sens, fiind totodată și mai apropiată de lecțiunea *grauissimae*, comună tuturor manuscriselor bune. În alte cazuri, variantele acestor *deteriores* coincid cu coniecturile editorilor moderni. În § 20 (p. 10, 23), editorul adoptă coniectura lui Ernesti, *loquor*, fără să menționeze faptul că aceeași lecțiune se află și în cod. Monac. 15 734. La fel, în § 25 (p. 13, 4) coniectura lui Halm, *discendís*, este confirmată de varianta *ediscendis*, dată de cod. Helmstad.

În textul transmis de tradiția manuscrisă, H. Kasten introduce destul de puține coniecturi. Dintre cele patru care îi aparțin (§ 3, p. 2, 23 <*cum salute communi*>; § 17, p. 9, 5 *studebam* în loc de *iacebant*, păstrat de aproape toate manuscrisele; § 33, p. 18, 4 *Mithridaten* pentru *Mithridate non V*, *Mithridatem non ω* ; § 45, p. 24, 1 <*ut*> *test<at>am*) numai cea de la § 33 ni se pare cu totul convingătoare. În mai multe cazuri considerăm că modificarea lecțiunii manuscriselor prin introducerea unor coniecturi propuse de edițiile anterioare este neîntemeiată. Menționăm astfel § 16 (p. 8, 32) *sua* în loc de *sui*, 17 (p. 9, 4) excluderea din text a lui *nouis hominibus*, 20 (p. 10, 26) *impertiit* în loc de *impertiit*, 24 (p. 12, 17) omiterea

¹ Despre antroponomastica anatoliană, cf. recenta carte a lui Lad. Zgusta, *Kleinasiatische Personennamen*, Praga, 1964, 700 p. (repertoriu alfabetic, de o bogăție impresionantă), de valoare deosebită, asupra căreia vom reveni.

lui *dicendi*, 42 (p. 22, 14) *calumniarum* în loc de *calenarum*, 45 (p. 23, 32) introducerea lui *rumoribus*, 55 (p. 28, 18) adăugarea lui *ei*, 71 (p. 35, 20) *tenuē si cui suffragatur* în loc de *tenuē est, si ut suffragatur*. Pe de altă parte, credem că textul ar fi fost mai clar dacă editorul ar fi introdus în § 18 (p. 9, 22) coniectura lui Mommsen, *locum*, și în § 86 (p. 42, 23) pe cea a lui Halm, *uestram*. Ultima dintre aceste coniecturi, acceptată în ediția I, a fost îndepărtată din ediția a II-a în urma sugestiei lui Castiglioni (cf. *Athenaeum*, XIII (1935), p. 132).

Și în legătură cu felul în care alege H. Kasten între diferitele restituiri propuse pentru același text se pot face unele observații. Astfel, în § 49 (p. 26, 1) ni se pare preferabilă coniectura lui Madvig, acceptată de A. Boulanger (*cretae ipsae candidatorum*), celei a lui Clark, adoptată de H. Kasten (*certe ipsi candidatorum <uultus>*). De asemenea, în § 56 (p. 28, 32), 58 (p. 29, 24) și 65 (p. 32, 27) credem că soluțiile alese de A. Boulanger pe baza unor lecțiuni ale manuscriselor *deteriores* sau ale ediției *Veneta* (*nobis erat, eximiam uim et dignitatem, nihil gratiae concesseris*) sînt mai bune.

Aparatul critic al ediției lui H. Kasten este remarcabil. El este în același timp foarte clar și deosebit de complet. Sursele literare, în special, sînt indicate cu multă grijă. Pe lângă variantele consemnate s-ar mai putea adăuga unele lecțiuni existente în ψ^2 (§ 18, p. 10, 3 *executi*; 34, p. 18, 27 *Luculli*; 35, p. 20, 1 *quasi... fecerit* del.; 64, p. 32, 14 *custodem*) precum și câteva coniecturi mai interesante (§ 8, p. 5, 7 *sic existimo quos labores ad ea adispiscenda susceperis*, G. Romain; 21, p. 10, 30 *eadem in laude*, Lambin; 42, p. 22, 28 *Romae scilicet*, del. Halm; 83, p. 40, 32 *<uideris>*, R. Klotz).

În sfîrșit trebuie să menționăm că în această ediție, altfel atît de îngrijită, s-au strecurat cîteva greșeli de tipar: *operere* în loc de *oportere*, § 50 (p. 26, 24) și 60 (p. 30, 12) *pellur* în loc de *pellitur* § 30 (p. 16, aparat critic) și *cum* în loc de *cur* § 77 (p. 38, aparat critic).

Liana Lupăș

VARRO, *Сельское хозяйство*. Перевод с латинского, комментарий и вступительная статья М.Е. Сергеевко. Editura Academiei de Științe, Moscova—Leningrad, 1963, 217 p.

Autoarea e bine cunoscută prin studiile sale despre agricultura din Italia antică. Lucrarea de față cuprinde o introducere succintă, dar personală și plină de idei, traducerea operei lui Varro *Despre agricultură* și un comentariu, în care înțelnim de asemenea lucruri personale și adecvate, mai ales din domeniul arheologiei. Considerațiile de ansamblu asupra economiei antice sînt timide și sporadice, însă cercetările de amănunt cu privire la tehnica și terminologia agriculturii, apoi tălmăcirea, notele și ilustrațiile dovedesc multă dragoste pentru obiect și merită să fie reliefate. Traducerea a fost făcută după ediția lui G. Goetz din 1929, apărută în editura Teubner din Leipzig, dar autoarea a procedat cu prudență și bun simț, adică a examinat aparatul critic, a ales lecțiunile cele mai potrivite și și-a motivat totdeauna preferințele. Din toate acestea rezultă un sentiment de încredere pentru cititor, care apreciază cu mulțumire și înfățișarea exterioră a cărții. Rămîn totuși supărătoare prea dese greșeli de tipar din exemplele grecești și reproducerea uneori incompletă a izvoarelor bibliografice folosite. Comparațiile cu opera lui Columella sînt binevenite și instructive: ele arată puterea tradiției și dezvoltarea organică a tehnicii agricole în Italia antică. Unele note deosebit de substanțiale ocupă pagini întregi și ușurează mult înțelegerea operei lui Varro, care și-a găsit o bună interpretă în limba rusă și poate fi pusă cu încredere în mîna economiștilor, istoricilor, filologilor și publicului mare.

H. Mihăescu

OVIDE, *Contre Ibis*. Texte établi et traduit par J. André. Paris, Les 'Belles Lettres', 1963, XLIV + 63 pagini în parte duble.

După ediția Ellis (Oxford, 1881), oarecare progrese în stabilirea textului poemului *Ibis* s-au realizat prin edițiile Lenz (Torino, 1937;² 1956) și La Penna (Firenze, 1957). Cu fiecare, numărul manuscriselor luate în considerație a sporit considerabil (de la 18, în prima, la 80, în ultima), dar cum aportul real al celor mai multe e neglijabil, examenul lor oricât de stăruitor nu poate duce decât la înlăturarea acestora din preocupările editorilor viitori.

Venită în urma studiilor adincite ale lui La Penna, ediția franceză de care mă ocup se întemeiază, ca și aceea a învățatului italian, pe cinci manuscrise mai importante (*Turonensis*, *Galeanus*, *Philippicus*, *Parisinus*, *Vindobonensis*), toate din sec. XII—XIII, toate coborînd dintr-un arhetip comun. Manuscrisele mai noi sînt reprezentate în special printr-un *Bodleianus* din sec. al XV-lea, care întrunește particularitățile celorlalte și din care editorul a păstrat un număr restrîns de lecțiuni interesante.

O relativ lungă introducere și abundente note explicative facilitează înțelegerea textului, obscur prin împrejurările care l-au prilejuit, ca și prin belsugul de aluzii mitologice și istorice care orchestrează blestemele împotriva dușmanului necunoscut. Cu privire la acesta din urmă, Jacques André se depărtează de opinia reprezentată de Rostagni și Housman, după care victima lui Ovidiu ar fi fost imaginară, toată invectiva reducîndu-se la un joc literar. Părtaș al istoricității adversarului anonim și al sincerității sentimentelor de care poetul era însuflețit în momentul cînd își grămădea asupra-i imprecățiile, el nu încearcă totuși să-l identifice pe Ibis, socotind pe bună dreptate că indiciile în această privință sînt insuficiente. Thrasylus, Hyginus, Luceius, Cassius Severus, chiar și Labienus, propuși pe rînd de cercetătorii mai vechi, sînt îndepărtați din lipsă de dovezi peremptorii. « Nous nous bornerons à dire — sună concluzia — qu'Ibis était une ancienne relation d'Ovide, avocat spécialisé dans l'accusation ». Iar în alt loc: « C'est très certainement un ancien ami d'Ovide, avec qui il entretenait certaines relations (v. 40), en souvenir desquelles il eut dû lui prêter assistance dans son malheur (v. 20). Il a de proches parents (v. 56), une sœur (v. 357), mais ne paraît pas marié (v. 529), et, en tout cas, n'a pas encore de fille (v. 359). Enfin, sa langue rageuse fait retentir tout le forum de ses « aboiements » (v. 232) ».

Adoptînd părerea generală, după care poemul ar fi fost scris la începutul exilului lui Ovidiu (poate între anii 10—12), noul editor are prudența să nu încerce un răspuns nou la eterna întrebare despre vina poetului. În schimb, cu o lăudabilă sirguintă, pune în lumină paralelismele dintre *Ibis* și celelalte scrieri din exil, întocmind o listă exhaustivă a pasajelor din *Triste* și din *Pontice* unde Ovidiu se plînge de prieteni necredincioși sau de dușmani fățiși, printre care trebuie să se fi numărat necunoscutul (*Trist.*, I, 6, 13—16 și III, 11 se învrednicesc, din acest punct de vedere, de o atenție specială).

Dintre puținele exemple istorice citate în poem și pe care J. André încearcă să le lămurească, aș vrea să mă opresc asupra versurilor 309—310: *Aut pia te caeso dicatur adultera, sicut, / Qua cecidit Leucon uindice, dicta pia est*. În legătură cu ele, scholiile arată că aluzia ar fi la un rege al Bosporului Cimmerian (*Leucon unus ex ponticis regibus Spartacon fratrem suum interfecit qui cum uxore sua solebat adulterari. Postea idem Leucon interfectus est ab uxore sua*), ceea ce dă prilej editorului francez să încerce identificarea lui: « On connaît un Leucon, roi du Bosphore, qui après un règne de 40 ans, de 393 à 353, mourut vieux et laissant le pouvoir à son fils (Diod., XIV, 93; XVI, 31), et qui ne semble pas convenir. Un autre Leucon est attesté au milieu du III-e siècle par des inscriptions (Latyschev, II, 15) ». Cum e ușor de văzut, nota e departe de a fi clară. Ceea ce trebuia arătat, în primul rînd, e că Leucon I (mort cu multă probabilitate în 347, nu în 353) n-a lăsat un fiu, ci *trei* — Spartocos,

Pairisades, Apollonios —, asociați de el la domnie încă din timpul vieții și ale căror nume, oricum, nu se potrivesc cu datele anecdotei păstrate de Ovidiu. Dimpotrivă, Leucon al II-lea, fiu al lui Pairisades al II-lea (284 — ca. 245) pare să fi urmat la tron fratelui său mai mare, Spartocos al V-lea, asasinat în împrejurările arătate de scholiast și repetate de Ovidiu. De el e deci vorba în *Ibis*, așa cum, de altfel, înțelesese foarte bine Latîșev în introducerea la vol. II din IPE, acolo unde pentru întâia oară încerca să reconstituie arborele genealogic al Spartokizilor, din sec. al V-lea pînă la detronarea lor de Mithridate Eupator: « Haec ad Leuconem I referri nullo modo possunt, quippe qui fratrem Spartocum nomine non habuerit et Satyro patri, non fratri successerit in regno, quod senex moriens filiis suis tradiderit. Contra si statuerimus Spartocum V Paerisadis II fuisse filium, omnia optime convenient. Spartocum V non diu regnasse uel inde fit consentaneum, quod unus superest titulus nomen eius referens. Leuconem regem fuisse hac aetate etiam nummi docent βασιλέως Λεύκωνος nomine insignes, de quibus infra agemus » (p. XXVII—XXVIII; în același sens, vezi acum și H. Seyrig, în Rev. Numismatique, V, 1963, p. 8—10).

D. M. Pippidi

PLINE L'ANCIEN, *Histoire Naturelle*. Livre XXX. Texte établi, traduit et commenté par Alfred Ernout. Paris, Les Belles Lettres, 1963, 108 p.

Editarea în colecția « Guillaume Budé » a *Istoriei Naturale* se desfășoară, sub conducerea neobosită a lui A. Ernout, într-un ritm remarcabil, dacă ținem seama de vastitatea și de dificultățile atât de variate ale operei. În fruntea unei echipe de savanți care s-au afirmat, în majoritate, după cel de al doilea război mondial, A. Ernout și-a asumat personal răspunderea pentru editarea unora dintre cărți¹, printre care și cea pe care o prezentăm aici, consacrată magiei.

Stabilirea textului nu este, fără îndoială, cea mai puțin complicată sarcină care stă în fața filologului: redactată, desigur, în grabă, cu inerentele consecințe sintactice ale unui asemenea mod de lucru, conținând un număr imens de termeni neobișnuiți sau străini, *Istoria Naturală* a ajuns, prin forța lucrurilor, pînă la noi cu destule alterări, prilej pentru exercitarea ingeniozității critice a editorilor, dar conținînd și primejdia, pentru aceștia, de a ceda ispitei și de a oferi un text excesiv conjectural. Analiza, chiar și superficială, a textului stabilit de A. Ernout, arată rigoarea metodei filologului francez: conjecturile personale sînt reduse la minimum: (36) *femininas* pentru *feminas* al mss. și *femineas* al lui Mayhoff; soluția editorului are în favoarea ei nu numai argumentul lingvistic (*femineus* aparține mai degrabă vocabularului poetic), ci și cel paleografic (ne aflăm în fața unei banale haplografii); (49) *si quis* față de ininteligibilul *est qui* al mss. și *si qui* al lui Jan; formula propusă de editor apare și mai jos, 64, unde are consensul mss.; (73) adăugarea unui *uel* între două adjective; (89) *quasi nassas* față de *quassas* al mss., *casas* al vulgatei și *ceu nassas* al lui Mayhoff (editorul a avut în vedere un text paralel, IX, 132); (102) *quem* introdus într-un text incomplet, față de *cum* al lui Mayhoff; dacă din punct de vedere sintactic ambele soluții sînt posibile, în favoarea conjecturii lui A. Ernout pledează cuvîntul precedent, *stelionem*, a cărui terminație putea favoriza omiterea mai degrabă a unui *quem* decît a unui *cum*; (136) excluderea unui cuvînt

¹ În afară de prefața din fruntea primului volum, cărțile 8, 11 (în colaborare), 12, 13, 26 (în colaborare), 27.

suco, socotit glosă. La acestea s-ar putea adăuga citeva conjecturi propuse, cu semnul întrebării, în aparat: (30) *smectica* pentru *septica*; (78) o propunere mai simplă și mai logică de completare a unei lacune; (98) *magorum* pentru *eorum* și *earum* ale mss.; (133) din nou o propunere de completare a unei lacune.

În schimb, în foarte numeroase cazuri, A. Ernout se întoarce la lecțiunea manuscriselor, renunțând nu numai la conjecturile lui Mayhoff, dar și la unele din cele tradiționale. În felul acesta, textul editat reflectă în modul cel mai clar, pe baza unei studieri a fiecărui detaliu în parte¹, starea în care a fost transmis din Antichitate, fără modificări în largă măsură subiective; mai mult nu se poate cere și nu trebuie cerut unui editor².

Complexitatea conținutului a făcut necesară o oarecare abatere de la normele colecției în ceea ce privește notele explicative: ele au fost grupate, sub titlul *Commentaire*, la sfârșitul volumului³, spațiul din subsolul traducerii fiind cu totul insuficient. Comentariul cuprinde, pe lângă uzualele *testimonia* (pe care le-am fi preferat, poate, în subsolul textului, la comentarii urmînd să rămînă numai citatele in extenso), identificări de plante, animale sau boli (unele aparțin colaboratorului permanent al ediției, Dr. R. Pépin⁴), informații biografice și bibliografice, lingvistice, istorice (unele poate prea elementare: p. 81, data războiului peloponeziac), argumentarea mai amplă a unor lecțiuni, texte discutînd remedii analoge cu cele semnalate de Plinius etc. Comentariul, redactat cu exemplară conciziune, satisface atît pe filolog, cît și pe cercetătorul curiosului folclor medical adunat de Plinius⁵.

Traducerea acestui text ingrat, mai mult un pachet de fișe decît un tratat, n-a fost desigur o sarcină comodă: nu numai găsirea corespondentului precis al numelor de boli, animale sau plante presupune un efort de documentare imens, dar însuși conținutul, obscur prin excesul de conciziune, al fișelor lui Plinius a făcut necesară intervenția traducătorului, prin inserarea unor paranteze explicative, fără de care înțelegerea ar fi fost mult îngreuiată.

O scurtă Introducere (p. 7—11), cu caracter teoretic și de critică a surselor, precede textul.

Un *Index nominum et rerum* (de fapt, în special *index nominum*) încheie lucrarea, prezentată în foarte bune condiții tipografice⁶.

Volumul de față este o reușită care îndreptățește convingerea că în scurtă vreme, sub aceeași autoritate îndrumătoare, publicul va avea la dispoziție, prin ediția completă a *Istoriei Naturale*, un instrument de lucru de prim ordin.

I. Fischer

¹ A. Ernout nu dă prioritate principală unui manuscris sau unui grup de manuscrise. Cf. introducerea la primul volum, Paris, 1950, p. 21.

² Cf. introducerea citată mai sus, p. 35: « On a réduit au minimum le nombre des conjectures — non par déférence aveugle pour une tradition dont nous avons montré les défauts — mais parce que souvent les conjectures proposées sont arbitraires ou inopérantes. Dans les cas désespérés, mieux vaut reconnaître son impuissance à guérir le mal, que de lui apporter un remède fallacieux ».

³ Întreaga *Istorie Naturală* precum și alte texte dificile au adoptat această soluție, cu mult preferabilă scindării arbitrare în « note » și « note complementare » practicate în unele volume ale colecției.

⁴ Coautor al ediției cărților 11 și 26.

⁵ N-am găsit decît un singur pasaj în care curiozitatea cititorului rămîne nesatisfăcută: trimiterile la Ovidiu din par. 33. (Este vorba de fr. 18 Lenz.)

⁶ Greșelile de tipar lipsesc aproape cu desăvîrșire, cele care n-au putut fi evitate sînt fără însemnătate: p. 7 notă: *Magia* pentru *Magie*; p. 23: *supérieure* pentru *supérieure*; p. 84: *Plistonicès* pentru *Plistonicus*; p. 96: *lucanus* pentru *lucanus*.

PLUTARQUE, *Vies*, tome III, *Pericles — Fabius Maximus, Alcibiade — Coriolan*. Texte établi et traduit par R. Flacelière et E. Chambry. Paris, Les Belles Lettres, 1964, 255 p. in 8°.

Colecția de texte din autorii greci și latini, însoțite de traducere, patronată de asociația G. Budé s-a îmbogățit cu un nou volum, cel menționat mai sus. Nu este o noutate a spune că și acest volum, ca și celelalte apărute în această colecție, se caracterizează prin acuratețe, ținută științifică riguroasă în alegerea variantelor, fiind vorba de stabilirea textului, de grijă pentru original, în formularea traducerii, de informație bogată, în notițele istorice.

De pildă, în *Viața* lui Pericles (33,5) este vorba despre cetățenii care, reținuți de Pericles în cetate, când Archidamos năvălea în Atica, nu puteau suferi să stea inactivi, ci doreau să lupte, iar Pericles căuta să-i liniștească. În manuscrise este o ușoară divergență. Astfel, *Seitenstettensis* 34 (S) prezintă lecțiunea τοὺς δὲ βουλομένους μάχεσθαι καὶ δυσπλοοῦντας πρὸς τὰ γινόμενα κατεπραῖνε, față de celelalte care dau lecțiunea ...δυσπαθοῦντας. În cazul adoptării lecțiunii manuscrisului S, traducerea ar suna: «...iar pe cei care voiau să lupte și navigau greu față de cele ce se petreceau, [Pericles] căuta să-i liniștească». În cazul adoptării lecțiunii reprezentate de celelalte manuscrise, traducerea sună: «...iar pe cei care voiau să lupte și sufereau din greu față de cele ce se întâmplau, [Pericles] căuta să-i liniștească». Copistul manuscrisului S, pe lângă confuzia care se putea face ușor între δυσπαθοῦντας și δυσπλοοῦντας, probabil a devansat comparația pe care o face Plutarh mai departe. Biograful seamănă pe Pericles cu un bun cărmaci, care, în timp de furtună, nu ține seama de lacrimile călătorilor, ci conduce în liniște corabia. Autorii au ales judicios lecțiunea δυσπαθοῦντας. Acest exemplu este suficient spre a arăta grija și competența cu care au procedat autorii în alegerea celor mai bune lecțiuni, astfel că textul, din acest punct de vedere, se prezintă în cele mai bune condiții. Se pot, evident, exprima uneori îndoeli asupra unor lecțiuni, dar aceasta nu schimbă întru nimic valoarea lucrării. De pildă, în *Viața* lui Coriolanus, 39,4 codicii Vaticanus gr. 138 (U) și Parisinus gr. 1671 (A) dau următoarea lecțiune: Γενομένης οὖν ἐκκλησίας, οἱ παρεσκευασμένοι τῶν δῆμαγωγῶν ἀνιστάμενοι παρώξυνον τὸ πλῆθος, pe când ceilalți codici, păstrând intactă fraza, în loc de παρώξυνον dau παρώξυναν. Autorii au ales lecțiunea παρώξυναν. Nu stăruim asupra ușurinței cu care s-a putut face confuzia între ο și α. Totuși alegerea unei lecțiuni sau a alteia comportă nuanțe de sens diferite. Noi socotim că nu lecțiunea παρώξυναν aleasă de autori este mai conformă cu înțelesul frazei, ci lecțiunea παρώξυνον. Într-adevăr, Plutarh vrea să spună că «Ținându-se adunarea poporului, demagogi pregătiți, ridicându-se, ațîțau mulțimea». Biograful, potrivit și cu sensul participiului ἀνιστάμενοι, care exprimă o acțiune durativă, și cu contextul acțiunii — acești demagogi continuau să ațîțe mulțimea fiind s-a ridicat să vorbească Marcius Coriolanus — nu putea să nu stăruie asupra duratei acțiunii exprimate de verbul παροξύνω. S-ar putea însă presupune că aoristul παρώξυναν este ingresiv și că, deci, trebuie tradus prin «au început să ațîțe». Nouă ni se pare că accentul în această circumstanță cade pe caracterul durativ al acțiunii, de aceea socotim că lecțiunea παρώξυνον este mai potrivită.

Încă un exemplu de cazuri în care alegerea între lecțiuni nu-i ușor de făcut. În *Viața* lui Alcibiades, 22,1 se spune că: «... datorită acțiunii lui Alcibiades, atenienii au pierdut Messina». Textul continuă: Ἦσαν γὰρ οἱ μέλλοντες ἐνδιδόναι τὴν πόλιν, οὗς ἐκεῖνος εἰδὼς σαφέστατα τοῖς τῶν Συρακοσίων φίλοις ἐμήνυσε καὶ διέφθειρε τὴν πρᾶξιν. Codicii Vaticanus gr. 138 (U) și Parisinus gr. 1671 (A) dau lecțiunea ...σαφέστατα τῶν Συρακοσίων φίλοις, iar codicele Matritensis 4685, N 55 (N) conține lecțiunea σαφεστάτοις τῶν Συρακοσίων φίλοις. Autorii francezi au citit, cu Reiske, σαφέστατα τοῖς τῶν Συρακοσίων φίλοις. Diferențele mari, după cum se vede, sînt între lecțiunea dată de UA și N. Într-adevăr, dacă citim cu UA, înseamnă că Plutarh a insistat asupra faptului că Alcibiades cunoștea foarte bine pe cei care aveau să predea cetatea. Lecțiunea pe care ne-o oferă N pune accentul pe gradul în care erau cunoscuți

prietenii siracuzanilor. Nouă ni se pare că era mai firesc ca, în împrejurarea despre care este vorba, Alcibiades să cunoască pe cei care aveau să predea cetatea, dar era mai important să afle pe amicii siracuzanilor devotați, care să divulge scopul filoatenienilor. Alcibiades, atenian fiind, putea ușor ști care sînt filoatenienii.

Așa cum am spus mai sus, aceste îndoieli asupra unei lecțiuni sau alteia nu răpesc nimic din valoarea științifică a lucrării sub raportul stabilirii textului.

În ceea ce privește traducerea, trebuie subliniat faptul că autorii au făcut un efort serios de a respecta originalul mai ales în ceea ce privește lungimea frazei. Plutarh întrebuințează, în general, fraza lungă, la care limba franceză se pretează mai greu. Totuși, spre deosebire de alte traduceri franceze precedente, se remarcă aici o mai mare apropiere de fraza plutarheeană.

Notițele istorice se caracterizează prin grija pe care au depus-o autorii de a informa pe cititori asupra izvoarelor pe care le-a consultat Plutarh, asupra unității caracterului personajului a cărui biografie o face, asupra atitudinii sale morale, asupra griji de adevăr. În primul rînd trebuie să subliniem cu satisfacție că, în problema izvoarelor lui Plutarh, nu mai apare învechita teorie a lui F. Leo, formulată în *Die gr.-röm. Biographie nach ihrer literarischen Form*, 1901, care a dăinuit atîta vreme în notițele și lucrările speciale consacrate lui Plutarh, teorie împotriva căreia noi am luat primii textul în *Les procédés de la peinture des caractères et la vérité historique dans les biographies de Plutarque*, Paris, 1934. Leo susținea că Plutarh a găsit materialul *Vieșilor* sale în biografii scrise în epoca alexandrină, despre care însă nu se găsește nici o urmă. Autorii prezentei ediții, ignorînd teoria lui Leo, au pus eforturile de documentare ale lui Plutarh în adevărata lor lumină.

În același fel au procedat și cînd a fost vorba de modul în care a înțeles biograful să stabilească adevărul istoric etc. Am fi vrut să vedem care era lumina în care cred autorii că trebuia prezentat, de pildă, Pericles. Sînt de perfect acord cu Tucidides? Atunci trebuia s-o spună expres.

În concluzie, se poate spune că avem în față o carte foarte izbutită și prețioasă.

N. I. Barbu

AMBROSII THEODOSII MACROBII *Saturnalia* apparatus critico instruxit In *Somnium Scipionis* selecta uarietate lectionis ornauit Iacobus Willis, Leipzig, Teubner, 1963, X + 466 p., 8° (Bibliotheca Teubneriana)¹.

Celebra colecție de la Leipzig se îmbogățește cu un text important, care nu s-a bucurat de o atenție deosebită din partea editorilor. Ediția de față își propune să înlocuiască pe aceea a lui F. Eyssenhardt, apărută în aceeași colecție (ed. a doua și ultima în 1893); deși primită cu rezerve (cf. G. Wissowa, BPhW, 1895, p. 601²), aceasta a rămas timp de 70 de ani aproape unicul mijloc de a lua contact cu textul lui Macrobius: importanta ediție comentată a lui L. Jan (Quedlinburg-Leipzig, 1848—1852) poartă pecetea celor peste o sută de ani scurși de la apariție și este extrem de rară, iar ediția Bornecque-Richard din colecția Garnier nu face decît să reproducă, cu mici modificări, textul lui Eyssenhardt, însoțindu-l de o foarte sumară adnotație exegetică. Această împrejurare în sine face din ediția J. Willis un însemnat eveniment filologic.

¹ Volumul reprezintă, de fapt, numai prima parte a lucrării, comentariul la *Somnium Scipionis* urmînd să devină obiectul unui al doilea volum.

² Recenzia nu ne-a fost accesibilă.

Valoarea noului text nu se reduce însă la faptul că umple un gol și că ține seama de contribuțiile de detaliu din ultimele decenii (bibliografia, cuprinzând lucrări dintre 1879 și 1959, ținând deci seama și de publicații anterioare celei de a doua ediții Eyssenhardt, ocupă paginile 462–466 ale volumului)¹.

Ameliorările sînt multiple și pe planuri variate. Astfel, în timp ce Eyssenhardt și-a constituit textul pe baza a numai trei manuscrise (Parisinus, P, Bambergensis, B, și Cantabrigiensis, A), Willis folosește 11, dintre care unele nefolosite nici de L. Jan, colacionînd din nou și pe cele utilizate de Eyssenhardt. Dacă ambii editori sînt de acord să atribuie valoarea cea mai mare lui P, ei diferă în aprecierea celorlalte: Willis nu consideră ms. B drept esențial în stabilirea textului, în schimb lecțiunile ms. Neapolitanus (N), copiat de un scrib ignorant, și de aceea fidel, sînt preferate uneori celor din P.²

Locul coniecturilor este sensibil redus față de ediția Eyssenhardt; ori de cîte ori textul poate fi interpretat fără emendări, lecțiunea manuscriselor e preferată reconstituirilor propuse de filologi; chiar în locurile ininteligibile Willis menține cîteodată textul manuscriselor, semnalînd în aparat dificultățile³. Coniecturile personale ale editorului nu sînt, de cele mai multe ori, decît îndreptări de detaliu, și nu intervenții efective în text:

P. 16, 16 (I, 4, 22) *Atellana: atellania* majoritatea mss. și edd., corectare justificată, totuși *lectio facilior*.

P. 30, 26 (I, 7, 22) *in aleae lusu: in aleae lusum* majoritatea mss. și edd., corectare ușor justificabilă paleografic; consensul manuscriselor pare să ateste totuși vechimea lecțiunii condamnate.

P. 32, 16 (I, 7, 29) *perenne: per omnem* majoritatea mss., Jan, *per annem* unele mss. Eyssenhardt; coniectură justificată și ingenioasă.

P. 35, 26 (I, 8, 7) *tempus est certa dimensio quae ex caeli conuersione colligitur; inde ab ipso natus putatur* Κρόνος: ...colligitur; *tempus coepit inde; ab ipso...* mss., Eyssenhardt; Willis consideră *tempus coepit* drept o adnotație marginală; textul propus de editor este, evident, mai clar; dar nu vedem ce valoare ar fi putut avea *tempus coepit* ca adnotație marginală.

P. 78, 28 (I, 16, 29) *nundinas ferias esse pronuntiat: nundinis ferias (feriis A)...* mss., Eyssenhardt; credem totuși că *nundinis* (abl. temp.) dă un sens satisfăcător și are avantajul lecțiunii mai grele.

P. 82, 24–25 (I, 17, 6) fraza *uirtus solis est quae fructibus, effectus eiusdem est qui frugibus praest* e considerată drept *sensu carens* și eliminată; dar argumentul nu e suficient: interpolările nu apar pentru a micșora claritatea textului, ci, de cele mai multe ori, dimpotrivă; un text ininteligibil poate ascunde o alterare gravă, dar nu poate fi echivalat pur și simplu cu o interpolare.

P. 86, 5 (I, 17, 16) suprimă cuvintele βέλως ἐχπευκὲς ἐφίελες, repetare (cu caracter de glosă) a unui pasaj anterior.

¹ Semnalăm că în bibliografie figurează și un articol al lui Matei Nicolau, *À propos d'un texte parallèle de Macrobie et de Lydus*, REL, II, 1933, p. 318–321. O eroare tipografică: Wulleumiere pentru Willeumier (p. 466); la p. 465 (Vian), colecția *Études et commentaires* e citată ca o publicație periodică.

² Nu ne-a fost accesibil articolul autorului din RhM, C, 1956, p. 152–164 (sau 154, cum figurează în bibliografie), unde este expusă filiația manuscriselor; vom fi aflat poate și cauzele înlăturării unor manuscrise folosite de Jan.

³ Ar fi fost desigur de preferat ca pasajele de acest fel să fi fost semnalate chiar în text prin semnul †, spre a nu crea nedumeriri; semnul este totuși folosit sporadic. În general, se poate observa o oarecare incoerență în utilizarea semnelor convenționale: pasajele suprimate din text sînt uneori închise între croșete, alteori pur și simplu omise; șirul de asteriscuri, notînd de obicei o lacună, e folosit și pentru indicarea unui loc corupt (p. 212, 3) etc.

P. 89, 11 (I, 17, 27) *correpto nomine: corrupto nomine* mss., edd., corectare ingenioasă și bazată pe proprietatea clasică a termenilor (e vorba de presupusa scurtare a numelui *Sibylla* în *Sylla*); cu toate acestea, *corruptus* este folosit în terminologia gramaticală (cf. *ThLL*, IV, 1060, 10), în timp ce *correptus* se referă aproape exclusiv la scurtarea vocalelor și a silabelor (cf. *ThLL*, IV, 1046, 45).

P. 118, 8 (I, 21, 3) *ῥοραι: horae* mss., edd., corectare a cărei justificare e posibilă, dar indemonstrabilă: orice cuvânt grec a putut fi în principiu transpus în latinește.

P. 289, 8 (V, 12, 11) completarea unui pasaj homeric (făcută și de Fr. Richard).

P. 330, 10 (V, 19, 26, într-un citat din Polemon) *ὀπαρχουσιν δὲ τοῦτοις ἀδελφοί: ... τούτων ἔδῃσμαιρω ἀδελφοί* corrupt în mss., pasaj în mod diferit corectat de editori; autorul propune «dubitanter» îndreptarea, explicînd pe *ἔδῃσμαιρω* ca anticiparea unui *ἔδεσμάτων* dintr-un pasaj situat cu câteva rînduri mai jos.

P. 391, 8 (VI, 8, 14) *libenter: licenter*; evident, conjectura este mai satisfăcătoare din punctul de vedere al sensului, dar e o *lectio facilior*.

P. 436, 20 (VII, 11, 9) *egestionis: digestionis*, conjectură ingenioasă și, pe cît se pare, justificată.

P. 444, 1 (VII, 13, 2) *aut solum aut: et solum aut*; îndreptarea nu se impune cu necesitate (legătura *et ... aut* e suficient atestată, cf. *ThLL*, V, 2, 880, 63); e de altfel și *lectio facilior*.

P. 451, 15–16 (VII, 14, 19) *in intuendo: in tuendo*; sensul e satisfăcător, paleografic conjectura se justifică, fără a fi însă absolut necesară.

După cum se poate observa, scopul îndreptărilor propuse e de a obține un text clar și corect; același principiu stă și la baza propunerilor de îndreptare făcute în aparat, dar neacceptate în text¹. Nu trebuie să se creadă însă că principiul enunțat mai sus predomină în ediție în dauna respectului pentru tradiția manuscrisă; e vorba, în realitate, n u m a i de aceste câteva conjecturi, discutate mai sus, ansamblul textului caracterizîndu-se prin fidelitate față de tradiție.

Două observații de detaliu privind textul:

P. 140, 2 (II, 2, 17) *puerulum* Gronovius: *puerum*, inscandabil, consensul manuscriselor; pasajul este copiat de Macrobius din Aulus Gellius, XIX, 11, 4, unde de asemenea toate manuscrisele au *puerum*; greșeala ar putea fi deci mai veche, precedîndu-l pe Macrobius, dacă nu cumva versul admite hiatul între *puerum* și cuvîntul următor (*intus*).

P. 185, 22 (III, 9, 10) *Veiovis: Vediovis* (sau o formă clar provenită din aceasta) principalele manuscrise; din moment ce *Vediovis* e bine atestat de texte, nu vedem de ce i-a fost preferat *Veiovis*.

Aparatul critic e clar, ușor de urmărit, deși aproape în permanență negativ². Prudența autorului e binevenită în semnalarea pasajelor greu descifrabile din manuscrise: adesea o lecțiune e însoțită de specificarea *ni fallor*; aceeași rezervă apare și în judecarea unor variante sau conjecturi: *ego incertus haereo* (p. 101, 17), *diudicabit lector* (p. 308, 13). Ceea ce frapază însă în lectura aparatului critic e stilul său neobișnuit și de loc monoton, amuzant chiar; autorul polemizează nu atît cu filologii, cît cu copişti medievali, fără a evita violențele de limbaj; numeroase lecțiuni sînt însoțite de comentarii: *foede; perquam impudenter; satis putide*;

¹ Nu este, evident, necesară aici discutarea lor amplă; pentru cititorii interesați, dăm trimitere la paginile și rîndurile ediției: 14, 21; 24, 23; 32, 13; 36, 10–11; 73, 17; 186, 11; 187, 12; 199, 13; 207, 16; 246, 9–10; 327, 19; 342, 19; 362, 18; 369, 6; 421, 17; 448, 23.

² Ceea ce nu e lipsit uneori de dificultăți: la p. 34, 28, e indicată lecțiunea *cuiusque* a unor manuscrise; în rîndul respectiv al textului nu figurează însă nici un cuvînt care ar putea fi înlocuit cu *cuiusque*; este vorba, pe cît se pare, de *cuiusquam* de la p. 35, 2.

sceleste; perquam scelerate; longa et inepta cantilena; satis impudenter; egregia stoliditate; peruersissime; ineple; alii alia hariolantur (despre încercările de corectare a unui pasaj¹); *semper infestus; optimus noster* (ironic, despre un manuscris); *bellissime; perquam impudenti mendacio; aliaeque nugae; sane infeliciter; laudabili pietate* (un copist scrisese *ad penitentiam* pentru *adpetentiam*); *impudenter*.

Cîteva detalii privind redactarea aparatului:

P. 10, 20 *processit Eyss. nescio unde*; L. Jan atestă însă lecțiunea în trei manuscrise.

P. 301, 28 *homericum*, lecțiunea lui R pentru *heroicum*, este însoțită de comentariul *non male*; este totuși o glosă evidentă.

P. 41, 1, și 444, 22, nu se indică sursa conjecturii admise în text².

Ediția cuprinde și un al doilea subsol, conținând trimiterile citatelor din text și pasajele paralele; combinarea celor două tipuri de indicații nu e supărătoare, deoarece diferențierea se face cu ajutorul unui *cf.* care precede pasajele paralele.

Fără îndoială, *Saturnaliile* lui J. Willis constituie un însemnat progres în stabilirea textului lui Macrobius; o reeditare va deveni în curînd necesară și va oferi editorului posibilitatea înlăturării neclarităților și inconsecvențelor din această primă ediție. E de sperat că publicarea textului va suscita un nou interes în favoarea autorului latin, pentru înțelegerea căruia se resimte lipsa unui solid comentariu menit să-l înlocuiască pe mai mult decît cente narul L. Jan.

I. Fischer

WOLFGANG KULLMANN, *Die Quellen der Ilias (Troischer Sagenkreis)*. Hermes. Einzelschriften. Caietul 14. Wiesbaden, 1960, XIV + 407 p.

G. SCHOEK, *Ilias und Aithiopsis. Kyklische Motive in homerischer Brechung*, Zürich, Atlantis, 1961, 142 p.

Una din cele mai apreciate cărți despre Homer care au fost scrise în prima jumătate a secolului nostru este incontestabil *Von Homers Welt und Werk* de W. Schadewaldt, ed. 1, 1944, ed. a 3-a, 1959, Stuttgart. Schadewaldt se numără printre cei dinți filologi care au susținut ipoteza priorității *Ethiopidei* față de *Iliada* în capitolul *Einblick in die Erfindung der Ilias-Ilias und Memnonis*, lucr. cit., p. 155 și urm. Ca atare, poate fi considerat precursorul unora din tezele expuse în cele două lucrări pe care le luăm în considerare. Aceste studii, înfățișate ca lucrări de doctorat în RFG și Elveția, deși au preocupări și concluzii asemănătoare, sînt diferite ca întindere, metodă de cercetare, prudență în formularea expunerii. Am socotit, așadar, că e un câștig să le prezentăm împreună, și nu separat.

Wolfgang Kullmann și Georg Schoek aparțin acelor filologi din Vest care se intitulează cu plăcere «neanalistiști». Poziția lor este intermediară între aceea a analiștilor de școală veche, care studiau structura *Iliadei* după «straturi» și «adaosuri» și unitarieni, militanți pentru ideea unității de compoziție a *Iliadei* și a existenței lui Homer. Neanalistiștii se declară unitarieni

¹ I-am reproșa autorului parcimonia în citarea conjecturilor, mai ales a celor admise de L. Jan și de Eyssenhärdt.

² Greșeli de tipar: p. 17, 2 *uel* și p. 187, 17, *sed* trebuie tipărite cursiv; p. 236, 17 *permouetur a*, nu *permouentur a*; apare adesea grafia *conjecit*.

(vezi, de pildă, Kullmann, p. 21 sau p. 26¹, și Schoek, p. 12), sub rezerva unui amănunțit examen critic al izvoarelor, temelor și modelelor pe care poetul *Iliadei* (Kullmann îl numește din cînd în cînd *Homer*) le-a folosit pentru imensa operă pe care a redactat-o.

Premisa de la care pornesc neoanalistii constă în recunoașterea unor « izvoare » pentru *Iliada*, mult mai vaste și mai bine încheiate decît se admitea pînă acum douăzeci de ani în urmă. În mare măsură, aceste « izvoare » sînt însăși micile epopei ale ciclului epic. Contingențele între conținutul *Iliadei* și cel al micilor epopei, atîta cît îl putem cunoaște din relatarea lui Proclus și cea a lui Apollodor, din puținele fragmente originale², au provocat încă de multă vreme dezbateri pasionante. În 1912 D. Müller, în 1928 A. Severyns au pus pentru prima oară problema anteriorității epopeilor ciclice față de *Iliada* — renunțînd a mai subscie la afirmația lui Aristarh că micile epopei aparțin unor poeți mai recentî decît Homer (οἱ νεώτεροι). Istoricul acestor dezbateri, inclusiv luările de poziție *pro* și *contra*, a fost expus în amănunțime de Kullmann și, în parte, de Schoek (*op. cit.*, p. 18—59; *op. cit.*, p. 10—11).

Tendința școlii neoanalitice este de a răsturna cu capul în jos tot ceea ce se știa de la Aristarh încoace în materie de poezie epică. *Iliada* și *Odissea*, susțin neoanalistii, prin întinderea și maturitatea lor artistică, se află nu la începutul creației epice grecești, ci reprezintă o culme care nu a mai fost depășită. Nouă este și concepția dramatică a acestor epopei, a căror poeți au știut să evite juxtapunerea cîntecelor epice și să o înlocuiască printr-o acțiune plină de dinamism, asemănătoare unei veritabile *drama* (Kullmann, p. 62; Schoek, p. 18). Maniera în care Kullmann și Schoek susțin această teză este diferită. La Kullmann predomină tonul doct, grav, strict filologic; la Schoek întîlnim izbucniri care uneori stîrnesc zîmbete față de absolutul unor afirmații de felul acestora: « să se termine odată cu ideea unui rezervor de cîntece epice care precede *Iliada* » (*op. cit.*, p. 10) sau « Homer la începutul literaturii scrise a grecilor? Dar așa ceva nu este decît « eine fixe Idee! » (Ibidem) Schoek este incredințat că neoanaliza a găsit « den passenden Schlüssel für so manches Rätsel der Ilias ».

Mai puțin convinși decît G. Schoek că neoanalistii au rezolvat toate dificultățile de interpretare ale *Iliadei*, (pentru *Odissea* părerile neoanalistilor sînt mult mai prudente), să examinăm cîteva din tezele pe care le susțin.

Alături de cartea lui W. Schadewaldt, iată încă cîteva din cărțile-pion ale neoanalizei: 'Ομηρικὴς Ἑρευνῆς, Atena, 1944 (apărută ulterior în traducere engleză, *Homeric Researches*, Lund, 1949), de J. Th. Kakridis; *Die Achilleis als Quelle der Ilias*, Erlenbach-Zürich, 1945, de H. Pestalozzi și *Der Dichter der Ilias*, Erlenbach-Zürich, 1946, de E. Howald, care de altfel este și conducătorul științific al tezei lui G. Schoek. La acest grup a aderat și K. Reinhardt, autorul cărții *Die Ilias und ihr Dichter*, Göttingen, 1961.

Părerile neoanalistilor despre modul în care *Iliada* este tributară ciclului epic se întind pe un registru foarte larg și variat. Cei mai vechi neoanalisti, în frunte cu Schadewaldt, se mărgineau să studieze modul în care Homer a prelucrat în *Iliada* motivele epice din partea a doua a *Etiopidei*, adică tema intervenției lui Memnon, regele etiopienilor, pe cîmpul de luptă din fața Troiei. Ei înclinau să accepte versiunea existenței unei *Memnonis*, epopee de sine

¹ « Die Frage der Voraussetzungen Homers ist nun aber durch eine Reihe von Einzeluntersuchungen in ein helleres Licht gerückt worden, die sich durch den Terminus *Neoanalyse* auf einen Nenner bringen lassen. Die ihnen zugrunde liegende Methode... bemüht sich die Probleme der Komposition und der Kompositionsfugen der Ilias durch den Nachweis von Unmittelbaren Quellen Homers und der Übernahme von Motiven aus ihnen zu lösen, mit dem Nebenziel, dadurch auf indirekten Wege die Einheit der Ilias zu beweisen ».

² W. Kullmann pregătește o nouă ediție a fragmentelor ciclului; o bună parte din aceste fragmente le-a publicat și în *lucr. cit.*, p. 52—57.

stătătoare, a cărei circulație în Grecia, în primele secole ale mileniului I î.e.n., confirmă influențele orientale și africane asupra formării epopeii ionice. Neoaualiștii se izbesc însă de o dificultate imposibil de ocolit: nici un izvor antic literar nu semnalează existența unei *Memnonide*, independentă de *Etiopida*. Reconstrucția acestei presupuse *Memnonis* trebuie să se mulțumească cu datele extrase din *Etiopida*, cu aluzii din literatura clasică (vezi Schoek, p. 7 și urm.) sau cu interpretarea scenelor pictate pe vasele arhaice.

G. Schoek nu depășește prima fază a neoaualiștilor. El leagă pe rînd firele din *Memnonis*, cu o prestigioasă abilitate, cînd de figura lui Patrocle, cînd de cea a lui Ahile, a lui Diomedea sau a lui Hector. Paralele cu *Iliada*, afirmă Schoek, cu siguranța ce-l caracterizează, « sind mit Händen zu greifen » (*op. cit.*, p. 9).

Cartea lui W. Kullmann, mai vastă decît lucrarea lui G. Schoek, adoptă obișnuita teză despre prioritatea unei *Memnonide* față de *Iliada*, dar într-o formă deosebită: după Kullmann, *Iliada* are la bază o trilogie epică alcătuită din *Cyprii*, *Etiopida*, *Iliupersis*. Autorii acestor epopei, (Stasinos și Arctinos?), demonstrează Kullmann, nu cunoșteau conținutul *Iliadei*. Cu admirabilă erudiție și scrupulozitate Kullmann expune pe rînd, în diversele capitole ale cărții, motivele care l-au determinat să adere la cercul neoaualiștilor și să dateze *Iliada* în jurul anului 650 î.e.n., deci posterior trilogiei epice care, după părerea sa, forma prin juxtapunere o unitate.

Pentru a ataca un subiect atît de pretențios, W. Kullmann s-a văzut mai întîi nevoit să expună criteriile după care judecă vechimea legendelor epice (pp. 68—69). În paginile următoare (69—122), analizînd amănunțit soarta fiecărui erou ahean din *Iliada*, atît cei incluși în Catalogul din cîntul II cît și cei absenți din Catalog, Kullmann studiază datele personale ale eroilor anterior și posterior evenimentelor din *Iliada*, anul al IX-lea al războiului troian. *Iliada* conține ea însăși numeroase aluzii la ansamblul războiului troian pe care Kullmann le denumește convențional Antehomerica (AH) și Posthomerica (PH). Valoarea acestui studiu este neprețuită. Dar scopul urmărit de autor nu este acela de a face istoricul fiecărei figuri de erou din *Iliada*, pe bază comparativă. Prin această anchetă Kullmann a căutat să stabilească o distincție între eroii aheeni comuni tradiției epice și *Iliadei* și eroii « inventați » de Homer. Pentru această clasificare K. a adoptat (p. 60) un criteriu folosit deja de Pestalozzi: se presupune că personajele care mor în cursul acțiunii din *Iliada* sînt o invenție homerică; celelalte personaje, cele care supraviețuiesc, sînt considerate ca aparținînd fondului comun al poeziei epice. Dacă admitem, așa cum susține Kullmann, că autorul *Iliadei* a cunoscut trilogia *Cypriile*, *Etiopida*, *Iliupersis*, a cărei materie epică încadrează subiectul *Iliadei* — era necesar ca personajele din *Etiopida* să supraviețuiască luptelor din *Iliada*. După statistica întreprinsă de Kullmann (p. 65 și urm.), din 46 sefi aheeni, în *Iliada* mor numai 10. Toți ceilalți pot fi regăsiți în PH. Totuși, din cei 10 eroi care mor în luptele descrise în *Iliada*, numai 5 corespund în mod ideal principiului adoptat de Kullmann: Arcesilau, Prothoenor, Clonios, Dioreas și Medon. Alți 4, și anume Ascalaphos, Shedios, Amphimahos și Elephenor — au un rol neînsemnat în PH. La p. 123, *op. cit.*, Kullmann se vede silit să ajungă la un compromis: acești eroi, « deși mor » în cursul acțiunii din *Iliada*, aparțineau « probabil » tradiției prehomerică, dar, deoarece erau figuri șterse, fără deosebită însemnătate, dispariția lor în epopeea homerică nu împieteează cu nimic regula respectată de Homer. Rămîne în discuție figura majoră a lui Patrocle, fiul lui Menoitios, care apare printre eroii din AH (p. 125, *op. cit.*). W. Schadewaldt relevase încă cu mulți ani în urmă paralelismul izbitor între perechea Ahile-Patrocle din *Iliada* și perechea Ahile-Antilohos din *Etiopida*, asemănare observată încă din antichitate. Personajul Memnon din *Etiopida*, rege african venit de la mari depărtări pentru a-l ajuta pe Priam după moartea lui Hector, corespunde, în parte, cu cel puțin trei personaje homerice: Sarpedon, Hector, Ahile însuși. După grupul neoaualiștilor, care consideră *Patroclia* drept piatra unghi-

lară a *Iliadei*, figura lui Antilochos este anterioară celei a lui Patrocle. În cazul lui Patrocle, cel de-al cincelea erou care nu supraviețuiește evenimentelor povestite de Homer, și care nu se integrează în schema Pestalozzi-Kullmann, trebuie să ne închipuim — susține autorul — că Homer a înlocuit « în chip conștient » pe Antilochos cu Patrocle, pentru a obține o variație față de cunoscuta *Memnonidă*. Oricâtă bunăvoință am arăta principiului de clasificare adoptat de Kullmann, slăbiciunea sa apare în mod evident.

La un examen similar este supus și catalogul troienilor (p. 137—157). Din grupul troienilor, într-o situație similară cu cea a lui Patrocle se află și Hector (vezi mai departe și p. 183 și urm.). Pentru Kullmann, unitarian convins, Catoagele inserate în cîntul al II-lea al *Iliadei* au fost prelucrate de Homer însuși. Este foarte important de reținut că autorul renunță la teza obișnuită a interpolării Catoagelor în corpul *Iliadei* și că, dimpotrivă, el le socoate anterioare compunerii *Iliadei*. Prosopografia troienilor din *Iliada* este însă considerată, în ansamblul ei, drept o invenție a lui Homer (pp. 169—188).

Începînd cu p. 227 a lucrării sale, Kullmann procedează la o largă confruntare a epopeilor ciclice cu *Iliada*. Centrul de greutate al acestui studiu comparativ îl formează *Cyprile*, epopee de care neanaliza s-a ocupat mai puțin în raport cu *Etiopida*. Este peste puțină să înșirăm prețioasele observații acumulate de Kullmann în ansamblul lor, dar ne vom opri totuși la două din ele, asupra cărora autorul insistă mai pe larg. În fondul de legendă grec de la sfîrșitul mileniului al II-lea î.e.n. a rămas amintirea luptelor pe care aheii le-au purtat în Asia Mică în perioada de la sfîrșitul mileniului al II-lea î.e.n. Din această vreme, după toată probabilitatea, s-a păstrat și amintirea unei expediții în interiorul Mysiei, în ținutul Teuthraniei¹. Această expediție, înfățișată în *Cyprii* drept o primă încercare aheană de atac asupra Troiei — a fost legată în tradiția eoliană de figura lui Ahile. În *Iliada* se găsesc câteva aluzii la expediția teuthranică (12 la număr, după Kullmann). Aristarh însă (sholiile la *Iliada*, I, 59) a specificat că povestea expediției în Teuthrania, așa cum a fost relatată de poetul *Cyprilor* este o invenție a rapsozilor mai noi (οἱ νεώτεροι). Răsturnînd afirmația lui Aristarh, Kullmann este de părere că Homer a cunoscut îndeaproape versiunea expediției teuthranice aparținînd lui Aretinos, autorul *Cyprilor*. Aluziile din *Iliada* la prima încercare a grecilor de a debarca în Asia Mică sînt pentru Kullmann concludente. Locurile din *Iliada* pe care se sprijină teza lui Kullmann conțin însă referințe atît de vagi la luptele anterioare ale aheilor în Asia și la călătoria de întoarcere a lui Ahile încît e greu să fii de acord cu afirmația că « expediția teuthranică nu poate fi concepută în afara cadrului Cyprilor » (p. 202). Erudiția desfășurată de autor în această privință este admirabilă. Nu există însă nici un impediment să fii de acord cu o teză exact contrară: că aluziile din *Iliada* aparțin unui foarte vechi fond legendar despre încercările aheene de a ocupa teritorii în Asia Mică. Iată și a doua observație pe care Kullmann își bazează demonstrația: tema « voinței lui Zeus », afirmă el, apare mult mai logic desfășurată în *Cyprii* decît în *Iliada* (p. 210 și urm.). Inadvertența « voinței » lui Zeus cu subiectul *Iliadei*, cu structura acestei epopei este evidentă. « Voința » lui Zeus, în prologul *Cyprilor*, ca și în *Etiopida* de altfel, se integrează în mod firesc unui șir de motive care au dus la asediul Troiei. Cum se poate ca Zeus, în prologul *Iliadei*, să aibă un plan dinainte stabilit pentru umilirea aheilor, în vreme ce Ahile nu fusese încă insultat de Agamemnon? Anterioritatea motivului « voința lui Zeus » este deci evidentă. La acest argument al lui Kullmann s-ar putea totuși replica că el infirmă tocmai teza fundamentală a neanalizei despre unitatea de compoziție a *Iliadei*. Dacă Homer este unicul autor al *Iliadei*, nu vedem ce-l oprește să menționeze în prolog tematica epopeii. « Voința » unei divinități, în special a lui Zeus, era un procedeu obișnuit în recitarea rapsodică. Rămîne de discutat dacă acest procedeu este în totul potrivit

¹ Herodot, II, 10; Strabo, 571.

cu structura *Iliadei* sau nu. Dacă îl regăsim și în alte epopei decât *Iliada*, mai bine asimilat materiei epice decât în *Iliada*, este oare acesta un semn de anterioritate? Argumentul « voinței lui Zeus », după impresia noastră, rămâne extrem de fragil, cu toate eforturile depuse de Kullmann ca să dovedească contrariul. Poate e mai cuminte să ne raliem părerii expuse de autor însuși în acest paragraf (p. 271): « dacă nu sîntem de acord că *Iliada* este dependentă de *Cyprii*, rămîne o singură posibilitate, și anume că ambele epopei au la bază unul și același izvor ».

După *Cyprii* urmează analiza amănunțită a contingentelor între *Etiopida* și *Iliada* (p. 303 și urm.). Față de vechile argumente ale neoanaliticilor Kullmann adaugă cîteva date noi despre genealogia lui Thersites și personajul lui Antilohos. Paginile 337—358 cuprind analiza fragmentelor rămase din *Iliupersis*, ultima din micile epopei considerate de Kullmann ca anterioare *Iliadei*, epopei în care personajul Hector este absent. Cartea se încheie cu două capitole intitulate « Rezultatele cercetării în lumina teoriilor homerice formulate pînă acum » și « Istoricitatea *Iliadei* ».

Lucrarea lui W. Kullmann reprezintă rodul unei munci uriașe, a unei erudiții rar întîlnite. Confruntările pe care le-a făcut între epopeile ciclice și *Iliada* sînt exhaustive. Dar, cu toată întinderea ei, cartea cuprinde puține părți originale. Rolul ei este acela de a împinge pînă la ultimele limite argumentele deja formulate de partizanii neoanalizei, de a impune definitiv părerile predecesorilor. Lectura acestei cărți, de proporții monumentale, lasă impresia unei pledoarii foarte bine construite. Au cîștigat oare neoanalistii procesul? Dacă ținem seama de rezervele făcute de eminente oameni de știință asupra tezelor neoanalizei, printre care cităm pe Albin Lesky, Pierre Chantraine, Denis Page etc., ne dăm seama că alături de unanimele bune aprecieri pozitive a lucrului filologic întreprins de neoanalisti, filologii nu au fost încă definitiv cîștigați de partea unei teorii care se sprijină în exclusivitate pe ipoteze. Cea mai de seamă obiecție opusă neoanalizei constă în întrebarea dacă există într-adevăr o posibilitate să se explice obscuritățile și contradicțiile unei *Iliade* compuse în plin secol al VII-lea, la capătul unei îndelungi experiențe rapsodice, după ce autorul ei a avut ca model opere mai izbutite din punct de vedere al compoziției.

Despre lucrarea lui Georg Schoek, mai palidă decât cea a lui W. Kullmann, avem puține lucruri de spus. Față de Kullmann, la Schoek izbește neplăcut siguranța afirmațiilor colorate uneori chiar cu nuanțe de agresivitate la adresa « retrograzilor » care nu aderă la părerile neoanaliticilor.

Mărginindu-se la comparația între *Iliada* și *Memnonis* (recte *Etiopida*) lucrarea de doctorat a lui Schoek, condusă de E. Howald, echivalează cu o adăncire extensivă a tezelor lui Schade-waldt, Pestalozzi și Kakridis. Pentru Schoek aceste teze sînt « un punct arhimedic » care îngăduie să deosebim « ceea ce este homeric » (adică nou) și « ceea ce este preluat » (p. 10, *op. cit.*). Rămasul bun al lui Hector din cîntul al VI-lea al *Iliadei*, de exemplu, sau recuperarea cadavru-lui lui Hector, în cîntul XXIV al *Iliadei*, sînt « homerice ». Ele nu se aflau în *Memnonis*. Dar majoritatea scenelor de luptă din *Iliada*, mai ales monomahiile, inclusiv luptele pentru recuperarea cadavru-lui unui erou sînt preluate dintr-o epopee anterioară. Ideea directoare a lucrării lui Schoek este evoluționistă: Homer a dezvoltat subiectul *Memnonidei* difuzîndu-l în toată epopeea. În locul unei epopei de 2000—3000 de versuri, Homer a trecut la compunerea unei epopei de mari proporții, care atinge 16.000 de versuri. Analiza clasică care atribuie *Iliadei* diferite straturi, greșeste profund. În *Iliada*, susține Schoek, « verbreiten sich die Memnonmotive wie ein Strahlenpilz durch das ganze Werk. Jede neue Fundstelle sprengt ein altes Einzelgedicht und macht die Einheit wahrscheinlicher » (p. 12). Teza lui Milman Parry, după care epopeea homerică fixează în scris, într-un ansamblu grandios, o tradiție seculară, este complet greșită, ca de altfel și părerile școlii clasice din Anglia despre « oral composition ».

Descoperirea capitală a neoanalistilor, și anume că la baza *Iliadei* se află *Memnonis*, dezleagă « aproape în joacă » (?) toate dificultățile de interpretare ale *Iliadei*. Înțelegem acum în chipul cel mai lesnicios trecerea de la mica epopee la marea epopee, cit și caracterul punctelor de cotitură în epopeea de proporții vaste (« die Hauptstationen », p. 13—14).

Lămuririle de mai sus sînt suficiente pentru a ne da o idee despre premisele lucrării lui G. Schoek. Metoda de lucru folosită de autor este inversă decît cea obișnuită: nu cercetarea textului îl duce pe Schoek la anumite concluzii. Deoarece aceste concluzii au fost deja trase, Schoek forțează materia epică a *Iliadei* să intre în tipare pe care le socoate inatacabile și definitive. Cu metoda în sine nu putem fi de acord. Și W. Kullmann cunoștea tot ceea ce știe și Schoek. Citind lucrarea lui Kullmann nu ai însă nici pe departe sentimentul de notă forțată care însoțește în permanență lectura cărții lui Schoek.

Iată cum și-a alcătuit G. Schoek diferitele capitole ale lucrării: *Memnonis* (recte, *Etiopida*) oferă situații, procedee poetice, personaje strict similare cu cele din *Iliada*, cum ar fi atacul asupra unui car de luptă, ceața care se lasă peste cîmpul de bătălie, lupta pentru un cadavru, ceremoniile funebre, răpirea unui cadavru de către Hypnos și Thanatos etc. Toată munca lui Schoek se reduce în a stabili paralelisme de felul următor: A din *Memnonis* se potrivește cu B din *Iliada* dar se potrivește și cu C, și cu D și cu E din *Iliada*, deci A este prototipul. De pildă, personajul lui Memnon, în *Iliada* îi corespund, în diferite ipostaze, Diomedee, Hector, Sarpedon, Alias, Pyraichmes, șeful paionilor de pe Axios, pomenit de Homer în cîntul al XVI-lea. La p. 55 aflăm că paionii de pe Axios, comandați de Pyraichmes, reprezintă « elementul exotic » al acestui cînt, ca și lycienii lui Sarpedon de altfel, înlocuind pe africanii aduși de Memnon la Troia.

Cu o asemenea metodă de lucru imaginația autorului are rolul viorii prime. G. Schoek consideră cîntul al XVI-lea din *Iliada* una din primele « stenograme » luate de Homer după *Memnonis* (p. 92). Ulterior, această « stenogramă », poetul a folosit-o în toată compoziția *Iliadei*, ca o temă cu variațiuni, adăugînd și unele scene suplimentare. Tema luptei pentru recuperarea cadavruului, esențială în *Memnonis*, o regăsim conform propunerii lui Schoek, în cînturile V, XV și XVII din *Iliada*. Iată una din concluziile cercetării: « durch schöpferische Anverwandlung des kyklischen Materials machte Homer sich diese Motive für seine eigene Zwecke nutzbar, indem er andere Figuren ungefähr dasselbe Geschehen vollziehen liess ».

Școala neoanalitică, care s-a format și s-a impus în ultimele decenii, nu mai poate fi azi ignorată de nimeni. Ea reprezintă un sprijin deosebit de puternic pentru concepțiile unitariene asupra formării *Iliadei*. Urmărind evoluția neoanalizei sîntem însă de părere că a ajuns, prin lucrări ca cele ale lui G. Schoek, într-o fază cînd nu mai are nimic de adăugat. În viziunea lui G. Schoek, Homer este un rapsod care și-a construit epopeea modelînd în fiecare cînt din *Iliada* scene și situații din *Etiopida*. O dependență atît de strînsă a marii epopei de *Etiopida* este, desigur, greu de admis.

A. Piatkowski

A. LESKY, *Griechische Tragödie*, Forschungsbericht, 5. und 6. Fortsetzung in Anzeiger für die Altertumswissenschaft (Innsbruck), XIV, 1961, 1/2, col. 1—26 și XVI, 1963, 3/4, col. 129—156.

În volumele din 1961 și 1963 ale « Indicatorului » Societății umanistice austriece, profesorul Lesky, de la Universitatea din Viena, continuă seria dărilor de seamă consacrate de

dinsul tragediei grecești¹. Renumit specialist în acest domeniu², A. Lesky se arată deosebit de receptiv la ideile noi și reușește să extragă esențialul din imensa bibliografie a problemei. Dărilor de seamă sînt concepute după același plan. Mai întîi se discută lucrări cu caracter general sau cercetări particulare urmărind o problemă comună tuturor tragicilor: *Bühnenwesen, Ursprungsprobleme, Teiluntersuchungen* etc. Apoi sînt analizate în paragrafe distincte sectoarele: *Eschil, Sofocle, Euripide*. Acest mod de tratare a problemelor ne permite să reproducem și să discutăm aici opinii consemnate de Lesky în două fascicule diferite din *Anzeiger* la interval de un an (de fapt două livrări succesive din același *Bericht*).

Dintre monografiile care prezintă ansamblul tragediei grecești (*Gesamtdarstellungen*) A. Lesky semnaleză titluri demne de a reține atenția oricărui filolog — însoțindu-le de obicei cu observații foarte bine cîntărite despre vederile originale sau specioase; mai rar, se dau indicații analitice despre conținutul fiecărui capitol în parte. La rîndul nostru, din cauza bogăției materialului, vom fi obligați să discutăm numai cîteva referințe, din cele mai semnificative consemnate de Lesky.

În *Anz.* 5, 1952, col. 132, figurase o notă despre D. W. Lucas, *The Greek Tragic Poets*, Londra, 1952. Cu ocazia reeditării acestei monografii, în 1959, A. Lesky revine asupra meritelor ei. Distanțarea de Aristotel în capitolul consacrat «tragicului» este apreciată ca un indiciu cert al rezervei «plină de înțelepciune». În ultima ediție a cărții sale Lucas a fost obligat să reflecte interesul mereu sporit al cercetătorilor pentru opera lui Eschil. Interesant ni se pare de asemenea modul de tratare în capitolul care urmărește cum se comportau *spectatorul* și *actorul* în funcție de cele trei «resorturi» ale poemului tragic: mila, spaima și peripeția (Lucas revine asupra problemei într-un articol special din *Class. Quart.*, N.S., 12, 1962, p. 52—60, discutat aparte în *Anz.* XVI, p. 132).

Valoarea indicațiilor aristotelice despre tragedie este de asemenea studiată, laolaltă cu alte probleme, în cartea lui Kurt von Fritz, *Antike und moderne Tragödie*, Berlin, 1962. După cum reiese din observațiile lui Lesky, ne întîlnim aici cu o preocupare oarecum epistemologică de a discosa unele interpretări filozofice ale tragediei de problematica reală a teatrului grec din antichitate. Hegel, de pildă, a definit esența tragicului raportîndu-se la unele aspecte ale vieții omenești considerate în strictă dependență cu transformările «spiritului», biziundu-se numai pe alocuri pe învățătura tragediilor antice. Specific germană este de fapt strădania din secolele XVIII—XIX de a deduce lecția morală din fiecare tragedie antică, de a cîntări vina și responsabilitatea personală a fiecărui erou. Împotriva lui Tycho von Wilamovitz, autorul susține că personajele din tragedia greacă nu sînt simple personificări de idealuri și pasiuni, ci caractere individuale. De acolo pînă la negarea vinei obiective este un drum cam lung și A. Lesky insistă pe bună dreptate asupra faptului că eroii tragediei sînt lipsiți adeseori de subiectivitatea unor personaje moderne care trăiesc drama vinovăției lor. Cu alt prilej (articol discutat în *Anz.* XVI, col. 132), von Fritz discută originea și conținutul capitolului IX din *Poetica* lui Aristotel. Se arată că manuscrisele noastre n-au suferit alterări în aceste paragrafe. Sînt explicate celebrele formulări καθ' ὅλον — καθ' ἑκαστον și οὐκ ἂν γένοιτο referitoare la felul cum sînt redată viața și adevărul în poezie și în istorie. A. Lesky este totuși de părere că în fraza ἐπὶ δὲ τῆς τραγωδίας τῶν γενομένων ὀνομάτων ἀντρέχονται cuvîntul ὀνομάτων provine dintr-o alterare a textului original³.

¹ Pentru seria întreagă se pot consulta următoarele volume din *Anzeiger*: 1948 (I. Bericht), 1949 (II-tes Bericht), 1950—1952 (III-tes Bericht), 1954 și 1959.

² Este suficient să amintim aici de clasică sa monografie *Die tragische Dichtung der Hellenen* (ultima ediție din 1956), una din cele mai echilibrate sinteze de istorie literară greacă.

³ Și această critică ni se pare greu de susținut. Recomandăm în schimb, pentru paralelismul dintre istorie și poezia dramatică, contribuția lui von Fritz publicată în *Entretiens de la fondation Hardt sur l'antiquité classique*, IV, Vandoeuvres-Genève, 1956, p. 85 sqq.

Dintre inițierile istorico-literare în domeniul teatrului antic mai sînt consemnate: Peter D. Arnott, *An Introduction to the Greek Theatre*, Londra, 1959 și Thomas G. Rosenmeyer, *The Masks on Tragedies*, Austin, 1963. Lucrarea lui Arnott beneficiază de o bogată experiență în domeniul montării și traducerii unor piese de teatru antice — autorul s-a ocupat pe cît se pare de trupe studențești. Rivna oamenilor de teatru și a umaniștilor de a face să re trăiască teatrul elenic devine un simptom semnificativ în epoca postbelică (mai ales în ultima decadă). Arnott ne introduce în « spațiul teatrului antic » analizînd cîteva capodopere, străduindu-se de fiecare dată să-și imagineze cum le reprezentau grecii. Ca prototipuri ale tragediei mari el alege *Agamemnon* și *Medeea*, ca dramă satirică *Ciclopul*; ca exemple clasice de comedie sînt date *Păsările* și, probabil pentru comparație, *Menaechmi*. Deoarece reconstituirea unei montări antice implică încă multe necunoscute, A. Lesky nu se arată de acord cu toate soluțiile propuse în *Introducerea* lui Arnott. Astfel, de exemplu, respinge ipoteza că actorii jucau mereu pe treptele din fața *skenei*. În mod arbitrar Arnott face abstracție de structurile arhitectonice laterale — *paraskenia* — și de existența platformei principale — *proskenion*. Merită relevată aici strădania fundamentală a interpretărilor lui Arnott de a diferenția teatrul de convenții (*Konventionstheater*) al anticilor și teatrul de iluzie scenică al modernilor (*Illusionstheater*). Orice tip de reprezentare dramatică axată pe o reconstituire scenică literală a vieții poate fi considerat o formă de *Illusionstheater*. În schimb, teatrul cu norme codificate de reprezentare a personajelor și a împrejurărilor dramatice ne introduce într-o lume diferită. Cu toate acestea, A. Lesky îi reproșează lui Arnott siguranța cu care demonstrează că grecii nu ar fi cunoscut de fel iluzia scenică. Or, printre altele, însăși ἐκκώλημα atestă preocuparea lor de a obține schimbări surprinzătoare ale decorului, o reprezentare mai veridică a teatrului acțiunii. Aceleași probleme sînt discutate de Arnott mai pe larg în *Greek Scenic Conventions in the fifth Century B.C.*, Oxford, 1962. Am dori să relevăm cu acest prilej că reinterpretarea teatrului bazat pe convenția scenică este un simptom de netăgăduit al mișcării dramatice contemporane. În acest spirit l-a creat Ionescu pe paradigmaticul său Béranger. Pe de altă parte, Dürrenmatt a mărturisit el însuși afinitățile sale cu Aristofan. Unitatea teatrului de convenție este demonstrată și prin comparația specimenelor europene cu teatrul clasic japonez *No*. În această privință nu poate fi vorba de o filiație cu teatrul clasic greco-roman. Tocmai de aceea analogiile sînt uimitoare: « Parallelen die deshalb so merkwürdig sind, weil an Zusammenhängen, in welcher Form auch immer, nicht zu denken ist » (*Anz.* XIV, col. 2). Măști, caractere, multiple codificări ale jocului, sînt animate de aceeași pasiune constructivă, orchestrate anume pentru a da viață unui spectacol riguros, aproape hieratic, al dramelor etern omenești. În această direcție consemnăm după Anzeiger articolele: Zemmaro Toki, *Japanese No plays* (Japan Travel Bureau, Tokyo, 1954) și Rinsyo Takebbe, *Die griechische Tragödie und das Japanische Noh-Drama*, în Wiener Humanistische Blätter, 3, 1960, p. 25—31. Lesky el însuși studiază problema în articolul *Noh-Bühne und griechisches Theater* (Maia, 15, 1963, p. 38—44).

La capitolul *paralelismelor cu teatrul modern* se pot cita numeroase lucrări. Fără să dăm indicații amănunțite, amintim contribuții datorate lui Jens (*Antikes und modernes Drama* în *Festschrift Hommel*, Tübingen, 1961), precum și cercetătoarelor Margret Dietrich (*Das moderne Drama*, 1961) și Käte Hamburger, *Von Sophokles zu Sartre* (Stuttgart, 1962). Această ultimă lucrare este deosebit de apreciată în *Anz.*, XVI, col. 132. Autoarea explică sugestiv lărgirea sferei de interes în drama modernă și demonstrează totodată că problematica existențială abordată de teatrul cel mai recent este schițată în tragedia greacă. Modernii au extins însă interesul lor și asupra comportărilor instinctuale — « die dunklen Urgründe menschlicher Existenz... Das Reich des Rein-Triebhaften » — regiuni care n-au fost sondate nemijlocit de greci. La observațiile lui Lesky, adăugăm că orice studiu comparativ de acest fel ar trebui să ia în considerare și tragedia clasică franceză, care deși nu voia să depășească idealul anticilor

a introdus o problemă de factura cea mai modernă: pasiunile supuse unui examen de conștiință călăuzit de «rațiune», potrivit mentalității carteziene. În altă ordine de idei, s-ar părea că interpretările cercetătoarei germane au neglijat de asemenea revelarea subconștientului în anumite mituri dramatizate de greci.

Teme speciale care aduc în discuție *latura paradigmatică a tragediei* sint tratate și de W. Schadewaldt în studii mai vechi, reunite cu prilejul aniversării sale de 60 de ani în volumul *Hellas und Hesperien* (Zürich-Stuttgart, 1960). Sintem obligați să trecem mai repede asupra notelor consacrate unor articole de revistă. Menționăm totuși interesul de care se bucură chestiunea *primului actor* reluată în studii speciale sau în lucrări mai ample. Astfel, Karl Kerényi în *Naissance et Renaissance de la tragédie* (Diogenes, XXVIII, 1959, p. 22—46) propune următoarea definiție pentru ὑποκρίεσθαι: «Das Antworten-Sprechen und Benehmen nach dem wahren Wesen, nach der unverfälschten Art, der inneren, verborgnen Wahrheit». Mai realistă este argumentarea lui G. F. Else (Wiener Studien, 72, 1959, p. 75—107) în favoarea singurei explicații juste: ὑποκριτής nu avea inițiativă; în primele tragedii nu făcea decît să dea replica (funcția denumită «Antwörter»). În consecință, așa cum am avut prilejul să arătăm și noi¹, rolul principal revenea corului și conducătorilor săi (eventual unor glasuri din cor care dialogau sau se individualizau episodic). Ce-i drept, A. Lesky crede că s-ar putea admite și o participare ceva mai personală a primului actor la desfășurarea conflictului scenic. O bună atestare a tipului arhaic de *actor-craic* este relevată la Xenofon în *Symposium* 9, 2 (acolo un crainic-comentator — «Ansager» — debitează preludiul narativ la o pantomimă).

Despre sincretismul dintre *dans* și *acțiune*, *dans*, *muzică* și *cuvînt* (deci despre «mimetismul corurilor»), se discută de asemenea pe larg în lucrări cum ar fi: H. Schreckenberg, *Δρᾶμα, Vom Werden der griechischen Tragödie aus dem Tanz*, Würzburg, 1960; A. M. Webster-Dale, *Words, Music and Dance*, London, 1960; Patzer, *Die Anfänge der griechischen Tragödie*, Wiesbaden, 1962.

Cu elogii deosebite A. Lesky revine asupra unor lucrări de sinteză cunoscute, reeditate în 1962: A. W. Pickard-Cambridge, *Dithyramb, Tragedy and Comedy* (Oxford, Clarendon) în revizuirea lui T. B. L. Webster și Carlo Del Grande, ΤΡΑΓΩΔΙΑ (Milano-Napoli, Riccardo Ricciardi). Prima reeditare se distinge printr-o iconografie sporită și pusă de Webster la curent cu ultimele descoperiri. Se demonstrează că există o înrudire strînsă între tipul *satir* (peloponeziac) și tipul *silen*, specific pentru Atica. Demonul vegetativ cu atribute ecvine, silenul, poartă adeseori un șorț din blană de țap și, citeodată, un chiton din același material; silenul capătă deci tot mai mult atributele țapului dionisiac, τράγος, cu aptitudini mimetice și orhestice. La Del Grande fenomenul dramatic este prezentat în contextul său religios; atît psihologia muzicii și a riturilor cit și transpunerea miturilor sint legate, așa cum se cuvine, de cultul eroilor și de fenomene paralele din Orientul antic.

Cercetarea *limbajului tragediei* — stilul, aspectele pur lingvistice, idiomatice, vocabularul etc. — a făcut progrese grație unor contribuții solide înregistrate în cele două fascicule din *Anzeiger*. Ne mulțumim să menționăm lucrările lui A. M. Clay despre vocabularul tragicilor, atestările papirologice de cuvinte rare, studiate de Irena Kazik-Zawadzka, folosirea gloselor pentru emendarea textului din manuscrisele noastre la S. G. Kapsomenos (cf. *Anz.*, XVI, col. 138) și analizele consacrate pildelor cu tendință retorică în teza lui H. Hommel (cf. *Anz.*, XVI, col. 6).

Indispensabile pentru *cunoașterea monumentelor scenice* (organizarea materială a teatrului grec, structurile sale arhitectonice) sint materialele prezentate de Webster în *Monuments Illustrating Tragedy and Satyr Play* (Univ. of London, Bull. of the Inst. of Class. Stud., Suppl. Nr. 14, 1962) și în *Griechische Bühnenaltertümer*, Göttingen, 1963.

¹ Cf. Studii clasice, I, p. 31 și urm.

Nu vom insista prea mult asupra bibliografiei care se referă pe rind la *Eschil*, *Sofocle* și *Euripide*. Indicații precise cu note analitice pot fi reperate și în *Année Philologique*. Nu vom reda aici decît aprecierile mai personale din *Anzeiger*, care vădese discernămintul superior al profesorului Lesky. Referitor la volumul colectiv *Ombres sacrées dans le théâtre d'Eschyle* (Paris, 1962) A. Lesky subliniază interesul discuției despre participarea conștientă a eroilor la peripețiile tragice. După cum spune J. de Romilly « în acest teatru unde zeii intervin mai frecvent și mai suveran decît oriunde, acțiunea omului se reliefează cel mai puternic ». În esență, Eschil s-ar strădui să ne arate prin ce gesturi decisive omul devine colaboratorul zeilor. Probleme similare sînt dezbătute și de R. Schulz într-o disertație cu titlul *Göttliches und menschliches Handeln bei Aischylos* (Kiel, 1962). Se vorbește și aici despre cele două postulate inerente personajelor de tragedie, experienței lor fundamentale: *călăuzirea divină* și *responsabilitatea umană*. Mai originală ni se pare cercetarea comparativă a lui B. Gladigow, *Aischylos und Heraklit* (Arch. f. Gesch. d. Philos., 44, 1962). Filația directă dintre cei doi clasici nu poate fi demonstrată. Există numai convergență între gîndirea poetului și cea filozofică a lui Heraclit, mai ales cînd e vorba de cuget (φρόνησις) și de prezentarea unei imagini antitetice a raporturilor cosmice. Pentru W. Kiefner¹ există un fel de panteism abstract la Eschil care se concentrează în atotputernicia lui Zeus. Acest « religioses Allbegriff » va culmina în *Hiketides* și *Agamemnon* (ceea ce sprijină încă o dată datarea nouă, mai tardivă, a *Hiketidelor* ²).

Dintre studiile referitoare la limbă o amplă monografie de V. Citti se ocupă de *limba religioasă și liturgică* în tragediile lui Eschil (*Il linguaggio religioso . . . nelle tragedie di Esch.*, Bologna, 1962). Van Nes și E. E. Pot se ocupă de limba figurativ maritim (detalii despre aceste studii lingvistice în *Anz.*, XVI, col. 140—141).

Iată acum citeva lucrări speciale, referitoare la diferitele tragedii. W. Schadewaldt în *Wappnung des Eteokles* (*Festschr. Hommel*, Tübingen, 1961, p. 105—116) demonstrează că după versul 676 din *Cei șapte* există o lacună. Ea cuprinde mențiunea unor detalii din panoplia protagonistului. Alți trei cercetători se ocupă mai pe larg de motivarea comportării lui Eteocle. Lesky el însuși (cf. *Anz.*, XIV, col. 11) a susținut că înfruntarea dintre Eteocle și cor trebuie luată ca o situație tipic eschileană, în care cele două părți reprezintă lupta destinului violent cu reacțiile voinței umane. H. Patzer (în *Harv. Stud. in Class. Phil.*, 63, 1958, p. 89—96) consideră că triumful cauzei patriotice care se asociază cu prevestirea din blestemul părintesc devine un fel de obsesie: « ein Irrtum des Eteokles ». E. Wolff consideră că e vorba de o tranziție lentă de la presimțirea chinuitoare (v. 710 și urm.) la o certitudine înfricoșătoare.

Reconstituiri sugestive ale pieselor pierdute găsim în volumul lui Schadewaldt, citat mai înainte, *Hellas und Hesperien*. Relevăm în special studiile consacrate *Niobei* (1933) și *Ahileidei*. Integrități și tentative similare de ameliorare a fragmentelor sînt relevate și la K. Reinhardt, în culegerea de eseuri *Tradition und Geist* (Göttingen, 1960). O serie de contribuții la reconstituirea fragmentelor publică de asemenea K. Vysoký (despre *Ahileida* în *Listy Filologické* 81, 1958, p. 147—171; despre *Licurgia*, *ibid.*, 82, 1959; 83, 1960; despre *Glaucus Potnieus*, *ibid.*, 82, 1959, 1 și urm.). În *Licurgia*, K. Vysoký presupune că nu era vorba de împăcarea lui Bacchus cu Licurg, ci de o reconciliere a zeului cel tînăr cu Apollo. Pentru reconstituirea *Danaiidelor* sînt citate articolele lui A. Diamantopoulos (JHS, 77, 1957, p. 222 și urm. și R. P. Winnington-Ingram, JHS, 1961, p. 141—152) discutate și de noi în studiul menționat mai sus ³. Pentru discuția *problemelor controversate* tipice ne mărginim să semnalăm numai două

¹ E vorba de disertația *Der religiöse Allbegriff des Aischylos* din 1959 semnalată în *Anz.*, XIV, col. 9.

² Vezi și articolul nostru *Aspects de la trilogie chez Eschyle*, în *Studii clasice*, VI, p. 25.

³ Cf. *Studii clasice*, VI, p. 25—38.

contribuții care aduc puncte de vedere noi. H. Lloyd-Jones, *The End of the Seven against Thebes* (Class. Quart., 53, 1959), combate criticile care au condamnat fără drept de apel autenticitatea epilogului. La fel, în legătură cu *Prometeu* George Méautis este de părere că poate fi apărată teza autenticității absolute. Ar fi vorba de ultima piesă a poetului, compusă în Sicilia la curtea lui Hieron (se pune accentul pe mențiunea unei αὐλή în v. 122 și pe descrierea Etnei: v.v. 367 și urm.)¹. La rubrica edițiilor vom cita numai pe acelea care se bucură de o apreciere deosebită: H. D. Broadhead *The Persae of Aeschylus* (Cambr. Univ. Press, 1960); P. Groeneboom, *Aischylos Perser* (Göttingen, 1960) și, pentru fragmente: *Aeschylus Dictyulci. An attempt of reconstruction of a Satyric Drama* (Leyden, 1961); H. J. Mette, *Die Fragmente der Tragödien des Aischylos* (Berlin, 1959). În legătură cu această ultimă ediție, care trebuie să înlocuiască colecția mai veche a lui Nauck, sînt laudate perspicacitatea și acuratețea cu care au fost reproduse textele din papiri ca și propunerile foarte ingenioase de completare a lacunelor. Prețioasă este de asemenea editarea scolilor referitoare la *Perșii* lui Eschil (e vorba numai de cele care aparțin unuia dintre comentatorii bizantini): *Demetrii Triclinii in Aeschyli Persas scholia*, Napoli, 1963, ediție îngrijită de L. Positano.

Pentru o cunoaștere amănunțită a studiilor referitoare la Sofocle se folosește în *Anz.*, XVI, sinteza lui H. F. Johansen din *Lustrum*, nr. 7 (1963), intitulată: *Sophocles 1939—1959*. Printre monografiile mai vechi, un loc de cînstă îl ocupă cartea lui A. Maddalena, *Sofocle* (Torino, ed. 2-a, 1963). Cit privește comentariile consacrate pieselor luate separat, se analizează două fascicule din seria inaugurată de J. C. Kamerbeek: *The plays of Sophocles Commentaries* (Brill, Leiden): *Aias* din 1954 și *Trachiniai* din 1959. Referitor la ultima piesă este interesant de știut că versurile 1275—1278 sînt atribuite corului și raportate la Iole. K. optează pentru o datare timpurie a piesei. A. Lesky consideră lucrarea sa o călăuză și un îndreptar de o valoare certă. În *Anz.*, XVI, se apreciază ca un « lepidus libellus » *Aias*, editat de Stanford (Londra, Macmillan, 1963). În genere comentariul este laudat, dar A. Lesky nu se declară mulțumit cu explicația comportării lui Aias în momentul cînd revine la realitate. Deși eroul ajunge la o înțelegere dureroasă a lumii, a diferitelor stări supuse schimbării și refluxului potrivit unei legi cosmice, el nu s-a convertit la înțelepciune, așa cum susține Stanford, ci acceptă să părăsească această lume pe care n-a putut s-o schimbe. În legătură cu diferite opinii despre raporturile dintre *Antigona* și *Creon* (cf. *Anz.*, XVI, col. 148) Lesky subliniază încă o dată caracterul arbitrar al verdictului rostit de Hegel. De fapt, nicăieri în tragedie nu se spune răspicat că fapta eroinei a încălcat ordinea de stat. În orice caz, Tiresias în ultima parte a piesei indică limpede cum trebuie soluționat conflictul dintre justiția cetății (*Staatliche Gerechtigkeit*) și justiția divină. La rubrica edițiilor sînt consemnate: volumele din colecția *Les Belles Lettres* (Paris, 1960) și din *Collección Hispanica de autores Griegos y Latinos* (Barcelona, 1959). Pentru stabilirea textului în ediția Budé, foarte apreciată este folosirea familiei de manuscrise *Romana*. Totuși se deplînge lipsa unor comentarii mai bogate². Ediția spaniolă îngrijită de I. Errandonea se distinge prin prelucrarea îngrijită a lecțiunilor din manuscrisele « Scorialenses ». Printre traduceri, de o mențiune specială se bucură ediția colectivă în limba engleză: *The complete Greek Tragedies*, serie publicată de *The University of Chicago Press*, sub îngrijirea lui David Greene și Richmond Lattimore.

Studiile referitoare la *Euripide* aprofundează mai ales probleme simptomatice pentru evoluția sensibilității grecești în ultimele decenii ale veacului V. Jacqueline de Romilly studiază amănunțit *L'évolution du pathétique d'Eschyle à Euripide* (Paris, 1961). Îndărățul expresiei

¹ Lucrarea se intitulează *L'authenticité et la date du Prométhée enchaîné d'Eschyle*, Genève, 1960.

² Textul în noua ediție Budé este stabilit de A. Dain și tradus de Paul Mazon.

patetice a durerii, așa cum o întâlnim la Euripide, cercetătoarea franceză recunoaște o concepție de viață pesimistă, o imagine nouă a stărilor sufletești labile, a nestatorniciei funciare din existența umană. Și *resorturile intervenției divine* sînt examinate cu grijă, comparativ, de A. Spira, în *Untersuchungen zum Deus ex machina bei Sophocles und Euripides* (Kallmüntz, 1960). Se consideră că teatrul lui Euripide simplifică « teodiceea ». Tendința de a recurge în mod nejustificat la intervenția divină, pentru aîrotunji acțiunea, culminează în *Ifigenia, Troienele, Elena și Ion*. În schimb, cu *Bacantele* ne întoarcem la o formă veche, autentică, de patos al justificării. Două monografii documentate încearcă să reconstituie împrejurările ideologice și politice care au influențat opera poetului: e vorba de R. Goossens, *Euripide et Athènes* (Bruxelles, 1962) și de A. Garzya, *Pensiero e tecnica drammatica in Euripide* (Napoli, 1962). Deoarece lucrarea lui Goossens a fost publicată postum, după manuscrisul lăsat de autor la moartea sa — în 1949 —, stadiul problemelor nu ține seama de lucrări mai recente, cum ar fi adincitul studiu al lui Delebecque despre *Euripide și războiul peloponeziac*. Chiar dată unele raportări la evenimente istorice concrete par riscate, Lesky apreciază la Goossens bogăția de paralelisme. Astfel în *Hiketides*, versurile 703 și urm. sînt raportate la evenimentele care au precedat bătălia de la Delion (Tucidide, IV, 76). Interpretările lui Garzya sînt bazate pe o concepție a salvării specific euripideică, deși orice identificare cu « mîntuirea » creștină este evitată cu grijă. În cazul Alcestei, de exemplu, se arată în mod clar că salvarea fizică este însoțită de o prefacere morală care scoate personajele din impas, fără să ne introducă în domeniul transcendenței.

Lăsînd de o parte alte cercetări mai speciale analizate în *Anzeiger*, trebuie să ne mulțumim cu semnalarea unor titluri care atestă preocuparea de a defini factura poeziei euripideice: V. Benedetto, *Responsione strofica e distribuzione delle battute in Euripide* (Hermes, 89, 1961, p. 228—321); P. Pucci, *Aristofane ed Euripide, ricerche metriche e stilistiche* (*Atti della Accad. Naz. dei Lincei*, 1961); Eduard Fraenkel, *Zu den Phoenissen des Euripides* (*Sitzungsberichte der Bayer. Akad., Phil. Hist. Kl.*, 1963, 120 p.). Această lucrare discută cu multă autoritate problema interpolărilor din *Fenicienele*. Lesky pare de acord cu « atetarea » pasajelor din scena finală care se referă la interdicția funeraliilor lui Polinice. Mai greu este de admis verdictul de interpolare rostit asupra versurilor 1307—1334 (reacția lui Creon față de moartea fiului său). După cum spune Lesky, mai ales din considerente psihologice ne vine foarte greu să excludem această scenă fundamentală pentru evoluția lui Creon. În toată piesa raporturile dintre tată și fiu stau în centrul interesului dramatic, dar abia în acest final ele ajung la un dezno-dămînt tragic.

Ultimele două coloane din VI-te Fortsetzung consemnează propuneri de emendare a papirului Orestes, v. 332—340 (în *Class. Quart.*, N. S. 12, 1962, 61—66) și comentează succint volumul VI-2, din ediția Euripide în col. *Les Belles Lettres* (Paris, 1961) și diferite articole despre tragediile pierdute (interpretările de fragmente se referă în special la *Elena, Stheneboia* și la două tragedii cu mitul lui Phrixos).

M. Nasta

GLAUCO TOZZI, *Economisti greci e romani. Le singolari intuizioni di una scienza moderna nel mondo classico*. Milano, Feltrinelli, 1961, 514 p.

Pentru gîndirea social-economică burgheză e caracteristică subaprecierea importanței teoriilor economice ale antichității greco-latine, atît de istoricii gîndirii economice, cît și de specialiștii în istoria filozofiei și în istoria doctrinelor politice. Sub acest raport, lucrarea pe care o semnalăm apare ca o excepție prin amploarea documentației folosite — a analizei largi de texte, ca și prin caracterizările ce se dau autorilor prezenți și prin concluziile de ansamblu.

O primă caracterizare a cărții aparține chiar autorului, care, pornind de la considerații de metodă, precizează atât modul de tratare a problemelor de care se ocupă, cât și punctul de vedere propriu față de însemnătatea și de rolul gândirii economice antice. După ce arată că pentru o asemenea materie metoda istorică e de preferat celei sistematice, el fixează mai multe direcții de folosire a metodei istorice în analiza și expunerea doctrinelor economice.

Din păcate, determinarea pozițiilor metodologice și principale e făcută prea lapidar (p. 9–21). Credem că problema atât de vastă și atât de importantă a raportului dintre « efemer » și « permanent », în istoria curentelor de gândire, cu aplicare la istoria doctrinelor economice, ar fi necesitat o tratare mai amplă, o definire și o delimitare a punctelor de vedere, începând cu definirea conceptului de « actualitate » a unei doctrine din trecut, mai ales din trecutul depărtat. În această situație, vom căuta să determinăm poziția de principiu a autorului folosind alte elemente ale cărții sale.

O indicație mai precisă s-ar părea că ne e dată de chiar subtitlul lucrării: « Le singolari intuizioni di una scienza moderna nel mondo classico », din care s-ar putea înțelege că autorul a avut ca preocupare centrală căutarea în gândirea antică a acestor « singolari intuizioni ». Din acest punct de vedere, desigur, tratarea n-ar putea fi considerată nici originală, nici nouă, întrucât căutarea antecedentelor sau numai a presimțirii unor fenomene ale lumii moderne, din indiferent ce domeniu, în exegeza unor texte antice, sau numai depărtate în timp, are, din păcate, o destul de mare atracție nu numai în teologie, dar și în unele discipline științifice, mai ales în științele sociale. Venerația față de un gânditor, de multe ori genial, îi face pe unii prozeliți să-l treacă pe magistrul din rîndul oamenilor în rîndul divinităților sau al profetilor.

Cu titlu de exemple, să spicuiam acum citeva din așa-zisele « singolari intuizioni ».

Din capitolul care studiază gândirea economică a lui Platon: P. 52: « vom vedea, mai târziu, cum unele reglementări economice din *Legi* ar părea că premere instituții din cele mai moderne ». — Tot așa: « acest stat (descrie în *Politeia*) nu e mult deosebit de o monarhie *sui generis*: am zice quasi *papală* » (p. 53; sublinierea e a lui G.T.). — Cu privire la două pasaje din *Statul* se observă: « chiar de la începutul acestor două fragmente, nu s-ar zice că citim programul oricărui « partid de mase » din zilele noastre? » (p. 54; ghilimelele aparțin autorului). — În legătură cu organizarea căsătoriilor descrisă în *Statul*: « după cum se vede, există o stranie analogie între controlul platonician al căsătoriilor din partea înțelepților și sistemul de aranjare a căsătoriilor din partea părinților, folosit de clasele conducătoare europene pînă spre sfîrșitul sec. al XVIII-lea? » (p. 77). — Cu privire la unele reglementări monetare din *Legi*: « Nu face oare impresia că Platon a edictat o preceptistică monetară cu totul demnă de jumătatea noastră a sec. al XX-lea? » (p. 111).

Din capitolul privitor la Aristotel:

— În legătură cu afirmația lui Aristotel — « fără schimb nu ar exista viață socială » (*Etica Nicomachică*, V 5) se comentează: « Trebuie recunoscut în acest maestru al grecilor (și nu numai al acestora) un precursor nu prea depărtat al afirmației pe care A. Smith o va face în formă mai completă în « *Bogăția Națiunilor* »... (p. 128). — În legătură cu preferința lui Aristotel pentru proprietatea privată sclavagistă de mărime mijlocie: « Cum se vede, ideea, atât de comună azi, că stabilitatea statelor depinde de o echilibrată distribuție a posibilităților de viață este destul de veche, avîndu-și originea cel puțin la Aristotel » (p. 138). — Referindu-se la exemplele date de Aristotel în *Politica* cu privire la asigurarea monopolului valorificării unei recolte de măslina de către Tales din Milet și al comerțului de fier de către un negustor din Sicilia (*Politica*, I 4, 1259 A) se comentează: « Problema deosebită a monopolului și a stabilității prețurilor, Aristotel o cunoaște și pe aceasta! » (p. 190).

Din capitolele privitoare la gândirea economică romană:

— În legătură cu un pasaj din Titus-Livius care arată refuzul lui Cato de a folosi mijlocitori în comerțul cu grîne, afirmînd că războiul se aprovizionează singur, se comentează: « Azi, acest episod catonian pare a fi înainte de toate o afirmație de principii liber-schimbiste » (p. 263).

În fine, un ultim exemplu. În legătură cu o frază din Cicero (*De officiis*, II, 21): « Totodată conducătorii politici trebuie să procedeze astfel încît cetatea să nu fie lipsită de acele lucruri care sînt necesare vieții », se comentează: « Intervenționism statal așadar? Cel puțin în parte, se pare că da » (p. 316).

Procedeele modernizatoare pot să facă din unele precepte platonice programul unui partid de mase modern, dintr-un negustor care a avut monopolul comerțului de fier în Sicilia, acum 25 de veacuri, un precursor al marilor monopoluri moderne, și altele multe. A căuta în antichitate liber-schimbști sau etatiști ai economiei, în sensul pe care numai economia modernă putea să-l dea acestor termeni, este excesiv pentru știința economică. Pe calea aceasta cei mai mari adepți ai etatismului economic vor putea fi găsiți în rîndul comandanților de armate, care au solicitat întotdeauna intervenția statului pentru rezolvarea problemelor economice, în vederea satisfacerii comandamentelor strategice. Lozinca « panem et circenses » sau diabolia atică nu pot fi nici ele considerate ca expresii ale intervenționismului statal, în sensul lumii moderne.

Desigur că existența unor fenomene economice comune lumii moderne și lumii antice, cum ar fi diviziunea socială a muncii, sau schimbul de mărfuri, poate incita la asemuiri. Dar condițiile, trăsăturile diviziunii sociale a muncii și ale schimbului de mărfuri sînt atît de radical deosebite în lumea modernă, încît a pune accentul pe unele asemuiri ale fenomenelor și a neglija radicalele deosebiri în natura lor, ca și în cea a condițiilor social-economice, duce în mod inevitabil la erori care ies din cîmpul valorilor științifice.

Cum e firesc, în analiza gîndirii economice antice grecești locul central îl ocupă Xenofon, Platon și Aristotel. Subliniem totuși meritul lui Glauco Tozzi de a fi supus cercetării, pentru a găsi elemente de gîndire economică, atît învățătura unor precursori ai acestora: Solon, Tucidide, Aristofan, Lisias, fragmentele Sofiștilor, cît și operele unor epigoni: Zenon Stoicul, Chrysipp, Epicur, Plutarh.

Acest meritoriu efort de adîncire a problemelor a putut scoate în evidență faptul că elemente însemnate de gîndire economică teoretică, la precursorii lui Xenofon, Platon și Aristotel, sînt greu de găsit, cu o rezervă în ceea ce-l privește pe Tucidide, în privința căruia, dacă nu ne însușim aprecierea exagerată a lui W. Roscher (care-l socotea drept un maestru al gîndirii economice), nu ne alăturăm nici părerii lui R. Gonnard, însușită de G. Tozzi, potrivit căreia meritul fiului lui Oloros ar consta doar în aplicarea considerațiilor economice la expunerea istorică. Socotim că meritele lui Tucidide sînt mai însemnate și că trebuie remarcată în special diferențierea pe care o face între economia naturală și economia de schimb, atunci cînd caracterizează etapele de dezvoltare a Atenei.

În ce-i privește pe epigoni, ne declarăm de acord cu aprecierea înscrisă în fruntea capitolului referitor la gîndirea elenistică: « Elementele de gîndire economică devin minore în epoca ce urmează lui Platon și Aristotel » (p. 209). În adevăr, analizele teoretice făcute de Platon și Aristotel fenomenelor economice proprii sclavajului dezvoltat, în care elementul fundamental și caracteristic este marfa sclav, n-au putut fi depășite nici în perioada elenistică, nici în perioada romană. Căutarea minuțioasă și răbdătoare care să releve elementele de gîndire economică ale școlii stoice, sau ale școlii epicureice, n-a putut decît să releve minora însemnătate a epigonilor în domeniul gîndirii economice. Poate ar fi fost mai fructuoasă — este o impresie ce trebuie

verificată — o cercetare în acest scop a lucrărilor marilor oratori greci. Încercarea merită a fi făcută.

Declarîndu-ne de acord cu caracterizarea de ansamblu dată de autor gîndirii economice xenofontice, vom adăuga că, după părerea noastră, autorul grec iese nedreptăţit din comparaţia cu « Xenofonii » latini: *Scriptores de re rustica*. Chiar concluzia lui G. Tozzi cu privire la aceştia marchează o diferenţă în favoarea lui Xenofon: « autorii latini *de re rustica* au realizat un *corpus unic* de consultare, în primul rînd în sens tehnic (în care sens ei pot fi citaţi chiar şi azi cu folos) dar şi, cum s-a văzut, pentru studiul unor principii mai generale.

O analiză mai amănunţită a celor două lucrări economice scrise de Xenofon ar fi permis şi relevarea contradicţiilor ce există între ele — două posturi deosebite în care apare Xenofon — şi, o dată cu aceasta, cauzele lor, ceea ce ar fi contribuit la mai buna înţelegere şi cunoaştere a gînditorului elen.

Expunerea ideilor economice ale lui Platon urmăreşte cu atenţie textul principalelor sale lucrări: *Statul* şi *Legile*, dînd astfel o documentaţie utilă pentru o apreciere corectă a gîndirii economice platoniciene. O lacună importantă a analizei făcute de autor o constituie nerelevarea poziţiilor social-economice şi politice ale filozofului grec, a unei idei centrale a ambelor lucrări citate, — lupta acerbă între economia de schimb şi cea naturală în cetatea ideală. Titlul însuşi al ultimului paragraf e grăitor: « Concluzia asupra lui Platon: mistic dar nu ascet », după care urmează aceste aprecieri: « Ceea ce se poate releva în viziunea platoniciană a problemelor economice, în legătură cu idealul de nemîşcare, frecvent la greci, este legătura cu problema morală, care depăşeşte şi transcende problemele economice în orice moment, şi nu numai ca premisă generică. Se poate de asemeni evidenţia în sistemul platonician ferma convingere că activitatea economică nu trebuie să servească pentru îmbogăţirea cuiva ci numai să acopere nevoile tuturor » (p. 121).

Primatul moralei asupra economiei şi politicii în opera lui Platon — teză susţinută de mulţi cercetători burhezi — nu numai că nu ni se pare că ar corespunde realităţii (de această problemă ne-am ocupat pe larg, în altă parte), dar micşorează însemnătatea pe care această operă o are în formarea gîndirii economice teoretice, în ciuda poziţiilor sale retrograde faţă de dezvoltarea atinsă de patria sa, Atena. Ancorat într-un trecut depărtat, al cetăţii aristocratice, partizan al economiei naturale în cetatea cu cea mai dezvoltată activitate meşteşugărească şi comercială, Platon — « străinul atenian » din *Legile* — analizează de pe aceste poziţii economia de schimb şi are perspicacitatea de a înţelege în profunzime mersul economiei marfare, a unor funcţii ale banilor (ca semn al valorii, ca mijloc de circulaţie, ca mijloc de tezaurizare).

Lacunele arătate, ca şi nerelevarea progresului pe care-l prezintă gîndirea lui Platon şi în domeniul diviziunii sociale a muncii, minimalizează aportul marelui filozof în domeniul gîndirii economice, latură importantă a gîndirii sale în general.

În mod firesc, G. Tozzi analizează pe larg gîndirea economică aristotelică şi considerăm că această prezentare, împreună cu cea consacrată gîndirii jurisconsultilor romani, constituie cele mai reuşite capitole ale cărţii autorului italian.

Ne raliem, aşadar, la aprecierea după care « Aristotel face parte dintre precursorii ştiinţei economice » (p. 205), ca şi la relevarea meritelor ce revin Stagiritului în abordarea unor probleme de teorie economică, cum ar fi încercarea de a defini activitatea economică, analiza actului de schimb în legătură cu distincţia dintre valoarea de întrebuinţare şi valoarea de schimb, ilustrarea funcţiunilor multiple ale monedei şi încercarea de definire a naturii acesteia.

Desigur că nu-i cu putinţă a trece în revistă toate pasajele reuşite sau ideile interesante avansate de G. Tozzi în analiza gîndirii economice aristotelice, nici pe acele care nu întrunesc adeziunea noastră. Pentru a ilustra calităţile de analist ale autorului, capacitatea sa de sinteti-

zare, vom reda un tabel alcătuit de el pentru a defini, în spiritul gândirii aristotelice, trăsăturile « economiei » și ale « chrematisticii » (p. 151).

I. « Economia »

- A. Producție patriarhală pentru folosire directă.
- B. Ajutor reciproc cu schimburi limitate în natură, totdeauna pentru folosire directă.
- C. Modul de viață, simplu.
- D. Folosire de sclavi.

II. « Chrematistica »

- A. Activitate comercială, schimb prin intermediul banilor, camătă.
- B. Înselare (exploatare) reciprocă între cei doi participanți la schimb. (Această idee este în special accentuată de Teofrast, care ar fi subliniat că « nu mint numai cei ce vind, dar și cei ce cumpără »).
- C. Scopul de a trăi în mod larg.
- D. Folosire de muncitori plătiți.

Fără să fie mici, rezervele pe care le avem de formulat față de analiza gândirii aristotelice nu pun totuși în discuție calitățile studiului nici sub aspectul documentației, nici sub acel al comentariilor.

Vom enumera unele din aceste rezerve: tratarea abstractizată, în afara epocii, ca și un limbaj modernizator tind să facă din Aristotel un gânditor modern care a trăit în antichitate; de aci o comparație cu Malthus în problema populației, și chiar o pretenție căreia nici geniul lui Aristotel nu i-ar fi putut face față; G. Tozzi recunoaște meritele Stagiritului « chiar dacă rezultatele, întotdeauna remarcabile, n-au fost de fiecare dată confirmate de știința modernă » (p. 205).

Nu putem fi de acord nici cu modul în care autorul analizează problema proprietății în gândirea aristotelică, pe care o caracterizează ca « polemică antiolectivistă » (p. 131). Confundarea proprietății *private sclavagiste*, al cărei partizan a fost Aristotel, cu proprietatea *privată capitalistă*, — pentru a face din anticul gânditor un apărător al proprietății capitaliste, — nu poate decât dăuna unei cercetări științifice, care, sub alte aspecte, se dovedește fructuoasă.

În fine, ni se pare excesivă includerea « Economicelor » pseudoaristotelice în analiza gândirii maestrului Lyceului, ca și folosirea « muncitorilor salariați » în caracterizarea chrematisticii. Chiar considerind « Economicile » ca operă a unor elevi ai lui Aristotel (de pildă, Teofrast), includerea lor directă în gândirea Stagiritului cere prudență, mai ales că diferențele între modul de a pune problemele, de a le analiza, ca și partea documentară, marchează deosebiri statornice față de operele cunoscute ale lui Aristotel, ceea ce a determinat scoaterea lor din catalogul lucrărilor autentice.

În ceea ce privește afirmația că « muncitorii salariați » ar fi caracteristici « chrematisticii », ni se pare că G. Tozzi a forțat interpretarea textului aristotelic: în ce ne privește, credem că deosebirea între « economie » și « chrematistică » ar implica mai degrabă folosirea sclavului domestic în primul caz, iar în cel de-al doilea, a sclavului producător de marfă. În ergasterii lucrau totuși sclavi, nu oameni liberi, iar procesul extinderii producției de mărfuri în economia sclavagistă a însemnat extinderea muncii sclavilor, înlăturarea cetățenilor liberi, coborîrea lor, în procesul muncii, la nivelul muncii sclavagiste.

Trecînd la partea consacrată gândirii economice a Romei antice, socotim că putem să trecem peste capitolele consacrate scriitorilor *de re rustica* (Cato, Varro, Columella, Pliniu cel Bătrîn, Palladius) al căror aport în dezvoltarea gândirii economice nu ni se pare a depăși interesul documentar, chiar dacă i-am compara numai cu Xenofon.

Analiza problemelor diviziunii sociale a muncii, a mărfii, a banilor, a valorii nu s-au ridicat la înălțimea atinsă de Platon și Aristotel nici în lucrările altor autori latini în operele cărora G. Tozzi a căutat cu sîrguință să evidențieze elemente de gîndire economică teoretică (Cicero, Vergiliu, Seneca, Pliniu cel Tînăr, Marcus Aurelius, Aulus Gellius).

Dacă Atena a dat lumii pe Platon și pe Aristotel, în schimb Roma a avut acel corp de admirabili juriconsulți care au lăsat omenirii o monumentală operă juridică, bază de necontestat — în numeroase domenii — și pentru legislațiile moderne. Analiza gîndirii economice, a conceptelor ce se desprind din opera juriconsulților romani ni se pare a fi cea mai valoroasă contribuție a lui G. Tozzi, care, pentru noi, face ca obiecțiile și rezervele pe care le-am formulat să apară cu prisosință compensate.

Studiul consacrat legiștilor romani cuprinde peste o cincime a cărții și — spre deosebire de celelalte studii — este sistematizat nu pe autori, ci pe probleme, ceea ce ni se pare soluția cea mai potrivită. Cercetînd culegerile de legi și de comentarii care cuprind opera a șase veacuri de gîndire juridică — de la Mucius Scaevola (sec. I î.e.n.) pînă la Trebonian, conducătorul juriștilor lui Iustinian, se pun în evidență texte juridice și comentarii din care autorul încearcă să desprindă concepțiile economice ale acestora și ale epocii, în probleme ca: valoarea de schimb și valoarea de întrebuințare, marfa, munca liberă, selavia, proprietatea etc.

Pentru aprecierea volumului și a calității muncii depuse de G. Tozzi în compunerea acestui capitol atît de interesant, vom da « exempli gratia » un citat referitor la modul în care s-a făcut distincția între valoarea de schimb și valoarea de întrebuințare în lucrările unor juriconsulți: « Paulus în cartea a XXXIII-a asupra Edictului. Originea cumpărării și vânzării derivă din schimb (înțelege troc: N.A.); deoarece la început nu exista monedă, unii numeau această operație comerț, alții preț, dar fiecare, după nevoie, dădea lucruri inutile pentru altele utile (*utilibus inutilia permutabat*). Așa cum se întîmplă adesea, ceea ce pentru unul priso-sește, altuia îi lipsește ». După interpretarea lui Tozzi, cuvintele *utilibus inutilia* înseamnă, fără îndoială, că un obiect aproape inutil pentru cineva capătă pentru dînsul valoare indirectă în măsura în care e, în mod direct, util altcuiva (p. 401). Și, mai departe, în aceeași problemă: « Se poate, eventual, considera drept recunoaștere implicită a unei distincțiuni între valoare de schimb (sau preț în bani) și valoare de întrebuințare, pasajul următor, în care juristul arată că utilitatea subiectivă poate fi deosebită de valoarea curentă ». Citatul este din Ulpian: « Ulpian în cartea a XXVIII-a către Sabinus. Dacă obiectul vîndut nu e predat, există pentru el acțiune, adică în măsura în care cumpărătorul ține realmente să dobîndească obiectul; într-adevăr, nu o dată acest interes depășește prețul, dacă obiectul prezintă un interes mai mare decît valorează sau decît cel cu care a fost cumpărat » (p. 401).

În paragraful 68, care se ocupă cu problema valorii de schimb și a valorii de întrebuințare în lucrările juriștilor, sînt comentate 21 de texte din Celsius, Gaius, Paulus, Ulpianus, Venuleius. Aceasta arată limpede că, într-o recenzie, e greu să se prezinte, fie și sumar, totalitatea problemelor interesante ridicate de analiza făcută de G. Tozzi gîndirii juriconsulților romani. Menționăm că în lucrare se găsește și o listă a principalilor juriconsulți analizați (în număr de 35), a lucrărilor folosite și o clasificare sistematică, pe autori, a pasajelor citate.

Obiecțiile noastre față de o serie de teze din lucrarea lui G. Tozzi se explică prin modul deosebit de a considera problemele pe plan teoretic și metodologic. În același timp, se cuvin recunoscute certele calități de documentare și de analiză ale cărții, materialul interesant pus în discuție cu argumente, subtilitate și pasiune. Pentru cei ce se ocupă de istoria gîndirii economice în general și de gîndirea antichității greco-latine în special, pentru cei ce se inte-

rezează de cultura Atenei și a Romei, sau de gînditorii pe care aceste citadele ale civilizației le-au dat omenirii, cartea lui Glauco Tozzi și-a cîștigat un meritat drept de cetate în bibliografie.

M. Oprișan

TORRE JANSON, *Latin Prose Prefaces. Studies in Literary Conventions*. Almqvist et Wiksell, Stockholm, 1964, 180 p. (Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Latina Stockholmiensia, XIII).

Ideea de a înfățișa structura și modurile de expresie ale prefețelor în proză din literatura latină de la origini și pînă la începuturile evului mediu e nouă și originală. Autorul schițează mai întîi părerile grecilor în legătură cu această convenție literară, apoi își dezvoltă subiectul în două capitole mari: 1. pînă în timpul lui Traian (tratatele de retorică, istoricii, manualele de agricultură, alți specialiști, proza epistolară); 2. locurile comune în prefețele din epoca tîrzie (dedicații împăraților sau unor persoane influente, scuze pentru incompetența autorilor, cereri de ajutor, forme de modestie, expunerea subiectului, promisiunea de a fi scurt, aluzii la subiectele anterioare). În prima parte se vede mai multă îndrăzneală și libertate de alegere și mai multă varietate, în a doua stăpînește aproape nestingherit schematismul retoric și formal. În genere, influența școlii și a tradiției a fost puternică în toate timpurile și numai cîteva personalități artistice de seamă au reușit să i se sustragă. Lucrarea de față e utilă și conștiincioasă, dar unilaterală, deoarece supraapreciază formalismul literar antic. Fenomenul literar e mai complex: el poate fi judecat mai bine numai atunci cînd e urmărit în legăturile sale cu condițiile economice și sociale, cu nevoile și aspirațiile oamenilor dintr-o anumită perioadă istorică. Atunci și expunerea acestor idei devine mai atrăgătoare, deoarece cititorul e captivat de ceea ce i se pare că a fost viu și a condiționat viața predecesorilor săi, de la care dorește să învețe sau să-și procure o emoție estetică.

H. Mihăescu

CESARE QUESTA, *Studi sulle fonti degli Annales di Tacito*, Edizioni dell'Ateneo, Roma, 1960, 215 p.

Cartea lui Cesare Questa reprezintă o investigație a izvoarelor literare utilizate de Tacit în *Anale*. Autorul arată în prefață că rezervă analiza folosirii de către marele istoric roman a așa-numitelor *fonti documentarie* pentru un alt studiu.

Cartea începe cu o prezentare elogioasă, semnată de maestrul lui C. Q., Ettore Paratore. Include apoi următoarele capitole: Introducere, Tacit și Dio Cassius, Din nou Tacit și Dio Cassius, Tacit și Suetoniu, Principalele izvoare în *Anale* I—VI, Principalele izvoare în *Anale* XI—XVI, Unele izvoare speciale. Cum rezultă și din enumerarea noastră, autorul a comparat permanent narațiunea istorică a lui Tacit cu cele alcătuite de Dio Cassius și Suetoniu și astfel și-a fundat concluziile pe această confruntare, efectuată cu deosebită sagacitate. C. Q. susține cu pasiune, dar și cu o argumentare minuțioasă ideea pluralității izvoarelor. El critică aspru pe Nissen, Fabia și alții, combătute cu mult zel concepția sursei unice (p. 13 și urm.). Nu împărtășește opinia lui Philippe Fabia că Tacit ar fi neglijat cercetarea documentelor, deși la un moment dat opinează că R. Syme ar exagera în imaginea unui Tacit în mod constant preocupat de explorarea datelor inserate în ele (dar nouă ni se pare că R. Syme are dreptate!). Autorul italian demonstrează că Tacit a recurs uneori la izvoare consultate de Dio și Suetoniu, dar că în alte pasaje a întrebunțat surse ignorate de ei. De asemenea el opinează că Dio a luat unele

informații din celebrul său predecesor latin, că el depinde în anumite pasaje de Tacit (p. 57—58: *La dipendenza di certi passi dionei da Tacito poggia su indizi... significativi*). Citeodată Tacit și Suetoniu ar fi folosit un izvor necunoscut lui Dio; istoricul grec ar fi apelat la puține surse, de multe ori la una singură. Autorul subliniază și faptul că adesea Tacit a contopit, a « contaminat » informații provenite din surse diferite. Astfel C. Q. ajunge la următoarea schemă recapitulativă: 1) grupul de informații A, rezultat din utilizarea unei surse sau unei tradiții comune celor trei istoriografi, comparați de el (sau eventual doar Tacit și Dio); 2) grupul B, care sugerează un izvor cercetat doar de Tacit și Suetoniu; 3) grupul C, conținând știri oferite de istoriografi explorați exclusiv de Tacit (p. 104—105). Autorul evidențiază dificultatea reconstituirii datelor atribuite grupului C, dat fiind că Suetoniu, care a consultat și el mai multe surse, a putut să opteze pentru o informație furnizată de un izvor din grupul A, alături de Dio, și prin urmare împotriva lui Tacit, în acest caz rămas singur tributar grupului B (și prin urmare nu grupului C). Cu remarcabilă minuție, C. Q. se străduiește să identifice în opera lui Tacit materialele provenite din diversele grupuri de izvoare. El susține că în primele șase cărți din Anale s-ar putea constata mai ales încrucișarea grupului A cu grupul B. Cu deosebită prudență, autorul înclină să atribuie în primele cărți ale Analelor informațiile grupului A mai ales lui Aufidius Bassus și cele din grupul B lui Servilius Nonianus (cu prudență sporită însă!). Faptul că Tacit numește uneori autorii consultați de el în partea a doua a Analelor nu trebuie pus pe seama unor mari diferențe pentru domnia lui Nero, în opoziție cu o identitate de vederi în privința domniei lui Tiberiu; cauza ar fi numai o atmosferă difertă care se degajă în ultima secțiune a Analelor (p. 189—190).

În general ipotezele lui C. Q. sînt convingătoare. Cum remarcă Ettore Paratore, ele se bazează totdeauna pe o temeinică investigare a textelor antice evocate și pe o cunoaștere adîncită a exegezei moderne. Autorul se mișcă ușor pe terenul ales de el, în mod evident remarcabil de familiar lui Cesare Questa. Par decisive probele aduse în sprijinul concepției pluralității surselor și împotriva mai vechii supoziții a izvorului unic. După atitea decenii de strălucite cercetări ale operei marelui istoriograf roman, în special după monografiile publicate în ultima vreme (Paratore, Syme, Mendell) și după cercetările speciale ale lui Klingner (de altfel adesea citate de autor), cartea lui Cesare Questa se prezintă totuși ca o lucrare prețioasă. Dintre cercetările dedicate izvoarelor lui Tacit, ea reprezintă una din lucrările cele mai importante. Alături de autor, regretăm absența analizării faimoaselor *Acta senatus* și așteptăm studiul consacrat lor.

Firește, se pot aduce unele obiecții ipotezelor și metodelor cercetătorului italian. Dar în domeniul izvoarelor se lucrează aproape totdeauna cu probabilități. Observăm totuși că uneori demonstrația nu pare suficient de clară. Vom fi, desigur, de acord cu autorul că Tacit a reelaborat, modificat, aprofundat materialul oferit de izvoare în măsură mult mai mare decît Suetoniu și Dio, dar credem că se impune stabilirea mai precisă a unor distincții și între aceștia doi. Cum relevă și autorul, Suetoniu a utilizat și el mai multe izvoare. În pofida unei aparente imparțialități fără orizont, el s-a mișcat destul de abil între izvoarele sale și le-a utilizat mai liber, mai personal, am spune, decît Cassius Dio.

Eugen Cizek

J. M. COOK, *The Greeks in Ionia and the East* (* Ancient Peoples and Places *), Londra, Thames & Hudson, 1962, 268 p., 53 fig., 76 pl.

Prin reacție la concepția winkelmanniană a istoriografiei din secolul al XIX-lea și de la începutul secolului al XX-lea, fascinată de perfecțiunea artei și a civilizației elene din

perioada clasică, arheologii și istoricii din zilele noastre își îndreaptă atenția către epocile mai obscure ale istoriei Greciei. O astfel de perioadă este și aceea cuprinsă între secolele X—VII î.e.n., în studiul căreia rolul arheologiei este de prim plan, deoarece reconstituirea acestei vremi, învăluită în tăcere, se poate realiza numai folosind urmele civilizației ei materiale. Studiul epocii geometrice și orientalizante a Greciei este facilitat în ultima vreme, printre altele, și de cercetările care se întreprind asupra civilizațiilor vecine, dintre care unele, cele anatoliene și siriene, au avut un rol decisiv în formarea spiritului elen. Asemenea cercetări au pus însă din ce în ce mai imperios problema rolului pe care Grecia Asiatică, mai ales Ionia, l-a jucat pe coastele Asiei Minore, ca intermediară între Orient și Occident. Astfel, numai în ultimul deceniu s-au succedat câteva importante lucrări cu privire la originea acestei provincii grecești și la rolul ei în prima jumătate a mileniului I î.e.n.: F. Cassola, *La Ionia nel mondo miceneo*, 1957; T. J. Dunbabin, *The Greeks and their Eastern Neighbours*, 1957; M. B. Sakellariou, *La migration ionienne*, 1958; C. Roebuck, *Ionian Trade and Colonization*, 1959. S-ar părea deci că nimic nou nu se mai poate spune într-o problemă atît de mult dezbătută. Și totuși, așa cum afirmă cu onestitate J. M. Cook, «istoria grecilor din est rămîne încă a fi scrisă», deoarece sintezele încercate pînă acum sînt numai parțiale sau provizorii.

Cartea lui J. M. Cook nu își propune alte țeluri. Ca și celelalte lucrări din colecția «Peoples and Places», ea se adresează unui public mai larg și pune doar unele din problemele mai importante ale Greciei Asiatice, în lumina ultimelor descoperiri și puncte de vedere. Lucrarea e scrisă cu mult spirit și bun gust, aproape de evidența faptelor, evitînd locurile comune.

În primele capitole, J. M. Cook discută geneza și dezvoltarea civilizației grecești din Ionia între 1000—500 î.e.n., precum și istoria expansiunii coloniale și a relațiilor cu populațiile locuind interiorul continental al Asiei Mici. El începe prin a semnală cele mai vechi mărturii ale prezenței grecești în Ionia, reprezentate de ceramica protogeometrică, datată către 1000 î.e.n., pe care săpăturile recente au identificat-o nu numai la Milet și Smirna, dar și la Sardes. După o scurtă prezentare a topografiei Ioniei, autorul expune o schiță a societății ioniene din vremurile timpurii, așa cum reiese din studiul poemelor homerice, în măsura în care acestea, pe lîngă fapte pe jumătate legendare ale lumii miceniene, reflectă și viața de toate zilele din Ionia secolelor VIII—VII î.e.n. La Homer se poate identifica astfel cetatea de tip grecesc, cu ziduri care înconjoară întreaga populație urbană, diferită de citadelele miceniene ale Bronzului tîrziu din Grecia, ideea cetățeniei politice fiind acum destul de clar conturată.

Vecinătatea Ioniei cu regatele de tip asiatic din Anatolia (Frigia, Urartu, Lydia) a determinat prosperitatea ei, dar a însemnat o presiune politică dinspre est, adesea apăsătoare, care a dat un impuls hotărîtor marii mișcări de colonizare. După părerea autorului, colonizarea ioniană în nord-est, deși pusă de tradiție exclusiv pe seama Miletului (metropolă a 90 de colonii), trebuie considerată ca o mișcare a întregii lumi ioniene. «E greu de conceput că Miletul a avut o populație așa de numeroasă încît să poată întemeia atîtea orașe. Ne gîndim mai degrabă la această cetate ca la un conducător (*leader*) al unei mișcări mai largi de expansiune. Miletul însuși a putut să furnizeze *oikistai*, vase de transport și cunoștințe cu privire la drumurile maritime și la condițiile locale; dar celelalte cetăți ioniene au trebuit să dea o proporție mare de emigranți». Acest punct de vedere, enunțat numai, este interesant și poate fi urmărit mai departe. Față de cele mai vechi date privind colonizarea ioniană de pe țărmurile Mării Negre în secolul al VIII-lea, bazate pe legenda Argonauților, autorul adoptă o poziție sceptică. După părerea sa, și pe bună dreptate (cel puțin în lumina cercetărilor actuale), nu se poate stabili nici o legătură între Colchida și cele mai vechi legende din ciclul Argonauților. Nu a fost posibilă stabilirea unor relații comerciale între ionieni și coastele îndepărtate ale Mării Negre înainte de explorarea și colonizarea Strîmtorilor. Cele mai vechi ecouri despre lumea pontică apar în

literatură abia în secolul al VII-lea, iar cele mai vechi colonii se stabilesc la gurile celor două mari fluvii, Niprul și Dunărea, către mijlocul acestui secol.

Expansiunea ioniană în nord-est, paralelă cu aceea care se produce pe drumurile către inima bogatelor imperii și regate ale Orientului Apropiat, a determinat o mare înflorire a civilizației și culturii Ioniei, numită de autor (în chip abuziv) « Renașterea ioniană ». J. M. Cook studiază această epocă în mai multe capitole, insistând nu numai asupra dezvoltării artistice, ci și asupra nașterii și mișcării ideilor. El se ocupă atît de școlilele filozofice, invitate chiar pe pămîntul Ioniei, cît și de cele din *diaspora*.

După o tratare a poziției Ioniei în perioada balanței dintre forța persană și cea greacă (mai precis, ateniană) din secolele V—IV, J. M. Cook face o prezentare a activității grecilor din Asia, ulterioară cuceririi imperiului persan de Alexandru cel Mare. Această ultimă parte a lucrării este mai puțin coerentă ca plan și ca tratare, și poate mai puțin justificată de titlul cărții. Astfel, gruparea pe care o constituiau grecii din Ionia (pe care autorul evită să-i numească ionieni, în urma recenteii discuții pe acest subiect deschisă de E. Will) se menține, pe temeuri politice, religioase și chiar economice, numai pînă la cucerirea persană a Anatoliei și citva timp probabil după aceea. Situația ei se schimbă însă o dată cu eliberarea de către Alexandru și mai ales în timpul expansiunii grecești din perioada elenistică. Așa se explică de ce, în ultimele capitole discutate, cu aceeași vivacitate și talent, despre multe lucruri interesante și bine gîndite, dar care se referă nu la grecii din Ionia, ci la întreaga lume elenistică (unul dintre capitole se numește de altfel « De la oceanul Arctic la Marea Chinei »). În această vreme gruparea grecilor din Ionia pierduse valoarea ei originală, mai ales în mișcarea inițiată de Alexandru. De aceea însăși ideea de a scrie o carte în care întreaga istorie a Greciei să fie privită exclusiv prin unghiul de vedere al grecilor din Ionia, pe cît e de fecundă pentru prima jumătate a mileniului I î.e.n., pe atît e de derutantă pentru cea de a doua jumătate a aceluiași mileniu.

Petre Alexandrescu

LOUIS ROBERT, *Nouvelles inscriptions de Sardes. I-er fascicule: décret hellénistique de Sardes ; dédicaces aux dieux indigènes ; inscriptions de la synagogue* (Archaeological Exploration of Sardis). Paris, Adrien Maisonneuve, 1964, 61 p. în 10°, 11 pl.

Cum e știut, începînd din 1958, o expediție organizată în comun de Fogg Art Museum de pe lîngă Universitatea Harvard și de Cornell University, sub conducerea lui George M. A. Hanfmann și a lui A. Henry Detweiler, desfășoară o intensă activitate de explorare a ruinelor străvechii capitale a Lydiei. Rapoarte preliminare au fost publicate periodic în *Bulletin of the Amer. School of Oriental Research*, dar rezultatele definitive urmează a fi date la iveală abia mai tirziu, într-o serie de monografii încredințate diferiților membri ai expediției.

Pentru munca epigrafică, colectivul american a avut norocul să-și poată asigura colaborarea perechii Jeanne și Louis Robert, care urmează să editeze întreg lotul de inscripții scoase la iveală în cursul cercetărilor. Pentru a nu lăsa totuși ca aducerea la cunoștința publicului a unor documente de interes excepțional să întîrzie, s-a luat hotărîrea ca astfel de texte să fie publicate cu precădere într-o serie de fascicule separate, din care primul e acel a căruia apariție o semnalează.

În cuvîntul-înainte, după ce amintește pe scurt condițiile participării la munca expediției americane — « à la fin d'août ou au début de septembre, vers la fin de la campagne,

nous passons à Sardes et nous y étudions le butin, prenant copies et estampages, faisant aussi à l'occasion quelques photographies directes, mais nous reposant ordinairement de ce soin sur le personnel spécialisé de la mission » —, L. Robert oferă câteva amănunte despre documentele descoperite în primele cinci campanii: o importantă inscripție monumentală de la începutul epocii bizantine, dedicații și inscripții funerare de epoci diferite, pe lângă textele alese pentru a fi editate cu precădere. Printre acestea, primul loc îl ocupă un decret fragmentar din zilele lui Antiochos al III-lea; urmează apoi trei dedicații către unele divinități indigene, toate din epoca imperială; în sfârșit, din aceeași vreme, mai multe texte descoperite în campania 1962 în ruinele sinagogii din Sardes.

Din decretul de cinstire, ni s-a păstrat lungul 'dispozitiv' în care sînt înșirate onorurile votate de sardieni pentru servicii a căror amintire s-a pierdut. Destul de bine conservat, textul nu prezintă particulare greutăți de înțelegere; de altă parte, lista răsplăților nu se deosebește nici ea de atîtea altele, de cuprins similar, provenite din cetățile Asiei Mici elenistice. Astfel, principala problemă pe care o pune documentul e aceea a datei, rezolvată satisfăcător pornind de la pomenirea în text a unui personaj oficial — Ζεῦς Κυράγου Μακεδών —, identificat de editor printre sfetnicii regelui Antiochos al III-lea (o vreme chiar satrap al Lydiei), cunoscut din Polybiu și din mai multe inscripții de la sfîrșitul sec. al III-lea. Un alt pasaj din text (aluzia la « regii » de pe tron, osebit de « regină ») permite îngustarea acestor limite cronologice și atribuirea decretului anilor 209—193, cînd Antiochos avea drept coregent pe fiul său omonym; regina menționată e în acest caz Laodice.

Inscripțiile cu numerele 2—3 sînt două interesante « stele de spovedanie » sau « de pocăință », în care dedicații proclamă public păcate săvîrșite și pedepsele primite, însoțindu-și mărturisirile de laude la adresa divinității care i-a lovit. Asemenea stele sînt frecvente în anume regiuni ale Asiei Mici (Frigia, Lydia, Meonia, Cappadocia) și ele trădează față de divinitate o atitudine care-și găsește precedentul în documente hittite de tipul rugăciunii lui Mursiliș al II-lea (1353—1325), care, în timpul unei molime ce-i scera supuși, proclamă înaintea zeului păcatele proprii și pe ale tatălui său Šuppiluliumaș, cerind îndurare pentru țara Hatti. În cazul stелеlor din Sardis, divinitățile invocate sînt Artemis-Anaitis și Men Axiottenos; în alte locuri, altele, cum rezultă din studiul lui Fr. Steinleitner (*Die Beicht im Zusammenhang mit der sakralen Rechtspflege in der Antike*, Leipzig, 1913), dar mai ales din ampla monografie a lui Raffaele Pettazzoni, *La confessione dei peccati*, I—III, Bologna, 1929—1936.

Ultimele inscripții incluse în lucrare provin din sinagoga din Sardes, descoperită în campania 1962. O comunitate iudaică în acest oraș era atestată încă din sec. I î.e.n., dar edificiul e identificat acum pentru intia oară, mulțumită inscripțiilor și altor resturi arheologice. Textele — medalioane în mozaicul sălii centrale sau inscripții pe plăcile de marmură ce îmbrăcau pereții sălii — sînt toate de tipul: « cutare, fiul lui cutare, din de evlavie și-a îndeplinit juruința ». Ele ne dau informații despre donatori, despre ocupațiile lor și despre locul ocupat în ierarhia comunității.

Publicația e exemplară, așa cum sînt îndeobște studiile autorului, dintre care unele au mai fost analizate în această revistă. Pentru cititorul român, relev în special faptul că — în nota 3 de la p. 16 — L. Robert se realizează fără rezerve părerii după care inscripția greacă de la mănăstirea Dragomirna ar proveni din Istros.

Pentru fasciculul viitor ni se făgăduiește un studiu despre triburile și monedele din Sardes, iar într-o notă de ultim moment se vestește descoperirea în campania 1963 a trei noi scrisori regale: două ale lui Antiochos al III-lea și una a reginei Laodice.

D. M. Pippidi

Apollonia. Les fouilles dans la nécropole d'Apollonia en 1947—1949, Sofia, 1963, 406 p., 109 fig., 180 pl. (în limba bulgară, cu rezumate în limbile rusă și franceză).

Între anii 1947—1949 o expediție arheologică condusă de I. Venedikov a întreprins ample săpături în necropola plană a orașului grec Apollonia (Sozopol), de pe coasta tracă a Mării Negre. Efectuând un adevărat lucru în asalt, colegii bulgari au reușit ca în numai trei campanii să cerceteze 17 parcele, descoperind 768 de morminte, databile între mijlocul secolului al V-lea și începutul secolului al II-lea î.e.n. Săpăturile bulgare au deci meritul de a fi adus la lumină unul dintre cele mai mari cimitire grecești ale coloniilor pontice.

Necropola Apolloniei este situată la sud-sud-est de ruinele orașului, pe malul mării. Săpăturile au fost întreprinse în două puncte diferite, depărtate unul de celălalt: Kalfata și Grădinile Maritime. În primul punct au fost descoperite cele mai numeroase morminte (679), datînd din perioada cuprinsă între mijlocul secolului al V-lea și mijlocul secolului al III-lea î.e.n.; în al doilea se găseau morminte ceva mai noi, din secolul al III-lea — mijlocul secolului al II-lea î.e.n. Din rezultatele publicate în volum nu reiese dacă ambele puncte aparțin aceleiași cimitir, dezvoltat de la Kalfata către Grădinile Maritime, sau dacă este vorba de două necropole utilizate, în unele perioade, concomitent. În săpăturile efectuate nu s-au putut obține toate observațiile de teren necesare (poziția și forma gropilor, stratigrafia mormintelor, nivelurile de călcare etc.), deoarece, se pare, cimitirul se găsește instalat în nisipul plajei. Aceasta a făcut poate ca autorii volumului să treacă destul de repede peste capitolul cu privire la descrierea mormintelor, unde cititorul ar fi dorit să găsească mai multe informații cu privire la metoda de lucru folosită în teren și mai ales la ritul și ritualul fiecăruia dintre morminte (poziția exactă a scheletului, locul fiecărui obiect al inventarului funerar, vetrele funerare situația terenului din preajma mormintelor etc.). Se resimte de asemenea lipsa unui plan de ansamblu al săpăturii, pe care să se recunoască locul parcelelor cercetate (descrise separat și ilustrate cu cîte un plan din care lipsește atît scara cît și orientarea). Un asemenea plan general ar fi fost cu atît mai necesar, cu cît permițînd studiul stratigrafiei orizontale a mormintelor ar fi putut suplini parțial lipsa observațiilor în plan și pe profile.

Volumul se deschide cu un capitol dedicat prezentării necropolei și a săpăturii, redactat de I. Venedikov. Marea majoritate a mormintelor de la Apollonia sînt de înhumăție. Din text nu reiese raportul exact dintre înhumăție și incinerație, nici evoluția acestui raport în decursul istoriei necropolei. *Mormintele de înhumăție* aparțin următoarelor tipuri: 1. Morminte cu schelete în poziție întinsă așezate în groapă: *a*) în sicriu de lemn fără cuie, *b*) în sicriu de lemn cu cuie, *c*) în cutie de piatră, *d*) în groapă acoperită cu țigle, *e*) morminte simple. 2. Morminte în poziție chircită (5 sigure, 2 probabile; dintre ele, 1 datat 350—325, și 3 morminte datate în secolul al III-lea, restul fără inventar). 3. Morminte în *pithei* (11 morminte, dintre care două datate 350—300, celelalte între sfîrșitul secolului al IV-lea și mijlocul secolului al II-lea). 4. Morminte de copii în amforă (17 morminte, datate după jumătatea secolului al IV-lea). *Morminte de incinerație* apar la Apollonia abia după mijlocul secolului al IV-lea î.e.n. La toate arderea s-a făcut în altă parte: *a*) morminte în urnă (9 morminte); *b*) mormint în crater (1 mormint); *c*) mormint în urnă de piatră cu capac (1 mormint). Proporția atît de mare a înhumăției în cimitirul de la Apollonia în perioada 450—150 este un fapt a cărui semnificație nu poate scăpa celui care se interesează de riturile funerare practicate în coloniile grecești din jurul Mării Negre. Nu este locul de a insista aici asupra acestei chestiuni. Trebuie însă să atragem atenția că în alte colonii grecești, alături de morminte plane de înhumăție, apar și morminte de incinerație, situate uneori sub tumuli. De pildă, necropola tumulară a Histriei, intens cercetată începînd din anul 1955, este în chip predominant o necropolă de incinerație, deși aparținea tot unei cetăți milesiene, ca și Apollonia, și se găsea într-un mediu

indigen asemănător de caracter tracic. Explicația corectă a deosebirii de rit între necropolele Apolloniei și Histriei nu se va putea da însă decît după săpărea, în una dintre cele două cetăți, a ambelor cimitire — a celui plan și a celui tumular — pentru a compara între ele rezultatele obținute pentru același oraș.

Dacă partea din volum închinată observațiilor de teren și a analizei ritualurilor funerare este mai degrabă săracă, catalogul obiectelor descoperite în morminte e amplu și exhaustiv. Astfel, din cele 371 de pagini ale textului bulgar, 260 sînt acordate acestui catalog, în care obiectele sînt numerotate în continuare, pe categorii de materiale și în ordinea tipologică (nu a complexelor), într-o prezentare menită să faciliteze consultarea volumului.

Partea cea mai importantă aparține lui T. Ivanov și se referă la ceramică. Acest capitol este fără îndoială cel mai elaborat al întregii lucrări. T. Ivanov publică aproape 800 de vase (cele mai multe întregi), ilustrate prin desene și fotografii. Importanța catalogului este de prim ordin pentru cunoașterea ceramicii care a circulat la Apollonia în perioada de utilizare a cimitirului. Majoritatea vaselor aparțin celei de a doua jumătăți a secolului al V-lea și secolului al IV-lea. În chip neașteptat, mormintele elenistice nu aveau la Apollonia decît puține vase de ofrandă. Catalogul ceramic prezintă deci un interes deosebit pentru perioada 450—300. Vom trece peste vasele atice cu figuri roșii, numeroase la Apollonia, dar relativ cunoscute din alte săpături sau studii de stilistică (semnalăm analiza remarcabilă a categoriei de *lekthyoi aryballici* decorați cu palmetă), pentru a reliefa importanța cercetărilor lui T. Ivanov pentru cunoașterea ceramicii atice cu firnis negru (*black glazed ware*). Se știe că spre deosebire de grupurile ceramice cu firnis negru din secolul al V-lea, cunoscute grație depozitelor precis datate din Agora de la Atena, publicate de Școala Americană (C. Boulter, E. Vanderpool, L. Tacott, P. Corbett), cele din secolul al IV-lea sînt destul de imperfect cercetate, cunoștințele noastre fiind oprite la stadiul lucrărilor, învechite înainte de vreme, ale lui D. M. Robinson de la Olinth. T. Ivanov încearcă o nouă tipologie a acestei ceramici pornind numai de la materialele descoperite la Apollonia (metodă care are avantajele, dar și dezavantajele ei), propunînd o nouă cronologie, mai fină și mai adecvată. Rezultate mai puțin sigure sînt cele cu privire la ceramica de uz curent lucrată la roată, pe care cercetătorul bulgar o atribuie, după principiul că ceea ce este de calitate inferioară a fost fabricat pe loc, atelierelor locale, fără o analiză a compoziției argilelor. Atribuirea în bloc a ceramicii curente atelierelor locale poate duce la unele confuzii istorice cu privire la mișcarea importurilor la Apollonia (de care nu s-a putut feri, în capitolul de concluzii, I. Venedikov).

Celelalte capitole consacrate prezentării obiectelor de inventar funerar, descoperite în acest cimitir, sînt de asemenea interesante, deși mai puțin bogate în material (și în informație). Astfel, Tzv. Dremsizova publică statuetele de teracotă, dintre care deosebit de importante sînt cele reprezentînd Sileni (numai din perioada 460—430) și cele de personaje comice, constituind un valoros material pentru studiul cultelor funerare la Apollonia. Y. Mladenova, în trei capitole succesive, se ocupă de cercetarea coroanelor funerare, a bijuteriilor și a obiectelor de sticlă și de alabastru. Coroanele funerare, din teracotă și bronz sau plumb, pictate sau aurite, apar în mormintele de la Apollonia numai către sfîrșitul secolului al IV-lea î.e.n. Tzv. Dremsizova discută, în continuare, țițele care au slujit la acoperirea unor morminte. Ea atrage atenția asupra acelor care poartă ca ștampilă o ancoră, atribuindu-le unui atelier local, ancora fiind emblema orașului Apollonia. Pornind de la o asemenea ștampilă, autoarea propune atribuirea tuturor celorlalte țițele, purtînd ștampile diferite, aceluiași atelier, pe baza asemănărilor de argilă și de dimensiuni. Dacă identificarea propusă se confirmă, avem la Apollonia primul atelier de țițele cunoscut în cetățile vest-pontice. Celelalte capitole ale catalogului de materiale se referă la obiectele de metal (I. Venedikov), la stelele funerare (I. Venedikov și V. Velkov,

deja publicate de G. Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, I, 1956) și la monede (T. Gherasimov). Capitolul final, scris de I. Venedikov, încearcă o integrare a rezultatelor obținute în istoria politică și economică a Apolloniei între 450—150 î.e.n.

Petre Alexandrescu

PAUL JAL, *La guerre civile à Rome. Étude littéraire et morale* — Publications de la Faculté des Lettres et Sciences humaines de Paris, Série « Recherches », tome IV, Paris, Presses Universitaires de France, 1963, 540 p.

Volumul urmează după numeroase articole ale lui Paul Jal publicate în revistele de specialitate și care atestă preocupările mai vechi ale autorului pentru epoca războaielor civile¹.

În prefața volumului, Paul Jal enunță obiectul și limitele cercetărilor sale. Studiul se referă la consecințele literare și morale ale războaielor civile de la sfârșitul Republicii și începutul Imperiului, mai precis: la epoca cuprinsă între conflictul dintre Marius și Sulla și războiul civil din anul 69 al erei noastre. « De nature essentiellement historique, c'est surtout de l'histoire littéraire et morale que relève ce travail », scrie autorul în avertisment... « Nous avons donc cherché à découvrir dans les textes contemporains, non pas quels ont été effectivement les causes et le déroulement de ces luttes fratricides — c'est là l'office d'un « historien » — mais comment les Romains eux-mêmes les avaient jugées, quelles réactions sentimentales elles avaient déclenchées, à quelle exploitation littéraire et morale elles avaient donné lieu » — (Avertissement, p. 1).

În conformitate cu acest proiect, studiul urmărește două direcții fundamentale:

— constituirea « subiectului » războiului civil într-o temă literară, într-o tradiție esențială a literaturii latine din sec. I î.e.n. și sec. I e.n., temă pe care numeroși scriitori au abordat-o și au dezvoltat-o amplu;

— tulburările provocate de războiul civil în concepția morală și în psihologia epocii.

După considerente generale asupra noțiunii de « război civil », a diferitelor clasificări ale războaielor — așa cum apar ele la scriitorii antici — a opoziției « bellum civile — bellum externum », autorul încearcă să demonstreze — lucru esențial de altfel — unitatea istorică și literară a subiectului, pe care o explică prin continuitatea în timp și înlănțuirea cauzală a războaielor, pe de o parte, prin ansamblul de expresii consacrate și formule stereotipe, pe de altă parte.

O oarecare disproporție în ansamblul volumului se datorește unei analize prea amănunțite a rolului și importanței specifice pe care o capătă propaganda politică în timpul războaielor civile. Problema nu e cu totul străină subiectului, în măsura în care propaganda se realizează prin opere istorice, pamflete și satire, broșuri, scrisori, discursuri. Ea ne permite să constatăm un aspect caracteristic literaturii din această perioadă și anume: numeroase scrieri care în

¹ *La propag. religieuse à Rome au cours des guerres civiles de la fin de la République*, L'Antiquité classique, XXX, 1961, 2; *Les dieux et les guerres civiles de Rome, de Sulla à Vespasien*, REL, 1962; *Remarques sur la cruauté à Rome pendant les guerres civiles (de Sulla à Vesp.)*, Bull. de l'Assoc. Guill. Budé, Lettres d'Humanité, XX, 1961, 4; « *Pax civilis* » — « *Concordia* », REL, 1961; *Le rôle des Barbares dans les guerres civ. de Rome, de Sulla à Vesp.*, Latomus, XXI, 1962; *Le soldat des guerres civ. à Rome de Sulla à Vespasien*, Pallas, XI, 1962; « *Bellum civile* » — « *Bellum externum* », Les Études classiques, juillet—octobre 1962; *Hostis (publicus) dans la litt. lat. de la fin de la Républ.*, REA, 1962, 2; *Cicéron et la gloire au temps des guerres civ.*, Mnemosyne, 1963.

timp normal ar fi fost lipsite de orice tendință politică, avînd o valoare pur documentară, obiectivă, devin acum puternic militante, autorii încercînd să satisfacă gustul tot mai pronunțat al publicului pentru parțialitate, subiectivism, pasiune. Ca urmare, o bună parte a literaturii de la sfîrșitul Republicii și începutul Imperiului e suspectă din punct de vedere istoric. Dar cele cîteva informații prețioase pe care ni le oferă capitolul nu justifică pe deplin întinderea pe care i-o dă autorul în cadrul volumului. O restrîngere a materialului, îndeosebi a celui referitor la propaganda « oficială » (efectuată prin monumente, statui, monezi etc.) putea face loc unor probleme mai strîns legate de definiția dată de autor cercetării sale.

Ultima parte a volumului — de altfel cea mai consistentă — tratează războiul civil și reperкусиunile sale din punct de vedere literar și moral, adică ansamblul de fapte și interpretări cel mai strîns legat de delimitarea pe care autorul a vrut s-o dea subiectului. Față de această ultimă parte, primele două apar mai mult ca un extins preambul.

Expresie a unui fenomen atît de complex, subiectul războiului civil s-a putut adapta celor mai diferite genuri literare. Apare astfel justificat ca subiect epic prin caracterul său național și grandios, ca subiect dramatic prin pasiunile beligeranților și sentimentele puternice stîrnite în rîndurile populației.

E un subiect îndeosebi propice elocinței, de la discursurile și polemica angajată chiar în timpul luptelor pînă la acele tirade debitate cu emfază, pline de maxime frumoase și sentințe strălucitoare, de locuri comune morale și patriotice, de formule simetrice și antitetice pe care scriitorii și le transmit unii altora.

În concluzie, e urmărită evoluția subiectului care își accentuează din ce în ce mai mult caracterul literar în detrimentul celui istoric, de la istoriile politice la povestirile eroice și, mai departe, la poveștile de aventuri — speculații ale curiozității publicului pentru caracterul românesc și pitoresc al situațiilor specifice unui război civil: amestecul cu barbarii care, pentru prima oară, își pierd caracterul de « auxiliarii » și « socii » pentru a deveni egalii romanilor, raporturile originale și neobișnuite dintre adversari, consecință a asemănării de costume, armament și limbă — dezertări spectaculoase, contactul permanent dintre cele două tabere, fraternizările și ezităările înaintea sau în timpul bătăliei — precum și schimbările neașteptate în soarta unor personaje importante.

E urmărită constituirea « literaturii războaielor civile » ca un ansamblu eterogen de istorii, memorii, poeme, declamații, etc. Autorul se ocupă de soarta « subiectului » și în afara literaturii scris: faptele crude ale războiului intră tot mai mult în domeniul « legendei », amintirea lor fiind întreținută la generațiile ulterioare de o puternică tradiție orală care se formează alături de operele literare și în care superstițiile, semnele divine și prevestirile au un rol însemnat. În parte, P. Jal justifică această denaturare a faptelor prin incapacitatea romanilor înșiși de a-și explica originea războiului civil, atribuind responsabilitatea lui mai degrabă pasiunilor individuale decît caracterului inadecvat al instituțiilor romane. Dacă Lucan și Petronius încearcă o oarecare explicare științifică, iar Tacit își anunță intenția de a ne aduce la cunoștiință « casus euentusque rerum », « ratio et causae » (*Hist.*, I, 41), cauzele profunde nu sînt, totuși, de loc explicate sau apar ca simple mențiuni sporadice. În fapt, cea mai mare parte din indicațiile pe care ni le furnizează scriitorii antici asupra cauzelor politice, sociale sau economice ale luptelor între romani se reduce sau se confundă aproape întotdeauna — într-un punct sau altul — cu judecăți de ordin moral. La baza războiului civil ei pun « ambitio », « cupido potentiae » și « luxuria ».

Totți scriitorii sînt, însă, de acord în a prezenta războiul civil (pe care-l numesc « bellum plus quam civile », « calamitas », « bella impia », « plus quam bellum ») ca un fapt condamnabil și totuși inevitabil în istoria Romei. El a dus la degradarea și chiar la distrugerea conceptului de « clementia », « iustitia », « pietas », noțiuni pe care e fundată toată etica societății romane.

În analiza corupției morale cauzate de războiul civil, așa cum apare ea la scriitorii antici, P. Jal urmărește două aspecte: influența nefastă asupra vieții publice și a societății romane pe de o parte, consecințele pentru participanții la luptă pe de altă parte.

Războiul civil distruge familia romană, rupînd unitatea și afecțiunea firească dintre rude. Membrii aceleiași familii sînt puși în situația de a fi opuși unul altuia, fie că se găsesc întimplător, fie voit în tabere adverse. Soldatul războaielor civile e numit adesea în operele istorice și literare « miles impius », calificativul « impius » provenind, de cele mai multe ori, din simpla participare la o acțiune sosită de rușinoasă și vinovată. Aceleași consecințe nefaste și pentru învingători: victoria lor e lipsită de onorurile tradiționale; oricît de strălucite și avantajoase pentru republică ar fi fost succesele unui general într-un război civil, ele nu i-au adus lui nici titlul de « imperator », nici « votul suplicațiilor », nici « ovațiile », nici « carul triumfal ». S-ar părea deci că participarea la o luptă fratricidă considerată de ansamblul opiniei publice de la Roma ca o acțiune cu totul condamnabilă și dezonorantă ar putea fi evitată. P. Jal subliniază însă paradoxul situației, referindu-se la un pasaj concludent din Cicero: « A rămîne cineva neutru înseamnă a se expune acuzației de lașitate și indiferență. A intra în luptă înseamnă a risca să-și vadă blestemată purtarea și memoria veștejită pentru totdeauna, pentru că s-ar fi amestecat într-un conflict rușinos și lipsit de glorie... » (p. 433).

Volumul se încheie cu observații asupra caracterului nou pe care-l ia războiul civil în timpul Imperiului față de războaiele republicane, autorul stabilind principalele deosebiri între cele două epoci: « De lutte idéologique entre « citoyens armés » qu'elle était à l'origine — citoyens combattant pour le maintien ou la transformation du régime politique de leurs pays, d'une façon qui rappelle les guerres civiles de Grèce du V-e et du IV-e siècle — elle devient, à partir de l'Empire, un conflit entre soldats de métier, jaloux et rivaux les uns des autres » scrie autorul la p. 489.

Această observație este, însă, infirmată în partea I, D, unde toate exemplificările tind să înfățișeze războiul civil din epoca republicană ca un conflict între « inimi » declanșat de ambiția a două personalități de prim rang, fiecare stringînd în jurul său « des partisans liés à lui par un serment individuel et recrutés parmi ses clients ou ses vétérans ». P. Jal, prin însăși natura cercetării sale, este tentat să exagereze diferența dintre justificare și pretext ideologic. Războaiele civile din epoca republicană aveau mai multă nevoie de propagandă ideologică, dată fiind natura categoriilor de persoane angajate în luptă. În perioada imperială, cîștigarea soldaților pentru un « imperator » sau altul se putea dispensa de apelul la principii. În realitate, fondul competiției pentru putere diferă mult mai puțin între Sulla și Vespasian decît lasă să se înțeleagă autorul în fragmentul citat.

Organizarea materialului comportă, de asemenea, cîteva observații. Capitolele — luate în parte — constituie contribuții excelente la studierea — sub raportul respectiv (literar și moral) a faptelor invocate. Nu putem vorbi însă de o unitate absolută a studiului luat în ansamblul său, care este — vădit — o culegere de articole a căror sinteză nu este întotdeauna suficient de încheată. În sprijinul acestei afirmații stau atît observații de ordin formal — repetarea unor fraze aproape identice formulate —, cît și de conținut. Era firesc ca aspectul literar al problemei să fie tratat în întregime într-un singur loc. În fapt, o parte a materialului și anume valoarea operelor literare ca mijloc de propagandă politică este tratată în partea a II-a a volumului pentru ca, în partea a III-a să revină și, alături de influența morală și psihologică a războiului civil, să analizeze în mod teoretic și practic evoluția « temei » în literatura latină. O explicație posibilă ne oferă autorul însuși care ne informează în avertisment că a înlăturat în ultimul moment unele capitole din volum. De bună seamă, acest lucru a dăunat concepției de ansamblu a studiului și închegării lui ca un tot organic.

Aceste observații nu infirmă, însă, meritul unei lucrări unice în felul ei și care oferă un tablou cuprinzător și judicios întocmit asupra unor aspecte — nu cele mai puțin importante dar, în orice caz, cele mai puțin studiate — ale epocii războaielor civile, epocă atât de însemnată pentru istoria Romei și pentru cei care o studiază. Mărturiile autorului și cercetarea bibliografiei concordă în a desemna lucrarea lui P. Jal drept primul studiu modern cu caracter general asupra noțiunii de « război civil » și a consecințelor lui asupra locuitorilor Romei antice.

Nimeni nu poate contesta nici noutatea, nici interesul lucrării și nici solida ei întemeiere pe fapte. Orice cercetător al problemei sub acest raport va trebui să se refere de aici înainte la studiul lui P. Jal, studiu pe care autorul făgăduiește să-l continue sub formă de articole consacrate unor aspecte care n-au intrat în volumul de sinteză. Rezervele care se pot face se raportează, așa cum s-a arătat deja, mai ales la delimitarea și organizarea materialului.

Există, pe de o parte, în studiul lui Jal considerații și uneori secțiuni întregi care își găsesc mai puțin justificarea în cadrul definit de titlu și de declarațiile preliminară ale autorului (vezi cap. privind propaganda, menționat mai sus).

Pe de altă parte, după cum am amintit, P. Jal a fost nevoit, din motive care țin de dimensiunile materiale ale volumului, să renunțe la prezentarea unor aspecte ale problemei care, după cît pare, fac parte integrantă din ea. Astfel, « Religia romană », « Stimularea și aprofundarea în unele cazuri, a vieții morale » și « Soldatul războaielor civile », ar fi adus o contribuție necesară la aprofundarea consecințelor războiului pe plan moral și psihologic. Nu se poate evita impresia că un efort în plus de selecție, de sinteză și de concizie ar fi permis epuizarea subiectului în cadrul material existent.

În ce privește organizarea materialului, trebuie adăugată la constatările de pînă acum și această considerație esențială (și care explică, măcar în parte, caracterul prolix al prezentării) că P. Jal pare să nu păstreze tot timpul fermă distincția între fapte și ecoul lor literar sau moral, între sensul foarte larg al termenului « literatură » și accepția beletristică mai restrînsă.

Trebuie admis, de altfel, că distincția nu era întotdeauna ușor de păstrat. Că era, însă, posibilă, o dovedesc în primul rînd părțile cele mai clare și mai valoroase ale cărții. De altfel, așa cum este, lucrarea are marele merit de a fi deschis un cîmp de cercetare și de a-l fi lăsat bogat în sugestii și fertil.

Anca Calangiu

M. E. SERGHEENKO, Жизнь древнего Рима, Очерки быта. Академия наук СССР. Институт истории. Ленинградское отделение, Москва—Leningrad, 1964, 335 p.

Cartea cuprinde o serie de lecții ținute în fața studenților în filologie clasică de la Universitatea din Leningrad între anii 1958—1961. Autoarea se limitează la secolul I e.n. și înfățișează următoarele aspecte: orașul, casa, mobilierul, îmbrăcămintea, hrana, ocupațiile zilei, băile, copiii, femeile, obiceiurile la înmormîntare, gladiatorii, circul, clienții, sclavii și libertii. Partea arheologică și descrierea monumentelor sînt reduse la minimum, în schimb sînt folosite din plin izvoarele literare, cu tendința vădită de a obține o expunere vie și atrăgătoare, însă bine documentată. La sfîrșit e anexat un plan al orașului Roma, după dicționarul topografic Th. Platner-Ashby din 1936, dar numele priceputului arheolog italian G. Lugli nu apare în bibliografie și nici în notele din subsol. Ca modele au slujit în special lucrările mai vechi ale lui J. Carcopino, L. Friedländer și J. Marquardt, iar pentru partea arheologică în primul rînd contribuțiile cercetătorului suedez A. Boëthius. Ilustrațiile, în genere bine alese,

sînt reproduse în primul rînd după lucrările lui P. Grimal (*La civilisation romaine*, Paris, 1962) și U. Kahrstedt (*Kulturgeschichte der römischen Kaiserzeit*, Berna, 1958). Societatea antică apare îndeosebi prin reprezentanții clasei stăpînitore, așa cum ni-i înfățișează de obicei monumentele păstrate, dar autoarea a căutat să pună în lumină și meritele oamenilor simpli, care prin munca lor au creat această civilizație. Execuția tehnică a cărții e excelentă, iar lectura plăcută și interesantă. Fără îndoială, lucrarea va avea mulți cititori și va contribui cu succes a cunoașterea lumii antice.

H. Mihăescu

W. DÉONNA et M. RENARD, *Croyances et superstitions de table dans la Rome antique* (Collection « Latomus », XLVI), Bruxelles, 1961, 154 p. în 16°.

În anii din urmă, sub conducerea energică și pricepută a profesorului Marcel Renard, revista *Latomus*, întemeiată de Léon Herrmann și consacrată în principiu studiilor latine, a devenit pe nesimțite unul din cele mai vii și mai răspîndite periodice din domeniul antichității. Varietatea preocupărilor, punctualitatea apariției și — last but not least — calitatea excelentă a tiparului și a prezentării tehnice au impus-o unui public larg, pe măsura altor reviste de specialitate, mai vechi și mai renumite. La aceasta a contribuit, fără îndoială, pe lângă hărnicia și seriozitatea colaboratorilor belgieni, aportul neprecupețit al unui mare număr de specialiști străini, — filologi, arheologi și istorici, — ale căror nume apar în sumarul fiecărui număr și a căror contribuție a transformat cu încetul publicația belgiană într-o adevărată revistă internațională.

Ajutorul venit din afară se răsfrînge, de altă parte, și asupra seriei de lucrări independente publicate în *Collection Latomus*, al căror număr a trecut de cincizeci și ale căror titluri oglindesc preocupări mergînd de la cercetări de amănunt pînă la studii de largă sinteză. În raport cu revista, colecția prezintă particularitatea de a îmbrățișa și domeniul grec, — fără a mai vorbi de istoria umanismului, — ceea ce, împreună cu calitatea autorilor, recrutați, ca și colaboratorii revistei, din toate țările și cultivînd toate specialitățile, asigură volumelor acestei biblioteci un interes incontestabil și o largă audiență.

Scrisă în colaborare cu arheologul de curînd dispărut Waldemar Déonna, lucrarea aici semnalată e în cea mai mare parte opera lui Marcel Renard, al cărui interes pentru superstițiile și « supraviețuirile » legate de eticheta ospetelor și de hrană, în general, în lumea romană, i-a inspirat altădată o serie de contribuții de mai mică întindere, reluate și adîncite la îndemnul învățatului elvețian. Cartea e întocmită dintr-o scurtă introducere și din cinci capitole, care laolaltă îmbrățișează diferitele aspecte ale « actului » alimentar, de la alegerea și pregătirea bucatelor — trecînd prin rînduirea meselor și a sălii de mîncare — pînă la comportarea convivilor și la destinația firimiturilor. La rîndu-i, fiecare din aceste împărțiri se subdivide într-un mare număr de paragrafe, în care se reproduc și se comentează părerile celor vechi în legătură cu gesturile socotite prielnice (și, deci, îngăduite), ori cu interdicțiile felurite (unele dăinuind pînă-n zilele noastre!) privind unele alimente sau chipul cum acestea se cuvin consumate.

De o discutare a lor în amănunt, sau numai de o înșirare, nu poate fi desigur vorba, dar se poate spune că nici una din credințele de acest fel menționate în texte n-a fost trecută cu vederea și că, de altă parte, cu o sirguință pentru care se cuvine lăudat, autorul a căutat în fiecare caz să găsească paralele și analogii în datinile celor mai felurite popoare, aproape pînă-n zilele noastre. Fără îndoială, în aceste din urmă cazuri, e vorba de simple superstiții observate fără altă justificare și fără a li se căuta măcar o explicație. Dar, cum foarte bine

observă cu această ocazie autorul, care citează în această privință pe Salomon Reinach: « ce dont on doit s'abstenir aujourd'hui par crainte du jugement des hommes, on s'en est abstenu autrefois par crainte des démons et des maléfices ». Și în alt loc: « lors de nos repas, comme en tant d'autres circonstances, nous ne pensons et n'agissons pas autrement que les anciens et les primitifs de tous temps, obéissant à des préceptes que déterminent les mêmes raisons, la vénération des dieux, le souvenir et la crainte des morts, le désir de détourner de soi et de prévenir la malfaisance des pouvoirs mystiques ».

Scrisă cu vioiciune și nu fără o vină de discret *humour*, cartea se citește cu plăcere și folos, aducând un bagaj considerabil de fapte trecute cu vederea la o citire rapidă a textelor și prilejuind reflexii interesante. Un spor de folos rezultă pentru cititor de pe urma numeroaselor reproduceri de reliefuri și de mozaice ilustrând aspecte variate ale ospetelor romane și, mai ales, motivul iconografic bine cunoscut arheologilor al « camerei nemăturate » (*asarbîlos oikos*), căruia autorul i-a închinat altădată un studiu special, publicat în volumul omagial Niedermann (Bruxelles, 1956).

D. M. Pippidi

JEAN GAGÉ, *La montée des Sassanides et l'heure de Palmyre. Vue d'ensemble* (« Le mémorial des siècles » établi par Gérard Walter. Les événements. III-e siècle). Paris, Albin Michel, 1964, 398 p. în 16°.

Curiozitatea față de trecut, interesul pentru istorie manifestate pretutindeni în lume în perioada dintre cele două războaie — și care în Franța, ca să mă restring la această țară, a dus la organizarea și publicarea a cel puțin trei colecții menite unei largi răspindiri: *Histoire générale*, îngrijită de Gustave Glotz, *Peuples et civilisations*, condusă de Louis Halphen și Philippe Sagnac, *Évolution de l'humanité*, creația gânditorului și sociologului Henri Berr — continuă să-și facă drum în zilele noastre, fie că e vorba de istoria culturii, de biografii sau de istoria politică. Restringându-mă la domeniul antichității și lăsând la o parte somptuoasele volume închinat civilizațiilor vechi în seria editată la Gallimard sub conducerea lui André Malraux, se pot cita, în această ordine de idei, colecțiile *Résurrection du passé*, îngrijită de Henri-Paul Eydoux și Charles Orenge, la Fayard, *Les grandes civilisations*, condusă de Raymond Bloch, la Arthaud, iar acum în urmă acest *Mémorial des siècles* conceput de Gérard Walter, în realizarea căruia, dacă trebuie să judecăm după volumul pe care-l semnez, directorul seriei își propune să depună o activitate mai însemnată decât cea îndeobște rezervată conducătorilor de colecții.

Trebuie arătat, într-adevăr, că noua serie de lucrări închinată întâmplărilor memorabile și oamenilor de seamă din trecutul omenirii prezintă particularități pe care nu le-am mai întâlnit în publicațiile de aceeași natură. În primul rând, pentru a-și justifica titlul, urmează cu strictețe succesiunea veacurilor, din sec. I pînă în zilele noastre, consacrand fiecăruia două volume: unul în seria « evenimentelor », altul în seria « oamenilor reprezentativi ». În al doilea rând, planul fiecărui volum comportă caracteristici care nu sînt nici ele obișnuite. *La montée des Sassanides* începe cu o introducere scrisă de Gérard Walter și intitulată *Le calendrier du siècle*, în care conducătorul colecției urmărește succesiunea regatelor iraniene din zilele lui Cyaxares pînă în pragul sec. al III-lea, în linii mari, firește, și într-o formă deosebit de agreabilă. O a doua parte, scrisă de Jean Gagé, urmărește de aproape înlăturarea ultimului suveran arsacid, Artaban al III-lea, și înlocuirea regatului part printr-o alcătuire statală de coloratură persană, condusă de o nouă dinastie, a Sasanizilor (226—651). Luarea aminte a autorului se

îndreaptă în special asupra relațiilor cu Imperiul roman și, în acest cadru, își găsește loc și o pătrunzătoare tratare a istoriei Palmyrei în deceniile cele mai importante ale istoriei ei — al treilea pătrar al sec. al III-lea. Urmează o cronologie a regilor Sasanizi dintre Ardașir și Yazdgard al III-lea, apoi o lungă anexă documentară (peste două sute de pagini de text francez !) în care sînt reproduse și succint adnotate capitole alese dintr-o întreagă serie de istorici greci, latini, persani și arabi, pe lingă unele inscripții persane și palmyrene pe cît de importante, pe atît de greu accesibile. La urmă, o bibliografie sistematic întocmită prezintă esențialul abundenței literaturi publicate în ultima jumătate de veac nu numai despre Iran, la sfîrșitul antichității, dar și despre Palmyra și Dura-Europos.

Cum e ușor de înțeles din numărul de pagini consacrate fiecăreia din părțile ce-o alcătuiesc, în intenția conducătorului colecției elementul de noutate al lucrării îl constituie izvoarele strînse și puse la îndemîna cititorului în penultima din diviziunile pe care le-am enumerat. E, fără îndoială, o inovație care va găsi aprobarea generală, oricine fiind bucuros să afle într-o limbă cunoscută și cu cheazăia exactității izvoare variate, anevoie de procurat și încă și mai anevoie de înțeles. Din acest punct de vedere, volumul de care dau seamă e cu deosebire prețios, aducînd printre anexele lui, pe lingă largi extrase din istorici ca Tha'alibi și Tabari, sau poeți ca Firdusi (ca să nu mai vorbim de Ammianus Marcellinus, de Trebellius Pollio, de Flavius Vopiscus sau de Zosim), marea inscripție a lui Șapur I descoperită în 1936 la Naqš-i-Rustam (devenită celebră sub numele de *Res gestae Divi Saporis*), sau inscripțiile *magupat*-ului Kartir de la Naqš-i-Radjab, sau Tarifal vamal al Palmyrei, sau inscripția lui Narses de la Paikuli — ca să citez numai pe cele mai importante.

Despre « privirea de ansamblu » a lui Jean Gagé, e de spus că e scrisă cu darul de evocare pe care i-l cunoaștem și cu o ascuțită înțelegere a schimbărilor petrecute în Răsăritul apropiat în acel obscur secol al III-lea, de-a lungul căruia un lanț neîntrerupt de crize — economică, politică, spirituală — anunță sfîrșitul antichității clasice și lasă să se întrevadă zorile lumii feudale.

D. M. Pippidi

GEROLD WALSER und THOMAS PEKARY, *Die Krise des römischen Reiches. Bericht über die Forschungen zur Geschichte des 3. Jahrhunderts (193—284 n. Chr.) von 1939—1959*, Berlin, Walter de Gruyter, 1962, XI + 146 p.

Producția științifică în continuă dezvoltare și care dă la iveală, în ritm accelerat, tot mai numeroase publicații de specialitate, face necesară întocmirea unor bibliografii cuprinzătoare — mijloace de informare rapidă și, în măsura posibilului, exhaustivă, în diversele ramuri ale istoriei și filologiei.

În această categorie, a instrumentelor de lucru, se încadrează bibliografia analitică întocmită de Gerold Walser și Thomas Pekary asupra tuturor aspectelor istoriei romane în epoca de criză cuprinsă între anul urcării pe tron a lui Septimius Severus (193) și reorganizarea pe baze noi a imperiului prin reformele lui Dioclețian, începînd din 284.

Autorii au ales ca punct de pornire al investigației bibliografice anul 1939, dată de apariție a volumului XII din *Cambridge Ancient History*, care depășește prin indicațiile sale bibliografice toate lucrările de specialitate apărute anterior. De altminteri, pentru a ușura munca cercetătorului, autorii au organizat materialul bibliografic după structura capitolelor și bibliografiei volumului amintit din colecția Cambridge.

Lucrarea este împărțită în opt capitole: cel dintîi, intitulat *Chronologischer Teil; Kaiserzeit von Septimius Severus bis Carinus*, înfățișează lucrările referitoare la istoria politică în ordinea succesiunii împăraților la conducerea imperiului; al doilea, intitulat *Kaiser und Senat*, înglobează lucrările referitoare la geneza dominatului și la trăsăturile caracteristice ale acestuia (printre altele problema cultului imperial) și la evoluția senatului în veacul al III-lea; al treilea capitol, intitulat *Staat und Verwaltung*, prezintă lucrările privitoare la aparatul administrativ roman, — provinciile sînt tratate în subdiviziuni aparte, — la istoria militară și, în genere, la rolul atît de însemnat al armatei în această perioadă; al patrulea capitol, *Die Wirtschaft*, oferă cercetătorului o amplă informație bibliografică asupra transformărilor economice petrecute în imperiu în această perioadă de rapid declin economic. Ultimele capitole se ocupă de viața spirituală: religia, artele plastice și literatura, cu excepția capitolului VI, consacrat istoriei Persiei în veacul al III-lea al erei noastre.

Lucrarea este urmată de trei indici: primul de nume proprii, al doilea de nume antice, al treilea de materii și un tabel de concordanță cu *Cambridge Ancient History*.

În încheiere, semnalăm o lucrare similară pentru istoria Bizanțului, dar care interesează și pe istoricii imperiului roman, deoarece își începe investigația bibliografică cu criza imperiului roman de apus: întocmită de F. Dölger și Schneider, apărută la München.

Gh. Ceaușescu

Atti del Colloquio Patavino sulla Historia Augusta (Università degli Studi di Padova. Pubblicazioni dell'Istituto di Storia antica, vol. IV). Roma, l'« Erma » di Bretschneider, 1963, 81 p. în 16°.

Problema colecției de biografii imperiale cunoscută sub numele de *Historia Augusta* continuă să fie la ordinea zilei, în preocupările cercetătorilor și în programul reuniunilor savante — naționale și internaționale. Ca să mă refer numai la anul 1963, și citind numai din memorie, se pot aminti, în această ordine de manifestări, raportul lui A. Chastagnol la Congresul din Aix, menționat mai sus la p. 362; conferința lui A. Momigliano: *Pagan and Christian Historiography in the Fourth Century*, în cadrul « The Conflict between Paganism and Christianity in the Fourth Century », organizat de Institutul Warburg din Londra; importanta carte a lui Johannes Straub: *Heidnische Geschichtsapologetik in der christlichen Spätantike. Untersuchungen über Zeit und Tendenz der Historia Augusta*, publicată la Bonn în colecția « Antiquitas »; articolul lui Th. Zawadzki: *Encore sur le but et la date de composition de l'Histoire Auguste*, apărut în Studii Clasice V; colocviul padovan ale cărui *Acte* formează obiectul acestei recenzii; în sfîrșit, o altă întîlnire internațională, la Bonn, ale cărei protocoale nu știu să fi fost pînă acum editate.

Fără îndoială, enumerarea e departe de a fi completă, dar cît am spus e de ajuns ca să adeverească propoziția cu care am început. Obscura problemă de istorie a istoriografiei și de istorie a culturii antice continuă să pasioneze spiritele și, dacă o soluție definitivă pare încă departe, numărul și calitatea contribuțiilor acumulate de aproape un veac, varietatea punctelor de vedere exprimate și a metodelor folosite de participanții la dezbateri au izbutit să creeze un consens general cel puțin asupra citorva aspecte ale chestiunii: realitatea falsului literar, de pildă, sau data tirzie a culegerii. De altă parte, nu e desigur exagerat să se spună că, independent de progresele realizate în dezlegarea problemei paternității și a datei *Istoriei Auguste*, cunoașterea sec. al IV-lea și îndeosebi a celei de-a doua jumătăți a sec. al IV-lea a cîștigat

considerabil de pe urma discuțiilor purtate cu o ascuțime critică și cu un belșug de erudiție ce-și găesc greu perechea în vreun alt domeniu al științei antichității. Colocviul patavin aduce și el, în această privință, un aport de un interes deosebit, și despre el îmi propun să dau seamă pe scurt în paginile ce urmează.

Volumul strânge laolaltă cinci din expunerile citite în cadrul întâlnirii organizate de Institutul de Istorie veche al Universității, condus de Franco Sartori. Primele două sînt semnate de Johannes Straub, profesor de istorie antică la Universitatea din Bonn, al treilea de Santo Mazzarino, profesor de istorie romană la Universitatea din Roma; a patra contribuție emană de la tinărul cercetător ceh Jan Burian (colaborator la vol. III al revistei noastre), ultima, în sfîrșit, de la Lelia Ruggini, asistentă la Universitatea din Pavia, autoarea unei remarcate teze: *Economia e società nell'« Italia Annonaria ». Rapporti fra agricoltura e commercio dal IV al VI secolo d.C.* (Milano, 1961).

În prima sa comunicare, intitulată *Le leggi di Severo Alessandro in materia di usura* (p. 11–20), Straub, pornind de la unele observații ale lui Mazzarino cu privire la reforma monetară a lui Severus Alexander (*Vita*, XXXIX, 6–8), ca și de la unele legi împotriva cametei atribuite împăratului de același izvor (XXVI 3), urmărește să facă dovada că în ambele cazuri e vorba de anacronisme care — pentru datarea *Istoriei Auguste* — constituie un sigur *terminus post quem*. Într-adevăr, argumentează el, o monedă cu numele *tremissis* (prețuind o treime de *solidus*) n-a fost emisă în realitate decît de Teodosiu I, în anul 383; cit privește preinsele restricții impuse senatorilor în activitatea lor economică, care-și găsesc un paralelism izbitor în măsurile similare figurînd în *Codex Theodosianus* II 33, 4 (cu multă probabilitate edictate de Arcadius și Honorius sub influența învățaturii Bisericii în materie de camătă), e evident că au fost și ele atribuite lui Severus Alexander cu intenția de a « dovedi » că împărații pagini n-așteptaseră izbînda creștinismului pentru a căuta să remedieze această plagă a vieții economice în antichitate. Ambele anacronisme concordă deci în sublinierea împrejurării că *Historia Augusta* n-a fost scrisă decît după 405. De altă parte, în măsura în care asemenea falsuri se comiteau pentru a dezlanțui și fundamenta pe plan moral-ideologic o campanie împotriva creștinismului pe care o interzicea sub orice altă formă decretarea păgînismului ca *religio illicita*, o a doua încheiere ar fi că întreaga culegere de biografii urmărește un incontestabil țel apologetic. La întrebarea lui Mommsen: *cui bono?*; cu alte cuvinte: în ce scop a fost comis falsul dezvăluit pentru înfrîna oară de Dessau, Straub crede a putea răspunde: « *Historia Augusta* e o *historia adversus Christianos* ».

Aceeași tendință e pusă în lumină și în cel de-al doilea studiu al învățatului german: *Il precetto aureo* (p. 21–28), în care, pornind tot de la unele indicații ale *Vieții* lui Severus Alexander, unde se atribuie acestui împărat nu numai toate virtuțile, dar și o predilecție specială pentru preceptul « ce ție nu-ți place, altuia nu face » (stoic și mozaic, înainte de a deveni creștin), Straub subliniază tendința autorului anonim de a dovedi contemporanilor faptul că creștinii nu erau singurii îndreptățiți să se mîndrească cu o atît de nobilă morală, dîndu-le totodată îndemnul abia ascuns de a face dovada unei toleranțe pe care foștii persecutați o uitaseră, devenind la rîndul lor persecutori.

Cel de-al treilea expozeu din serie se datorește, cum am arătat, lui Santo Mazzarino și e închinat raporturilor dintre *Historia Augusta* și așa-zisa Istorie imperială a lui Enmann (*Enmann's Kaisergeschichte*), izvor presupus al istoriei Imperiului îndeobște și în special al istoriei împăraților din sec. al III-lea, așa cum ne sînt înfățișate în *Historia Augusta*. Formulată încă din 1884, înainte de a se fi încins polemica în jurul acestei din urmă lucrări, ipoteza lui Enmann e admisă astăzi de cei mai mulți istorici ai Imperiului tîrziu, dar încheierile ce se trag din ea diferă după personalitatea și poziția metodologică a fiecăruia. În ce-l privește pe Mazzarino, comunicarea lui pornește de la convingerea că EKG trebuie să fi fost o operă

polemică, urmărind răsturnarea punctelor de vedere tradiționale în cercurile senatoriale. Ca pilde ale acestei atitudini neconformiste, ni se dau încercările de reabilitare a lui Caracalla, de diminuare a meritelor lui Severus Alexander și Probus, unele informații despre Gallienus și Aurelianus ș.a.m.d. Dar exemplul asupra căruia învățatul italian se oprește indeosebi e acel al raporturilor dintre M. Aurelius și L. Aurelius Commodus, frate adoptiv al viitorului împărat și asociat al său la domnie din 161 până în 169. În H.A. figura acestuia e zugrăvită în culori destul de negre, personalitatea lui e evocată fără simpatie, dacă nu chiar cu ostilitate. Izvorul acestei adversități ar fi, după Mazzarino, faimoasa EKG, care în această privință și în altele a adoptat, ni se spune, o atitudine diferită de a lui Marius Maximus, și el autor de biografii imperiale, ba, dacă trebuie să-l credem pe Ammianus Marcellinus, până spre sfârșitul sec. al IV-lea autorul preferat al cercurilor senatoriale în tot ce privea istoria împăraților din sec. al II-lea. Idealizarea pe toate planurile a personalității lui M. Aurelius ar fi deci opera anonimei EKG, care, pentru a scoate mai bine în relief figura împăratului-filozof, n-a șovăit să întunece imaginea tovarășului său de domnie. Se întâmplă însă (și aci e elementul nou introdus în discuție de Mazzarino) că într-un scriitor de condiție senatorială trăitor în Africa sec. al V-lea, Blossius Aemilius Dracontius, figura coregentului apare într-o lumină favorabilă (*uir pietate bonus* e caracterizat într-un pasaj interesant și din alte puncte de vedere). Aceasta lasă să se înțeleagă că, sub vandali, în Africa romană continuă să găsească crezare cu privire la împărații din sec. al II-lea o tradiție căreia, în Italia, începând din sec. al IV-lea, cînd pare să fi fost scrisă EKG, i se substituie o imagine nouă, cea pe care în linii mari ne-a păstrat-o *Historia Augusta*. « Cio' vuol dire — conchide istoricul italian — che «Capitolino», e insomma la H.A., si divulgò nell'impero romano quando la cultura dei senatori d'Africa era ormai tagliata dalla cultura del resto dell'impero, ... che la H.A. non fece in tempo a diffondersi nell'Africa perché essa riuscì a divulgarsi nell'impero solo dopo la conquista vandastica dell'Africa. Le conseguenze per la datazione della H.A. (o, per lo meno, della sua fortuna) sono evidenti. Mentre nell'Italia gotica Simmaco adottava su Massimino Trace la versione della H.A., nell'Africa vandastica un altro senatore, Draconzio, parlava ancora di Lucio Vero *uir pietate bonus* ».

Cîtă vreme teza lui Mazzarino postulează o marcată înrîurire a EKG asupra H.A. și, ca urmare a acestei strînse dependențe, o viziune unitară a dezvoltării imperiului în sec. II—III, memoriul lui Jan Burian: *Zur historischen Glaubwürdigkeit der Gordiani tres in der Hist. Augusta* (p. 41—66), prin examenul riguros al unei serii de pasaje din biografia căruia-i e consacrat și din altele, unde se vorbește de aceleași evenimente, ajunge la concluzia că o asemenea viziune unitară lipsește în H.A. și că, de la caz la caz, informații privitoare la aceiași oameni sau la aceleași evenimente sînt nuanțate diferit, potrivit cu izvorul folosit cu precădere. Aceasta presupune la autorul necunoscut un efort de documentare mai susținut decît se admite îndeobște și, ca să ne restrîngem la *Viețile* celor trei Gordieni, Burian crede a putea susține, pe lângă folosirea continuă a *Istoriei* lui Herodian, folosirea ocazională a lui Dexippos, a mai multor epitomatori din sec. IV, ba — în biografia celui mai vîrstnic dintre cei trei împărați — folosirea lui Suetoniu, ca model pentru distribuirea materiei și fixarea anumitor situații. Din păcate, toate aceste referiri la izvoare demne de crezare nu înseamnă valorificarea lor conștiințioasă: exemplul imaginarului Iunius Cordus, invocat ca garant pentru o seamă de știri anevoie de crezut și încă și mai anevoie de controlat ne lasă să înțelegem că anonimul autor al H.A. și-a folosit predecesorii cu o libertate deplină, fără să șovăie să le denatureze spusele sau să născocoască chezași oridicețori interesele propriei cauze păreau a o cere.

Ultima comunicare din volum se intitulează: *Il vescovo Ambrogio e la Historia Augusta: attualità di un topos politico-letterario* (p. 67—79). În ea, pornind de la un pasaj din *Exameron*-ul episcopului Ambrosiu din Milan, § 68, unde, cu inevitabilele amplificări retorice, se dezvoltă motivul chibzuitei întocmiri a vieții anumitor păsări (*...rex non sorte ducitur... neque impe-*

ritae multitudinis clamore signatur... neque privilegio successionis et generis regalibus thronis insidet), autoarea, Lelia Ruggini, face observația întemeiată că Ambrosiu nu s-ar fi avîntat într-o asemenea tiradă anti-aulică, dacă n-ar fi avut sub ochi o situație politică precisă, ale cărei roade fusese în măsură să le experimenteze. O astfel de situație se întîmînă în anii 386—387, cînd, susținut de mulțimea credincioșilor, episcopul a avut de purtat o luptă aspră cu sfetnicii împăratului-adolescent Valentinian II, în legătură cu porunca de a renunța la o biserică în favoarea cultului arian. Nemulțumirea vlădicii își face loc în considerațiile la care m-am referit, a căror culminare e elogiul abia deghizat al principiului *aducerii la putere a celui mai bun*, așa cum fusese practicat sub Antonini. Reflexii asemănătoare, formulate în termeni aproape identici (*Dii avertant principes pueros et patres patriae dici impuberes... quos ad consulatus dandos dulcia et circuli et quaecumque uoluptas puerilis inuitet*), se citesc în *Vita Aureliani*, XLIII, 1—5, și paralelismul acesta izbitor îndreptățește concluzia că ultimul text trebuie să fi fost și el conceput și scris în aceeași atmosferă de sfîrșit de veac, cînd pătura conducătoare italică — crescută în aceleași tradiții și adăpată la izvoarele aceleiași culturi — apăra idealuri politice împărtășite deopotrivă de creștini și păgîni, chiar dacă expunerile programatice ale unora și ale celorlalți se deosebesc prin formulare. Potrivirea pe care am semnalat-o nu-i deci întîmplătoare și, cum e ușor de înțeles, constituie un reper cronologic pe care autoarea nu șovăie să-l pună în lumină, fixînd redactarea *Istoriei Auguste* «...cel mai curînd după 394» (p. 77).

Cu deosebiri ce țin de natura argumentelor folosite și de puterea de persuasiune a autorilor, s-a văzut că patru din comunicările al căror conținut l-am analizat converg în năzuința de a atribui *Istoriei Auguste* o dată tot mai tîrzie. Dacă în perioada dintre cele două războaie, sub influența lucrărilor lui Baynes și Hohl, o opinie împărtășită de cei mai mulți așeza compunerea mult-discutatei colecții de biografii imperiale în vremea lui Iulian Apostatul, astăzi învățații cu mai multă autoritate preferă epoca teodosiană, dacă nu de-a dreptul prima jumătate a sec. al V-lea. Ulterioare precizări cronologice se vor aduce probabil în contribuții viitoare. În stadiul actual al cercetărilor, sigur apare numai supremul *terminus ante quem* oferit de *Istoriile* lui Q. Aurelius Memmius Symmachus, consul în 485, despre care Iordanes ne asigură că foloseau *Historia Augusta*, indiferent de data precisă cînd aceasta va fi fost scrisă.

D. M. Pippidi

RAPHAEL TAUBENSCHLAG, *Opera minora*, 2 vol., Varșovia, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1969, vol. I: 640 p.; vol. II: 844 p.

Reeditarea de către Editura polonă de științe a celor două volume din *Opera minora* ale lui Raphael Taubenschlag (1881—1958) constituie un omagiu postum adus memoriei eminentului istoric al vechiului drept, papirolog și romanist polon¹. Cele două tomuri cuprind materiale mai mărunte apărute în reviste, volume omagiale, rapoarte la congrese și diferite publicații ocazionale, rod al unei activități de jumătate secol și care vin să împlinească în mod fericit monumentală sa lucrare consacrată dreptului greco-roman din Egipt².

¹ În legătură cu personalitatea și opera lui R. Taubenschlag, vezi și necrologurile lui J. Herrman, în ZSS, RA, LXXVI, 1959, p. 682—684 și W. Osuchowski, în J. Jur. Pap., XIII, 1961, p. 7—15. Cf. și *Symbolae Raphaeli Taubenschlag dedicatae*, în Eos, LXVIII, 1958, fasc. 1—3.

² *The Law of Greco-Roman Egypt in the Light of the Papyri (332 B.C. — 640 A.D.)*, ed. nouă, Varșovia, P.W.N., 1955. Vezi și *Rzymskie prawo prywatne și Rzymskie prawo prywatne na praw antycznych*, Varșovia, 1955.

Studiile, în număr de 66, sînt grupate pe materii, vol. I cuprinzînd aspecte din istoria dreptului privat și provincial roman, dreptul național și dreptul polisurilor grecești, iar vol. II izvoare, generalități, drept comercial, probleme de drept civil (persoane, bunuri, obligații), drept procesual și penal.

Dezvoltarea dreptului privat roman în epoca lui Dioclețian este ilustrată printr-un amplu studiu, apărut după primul război mondial, rezultat al unei vaste munci de investigație, cu numeroase teze originale privind inovațiile în materie juridică aduse de acest împărat roman și formele de persistență ale dreptului național (comunități familiale, *patria potestas*, *ius poenitendi*)¹.

Dintre materialele privind istoria *dreptului provincial roman*, semnalăm pe acelea consacrate receptării dreptului privat roman în Egipt², dreptului provincial roman cuprins în cartea siro-romană³, precum și influenței dreptului provincial asupra dreptului civil⁴. Primul se distinge ca o vastă sinteză ce expune situația legală a cetățenilor romani din Egipt înainte de Constituția Antoniniană, pe baza constituțiilor imperiale, senatus-consultelor, edictului general provincial și edictelor speciale ale guvernatorilor de provincii, în opoziție cu statutul peregrinilor guvernați de sistemul mixt al dreptului imperial și local. Dreptul național este ilustrat prin studiile care privesc papirusurile juridice⁵, sursele juridice cuneiforme⁶ și pe cele siriene⁷, precum și statutul personal înainte și după Constituția Antoniniană⁸ sau dreptul local în opera lui Cervidius Scaevola⁹ și în constituțiile dinainte de Dioclețian¹⁰, studii în care se dezvoltă aceeași idee a persistenței, sub multiple aspecte, a normelor de drept local în timpul stăpînirii romane.

Dreptul polisurilor grecești este urmărit atît sub forma receptării și aplicării lui în Egiptul elenistic¹¹, cit și sub aspectul mai particular al ogîndirii dreptului atic privitor la sclavi, căsătorie, bunuri și litigii în comedia *Epitrepontes* a lui Menandru, descoperită în 1907 de Lefevre¹².

¹ *Das römische Privatrecht zur Zeit Diokletians*, în *Bulletin de l'Académie Polonaise des Sciences et des Lettres*, Cracovia, 1919–1920, p. 141–281.

² *Geschichte der Rezeption des römischen Privatrechts in Aegypten*, în *Studi in onore di P. Bonfante*, I, 1930, p. 367–440.

³ *Il diritto provinciale romano nel Libro Siro-Romano*, în *J. Jur. Pap.*, VI (1952), p. 103–119.

⁴ *Der Einfluss der Provinzialrechte auf das römische Privatrecht*, în *Atti del Congresso Internazionale di Diritto Romano*, I, Roma, 1933, p. 281–315.

⁵ *Introduction to the Law of the Papyri*, în *Archives d'Histoire du Droit Oriental*, I, 1952.

⁶ *Keilschriftrecht im Rechte des Papyri der römischen und byzantinischen Zeit. Bericht über den VIII. Internationalen Papyrologenkongress in Wien (29.VIII–3.IX.1955)*, în *Mitteilungen aus der Papyrussammlung der österreichischen Nationalbibliothek (Papyrus Erzherzog Rainer)*, V. Folge, p. 129–136.

⁷ *Syrische Rechtsbücher*, în *ZSS, RA*, XLV, 1925, p. 493–514.

⁸ *Die römischen Behörden und das Volksrecht vor und nach der C.A.*, în *ZSS, RA*, XLIX, 1929, p. 115–128.

⁹ *Le droit local dans les Digesta et Responsa de Cervidius Scaevola*, în *Bulletin de l'Académie Polonaise des Sciences et des Lettres*, Cracovia, 1919–1920, p. 45–55.

¹⁰ *Le droit local dans les constitutions prédioclétiennes*, în *Mélanges de droit romain dédiés à Georges Cornil*, II, Paris, 1926, p. 497–512.

¹¹ *Die Geschichte der Rezeption des griechischen Privatrechts in Aegypten*, în *Atti del IV Congresso Internazionale di Papirologia*, Florența, 1936, p. 259–281; *The ancient-Greek-city-Laws in Ptolemaic Egypt*, în *Actes du V-e Congrès de Papyrologie*, Oxford, 1937, p. 471–489.

¹² *Das attische Recht in der Komödie Menanders « Epitrepontes »*, în *ZSS, RA*, XLVI, 1926, p. 68–82.

În legătură cu *izvoarele*, sint tratate probleme privind papirusurile și pergamentele din provinciile răsăritene ale Imperiului Roman ¹, constituțiile imperiale (în sens general, *Orationes principis*, edicte, rescripte, decrete, mandate) ², privilegiile imperiale ³, dreptul cutumiar ⁴, legea și interpretarea ei în papirusuri ⁵, legislația lui Iustinian în lumina papirusurilor ⁶, precum și publicațiile adresate publicului prin afișaj de către strateg în Egiptul elenistic și roman (edicte, anunțuri, măsuri etc.) ⁷.

Dintre *problemele generale* ale dreptului elenistic și roman din Egipt sint prezentate: justiția privată (autoapărarea) ⁸, inviolabilitatea domiciliului ⁹, profesiunea legală ¹⁰, perioadele și termenele ¹¹, precum și instituția crainicului ¹², interpreții în papirusuri ¹³ și greșelile săvârșite de unii funcționari publici în Egiptul roman în materie de înregistrări, colectări, litigii, rechiziții, înolări de efebi ¹⁴.

În legătură cu *dreptul comercial*, se urmărește aspectul lipsurilor în negoț în dreptul papirusurilor ¹⁵. Materia *persoanelor* este ilustrată de articole privind dreptul de cetățenie ¹⁶, *patria potestas* ¹⁷ și *materna potestas* ¹⁸, situația juridică a sclavilor ¹⁹, obligațiile față de bătrâni și tutela femeilor ²⁰, majoratul ²¹.

Materia *bunurilor* este cuprinsă în articolele privind imobilele și garanțiile care le afectează ²², perceperea ilegală a fructelor, suprafața pe teren propriu și pe teren străin ²³,

¹ *Papyri and parchments from the Eastern Provinces of the Roman Empire outside Egypt*, în J. Jur. Pap., vol. III (1949), p. 49–61.

² *The Imperial Constitutions in the Papyri*, în J. Jur. Pap., vol. VI (1952), p. 121–142.

³ *Die kaiserlichen Privilegien im Rechte der Papyri*, în ZSS, RA, LXX, 1950, p. 277–98.

⁴ *Customary Law and Custom in the Papyri*, în J. Jur. Pap., I, 1944, p. 41–54.

⁵ Νόμος in the Papyri, în J. Jur. Pap., II, 1948, p. 67–72; *Die Auslegung der Gesetze im Rechte der Papyri*, în J. Jur. Pap., IX–X (1956), p. 137–143.

⁶ *The Legislation of Justinian in the Light of the Papyri*, în Bizantion, XV (1940–1941), p. 280–295.

⁷ *Les publications officielles du strategé dans l'Egypte gréco-romaine*, în J. Jur. Pap., V, 1951.

⁸ *Selfhelp in Greco-Roman Egypt*, în Archives d'Histoire du Droit Oriental, IV (1949), p. 79–84.

⁹ *The Inviolability of Domicile in Greco-Roman Egypt*, în Archives d'Histoire du Droit Oriental, III, p. 293–297.

¹⁰ *The Legal Profession in Greco-Roman Egypt*, în Festschrift Fritz Schultz, II, Weimar, 1951, p. 188–192.

¹¹ *Periods and Terms in Greco-Roman Egypt*, în *Atti del Congresso Internazionale di Diritto Romano e di Storia del Diritto*, III, Verona, 1948, p. 353–366.

¹² *The Herald in the Law of the Papyri*, în Archives d'Histoire du Droit Oriental, VI (1949), p. 189–194.

¹³ *The Interprets in the Papyri*, în *Charisteria Thaddeo Sinko*, 1951, p. 361–363.

¹⁴ *Errors of Officials in Roman Egypt*, în JURA, VII, 1956, p. 1–5.

¹⁵ *Die Geschäftsmängel im Rechte der Papyri*, în ZSS, RA, LIV, 1934, p. 137–146.

¹⁶ *Citizens and Non-Citizens in the Papyri*, în *Scritti in onore di Contardo Ferrini pubblicati in occasione della sua beatificazione*, III, Milano, 1948, p. 166–173.

¹⁷ *Die patria potestas im Rechte der Papyri*, în ZSS, RA, XXXVII, 1916, p. 177–230.

¹⁸ *Die materna potestas im gräko-ägyptischen Recht*, în ZSS, RA, XLIX, 1929, p. 115–128.

¹⁹ *Das Sklavenrecht im Rechte der Papyri*, în ZSS, RA, L, 1930, p. 140–169.

²⁰ *La γρηγορία dans le droit des papyrus*, în RIDA, 3e série, III, 1956, p. 173–179.

²¹ Ένωσις ήλικία del diritto dei papiri, în Aegyptus, XII, 1932, nr. 2, p. 141–144.

²² *Das Recht auf εἰσοδος und ἔξοδος in den Papyri*, în Archiv für Papyrusforschung, VIII, 1927, p. 25–33; *Der Schutz der Rechtsverhältnisse an Liegenschaften im gräko-ägyptischen Recht*, în ZSS, RA, LV, 1935, p. 278–288.

²³ *Miscellanea papirologica*. 1. Δίκη καρπού. 2. *La costruzione sul terreno proprio e sul terreno altrui*, în Aegyptus, XXXII, 1952, nr. 2, p. 451–456.

zidul de hotar¹, precum și unele probleme de drept funerar (*loca religiosa*, modurile de testare)².

Dintre *obligafii*, sint studiate dreptul contractual egiptean pe baza papirusurilor grecești³, contractele de arendă, subarendare, închiriere, subînchiriere, locațiunea pe termen lung, prestare de servicii⁴, novațiunea⁵, asocierea⁶, contractul personal⁷, obligația alimentară⁸, sechestrul⁹ și citeva acțiuni civile delictuale¹⁰.

Dreptul procesual e ilustrat de articolele privind rolul arbitrului în epoca ptolemaică¹¹, jurisdicția voluntară¹², substituția¹³, protecția legală provizorie¹⁴, moratoriul¹⁵ și litigiile persoanelor juridice¹⁶, asociațiile procesuale¹⁷, autoritatea lucrului judecat¹⁸ și, în sfârșit, celebrul proces al apostolului Pavel privit în lumina papirusurilor, cu care prilej autorul pune în discuție și autenticitatea textelor biblice referitoare la acest fapt¹⁹.

În materie de *drept penal* se tratează despre delator și răspunderea sa penală²⁰, precum și despre pedeapsa corporală în izvoarele papirologice²¹.

Pentru istoria vechiului nostru drept, studiile de mai sus oferă un valoros material comparativ în măsură să ajute la elucidarea unor probleme legate de raportul dintre cutuma locală

¹ *Rechtsverhältnisse an der Grenzmauer im Rechte der Papyri*, în *Studi in onore di Ugo Enrico Paoli*, 1955, p. 683–684.

² *Miszellen aus dem römischen Grabrecht*, în ZSS, RA, XXXVIII, 1917, p. 244–262.

³ *Le droit contractuel égyptien d'après les papyrus grecs*, în *Archives d'Histoire du Droit Oriental*, I, 1937, p. 249–259.

⁴ *Prozesse aus Pacht. Miet. Dienst- und Werkverträgen in den griechischen Papyri*, în *Archiv für Papyrusforschung*, XII, 1937, p. 187–193; *Afterpacht und Aftermiete im Rechte der Papyri*, în ZSS, RA, LIII, 1933, p. 234–255; *Le bail à long terme dans le droit gréco-égyptien*, în *Recueil de la Société J. Bodin*, III, 1938, p. 59–65.

⁵ *Die Novation im Rechte der Papyri*, în ZSS, RA, LI, 1931, p. 84–91.

⁶ *The Law of Associations in Greco-Roman Egypt*, în *Mélanges F. de Visscher*, IV, 1950, p. 509–514; *Die societas negotiationis im Rechte der Papyri*, în ZSS, RA, III, 1932, p. 64–77.

⁷ *Die Lehrvertrag im Rechte der Papyri*, în *Aegyptus*, XIII, 1933, p. 238–240.

⁸ *Die Alimentationspflicht im Rechte der Papyri*, în *Studi in onore di S. Riccobono*, I, 1932, p. 507–518.

⁹ *Il sequestro nel diritto dei papiri*, în IVRA, II, 1951, p. 76–81.

¹⁰ *Die actio de pestu, de pauperie und de arboribus caesis im Rechte der Papyri*, în *Archiv Orientalni*, XX, 1952, p. 65–68.

¹¹ *Die ptolemäischen Schiedsrichter und ihre Bedeutung für die Rezeption des griechischen Rechts in Ägypten*, în *Archiv für Papyrusforschung*, IV, 1906, p. 1–46.

¹² *La giurisdizione volontaria del tribunale dei crematisti*, în *Studi in onore di A. Calderini e di R. Paribeni*, II, 1956, p. 317–320.

¹³ *Die Feststellungsklagen im Rechte der Papyri*, în JURA, IV, 1953, p. 157–162.

¹⁴ *The Provisional Legal Protection in the Papyri*, în J. Jur. Pap., V, 1951, p. 143–154; *Τετρατογραφία in Greco-Roman Egypt*, în J. Jur. Pap., IV, 1950, p. 77–82; *L'emprisonnement dans le droit gréco-égyptien*, în *Omăgiu Profesorului Stoicescu*, București, 1940, p. 362–368.

¹⁵ *Zum gerichtlichen Moratorium im römischen Provinzialrecht*, în ZSS, RA, LI, 1931, p. 403–404.

¹⁶ *Die Prozesse der juristischen Personen im Rechte der Papyri*, în *Studia et Documenta Historiae et Iuris*, XVIII, 1952, p. 115–126.

¹⁷ *Die Streitgenossenschaft im Rechte der Papyri*, în J. Jur. Pap., VI, 1952, p. 143–151.

¹⁸ *L'autorité de la chose jugée dans le droit gréco-égyptien*, în *Archives d'histoire du Droit Oriental*, III, 1948, p. 294–306.

¹⁹ *Le procès de l'apôtre Paul à la lumière des papyri*, în *Bulletin de l'Académie Polonaise des Sciences et des Lettres*, I-ère partie, Cracovia, 1919.

²⁰ *Il delatore e la sua responsabilità nel diritto dei papiri*, în *Studi in onore di Vincenzo Arangio-Ruiz*, I, Napoli, 1952, p. 501–507.

²¹ *Die körperliche Züchtigung im Rechte der Papyri*, în *Études de Papyrologie*, VIII, 1957, p. 97–101.

și dreptul roman clasic ¹, sfera de aplicare a diferitelor legiuri imperiale, statutul peregrinilor ², al persoanelor juridice, epicleatul ³, gerusiile mixte ⁴ și «triburile» de cetățeni romani ⁵ din Pentapolis (Dobrogea), atribuțiile diferiților magistrați, particularitățile contractelor în materie de *locatio operarum* la minele din Transilvania, unde riscul la întreruperea lucrului în caz fortuit revenea celui angajat ⁶ și nu celui care angajează ⁷, dreptul de preferință în materie de vânzare a imobilelor rurale pe care îl aveau probabil membrii comunităților vicinale după largul sistem cunoscut în Orient, dar incompatibil cu dreptul roman ⁸, adoptarea fraternă, probabil cu drept de moștenire, instituție de asemenea răspândită în Orient și neadmisă de dreptul roman ⁹, în sfârșit probleme de receptare a dreptului romano-bizantin ¹⁰.

Prezentarea la un loc, într-o nouă ediție, a celor mai importante din cele peste două sute de studii rămase de la R. Taubenschlag constituie o lectură utilă pentru istoricii vechiului drept și un instrument de lucru indispensabil de cercetare în domeniul papirologiei juridice, în care opera regretatului savant polon formează o piatră de temelie.

L. P. Marcu

Mittelateinisches Wörterbuch bis zum Ausgehenden 13. Jahrhundert, in Gemeinschaft mit den Akademien der Wissenschaften zu Göttingen, Heidelberg, Leipzig, Mainz, Wien, und der Schweizerischen Geisteswissenschaftliche Gesellschaft, herausgegeben von der Bayerischen Akademie der Wissenschaften und der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Berlin, Akademie-Verlag, 1959–1962.

În ultimul timp se face tot mai mult simțită, în domeniul medievisticii, lipsa unui dicționar general de latină medievală, realizat pe baza criteriilor științifice moderne. Încă din primele decenii ale secolului al XX-lea, se punea problema realizării prin colaborare internațională a unui asemenea dicționar. Dat fiind însă numărul imens de texte care trebuie excerptate pentru întocmirea acestui instrument de lucru, specialiștii s-au văzut deocamdată în imposibi-

¹ I. Nădejde, *Trac să fie dreptul nostru consuetudinar?*, în Noua revistă română, II, 1900, nr. 16, p. 145–155 și nr. 17, p. 192–198.

² Vl. Hanga, *Crestomație pentru studiul istoriei statului și dreptului R.P.R.*, vol. I, ESPLEJ, 1955, Sect. II.

³ Cf. Lysias, § 12, Περὶ τῆς Εὐάνδρου δοκιμασίας; Demost., § 75, Πρὸς Μακάρτατον περὶ Ἀγνίου κλήρου; idem, II, § 22, Κατὰ Στεφάνου ψευδομαρτυριῶν.

⁴ V. Pârvan, *Histria IV. Inscriptii găsite în 1914 și 1915*, București, 1916, p. 66.

⁵ *Greek inscript. Br. Mus.*, II, p. 36, nr. 177.

⁶ ... *Quod si fluor impedierit pro rata computare debebit* (CIL, III, p. 948, tab. X). Vezi și P. F. Girard, *Textes de droit romain*, ed. V, Paris, p. 765–766.

⁷ *Qui operas suas locauit totius temporis mercedem accipere debet si per eum non stetit, quo minus operas praestet* (Dig., 45, 3, 38 pr.).

⁸ Cf. de ex. codul akkadian al lui Bilalama, în Sumer, IV, 1908. Vezi și V. Al. Georgescu, *Dreptul de protimisii în Moldova și Țara Românească* (în curs de apariție).

⁹ Herodot, I, 74; III, 7–8, 11; IV, 9, 70; G. Mihailidis-Nuaroș, Περὶ τῆς ἀδελφοπονίας ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἑλλάδι καὶ ἐν τῷ Βυζαντίῳ, în Τόμος Κωνσταντίνου Ἀρμενόπουλου, Tesalonic, 1952, p. 259–272. Vezi și Vl. Hanga, *Istoria statului și dreptului R.P.R.*, vol. I, ed. a III-a, București, 1957, p. 126; G. Cronț, *Înfrățirea în dreptul român* (în curs de apariție).

¹⁰ Cf. V. Al. Georgescu, *La réception du Droit romano-byzantin dans les Principautés roumaines (Moldavie et Valachie)*, în *Mélanges H. Lévy-Bruhl*, Paris, 1958; idem, *Le rôle de la théorie romano-byzantine de la coutume dans le développement du droit féodal roumain*, în *Mélanges Philippe Meylan. Recueil de travaux publiés par la Faculté de droit. Université de Lausanne*, vol. II, *Histoire du droit*, Lausanne, 1963, p. 61–87.

litate de a realiza o asemenea lucrare. Din acest motiv s-a adoptat ca primă etapă formula întocmirii unor dicționare naționale de latină medievală deci, limitate din punct de vedere geografic. După apariția acestora, se va putea trece la înfăptuirea unui dicționar general de latină medievală pentru întreaga Europă, menit să înlocuiască vechiul — dar încă indispensabilul — *Glossarium mediae et infimae latinitatis* al lui Du Cange¹.

În seria de dicționare mai sus menționate, limitate din punct de vedere geografic, se integrează și dicționarul a cărui publicare a fost inițiată în anii din urmă de Academii de știință din Berlin și München. Autorii acestui dicționar — din care pînă acum au apărut 5 fascicule cuprinzînd cuvintele *a* — *aplico* — au avut în vedere întregul teritoriu de limbă germană, deci în afara Germaniei și Austria și parte din Elveția. Textele din Olanda și Belgia nu au fost excerptate decît selectiv, deoarece se preconizează întocmirea unui dicționar de limbă latină medievală pentru aceste țări.

Uneori granițele fixate de colectivul de redacție au fost depășite, dar numai în cazul unor texte de importanță deosebită pentru istoria medievală a Germaniei, cum ar fi, de pildă, unele izvoare din colecția *Monumenta Germaniae Historica*.

În ce privește limitele de timp, dicționarul începe cu sec. V e.n., deci perioada cu care încetează *Thesaurus linguae Latinae*, iar ca limită superioară autorii s-au oprit în linii generale la ultimele decenii ale sec. al XIII-lea.

Atenția principală a autorilor s-a concentrat asupra inovațiilor medievale din punct de vedere semantic și gramatical (asteriscul plasat în fața unui cuvînt indică lipsa lui în *Thesaurus linguae Latinae*), dar se semnalează și asemănările sau preluările din fondul lexical antic, fie din literatura păgînă, fie din cea creștină. O valoare deosebită conferă noului dicționar faptul că un loc însemnat îl ocupă în paginile sale termenii de știință (medicină, botanică, zoologie, tehnologie, alchimie, matematică, muzică, vinătoare) neglijăți de dicționarele anterioare. Numele proprii sînt menționate numai dacă se folosesc ca apelative.

Pentru realizarea unei uniformități din punct de vedere ortografic, autorii păstrează ortografia antică, mai exact cea adoptată de *Thesaurus*.

În cuprinsul fiecărui articol sensurile se succed în ordinea cronicologică a atestării lor. Cuvintele sînt explicate prin sinonimele lor latine și prin echivalentele lor germane. De pildă: *acceptio* (-cio), -onis f. = *I A prehensio, assumptio* — *das Ergreifen, Zusichnehmen etc.*

Separat de cele cinci fascicule apărute pînă în prezent, a fost publicată o fasciculă de *Abkürzungen und Quellenverzeichnisse*, datorată lui Otto Prinz. Sînt indicate în această anexă două tabele de abrevieri: unul gramatical și altul al principalelor texte citate. Urmează o listă cu indicații asupra cronologiei, numelor autorilor medievali, datelor lor biografice și titlurilor operelor lor, în sfîrșit asupra edițiilor folosite de autorii dicționarului.

Prin marel număr de texte excerptate (aproximativ 1750), prin bogăția materialului lingvistic prezentat, prin tratarea unor termeni neglijăți pînă în prezent, dicționarul, rezultat al colaborării științifice a unui mare număr de specialiști sub conducerea lui Johannes Stroux (pînă în 1954) și, după moartea acestuia, a lui Paul Lehmann, se înscrie ca o remarcabilă contribuție într-un domeniu mai puțin cercetat pînă în prezent.

Gh. Ceaușescu

¹ În ultimul timp au apărut un șir de dicționare de latină medievală — fie generale dar incomplete sau de proporții reduse, fie limitate la un cadru geografic restrîns — dintre care menționăm: E. Habel und F. Grûbel, *Mittelateinisches Glossar*, ed. 2, Paderborn, Ferdinand Schöningh, 1959, VIII + 432 p., J. F. Niermeyer, *Mediae latinitatis lexicon minus*, E. J. Brill, 1954—1958; *Nouum Glossarium mediae latinitatis ab anno DCCC usque ad annum MCC*, Copenhaga, Ejnar Munksgaard, 1957.

MARIA MARINESCU-HIMU, *Metodica predării limbii latine*, [București, Editura didactică și pedagogică, 1964, 169 p. (litogr.).

O carte redactată cu o claritate remarcabilă, întocmită după un plan bine conceput. Începe determinând scopul studierii limbii latine în clasele ciclului mediu în școlile de cultură generală. Studiul limbii și literaturii latine, predat de cadre cu temeinice cunoștințe de specialitate, oferă posibilități prin care se pot conduce elevii spre a cunoaște bazele concepției materialiste despre lume. Elevii vor fi puși « în situația de a discerne caracterele esențiale ale societății în diferite etape de dezvoltare, nascându-se în sufletele lor convingeri care au drept consecință atitudini active și entuziaste » (pag. 4). Deci profesorul de limbă latină din școala de cultură generală trebuie să aibă mereu în minte faptul că-i sînt încredințați copii pe care să-i predea societății înarmați cu o sănătoasă concepție despre lume și viață, cu o concepție științifică.

Cele patru veacuri de învățămînt al limbii latine în țara noastră au reușit să formeze o tradiție, tradiție întărită prin constatarea că numai prin acest studiu se poate ajunge la aprofundarea cunoștințelor de limbă maternă și la lărgirea orizontului cultural al tinerelor vîrstare.

Subliniind valoarea educativă a studiului limbii latine, prof. M. Marinescu-Himu stăruie asupra noului procedeu ce trebuie însușit în predare: « limba latină își va îndeplini sarcina de a forma omul nou, dacă vom înceta definitiv de a vedea într-o odă din Horațiu sau un cîntec din Catul, într-o satiră din Iuvenal sau o pagină din Tacit, doar un text în care căutăm cu lăcomie o construcție gramaticală rară sau un pasaj sensibil de interpretări controversate. Munca ni se va irosi zadarnic » (pag. 23).

În capitolele următoare autoarea face un amănunțit istoric al învățămîntului limbii latine, în antichitate, în evul mediu, în timpul Renașterii și, separat, istoricul învățămîntului limbii latine în țara noastră. Această trecere în revistă o găsesc cu totul instructivă celor care o vor folosi. Stadiile evoluției, începînd de la Quintilian, deci de la primul profesor oficial, primul profesor plătit de stat ca să îndrume o muncă educativă, și ajungînd pînă în zilele noastre, vor preciza în mintea tînrului cititor marele rol educativ, de-a lungul veacurilor, al limbii și literaturii latine, acest însemnat vehicul al unei străvechi civilizații.

În partea principală a lucrării se discută programele și manualele școlare. Ca act « oficial și obligatoriu » (pag. 56), emis de Ministerul Învățămîntului, programa școlară fixează cuantumul de cunoștințe pentru fiecare obiect din planul de învățămînt, pe clase. Conținutul științific al programelor din școala noastră de cultură generală se reflectă în manuale, întrucît autorii le elaborează tocmai pe baza acestor programe.

După ce se dezbate în amănunt tehnica unei reușite traduceri din latinește în românește, se precizează procedeele de predare a gramaticii, a vocabularului și a lecțiilor de lectură din autorii latini. Tot ce este în legătură cu o bună și izbutită predare este în atenția autoarei care subliniază totdeauna aplicația practică a regulilor enunțate. Schema de la pag. 83 este ilustrativă în această privință. Se recomandă a se începe cu încadrarea autorului în epoca în care a trăit și a scris, descrierea pe scurt a evenimentelor de seamă, în legătură cu fragmentul de predat. Pînă și cele mai mici detalii ca întocmirea îngrijită și bine gîdită a schemei sinoptice sînt redată cu grija cuvenită. La lecțiile de literatură, cînd fragmentul cuprinde versuri, se recomandă încheierea lecției cu lectura de către profesor a unei izbutite traduceri. Mijloacele artistice folosite au o importanță deosebită pentru a deștepta interes în mintea tineretului.

Diferitele tipuri de lecție (lecție de comunicare de noi cunoștințe, lecție de verificare, de recapitulare, lecție mixtă), cu planurile lor, sînt tratate judicios și explicit pentru a putea fi puse în aplicare și folosite în clasă de oricare profesor.

Volumul se încheie cu planificarea anuală, schițată la fiecare clasă pe trimestre

În citatele latinești s-au strecurat unele greșeli: *vetum aetas* (p. 133); *facte* pentru *facta* (p. 131); *ominis* pentru *omnia* (p. 129); *Troianos opes* pentru *Troianas opes* (p. 95).

Metodica predării limbii latine în școala de cultură generală este o carte utilă, o carte a cărei lipsă o simțeam, de aceea o recomand cu toată căldura și convingerea.

D. Crăciun

Journal of Classical Studies, vol. XII, 1964, Kyoto, The Classical Society of Japan, 200 p., 8°.

Un clișeu frecvent al stilului publicistic asociază epitetul «îndepărtată» de numele Japoniei. Volumul primit de redacția revistei noastre reprezintă o strălucită dezmințire a acestei asociații de cuvinte. Savanții japonezi grupați în jurul Societății clasice și al Centrului de studii elenice al Universității din Kyoto nu s-au apropiat de clasicismul european cu curiozitatea diletantului pentru o civilizație «exotică», ci, învingând dificile bariere lingvistice, cu seriozitatea omului de știință hotărât să aducă o contribuție originală la cunoașterea și explicarea fenomenului cercetat. Reușita este incontestabilă: pe cititorul care parcurge revista nu-l impresionează numai numărul mare al colaboratorilor (27, incluzând autorii de recenzii), mărturie a vitalității studiilor clasice în Japonia, ci și varietatea subiectelor tratate (filozofie, istoria religiilor, istorie literară, supraviețuirea antichității etc., la care se adaugă și domeniile numeroaselor recenzii), precum și, desigur, ținuta științifică a contribuțiilor: din nefericire, cititorul european este redus la mult prea sumarele rezumate englezești ale articolelor (dintre care trebuie să regretăm că lipsește raportul lui M. Kubo despre Centrul de studii elenice; lectura acestuia ne-ar fi permis o mai bună cunoaștere a activității clasiștilor niponi).

Dăm mai jos, în conformitate cu uzajul înrădăcinat pentru prezentările de publicații periodice, sumarul volumului:

- Y. Hiraishi, *Teoria ideilor la Philon* (p. 1)
- Y. Hirokawa, *Eros în Theogonia lui Hesiod, v. 120 sqq. și 201 sqq.* (p. 13)
- Y. Shinmura, *Observații asupra mării rhetre a Spartei* (p. 27)
- T. Imamichi, *Idee și concept general la Platon* (p. 40)
- K. Kusayama, *Miscarea dezordonată în Timaeus* (p. 56)
- N. Hujii, *Un aspect al lui Martial — tema banilor* (p. 74)
- M. Kaneiwa, *Istoriografia medievală și cultura clasică* (p. 87)
- N. Fujisawa, *Eleatica (Parm., fr. 3, și Arist., Phys. Z. 9, 239 b 5—9)* (p. 99)
- M. Kubo, *Raport asupra Centrului de studii elenice* (p. 110)
- Ch. Matsudaira, *Raport asupra celei de a IV-a adunări generale a F.I.E.C.* (p. 114).

Urmează o bogată rubrică de recenzii (p. 117—174), rezumatele englezești ale articolelor (p. 175—182), sumarele principalelor reviste de specialitate (183—190), indici etc.

I. Fischer

SOCIETATEA DE STUDII CLASICE DIN R.P.R.

DĂRI DE SEAMĂ ALE ȘEDINTELOR

LIV

ȘEDINȚA DIN 7 NOIEMBRIE 1963

Prezidează acad. AL. GRAUR, președinte.

Ședința se deschide la ora 18¹⁵.

Membri prezenți: I. Acsan, N. I. Barbu, M. Bîlțiu, Tr. Costa, D. Crăciun, N. Crețu, M. Crișan, Fl. Demetrescu, I. Fischer, Val. Georgescu, M. Gramatopol, Al. Graur, Gh. Guțu, I. Ionescu, Tr. Lăzărescu, L. Lupaș, H. Mihăescu, M. Nicolaescu, N. I. Niculiță, A. Piatkowski, D. M. Pippidi, C. Poghir, E. Poghir, D. Popescu, Em. Popescu, Cl. Popovici, C. Săndulescu, M. Spiridon, N. I. Ștefănescu, C. Tomulescu, R. Vulpe.

Invitați: A. Fulgescu, R. Holtzman, M. Manolescu, V. Nicolae, Fl. Saulea, N. Ș. Tanașoca.

Alegeri de noi membri. Sînt aleși membri ai Societății: VASILE D. DIACONU (recomandat de N. LASCU și A. BODOR), ARETIA HALIP (recomandată de N. LASCU și A. BODOR), N. V. BARAN (recomandat de N. GOSTAR și DAVID POPESCU) și I. DUMITRACHE (recomandat de D. CRĂCIUN și N. I. BARBU).

În legătură cu aceste alegeri, acad. AL. GRAUR aduce în discuție eventualitatea creării unei filiale la Iași și repetă sugestia privind organizarea la Cluj a unei sesiuni a Societății. Iau cuvîntul, cu privire la aceste probleme, tovarășii D. M. PIPPIDI, C. POGHIR, DAVID POPESCU și H. MIHĂESCU.

Prezentări de lucrări recente. H. MIHĂESCU: J. Sofer, *Zur Problematik des Vulgärlateins*, Viena, 1963; Eugippius, *Das Leben des heiligen Severin* (ed. R. Noll), Berlin, 1963. VAL. GEORGESCU, Chr. Sasse, *Die Constitutio Antoniniana*, Wiesbaden, 1958; F. de Visscher, *La constitution Antonine et la dynastie africaine des Sévères*, Bruxelles, 1961; J. Gaudemet, *À propos du « droit vulgaire »*, Milano, 1963. D. M. PIPPIDI: L. Robert, *Villes d'Asie Mineure* (2e éd.), Paris, 1962. AL. GRAUR: G. Giacomelli, *La lingua falisca*, Florența, 1963; *Dictionnaire de la mythologie grecque et romaine* (coll. Seghers), Paris.

Comunicare. Prof. N. I. BARBU, *Limba latină în învățământul mediu*. Se expun principiile unui raport care urmează să fie înaintat Ministerului Învățământului.

Discuții. În vederea alcătuirii definitive a unui memoriu, iau parte la discuții, aducând completări și sugestii, tovarășii: GH. GUȚU, C. TOMULESCU, EM. POPESCU, D. CRĂCIUN, I. IONESCU, TR. LĂZĂRESCU, DAVID POPESCU, C. POGHIRC, I. FISCHER, TR. COSTA, M. CRIȘAN, M. SPIRIDON.

Prof. GH. GUȚU pune accentul asupra importanței limbii latine pentru formarea intelectuală a oricărui om de cultură; reintroducerea, în 1956, a predării limbii latine s-a făcut pe baza examinării rezultatelor obținute în anii când această limbă nu era prevăzută în programele tuturor școlilor medii; în favoarea învățământului limbii latine s-au pronunțat, de altfel, și părinții elevilor, în marea lor majoritate. D-sa nu e de părere ca limba latină să devină o materie de specializare, ci trebuie să rămână un element esențial în educația tuturor elevilor. Pentru a da rezultate, e însă nevoie de condiții de lucru normale: ore suficiente, teze scrise, examene. D-sa propune alcătuirea unui memoriu care să fie adresat tuturor forurilor de răspundere.

EM. POPESCU atrage atenția asupra importanței speciale pe care limba latină o are pentru România, în vederea cunoașterii trecutului țării.

D. CRĂCIUN se asociază ideii că limba latină trebuie să fie predată tuturor elevilor din școala medie și scoate în evidență ajutorul pe care cunoștințele de limba latină îl dau asimilării gramaticii române.

I. IONESCU înclină către întărirea predării la secția umanistă, cu sacrificarea secției reale.

C. POGHIRC aduce informații asupra unor practici regretabile în predarea actuală a limbii latine: elevii cu interes pentru această disciplină sint îndreptați în mod obligatoriu către secția reală dacă au note bune și la matematici; probele scrise lipsesc din programe. D-sa propune ca memoriul să cuprindă indicarea tuturor disciplinelor științifice pentru care limba latină este indispensabilă și să arate că învățarea practică a limbilor moderne, romanece în special, e esențial facilitată de cunoașterea limbii latine.

În încheierea discuțiilor, acad. AL. GRAUR propune sesizarea prezidiului Academiei R.P.R. și atragerea acestui for cultural în acțiunea inițiată de Societate. D-sa atrage atenția asupra perspectivelor de viitor ale studiilor închinat antichității și asupra faptului că vocabularul limbii literare române cuprinde 90% cuvinte latine, unele moștenite, cele mai multe însă formînd vocabularul internațional contemporan. E necesară îmbunătățirea metodelor predării: texte literare semnificative, nu fabricate pentru predarea gramaticii, lucrări scrise obligatorii; d-sa e de părere că trebuie pus accentul pe mărirea numărului de ore la secția umanistă și nu pe extinderea predării la toate secțiile; avînd însă în vedere utilitatea generală a limbii latine și părerea majorității participanților la dezbateri, se realizează ideii exprimate în comunicare și în discuții, privind obligativitatea învățării limbii latine pentru toți elevii școlii medii. Pentru redactarea definitivă a memoriului, acad. AL. GRAUR propune alcătuirea unei comisii redacționale; memoriul va fi apoi discutat de biroul Societății.

Adunarea declarîndu-se de acord cu această din urmă propunere, se procedează la alegerea comisiei redacționale. Au fost aleși: prof. N. I. BARBU, GH. GUȚU, M. SPIRIDON și C. POGHIRC.

Sedința se ridică la ora 21.

LV

ȘEDINȚA DIN 5 DECEMBRIE 1963

Prezidează acad. AL. GRAUR, președinte.

Ședința se deschide la ora 18¹⁵.

Membri prezenți: I. Acsan, E. Bujor, L. Buzdugan, Gh. Cantacuzino, D. Crăciun, M. Crișan, C. Drăgulescu, H. Dumitrescu, I. Fischer, Val. Georgescu, M. Gramatopol, Al. Graur, Gh. Guțu, L. Lupaș, H. Mihăescu, M. Nichita, M. Nicolaescu, Z. Petre, A. Piatkowski, D. M. Pippidi, A. Popa, Cl. Popovici, C. Săndulescu, M. Spiridon, L. Stoianovici, N. I. Ștefănescu.

Invitați: A. Barnea, A. Calangiu, M. Calangiu, M. Guțu, A. Mitescu, V. Nicolae, D. Tomescu.

Neerolog. Acad. AL. GRAUR evocă figura prof. VL. BĂNĂȚEANU, decedat în 8 noiembrie 1963, și scoate în evidență meritele științifice și didactice ale dispărutului.

Alegeri de noi membri. Au fost aleși membri ai Societății: Prof. I. DAVIDSOHN (recomandat de O. TCACIUC și I. FISCHER), CONSTANȚA NANU (recomandată de O. TCACIUC și H. MIHĂESCU), MARIA CHIȘLEAG (recomandată de O. TCACIUC și H. MIHĂESCU), GH. COSOI (recomandat de O. TCACIUC și M. JACOTĂ), GH. GH. CONDURACHE (recomandat de O. TCACIUC și H. MIHĂESCU), NATALIA GH. CONDURACHE (recomandată de O. TCACIUC și H. MIHĂESCU), CONST. F. CHIRCU (recomandat de O. TCACIUC și D. M. PIPPIDI), TRAIAN DIACONESCU (recomandat de H. MIHĂESCU și M. NICHITA), NICULINA ZAMFIR (recomandată de O. TCACIUC și M. NICHITA), VIORICA BĂLĂIANU (recomandată de N. I. BARBU și L. WALD).

Prezentări de lucrări recente. H. MIHĂESCU: E. Kirsten, W. Kraiker, *Griechenland-kunde. Ein Führer zu klassischen Stätten*⁴, Heidelberg, 1962. Z. PETRE: C. Plini Caecili Secundi *Epistularum libri decem*, ed. R. A. B. Mynors, Oxford, 1963. VAL. GEORGESCU: *Revue internationale des droits de l'Antiquité*, VII, 1960. I. FISCHER: N. Façon, *Corso di storia della lingua italiana*, I, București, 1963.

Comunicare. A. PIATKOWSKI, *Hesiod și poemele hesiodice în lumina unor cercetări recente* (vezi « Studii clasice », VI, 1964, p. 343—356).

Discuții. Pun întrebări și iau parte la discuții D. CRĂCIUN, M. CRIȘAN și H. MIHĂESCU.

Diverse. M. NICHITA anunță că simbătă 14 decembrie va avea loc, în cadrul cercului științific al studenților în filologie clasică, comemorarea lui Matei G. Nicolau, de la moartea căruia s-au împlinit 25 de ani.

Ședința se ridică la ora 19³⁰.

LVI

ȘEDINȚA DIN 9 IANUARIE 1964

Prezidează acad. AL. GRAUR, președinte.

Ședința se deschide la ora 18¹⁵.

Membri prezenți: P. Alexandrescu, R. Alexandrescu, V. Bălăianu, G. Bordenache, L. Buzdugan, E. Cizek, M. Coja, D. Crăciun, G. Creția, M. Crișan, Fl. Demetrescu, S. Dimitriu, Em.

Doruțiu-Boila, H. Dumitrescu, VI. Dumitrescu, I. Fischer, R. Florescu, C. Georgescu, M. Gramatopol, Al. Graur, L. Lupaș, M. Marinescu-Himu, H. Mihăescu, M. Nicolaescu, S. Nicolau, Z. Petre, C. Poghire, E. Poghir, A. Popa, D. Popescu, Em. Popescu, Cl. Popovici, C. Săndulescu, Al. Suceveanu, N. I. Ștefănescu, R. Vulpe, L. Wald.

Invitați: M. Alexandrescu, Al. Barnea, I. Barnea, V. Bușilă, A. Calangiu, M. Calangiu, M. Guțu, V. Nicolae, S. Popescu, Vl. Zirra.

Alegeri de noi membri. Au fost aleși membri ai Societății: SEBASTIANA POPESCU (recomandată de AL. GRAUR și I. FISCHER), VALENTIN NICOLAE (recomandat de M. NICHITA și N. I. BARBU), I. AGRIGOROAIEI (recomandat de M. MARINESCU-HIMU și L. LUPAȘ), I. MITERICIU (recomandat de M. MARINESCU-HIMU și L. LUPAȘ).

Prezentări de lucrări recente. E. CIZEK: *Acta antiqua Philippopolitana. Studia historica et philologica*, Sofia, 1963. I. FISCHER: Istituto Orientale di Napoli, *Annali, sezione linguistica*, V, 1963. AL. GRAUR: ΓΕΡΑΣ. *Studies Presented to George Thomson*, Praga, 1963.

Comunicare. P. ALEXANDRESCU, *Cu privire la Tucidide, II, 96*. Se reia interpretarea pasajului, în care istoricul atenian stabilește componența etnică a regatului lui Sitalkes și în mod special populațiile care locuiau în acea vreme între Dunăre, mare și munții Haemus. După ce propune o nouă traducere pentru acest pasaj, autorul încearcă să scoată în valoare unele concluzii de ordin istoric pentru Dobrogea antică. După părerea sa, la mijlocul sec. V î.e.n., Dobrogea nu era locuită numai de geți, ci și de o populație pe care Tucidide o numește οἱ ἑμποροὶ καὶ ὁμόσχευοι τοῖς Σκύθαις și care ar putea fi geți scitizați, sau chiar sciți care au trecut Dunărea asimilându-se parțial cu geții.

Discuții. Pun întrebări și iau parte la discuții: H. MIHĂESCU, I. BARNEA, R. VULPE, R. FLORESCU, C. POGHIR, AL. GRAUR.

H. MIHĂESCU: Dobrogea fiind o regiune de interferență, e probabil că vor fi existat mai multe populații, la care se referă Tucidide prin articolul οἱ «cei».

R. VULPE: Cuvîntul ὁμόσχευοι trebuie interpretat mai larg, nu exclusiv militar; este vorba de o similitudine de obiceiuri, care poate proveni dintr-o strînsă conviețuire cu sciții (alianțe, uniuni tribale heterogene, relații de rudenie). Epitetul ἑμποροὶ se referă și la geți (interpretare confirmată de mărturiile lui Ovidiu și de descoperirile arheologice). Populația anonimă de care vorbește pasajul sînt geții din sudul Dunării, în contact îndelungat cu sciții de pe coastă.

Comunicare. C. POGHIR, *Note critice la «Războiul civil» al lui Caesar*. 1. În B.C., I, 6, 3 «Faustus Sulla pro praetore in Mauretanium mittatur», autorul propune, împotriva conjecturii lui Manutius, restituirea lecțiunii manuscriselor (*propere*) pentru motive de ordin istoric: Faustus Sulla nu fusese pînă la această dată praetor.

2. În B.C., I, 7, 2 «quae superioribus annis armis esset restituta», vede în *annis armis* o dittografie, căreia copiștii ulteriori i-au dat un sens, citind pe al doilea *annis* drept *armis* prin simetrie cu *armis notaretur* de mai sus, deși realitatea istorică nu e aceasta, căci puterea triburilor nu fusese restaurată prin arme.

3. Consideră pasajele «bello perfecto...» (III, 18, 5), «bello confecto...» (III, 57, 5 și 60, 4) și «ut postea cognitum est...» (III, 86, 1) ca interpolări posibile ale editorilor postumi ai *Războiului civil*. Suspect pare mai ales III, 57, 5, unde se părește tonul impersonal, urmărit cu strictețe de Caesar, și apare un *reperiebamus*. Grăitor în acest sens pare și III, 17, 1,

unde editorii par să se distingă net de Caesar: « Quibus rebus neque tum respondendum Caesar existimavit, neque nunc, ut memoriae prodatur, satis causae putamus ».

Discuții. Pun întrebări și iau parte la discuții: M. CRIȘAN, R. VULPE, D. CRĂCIUN, H. MIHĂESCU, I. FISCHER, R. FLORESCU, AL. GRAUR.

AL. GRAUR socotește lecțiunea *propere*, a manuscriselor, lipsită de sens; se întreabă totuși dacă *pro praelore* se încadrează corect în frază. Nu socotește pasajul III, 86, 1 ca o intervenție a editorilor lui Caesar.

Diverse. Tovarășa M. MARINESCU-HIMU semnalează atenția acordată activității Societății noastre de către emisiunile în limba greacă ale Radiodifuziunii.

Acad. AL. GRAUR informează pe membrii Societății de demersurile întreprinse până acum în vederea consolidării învățămîntului limbii latine în școala medie.

Reluînd sugestia ținerii unei sesiuni la Cluj, propune ca dată începutul lunii februarie; în acest sens a stabilit un contact preliminar cu acad. C. DAICOVICIU, rectorul Universității.

În încheiere dă informații asupra ședinței închinată de cercul studenților în Filologie clasică memoriei lui Matei Nicolau, în cadrul căreia studentele IOANA CREVEDIA și MARIA BĂLTĂCEANU au prezentat comunicări privind viața și opera savantului lingvist și jurist, iar, dintre membrii Societății noastre, prof. VAL. GEORGESCU și AL. GRAUR au evocat cîteva amintiri personale. În cadrul ședinței s-a făcut propunerea ca volumul VII al *Studiilor clasice* să fie închinat lui Matei Nicolau; sugestia a fost însoțită de biroul Societății, urmînd să se facă demersurile necesare în vederea aducerii ei la îndeplinire.

Ședința se ridică la ora 20⁰⁰.

LVII—LIX

SESIUNEA ȘTIINȚIFICĂ DE LA CLUJ

(11—18 februarie 1964)

În conformitate cu dorința exprimată atît de membrii bucureșteni, cît și de cei clujeni încă de la constituirea filialei din Cluj a Societății, s-a ținut, în sălile Institutului de Istorie, o sesiune de comunicări, la care au participat, în afară de membrii filialei gazde, un număr de membri bucureșteni, precum și doi membri ai filialei ieșene a Societății.

Sesiunea a beneficiat de sprijinul plin de solicitudine al Universității « Babeș-Bolyai » care a asigurat oaspeților o găzduire mai mult decît confortabilă în modernele cămine studențești recent construite și la Casa universitarilor. Cele trei zile de comunicări și de reuniuni diverse au contribuit în mod esențial la stringerea relațiilor științifice și colegiale dintre filologii clasici din principalele centre universitare ale țării și reprezintă un început care va fi desigur urmat de manifestări similare menite să dezvolte cercetările românești consacrate Antichității și să stimuleze interesul unui public din ce în ce mai larg pentru aceste discipline.

Dimineața zilei de 11 februarie, după ce oaspeții au fost primiți la gară de tovarășul I. CRIȘAN, de la Institutul de istorie, a fost consacrată vizitării, în autocar, a monumentelor arhitectonice ale orașului. Explicațiile au fost date de tovarășul GH. ARION, de la catedra de Istorie a artelor. În după masa aceleiași zile a avut loc prima ședință de comunicări. În dimineața următoare a fost vizitat Muzeul de istorie și Institutul de lingvistică. După ședința de comunicări de după amiază, rectorul și prorectorul Universității, acad. C. DAICOVICIU și prof. N. LASCU,

au oferit participanților la sesiune o masă colegială, prilej de meritată destindere și de apropiere prietenească. În ultima zi, ședința de comunicări a avut loc dimineața, după masa fiind rezervată unei ședințe comune a membrilor biroului Societății cu biroul filialei clujene. În seara aceleiași zile, oaspeții au părăsit Clujul, fiind conduși la gară de acad. C. DAICOVICIU, de tovarășul D. PROTASE, precum și de prof. T. A. NAUM.

LVII

ȘEDINȚA DIN 11 FEBRUARIE 1964

Prezidează prof. N. LASCU, președintele filialei din Cluj.

Ședința se deschide la ora 17¹⁵.

Membri prezenți: N. Baran, N. I. Barbu, A. Bodor, E. Chirilă, E. Cizek, Tr. Costa, I. Crișan, C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, I. Drînceanu, F. Edelstein, I. Fischer, R. Florescu, A. Halip, M. Iliescu, M. Kovacs, N. Lascu, L. Lupaș, M. Macrea, V. Macrea, T. A. Naum, M. Nichita, A. Piatkowski, C. Poghir, E. Poghir, S. Popescu, D. Protase, I. I. Russu, M. Stanciu, R. Vulpe, T. Weiss, I. Winkler.

Invitați: M. Băltăceanu, B. Daicoviciu, L. David, I. Glodariu, V. Lucian, V. Mircea, I. Mitrofan, D. Slușanschi, M. Szabó, J. Trinkowski, V. Ungureanu, V. Vasiliev.

Într-o elegantă alocuțiune latină, acad. C. DAICOVICIU salută pe participanții la sesiune, urînd deplin succes desfășurării lucrărilor.

I. FISCHER prezintă scuzele acad. AL. GRAUR, împiedicat în ultimul moment de a lua parte la sesiune. Informează de asemenea asupra constituirii la Iași a unei filiale a Societății.

Comunicări. 1. Acad. C. DAICOVICIU, *O nouă mărturie a dăinuirii elementului dac sub romani*. În sprijinul dăinuirii elementului dacic și a conviețuirii lui cu coloniștii aduși sau veniți în Dacia din restul imperiului se înscrie încă o mărturie: Azi se știe că faimoasele nume « dacice » de plante, păstrate la Dioskorides, au fost introduse în lista de sinonime ale acestuia nu de Dioskorides însuși, în sec. I e.n., ci mult mai târziu, în secolul al III-lea e.n. În felul acesta, just explică învățatul tracolog D. Dečev existența între numele « dacice » și a câtorva nume de origine latină și greacă. Și unele și altele au fost culese, în provincia Dacia, în cursul secolelor II—III împreună cu numele autentic dacice, de la coloniștii de limbă latină sau greacă ai provinciei ca și de la autohtonii de limbă dacică trăind alături de aceștia¹.

2. N. I. BARBU, *Observații semantico-stilistice asupra unor cuvinte grecești*. (Vezi mai sus, p. 109).

3. LIANA LUPAȘ, *Statutul fonologic al diftongilor din dialectul atic*. Cei 13 diftongi descendenți ai dialectului atic clasic (de la jumătatea secolului al VI-lea î.e.n.) sînt grupuri de două foneme vocalice, formate dintr-una din vocalele /ă, ă, ȅ, Ȇ, ȋ, ŭ/, urmată de /i/ sau

¹ Vezi D. Dečev, *Die thrakischen Sprachreste*, Wien, 1957, p. 541 și 564—565. Dintr-o asemenea sursă au intrat și numele dacice din lista de la Pseudo-Apuleius, și nu dintr-o altă culegere făcută în sec. IV în Dacia Aureliană, cum presupune Dečev, *op. cit.*, p. 541. Asupra numărului numelor autentic dacice părerile sînt împărțite: v. I. I. Russu, *Limba traco-dacilor*, București, 1959, p. 29—30 și cap. V al acestei lucrări.

/u/ care reprezintă arhifonemele lui /I/, /I/, /Ū/ și /Ū/. Pentru a face posibilă o asemenea interpretare, s-a introdus înainte de *i* și *ū* în hiat o consoană zero, numită junctură.

4. MARIA ILIESCU, *Încă o cauză de dispariție a verbului fero*. În textele latine târzii se remarcă folosirea perfectului *tuli* și a participiului perfect *tultum* cu sensul « a lua ». Este vorba de perfectul și participiul perfect regularizate ale verbului *tollo*, și anume *tolli*, *tol(li)tum*, confundate cu perfectul lui *fero*. Această confuzie a contribuit la dispariția verbului neregulat *fero*, care, spre deosebire de *esse* — de asemenea atematic și des folosit —, nu a lăsat decît urme extrem de slabe în limbile romanice.

5. I. FISCHER, *Notă plautină*. Cuvîntul *aleato* (*Most.*, 48), interpretat de obicei ca un ablativ instrumental al lui *aleatum* « mîncare cu usturoi », ar putea fi socotit un ablativ absolut impersonal (neutru) al verbului *aleari* « a arunca zarurile », avînd o valoare identică cu *sortito* (*Merc.*, 136 b etc.).

6. N. V. BARAN, *Aliquot sermonis philosophici Lucretii lineamenta*. În vremea lui Lucrețiu, limba latină avea un vocabular bogat pentru a exprima toate formele gîndirii și simțirii, dar n-avea o terminologie pentru a reda noțiuni filozofice materialiste. Lucrețiu creează terminologia filozofică, deși folosește exprimarea pleonastică, sinonimică și onomatopeică. Lucrețiu este un pionier în această privință și a dat impulsul inițial, iar Cicero a continuat acțiunea lui Lucrețiu, desăvîrșind-o. Printre procedeele folosite, se pot aminti: traducerea exactă a terminologiei grecești, forme perifrastice, creare de cuvinte noi, cuvinte compuse, folosirea unor termeni din graiul popular.

Discuții. Pun întrebări și iau parte la discuții: N. I. BARBU, I. I. RUSSU, M. ILIESCU, C. POGHIRC, M. SZABÓ, Tr. COSTA, R. FLORESCU, N. BARAN, A. PIATKOWSKI, R. VULPE, I. FISCHER, N. LASCU, C. DAICOVICIU.

M. ILIESCU, referindu-se la comunicarea prof. N. I. BARBU, arată că situația descrisă de autor pentru limba greacă are o valabilitate mai largă.

C. POGHIRC înclină către interpretarea tradițională a textului plautin discutat de I. FISCHER, opunînd argumentării autorului faptul că în versurile imediat precedente este vorba tot de nume de mîncări.

I. FISCHER nu crede, ca N. V. BARAN, că Cicero poate fi considerat un continuator al lui Lucrețiu: procedeele sînt total diferite. Neologismele lucrețiene nu privesc vocabularul filozofic, ci pe cel poetic și ar putea fi, în realitate, cuvinte folosite de Ennius și de alți predecesori.

După răspunsul autorilor, acad. C. DAICOVICIU informează pe membrii Societății asupra demersurilor întreprinse în vederea consolidării învățămîntului limbii latine în școala medie.

Ședința se ridică la ora 20⁰⁰.

LVIII

ȘEDINȚA DIN 12 FEBRUARIE 1964

Prezidează prof. N. I. BARBU, vicepreședinte.

Ședința se deschide la ora 17⁰⁰.

Membri prezenți: N. V. Baran, N. I. Barbu, I. Bitay, A. Bodor, E. Chirilă, E. Cizek, Tr. Costa, I. Crișan, C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, Fr. Edelstein, St. Ferenczi, I. Fischer, R. Florescu, N. Gostar, M. Iliescu, M. Kovacs, N. Lascu, L. Lupaș, M. Macrea, V. Macrea, T. A. Naum,

M. Nichita, M. Pătruț, A. Piatkowski, C. Poghir, E. Poghir, S. Popescu, D. Protase, I. I. Russu, M. Stanciu, R. Vulpe, T. Weiss, I. Winkler.

Invitați: M. Băltăceanu, B. Daicoviciu, L. David, I. Glodariu, V. Lucian, V. Marica, M. Mihai, I. Mitrofan, I. Negrutiu, V. Popović, D. Slușanschi, M. Szabó, J. Trymkowski, V. Vasiliev.

Comunicări. 1. Prof. N. LASCU, « *Villa lui Ovidiu* » de la Sulmona. În documente din sec. XIII—XIV figurează numirea « Botteghe di Ovidio » dată unor ruine din sec. I î.e.n. situate pe panta muntelui Morrone din teritoriul Sulmonei. De aceste « botteghe » sînt legate numeroase tradiții de origine populară, iar mai tirziu a apărut numirea « Villa di Ovidio ». Săpăturile arheologice întreprinse în acest loc între anii 1957 și 1963 infirmă datele tradiției; în realitate e vorba de ruinele unui templu al lui Hercules, considerat ca divinitate a pelignilor. Rezultatele săpăturilor, încă nepublicate, autorul le datorește prof. V. Cianfarani, conducătorul săpăturilor, cu ocazia vizitei sale la Sulmona în decembrie 1963.

2. C. POGHIR, *Note etimologice*. a. Lat. *faux* < i.-e. **dhau-*, cf. sl. *daviti*, frig. *δάος*, etnonimele *Dauus*, *Dacus*, dac. *δακίνα*: *λόκου καρδία*; pentru sens, cf. fr. *égorger*, rom. *gîlui*, *sugruma*, *sugușă* etc.

b. Rom. *scai*, arom. *scal'iu* nu e din sîrb. *škalj*, *žkalj*, ci autohton: cf. trac *σάλαη* « sabie », gr. (împrumut nordic) *σκαλλας* « tête d'artichaut » etc.; mai îndepărtat, cf. dac. *σκιάρη*, alb. *šqer*, v.g.s. *šceran* etc. Toate provin din rădăcina i.-e. **sek-* « tăios », reducîndu-se la două teme: *sk-el* și *sk-er*.

c. Rom. *dîmb* nu poate fi sl. *dǫbŭ* « stejar », din cauza sensului, și nici nu e un împrumut din magh. *domb* « dîmb », care nu e atestat în alte limbi fino-ugriene. El reprezintă i.-e. **d̥h̥m̥bhos*, cf. gr. *τάφος* și pelasg. (?) *τύμβος*, arm. *damban*. Este vorba deci de un cuvînt autohton, bine atestat în Balcani în antichitate.

d. Rom. *șarc*, alb. *thark* reprezintă un cuvînt autohton, înrudit cu gr. *ἔρκος*, *ἔρκος*, *ὄρκανη* < i.-e. **serk-*, *sork-*; evoluția i.-e. **s* > alb. *th* e cunoscută.

e. *Sabadius*, *Sabazius* nu pare a fi comparabil cu sl. *svoboda* dacă ținem în seamă înrudirea evidentă cu *Sabai*, *Saboi* « bacante » etc. Este vorba de un compus, a cărui a doua parte este *dîus*, *zius* « zeu » (cf. *Diuzanus* etc.); prima trebuie pusă în legătură cu ilir. *sabaia* « bere, suc ». Sensul cuvîntului ar fi « zeul băuturii » sau « zeul care face să circule seva în vegetație ».

3. I. I. RUSSU, *Zoltes și Rhemaxos. Tracii, sciții și Istria în sec. III—II î.e.n.* Este studiat textul decretului de la Istria pentru Agathocles fiul lui Antiphiolos (încep. sec. II î.e.n.), spre a stabili originea etnică și teritorială a celor doi regi (Zoltes și Rhemaxos). În prealabil, se rezumă evenimentele relatate: situația gravă a Istriei, atacurile tracilor, acțiunea lui Agathocles ca șef al apărării orașului și ca ambasador la Zoltes și la Rhemaxos. Primul din aceștia este căpetenie a tracilor din zona Haemus; are antroponimic tracic; de aceeași origine este probabil altă căpetenie barbară, Zalmodegikos, menționat în alt decret histrian. Rhemaxos, rege din stînga Dunării, considerat get de cei mai mulți cercetători, este în realitate un scit, posibil urmaș al lui Ateas (sec. IV), cu stăpînirea între Prut, Nistru și Bug. Antroponimul său e scitic (nu tracic), la fel ca al fiului său Phrad[...]. Sînt examinate din nou informațiile privind expansiunea sciților spre vest de Hypanis (Bug): Scythia Minor în sudul Basarabiei, ca și la sud de Dunăre, în Dobrogea, numită de asemenea Scythia Minor sau simplu Scythia, ocupată de romani și înglobată în provincia Moesia Inferior. Decretul istrian pentru Agathocles o numește *Σκυθία*; aici existau enclave de sciți destul de importante, care au dat numirea teritoriului; ei bat monede, sînt cunoscuți și din informațiile literare (Scymnos, Ovidius, Plinius); începînd din sec. I e.n., se asimilează în masa populației indigene traco-getice și se romanizează împreună cu aceasta.

4. A. PIATKOWSKI, *Unele observații ale lui Rhys Carpenter despre cultul lui Zamolxis*. Rh. Carpenter, în cartea sa *Folk Tale, Fiction and Saga in the Homeric Epics*, Berkeley, 1956, cap. VI, a atras atenția asupra practicii religioase, viabilă încă la unele populații primitive din nord, ca un mesager să fie trimis la divinitatea fertilității, pentru obținerea unei recolte bogate. Învățăatul american a pus această practică în paralelă cu Herodot, IV, 6. În același capitol, Carpenter s-a ocupat de unele influențe ale cultului trac în Grecia.

5. A. BODOR, *Cu privire la «kapnobatai» și «polistai»*. Analizând acești termeni pe baza textelor antice, autorul ajunge la concluzia că termenul *καπνοβάται*, deși are o etimologie populară greacă, nu înseamnă «călători prin nouri» sau «călători prin fum», după cum se susține în istoriografia mai veche, ci exprimă o denumire a preoților daci, primită pe baza unor funcții religioase, legate de prezicerea viitorului și are înțelesul de «prooroci, ghicitori din fum». Termenul *πλεῖστοι*, denumind preoții daci, nu este o coruptelă pentru *πολισταί*, ci se referă la preoții daci, prezentați în societatea dacică drept «cei mai mari», «conducători».

6. N. GOSTAR, *Longinus (Cassius Dio, 68, 12)*. Generalul lui Traian, după cit reiese din cele două variante ale textului lui Cassius Dio, a fost mai curînd un *dux exercitus* între anii 103 și 105, decît un *legatus Augusti legionis*. El ar putea fi identificat cu Cn. Pinarius Aemilius Cicatricula Pompeius Longinus, guvernator al Iudeii în 86, *consul suffectus* în 90, guvernatorul Moesiei Superior în 93 și guvernatorul Pannoniei în 98. După cit se pare, el a condus înăbușirea răscoalei din Iudeea în anii 85–86 și, în numele lui Nerva, o *expeditio Suebica* în anul 97. Era deci un *uir militaris* care, după mărturia lui Cassius Dio, s-a distins și în primul război dacic. Probabil că sinuciderea lui Longinus se datorează dizgrației în care căzuse, acceptînd înfrîngerea cu Decebal și, eventual, tratative cu acesta.

7. Prof. R. VULPE, *Scena torturării prizonierilor romani de pe Columna lui Traian*. După locul său pe Columna traiană, la sfîrșitul campaniei din Moesia Inferior și înainte de reîmbarcarea împăratului pe Dunăre pentru reluarea operațiilor din Dacia, scena XLV de la C. Cichorius, reprezentînd torturarea captivilor romani de către femeile dace, se referă la unele dezastre suferite de trupele romane din partea lui Decebal pe frontul din sud-vestul Transilvaniei, în lipsa lui Traian, pe cînd acesta se afla în Moesia Inferior în luptă cu coaliția buro-daco-sarmată care trecuse Dunărea, în iarna 101–102. Fugarii în costum dac care, în scena imediat următoare, XLVI, se precipită în fața lui Traian, în momentul cînd acesta este pe punctul de a se îmbarca, îi raportează împăratului tocmai despre acele grave întîmplări. Este o confirmare a rostului campaniei din Moesia Inferior, care a fost provocată la inițiativa lui Decebal, cu scopul de a-l prinde pe Traian între două fronturi și a-l zdrobi. Împăratul roman a izbutit pînă la urmă să înlăture primejdia, printr-o serie de lupte de pe frontul nou din răsărit, culminînd cu decisiva sa victorie de la Adamclisi împotriva aliaților regelui dac, dar concomitent a trebuit să suporte unele succese locale ale acestuia pe frontul din vest.

8. R. FLORESCU, *Observații cu privire la forma originară a Monumentului de la Adamclisi*. Comunicarea prezintă o nouă variantă de reconstituire a monumentului, bazată pe identificarea sistemului modular în care a fost proiectat de arhitectul antic. Principalele diferențe față de variantele mai vechi constau în: înălțarea corpului tronconic de deasupra tamburului cilindric; plasarea șirului de reliefuri cu scene de bătălie la mijlocul înălțimii tamburului cilindric, iar nu sub cornișă; în sfîrșit, gruparea metopelor în șase scene a nouă piese, fiecare cu cîte o imagine imperială în centru, dispuse în succesiunea: bătălie de cavalerie, luptă în jurul unei tabere de care, prezentarea prizonierilor, marș de infanterie, bătălie de infanterie, *acclamatio* imperială. Dar și reliefurile cu prizonieri au fost dispuse într-o succesiune simetrică față de o piesă centrală pierdută. În continuare autorul stabilește analogia succesiunii scenelor

figurate cu episodul de pe coloana lui Traian referitor la luptele din Dobrogea (XXXI—XXXVIII). Dar amănunțele istorico-epigrafice se deosebesc net de cele de pe coloană. Stabilind existența a trei ateliere de sculptori care au executat reliefulurile cu scene de luptă, comunicarea identifică elementele plastice folosite de aceștia ca fiind curente în arta provinciilor romane de la Dunărea de sus. În concluzie s-a considerat că și sculptorii sînt originari din această zonă. Ei au reprezentat pe monument evenimentele în succesiunea lor reală, conformîndu-se unei tematici oficiale. În schimb, detaliile istorico-etnografice sînt reproduse după albumele lor de modele sau provin din experiența lor directă, din locurile lor de baștină. Așadar se poate spune că transdanubienii reprezentați în reliefuluri sînt de fapt de la Dunărea de sus.

Din cauza orei tirzii, s-a hotărît amînarea discuțiilor pentru ziua următoare. Ședința se ridică la ora 21¹⁵.

LIX

ȘEDINȚA DIN 18 FEBRUARIE 1964

Prezidează acad. C. DAICOVICIU, vicepreședinte.

Ședința se deschide la ora 9¹⁵.

Membri prezenți: N. V. Baran, N. I. Barbu, I. Bitay, A. Bodor, E. Chirilă, Tr. Costa, I. Crișan, C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, Fr. Edelstein, St. Ferenczi, I. Fischer, R. Florescu, N. Gostar, M. Iliescu, N. Lascu, L. Lupas, M. Macrea, T. A. Naum, M. Nichita, A. Piatkowski, C. Poghir, E. Poghir, S. Popescu, D. Protase, I. I. Russu, M. Stanciu, R. Vulpe, T. Weiss, I. Winkler.

Invitați: M. Băltăceanu, I. Glodariu, V. Lucian, I. Mitrofan, Fr. Pap, C. Pop, D. Slușanschi, V. Vasiliev.

Comunicări. 1. M. MACREA, *Exercitus Daciae Porolissensis și cîteva considerații despre organizarea Daciei romane*. În lumina unor noi cărămizi cu stampila EX D P și a diplomei de la Gherla, se stabilește că armata Daciei Porolissensis a luat ființă o dată cu întemeierea provinciei cu acest nume, prin 124—125. În perioada pînă după 167, comandantul ei este procuratorul presidial, care își are reședința la Napoca. După reorganizarea Daciei în 167—169, comandantul armatei Daciei Porolissensis este legatul legiunii V Macedonica de la Potaissa.

2. D. PROTASE, *Descoperiri recente la castrul roman de la Gherla*. Autorul prezintă, pe scurt, principalele descoperiri din castru și din așezarea civilă dependentă, între anii 1960 și 1963, prilejuite de construirea Combinatului pentru industrializarea lemnului, plasat chiar pe locul lagărului roman. Sînt trecute în revistă: monumente epigrafice și sculpturale, pietre de inel, opaițe, statuete de divinități, monede etc., precum și cunoscuta diplomă militară din 2 iulie 133, referitoare la existența provinciei Dacia Porolissensis încă din vremea împăratului Hadrian.

3. T. WEISS, *Cîteva reflecții asupra lui Empedocle ca militant pentru democrație*. Atitudinea politică a lui Empedocle și-a găsit fundamentarea teoretică în concepția sa materialistă despre lume și, invers, concepția sa filozofică a fost influențată de concepțiile sale politice. El își desfășoară activitatea politică într-o perioadă de profunde convulsii sociale, cînd cercurile comerciale și meșteșugărești duceau o luptă dirză contra aristocrației funciare. Răscoalele din Siracusa, care au adus la putere un regim democratic, și loviturile de stat democratice din

sudul Italiei au influențat desigur dezvoltarea politică din Akragas. În acest climat politic se desfășoară activitatea lui Empedocle. În pofida eforturilor aristocrației de a-l atrage de partea ei, oferindu-i chiar coroana regală, el preferă o viață simplă, militează pentru egalitatea politică și participă la luptele politice alături de democrați. Adversar al tiraniei, Empedocle desființează și adunarea oligarhică a « celor o mie ». Excluderea sa din organizațiile pitagoriene, susținătoare ale conservatorismului social, ar putea fi pusă în legătură cu atitudinea democratică a filozofului. În sfârșit, concepția sa despre lume, în care procesul evolutiv este în același timp procesul trecerii de la inferior la superior, procesul structurii tot mai complexe, procesul de naștere a frumuseții și armoniei, nu putea să nu genereze la Empedocle viziunea unei societăți bazate pe o libertate mai largă, politică și socială, tendința spre democrație, în limitele și accepția epocii sale.

4. D. SLUȘANSCHI (student), *Vrbanitas la Cicero*. (Vezi mai sus, p. 287).

5. TR. COSTA, *Un traducător uitat al Eneidei*. Se prezintă câteva date noi privind viața și activitatea lui Moise Sora Noac (1806–1863), autor de poezii în românește și latinește, autor al primei traduceri integrale a operei lui Vergiliu.

6. I. BERCIU și AL. POPA, *Excepthores în Dacia*. (Autorii neputînd participa la sesiune, un rezumat al comunicării a fost citit de H. DAICOVICIU.) Se prezintă un altar dedicat zeiței Minerva Augusta de către *excepthores consulares*, descoperit la Apulum. Altarul datează de la sfîrșitul secolului al II-lea sau începutul secolului al III-lea e.n., în orice caz după 167–168. E important pentru că semnalează intîia oară în Dacia funcția de *exceptor*.

Discuții. La discuții, care au ca obiect comunicările prezentate în ultimele două ședințe, participă: N. I. BARBU, I. I. RUSSU, T. WEISS, D. PROTASE, H. DAICOVICIU, A. PIATKOWSKI, M. MACREA, R. VULPE, I. MITROFAN, R. FLORESCU, I. GLODARIU, C. POGHIRC, N. GOSTAR, C. DAICOVICIU.

Prof. N. I. BARBU observă, în legătură cu explicațiile propuse de A. BODOR, că *πλεῖστοι* înseamnă « cei mulți, mulțimea » și se poate referi cu greu la o minoritate.

I. I. RUSSU se întreabă dacă etimologia maghiară a rom. *dîmb* poate fi înlăturată, după cum susține C. POGHIRC, dacă ținem seama de aria geografică extinsă a magh. *domb*, care nu poate așadar proveni din românește.

H. DAICOVICIU, declarîndu-se de acord cu teza lui I. I. RUSSU, care exclude posibilitatea originii getice a lui Rhemaxos, consideră totuși unele argumente insuficient de solide: din faptul că drumul lui Agathocles a fost făcut pe apă (*κατὰ πλοῦν*) nu se poate trage concluzia că acesta era drumul cel mai scurt către teritoriile lui Rhemaxos: calea pe uscat era impracticabilă, datorită nesiguranței provocate de război. Denumirea teritoriului (Scythia) are o valoare politică (= dominat de sciți), nu etnică (= locuit de sciți). Referindu-se la comunicarea prof. R. VULPE, se întreabă dacă scenele de cruzime de pe Columnă nu ar putea fi puse în legătură cu sacrificiile umane practicate de daci.

Prof. R. VULPE susține, împotriva lui I. I. RUSSU, originea getică a lui Rhemaxos, arătînd că argumentele extrase din antroponimie nu sînt peremptorii: pe de o parte, numele pot fi împrumutate, iar pe de alta anumite elemente de formație (-x, de exemplu) se găsesc și în nume getice.

I. GLODARIU: înfățișarea stindardului dac pledează în favoarea etimologiei propuse de C. POGHIRC pentru lat. *faux*.

C. POGHIRC, referindu-se la comunicarea tovarășului A. BODOR, arată că pentru etimologia cuvîntului *καρποβάται* nu se poate face apel atît la limba greacă, pentru prima parte, cît și la cea getică, pentru cea de a doua.

În ultima parte a ședinței, ca o încununare mai puțin tehnică și mai puțin specializată a sesiunii, prof. T. A. NAUM citește câteva fragmente din traducerea sa inedită a *Poemului naturii* de Lucrețiu.

În cuvântul său de închidere, acad. C. DAICOVICIU mulțumește tuturor participanților pentru contribuțiile aduse la desfășurarea sesiunii, care a reprezentat o strălucită manifestare a atașamentului pentru clasicism și care constituie o afirmare convingătoare a locului pe care studiul antichității îl ocupă, și trebuie să-l ocupe, în cultura socialistă a României. Vorbitorul își exprimă convingerea că acțiunea începută la Cluj va fi continuată și întâlniri similare vor avea loc în toate centrele universitare ale țării.

Ședința se ridică la ora 14¹⁵.

LX

ȘEDINȚA DIN 5 MARTIE 1964

Prezidează prof. N. I. BARBU, vicepreședinte.

Ședința se deschide la ora 18¹⁵.

Membri prezenți: N. I. Barbu, V. Bălăianu, Gh. Cantacuzino, C. Chircu, D. Crăciun, M. Crișan, C. Drăgulescu, Vl. Dumitrescu, I. Fischer, M. Gramatopol, Al. Graur, L. Lupaș, H. Mihăescu, M. Nicolaescu, V. Nicolae, S. Nicolau, A. Piatkowski, E. Poghir, A. Popa, D. Popescu, S. Popescu, C. Săndulescu, R. Vulpe.

Invitați: G. Brătescu, R. Holtzman, M. Pîrlog, N. Ș. Tanașoca.

Informații. I. FISCHER face o scurtă prezentare a sesiunii de comunicări a Societății, care s-a desfășurat la Cluj între 11 și 13 februarie 1964.

În continuare, dă citire procesului-verbal din 26 decembrie 1963, privind constituirea la Iași a unei filiale a Societății, avînd pentru anul în curs următorul birou: Prof. I. DAVIDSOHN, președinte, O. TCACIUC, vicepreședinte, și N. GOSTAR, secretar. Cu unanimitatea celor prezenți se aprobă constituirea filialei și componența biroului.

Prezentări de lucrări recente. H. MIHĂESCU: Varro, *Сельское хозяйство*, ed. M. E. Sergeenko, Moscova, 1963. A. PIATKOWSKI: M. Opișan, *Gîndirea economică din Grecia antică*, București, 1964. D. CRĂCIUN: M. Marinescu-Himu, *Metodica predării limbii latine*, București, 1964; Virgiliu, *Bucolice, Georgice*, trad. de L. Sebastian, București, 1964. I. FISCHER: M. Marinescu-Himu, *Culegere de texte neogrecești*, București, 1963.

Comunicare. Dr. C. SÂNDULESCU, « *Primum non nocere* ». Comentarii filologice asupra unui aforism medical. Autorul expune pe baza referințelor la textele clasice originea și sensul principiului deontologic «Înainte de toate, să nu vatămî». Concepția se găsește exprimată categoric în *Epidemiile* hipocratice sub forma dezvoltată, alternativă «să fii de folos sau să nu vatămî» (ὡφελεῖν ἢ μὴ βλάπτειν). Mai explicit: «Ori folosești bolnavului, ori te abții de la medicație sau intervenție»; aforismul este frecvent aplicat în *Corpus hippocraticum*, mai ales în scrierile chirurgicale. De ex. în *Despre fracturi*: «Aplică corect aparatul, ori nu-l mai aplica» (καλῶς μηχανᾶσθαι ἢ μὴ μηχανᾶσθαι); sau în *Despre afecțiuni* (Περὶ παθῶν): «cel care tratează nu trebuie să adauge nimic rău, ci să îndepărteze simptomele prezente», loc pe care

Litré îl traduce plastic, deși mai puțin conform: « Celui qui traite ne doit ajouter de son fait aucun mal à la maladie qui en a assez par elle-même ».

În continuare discută problema, prezentă de asemeni în *Corpus* a abstenționismului, necesar uneori tocmai pentru a nu vătăma bolnavului și citează mărturiile textului, de exemplu, aforismul VI, 38 în care se recomandă neintervenția chirurgicală în unele forme de cancer.

Expune apoi în rezumat stadiul actual al problemei autenticității scrierilor hipocratice, problemă care condiționează orice investigație în acest domeniu și concluziile mai degrabă sceptice ale cercetătorilor, îndeosebi ale lui Ludwig Edelstein. Deși deconcertantă, situația trebuie acceptată ca atare; putem vorbi despre scrieri medicale hipocratice, dar nu despre Hipocrate ca autor perfect conturat, fie și al unei singure scrieri din cele 60 ale colecției. În continuare, discută chestiunea responsabilității medicale în antichitate, rezolvată juridic de către romani (Lex Aelia din anul 281: *Sicuti medico imputari euentus mortalitatis non debet, ita quod per imperitiam comisit imputari debet*); formula se găsește, mai puțin categorică, încă la Platon (*Legile*, 865 b).

În ceea ce privește vocabularul științific hipocratic împrumutat de Tucidide, autorul arată că însăși expresia analizată (ὠφελεῖν — βλάπτειν) este folosită exact în aceeași accepție adversativă de către istoricul războiului peloponezic.

Discuții. Pun întrebări și iau parte la discuții: D. POPESCU, G. BRĂTESCU, GH. CANTACUZINO, M. CRIȘAN, A. PIATKOWSKI, I. FISCHER și N. I. BARBU.

G. BRĂTESCU: formularea latină a principiului este evident post-hipocratică, deoarece pune pe prim plan abținerea: este vorba de o aplicare a principiului vitalist, după care medicul nu e decît un ajutător al naturii. Formularea hipocratică pune accentul principal pe intervenție.

Sedința se ridică la ora 20¹⁰.

LXI

ȘEDINȚA DIN 2 APRILIE 1964

Prezidează prof. N. I. BARBU, vicepreședinte.

Sedința se deschide la ora 18¹⁵.

Membri prezenți: N. I. Barbu, L. Buzdugan, Gh. Condurache, D. Crăciun, M. Crișan, I. Fischer, C. Georgescu, Val.-Al. Georgescu, M. Gramatopol, Al. Graur, I. Ionescu, L. Lupaș, M. Marinescu-Himu, D. Marmeliuc, E. M. Morogan, Margareta Nasta, V. Nicolae, M. Nicolaescu, S. Nicolau, N. Niculiță, Z. Petre, E. Poghirc, A. Popa, S. Popescu, Cl. Popovici, C. Săndulescu, N. I. Ștefănescu, R. Vulpe.

Invitați: G. Brătescu, A. Calangiu, Gh. Ceașescu, I. Crevedia, G. Georgescu, M. Guțu, R. Lăzărescu, S. Petre, M. Pîrlog, A. Pîrvulescu.

Alegeri de noi membri. Este aleasă membră a Societății tovarășa MARIA PÎRLOG (recomandată de prof. N. I. BARBU și I. FISCHER).

Prezentări de lucrări recente. Prof. R. VULPE: W. Lepik-Kopaczyńska, *Die antike Malerei*, Berlin, 1963; Fr. H. Reuters, *Die Briefe des Anacharsis*, Berlin, 1963. VAL.-AL. GEORGESCU: I. Christian, *Teoria persoanei juridice*, București, 1964; *Mélanges Ph. Meylan*, I—II, Lausanne, 1963. Z. PETRE: R. Bianchi Bandinelli, *Archeologia e cultura*, Milano, 1963.

L. LUPAȘ: W. S. Anderson, *Pompey, his Friends, and the Literature of the First Century B.C.*, Berkeley-Los Angeles, 1963; I. M. Linforth, *Electra's Day in the Tragedy of Sophocles*, Berkeley-Los Angeles, 1963.

Comunicare. M. GRAMATOPOL, *Eroismul lui Oedip*. Problema destinului ca și mitul reprezintă pentru tragedia greacă elementul exterior care alcătuiește cadrul acțiunii dramatice. Conținutul de idei al diverselor tragedii este variat. Tema generală este însă omul și problema existenței sale față de realitatea exterioară și față de cea interioară, a sufletului său. Lupta omului pe aceste două planuri contra celor care sînt în puterea sa sau a celor care nu sînt alcătuiește fundalul pe care se proiectează, în acest înțeles, eroismul personajelor tragediei.

Spre deosebire de Aristotel, care dă drept origine a tragediei cîntecul în cinstea lui Dionysos, Herodot, V, 67, vorbește de corurile și serbările din Argos în cinstea lui Adrastus și a suferințelor sale. De asemeni este bine cunoscută, din ultimele investigații arheologice, influența cultului eroului ispășitor asupra începuturilor manifestării dramatice.

Discuții. Pun întrebări și iau parte la discuții: N. I. BARBU, M. CRIȘAN, I. IONESCU, C. SÂNDULESCU, GH. CONDURACHE.

Prof. N. I. BARBU, după ce trece în revistă diversele interpretări care pot fi date versiunii sofocleene a mitului lui Oedip, atrage atenția că ideea predominării puterii invincibile a destinului nu poate fi neglijată.

Ședința se ridică la ora 19⁴⁰.

LXII

ȘEDINȚA DIN 7 MAI

Prezidează acad. AL. GRAUR, președinte.

Ședința se deschide la ora 18³⁰.

Membri prezenți: N. I. Barbu, V. Bălăianu, Gh. Cantacuzino, Tr. Costa, D. Crăciun, Em. Doruțiu, H. Dumitrescu, I. Fischer, R. Florescu, Val. Georgescu, M. Gramatopol, Al. Graur, Gh. Guțu, Tr. Lăzărescu, L. Lupaș, H. Mihăescu, V. Nicolae, M. Nicolaescu, D. M. Pippidi, C. Poghirc, E. Poghirc, A. Popa, D. Popescu, Em. Popescu, C. Săndulescu, Gh. Ștefan, A. Tuzu, R. Vulpe.

Invitați: I. Andreescu, S. Ferche, Al. Horhoianu, N. Ș. Tanașoca, D. Theodorescu.

Informații. Prof. GH. ȘTEFAN informează pe membrii Societății asupra lucrărilor Conferinței de studii clasice, ținute la Leningrad între 9 și 14 aprilie 1964, și asupra ședinței comitetului « Eirene », care a avut loc cu acest prilej și a stabilit tematica provizorie a Conferinței următoare; aceasta se va ține în R. P. Ungară în toamna anului 1965, avînd ca teme de discuție: 1. Dezvoltarea sclavajului antic și a formelor de stat corespunzătoare; 2. Relațiile dintre Occidentul și Orientul antic pe plan religios; 3. Istoria filozofiei și filozofia istoriei în Antichitate; 4. Raportul dintre bazinul Dunării și regiunea Mării Negre în Antichitate; 5. Orașul antic.

Prof. D. M. PIPPIDI face o scurtă prezentare a călătoriei întreprinse de d-sa în cîteva centre universitare europene, Lyon, Dijon, Paris, Geneva, unde fusese invitat pentru un ciclu

de prelegeri și de conferințe. Cu această ocazie a putut constata interesul și buna primire de care se bucură publicația Societății, precum și dorința oamenilor de știință străini de a stabili contacte și colaborări cu mișcarea științifică din țara noastră.

Prezentări de lucrări recente. VAL. GEORGESCU prezintă un număr de extrase ale unor cercetători maghiari în domeniul dreptului roman (vezi cronică autorului, mai sus, p. 371—373). D. M. PIPPIDI: *Eirene*, II, 1964; *Phoenix*, XVII, 1963, 4.

Comunicare. R. FLORESCU: *Exegeza monumentelor figurate și valoarea lor de monument istoric*. În prima parte a lucrării se prezintă evoluția conceptului eroului cavaler în diferite regiuni ale lumii romane, legată de caracterele stilistice și elementele simbolistice care se pot identifica în reprezentările eroului. Același concept poate fi reprezentat prin imagini diferite: cavalerul apare în stelele renane în ipostaza unui călăreț care-și terasează dușmanul, altfel în cavalerul danubian unic, altfel în cavalerul trac propriu-zis, toate fiind ipostaze ale cavalerului trac. Pe de altă parte, aceeași imagine poate fi însoțită de atribute diferite și într-o sintaxă compozițională diferită pentru a reprezenta concepte diferite (cavalerul danubian unic și cei doi cavaleri danubieni). În a doua parte, autorul încearcă să fundamenteze câteva principii de exegeză a monumentelor figurate, plecând de la observația că înainte de a căuta corespondențele literare este necesar să fie stabilit limbajul plastic (sistemul de convenții figurative). În această lumină se examinează în paralelă monumentul de la Adamclisi și Coloana traiană: în timp ce monumentul nu are decît o tramă compozițională consecventă iar detaliile reprezentărilor nu se înscriu într-un sistem de convenții unitar, ci derivă din tradiții de atelier disparate, Coloana traiană oferă un sistem consecvent, în cadrul căruia diferențele de detaliu permit sesizarea unor « mîni » diferite, fără să impiezeze asupra semnificației fiecărui element.

Discuții. Pun întrebări și iau parte la discuții: R. VULPE, N. I. BARBU, GH. CANTACUZINO.

Prof. R. VULPE constată deosebiri de principiu dintre cele două tipuri de monumente discutate în comunicare, cele religioase și cele istorice, și consideră că ele nu pot fi interpretate, și nici n-au fost interpretate de autor, după criterii unitare, scopul și « sistemele de convenții » fiind total diferite. În privința diverselor tipuri de cavaleri, atrage atenția asupra faptului că cavalerul trac nu depășește granițele vechiului regat odriș; pentru interpretarea genezei cavalerului danubian, influența tipului trac e inutilă, deoarece ambele pot deriva independent din arta helenistică. În ceea ce privește monumentele cu caracter istoric, prof. R. VULPE consideră că interpretarea fondului, bazată pe confruntarea cu textele literare rămîne primordială: fără cunoașterea prealabilă a tematicii monumentului, orice încercare de a stabili sistemul de convenții rămîne infructuoasă. Dacă nu ar fi existat textul lui Xiphilinus și fragmentul memoriilor lui Traian, nu s-ar fi putut stabili nici măcar dacă coloana lui Traian ilustrează războiul dacic și nu s-ar fi obținut nici o dată precisă asupra desfășurării lui; iar obscuritatea monumentului se datorează tocmai lipsei unor texte suficient de ample.

GH. CANTACUZINO se întreabă dacă, acceptînd sugestiile formulate în comunicare, se mai pot trage concluzii etnografice din examinarea monumentelor figurate.

Diverse. Acad. AL. GRAUR anunță că secția a VIII-a a Academiei R.P.R. a fost de acord ca volumul VII din « Studii clasice » să fie închinat memoriei lui Matei Nicolau; de aceea solicită colaboratorilor contribuții axate pe preocupările științifice ale acestuia.

Ședința se ridică la ora 20²⁵.

LXIII

ȘEDINȚA EXTRAORDINARĂ DIN 16 MAI 1964

Prezidează acad. AL. GRAUR, președinte.

Ședința se deschide la ora 18¹⁵.

Membri prezenți: P. Alexandrescu, N. I. Barbu, G. Bordenache, E. Bujor, Gh. Cantacuzino, M. Coja, Em. Condurachi, N. Crețu, Em. Doruțiu-Boilă, H. Dumitrescu, I. Fischer, Val. Georgescu, M. Gramatopol, Al. Graur, Gh. Guțu, N. Hamparțumian, M. Iliescu, Vl. Iliescu, H. Mihăescu, M. Nasta, M. Nichita, V. Nicolae, Z. Petre, D. M. Pippidi, C. Poghire, E. Poghirc, A. Popa, Em. Popescu, S. Popescu, C. Săndulescu, Iorgu Stoian, N. I. Ștefănescu, R. Vulpe.

Invitați: M. Alexandrescu, V. Barbu, M. Bădescu, M. Berza, C. Calomiris, Gh. Ceaușescu, M. Chițescu, M. Guțu, R. Iordache, S. Kassargian, Fl. Lizica, C. Matescu, Fl. Mogoșanu, Al. Păunescu, L. Pippidi, Marcel Renard, d-na Renard, N. Ș. Tanașoca, D. Theodorescu, Vl. Zirra.

Acad. AL. GRAUR salută prezența profesorului MARCEL RENARD de la Universitățile din Bruxelles și Liège.

Conferință. M. RENARD, *La Belgique romaine*. Autorul schițează un tablou al istoriei Belgiei sub ocupația romană, pornind de la urmele materiale ale vieții locuitorilor în primele secole ale erei noastre, insistând în special asupra taberelor militare, a drumurilor și a citorva așezări civile dintre cele mai reprezentative.

Ședința se ridică la ora 19³⁰.

LXIV

ȘEDINȚA DIN 30 MAI 1964

Prezidează acad. AL. GRAUR, președinte.

Ședința se deschide la ora 18¹⁵.

Membri prezenți: I. Acsan, N. I. Barbu, L. Buzdugan, Gh. Cantacuzino, Em. Condurachi, Tr. Costa, D. Crăciun, N. Crețu, M. Crișan, C. Daicoviciu, Fl. Demetrescu, S. Dimitriu, C. Drăgulescu, H. Dumitrescu, Vl. Dumitrescu, I. Fischer, A. Frenkian, Val. Georgescu, M. Gramatopol, Al. Graur, M. Hetco, M. Iliescu, Vl. Iliescu, L. Lupaș, H. Mihăescu, E. Morogan, I. Nestor, M. Nichita, V. Nicolae, Z. Petre, A. Piatkowski, D. M. Pippidi, C. Poghire, E. Poghirc, A. Popa, S. Popescu, C. Săndulescu, E. Slave, Iorgu Stoian, L. Stoianovici, Al. Suceveanu, N. I. Ștefănescu, A. Tuzu, A. Vasiliu, L. Wald.

Invitați: M. Băltăceanu, M. Berza, G. Buzdugan, G. Ceaușescu, M. Guțu, R. Holtzman, M. Lejeune, S. Lejeune, R. Lăzărescu, B. Mitrea, A. Pirvulescu, M. Popa, A. Rosetti, D. Slușanschi, N. Ș. Tanașoca, L. Theban, D. Theodorescu, R. Wright, Eug. Zaharia.

Necrolog. Acad. AL. GRAUR evocă, în câteva cuvinte, figura lui T. VIANU, decedat în 21 mai 1964, și amintește strălucitele comunicări cu care dispărutul a onorat ședințele Societății.

Conferință. M. LEJEUNE, *Aperçu sur le vénète*. Autorul fixează locul limbii venete printre limbile Italiei antice: veneta pare a fi o limbă «italică», înrudită cu latino-faliscă. În același timp, trece în revistă principalele ei trăsături fonetice și morfologice.

Ședința, ultima din acest an școlar, se ridică la ora 19⁰⁰.

LXV

ȘEDINȚA DIN 5 NOIEMBRIE 1964

Adunare generală anuală

Prezidează acad. AL. GRAUR, președinte.

Ședința se deschide la ora 18⁰⁰.

Membri prezenți: I. Acsan, P. Alexandrescu, N. I. Barbu, V. Bălăianu, L. Buzdugan, I. Casan-Franga, E. Cizek, Tr. Costa, D. Crăciun, N. Crețu, Fl. Demetrescu, H. Dumitrescu, Vl. Dumitrescu, I. Fischer, A. Frenkian, C. Georgescu, Val. Georgescu, M. Gramatopol, Al. Graur, G. Guțu, Vl. Iliescu, I. Ionescu, L. Lupaș, D. Marmeliuc, H. Mihăescu, M. Nichita, V. Nicolae, M. Nicolaescu, S. Nicolau, N. I. Niculiță, A. Piatkowski, D. M. Pippidi, C. Poghire, E. Poghire, A. Popa, D. Popescu, E. Popescu, S. Popescu, Cl. Popovici, C. Săndulescu, L. Stoianovici, N. I. Ștefănescu, A. Tuzu, A. Vasiliu, R. Vulpe.

Neputînd participa la Adunarea generală din motive de forță majoră, au trimis adeziuni scrise, prin care se asociază la hotărârile majorității: toți cei 30 de membri ai filialei din Cluj precum și tovarășii G. Creția, P. Creția, Fl. Fugariu, N. Hamparțumian, Z. Petre, T. Popa-Tomescu, Iorgu Stoian.

Constatîndu-se că numărul de membri prezenți prevăzut de statute pentru constituirea Adunării Generale a fost atins, se trece la dezbaterile problemelor prevăzute în ordinea de zi

Raportul de activitate al biroului pe anul 1963—1964, prezentat de prof. D. M. PIPPIDI:

Tovarășe și tovarăși,

cu fiecă nă nou de existență a Societății de studii clasice, sarcina celui ce are a da seamă de activitatea desfășurată în intervalul dintre două adunări generale devine mai lesnicioasă. Preocupările noastre ale tuturor — și, deci, și ale Comitetului — rămînd aceleași de la întemeiere, iar aceste puncte statornice în munca fiecărui exercițiu fiindu-vă tuturor bine cunoscute, rolul raportorului se reduce la îndatorirea modestă de a răspunde unui număr restrîns de întrebări precise. Pentru aceleași motive, textul pe care-l citesc are și el tendința să se scurteze, ceea ce, în treacăit fie spus, nu poate displăcea unui auditoriu care, oricum, va avea să asculte destule cuvîntări în ședința de astăzi.

Încep dar cu precizarea că în exercițiul 1963/64, ca în exercițiile precedente, numărul membrilor Societății a continuat să crească, ajungînd în acest moment la 156. Cifra include, alături de membrii din Capitală, pe cei ai celor două filiale — Iași și Cluj —, care împreună totalizează un număr de 54 aderenți. Dacă ne gîndim la grupul modest al fondatorilor, și chiar la numărul membrilor după primii ani de funcționare efectivă, progresul e incontestabil. Socot totuși că avem dreptul să pretindem mai mult și că, față de caracterul Societății de studii clasice, care-și propune să fie nu numai o grupare de specialiști, ci o asociație a tuturor

preșuitorilor culturii antice din țara aceasta, sîntem ținuuți a întreține efortul de a aduce printre noi un număr mereu sporit de persoane susceptibile să împărtășească preocupările noastre, fie și numai în ceea ce au ele mai general. Un efort în această direcție e deci necesar, așa cum e necesar un efort în scopul răspîndirii în cercuri tot mai largi a revistei Societății, care prin structura ei variată e de natură să intereseze nu numai pe specialiști.

Despre revistă, voi mai avea însă prilejul să vorbesc în continuare. Pînă atunci, vreau să acord o clipă de atenție ședințelor noastre lunare și organizatorului lor sîrguincios, care e secretarul-adjunct al Societății, tov. I. Fischer. Regularitatea cu care se succed, varietatea subiectelor tratate și numărul în continuă creștere al participanților la aceste reuniuni de lucru sînt pentru noi toți motiv de satisfacție și de mîndrie. Ele contribuie la stringerea legăturilor dintre membrii de toate vîrstele și specialitățile, oferind unora posibilități de manifestare și tuturor prilej de îmbogățire a cunoștințelor.

Trebuie, de asemenea, să amintim de sesiunea ținută în cursul lunii februarie la Cluj, cu participarea a numeroși membri din cele trei filiale ale Societății.

În ceea ce privește activitatea propriu-zisă a filialei clujene, spicuim din raportul înaintat de conducerea acesteia: « În cursul lunii octombrie 1963, comitetul a elaborat un plan de activitate, în colaborare cu sectorul de istorie veche al Institutului de istorie și arheologie al Academiei R.P.R. și cu concursul profesorilor din învățămîntul mediu din Cluj. Obiectivul principal a fost organizarea unei sesiuni științifice a Societății de studii clasice la Cluj, precum și ținerea în continuare de comunicări, în colaborare cu Institutul de istorie. Pe linie organizatorică s-a urmărit primirea în Societate a tuturor cadrelor didactice și a cercetătorilor din Cluj care se interesează de studiile clasice și de antichitate în general. S-au ținut, în afara sesiunii amintite, următoarele comunicări: I. I. Russu, *Despre obșșia împăratului Constantin I*; I. Winkler, *Monetele orientale grecești în Dacia*; I. V. Glodariu, *Un pasaj controversat din Theophilaktos-Theophanes* ».

În privința celeilalte preocupări de căpetenie a Societății — publicarea *Studiilor Clasice* — avem în anul acesta mai puține temeiuri de mulțumire. Fac aluzie la zăbava intervenită în apariția volumului VI, care — din motive tehnice, e cazul s-o spunem — se găsește încă sub tipar într-un moment al anului cînd volumele precedente erau de mult în circulație. Vina (dacă vină se poate numi) nu e în orice caz a Societății. Întreg materialul volumului a fost predat Editurii la sfîrșitul anului precedent, dar încredințarea sarcinii de a-l tipări unei alte imprimerii decît Întreprinderea nr. 4, precum și unele împrejurări asupra cărora nu e cazul să mă opresc, au dus la zăbava pe care o semnez — regretabilă, dar nu gravă. Volumul purtînd mîlesimul 1964, e evident că apariția lui pînă la sfîrșitul anului n-are nimic neobișnuit. Mai curînd trebuie să ne îndemne a pregăti din timp volumul VII, pe care ne-am angajat în scris să-l predăm Editurii cel mai tîrziu la 1 decembrie.

Cît vorbesc de revistă, aș vrea să adresez tuturor apelul călduros de a deveni cît mai curînd *abonați* ai ei, în loc de cumpărători cu numărul.

Cîteva cuvinte și despre relațiile « exterioare » ale Societății, mai întii cu organismul tutelar care e Ministerul Învățămîntului, în al doilea rînd cu Federația internațională a asociației de studii clasice și cu alte formații similare de peste hotare.

În legătură cu Ministerul Învățămîntului, precizez că în 1964 a continuat să ne servească subvenția de care ne-am bucurat în anii precedenți și pentru care sîntem datori să-i aducem mulțumirile noastre. Tot așa, în ce privește FIEC-ul, trebuie să arăt că legăturile-i cu Societatea de studii clasice din R.P.R. continuă să se dezvolte în mod satisfăcător. La Adu-narea generală din august trecut, întrunită la Philadelphia în preajma celui de-al IV-lea Congres Internațional de Studii clasice, reprezentanții Dvs., președintele și secretarul Societății, au fost bucuroși să constate o dată mai mult prețuirea acordată activității noastre de

conducătorii Federației și de ceilalți delegați la Adunare. Cu același prilej, au participat și la lucrările Congresului, la a căror bună desfășurare țara noastră a contribuit cu două rapoarte, semnate de acad. Const. Daicoviciu și de cel ce vă vorbește.

Tot în legătură cu asocierea Societății la unele manifestări de caracter internațional, trebuie să amintesc participarea tov. Gh. Ștefan și Nicolae Lascu la Conferința de studii clasice organizată în aprilie trecut, la Leningrad, de Academia de Științe din Moscova. Avem speranța că în 1965 vom izbuti să organizăm participarea Societății noastre și la Conferința plănuită de Academia de Științe Ungară la o dată ce n-a fost încă fixată. Cînd vom dispune în această privință de mai multe amănunte, și cînd se va cunoaște cu precizie și tematica aleasă, — probabil înainte de sfîrșitul anului, — Comitetul Societății va lua desigur măsurile impuse de situație.

Nu pot trece cu vederea faptul că și în anul expirat am avut plăcerea să primim în mijlocul nostru doi oaspeți străini, — pe profesorii Marcel Renard și Michel Lejeune, — care ne-au vorbit despre Belgia romană și despre limba venetă. Asemenea contacte sînt prevăzute și pentru anul ce stă să înceapă, și e de dorit ca vizitelor de învățați străini în R.P.R. să li se răspundă într-un viitor nu prea depărtat cu vizite ale învățaților români în țările — tot mai numeroase — cu care instituțiile noastre de cultură au încheiat sau sînt pe cale de a încheia acorduri culturale.

La capătul acestei succinte dări de seamă privind activitatea Societății de studii clasice în anul 1963/64, Comitetul în numele căruia am cîntea să vorbesc își depune mandatul și, mulțumindu-vă pentru încrederea arătată, vă roagă să-i acordați cuvenita descărcare.

Raportul asupra gestiunii financiare, prezentat de TR. COSTA:

La începutul anului 1963/1964, Societatea de studii clasice avea, reportată din anul precedent, suma de lei 2 169 (două mii o sută șazecei și nouă). În anul școlar 1963/1964 s-au încasat din cotizații lei 1 230 (o mie două sute treizeci). S-au cheltuit, cu acte justificative (materiale, corespondență, convorbiri telefonice etc., cheltuieli legate de organizarea sesiunii de la Cluj, în februarie 1964), lei 432,90 (patru sute treizeci și doi lei și nouăzeci bani). Au rămas deci, din cotizații, lei 2 966,10 (două mii nouă sute șazecei și șase lei și zece bani).

Din subvenția acordată de Ministerul Învățămîntului în anul 1962, la 1 octombrie 1963 s-au reportat lei 6 833,52 (șase mii opt sute treizeci și trei lei și cincizeci și doi bani). S-au adăugat la această sumă subvenția de lei 24 000 (douăzeci și patru mii), pentru anii 1963 și 1964, și dobînda de lei 130,67 (o sută treizeci lei și șazecei și șapte bani). S-au cheltuit, cu acte justificative (salarii, asigurări sociale, cheltuieli de deplasare, tipografie), lei 8 216,10 (opt mii două sute șaisprezece lei și zece bani). Au rămas deci, din subvenții, lei 22 748,09 (douăzeci și două mii șapte sute patruzeci și opt lei și nouă bani).

Astfel, Societatea dispune de lei 25 714,19 (douăzeci și cinci mii șapte sute patruzeci și nouă sute șazece lei și nouăsprezece bani).

Raportul comisiei de cenzori, prezentat de C. POGHIRC:

Comisia de cenzori a Societății de studii clasice din R.P.R., examinînd gestiunea Societății pe exercițiul 1 octombrie 1963 — 1 octombrie 1964, constată că cheltuielile făcute sînt cele necesitate de bunul mers al Societății și în conformitate cu statutul ei și cu normele financiare în vigoare, pentru toate sumele cheltuite existînd actele justificative legale.

Discuții. Iau cuvîntul pe marginea rapoartelor: N. I. BARBU, R. VULPE, E. CIZEK, C. POGHIRC, D. MARMELIUC.

Prof. N. I. BARBU informează pe membrii Societății de acțiunile întreprinse de d-sa în vederea publicării unei reviste destinate publicului larg, care va purta titlul « Viața greco-romană ».

Prof. R. VULPE amintește de succesul sesiunii de la Cluj a Societății. Atrage atenția asupra insuficienței difuzării a revistei *Studii clasice* în orașele de provincie, precum și în unele centre științifice din străinătate.

C. POGHIRC face unele sugestii privind îmbunătățirea schimbului cu *Studii clasice* și repetă propunerea de a se organiza cicluri de conferințe pe teme de interes mai larg.

În numele biroului răspund acad. AL. GRAUR și prof. D. M. PIPPIDI.

Se supune apoi votului Adunării **descărcarea de gestiune**. Aceasta este acordată de unanimitatea membrilor prezenți.

Alegerea biroului pe anul 1964—1965. Pentru conducerea lucrărilor se alege un prezidiu, compus din prof. D. MARMELIUC, președinte, A. FRENKIAN și R. VULPE, membri.

S-au făcut următoarele propuneri:

Pentru funcția de președinte: acad. AL. GRAUR (propus de prof. VAL.-AL. GEORGESCU).

Pentru funcția de vicepreședinte: acad. C. DAICOVICIU (propus de prof. D. M. PIPPIDI), prof. N. I. BARBU (propus de prof. D. CRĂCIUN), prof. A. FRENKIAN (propus de prof. G. GUȚU), prof. G. GUȚU (propus de prof. A. FRENKIAN).

Pentru funcția de secretar: prof. D. M. PIPPIDI (propus de acad. AL. GRAUR).

Pentru funcția de secretar adjunct: I. FISCHER (propus de prof. D. M. PIPPIDI).

Pentru funcția de casier: TR. COSTA (propus de prof. N. I. BARBU).

Au fost aleși:

Președinte: acad. AL. GRAUR (cu unanimitate de voturi).

Vicepreședinți: acad. C. DAICOVICIU (cu unanimitate de voturi), prof. N. I. BARBU (cu unanimitate de voturi), prof. A. FRENKIAN (cu unanimitate de voturi).

Secretar: prof. D. M. PIPPIDI (cu unanimitate de voturi).

Secretar adjunct: I. FISCHER (cu unanimitate de voturi).

Casier: TR. COSTA (cu unanimitate de voturi).

Alegerea comisiei de cenzori. S-au făcut următoarele propuneri:

Ca membri titulari: C. POGHIRC (propus de prof. H. MIHĂESCU), prof. VAL. GEORGESCU (propus de I. FISCHER), Dr. C. SÂNDULESCU (propus de C. POGHIRC).

Ca membri supleanți: prof. MARIA NICOLAESCU și prof. DAVID POPESCU (propuși de TR. COSTA).

Au fost aleși:

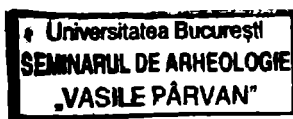
Membri: prof. VAL. GEORGESCU (cu unanimitate de voturi) și Dr. C. SÂNDULESCU (cu majoritate de voturi).

Membri supleanți: prof. M. NICOLAESCU (cu unanimitate de voturi) și prof. D. POPESCU (cu unanimitate de voturi).

În numele biroului pentru anul 1964—1965, acad. AL. GRAUR mulțumește pentru încrederea acordată atât celor nou aleși cât și celor cărora mandatul le-a fost reînnoit.

Diverse. Se hotărăște ca ședințele Societății pe anul în curs să se țină în prima joi a fiecărei luni.

Ședința se ridică la ora 20⁰⁵.

Universitatea București
SEMINARUL DE ARHEOLOGIE
„VASILE PÂRVAN”

În Colecția
SCRIITORI GRECI ȘI LATINI
au apărut

HERODIAN, Istoria Imperiului Roman după moartea lui Marcu Aureliu, traducere, introducere și note de Radu Alexandrescu, 172 p., 6,90 lei.

AMBROSIIUS MACROBIUS THEODOSIUS, Saturnalia, traducere, introducere și note de Gh. Tohăneanu, 380 p., 12 lei.

OVIDIU, Metamorfoze, traducere în metru original de Ion Florescu, revizuirea traducerii, prefață, note, anexe de Petru Creția, 448 p., 28,10 lei.

DIOGENES LAERTIOS, Despre viețile și doctrinele filozofilor, traducere de C. I. Balmuș, studiu introductiv și comentarii de Aram M. Frenkian, 856 p. + 1 pl., 42 lei.

VITRUVIU, Despre arhitectură, traducere de G.M. Cantacuzino, Traian Costa și Grigore Ionescu, 1964, 487 p., 25 lei.

ARISTOTEL, Poetica, traducere, introducere și comentarii de D. M. Pippidi

